

ΟΙ ΠΗΓΕΣ
ΤΟΥ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

**ΟΙ ΠΗΓΕΣ
ΤΟΥ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ**

Τρίτη έκδοση συμπληρωμένη

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ – ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2011**

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι κατά το Ν. 2121/1993 (όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, η ηλεκτρονική του αντιγραφή (σκανάρισμα), η αποθήκευσή του σε βάση δεδομένων, η αναμετάδοσή του σε ηλεκτρονική ή μηχανική ή οποιαδήποτε άλλη μορφή, η φωτοανατύπωσή του και η ηχογράφησή του με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή χωρίς την γραπτή άδεια του εκδότη.

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου

Spyros N. Troianos

The sources of Byzantine Law (in Greek)

Les sources du droit byzantin (en grec)

Die Quellen des byzantinischen Rechts (auf griechisch)

Αθήνα 2011

ISBN 978-960-15-2458-0

© **Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα**, Σόλωνος 69 – 106 79 Αθήνα
Τηλ.: 210 3615440 - 210 3618198 • Fax: 210 3610425
ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ: Πεσμαζόγλου 5, τηλ./Fax: 210 3217437
ΚΟΜΟΤΗΝΗ: Ν. Ζωίδου 88 – 691 00, τηλ.: 25310/26323-33245

© **Ant. N. Sakkoulas Publishers**, 69, Solonos Str. – 106 79 Athens-Greece
Tel.: 210 3615440 - 210 3618198 • Fax: 210 3610425
ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ: 5, Pesmazoglou Str., Tel./Fax: 210 3217437
ΚΟΜΟΤΙΝΙ: 88, N. Zoidou Str. – 691 00, Tel.: 25310/26323-33245

e-mail: info@ant-sakkoulas.gr • www.ant-sakkoulas.gr

Στη Marie Theres Fögen

(10.10.1946-18.01.2008)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ Α' ΕΚΔΟΣΗΣ

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας οι μέχρι το 1974 μεμονωμένες προσπάθειες για νέα (κριτική) έκδοση των βυζαντινών νομικών κειμένων συστηματοποιήθηκαν χάρι στην εκπόνηση ειδικών ερευνητικών προγραμμάτων (με κέντρο κυρίως τη Φραγκφούρτη). Τα αποτελέσματα του συντονισμού των προσπαθειών δεν άργησαν να φανούν. Όχι μόνο τη θέση των παλαιών εκδόσεων αρχίζουν να παίρνουν νέες, που έχουν ως βάση όλη τη γνωστή χειρόγραφη παράδοση των κειμένων και ανταποκρίνονται στις σύγχρονες εκδοτικές αντιλήψεις, αλλά παράλληλα έρχονται σε φως και νέα, άγνωστα μέχρι τώρα, κείμενα. Ύστερα από τις εξελίξεις αυτές η ανάγκη να δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στη διδασκαλία του βυζαντινού δικαίου, και μάλιστα της ιστορίας των πηγών του, έγινε περισσότερο επιτακτική.

Ο σκοπός του βιβλίου αυτού είναι κυρίως διδακτικός, πράγμα που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη δομή και στην έκτασή του. Παράλληλα όμως, επειδή ό,τι γράφτηκε τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα γύρω από τις πηγές του βυζαντινού δικαίου αποτελεί επανάληψη του περιεχομένου παλαιότερων εργασιών, αποβλέπει το βιβλίο και στην ενημέρωση όσων ασχολούνται με το βυζαντινό δίκαιο για το σημείο, στο οποίο έχει φθάσει σήμερα η έρευνα. Για την όσο το δυνατόν πληρέστερη εκπλήρωση αυτού του σκοπού, καταβλήθηκε προσπάθεια να ληφθούν υπόψη ακόμα και αδημοσίευτες εργασίες, στο μέτρο βέβαια που τα σχετικά πορίσματα ήταν προσιτά.

Με τον όρο «πηγές» νοούνται – σύμφωνα με τη γνωστή διάκριση – τόσο οι άμεσες όσο και οι έμμεσες, αλλά από τις τελευταίες μόνον οι νομικές, γιατί η εξαντλητική απαρίθμηση όλων, ακόμη και των μη νομικών πηγών του βυζαντινού δικαίου θα ισοδυναμούσε με έκθεση του συνόλου των πηγών της βυζαντινής ιστορίας, πράγμα που θα ξέφευγε πολύ από το πλαίσιο που αναφέρθηκε πιο πάνω. Για τους ίδιους λόγους

δεν είναι εξαντλητική και η παράθεση της βιβλιογραφίας, καθώς και των εκδόσεων των κειμένων. Περιορίζομαι στις πιο πρόσφατες ή, κατά τις περιστάσεις, στις πιο βασικές (ερμηνευτικές ή εκδοτικές) εργασίες, με τη βοήθεια των οποίων μπορεί ο αναγνώστης να εντοπίσει και τις παλαιότερες.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ Β' ΕΚΔΟΣΗΣ

Από την κυκλοφορία της πρώτης έκδοσης το 1986 πλουτίστηκε μέχρι σήμερα σημαντικά η φιλολογία του βυζαντινού δικαίου σε νέες εκδόσεις πηγών και βιβλιογραφία αναφερόμενη στις πηγές. Αυτό κατέστησε απόλυτα επιτακτική τη δεύτερη έκδοση. Με την ευκαιρία αυτή συμπληρώθηκαν ορισμένες παράγραφοι και προστέθηκαν νέες, ιδίως στον χώρο του κανονικού δικαίου. Κρίθηκε επίσης σκόπιμη η εξέταση της αντιμετώπισης των πηγών του βυζαντινού δικαίου στην Ελλάδα του 19ου και του αρχόμενου 20ού αιώνα. Κατά τα λοιπά τηρήθηκαν και στη δεύτερη έκδοση ως προς την παράθεση της βιβλιογραφίας οι ίδιες, όπως και στην πρώτη έκδοση, αρχές.

Ευχαριστώ για μία ακόμη φορά τον Αντώνη Σάκκουλα για την πολύπλευρη συμπαράστασή του και ιδιαίτερα για τη συμβολή του στην άρτια εμφάνιση της παρούσας έκδοσης.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ Γ' ΕΚΔΟΣΗΣ

Στα δώδεκα χρόνια που μεσολάβησαν από το 1999, οπότε ο εκδοτικός οίκος του Αντώνη Σάκκουλα κυκλοφόρησε τη δεύτερη έκδοση αυτού του βιβλίου, μέχρι σήμερα πραγματοποιήθηκαν νέες εκδόσεις βυζαντινών νομικών κειμένων και στη βιβλιογραφία του βυζαντινού δικαίου προστέθηκαν πολλοί νέοι τίτλοι σε όλες τις γλώσσες. Έτσι έγινε αισθητή η ανάγκη μιας νέας, ενημερωμένης και – το κυριότερο – εμπλουτισμένης με ευρετήρια έκδοσης των *Πηγών*.

Στον Αντώνη Σάκκουλα και όλους τους συνεργάτες του οφείλονται και αυτή τη φορά αμέτρητες ευχαριστίες.

Μάρτιος 2011

Σ. Ν. Τ.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Συντομογραφίες.....	23
Κεφ. Α'. Εισαγωγή	
1.1. Γενικότητες	
1.1.1. Το χρονικό πλαίσιο	29
1.1.2. Το γεωγραφικό πλαίσιο	30
1.2. Η γένεση του βυζαντινού δικαίου	
1.2.1. Η οριοθέτηση της εξελεγκτικής πορείας του δικαίου	31
1.2.2. Μέθοδοι προσέγγισης του προβλήματος.....	31
1.2.3. Η επίδραση του χριστιανισμού	32
1.2.4. Η διαίρεση του ρωμαϊκού κράτους	35
1.2.5. Μεταβολές στο ύφος των νόμων.....	36
1.2.6. Διαφοροποιήσεις στις διακρίσεις των νόμων	38
1.2.7. Οι πρώτες κωδικοποιητικές προσπάθειες.....	38
1.2.8. Η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση και οι στόχοι της	40
1.2.9. Η ιστορική «συνέχεια» των ρυθμίσεων και η έννοιά της	43
1.2.10. Ο εξελληνισμός της νομοθεσίας	44
1.2.11. Ο συλλεκτικός / κωδικοποιητικός χαρακτήρας της νομικής συγγραφικής παραγωγής	49
1.2.12. Η δικαϊκή αλληλουχία, στοιχείο της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινών	50
1.3. Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου. Διακρίσεις, ιδιαίτερα γνωρίσματα, λειτουργικότητα	
1.3.1. Οι πηγές γενικώς	53
1.3.2. Τα έγγραφα.....	55

1.3.3.	Οι πηγές του δικαίου ως έντεχνος λόγος.....	57
1.3.4.	Η λειτουργικότητα των νομικών κειμένων.....	68
1.4.	Η έρευνα των πηγών του βυζαντινού δικαίου	
1.4.1.	Η ιστορία της έρευνας.....	72
1.4.2.	Τα βοηθήματα.....	77

Κεφ. Β'. Από τον Διοκλητιανό μέχρι τον Ιουστινιανό

2.1.	Εκκλησιαστικές πηγές του δικαίου	
2.1.1.	Οι ιεροί κανόνες.....	81
2.1.2.	Οι πρώτες συλλεκτικές προσπάθειες.....	86
2.1.3.	Το <i>corpus canonum</i>	88
2.1.4.	Οι «κλήσεις των μητροπολιτών».....	91

Κεφ. Γ'. Η εποχή του Ιουστινιανού

3.1.	Εισαγωγικά	
3.1.1.	Γενικά χαρακτηριστικά.....	93
3.1.2.	Η απήχηση της κωδικοποίησης στη Δύση και στην Ανατολή...	95
3.1.3.	Η διδασκαλία του δικαίου.....	99
3.1.4.	Η «απαγόρευση σχολιασμού» των κωδικοποιημένων κειμένων.....	102
3.1.5.	Οι αντικήσορες και η τεχνική της διδασκαλίας τους.....	104
3.2.	Η κωδικοποίηση και η νέα νομοθεσία	
3.2.1.	Ο <i>Κώδικας</i>	109
3.2.2.	Ο <i>Πανδέκτης</i>	113
3.2.3.	Οι <i>Εισηγήσεις</i>	124
3.2.4.	Η νέα νομοθεσία.....	127
3.3.	Η νομική ερμηνευτική φιλολογία	
3.3.1.	Το ερμηνευτικό έργο της εποχής των αντικησόρων.....	134
3.3.2.	Το δημόσιο δίκαιο.....	139
3.4.	Εκκλησιαστικές πηγές του δικαίου.....	146

Κεφ. Δ'. Από τους διαδόχους του Ιουστινιανού μέχρι τους Μακεδόνες

4.1. Γενικές παρατηρήσεις	
4.1.1. Χαρακτηριστικά των νομικών σπουδών	147
4.1.2. Το γενικό επίπεδο της νομικής επιστήμης	149
4.2. Η νομοθεσία	
4.2.1. Οι κυριότεροι νόμοι	151
4.3. Η νομική φιλολογία μέχρι και του Ηρακλείου	
4.3.1. Οι σχολαστικοί Αθανάσιος ο Εμεσηνός και Θεόδωρος ο Ερμοπολίτης	153
4.3.2. Νομικές συγγραφές με στόχο την πρακτική	157
4.4. Η <i>Εκλογή</i> και η appendix της	
4.4.1. Η γένεση της <i>Εκλογής</i> και η δομή της	160
4.4.2. Το δίκαιο της <i>Εκλογής</i>	162
4.4.3. Η ποινική μεταρρύθμιση των Ισαύρων	164
4.4.4. Η <i>Ιδιωτική Εκλογή</i>	169
4.4.5. Το «Παράρτημα» της <i>Εκλογής</i>	169
4.4.6. Το ευρύτερο «Παράρτημα» (οι τρεις «Νόμοι», το <i>Μωσαϊκόν</i> <i>Παράγγελμα</i> κ.λπ.)	170
4.5. Η υπόλοιπη νομική φιλολογία	
4.5.1. Η τάση επιστροφής σε ιουστινιάνειες ρυθμίσεις. Το <i>Εκλογάδιον</i>	180
4.5.2. Ο <i>Στρατιωτικός Νόμος</i>	182
4.5.3. Τα «Τακτικά»	183
4.6. Εκκλησιαστικές πηγές του δικαίου	
4.6.1. Η πρώτη συστηματική συλλογή κανόνων	185
4.6.2. Η συλλογή του Ιωάννη Σχολαστικού	186
4.6.3. Το <i>Σύνταγμα κανόνων</i>	188
4.6.4. Η <i>Σύνοψις κανόνων</i>	189
4.6.5. Η <i>Collectio XXV capitulorum</i>	191
4.6.6. Η <i>Collectio LXXXVII capitulorum</i>	192

4.6.7. Η <i>Collectio tripartita</i>	194
4.6.8. Η <i>Collectio Ambrosiana</i>	195
4.6.9. Ο <i>Νομοκάνονας σε 50 τίτλους</i>	197
4.6.10. Ο <i>Νομοκάνονας σε 14 τίτλους</i>	198
4.6.11. Οι κανόνες των οικουμενικών συνόδων	202
4.6.12. Το κανονικό έργο του Θεοδώρου Στουδίτη	206
4.6.13. Ο Ιωάννης ο Νηστευτής και το υποτιθέμενο έργο του	207
4.6.14. Οι κανόνες του Νικηφόρου του Ομολογητή	210
4.6.15. Άλλες συλλογές επιτιμίων	211
4.6.16. Πραγματείες	212

Κεφ. Ε'. Από τους Μακεδόνες μέχρι την άλωση του 1204

5.1. Γενικές παρατηρήσεις

5.1.1. Η «μακεδονική αναγέννηση»	213
5.1.2. Η νομοθετική πολιτική των Μακεδόνων	213

5.2. Η νομοθεσία

5.2.1. Οι Νεαρές του Λέοντος του Σοφού	219
5.2.2. Οι Νεαρές των άλλων αυτοκρατόρων	233

5.3. Τα κωδικοποιητικά έργα

5.3.1. Η παραδοσιακή άποψη για το νομοθετικό έργο του Βασιλείου Α'	240
5.3.2. Η <i>Εισαγωγή</i>	241
5.3.3. Ο <i>Πρόχειρος Νόμος</i> και η χρονική του σχέση με την <i>Εισαγωγή</i>	246
5.3.4. Οι συνθήκες της έκδοσης του <i>Πρόχειρου Νόμου</i>	248
5.3.5. Το περιεχόμενο του <i>Πρόχειρου Νόμου</i> και η συναφής κωδικοποιητική εργασία	249
5.3.6. Το «έν τεύχος»	251
5.3.7. Τα <i>Βασιλικά</i> : Το πρόβλημα της ταυτότητάς τους	252
5.3.8. Τα «βασιλικά ξ' βιβλία» και τα <i>Βασιλικά</i>	257
5.3.9. Η ισχύς των <i>Βασιλικών</i>	262

5.4. Τα συλλεκτικά και τα συμπληρωματικά έργα	
5.4.1. Η <i>Επιτομή των νόμων</i>	264
5.4.2. Η συλλογή του κώδικα 121 της Μονής της Ζάβορδας.....	267
5.4.3. Τα παράγωγα της <i>Εκλογής</i>	268
5.4.4. Τα παράγωγα της <i>Εισαγωγής</i>	270
5.4.5. Τα παράγωγα του <i>Πρόχειρου Νόμου</i>	271
5.4.6. Επιτομές Νεαρών	273
5.4.7. Τα παράγωγα των <i>Βασιλικών</i>	275
5.4.8. Άλλες συλλογές.....	280
5.5. Ερμηνευτική φιλολογία, διδακτικά εγχειρίδια και μονογραφίες	
5.5.1. Τα σχόλια των <i>Βασιλικών</i>	281
5.5.2. Ο Μιχαήλ Ψελλός και το έργο του.....	284
5.5.3. Το <i>Πόνημα νομικόν</i> του Απταλειάτη	287
5.5.4. Τα νομικά λεξικά.....	288
5.5.5. Μικρές μονογραφίες.....	289
5.5.6. Εκτενείς πραγματείες (η <i>Μελέτη περί ψιλών συμφώνων</i> κ.ά.)	292
5.5.7. Νομολογία: Η <i>Πείρα</i>	295
5.6. Νομοθεσία και φιλολογία του δημόσιου δικαίου	
5.6.1. Νομοθετήματα δημοσίου δικαίου. Το <i>Επαρχικόν Βιβλίον</i>	301
5.6.2. Το συγγραφικό έργο του Κωνσταντίνου Ζ'	305
5.6.3. Τα «Τακτικά».....	308
5.6.4. Τα «κάτοπτρα ηγεμόνος».....	309
5.6.5. Ο <i>Tractatus Ashburner</i>	311
5.6.6. Τα στρατιωτικά εγχειρίδια	312
5.7. Εκκλησιαστικές πηγές του δικαίου	
5.7.1. Οι κανόνες των συνόδων του 9ου αιώνα («Πρωτοδευτέρας» και Αγίας Σοφίας).....	314
5.7.2. Η υπό ευρεία έννοια διοικητική εξουσία της πατριαρχικής συνόδου. Η «Ενδημούσα» σύνοδος και οι νομοθετικές πράξεις της	318

5.7.3. Τα συλλεκτικά έργα. Α'. Νέες «εκδόσεις» του <i>Νομοκάνονα</i> σε 14 τίτλους	327
5.7.4. Τα συλλεκτικά έργα. Β'. Ο Νίκων του Μαύρου Όρους.....	330
5.7.5. Τα συλλεκτικά έργα. Γ'. Οι νέες συμπληρωμένες μορφές της <i>Συνόψεως κανόνων</i>	333
5.7.6. Τα συλλεκτικά έργα. Δ'. Άλλες συλλογές	337
5.7.7. Κανονικές αποκρίσεις	338
5.7.8. Κανονικές πραγματείες.....	347
5.7.9. Οι κανονολόγοι του 12ου αιώνα. Α'. Ιωάννης Ζωναράς.....	353
5.7.10. Οι κανονολόγοι του 12ου αιώνα. Β'. Αλέξιος Αριστηνός	356
5.7.11. Οι κανονολόγοι του 12ου αιώνα. Γ'. Θεόδωρος ο Βαλσαμών.....	358
5.7.12. Οι κανονολόγοι του 12ου αιώνα. Δ'. Ο Ανώνυμος του Σιναϊτικού κώδικα 1117.....	363
5.7.13. Μοναστηριακά τυπικά.....	364

Κεφ. ΣΤ'. Από το 1204 μέχρι την κατάλυση του βυζαντινού κράτους

6.1. Γενικές παρατηρήσεις

6.1.1. Η παρακμή της νομικής επιστήμης και τα αίτιά της	373
6.1.2. Μεταβολές ως προς τον αυτοκρατορικό θεσμό. Ισχυροποίηση της «δυναστείας»	375
6.1.3. Η αυξημένη συμμετοχή του κλήρου στη νομική ζωή.....	376

6.2. Η νομοθεσία

6.2.1. Το περιεχόμενο των κυριότερων νόμων.....	378
---	-----

6.3. Η νομική φιλολογία.

6.3.1. Η <i>Μικρή Σύνοψη</i>	382
6.3.2. Το <i>Αυξημένον Πρόχειρον</i>	384
6.3.3. Η <i>Εξάβιβλος</i>	386
6.3.4. Η <i>Αυξημένη Εξάβιβλος</i>	391
6.3.5. Μικρές μονογραφίες και συλλογές	392
6.3.6. Τα «Τακτικά» και άλλα κείμενα συναφή με τη δημόσια διοίκηση	394

6.3.7. Τα υποδείγματα δικαιοπρακτικών εγγράφων.....	396
6.4. Εκκλησιαστικές πηγές του δικαίου	
6.4.1. Οι πατριαρχικές πράξεις.....	398
6.4.2. Το <i>Σύνταγμα</i> του Βλάσπαρη	400
6.4.3. Το <i>Σύνταγμα</i> του Μακαρίου.....	404
6.4.4. Η <i>Σύννοση</i> του Αρσενίου.....	406
6.4.5. Η <i>Επιτομή κανόνων</i> του Αρμενοπούλου	406
6.4.6. Κανονικές αποκρίσεις	408
6.4.7. Κανονικές πραγματείες.....	412
6.4.8. Μοναστηριακά τυπικά.....	414
6.4.9. Η εκκλησιαστική νομολογία.....	416
Κεφ. Ζ'. Το βυζαντινό δίκαιο και οι πηγές του κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα	
7.1. Η περίοδος του αγώνα για την ανεξαρτησία και η εποχή του Καποδίστρια	
7.1.1. Οι αποφάσεις των Εθνοσυνελεύσεων και τα συνταγματικά κείμενα στη διάρκεια της Επανάστασης	427
7.1.2. Η καποδιστριακή περίοδος	435
7.2. Από την έλευση του Όθωνος μέχρι και τον 20ό αιώνα	
7.2.1. Οι επιλογές της Αντιβασιλείας.....	440
7.2.2. Η ερμηνευτική αντιμετώπιση του διατάγματος της Αντιβασιλείας κατά την πρώτη δεκαετία.....	442
7.2.3. Αντίθεση θεωρίας και νομολογίας στα μέσα του 19ου αιώνα: Το ζήτημα των τόκων	446
7.2.4. Η εισαγωγή και επικράτηση του «δικαίου των Πανδεκτών».....	453
Βιβλιογραφικές προσθήκες	461
Ευρετήρια	
I. Ευρετήριο χειρογράφων και πατύρων	463
II. Ευρετήριο ονομάτων και όρων	466
III. Ευρετήριο νεότερων συγγραφέων και εκδοτών.....	481

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Analecta Atheniensia = *Analecta Atheniensia ad ius byzantinum spectantia*, I. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 10.] επιμ. ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Αθήνα-Κομοτηνή 1997.

Analecta Groningana = J. H. A. LOKIN, *Analecta Groningana ad ius graeco-romanum pertinentia*, επιμ. TH. E. VAN BOCHOVE, Groningen 2010.

Antike-Recht-Geschichte = *Antike-Recht-Geschichte*. Symposion zu Ehren von Peter E. Pieler. [Wiener Studien zu Geschichte, Recht und Gesellschaft, 4.] επιμ. N. BENKE / FR.-ST. MEISSEL, Frankfurt am Main 2009.

Antike Rechtsgeschichte = *Antike Rechtsgeschichte. Einheit und Vielfalt*. [Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. Sitzungsberichte, 726. Veröffentlichungen der Kommission für antike Rechtsgeschichte, 11.] επιμ. G. THÜR, Wien 2005.

BBA = Berliner Byzantinistische Arbeiten (επιστημονική σειρά), Berlin.

BBS = Berliner Byzantinistische Studien (επιστημονική σειρά), Berlin.

BECK, *Kirche* = H.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*.*

BECK, *Nomos* = H.-G. BECK, *Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz*. [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte, 384.] Wien 1981.

BEVEREGIUS = G. BEVEREGII, *Συνοδικόν sive Pandectae canonum*, τ. I-II, Oxford 1672.

BIDR = *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano «Vittorio Scialoja»* (περιοδικό) Ρώμη.

BNJ = *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* (περιοδικό), Αθήνα (αρχικώς και Βερολίνο) από το 1920.

---

* Ο αστερίσκος σημαίνει ότι τα πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία αναγράφονται στον πίνακα των γενικών βοηθημάτων (πιο κάτω 1.4.2).

- BONEFIDIUS = E. BONEFIDII, *Juris orientalis libri III*, [Γενεύη] 1573.
- BURGMANN, *Ecloga* = L. BURGMANN, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 10.] Frankfurt am Main 1983.
- BZ = *Byzantinische Zeitschrift* (περιοδικό), Leipzig από το 1892, München από το 1950, Stuttgart-Leipzig από το 1991, München-Leipzig από το 2000, Berlin-New York από το 2007.
- CFHB = Corpus Fontium Historiae Byzantinae (επιστημονική σειρά).
- Cupido legum* = *Cupido legum*, επιμ. L. BURGMANN / M. TH. FÖGEN / A. SCHMINCK Frankfurt am Main 1985.
- DÖLGER, *Regesten* = FR. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*. 1. Teil: Regesten von 565-1025, München-Berlin 1924 (ανατύπ. Hildesheim 1976). Β' ημίτομος (2η έκδ. από τους Α. Ε. MÜLLER / Α. ΒΕΙΗΑΜΜΕΡ), München 2003. 2. Teil: Regesten von 1025-1204 (2η έκδ. από τον P. WIRTH), München 1995. 3. Teil: Regesten von 1204-1282 (2η έκδ. από τον P. WIRTH) München 1977. 4. Teil: Regesten von 1282-1341, München-Berlin 1960; 5. Teil: Regesten von 1341-1453, München-Berlin 1965.
- DOP = *Dumbarton Oaks Papers* (περιοδικό), Dumbarton Oaks, Washington D.C.
- DTC = *Dictionnaire de Théologie Catholique*, Paris 1903 επ.
- ΕΕΒΣ = *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* (περιοδικό), Αθήνα από το 1924.
- ΕΕΔΣΘ = *Επιστημονική Επετηρίδα Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης «Αρμενόπουλος»* (ετήσια έκδοση, ανεξάρτητη από το ομώνυμο περιοδικό).
- Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε. = Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο (τέως Κέντρο) Βυζαντινών Ερευνών.
- ΕΚΕΙΕΔ = *Επετηρίς του Κέντρου (μέχρι και τον τ. Θ': του Αρχείου) της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* (περιοδικό) Αθήνα από το 1948.
- FM = *Fontes Minores*, τ. I (1976), II (1977), III (1979), IV (1981), V (1982), VI (1984), VII (1986), VIII (1990), IX (1993), X (1998), XI (2005) [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, αριθ. 1, 3, 4, 7, 8, 11, 14, 17, 19, 22 και 26], Frankfurt am Main.
- FzbR = Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte (επιστημονική σειρά), τ. 1-26, Frankfurt am Main 1976-2005.
- FzbR. Athener Reihe = Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe (επιστημονική σειρά), τ. 1-19, Αθήνα 1986-2011.

- GRUMEL ή LAURENT ή DARROUZÈS, *Regestes = Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*. Vol. I: Les actes des patriarches. Fasc. I: Les registes de 381 à 715 par V. GRUMEL, 2η έκδ. Paris 1972. Fasc. II-III: Les registes de 715 à 1206 par V. GRUMEL, 2η έκδ. από τον J. DARROUZÈS, Paris 1989. Fasc. IV: Les registes de 1208 à 1309 par V. LAURENT, Paris 1971. Fasc. V: Les registes de 1310 à 1376 par J. DARROUZÈS, Paris 1977. Fasc. VI: Les registes de 1377 à 1410 par J. DARROUZÈS, Paris 1979. Fasc. VII: Les registes de 1410 à 1453 par J. DARROUZÈS, Paris 1991.
- HdAW = Handbuch der Altertumswissenschaft (επιστημονική σειρά), München.
- Hermeneutik = Hermeneutik der Quellentexte des Römischen Rechts*. [Rheinische Schriften zur Rechtsgeschichte, 7.] επιμ. M. AVENARIUS, Baden-Baden 2008.
- HEIMBACH, *Ἀνέκδοτα* = G. E. HEIMBACH, *Ἀνέκδοτα*, τ. I-II, Leipzig 1838-1840 (ανατύπ. Aalen 1969).
- HEIMBACH, Griech.-röm. Recht = C. W. E. HEIMBACH, *Griechisch-römisches Recht im Mittelalter und in der Neuzeit*.*
- HUNGER, *Literatur* = H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*. [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII.5.1-2. = Byzantinisches Handbuch, 5.1-2.] τ. I-II, München 1978. Το έργο έχει μεταφραστεί στα ελληνικά υπό τον τίτλο «Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών», τ. Α'-Γ', Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1987-1994. Στις παραπομπές σημειώνονται μέσα σε παρένθεση οι αντίστοιχες σελίδες της μετάφρασης.
- JOANNOU = P.-P. JOANNOU, *Discipline générale antique (I^e-IXe s.)*. [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico orientale. Fonti, Fasc.IX.] Tome I, 1ère partie : Les canons des conciles œcuméniques / 2e partie : Les synodes particuliers. Tome II : Les canons des Pères Grecs, Roma 1962-1963.
- JÖB = *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (περιοδικό), Wien από το 1951 (μέχρι το 1969: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*).
- Κατευόδιον = Κατευόδιον. In memoriam Nikos Oikonomides*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte-Athener Reihe, 15.] επιμ. ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Αθήνα-Κομοτηνή 2008.
- Law and Society in Byzantium = Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, επιμ. A. E. LAIOU / D. SIMON, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1994.

- LEUNCLAVII, *JGR* = I. LEUNCLAVII, *Iuris Graeco-Romani tam canonici quam civilis tomii duo* (δημοσιεύθηκε μετά τον θάνατο του I. L. από τον M. FREHER), τ. I-II, Frankfurt am Main 1596 (ανατύπ. Farnborough 1971).
- LexMA* = *Lexikon des Mittelalters*, τ. I-VIII (1980-1998).
- LThK*³ = *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3η έκδοση.
- MANSI = J. D. MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τ. I-XXXI (μέχρι και του έτους 1439) Firenze-Venezia 1759-1798. Ανατύπωση και συμπλήρωση από τους J. B. MARTIN / L. PETIT, τ. I-LIII, Paris-Leipzig 1901-1927 (ανατύπ. Graz 1960-1961).
- Mémoires* = *Mémoires de l'Académie Impériale de sciences de St. Pétersbourg* (επιστημονική σειρά).
- ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Εκδόσεις* = ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, Μητροπολίτης Σουηδίας, *Αι εκδόσεις των ιερών κανόνων κατά τον 16ον και 17ον αιώνα (1531-1672)*. [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, 21.] Κατερίνη 2007 (κυκλοφ. 2009).
- ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* = ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, Μητροπολίτης Σουηδίας, *Ιστορική εισαγωγή εις τους κανόνας της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990.
- MORTREUIL, *Histoire* = J. A. B. MORTREUIL, *Histoire du droit byzantin*.^{*}
- N. Πανδ. = *Νέοι Πανδέκται* (επιστημονική σειρά), τ. Α'-ΙΑ', Αθήνα 1905-1907.
- Novella Constitutio* = *Novella Constitutio. Studies in Honour of Nicolaas van der Wal [SG 4]*, Groningen 1990.
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Παράδοσις* = Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Από της «λογίας» παράδοσεως εις τον Αστικόν Κώδικα. Συμβολή εις την ιστορίαν των πηγών του νεοελληνικού δικαίου*, Αθήνα 1947 (ανατύπ. της 2ης έκδ. Αθήνα 1995).
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* = Γ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*.^{*}
- ODB* = *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. I-III, New York-Oxford 1991.
- PG* = J.-P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus omnium SS. patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum sive latinorum sive graecorum. Series graeca*, Paris 1857-1866 (ανατύπ. Αθήνα 1987-2008).
- PIELER, *Rechtsliteratur* = P. E. PIELER, *Byzantinische Rechtsliteratur*.^{*} Στις παραπομπές σημειώνονται μέσα σε παρένθεση οι αντίστοιχες σελίδες της μετάφρασης.
- PIELER, *Traditionen* = P. E. PIELER, „Entstehung und Wandel rechtlicher Traditionen in Byzanz“, *Entstehung und Wandel rechtlicher Traditionen* (Freiburg-München 1980) 669-728.

- PITRA, *Analecta* = J. B. PITRA, *Analecta sacra et classica spicilegio solesmensi parata* τ. VI. *Iuris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena*, Paris-Roma 1891 (ανατύπ. Farnborough 1966-1967).
- PITRA, *Historia* = J. B. PITRA, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, τ. I-II, Roma 1864-1868 (ανατύπ. 1963).
- PITRA, *Spicilegium* = J. B. PITRA, *Spicilegium Solesmense*, τ. IV, Paris 1858.
- ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ = Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ / Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων και των κατά μέρος αγίων Πατέρων*, τ. Α'-ΣΤ', Αθήνα 1852-1859 (ανατύπ. Αθήνα 1966 και 1997, Θεσσαλονίκη 2002).
- REB = *Revue des études byzantines* (περιοδικό), Paris από το 1943.
- Repertorium = *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts*. Teil I. Die Handschriften des weltlichen Rechts (Nr. 1-327) hrsg. von L. BURGMANN / M. TH. FÖGEN / A. SCHMINCK / D. SIMON. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 20.] Frankfurt am Main 1995.
- RIDA = *Revue internationale des droits de l'antiquité* (περιοδικό).
- RJ = *Rechtshistorisches Journal* (περιοδικό), Frankfurt am Main 1982-2001.
- SHELTEMA, *Byz. Law* = H. J. SCHELTEMA, *Byzantine Law*.*
- SHELTEMA, *L'enseignement* = H. J. SCHELTEMA, *L'enseignement de droit des antécresseurs*. [Byzantina Neerlandica, ser. B: Studia, fasc. I.] Leiden 1970. Στις παραπομπές σημειώνονται μέσα σε παρένθεση οι αντίστοιχες σελίδες της ανατύπωσης στα *Opera minora*.
- SHELTEMA, *Opera minora* = H. J. SCHELTEMA, *Opera minora ad iuris historiam pertinentia*, επιμ. N. VAN DER WAL / J. H. A. LOKIN / B. H. STOLTE / R. MEIJERING, Groningen 2004.
- SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* = A. SCHMINCK, „Zur Einzelgesetzgebung der ‘makedonischen’ Kaiser“, *FM XI* σ. 269-323.
- SCHMINCK, *Rechtbücher* = A. SCHMINCK, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 13.] Frankfurt am Main 1986.
- SDHI = *Studia et documenta historiae et iuris* (περιοδικό).
- SG = *Subseciva Groningana. Studies in Roman and Byzantine Law* (επιστημονική περιοδική σειρά), τ. I (1984), II (1985), III (1989), IV (1990), V (1993), VI (1999), VII (2001), VIII (2009), Groningen.
- SIMON, *Gesetzgebung* = D. SIMON, „Gesetzgebung als Weltordnung und Rechtsordnung. Die Auffassungen der byzantinischen Kaiser von

- Justinian I. bis zu Leon VI. vom Zweck der Gesetze“, *EKEIEA* 31 (1995) 23-50.
- SZ Kan. Abt.* = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* (περιοδικό), Weimar από το 1911.
- SZ Rom. Abt.* = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* (περιοδικό), Weimar από το 1880.
- Σχ. Ν.Ο.Ε.Α.Π.Θ. = Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- TM* = *Travaux et Mémoires* (επιστημονική περιοδική σειρά), Paris από το 1965.
- Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα = Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία.* [Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών. Διπτύχων παράφυλλα, 3.] Αθήνα 1991.
- TvR* = *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (περιοδικό), Κάτω Χώρες από το 1918/9.
- VAN DER WAL / LOKIN = N. VAN DER WAL / J. H. A. LOKIN, *Historiae iuris graeco-romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985.
- Viva vox iuris romani = Viva vox iuris romani. Essays in Honour of Johannes Emil Spruit*, Amsterdam 2002.
- VOEL / JUSTEL = G. VOELLI / H. JUSTELLI, *Bibliotheca iuris canonici veteris*, τ. I-II, Paris 1661.
- IV* = *Vizantijskij Vremennik* (περιοδικό), Αγία Πετρούπολη από το 1894, Μόσχα από το 1947.
- WENGER, *Quellen* = L. WENGER, *Die Quellen des römischen Rechts*.*
- ZACHARIÄ, *Ἀνέκδοτα* = C. E. ZACHARIÄ, *Ἀνέκδοτα*, Leipzig 1843 (ανατύπ. Aalen 1969).
- ZACHARIÄ, *Geschichte* = K. E. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*.*
- ZACHARIÄ, *JGR* = C. E. ZACHARIAE A LINGENTHAL, *Jus Graeco-Romanum*, τ. I-VII, Leipzig 1856-1884.
- ZACHARIÄ, *Kleine Schriften* = K. E. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, τ. I-II, Leipzig 1973.
- ΖΕΠΩΝ, *JGR* = I. et P. ZEPOS, *Jus graecoromanum*, τ. Α'-Η', Αθήνα 1931 (ανατύπ. Aalen 1962).
- ZEPOS, *Jurisprudenz* = P. J. ZEPOS, „Die byzantinische Jurisprudenz zwischen Justinian und den Basiliken“, *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinistenkongress*, München 1958, αριθ. V/1.

Κεφάλαιο Α'

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Γενικότητες

1.1.1. Το χρονικό πλαίσιο. Η χρονική διάσταση του φαινομένου «Βυζάντιο»,¹ αφού επί πολλά χρόνια έγινε το αντικείμενο ατέλειωτων συζητήσεων, στις οποίες διατυπώθηκαν εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις,² σήμερα δεν προκαλεί πια σοβαρές αμφισβητήσεις. Έτσι, σύμφωνα με τη μάλλον κρατούσα γνώμη, η ιστορική έρευνα των βυζαντινών νομικών κειμένων για να είναι συστηματική πρέπει να καλύψει όλη τη φιλολογική παραγωγή ανάμεσα στον Διοκλητιανό και στην κατάλυση του βυζαντινού κράτους.³ Μολονότι δεν περιήλθαν όλα τα εδάφη της αυτοκρατορίας στους Οθω-

---

1. Το όνομα της παλαιάς αποικίας των Μεγαρέων έδωσαν οι Ουμανιστές κατά τον 16ο αιώνα, στο πλαίσιο της γνωστής τάσης τους να εξαρχαΐζουν τις ονομασίες προσώπων και τόπων, στην Ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Έτσι, επικράτησε γενικώς ο όρος «Βυζάντιο», εκτοπίζοντας την από τον 11ο αιώνα βαθμιαία καθιερούμενη στο εσωτερικό και στις διεθνείς σχέσεις του κράτους ονομασία «Ρωμανία».

2. Βλ. γενικά τη συνοπτική, αλλά πολύ καταποτιστική έκθεση του D. SIMON, „Die Epochen der byzantinischen Rechtsgeschichte“, *Ius Commune* 15 (1988) 73-106. Για την εξέλιξη της έννοιας «Ιστορία Δικαίου» και τις κατά καιρούς διακρίσεις βλ. εκεί σ. 73 σημ. 1.

3. Οι VAN DER WAL / LOKIN σ. 14 τοποθετούν την αρχή στην αναγόρευση του Κωνσταντίνου σε αυτοκράτορα (306), ενώ ο SIMON, ό.π. σ. 90 επ. συμφωνεί κατ'αρχήν μαζί τους, αλλά προτιμά την ίδρυση της Κωνσταντινουπόλεως (330). Ο P. E. PIELER, „Zur Hermeneutik der byzantinischen Rechtstexte“, *Hermeneutik* σ. 355-380 (356 επ.) έχει τη γνώμη, ότι η ίδρυση της νέας πρωτεύουσας στον Βόσπορο αποτελεί χωρίς αμφιβολία το προς τα πίσω όριο του ερευνητικού πεδίου της γενικής βυζαντινολογίας. Ειδικά όμως ως προς τη μελέτη της νομικής φιλολογίας θεωρεί σκοπιμότερο να ληφθεί ως αφετηρία το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού, το οποίο, ως συνεπής ολοκλήρωση της εξέλιξης του

μανούς με την άλωση της Πόλης – άλλα είχαν καταληφθεί πολύ πιο πριν και άλλα, όπως η Κρήτη, κατακτήθηκαν αιώνες αργότερα – λαμβάνεται ως συμβατικό καταληκτικό όριο του βυζαντινού δικαίου το έτος 1453.

1.1.2. Το γεωγραφικό πλαίσιο. Αν όμως ο προσδιορισμός των χρονικών ορίων της έρευνας είναι σχετικά απλός, δεν συμβαίνει το ίδιο και με τα γεωγραφικά όρια, γιατί αν περιοριστεί κανένας στα κείμενα που δημιουργήθηκαν μέσα στη βυζαντινή επικράτεια – με βάση τη σκέψη, ότι το δίκαιο στη θετική του διαμόρφωση συνδέεται με ένα συγκεκριμένο κράτος – θα παραλείψει κείμενα που γεννήθηκαν μεν έξω από τα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά παρ' όλα αυτά φέρουν τη σφραγίδα του βυζαντινού πολιτισμού και διαπνέονται από τη βυζαντινή νομική παράδοση.⁴ Επομένως η συστηματική έρευνα της ιστορίας των πηγών του βυζαντινού δικαίου πρέπει να περιλάβει και την πέρα από τα σύνορα του Βυζαντίου συγγραφική παραγωγή, εφόσον παρουσιάζει τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Αν φύγουμε όμως από τις πηγές και στρέψουμε το ενδιαφέρον στο μέρος της ιστορίας του βυζαντινού δικαίου που αφορά στη γένεση και εξέλιξη των νομικών εννοιών («εσωτερική ιστορία δικαίου»), τότε πρέπει να περιοριστούμε στο δίκαιο που διαμορφώθηκε μέσα στα όρια της αυτοκρατορίας, και μάλιστα στην πρωτεύουσά της.⁵

ρωμαϊκού δικαίου, δεν μπορεί να αποχωριστεί από την παιδευτική παράδοση της ύστερης αρχαιότητας („dass das Unternehmen Justinians den konsequenten Abschluss der römischen Rechtentwicklung bildet und daher von der spätantiken Schultradition nicht getrennt werden kann“). Ανεξάρτητα όμως από το πού θα τοποθετηθεί το *από άποψης ιστορίας δικαίου* διαχωριστικό όριο ανάμεσα στην ύστερη αρχαιότητα και το Βυζάντιο, η ανάγκη διαπίστωσης των εξελικτικών φάσεων επιβάλλει η έρευνα και τις πηγές της εποχής του Διοκλητιανού, όπως ο ίδιος στη σ. 371, προσδιορίζοντας τα όρια της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, δέχεται. Πρβλ. και PIELER, *Rechtswissenschaft* σ. 345 (= σ. 187 επ.).

4. Βλ. προχείρως L. BURGMANN, „Das byzantinische Recht und seine Einwirkung auf die Rechtsvorstellung der Nachbarvölker“, *Byzanz und seine Nachbarn*. [Südosteuropajahrbuch, 26.] Έκδ. A. HOHLWEG (München 1996) 277-295 (με μία γενική βιβλιογραφική παραπομπή στη σ. 294 επ.). Πρβλ. υπό μακροσκοπική θεώρηση C. G. PRITSAKIS, «Dalla Nuova Roma al *Commonwealth* bizantino: il modello politico-religioso di Costantinopoli e la sua espansione oltre i confini dell'impero», *L'Ortodossia nella nuova Europa. Dinamiche storiche e prospettive* (Torino 2003) 3-70· ο ΙΔΙΟΣ, «Η οικουμενικότητα του βυζαντινού δικαίου», *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη*. [E.I.E. / I.B.E. Διεθνή Συμπόσια, 16.] (Αθήνα 2005) 141-182.

5. Στο συμπέρασμα αυτό κατάληγει ο SIMON, ό.π. σ. 100 με την εξής διατύπωση: „Soweit also nicht gerade die – exemplarisch oft lohnende – Aufhellung eines konkreten Rezeptionsgeschehens beabsichtigt ist, empfiehlt es sich, das territoriale Flimmern zu

1.2. Η γένεση του βυζαντινού δικαίου.

1.2.1. Η οριοθέτηση της εξελικτικής πορείας του δικαίου. Το δίκαιο δεν είναι έννοια στατική, αλλά κατ' εξοχήν δυναμική λόγω της μεταβλητότητας των παραγόντων, με βάση τους οποίους κάθε φορά διαμορφώνεται. Ενόψει αυτού του χαρακτηριστικού του ορίζεται συνήθως το δίκαιο ως το σύνολο των κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς που ίσχυσαν σε συγκεκριμένο τόπο μία δεδομένη ιστορική στιγμή. Αυτό το τελευταίο στοιχείο του ορισμού εκφράζει ακριβώς την αδιάκοπη εξέλιξη του δικαίου. Αν συγκρίνουμε τις ρυθμίσεις που ίσχυσαν σε έναν ορισμένο τόπο σε δύο σταθερά χρονικά σημεία, πολύ σπάνια – και μόνον αν τα χρονικά αυτά σημεία δεν απέχουν σημαντικά μεταξύ τους – θα διαπιστώσουμε σύμπτωση των ρυθμίσεων. Αυτό σημαίνει πως σε κάθε χρονική στιγμή το ισχύον δίκαιο αποτελεί φάση μίας αέναης εξελικτικής πορείας, με συνέπεια να είναι κατά κανόνα εξαιρετικά δύσκολη η οριοθέτηση των επί μέρους τμημάτων της πορείας αυτής, ο καθορισμός δηλαδή του πού ακριβώς αρχίζουν και πού τελειώνουν.

Η δυσκολία αυτή γίνεται ιδιαίτερα αισθητή, όταν πρέπει να περιγραφούν οι διαδοχικές φάσεις της μεταμόρφωσης μίας έννομης τάξης σε μία άλλη. Η δυσχέρεια της χάραξης των ορίων ανάμεσα στο ρωμαϊκό και στο βυζαντινό δίκαιο γίνεται ολοφάνερη στα διάφορα συγγράμματα από τις επικεφαλίδες και μόνο των κεφαλαίων εκείνων που αναφέρονται στους κρίσιμους αιώνες, γιατί οι χρησιμοποιούμενοι όροι διαφοροποιούνται ανάλογα με την οπτική γωνία του συγγραφέα. Οι μεν ρωμαϊστές μιλούν για «ύστερη ρωμαϊκή περίοδος», ενώ οι βυζαντινολόγοι για «πρώιμη βυζαντινή».

1.2.2. Μέθοδοι προσέγγισης του προβλήματος. Ένας τρόπος προσέγγισης είναι να πραγματευθεί κανένας χωριστά τις μεταβολές καθενός θεσμού, επισημαίνοντας τις καταλυτικές αλλαγές, εκείνες δηλαδή που τον αποξενώνουν από τα μορφολογικά στοιχεία της κλασικής εποχής. Αυτή όμως η μέθοδος, λόγω της κατάτμησης που προϋποθέτει, καταλήγει στην παροχή μίας σειράς μερικών συμπερασμάτων, χωρίς να μπορεί στο ελάχιστο να συμβάλει στη διαπίστωση των αιτίων και της διαδικασίας της μεταβολής.

---

vernachlässigen, den byzantinischen Weltherrschaftsphantasien zu folgen und den universellen Anspruch des hauptstädtischen Rechts zu akzeptieren“.

Για τον λόγο αυτό θα ακολουθήσω διαφορετικό δρόμο, προσπαθώντας να επισημάνω τα γεγονότα εκείνα, που τελούν σε σχέση αιτίου και αιτιατού ως προς την τελική μορφή των διαφόρων δικαϊκών δομών μέσα στη χρονική περίοδο της εξελικτικής διαδικασίας.

Η πραγματική γενεσιουργός αιτία για τη μεταμόρφωση της ρωμαϊκής έννομης τάξης υπήρξε ο χωρισμός του κράτους επί Διοκλητιανού και οι συναφείς με αυτόν διοικητικές ανακατατάξεις και αναδιαρθρώσεις. Αποφασιστικό ρόλο έπαιξε παράλληλα και η με την παύση των διωγμών παρατηρούμενη ανοχή απέναντι στη χριστιανική θρησκεία, η οποία σταδιακά εξελίχθηκε σε επίσημη και αποκλειστική θρησκεία του κράτους.

1.2.3. Η επίδραση του χριστιανισμού. Κρίνεται σκόπιμο να προταχθεί ο τελευταίος αυτός παράγοντας, γιατί οι επιδράσεις του έγιναν ταχύτερα αισθητές. Η ευνοϊκή στάση των αυτοκρατόρων από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο και ύστερα⁶ απέναντι στην Εκκλησία δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο των προσωπικών πεποιθήσεων και του θρησκευτικού συναισθήματος των ηγεμόνων⁷ – ιδίως στους πρώτους αιώνες – αλλά και της διαπίστωσης ότι η νέα

---

6. Την πιθανή ύπαρξη χριστιανών αυτοκρατόρων πριν από τον Μ. Κωνσταντίνο ερευνά (με βάση τις περιπτώσεις των Τιβερίου, Αδριανού, Αλεξάνδρου Σεβήρου, Φιλίππου του Άραβος, Κωνσταντίου Α' και Μαξεντίου) ο ΚL. Μ. GIRARDET, „Christliche Kaiser vor Konstantin d. Gr.“, *Imperium Romanum. Studien zu Geschichte und Rezeption. Festschrift für Karl Christ zum 75. Geburtstag* (Stuttgart 1998) 288-310. Συναφής είναι η έρευνα του ΙΔΙΟΥ, „Vom Sonnen-Tag zum Sonntag. Der *dies solis* in Gesetzgebung und Politik Konstantins d. Gr.“, *Zeitschrift für antikes Christentum* 11 (2007) 279-310, όπου υποστηρίζεται ότι η εισαγωγή της κυριακής αργίας έγινε από το 311 με αποκλειστικά χριστιανικά κριτήρια. Προβλ. στον ίδιο τιμητικό τόμο (για τον Κ. Christ) και ΚL. BRINGMANN, „Imperium und Sacerdotium. Bemerkungen zu ihrem ungeklärten Verhältnis in der Spätantike“, σ. 61-72.

7. Η πολύ πλούσια βιβλιογραφία για την «κωνσταντινεία καμπή» είναι συγκεντρωμένη από τον ΚL. Μ. GIRARDET σε τόμο που εκδόθηκε με επιμέλεια του Ε. MÜHLENBERG, *Die Konstantinische Wende*, [Veröffentlichungen der Wissenschaftlichen Gesellschaft für Theologie, 13.] Gütersloh 1998, σ. 236-250. Ο τόμος περιέχει μελέτες των Κ. Μ. GIRARDET, Κ. NOWAK, Η. G. THÜMMEL και F. WINKELMANN. Πολλές σημαντικές μελέτες του τελευταίου (FRIEDHELM WINKELMANN) αναφερόμενες ειδικώς στον Μ. Κωνσταντίνο επανεξέδωσαν οι W. BRANDES και J. HALDON υπό τον τίτλο *Studien zu Konstantin dem Großen und zur byzantinischen Kirchengeschichte*, Birmingham 1993. Βλ. ακόμη τις πρόσφατες μελέτες των G. GUYON, „Der Gesetzesbegriff der christlich gedeuteten römischen Monarchie unter besonderer Berücksichtigung der Wende Konstantins“, *Der biblische Gesetzesbegriff. Auf den Spuren seiner Säkularisierung*. [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu

πίστη είναι δυνατόν να εξελιχθεί σε ένα από τα βασικά στοιχεία συνοχής του πληθυσμού της αυτοκρατορίας, της οποίας η εθνική ανομοιογένεια αποτελούσε μόνιμο κίνδυνο. Αλλά το στοιχείο αυτό λειτουργεί ως παράγοντας συνοχής, μόνον αν υπάρχει δογματική ενότητα, αλλιώς πολλαπλασιάζει την ένταση και των αφανών ακόμη διασπαστικών τάσεων. Ως εκ τούτου το ζωνρό ενδιαφέρον πολλών αυτοκρατόρων για τα δογματικά θέματα της Εκκλησίας δεν είχε ως αφετηρία τις προσωπικές θεολογικές απόψεις του κάθε μονάρχη – με σπάνιες ίσως εξαιρέσεις –, αλλά την αγωγή για τη διατήρηση της κρατικής ενότητας.

Με αυτά τα δεδομένα αποτέλεσε η Εκκλησία από πολύ ενωρίς μέρος της έννοιας του «κράτους» (όπως και αν εκληφθεί ο όρος αυτός) και επομένως θεσμό «κρατικό». Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης υπήρξε το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων για τα οργανωτικά θέματα της Εκκλησίας και η ολοένα σε μεγαλύτερη έκταση παρατηρούμενη επέμβαση δια της νομοθετικής οδού στα θέματα αυτά, πράγμα που με τη σειρά του συνεπάγεται την έκδοση ενός μεγάλου αριθμού νόμων με σχετικό περιεχόμενο ήδη από την περίοδο της διακυβέρνησης του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Η επίδραση του χριστιανισμού στη διαμόρφωση του δικαίου – οι επιδράσεις υπήρξαν βεβαίως αμφίδρομες – από τη δεύτερη δεκαετία του τέταρτου αιώνα και ύστερα δεν εκδηλώνεται με αυτόν μόνο τον καθαρά εξωτερικό τρόπο, αλλά επεκτείνεται και στο περιεχόμενο των ρυθμίσεων, στον χώρο τόσο του ουσιαστικού όσο και του δικονομικού δικαίου.⁸ Για να

Göttingen, Phil.-Hist. Kl., 3. Folge, 278.] (Göttingen 2006) 73-97 (+98-106 συζήτηση): A. DEMANDT, *Konstantin der Große. Imperator Caesar Flavius Constantinus*, Mainz 2007· E. HERRMANN-OTTO, *Konstantin der Große*, Darmstadt 2007. Πρβλ. γενικότερα για τη σχέση Κράτους και Εκκλησίας στην πρώιμη περίοδο την πολύ πρόσφατη μελέτη του R. KLEIN, *Zum Verhältnis von Staat und Kirche in der Spätantike. Studien zu politischen, sozialen und wirtschaftlichen Fragen*, Tübingen 2008, καθώς και την παλαιότερη του G. FOWDEN, *Empire to Commonwealth. Consequence of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton 1993, για την πολιτική του Μ. Κωνσταντίνου απέναντι στις άλλες θρησκείες.

8. Η πλούσια βιβλιογραφία για την επίδραση του χριστιανισμού στην εξέλιξη του ρωμαϊκού δικαίου είναι συγκεντρωμένη από τον Μ. KASER, *Das römische Privatrecht*, τ. II. [HdAW, X.3.3.2.] München ²1975, σ. 11 σημ. 30. Πρόσθεσε P.-P. JOANNOU, *La législation impériale et la christianisation de l'empire romain (311-476)*. [Orient. christiana analecta, 192.] Roma 1972 και PIELER, *Traditionen* σ. 707 επ., καθώς και N. MAGHIOROS, *La recezione della*

διερευνηθεί πλήρως η έκταση της πιο πάνω επίδρασης πρέπει να εξεταστούν και οι ιδεολογικές προεκτάσεις του θέματος από πλευράς όχι μόνο πολιτειακής, αλλά και εκκλησιαστικής.

Δημιουργός του δικαίου είναι βέβαια ο αυτοκράτορας, πηγή του δικαίου είναι όμως ο Θεός και βασικό στοιχείο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας είναι η σχέση του ηγεμόνα με το θείον (βλ. και πιο κάτω).⁹ Κριτήριο για την ηθική αξιολόγηση των νόμων είναι το κατά πόσο συμπορεύονται αυτοί με το θείο δίκαιο. Αυτή η αντίληψη περί της δίκαιης νομοθεσίας και του «Καινού Νόμου» αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της νέας αυτοκρατορικής ιδεολογίας που διαμορφώθηκε υπό την επίδραση του ενθουσιασμού για την αιφνίδια μεταβολή στις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας. Σύμφωνα με τη νέα αυτή ιδεολογία, η αντίληψη περί κράτους που σχηματίστηκε μετά τη συμφιλίωσή τους συνδέθηκε σε εσχατολογική θεώρηση με την ιδέα της παγκόσμιας επικράτησης του χριστιανισμού. Γι' αυτό και στους επόμενους αιώνες οι αυτοκράτορες, όντας εξ ορισμού δίκαιοι, συχνά επικαλούνται τους εκκλησιαστικούς κανόνες για να θεμελιώσουν πειστικότερα νέες τυχόν ρυθμίσεις που περιείχαν οι νόμοι τους.

Από άποψη ουσιαστικού δικαίου δεν άργησε η χριστιανική θρησκεία να κάνει αισθητή την παρουσία της, ιδίως στους τομείς εκείνους που

normativa conciliare nel diritto imperiale in materia di fede conservato in CTh. XVI., Roma 1998. Κλασικό βεβαίως παραμένει το έργο του B. BIONDI, *Il diritto romano cristiano*, τ.Ι-ΙΙΙ, Milano 1952-1954, αλλά διατυπώνονται αντιρρήσεις, επειδή ο όρος «diritto romano cristiano» προβάλλει μόνο τη μία κατεύθυνση της επίδρασης, παραγνωρίζοντας εκείνη του ρωμαϊκού δικαίου στη διαμόρφωση των εκκλησιαστικών δομών. Ειδικώς για το δίκαιο του γάμου, όπου η παρουσία της Εκκλησίας γίνεται ιδιαίτερα αισθητή, και μάλιστα από τους μέσους χρόνους και ύστερα, πρβλ. W. SELB, „Zur Christianisierung des Eherechts“, *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter*, επιμ. D. SIMON. [Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien, 22.] (München 1992) 1-14. Πρβλ. επίσης για τη θέση των επισκόπων μέσα στις πολιτειακές δομές E. JERG, *Vir venerabilis. Untersuchungen zur Titulatur der Bischöfe in den außerkirchlichen Texten der Spätantike als Beitrag zur Deutung ihrer öffentlichen Stellung.* [Wiener Beiträge zur Theologie, 26.] Wien 1970.

9. Πρβλ. C. G. PITSAKIS, «L'empereur romain d'Orient: un laïc», *Kirchenrecht und Ökumene. Festgabe Panteleimon Rodopoulos (= Kanon 15)* (Eichenau 1999) 196-221. Η σχέση αυτή έφθανε μέχρι την αγιοποίηση αυτοκρατόρων με πρώτο παράδειγμα τον Μ. Κωνσταντίνο. Βλ. σχετικώς Κ. G. PITSAKIS, «Sainteté et empire. A propos de la sainteté impériale: formes „d'office“ et de sainteté collective dans l'empire d'Orient?», *Byzantinistica* 3 (2001) 155-227, καθώς και όλο τον τόμο *Poteri religiosi e istituzioni: il culto di San Costantino Imperatore tra Oriente e Occidente*, a cura di FR. SINI e P.-P. ONIDA, Torino 2003.

αφορούσαν σε ορισμένους τύπους κοινωνικών δομών, όπως η οικογένεια. Από πλευράς δικονομικού δικαίου, ήδη από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, η ύπαρξη των οργάνων διοίκησης της Εκκλησίας επέδρασε στον τρόπο απονομής όχι μόνο της αστικής, αλλά και της ποινικής δικαιοσύνης με την καθιέρωση ορισμένων προνομιακών θεσμών είτε υπέρ της Εκκλησίας γενικώς, όπως είναι η επίλυση ιδιωτικών διαφορών από τα επισκοπικά δικαστήρια (*audientia episcopalis*),¹⁰ είτε για χάρη των κληρικών ειδικώς, όπως το να ενάγονται (σε αστικές υποθέσεις) ή να εγκαλούνται (για ποινικές παραβάσεις) μόνον ενώπιον των εκκλησιαστικών δικαστικών αρχών (*privilegium fori*).¹¹

1.2.4. Η διαίρεση του ρωμαϊκού κράτους. Ήλθε τώρα η σειρά να εξεταστούν οι επιπτώσεις από τη διαίρεση του κράτους. Η πολιτική αστάθεια σε συνδυασμό με τις συνεχείς βαρβαρικές επιδρομές και την οικονομική κρίση καθιστούσαν επιτακτική την ανάγκη εισαγωγής μεταβολών στη δομή του κράτους. Στους πιο πάνω παράγοντες πρέπει να προστεθούν και οι κάθε μορφής διαφορές ανάμεσα στο ανατολικό και στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Η διαίρεση όμως αυτή, που πραγματοποιήθηκε ακριβώς με σκοπό να διευκολύνει την προσαρμογή του διοικητικού συστήματος στις ιδιορρυθμίες της καθεμίας περιοχής, συνετέλεσε στο να ενισχυθούν και να μεγιστοποιηθούν οι διαφορές αυτές, διαφορές που πήγαζαν από τις ιδιαίτερες στο κάθε τμήμα γεωγραφικές, πολιτισμικές, δημογραφικές και κοινωνικές συνθήκες.

Παράλληλα με τις μεταβολές στη διοικητική διαίρεση του κράτους παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές και στη μορφή του πολιτεύματος, αποτέλεσμα και αυτές κοινών διαδικασιών που τέθηκαν σε κίνηση από την οικονομική κρίση και τις παρομαρτούσες κοινωνικές ανακατατάξεις.¹²

---

10. Βλ. την κλασική μονογραφία του G. VISMARA, *La giurisdizione civile dei vescovi (secoli I-IX)*. [Università degli studi di Milano. Facoltà di Giurisprudenza. Pubblicazioni dell'Istituto di storia del diritto italiano, 18.] Milano 1995, καθώς και M. KASER / K. HACKL, *Das römische Zivilprozessrecht*. [HdAW, X.3.4.] München²1996, σ. 641 επ.

11. Βλ. τελευταία A. BANFI, „*Habent illi iudices suos*“. *Studi sull'esclusività della giurisdizione ecclesiastica e sulle origini del „privilegium fori“ in diritto romano e bizantino*. [Materiali per una palingenesi delle costituzioni tardo-imperiali, s. II.3.] Milano 2005, καθώς και KASER / HACKL, ό.π. σ. 642 σημ. 15.

12. Βλ. τελευταία την παράθεση της πλούσιας βιβλιογραφίας για τις διοικητικές μεταρ-

Ήδη από την εποχή της ηγεμονίας (principatus) ήταν η εξουσία του ηγεμόνα πολύ εκτεταμένη. Τώρα αυτή ενισχύεται ακόμη περισσότερο και ο φορέας της καθίσταται, και τυπικώς πλέον, ο ανεξέλεγκτος νομοθέτης. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται με την ιδιαίτερη ονομασία «δεσποτεία» (dominatus).

1.2.5. Μεταβολές στο ύψος των νόμων. Η αλλαγή αυτή είχε άμεση επίπτωση στο δίκαιο, τόσο από άποψη γλωσσικού περιβλήματος των διατάξεων όσο και από άποψη περιεχομένου των ρυθμίσεων. Και οι δύο αυτές πλευρές βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση. Η αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης και γενικότερα των κοινωνικών συνθηκών που είχαν προκληθεί από αυτήν απαιτούσε τη λήψη μέτρων, τα οποία εισχωρούσαν αρκετά βαθιά στο πεδίο των οικονομικών σχέσεων των προσώπων και περιόριζαν σημαντικά την ιδιωτική πρωτοβουλία.¹³ Ο λαός έπρεπε να πεισθεί για την αναγκαιότητα αυτών των μέτρων. Εξ άλλου αναγκαία ήταν και η «νομιμοποίηση» της νέας πολιτειακής μορφής με την απολυταρχική εξουσία του ηγεμόνα.

Για τον σκοπό αυτό έγινε αναδιάρθρωση των υπηρεσιών της αυτοκρατορικής γραμματείας, των αρμόδιων για την επεξεργασία των κειμένων των νόμων, ιδίως του *scrinium libellorum*. Κύριο χαρακτηριστικό

ρυθμίσεις που εισήγαγε ο Διοκλητιανός και για τους παράγοντες που τις επέβαλλαν στους Α. Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ / Ξ. Μ. ΜΟΝΙΑΡΟΣ, *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α' (527-565): Η περίπτωση της quaestura iustiniana exercitus*. [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 22.] Θεσσαλονίκη 2009, σ. 11 επ.

13. Βλ. σχετικά Κ. VISKY, *Spuren der Wirtschaftskrise der Kaiserzeit in den römischen Rechtsquellen*, Bonn-Budapest 1983 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Πρβλ. και τις ειδικότερες μελέτες των G. DEPEYROT / D. HOLLARD, «Pénurie d'argent-métal et crise monétaire au IIIe siècle après J.-C.», *Histoire et mesure* 2 (1987) 57-85 (με πλούσια βιβλιογραφία)· M. CORBIER, «Dévaluations, inflation et circulation monétaire au IIIe siècle», *Hommes et richesses dans l'empire byzantin*. [Réalités byzantines.] τ. I: IVe-VIe siècle (Paris 1989) 195-221· J. ANDREAU, «Vie financière dans les deux moitiés de l'Empire romain : remarques comparatives», *Laurea internationalis. Festschrift für Jochen Bleicken zum 75. Geburtstag* (Wiesbaden 2003) 9-25. Για γενική ενημέρωση πολύ χρήσιμη είναι η παρουσίαση του θέματος στα οικεία κεφάλαια του A. DEMANDT, *Die Spätantike*. [HdAW, III.6.] München 1989, καθώς και όλο το περιεχόμενο των *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. XII Convegno Internazionale*. [Università degli Studi di Perugia], Napoli 1998, που αφορά στην οικονομική δραστηριότητα και στις τραπεζικές εργασίες κατά την ύστερη αρχαιότητα, ιδίως F. DE MARTINO, «Circolazione ed inflazione nel IV secolo d. C.» (σ. 95-120).

αυτής της αναδιάρθρωσης, που άρχισε να συντελείται στα πρώτα χρόνια του 4ου αιώνα, ήταν η στελέχωση των υπηρεσιών αυτών με πρόσωπα που μπορεί να υστερούσαν σε νομική παιδεία, ήταν όμως άριστα καταρτισμένα στο πεδίο της λογικής και της ρητορικής.¹⁴

Η άφθονη λοιπόν χρησιμοποίηση των πάσης φύσεως ρητορικών σχημάτων έδωσε νέα μορφή στο ύφος των νομοθετικών κειμένων με αντικειμενικό σκοπό να εξαρθεί η ιδιότητα του αυτοκράτορα ως γενικού νομοθέτη και να υπογραμμιστούν οι αρχές που διείπαν την άσκηση αυτής του της δραστηριότητας και οι οποίες – ανεξάρτητα από τους χρησιμοποιούμενους κάθε φορά χαρακτηρισμούς – είχαν ένα κοινό σημείο κατάληξης: Την ικανοποίηση του δημόσιου συμφέροντος που ως υπέρτατο κοινωνικό αγαθό είχε πάντοτε τον ίδιο αποδέκτη, τον λαό.¹⁵

Οι τάσεις αυτές στη νομοθετική πολιτική και η πραγμάτωσή τους είχαν βεβαίως επιπτώσεις στην ποιότητα των κειμένων από άποψη νομικής διατύπωσης. Η «εκρητορίκευση» χαρακτηρίζει όλα τα νομοθετικά κείμενα της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, ακόμα και αυτά του Ιουστινιανού (που ευκολότερα προσφέρονται για έρευνα, επειδή έχουν στο μεγαλύτερο μέρος τους διασωθεί ακέραια), παρά την κλασικιστική τάση που διακρίνει όλο το νομοθετικό έργο αυτού του αυτοκράτορα.

Με αφετηρία λοιπόν τις πολιτειακές και διοικητικές μεταβολές του 4ου αιώνα καθιερώθηκε η προπαγάνδα ως ένας αποφασιστικής σημασίας παράγοντας στη διαμόρφωση των νομοθετικών κειμένων (κυρίως στα προοίμια των νόμων,¹⁶ αλλά όχι σπάνια και στα λοιπά μέρη τους· βλ. πιο κάτω) που διατηρήθηκε στη διάρκεια όλης της βυζαντινής περιόδου – εξυπακουομένων οπωσδήποτε ορισμένων διαφοροποιήσεων στους χρησιμοποιούμενους «(κοινούς) τόπους», που επιβάλλονταν από τη στο μεταξύ εξελισσόμενη αυτοκρατορική ιδεολογία, ιδιαίτερα κάτω από την επίδραση των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, όπως αυτές εκτέθηκαν πιο πάνω.

---

14. Βλ. KASER / HACKL, ό.π. (σημ. 10) σ. 522, όπου και νεότερη βιβλιογραφία.

15. Βλ. W. E. VOSS, *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike*. [FzBR, 9.] Frankfurt a. M. 1982, σ. 72-81.

16. Βλ. σχετικά H. HUNGER, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*. [Wiener byzantinistische Studien, 1.] Wien 1964, σ. 49 επ.

1.2.6. Διαφοροποιήσεις στις διακρίσεις των νόμων. Η ενίσχυση της εξουσίας του ηγεμόνα είχε μία ακόμα επίδραση στην εξωτερική μορφή των νόμων.¹⁷ Ο όρος *constitutio principis* περιλάμβανε αρχικώς τέσσαρες κατηγορίες πράξεων: Τα *edicta*, δηλαδή τους γενικούς νόμους, τα *decreta*, δηλαδή τις επιλύσεις ένδικων διαφορών που ετίθεντο υπό την κρίση του αυτοκράτορα, τα *mandata*, δηλαδή τις υπηρεσιακές οδηγίες προς τους υπαλλήλους, ιδίως τους διοικητές των επαρχιών, για την εφαρμογή των νόμων και τα *rescripta* που, ως επίσημες γνωμοδοτήσεις όταν δημιουργούνταν αμφιβολίες για την ακριβή έννοια του νόμου, επέιχαν θέση αυθεντικής του ερμηνείας.¹⁸

Στην περίοδο της δεσποτείας οι κατηγορίες αυτές παρουσίασαν μία προοδευτική τάση ενοποίησης, πρώτον, γιατί η διάκρισή τους δεν είχε πλέον την ίδια πρακτική σημασία, όπως προηγουμένως, και δεύτερον, γιατί η έκταση της δεσμευτικότητας των περιεχόμενων κανόνων δικαίου προκαλούσε προβλήματα στην πρακτική (βλ. 1.2.7). Έτσι, όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω, κατέληξε στο τέλος – αν παραβλέψουμε μερικές ενδιάμεσες μορφές με περιορισμένη σημασία – να υπάρχουν αφενός μεν γενικοί νόμοι με την ονομασία *leges generales* ή *sacrae* (*leges*) ή απλώς *constitutiones*, που σταδιακά από *novae constitutiones* και *novellae constitutiones* μεταμορφώθηκαν στις γνωστές μας «νεαρές (διατάξεις)», και αφετέρου ειδικοί νόμοι με προνομιακό περιεχόμενο ως *rescripta*.

1.2.7. Οι πρώτες κωδικοποιητικές προσπάθειες. Η αντιμετώπιση των νέων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, για τις οποίες έγινε προηγουμένως λόγος, αλλά επί πλέον και η ρύθμιση των οργανωτικών θεμάτων της Εκκλησίας μετά τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, λόγω του ειδικού ενδιαφέροντος της Πολιτείας, απαίτησε την έκδοση μεγάλου αριθμού νόμων. Αυτή η αθρόα παραγωγή σε συνδυασμό με τον όχι ενιαίο τρόπο δημοσίευσης των νόμων¹⁹ είχε ως φυσική συνέπεια να γίνει η εποπτεία του ισχύοντος δικαίου στη συνολική του έκταση, ακόμα και για τους

---

17. Για την εξέλιξη των πηγών του ρωμαϊκού δικαίου από του Δωδεκαδέλτου μέχρι τις *constitutiones principum* βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* σ. 117 επ. και, πολύ συνοπτικά, VAN DER WAL / LOKIN σ. 9-13.

18. Πρβλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* σ. 135 επ.

19. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 15 επ.

ειδικούς, πρακτικώς σχεδόν αδύνατη· επομένως, ετίθετο θέμα ασφάλειας δικαίου.²⁰

Η ανάγκη επίλυσης αυτού του προβλήματος αποτέλεσε μία από τις κυριότερες αιτίες για την εκπόνηση συλλεκτικών εργασιών που, αρχικώς ιδιωτικής προέλευσης και πρωτοβουλίας με τους δύο κώδικες, τον *Γρηγοριανό* και τον *Ερμογενειανό*,²¹ δεν άργησαν να λάβουν επίσημο χαρακτήρα επί του Θεοδοσίου Β'.²² Το προϊόν της τελευταίας αυτής συλλεκτικής δραστηριότητας, δηλαδή ο *θεοδοσιανός Κώδικας* (438/439) παρουσίαζε μία σημαντική διαφορά από τις σύγχρονες (διοικητικές) κωδικοποιήσεις. Όπως δείχνουν οι νεότερες σχετικές έρευνες, σε αυτόν τον Κώδικα καταχωρίστηκαν όλες οι *constitutiones* των ετών 306-435, ακόμη και εκείνες που είχαν στο μεταξύ καταργηθεί. Η ισχύς των κωδικοποιούμενων διατάξεων ανέτρεχε στον χρόνο της θέσπισής τους και όχι σε εκείνον της αυτοκρατορικής επικύρωσης του Κώδικα. Ουσιαστικά λοιπόν δεν μπορεί να γίνει λόγος για νέα νομοθεσία.²³

Ο *Codex Theodosianus* είναι διαρθρωμένος σε 16 βιβλία ως εξής: 1. Πηγές του δικαίου και κρατικά αξιώματα· 2-5. Ιδιωτικό δίκαιο (ουσιαστι-

20. Πρβλ. P. E. PIELER, „Kodifikation als Mittel der Politik im frühen Byzanz?“ *Byzantios. Festschrift für Herbert Hunger* (Wien 1984) 247-260 (250).

21. Βλ. την πρόσφατη μονογραφία της Δ. Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ, *Η νομοθετική δραστηριότητα επί Διοκλητιανού και η κρατική παρέμβαση στον τομέα του δικαίου: Ο Γρηγοριανός και ο Ερμογενειανός κώδικας*. [Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε. Μονογραφίες, 11.] Αθήνα 2008. Παλαιότερες κωδικοποιητικές προσπάθειες, επί Ιουλίου Καίσαρος και Αδριανού (*edictum perpetuum*), παρουσιάζει ο PIELER, „Kodifikation“ κ.λπ. (ό.π.) σ. 249 επ.

22. Στον εισαγωγικό νόμο της κωδικοποίησης (15.2.438) ο αυτοκράτορας επιροίπτει την ευθύνη για την ελλιπή κατάρτιση των νομικών στο πλήθος των συγγραφών που κυκλοφορούσαν, στην ποικιλία των αγωγών και στον κυκεώνα των αυτοκρατορικών νόμων.

23. Βλ. προχειρώς VAN DER WAL / LOKIN σ. 18 επ. Λεπτομέρειες γύρω από τον τρόπο κατάρτισης του *Codex Theodosianus* βλ. στις πολυάριθμες εργασίες του EDOARDO VOLTERRA. Βλ. επίσης G. G. ARCHI, *Teodosio II e la sua codificazione*, Napoli 1976 (αλλά και άλλες σχετικές εργασίες του), καθώς και T. HONORÉ, „The Making of the Theodosian Code“, *SZ Rom. Abt.* 103 (1986) 133-222. Πρβλ. και H. J. WIELING, „Die Einführung des *Codex Theodosianus* im Westreich“, *Jurisprudentia universalis. Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 70. Geburtstag* (Köln κ.λπ. 2002) 865-876. Πρβλ. επίσης την πολύ κατατοπιστική επισκόπηση των διαφόρων αξιολογικών κρίσεων ως προς τον χαρακτήρα της κωδικοποίησης του 5ου αιώνα από τον J. MARTIN, *Spätantike und Völkerwanderung*. [Oldenbourg Grundriss der Geschichte, 4.] München 2001, σ. 205 επ.

κό και δικονομικό)· 6. Συγκλητικοί και υπάλληλοι· 7. Στράτευμα· 8. Υπάλληλοι, δωρεές και θέματα οικογενειακού περιουσιακού δικαίου· 9. Ποινικό δίκαιο· 10. Φορολογικό δίκαιο· 11. Δημόσια βάρη και παροχές, ένδικα μέσα· 12-15. Αξιώματα της τοπικής αυτοδιοίκησης, επαγγέλματα, διοίκηση· 16. Εκκλησιαστικό δίκαιο. Κάθε ένα από τα 16 βιβλία συντίθεται από ορισμένο αριθμό τίτλων και κάθε τίτλος περιλαμβάνει με χρονολογική σειρά αυτοκρατορικές διατάξεις που αφορούν σε ένα συγκεκριμένο θέμα, ανεξάρτητα από την ειδικότερη μορφή των καταχωριζόμενων constitutiones. Έτσι επήλθε εξομοίωση του ρυθμιστικού τους περιεχομένου επιβαλλόμενη από τον εξής λόγο. Οι τρεις από τις τέσσερις μορφές αυτοκρατορικών πράξεων που αναφέρθηκαν προηγουμένως, δηλαδή τα decreta, τα mandata και τα rescripta, ήταν στενά συνδεδεμένες με τα πραγματικά περιστατικά που έδωσαν αφορμή για την έκδοσή τους, με αποτέλεσμα να μην είναι κατόπιν εύκολη η κρίση για το αν το περιεχόμενό τους είχε γενική ισχύ ή όχι, αν δηλαδή μπορούσε ή, ενδεχομένως, έπρεπε να εφαρμοστεί και σε μεταγενέστερες ανάλογες περιπτώσεις ο κανόνας δικαίου που περιείχαν.

Αλλά και γενικότερα η πλούσια νομοθετική παραγωγή είχε ούτως ή άλλως ως αναγκαίο επακόλουθο και την εμφάνιση συγκρούσεων μεταξύ των επί μέρους διατάξεων, καθώς και την ύπαρξη παράλληλων ορισμών, των οποίων η εφαρμογή παρουσίαζε προβλήματα δυσαρμονίας. Η άρση αυτών των δυσχερειών δεν θα ήταν ίσως αδύνατη με τις συνηθισμένες ερμηνευτικές μεθόδους, εφόσον συνέτρεχαν ορισμένες προϋποθέσεις: Αν δηλαδή τα αρμόδια για την εφαρμογή του δικαίου και την επίλυση των ένδικων διαφορών όργανα διέθεταν την αναγκαία νομική κατάρτιση. Ύστερα όμως από τις δικονομικές μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν στα τέλη του 3ου αιώνα, η απονομή της δικαιοσύνης ανατέθηκε σε κρατικούς υπαλλήλους, που είχαν απλώς και μόνο την αναγκαία για την εν γένει υπαλληλική σταδιοδρομία εγκύκλια παιδεία, όχι όμως και ειδικές νομικές γνώσεις. Επομένως τα κείμενα των νόμων έπρεπε να είναι διατυπωμένα με σαφήνεια, αφού δεν ήταν δυνατό να περιμένει κανείς από τους παραπάνω υπαλλήλους ερμηνευτικές επεξεργασίες των νόμων, όπως εκείνες των νομικών της κλασικής περιόδου.

1.2.8. Η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση και οι στόχοι της. Η κωδικοποιητική δραστηριότητα συνεχίστηκε με την ίδια μορφή και επί του Ιουστινιανού, και μάλιστα – πιθανότατα για λόγους όχι άσχετους με την πολιτική

σκοπιμότητα – σε μεγαλύτερη έκταση από πριν. Όπως και στην παλαιότερη (θεοδοσιανή) κωδικοποίηση, σημειώθηκαν και στη νέα επεμβάσεις στα κωδικοποιούμενα κείμενα, με αντικειμενικό σκοπό την προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες και τη συστηματοποίηση του υλικού, που ο Ιουστινιανός θεωρούσε συγκεχυμένο, όπως σε κάθε ευκαιρία τόνιζε.²⁴ Οι επεμβάσεις αυτές συνετελέσθησαν υπό τη μορφή «παρεμβλημάτων» (*interpolationes*), με αλλαγές δηλαδή στο αυθεντικό κείμενο που γίνονταν υπό τον τύπο είτε της προσθήκης είτε της παράλειψης λέξεων ή φράσεων στην αρχική διατύπωση. Παρόλα αυτά δεν εθίγησαν σε αρκετές περιπτώσεις θεσμοί και διατάξεις, που η διατήρησή τους είχε προ πολλού πάψει να εξυπηρετεί οποιαδήποτε πρακτική ανάγκη.²⁵

Το νομοθετικό έργο δεν μπορούσε όμως να περιοριστεί στον εκσυγχρονισμό (με τον πιο πάνω τρόπο) της παλαιάς νομοθεσίας. Έτσι, παράλληλα, συνεχίστηκε η έκδοση νέων νόμων υπό τις ειδικότερες μορφές που αναφέρθηκαν προωτέρω. Ούτε οι νέοι αυτοί νόμοι έμειναν έξω από το κωδικοποιητικό πρόγραμμα του Ιουστινιανού (βλ πιο κάτω 3.2.1). Αλλά η παρουσίαση του έργου αυτού από τον ίδιο τον νομοθέτη γίνεται με έναν τρόπο που, εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως, φαίνεται αντιφατικός. Αφενός μεν τονίζεται σε κάθε ευκαιρία – με τη βοήθεια των ρητορικών σχημάτων, όπως θα δούμε και πιο κάτω (1.3.3) – ότι με τα νέα νομοθετικά μέτρα θεσπίζονται ρυθμίσεις επιβαλλόμενες από το συμφέρον των υπηκόων, που αποτελεί τη μοναδική μέριμνα του αυτοκράτορα,²⁶ αφετέρου δε υπογραμμίζεται παράλληλα η προσήλωση στο πατροπαράδοτο δίκαιο.²⁷

Στον συνδυασμό αυτό δεν υπάρχει, κατά τη γνώμη μου, καμία αντίφαση. Είναι απλώς το αποτέλεσμα της προσπάθειας να ικανοποιηθούν ταυτόχρονα περισσότερες τάσεις που διασταυρώνονται και που όλες μαζί συγκροτούν ένα πλέγμα ιδεών, αρχών και αντιλήψεων, χωρίς τη δυνατότητα

24. Πρβλ. αντί για άλλους K. L. NOETHLICH, „*Imperatoria interpretatio. Zum Umgang der spätrömischen Kaiser mit Gesetzestexten*“, *Stimuli. Exegese und ihre Hermeneutik in Antike und Christentum*. [Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband, 23.] *Festschrift für Ernst Dassmann* (Münster Westf. 1996) 210-227 (211 επ.).

25. Πρβλ. KASER, *Das röm. Privatrecht* (ό.π. σημ. 8) σ. 35 επ.

26. HUNGER, *Prooimion* κ.λπ. (ό.π. σημ. 16) σ. 94 επ.

27. Βλ. π.χ. Ν. 18.8: «...τοῦτο ὄπερ καί τις τῶν πρὸ ἡμῶν αὐτοκρατόρων ἔτυχε διαταξάμενος». Πρβλ. και τα προοίμια των νεαρών 2, 4, 13, 14, 15, 18, 21, 24, 59 κ.ά., καθώς και τις παρατηρήσεις του PIELER, *Traditionen* σ. 692 επ.

τα να αποχωριστούν τα συστατικά του στοιχεία και να γίνουν αντικείμενο ιδιαίτερης αντιμετώπισης· ένα πλέγμα που αποτελούσε τη νομιμοποίηση τόσο της μορφής του πολιτεύματος όσο και του προσώπου του αυτοκράτορα, παράλληλα όμως και τον ακρογωνιαίο λίθο της ακολουθούμενης εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής.

Επιχειρώντας μία απλουστευμένη σχηματοποίηση, θα μπορούσε κανείς να δώσει στο πλέγμα αυτό την ακόλουθη μορφή. Πρωταρχική πηγή του δικαίου λογίζεται, όπως αναφέρθηκε ήδη, ο Θεός και παραγωγός των συγκεκριμένων κανόνων δικαίου ο αυτοκράτορας, λόγω της σχέσης του με τη θεότητα. Επομένως η σχέση αυτή και ο σεβασμός των αρχών του θείου δικαίου, ως απόρροια αυτής της σχέσης, συνιστούν νομιμοποιητικούς παράγοντες αυτού του ίδιου του ηγεμόνα,²⁸ συνάμα δε και τα όρια της νομοθετικής του εξουσίας.²⁹

Πέρα από αυτό, το «πατροπαράδοτο δίκαιο» χρησιμεύει ως μία από τις βάσεις του *imperium romanum* και επομένως είναι εννοιολογικώς αναπόσπαστα συνδεδεμένο μαζί του. Στο σημείο αυτό έχουμε μαρτυρίες του ίδιου του Ιουστινιανού. Επιλέγοντας στην τύχη μία από αυτές βλέπουμε, ότι στον συνδυασμό όπλων και νόμων απέδιδε την ισχύ της «πρεσβυτέρας Ρώμης»:

*«Καὶ τοὺς πάλαι Ῥωμαίους πεπιστεύκαμεν οὐκ ἄν ποτε
δυνηθῆναι τοσαύτην πολιτείαν ἐκ μικρῶν καὶ ἐλαχίστων
ἀρχῶν συστήσασθαι καὶ πᾶσαν ἐξ αὐτῆς τὴν οἰκουμένην,
ὡς εἶπεῖν, προσλαβεῖν τε καὶ καταστήσασθαι, εἰ μὴ μείζουσιν
ἄρχουσιν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις πεμπομένοις (...) παρέσχον
αὐτοῖς ἐξουσίαν ὄπλων τε καὶ νόμων».*

Στη συνέχεια δε βεβαιώνει τη διασύνδεση αυτής της αρχής με την εφαρμογή του δικού του πολιτικού προγράμματος:

28. Πρβλ. PIELER, Traditionen σ. 693.

29. Για το πρόβλημα του καθορισμού των ορίων αυτών βλ. τη βασική μελέτη του D. SIMON, „*Princeps legibus solutus*. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz“, *Gedächtnisschrift W. Kunkel* (Frankfurt a. M. 1984) 449-492, αλλά και τις παρατηρήσεις της ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Πολιτειακά όργανα και κράτος δικαίου στη βυζαντινή αυτοκρατορία», *Αφιέρωμα στον Ν. Σβορώνο* τ. Α' (Ρέθυμνο 1986) 185-210. Πρβλ. και Μ. TH. FÖGEN, „Das politische Denken der Byzantiner“, *Pipers Handbuch der politischen Ideen* (επιμ. Ι. FETSCHER / H. MÜNKLER), τ. II (München-Zürich 1993) 41-85 (69 επ.).

«Ταῦτα ἐννοοῦντες ἡμεῖς, καὶ τὴν παλαιότητα πάλιν μετὰ μείζονος ἄνθους εἰς τὴν πολιτείαν ἐπαναγαγόντες καὶ τὸ Ῥωμαίων σεμνύναντες ὄνομα, (...)» (προοίμ. και κεφ. 1 Ν. 24).

Κάθε παρέκκλιση λοιπόν από το δίκαιο αυτό για να είναι δικαιολογημένη έπρεπε να βρῖσκει έρεισμα στη συνδρομή λόγων δημόσιου συμφέροντος. Με τα δεδομένα αυτά η προβολή του νομοθετικού έργου του Ιουστινιανού με τον τρόπο που αναφέραμε πιο πάνω δεν αποτελούσε στην πραγματικότητα παρά την υλοποίηση της πεποίθησής του, ότι για την ανασύσταση του ρωμαϊκού imperium στην παλαιά του (αδιαίρετη) μορφή δεν αρκούσε η στρατιωτική ισχύς και η δύναμη των όπλων για την ανάκτηση των εδαφών που στο μεταξύ είχαν χαθεί, αλλά ήταν επί πλέον αναγκαία και η συμπαράταξη του δικαίου, για να εξασφαλιστεί η διοίκηση του κράτους.³⁰

1.2.9. Η ιστορική «συνέχεια» των ρυθμίσεων και η έννοιά της. Η στάση αυτή του Ιουστινιανού απέναντι στο δίκαιο που είχε θεσπιστεί από τους προκατόχους του και γενικότερα απέναντι στο δίκαιο που ίσχυε κατά την άνοδό του στον θρόνο δημιούργησε την εντύπωση πως οι ρυθμίσεις που περιείχε η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση ανταποκρίνονταν στη δικαϊκή κατάσταση της κλασικής εποχής ή, πάντως, της προϊουστινιάνειας. Με βάση αυτή την πεποίθηση διατύπωσαν μερικοί ερευνητές το συμπέρασμα, ότι αυτή η χρονική αλληλουχία της αδιάκοπης συνέχειας (continuitas) των ρυθμίσεων δείχνει, πως το ιουστινιάνειο δίκαιο υπήρξε στο σύνολό του δίκαιο ρωμαϊκό και όχι ελληνορωμαϊκό ή βυζαντινό.³¹

Με τη λογική αυτή όμως θα μπορούσε θαυμάσια να καταλήξει κανένας στο ίδιο συμπέρασμα και για το δίκαιο που ίσχυσε πολλούς αιώνες μετά

---

30. Η θέση αυτή εκφράζεται με πολλή σαφήνεια και στο προοίμιο της constitutio Imperatoriam maiestatem: «Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus oportet esse armatam, ut utrumque tempus et bellorum et pacis recte possit gubernari...». Πρβλ. επίσης τα προοίμια των constitutiones Summa rei publicae και Deo auctore (πιο κάτω 3.2.1-2). Πρβλ. R. DANNENBRING, „Arma et leges: über die justinianische Gesetzgebung im Rahmen ihrer eigenen Zeit“, *Acta Classica* 15 (1972) 113-137· M. TH. FÖGEN, „Armis et legibus gubernare. Zur Codierung von politischer Macht in Byzanz“, *Bilder der Macht in Mittelalter und Neuzeit, Byzanz-Okzident-Russland*, επιμ. O. G. OEXLE / M. A. BOICOV (Göttingen 2007) 12-22.

31. Πρβλ. KASER, *Das röm. Privatrecht* (όπ. σημ. 8) σ. 51 (πρβλ. και σ. 10).

τον Ιουστινιανό, πρώτον, γιατί στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα, όπως θα δούμε πιο κάτω, σπάνια θα συναντήσουμε τη ρητή κατάργηση προγενέστερων ρυθμίσεων, και δεύτερον, γιατί οποιαδήποτε μορφολογική διαφοροποίηση ενός θεσμού στο πλαίσιο μιας εξέλιξης τεκμηριώνει τη συνέχεια των διαδοχικών εξελικτικών φάσεων. Άρα κάθε θεσμική εξέλιξη περιλαμβάνει και την έννοια της ιστορικής «συνέχειας». Επομένως είναι φανερό πως εδώ πρόκειται για θέμα ονοματοδοσίας και η πρόκριση του ενός ή του άλλου όρου, δηλαδή ύστερο ή μετακλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, πρώιμο βυζαντινό κ.λπ. δεν έχει ουσιαστικό αντίκρουσμα, επειδή απεικονίζει ιδεολογικές και μόνο διαφοροποιήσεις και διακρίσεις.

Η διστακτικότητα που παρατηρείται στην ιουστινιανεία πρακτική ως προς την αλλαγή θεσμών του κλασικού δικαίου, πολύ περισσότερο η ρητή διακήρυξη της εμμονής – όσο αυτό είναι δυνατόν – στο αμετάβλητο των θεσμών αυτών, αποτελεί απλώς μέρος του πλέγματος, για το οποίο έγινε πιο πάνω λόγος. Γι' αυτό και είναι μάταιο – αλλά και ανεδαφικό, ίσως και επικίνδυνο – να γίνεται επίκληση της ιδέας της «συνέχειας» για τη διατύπωση συμπερασμάτων, των οποίων η ιστορική αξία είναι από ουσιαστική άποψη αμφίβολη, όπως επανειλημμένα έχει τονιστεί.³² Αν πρέπει να δεχθούμε την ύπαρξη κάποιας «συνέχειας» (για να ικανοποιηθούν όσοι έχουν αγκιστρωθεί από αυτήν!), τότε πρόκειται για συνέχεια όχι θεσμών, αλλά ιδεολογίας, όπως θα φανεί καθαρά και πιο κάτω.

1.2.10. Ο εξελληνισμός της νομοθεσίας. Κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού εισήλθε στην τελική της φάση μία διαδικασία, που κι αυτή επίσης είχε ως αφετηρία τον χωρισμό του κράτους σε ανατολικό και δυτικό, μία διαδικασία που συνέβαλε περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον παράγοντα στη μεταμόρφωση της έννομης τάξης, για την οποία γίνεται εδώ λόγος. Πρόκειται για την αλλαγή του γλωσσικού ιδιώματος των νόμων.³³

32. Βλ. τις παρατηρήσεις των P. SPECK και D. SIMON, *RJ* 2 (1983) 5-11 και 11-13, αντίστοιχως. Πρβλ. και D. SIMON, «Περί της αξίας του βυζαντινού δικαίου», *Ελλην. Δικαιοσύνη* 30 (1989) 274-281 (278 επ.).

33. Για το όλο θέμα βλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή*, Αθήνα-Κομοτηνή 2000 και την εκεί βιβλιογραφία, ιδίως Η. ZILLIACUS, *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, Helsingfors 1935 (ανατύπ. Amsterdam 1965), σ. 20 επ., 71 επ. και J. ΚΑΙΜΙΟ, *The Romans and the Greek Language*. [Commentationes Humanarum Litterarum, 64.] Helsinki

Αναφέρθηκε προηγουμένως, ότι η νέα διοικητική διαίρεση υπαγορεύθηκε από τις διαφορετικές συνθήκες που επικρατούσαν στο ανατολικό και στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Μία από τις διαφορές αυτές συνίστατο στο ότι το ανατολικό κράτος περιέκλειε μέσα στα σύνορά του περιοχές κατοικούμενες κυρίως είτε από ελληνόφωνο πληθυσμό είτε από πληθυσμό με άλλη μεν μητρική γλώσσα (πάντως όχι τα λατινικά), που στην πλειονότητά του όμως κατείχε και την ελληνική. Επακόλουθο αυτής της κατάστασης ήταν ότι στην Ανατολή το μεγαλύτερο μέρος των υπηκόων δεν κατανοούσε τους νόμους, που είχαν κατά βάση γραφεί στη λατινική γλώσσα, μάλιστα δε σε διατύπωση υπερβολικά ρητορική και εξεζητημένη.³⁴

Αυτό επισημάνθηκε από τις αυτοκρατορικές υπηρεσίες που ήταν αρμόδιες για τη διατύπωση του κειμένου των νόμων και γι' αυτό ήδη πριν από τα μέσα του 5ου αιώνα άρχισαν σποραδικά να κάνουν την εμφάνισή τους και *constitutiones* γραμμένες στα ελληνικά. Οι πρώτες διατάξεις σε ελληνική γλώσσα που έχουν διασωθεί μέχρι τις μέρες μας προέρχονται από τον Θεοδοσίο Β' και τον Βαλεντινιανό Γ'.³⁵ Ίσως όμως και προγενέστεροι αυτοκράτορες να είχαν κάνει χρήση των ελληνικών στους νόμους τους.³⁶

Η τακτική αυτή κέρδιζε με την πάροδο του χρόνου συνεχώς έδαφος, έτσι ώστε επί του Ιουστινιανού οι περισσότερες *constitutiones* που εκδόθηκαν μετά την άνοδό του στον θρόνο³⁷ και σχεδόν όλες μετά τη δημοσίευση του αναθεωρημένου *Κώδικα* (534) ήταν διατυπωμένες σε ελληνική

1979. Πρβλ. G. DAGRON, «Aux origines de la civilisation byzantine: Langue de culture et langue d'état», *Revue historique* τ. 241 τεύχ. 489 (1969) (ανατύπ. στον ΙΔΙΟΥ, *La romanité chrétienne*, London 1984, αριθ. 1) και H. J. MASON, *Greek Terms for Roman Institutions. A Lexicon and Analysis*. [American Studies in Papyrology, 13.] Toronto 1974, σ. 3 επ. Πρόσθεσε (με τη νεότερη βιβλιογραφία) Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ιδεολογικές και πρακτικές παράμετροι του γλωσσικού προσανατολισμού των νομικών κειμένων στο πρώιμο και μέσο Βυζάντιο», *Κατευδίδιον* σ. 191-212.

34. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 20.

35. Παλαιότερη από τις διατάξεις αυτές είναι μία της 23 Μαρτίου 431 που περιελίφθη στον *θεοδοσιανό Κώδικα* 9.45.4. Πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η ελλην. νομική γλώσσα κ.λπ.*, ό.π. σ. 16 επ. και B. H. STOLTE, "The Use of Greek in the Theodosian Code", *SG VIII* σ. 147-159. Ανοικτό παραμένει πάντως το θέμα της διγλώσσης διατύπωσης των νόμων.

36. Τα *rescripta* (βλ. πιο πάνω 1.2.6) συντάσσονταν στα ελληνικά και πριν από τον 2ο αιώνα.

37. Βλ. τη λεπτομερή μνεία τους από τον R. HAASE, *Untersuchungen zur Verwaltung des spätromischen Reiches unter Kaiser Justinian I. (527-565)*, Wiesbaden 1994, σ. 10 επ.

γλώσσα.³⁸ Αυτό όμως δεν έλυσε το υφιστάμενο πρόβλημα, γιατί στην κωδικοποίηση, δηλαδή στον *Πανδέκτη*, στον *Κώδικα* και στις *Εισηγήσεις* (βλ. πιο κάτω 3.2), χρησιμοποιήθηκαν τα λατινικά.³⁹ Επομένως όλες οι παλαιότερες διατάξεις, που αποτελούσαν και τον κύριο όγκο των πηγών του δικαίου, ήταν καταληπτές μόνον από τους λατινόφωνους υπηκόους.

Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε μέσα από τη διαδικασία της εκπαίδευσης και κατάρτισης των νομικών. Ήδη από τις αρχές του 5ου αιώνα καταβάλλοταν στις νομικές σχολές της Βηρυτού και της Κωνσταντινούπολης συστηματική προσπάθεια με σκοπό τη διαμόρφωση μιας ορολογίας για την απόδοση των λατινικών νομικών όρων στα ελληνικά. Για την οργάνωση της διδασκαλίας του δικαίου πριν και μετά τον Ιουστινιανό η πληροφόρησή μας είναι άنيση. Ενώ δηλαδή για την προϊουστινιάνεια περίοδο δεν διαθέτουμε πλήρη στοιχεία,⁴⁰ είμαστε, αντιθέτως, αρκετά καλά πληροφορημένοι – τουλάχιστον ως προς τα προγράμματα διδασκαλίας – για την ιουστινιάνεια χάρη σε ένα νόμο του 533, την *constitutio Omnium*, με τον οποίο αναμορφώθηκαν οι νομικές σπουδές (βλ. πιο κάτω 3.1.3).

Η ευθύνη για τη διδασκαλία της νομικής επιστήμης ανατέθηκε στους «αντικινήσορες» (*antecessores*) που, ακολουθώντας μία ορισμένη τεχνική (βλ. αναλυτικά πιο κάτω 3.1.5), μεταγλώττιζαν στο πλαίσιο των παραδόσεων τους για τους Έλληνες ή για τους ελληνόφωνους φοιτητές το λατινικό κείμενο της κωδικοποίησης και έτσι το καθιστούσαν προσιτό στους ακροατές τους. Ο καθένας όμως γνωρίζει πως στα νομικά κείμενα η μεταγλώττισή τους, η κατά λέξη δηλαδή απόδοσή τους σε μία γλώσσα διαφορετική από αυτή του πρωτοτύπου, συνεπάγεται αναγκαστικά την ερμηνεία τους. Έτσι, τα κείμενα που προέκυψαν από την προφορική διδασκαλία των αντικινήσορων είχαν πολλές και κάποτε σημαντικές διαφορές από το λατινικό πρωτότυπο. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε αργότερα, περί τα τέλη του 6ου και στον 7ο αιώνα, κατά την επεξεργασία (συγκεκριμένα, κατά την

---

38. Εξαίρεση αποτέλεσαν όσες διατάξεις αφορούσαν στις δυτικές (λατινόφωνες) περιοχές (π.χ. Ρώμη, Αφρική) ή στα κεντρικά διοικητικά όργανα που λειτουργούσαν στη νέα πρωτεύουσα, όπως οι Νεαρές 23, 35 και 62).

39. Ο SCHELTEMA, *L'enseignement* σ. 62 επ. (= σ. 101 επ.) κρίνει ότι η προσκόλληση του Ιουστινιανού στη «μητρική» γλώσσα, τα λατινικά, και στο – φανταστικό – όραμα της ανασύστασης της παλαιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας επηρέασαν καθοριστικά την, όπως γράφει, καθόλου πρακτική απόφασή του, να προικίσει το κράτος με κώδικες σε λατινική γλώσσα.

40. Βλ. πιο κάτω 3 σημ. 17.

περιληπτική διατύπωση) των Νεαρών του Ιουστινιανού από τους σχολαστικούς (βλ. πιο κάτω 4.3.1).

Για να μην υπάρξουν παρανοήσεις, πρέπει να σημειωθεί ως προς το ειδικό τεχνικό θέμα της ορολογίας, ότι οι νομοδιδάσκαλοι της πρώιμης περιόδου προσέφεραν μεγάλη υπηρεσία με τη δημιουργία και διαμόρφωση, αλλά και σταθεροποίηση μίας ελληνικής νομικής γλώσσας. Όπως όμως προκύπτει από το σχετικό πηγαίο υλικό, η νομική ορολογία που χρησιμοποιήθηκε στα κείμενα αυτά της πρώιμης εποχής ήταν κατά ένα πολύ μεγάλο μέρος λατινικής προέλευσης.⁴¹ Το συμπέρασμα αυτό εξάγεται από το σύνολο του ερμηνευτικού έργου των αντικησόρων – στο μέτρο που αυτό έχει περισωθεί – και από τα νομοθετικά κείμενα των 5ου και 6ου αιώνων.

Η αιτία της χρησιμοποίησης λατινικών όρων τόσο κατά τη σύνταξη νόμων στην ελληνική γλώσσα ευθύς από την αρχή όσο και κατά την απόδοση στα ελληνικά της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης είναι προφανής: Δεν ήταν δυνατόν να βρεθούν αντίστοιχοι ελληνικοί όροι, είτε από λόγους γραμματικούς είτε από λόγους εννοιολογικούς.⁴² Το περιεχόμενο των νόμων πρέπει να είναι πάντοτε απολύτως σαφές.⁴³ Μπροστά στον κίνδυνο λοιπόν να γεννηθεί ανασφάλεια περί το δίκαιο, προτίμησαν οι συντάκτες και οι ερμηνευτές των νόμων να διατηρήσουν σε πολλές περιπτώσεις τη λατινική ορολογία.

41. Βλ. τις επισημάνσεις του L. BURGMANN, „Λέξεις ρωμαϊκά. Lateinische Wörter in byzantinischen Rechtstexten“, *Lexicographica byzantina*. [Byzantina Vindobonensia, 20.] (Wien 1991) 61-79 (61 επ.).

42. Βλ. τις επιφυλάξεις του Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Δίκαιο και γλώσσα. Πολιτιστικά περιπέτεια από της ρωμαϊκής κατακτήσεως μέχρι της Ελληνικής Επανάστασεως», *Αφιέρωμα εις τον Κ. Βαβούσκον*, τ. Α' (Θεσσαλονίκη 1989) 287-324, όπου (288 επ.) υπογραμμίζεται ότι η διάσπαση του συνδέσμου δικαίου-γλώσσας επέφερε έκπτωση του περιεχομένου του δικαίου από της ουσίας στον τύπο. Προκειμένου για κείμενα νομοθετικά ο Ν. VAN DER WAL, „Die Unterschiede zwischen der griechischen Gesetzessprache des sechsten Jahrhunderts und der Sprache der Schuljuristen“, *SG VIII* σ. 161-165, υποστηρίζει ότι με την παρεμβολή καιρίων λατινικών όρων ή φράσεων μέσα σε ελληνικά κείμενα σκοπεύεται να προβληθεί η μεγαλοπρέπεια του (αυτοκρατορικού) νομοθέτη: „Kaisergesetze dagegen, in denen (wenigstens in Theorie) der Kaiser selber redete, sollten in einer Sprache verfaßt werden, aus der die kaiserliche Würde sich mit aller Majestät sichtbar (oder vielleicht besser: hörbar) machte“ (σ. 161).

43. «Ὁὐ γὰρ μυστήρια τοῦ νόμου τὰ θέσμια, ὥστε ἀναχωρεῖν ἀπὸ τῆς τῶν πολλῶν καταλήψεως...», τονίζει αργότερα Λέων ο Σοφός στη Νεαρά 77.

Οι λατινικοί όροι μέσα στα ελληνικά κείμενα γράφονταν με χαρακτηριστικές λατινικούς. Αυτό ίσχυε στην αρχή, σύμφωνα με τα πορίσματα νεότερων ερευνών στηριζόμενα σε παπυρολογικά ευρήματα,⁴⁴ ακόμα και στις περιπτώσεις λατινικών όρων, κυρίως ουσιαστικών και επιθέτων, προσαρμοσμένων στο μορφολογικό σύστημα της ελληνικής γλώσσας.

Από τη μελέτη του έργου των σχολαστικών, που δεν δίστασαν κατά την επεξεργασία των ιουστινιάνειων Νεαρών να χρησιμοποιήσουν σε ευρεία κλίμακα λατινικούς όρους περιεχόμενους σ' αυτές, προκύπτει ότι και μετά τις αρχές του 7ου αιώνα εξακολουθούσε η πρακτική να είναι εξοικειωμένη με το νομικό λεξιλόγιο αυτής της μεικτής μορφής. Κάποτε μάλιστα παρουσιάζεται ένα περίεργο φαινόμενο. Σε μερικές δηλαδή περιπτώσεις έγινε προσπάθεια από τους ερμηνευτές να αποδοθεί στα ελληνικά ένας λατινικός όρος που υπήρχε στο κείμενο του νόμου. Κατόπιν όμως ο (αρχικός) λατινικός όρος εξελληνίστηκε και εκτόπισε στη συνέχεια τον αντίστοιχο ελληνικό όρο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η λέξη «πρεσβείον», με την οποία μεταφράστηκε ο όρος *legatum* (= κληροδοσία· προβλ. Νεαρά 129.3). Τελικώς ωστόσο το «πρεσβείον» εξαφανίζεται και τη θέση του στα βυζαντινά νομικά κείμενα καταλαμβάνει ο όρος «ληγάτον».

Κατά την αντιγραφή των νομικών κειμένων στους επόμενους αιώνες παρατηρείται βαθμιαία αντικατάσταση της λατινικής γραφής από την ελληνική, χωρίς όμως η πρώτη να εξαφανιστεί ολοσχερώς. Έτσι, συναντάμε συχνά σε χειρόγραφα (και από εκεί στις εκδόσεις των κειμένων) λέξεις, των οποίων το θέμα είναι γραμμένο λατινικά και η κατάληξη ελληνικά (βλ. π.χ. στη Νεαρά 12.1 «ὄν ὁ νόμος *incestόν τε καὶ nefariον καὶ damnaton καλεῖ*», ή στη Νεαρά 115.4 «*τῆς exheredationος ἢ praeteritionος αἱ ποιναί*»⁴⁵). Το επόμενο βήμα ήταν η αναγραφή ολόκληρων των λατινικών όρων με ελληνικούς χαρακτήρες (π.χ. «*τῶν δοταλίῶν ἀνδραπόδων*»). Η μετάβαση όμως από τη μεγαλογράμματη στη μικρογράμματη γραφή και το γεγονός, ότι πολλοί από τους λατινικούς νομικούς όρους ήταν συντομογραφημένοι, σε συνδυασμό με το ότι οι αντιγραφείς είτε αγνοούσαν τελείως τα λατινικά είτε είχαν πολύ ελλιπείς γνώσεις, οδήγησαν στο

44. Βλ. N. VAN DER WAL, „Die Schreibweise der dem Lateinischen entlehnten Fachworte in der frühbyzantinischen Juristensprache“, *Scriptorium* 37 (1983) 29-53.

45. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η ελλην. νομική γλώσσα κ.λπ.*, ό.π. σ. 37 επ. με περαιτέρω παραδείγματα στο πλαίσιο της προσπάθειας για τη μορφολογική εναρμόνιση των νομικών όρων.

αποτέλεσμα, να υποστούν οι όροι αυτοί σημαντικές (μερικές φορές μάλιστα κωμικοτραγικές) αλλοιώσεις. Ως μία από τις πιο συνηθισμένες περιπτώσεις αλλοίωσης μπορεί να αναφερθεί η λέξη *exhereditatio* (= αποκλήρωση) που, λόγω της οπτικής ομοιότητας μεταξύ Η και Ν στη μεγαλογράμματη γραφή, μεταμορφώθηκε τελικώς στα νομικά κείμενα της μέσης και ύστερης περιόδου σε «εξηρεδατίων (-ωνος)».

Συνέπεια της διδακτικής δραστηριότητας των νομοδιδασκάλων της ιουστινιάνειας εποχής και των πρώτων δεκαετιών μετά από αυτήν ήταν ότι περιορίστηκε σημαντικά η μελέτη και γενικότερα η απασχόληση με τα λατινικά πρωτότυπα της κωδικοποίησης. Ακόμη και η αναπαραγωγή τους σε νέα χειρόγραφα σταμάτησε, γιατί η διαφοροποίηση των αναγκών της αγοράς εξαφάνισε βαθμιαία τους γραφείς που ήταν σε θέση να αντιγράψουν λατινικά κείμενα.

Με αυτά τα δεδομένα δεν είναι καθόλου παράξενο, ότι από τον 7ο αιώνα μέχρι το τέλος της βυζαντινής περιόδου σε όλα ανεξαιρέτως τα νομοθετικά, συλλεκτικά και συμπιληματικά έργα γινόταν χρήση της διατύπωσης των διατάξεων, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί στα έργα των παραπάνω νομικών. Ούτε οι ιδιώτες που ανέπτυξαν ερασιωστική δραστηριότητα, αλλά ούτε και τα μέλη των επιτροπών που συνέταξαν τις νομοθετικές ή τις κωδικοποιητικές συλλογές του 8ου/9ου αιώνα, ανέτρεξαν στο *Corpus iuris civilis* και πολύ λιγότερο βέβαια στα πρωτότυπα έργα των κλασικών νομικών ή στα αυθεντικά κείμενα των αυτοκρατορικών νόμων, που έτσι κι αλλιώς δεν σώζονταν. Επομένως όλη η πρώτη ύλη των πηγών του βυζαντινού δικαίου της μέσης και ύστερης περιόδου είναι συγκεντρωμένη στα ερμηνευτικά έργα του 6ου κυρίως αιώνα, που χρησιμοποιήθηκαν ανάλογα με την ειδικότερη μορφή τους.

1.2.11. Ο συλλεκτικός / κωδικοποιητικός χαρακτήρας της νομικής συγγραφικής παραγωγής. Το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού επηρέασε σημαντικά και από μεθοδολογική άποψη την εξέλιξη της επιστήμης του δικαίου σε όλους τους αιώνες μετά από αυτόν. Έντονη συλλεκτική ή/και κωδικοποιητική δραστηριότητα χαρακτηρίζει τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μέσα στο γενικότερο πλαίσιο όμως της παραπάνω δραστηριότητας εκείνο που κυρίως διακρίνει το μεταϊουστινιάνειο βυζαντινό δίκαιο είναι το πλήθος των συλλεκτικών / συμπιληματικών έργων, που παρουσιάζονται σε μεγάλη ποικιλία μορφών, από την απλή αναδιάταξη της ύλης

του βασικού έργου, σύντμηση⁴⁶ ή διεύρυνση του κειμένου, μέχρι τη συγχώνευση περισσότερων έργων, είτε με διατήρηση της διάρθρωσης της ύλης του ενός, είτε με νέα κατάταξη (*mutatio, compositio*) κ.λπ. Πρόκειται δηλαδή για μία σειρά έργων που αποτελούνται από την ίδια βασικά πρώτη ύλη, αυτό δε που τα διαφοροποιεί είναι η αναλογία των «συστατικών» και ο τρόπος της ανάμειξής τους.

Μερικά από τα έργα αυτά, το καθένα από τα οποία έχει ιδιαίτερη ατομικότητα, οφείλουν ασφαλώς τη γένεσή τους σε πρακτικούς λόγους, δηλαδή την κάλυψη των επαγγελματικών (ακόμη και στο πεδίο της διδασκαλίας) αναγκών του εραμιστή ή του συμπλητή. Τα περισσότερα όμως, όπως προκύπτει από τα συστατικά τους μέρη, απέβλεπαν στην ικανοποίηση κάποιας προσωπικής φιλοδοξίας του συγγραφέα για μία «πρωτότυπη» συνθετική δημιουργία, ιδίως στις περιπτώσεις εκείνες, όπου διαπιστώνουμε ευρεία χρήση της παλαιάς κληρονομιάς, δηλαδή των επιτομών του *Corpus iuris* με άμεση αναδρομή στα έργα των αντικηνησόρων και των σχολαστικών. Είναι απόλυτα φυσικό να αντιμετωπίζουμε σήμερα με αρκετό σκεπτικισμό την πρωτοτυπία αυτών των συνθέσεων. Παρ' όλα αυτά δεν πρέπει να μας διαφεύγει, πόσο σημαντική υπήρξε η συμβολή τους στη διάμρφωση της πλουραλιστικής νοστροπίας και της πολυφωνίας που χαρακτηρίζει την εφαρμογή του δικαίου στο Βυζάντιο, ιδίως κατά την ύστερη περίοδο της ιστορίας του. Ακόμη και ότι σε αρκετές περιπτώσεις, κατά τους τελευταίους μάλιστα αιώνες, μία τέτοια συλλογή θα ήταν ίσως το μοναδικό βοήθημα στα χέρια κάποιου δικαστή για την άσκηση των καθηκόντων του.

1.2.12. Η δικαϊκή αλληλουχία, στοιχείο της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινών. Προφανής είναι η παρουσία του ιουστινιάνειου πνεύματος και σε ένα άλλο σημείο. Στην τάση να προσδίδεται κωδικοποιητικός χαρακτήρας, ακόμη και σε καθαρά νομοθετικές εργασίες, σε συνδυασμό με την ήδη γνωστή μας επωδό, της μη απομάκρυνσης από το πατροπαράδοτο δίκαιο. Στο πλέγμα όμως, για το οποίο έγινε πιο πάνω λόγος, παρουσιάζεται τώρα μία μεταβολή. Στα χρόνια του Ιουστινιανού η προβολή της δικαϊκής αυτής αλληλουχίας αποτελούσε μέρος της πολιτικής για την ανασύ-

---

46. Βλ. τον τόμο *Η ανάγκη και η τεχνική των επιτομών*. [Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Σεμινάριο εργασίας, 2.] Βενετία 2003.

σταση του *imperium romanum*. Στους επόμενους αιώνες η πολιτική αυτή, προσαρμοσμένη στις νέες συνθήκες, λαμβάνει την ακόλουθη διάσταση.

Θεμέλιο της βυζαντινής πολιτικής θεωρίας στους μέσους χρόνους είναι η αδιάσπαστη συνέχιση της ενιαίας κρατικής υπόστασης της παλαιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας,⁴⁷ με αντικειμενικό σκοπό τη στήριξη της αξίωσης για παγκόσμια κυριαρχία. Η αυτοκρατορία αυτή δεν έχει αποβάλει τυπικά τη φυσιογνωμία της κάτω από τη μορφή του *imperium christianum*. Απλώς και μόνο ο νέος αυτός όρος δηλώνει, ότι στα οποιαδήποτε άλλα χαρακτηριστικά της έννοιας «Πολιτεία» (βλ. και πιο πάνω σχετικά με τη μορφή του πολιτεύματος), σύμφωνα με τις τότε κρατούσες αντιλήψεις,⁴⁸ προστέθηκε και ο συγκεκριμένος θρησκευτικός προσανατολισμός – βεβαίως μέσα στο πλαίσιο της «ορθοδοξίας». Το γεγονός ότι η παλαιά Ρώμη είχε πάψει να υπάρχει ως πολιτειακή μονάδα διευκόλυνε την επιβολή αυτής της αντίληψης των Βυζαντινών,⁴⁹ γιατί η οικοδόμηση της Κωνσταντινούπολης αποτελούσε στη συνειδησή τους απλώς την ίδρυση μίας νέας πρωτεύουσας και όχι ενός νέου κράτους.

Αν λοιπόν θέσουμε ως βάση τη σκέψη, ότι το «κράτος» – ανεξάρτητα από τα ειδικότερα εννοιολογικά στοιχεία που το συνθέτουν – είναι μία μορφή κοινωνικής συμβίωσης κάτω από μία εξουσία, που αποτελεί την πραγμάτωση της βούλησης μίας υπερατομικής αυθεντίας, και ακόμη ότι οι

---

47. Βλ. αντί για άλλους H. AHRWEILER, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*. [L'historien, 20.] Paris 1975, σ. 9-24. Πρβλ. και H. HUNGER, *Phänomen Byzanz – aus europäischer Sicht*. [Bayer. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte 1984, τεύχ. 3.] München 1984, σ. 4, 15 επ., ο ΙΔΙΟΣ, „Byzanz, eine Gesellschaft mit zwei Gesichtern“, *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filosofiske Meddelelser* τ. 51 αριθ. 2, København 1983-84, passim και I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, ιδίως σ. 12 επ.

48. Κατά την M. TH. FÖGEN, στο λήμμα Staat (B. Byzanz), *LexMA* τ. VII στ. 2156-2158, την έννοια αυτή συνθέτει το τρίπτυχο α) ορθοδοξία, β) «ρωμαϊκότητα» και γ) αυτοκράτορας επιλεγμένος από τον Θεό. Για την ευρύτερη θεώρηση του θέματος πρβλ. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, „Das politische Denken“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 29). Βλ. ειδικότερα για τη «ρωμαϊκή» συνέχιση της Νέας Ρώμης C. G. PITSAKIS, «Universalité et nationalisme: La Nouvelle Rome. Quelques points de repère à travers les textes grecs», *Umanità e nazioni nel diritto e nella spiritualità da Roma a Costantinopoli a Mosca*. [Da Roma alla Terza Roma. Documenti e studi.] Rendiconti del XII seminario, Campidoglio 21 aprile 1992 (Roma 1995) 25-42.

49. Πρβλ. FR. DÖLGER, „Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner“, στον ΙΔΙΟΥ, *Byzanz und die europäische Staatenwelt* (Darmstadt 1964) 70-115, ιδίως 82-91.

συνθήκες και οι όροι της συμβίωσης και η άσκηση της εξουσίας προϋποθέτουν «δίκαιο», αυτό σημαίνει ότι η ιδέα της ενιαίας κρατικής υπόστασης έχει άμεση εξάρτηση από τη διαμόρφωση του δικαίου, δηλαδή από την οποιαδήποτε μορφή και περιεχομένου έννομη τάξη. Ένα βασικό, επομένως, στοιχείο της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινών αποτελούσε η ενότητα δικαίου μεταξύ Παλαιάς και Νέας Ρώμης.

Αυτή η ενότητα δικαίου δεν είναι ασφαλώς δυνατόν να νοηθεί ως αμετάβλητη παρουσία των ίδιων θεσμών, αλλά ως αδιατάρακτη συνέχιση ενός και του αυτού συστήματος ρύθμισης των νομικών σχέσεων, ως πολιτισμικού αγαθού, χωρίς μεταβολή της βασικής του φυσιογνωμίας. Όπως τονίστηκε παραπάνω, το δίκαιο δεν παραμένει στατικό. Πέρα όμως από αυτό είναι ζήτημα πραγματικό το αν, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, μία μεταβολή συνιστά απλώς μία φάση στην (αδιάκοπη και οπωσδήποτε αναμενόμενη) εξελικτική πορεία του υπάρχοντος συστήματος – που, σημειωτέον, δεν είναι τις πιο πολλές φορές ευθύγραμμη – ή αν, αντιθέτως, αποτελεί ανατροπή του παλαιού και εγκαθίδρυση νέου.

Ενόψει αυτών των δεδομένων γίνεται εύκολα αντιληπτό, ότι ήταν θεμελιακό μέλημα του βυζαντινού νομοθέτη η καλλιέργεια της πεποίθησης, πως το ανέκαθεν ισχύον «ρωμαϊκό» δίκαιο διατηρείται πάντοτε ανέπαφο. Γι' αυτό τον λόγο αποτελεί κοινό τόπο στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα της μέσης περιόδου η αναδρομή στην παλαιότερη νομοθεσία και η επίκλησή της.⁵⁰ Αυτή η τακτική είναι αδιάψευστο τεκμήριο της προσπάθειας των συντακτών των νόμων να συγκαλύψουν μία μεταβολή που είχε προ πολλού συντελεσθεί.

---

50. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η *Εκλογή* (βλ. πιο κάτω 4.4) που, σύμφωνα με το προοίμιο της, στηρίζεται κυρίως στα «*ὑπὸ τῶν προεδβασιλευκότων νενομοθετημένα*». Ανάλογες διατυπώσεις περιέχουν και τα προοίμια της *Εισαγωγής* και του *Πρόχειρου Νόμου* (βλ. πιο κάτω 5.3). Αλλά και οι τελευταίοι αιώνες δεν υστερούν στην τήρηση της ίδιας αρχής. Πρβλ. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Η ιστορία της Ρώμης και του Ρωμαϊκού Δικαίου στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά νομικά εγχειρίδια», *Τιμαί Ιωάννου Τριανταφυλλοπούλου* (Αθήνα 2000) 399-436.

1.3. Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου. Διακρίσεις, ιδιαίτερα γνωρίσματα, λειτουργικότητα.

1.3.1. Οι πηγές γενικώς. Μιλώντας για τις πηγές του βυζαντινού δικαίου εννοούμε τόσο τις νομοθετικές όσο και τις διαγνωστικές πηγές.⁵¹ Στις τελευταίες ανήκουν οι κάθε είδους πληροφορίες και όχι μόνον όσες περιέχονται σε κείμενα νόμων ή, γενικώς, νομικά.⁵²

Αποτελούν λοιπόν πηγές του δικαίου – είτε άμεσες είτε έμμεσες, ανάλογα με τη φύση τους – τα κάθε είδους ιστορικά⁵³ ή φιλολογικά⁵⁴ έργα, όπως οι επιστολές⁵⁵ και τα προϊόντα της ομιλητικής φιλολογίας, τα

51. Τις διαγνωστικές πηγές διακρίνει ο SIMON, „Die Epochen” κ.λπ. (ό.π. σημ. 2) σε Normvermittlung και Normanwendung. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι διάφορες συλλογές και τα συμπληρωματικά έργα, ενώ στη δεύτερη δικαιοπρακτικά έγγραφα, δικαστικές αποφάσεις κ.λπ.

52. Πολύ χρήσιμο ως γενικό ενημερωτικό βοήθημα – μέχρι του χρόνου έκδοσής του – είναι το έργο των KARAYANNOPOULOS / WEISS, *Quellenkunde* κ.λπ. (πιο κάτω 1.4.2 αρθ. 23). Ως συμπλήρωμα του προηγούμενου έργου μέχρι το 1985 πρέπει να θεωρηθεί η εργασία του G. WEISS, *Byzanz. Kritischer Forschungs- und Literaturbericht 1968-1985*. [Historische Zeitschrift. Sonderheft 14, München 1986. Λιγότερο αναλυτικές, αλλά εξίσου χρήσιμες επειδή παρέχουν γενική εποπτεία για κάθε επί μέρους ιστορικό κλάδο, είναι οι *Quellen zur Geschichte des frühen Byzanz (4.-9. Jahrhundert). Bestand und Probleme*. [BBA, 55.] που επιμελήθηκαν οι FR. WINKELMANN / W. BRANDES, Berlin 1990.

53. Βλ. αντί για άλλους ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*, Αθήνα 1978 (ανατύπ. Αθήνα 2005). Για τη μελέτη της βυζαντινής ιστορίας την καλύτερη ενημέρωση (μόνον όμως μέχρι το 1204) προσφέρει (τόσο για την ελληνική όσο και για την ξενόγλωσση βιβλιογραφία) το έργο της ΙΔΙΑΣ, *Βυζαντινή ιστορία*, τ. Α'-Β'/1-2, Θεσσαλονίκη 2¹⁹⁹², 2¹⁹⁹³ και 2¹⁹⁹⁷, τ. Γ', Αθήνα 2001. Πρβλ. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της βυζαντινής αυτοκρατορίας, 324-1204. Κράτος, διοίκηση, οικονομία, κοινωνία*, Αθήνα 2004· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Βυζαντινή αυτοκρατορία, νεότερος ελληνοισμός*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 2006. Ως προς τα ιστορικά έργα παρατηρεί ο SIMON, „Die Epochen” κ.λπ. (ό.π. σημ. 2) ότι δεν ενδιαφέρει τόσο η εξιστόρηση των γεγονότων όσο η επίδρασή τους στις δικαϊκές δομές κάθε περιόδου.

54. Εξακολουθεί να είναι αναντικατάστατο ως βοήθημα το βιβλίο του Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Κλεις της βυζαντινής φιλολογίας*, Αθήνα 3¹⁹⁶⁵ (με ιστορία των βυζαντινολογικών σπουδών στην Ελλάδα και στην αλλοδαπή στις σ. 60-177). Τη σημασία των φιλολογικών κειμένων, ακόμη και των λογοτεχνικών έργων, ως πηγών του δικαίου προβάλλει η R. MACRIDES, “The law outside the lawbooks: law and literature”, *FM XI* σ. 133-145.

55. Χρήσιμο παραμένει ως γενικό βοήθημα το βιβλίο του Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Βυζαντινή επιστολογραφία*, Αθήνα 3¹⁹⁶⁹⁻¹⁹⁷⁰.

αγιολογικά κείμενα,⁵⁶ οι επιγραφές,⁵⁷ τα νομίσματα,⁵⁸ οι σφραγίδες⁵⁹ κ.ά. Για τη συστηματική μελέτη πολλών από τις πηγές αυτές έχουν αναπτυχθεί ιδιαίτεροι επιστημονικοί κλάδοι, βοηθητικοί σε σχέση με την ιστορία του δικαίου, όπως η ιστορική επιστήμη, η παλαιογραφία, η κωδικολογία,⁶⁰ η

---

56. Βλ. για τη σημασία των αγιολογικών πηγών ως ιστορικών μνημείων CL. LUDWIG, *Sonderformen byzantinischer Hagiographie und ihr literarisches Vorbild*. [BBS, 3.] Frankfurt a. M. κ.λπ. 1997, Κ. ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΙΜΑΡΗ, *Βυζαντινή αγιολογική βιογραφία*, Αθήνα 2002 και *Les vies des Saints à Byzance. Genre littéraire ou biographie historique?* Actes du colloque international philologique «ΕΡΜΗΝΕΙΑ», Paris 6-8 juin 2002. [Dossiers byzantins, 4.] Paris 2004. Με τη νομική αξιολόγηση αγιολογικών πηγών έχει ιδιαίτερα ασχοληθεί η Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ στις δύο μονογραφίες της: *Το δίκαιο στα αγιολογικά κείμενα, και Εικονομαχία και Δίκαιο. Νομική θεώρηση των αγιολογικών κειμένων*. [FzBR. Athener Reihe, 2 και 14.] Αθήνα 1987 και 2004, καθώς και σε πολλές μικρές μελέτες της. Βλ. επίσης τις εργασίες της G. LANATA, *Gli atti dei martiri come documenti processuali*, Milano 1973 και *Processi contro cristiani negli atti dei martiri*, Torino ²1989.

57. Για ενημέρωση σχετικά με νεότερες εκδόσεις επιγραφών που σχετίζονται με τους θεομύθους και το δίκαιο, μπορεί κανείς να ανατρέχει στο «Bulletin épigraphique» του περιοδικού *Revue des Études Grecques*, ιδιαίτερα στην παράγραφο για τους θεομύθους («Institutions») που υπογράφεται από τον PH. GAUTHIER (βλ. τελευταία τ. 118 [2005] 461-469). Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι η ελληνική βιβλιογραφία πλουτίστηκε πρόσφατα με τη μετάφραση από τον Κ. ΚΟΥΡΕΜΕΝΟ του κλασικού γχειριδίου της Μ. GUARDUCCI, *Η ελληνική επιγραφική από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο*, με επιστημονική εποπτεία και βιβλιογραφική ενημέρωση των Σ. ΑΝΕΖΙΡΗ, Χ. ΚΡΙΤΖΑ και Κ. ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗ (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2008).

58. Για το θέμα της κοπής νομισμάτων ως μέσου διαμόρφωσης ιδεολογίας και επηρεασμού της κοινής γνώμης βλ. C. HOWGEGO, *Ancient History from Coins*, London-New York 1995, σ. 70 επ., με ανασκότηση των διαφορών απόψεων συνοδευόμενη από κριτική τοποθέτηση.

59. Ως πρόχειρο βοήθημα μπορεί να χρησιμεύσουν οι παρακάτω σχετικά πρόσφατες εργασίες: Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Εισαγωγή στη βυζαντινή σφραγιδογραφία*, Αθήνα 1999 και CHR. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*. [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 4.] Wiesbaden 2000.

60. Ειδικά για την παραγωγή νομικών χειρογράφων κατατοπιστική είναι η έρευνα του L. BURGMANN, „Juristische Buchproduktion in Byzanz“, *Juristische Buchproduktion im Mittelalter* (Frankfurt a. M. 2002) 247-267, ο οποίος, με βάση τα περίπου 560 σωζόμενα νομικά χειρόγραφα των 9/10ου-15ου αιώνων, πραγματεύεται τα εν γένει στοιχεία που τα συγκροτούν, εντός και εκτός κειμένου, όπως επικεφαλίδες, πίνακες περιεχομένων, μινεία πηγών, παραπομπές, σχόλια, παραρτήματα κ.ο.κ.

διπλωματική, η επιγραφική, η νομισματολογία, η σιγίλλογραφία (σφραγιδολογία).⁶¹ Ακομη και τα μνημεία της τέχνης δεν πρέπει να αποκλεισθούν από τον κύκλο των πηγών του βυζαντινού δικαίου.⁶²

1.3.2. Τα έγγραφα. Ιδιαίτερη θέση ανάμεσα στις άμεσες πηγές κατέχουν τα έγγραφα. Η μελέτη των εξωτερικών χαρακτηριστικών τους, της εσωτερικής τους δομής και των άλλων τους στοιχείων αποτελεί αντικείμενο ξεχωριστού κλάδου, της διπλωματικής.⁶³ Η ύλη που χρησιμοποιήθηκε κατά καιρούς για το γράψιμο των εγγράφων παρουσιάζει αρκετή ποικιλία: Πέτρα, μάρμαρο, μέταλλο, ξύλο (κάποτε με επίστροψη κεριού), πηλός. Μέσα στη βυζαντινή περίοδο συναντάμε έγγραφα κυρίως σε πάπυρο (μέχρι το πολύ και τον 9ο αιώνα), σε περγαμινή, δηλαδή σε ιδιαίτερα επεξεργασμένα δέρματα ζώων (η ονομασία οφείλεται στην ευρεία χρησιμοποίηση αυτής της ύλης στη μεγάλη βιβλιοθήκη του Ευμένη Β' στην Πέργαμο) ή, από τον 10ο αιώνα και ύστερα, σε χαρτί – μία κινεζική εφεύρεση, που κατά τα μέσα του 8ου αιώνα έγινε γνωστή από Κινέζους αιχμαλώτους στους Άραβες, και απ' αυτούς επεκτάθηκε σταδιακά σε ολόκληρο τον κόσμο, αντικαθιστώντας, λόγω του τελικώς χαμηλού κόστους παραγωγής, τις υπόλοιπες ύλες γραφής.

61. Για τους τρεις τελευταίους κλάδους συνιστάται η παρακολούθηση της νεότερης βιβλιογραφίας με βάση το περιοδικό *Byzantinische Zeitschrift* (Τμήμα III: Bibliographie), ειδικότερα δε τις υποδιαρέσεις 8 (Numismatik und Sigillographie) και 9 (Epigraphik).

62. Βλ. G. PRINZING, „Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7. bis 15. Jahrhundert“, *FM* VII σ. 1-99 (με 10 απεικονίσεις) και A. SCHMINCK, „‘Rota tu volubilis’. Kaisermacht und Patriarchenmacht in Mosaiken“, *Cupido legum* σ. 211-234 (με 2 απεικονίσεις). Πρβλ. Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο φόβος της τιμωρίας στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική», *Οι συλλογικοί φόβοι στην Ιστορία*. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Επιστήμης κοινωνία.] (Αθήνα 2000) 93-110. Περισσότερο θα ταίριαζε η επικεφαλίδα «η αγιογραφία στην υπηρεσία της γενικής πρόληψης», επειδή παρουσιάζονται απεικονίσεις που ουσιαστικώς συγκροτούν έναν μικρό ποινικό κώδικα.

63. Ως γενικό βοήθημα συνιστάται το βιβλίο των F. DÖLGER / J. KARAYANNOPULOS, *Byzantinische Urkundenlehre*. 1. Abschnitt: Die Kaiserurkunden. [HdAW, XII.3.1.1 = Byzantinisches Handbuch 3.1.1.] München 1968, και σε ελληνική (συνοπτική) απόδοση Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή διπλωματική*. Α'. Αυτοκρατορικά έγγραφα, Θεσσαλονίκη 1972, παρά τις εξ αρχής δικαιολογημένες μομφές για υπερβολική σχηματοποίηση και το γεγονός ότι οι αλληπάλλληλες εκδόσεις των τελευταίων δεκαετιών έχουν επί πλέον περιορίσει σημαντικά και την αρχικώς καλή βιβλιογραφική ενημέρωσή του.

Ο αριθμός των εγγράφων, τόσο δημόσιων όσο και ιδιωτικών, που μέχρι σήμερα έχουν έλθει σε φως είναι τεράστιος⁶⁴ και για τον λόγο αυτό είναι αδύνατη η απαρίθμηση των σχετικών εκδόσεων. Θα περιοριστώ λοιπόν στην επισήμανση μερικών βασικών βοηθημάτων. Για τους παπύρους, με τους οποίους ασχολείται η παπυρολογία (με ειδικό παρακλάδι τη νομική παπυρολογία⁶⁵), χρήσιμο βοήθημα είναι το έργο του Hans-Albrecht Rupprecht, *Introduzione alla Papirologia*, Torino 1999. Στην ελληνική βιβλιογραφία την παπυρολογία καλλιέργησε ο Βασίλειος Μανδηλαράς, του οποίου το γενικό έργο «Πάπυροι και παπυρολογία» (2η έκδ., Αθήνα 1994) χρησιμοποιήθηκε ευρέως στην εκπαίδευση και στην έρευνα. Για ενημέρωση στις νεότερες εκδόσεις σημαντικό βιβλιογραφικό βοήθημα αποτελεί η „Juristische Literaturübersicht“ που δημοσιεύεται στο περιοδικό *The Journal of Juristic Papyrology* από τον J. Hengstl (βλ. τελευταία τ. 37 [2007] 193-294). Συνιστάται επίσης η παρακολούθηση και των άλλων ειδικών περιοδικών, όπως π.χ. *Aegyptus*, *Archiv für Papyrusforschung*, *The Bulletin of the American Society of Papyrologists*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*.

Οι βασικές εκδόσεις εγγράφων γραμμένων σε περγαμνή ή σε χαρτί αναφέρονται από τους Karayannopoulos / Weiss (βλ. πιο κάτω 1.4.2 αριθ. 22) στα οικεία κεφάλαια (ιδίως σ. 100-119 και 549-564). Πολύ χρήσιμο για την παρακολούθηση των νέων εκδόσεων είναι το βιβλιογραφικό τμήμα του περιοδικού *Byzantinische Zeitschrift*, ιδίως στις υποδιαιρέσεις 2 A-C (παλαιογραφία, κωδικολογία, παπυρολογία) και 10 Bb και Cb (βυζαντινό δίκαιο/πηγές). Για δύο κατηγορίες εγγράφων που παρουσιάζουν ιδιαίτερη σπουδαιότητα, τα αυτοκρατορικά⁶⁶ και τα πατριαρχικά έγγραφα, πολύτιμα

---

64. Οι KARAYANNOPOULOS / WEISS, *Quellenkunde* κ.λπ. (πιο κάτω 1.4.2 αριθ. 23) επισημαίνουν σε παράρτημα (σ. 549-564) τα σπουδαιότερα αρχεία με βυζαντινά έγγραφα.

65. Πρβλ. H. J. WOLFF, *Vorlesungen über juristische Papyruskunde*. [Freiburger rechtsgeschichtliche Abhandlungen, N.F. 30.] Berlin 1998 και J. BEAUCAMP, «L'histoire du droit byzantin face à la papyrologie juridique. Bilan et perspectives», *FM XI* σ. 5-55. Στη νομική παπυρολογία, νέο την εποχή εκείνη επιστημονικό κλάδο, αφιέρωσε το μάθημα της επί υψηλής δοκίμασίας του ο Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Η παπυρολογία και το ρωμαϊκό δίκαιο», *Επιθ. κοινων. και νομικών επιστημών* 1 (1908/9) 69-95 (= Άπαντα, τ. Β 1 [Αθήνα 2009] 11-37). Ως προς τα βασικά βοηθήματα, συλλογές κ.λπ. για τις νομικές πηγές σε πάπυρο βλ. H. KÖPSTEIN, „Profane Gesetzgebung und Rechtssetzung“, *Quellen zur Geschichte des frühen Byzanz (4.-9. Jahrhundert)*. [BBA, 55.] (Berlin 1990) 134-148 (134 σημ. 1).

66. Για τους διάφορους τύπους αυτοκρατορικών εγγράφων πρβλ. DÖLGER /

βοηθήματα είναι τα έργα των Seeck, *Regesten* (για την περίοδο 311-476),⁶⁷ Λουγγή / Βλυσίδου / Λαμπάκη, *Regesten* (για την περίοδο 476-565)⁶⁸ και Dölger (-Wirth), Dölger (-Müller / Beihammer), *Regesten*⁶⁹ (για την περίοδο 565-1453), για τα αυτοκρατορικά έγγραφα, και των Grumel, Laurent και Darrouzès, *Regestes* (βλ. για όλα τον πίνακα συντομογραφιών), για τα πατριαρχικά. Για ορισμένες ειδικές κατηγορίες εγγράφων, όπου και όταν κρίνεται αναγκαίο, γίνεται αναφορά των εκδόσεών τους στην οικεία θέση αυτού εδώ του βιβλίου.

1.3.3. Οι πηγές του δικαίου ως έντεχνος λόγος. Η ιστορία των πηγών του δικαίου μίας ιστορικής περιόδου δεν ταυτίζεται με την ιστορία της νομικής φιλολογίας του αντίστοιχου χρονικού διαστήματος. Και οι δύο κλάδοι ερευνούν το ίδιο αντικείμενο, αλλά διαφέρουν στον τρόπο της θεώρησης. Ο πρώτος εξετάζει τη γένεση των πηγών, την εξέλιξη και το συσχετισμό τους, ενώ ο δεύτερος τις αναλύει και τις ερευνά ως φιλολογικό γένος. Μολονότι τούτο το βιβλίο αποτελεί μόνο μία ιστορία των πηγών του βυζαντινού δικαίου, δεν κρίνεται ωστόσο άσκοπο να αντιμετωπιστεί με λίγα λόγια και το ερώτημα, αν και σε ποιο βαθμό οι πηγές του βυζαντινού δικαίου παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά του έντεχνου λόγου.⁷⁰

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ένα μέρος των γραπτών μνημείων του βυζαντινού δικαίου βρίσκεται μέσα στα όρια της τέχνης, μόνο που εδώ έχει το στοιχείο του περίτεχνου διαφορετικό περιεχόμενο σε σύγκριση με εκείνο που παρουσιάζουν άλλες κατηγορίες φιλολογικών έργων. Τα χαρακτηριστικά του είναι περισσότερο εξωτερικά, τυπικά. Σημασία έχουν η λογική

KARAYANNOPULOS, *Byzantinische Urkundenlehre* κ.λπ. (ό.π. σημ. 63) σ. 71 επ. (= ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ σ. 92 επ.).

67. O. SEECK, *Die Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaiserzeit*, Stuttgart 1919. Πρβλ. ο ΙΔΙΟΣ, *Die Zeitfolge der Gesetze Constantins*. [Accademia Romanistica Costantiniana. Materiali per una Palingenesi delle costituzioni tardo-imperiali, 2.], επιμ. M. SARGENTI, Milano 1983.

68. T. C. LOUNGHIS / B. BLYSIDU / ST. LAMPAKES, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 476 bis 565*. [Zyprisches Forschungszentrum. Quellen und Studien zur Geschichte Zyperns, 52.] Nicosia 2005.

69. Βλ. πίνακα συντομογραφιών. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του R. HIESTAND, „Regestenschusterei“ und ihre Probleme, *JÖB* 48 (1998) 147-169.

70. Βλ. για το θέμα αυτό γενικώς PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 351 επ. (= σ. 197 επ.).

διάταξη και η πειστικότητα των επιχειρημάτων σε συνδυασμό με την κομψότητα του λόγου. Δεν είναι δύσκολο λοιπόν να αντιληφθεί κανείς, γιατί η νομική φιλολογία συνδέθηκε με την τέχνη της ρητορικής (βλ. πιο πάνω 1.2.5). Στην ανάπτυξη που ακολουθεί ως προς τη λογοτεχνική αξιολόγηση των κειμένων, με αφετηρία τη διάκριση δύο βασικών τομέων της νομικής φιλολογίας, των προϊόντων δηλαδή της νομοθετικής δραστηριότητας αφενός και της νομικής συγγραφικής παραγωγής υπό στενότερη έννοια αφετέρου, η προσοχή συγκεντρώνεται στα πρώτα.

Οι τυπικές κατηγορίες και διακρίσεις μέσα στα πλαίσια της νομοθετικής παραγωγής σε *edicta*, *decreta*, *rescripta* και *mandata* γεννήθηκαν στην περίοδο της ηγεμονίας. Και τα τέσσερα είδη (αυτοκρατορικών) διατάξεων αποτελούν μαζί, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω (1.2.6), τις *constitutiones principum*. Αφήνοντας κατά μέρος τις άλλες, από άποψη περιεχομένου και επιδιωκόμενου σκοπού, διαφορές ανάμεσα στα είδη αυτά, διαπιστώνουμε σημαντική διαφοροποίηση στο ύφος τους. Αυτή παρατηρείται ανάμεσα στο πρώτο είδος, που ως γενικός νόμος απευθυνόταν στο σύνολο του λαού και, κατά συνέπεια, λάμβανε ευρεία δημοσιότητα, και στα τρία υπόλοιπα, που από τη φύση τους είχαν μικρό κύκλο αποδεκτών (συνήθως προοριζόνταν για συγκεκριμένο παραλήπτη) και, αντιστοίχως, περιορισμένη δημοσιότητα. Εξ αυτού του λόγου το ύφος των τριών τελευταίων είναι μάλλον απέριτο και χαρακτηρίζεται από πολύ μέτρια χρησιμοποίηση ρητορικών σχημάτων. Το αντίθετο συμβαίνει με τα *edicta*, δηλαδή τους γενικούς νόμους που, όπως είδαμε, εκπροσωπούν σε αυξανόμενη κλίμακα τον κύριο όγκο των προϊόντων της αυτοκρατορικής νομοθετικής δραστηριότητας. Αλλά πριν να προχωρήσουμε στην ανάλυση των νόμων αυτών, ας δούμε τη δομή τους: Διακρίνουμε το προοίμιο (*praefatio*), το ιστορικό μέρος (*narratio*), το διατακτικό μέρος (*dispositio*) και τον επίλογο.

Από τα μέρη αυτά ιδιαίτερη σημασία για το θέμα που μας απασχολεί εδώ, δηλαδή για την επίδραση της ρητορικής, έχουν τα προοίμια, γιατί, όπως ήδη ο Πλάτων είχε υπογραμμίσει στους «Νόμους» του,⁷¹ προορισμός τους ήταν να καλλιεργήσουν στους «εν δυνάμει» παραλήπτες του νόμου τη δεκτικότητά τους απέναντι στις διατάξεις του και να τους προετοιμάσουν ψυχολογικά για το περιεχόμενο της ρύθμισης που ακολουθούσε. Ο σκοπός αυτός του προοιμίου απαιτούσε ανεπτυγμένες

71. Βλ. SIMON, *Gesetzgebung* σ. 37.

ρητορικοφιλολογικές ικανότητες από τους συντάκτες των νόμων, γιατί όσο πειστικότερα κατόρθωναν να διεισδύσουν στον συναισθηματικό κόσμο των υπηκόων, τόσο γρηγορότερα φαινόταν να έχει επιτύχει και απέδιδε τους καρπούς της η νομοθετική πρωτοβουλία του αυτοκράτορα (βλ. πιο πάνω 1.2.5). Δεν είναι γνωστό, αν όλα τα μέρη ενός νόμου συντάσσονταν από τον ίδιο γραμματέα. Έχει ήδη – ορθώς – επισημανθεί⁷² ότι η σχέση προοιμίου και διατακτικού μέρους εμφανίζεται κάποτε πολύ χαλαρή. Η αιτία είναι πως στο προοίμιο έχει τον λόγο η πολιτική θεολογία και η ρητορική, ενώ η σύνταξη της *dispositio* είναι μία πολύ ειδική νομική εργασία.⁷³ Παρατηρείται προσφύως ότι το προοίμιο αποτελεί το περίβλημα, μέσα στο οποίο προσφέρεται η ρύθμιση· όπως δε συχνά συμβαίνει, καταβάλλεται πάντοτε για λόγους επικοινωνιακούς προσπάθεια, να είναι το περιτύλιγμα ελκυστικό, ώστε να κινείται περισσότερο το ενδιαφέρον για το περιεχόμενο.

Από την πρώιμη κιόλας βυζαντινή εποχή είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται σταθεροί «(κοινοί) τόποι» που, σύμφωνα με τις προσδοκίες της αυτοκρατορικής γραμματείας, είχαν ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα επάνω στους υπηκόους. Παρ' όλα αυτά δεν μπορούμε να μιλήσουμε για στερεότυπη επανάληψη των τόπων αυτών. Όπως σωστά παρατηρείται,⁷⁴ οι συντάκτες των νόμων – οι άριστοι ανάμεσα στα από πλευράς ρητορικής καταρτισμένα στελέχη της αυτοκρατορικής γραμματείας – ήταν σε θέση «να προσδώσουν νέα εμφάνιση στα ίδια συνθήματα, εκφράσεις και φράσεις με ασήμαντες αλλαγές, αναδιαρθρώσεις και συντακτικές μεταβολές».⁷⁵

Η προσοχή και η επιμέλεια που οι αρμόδιοι γραμματείς κατέβαλλαν στη διατύπωση των προοιμίων – δεν αποκλείεται να υπαγόρευε το κείμενο

72. P. E. PIELER, Βιβλιοκρισία, *SZ Rom. Abt.* 108 (1991) 531-544 (532).

73. Βλ. τις παρατηρήσεις της G. LANATA, «Du vocabulaire de la loi dans les Nouvelles de Justinien», *SG III* σ. 37-48 ως προς το λεξιλόγιο, του οποίου γινόταν χρήση στο διατακτικό μέρος για τη συναισθηματική προσέγγιση των υπηκόων.

74. HUNGER, *Prooimion* κ.λπ. (ό.π. σημ. 16) σ. 39.

75. Ιδιαίτερη προσοχή αποδιδόταν από τις αρμόδιες υπηρεσίες και στη διατύπωση των εκφράσεων, με τις οποίες δηλώνονταν το πρόσωπο του αυτοκράτορα μέσα στο κείμενο του νόμου. Βλ. τη σχετική έρευνα για τη μέση περίοδο του CH. GASTGEBER, „Die unpersönliche kaiserliche Selbstbezeichnung. Entwicklung und Wandlung 867-1204“, *Römische Historische Mitteilungen* 45 (2003) 117-148.

τους ευκαιριακά και ο ίδιος ο αυτοκράτορας⁷⁶ – δεν αποσκοπούσαν μόνο στην ικανοποίηση της αισθητικής, αλλά είχαν πέρα από αυτό και έναν άλλο, πολύ ρεαλιστικό, στόχο. Οι (γενικοί) νόμοι γίνονταν γνωστοί στους υπηκόους με δημόσια ανάγνωση, εκφώνηση ή οποιοδήποτε άλλο πρόσφορο μέσο.⁷⁷ Αυτός ο τρόπος δημοσίευσης ήταν εξαιρετική ευκαιρία για την προπαγανδιστική προσέγγισή τους. Άλλη, παράλληλη μέθοδος για την διενέργεια πολιτικής προπαγάνδας,⁷⁸ σε διαφορετικό όμως επίπεδο κατ'αρχήν άσχετο προς τη νομική φιλολογία, ήταν μέσω της κατευθυνόμενης ιστοριογραφίας.

Αυτός είναι ο λόγος, για τον οποίο το περιεχόμενο των προοιμίων της πρώιμης βυζαντινής περιόδου (στην πραγματικότητα στηρίζουμε τα συμπεράσματά μας στα κείμενα των νόμων από την εποχή του Ιουστινιανού και ύστερα, γιατί, όπως προαναφέρθηκε, αυτούσια νομοθετικά κείμενα από προγενέστερους χρόνους σώζονται σε ελάχιστο αριθμό) αποδείχθηκε πολύ πλούσια πηγή για την τεκμηρίωση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας.⁷⁹ Μέσα από τα πρόσφορα συνθήματα (βλ. πιο πάνω 1.2.8) έπρεπε να προβληθεί η στενή σχέση του αυτοκράτορα με τον Θεό και να υποβληθεί αυτός – ο ηγεμόνας – στη συνείδηση των υπηκόων ως ο υπεύθυνος για τον λαό επάνω στη γη, ως ο ακαταπόνητος συμπαράστατης, ως ο δημιουργός του δικαίου.

---

76. Στις Νεαρές των (μετά τον Λέοντα) Μακεδόνων αυτοκρατόρων όχι σπάνια αναφέρεται ότι το κείμενο «ύπηγγόρευσε» ο Α αξιωματούχος. Αυτή η έκφραση, ανεξάρτητα από τη σημερινή έννοια του όρου «υπαγορεύω» (που μπορεί να οδηγήσει σε παρανοήσεις), σημαίνει ότι ο εκαστοτε αναφερόμενος αξιωματούχος συνέταξε το κείμενο του νόμου, ενεργώντας στο όνομα του αυτοκράτορα. Βλ. τις ορθές παρατηρήσεις του A. SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* σ. 269-323 (270). Πρβλ. και τις κρίσεις των CHR. GASTGEBER / O. KRESTEN, *BZ* 101 (2008) 888 επ. για την πολύ σημαντική αυτή μελέτη.

77. Φαίνεται πως είχε αναπτυχθεί στο Βυζάντιο ένα αποτελεσματικό δίκτυο διάδοσης των κάθε είδους κειμένων (LANATA, ό.π. σ. 43).

78. Πρβλ. γενικότερα N.-C. KOUTRAKOU, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)*. [Université Nationale d'Athènes. Faculté des Lettres. Bibliothèque «Sophie N. Saripolou», 93.] Athènes 1994.

79. Πρβλ. D. KARAMBOULA, „Der byzantinische Kaiser als Politiker, Philosoph und Gesetzgeber“, *JÖB* 50 (2000) 5-50. Εκτίθενται οι αρχές που εκφράζονται μέσα στα νομοθετικά κείμενα – κυρίως του Ιουστινιανού – πλασιασμένες από παραθέματα με τις θέσεις των βασιικών εκπροσώπων πολιτειολογίας και πολιτικής φιλοσοφίας της πρώιμης περιόδου.

Στη συνέχεια παραθέτουμε μερικά δείγματα από τα προοίμια των Νεαρόν. Αν δεν αναφέρεται άλλος αυτοκράτορας, πρόκειται για νόμους του Ιουστινιανού:

Α'. Για τη σχέση του αυτοκράτορα με τον Θεό.

«Ἐπειδὴ τοίνυν βασιλείαν διὰ τοῦτο ὁ θεὸς ἐξ οὐρανοῦ καθῆκεν, ἵνα τοῖς δυσκόλοις ἐπιτίθησι τὰ παρ' ἐαυτῆς ἀγαθὰ καὶ τοὺς νόμους ἀρμόζῃ πρὸς τὴν τῆς φύσεως ποικιλίαν, διὰ τοῦτο ῥῆθημεν χρῆναι καὶ τοῦτον γράψαι τὸν νόμον καὶ δοῦναι ἐν κοινῷ τοῖς ὑπηκόοις ὁπόσους ἡμῖν ὁ θεὸς πρότερόν τε παρέδωκε καὶ κατὰ μικρὸν ἀεὶ προστίθησι» (προοίμ. Ν. 73).

«Ἐἴ τι πρὸς ἀφέλειαν καὶ κόσμον ὁρᾷ τῆς ὑπὸ τοῦ θεοῦ παραδοθείσης ἡμῖν πολιτείας, τοῦτο ἀεὶ βουλευόμενοι πρὸς ἔργον ἄγειν σπουδάζομεν» (προοίμ. Ν. 81).

«Ἐἰ τοὺς πολιτικούς νόμους, ὧν τὴν ἐξουσίαν ἡμῖν ὁ θεὸς κατὰ τὴν αὐτοῦ φιλανθρωπίαν ἐπίστευσε, βεβαίους διὰ πάντων φυλάττεσθαι πρὸς ἀσφάλειαν τῶν ὑπηκόων σπουδάζομεν, πόσω μᾶλλον πλείονα σπουδὴν ὀφείλομεν θέσθαι περὶ τὴν τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ θείων νόμων παραφυλακὴν τῶν ὑπὲρ τῆς τῶν ἡμετέρων ψυχῶν σωτηρίας ὀρισθέντων;» (προοίμ. Ν. 137).

Β'. Ο αυτοκράτορας ως ο υπεύθυνος για τον λαό.

«Ἀεὶ μετὰ τῆς ἐκ θεοῦ βοηθείας πᾶσαν ποιούμεθα πρόνοιαν τοῦ τὸ ὑπήκοον τὸ παρὰ τῆς αὐτοῦ φιλανθρωπίας παραδοθὲν ἡμῖν ἀβλαβεῖς φυλάττεσθαι, τοιγαροῦν καὶ νόμους τίθεμεν πάσης ἐν αὐτοῖς ἐπιμελόμενοι δικαιοσύνης,...» (προοίμ. Ν. 80).

«...σπεύδομεν πάντας τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους, ὧν τὴν διοίκησιν ὁ θεὸς ἡμῖν ἐπίστευσε, ἀβλαβεῖς καὶ ἀνεπηρεάστους φυλάττειν, καὶ κωλύειν τοὺς πολέμους, οὓς ἐκ τῆς ἐαυτῶν ἀβουλίας αἰρούμενοι τοὺς κατ' ἀλλήλων ἐργάζονται φόνους,...» (προοίμ. Ν. 85).

Γ'. Ο αυτοκράτορας ως ο ακαταπόνητος συμπαραστάτης.⁸⁰

«Ἀπάσας ἡμῖν ἡμέρας τε καὶ νύκτας συμβαίνει μετὰ πάσης ἀγρυπνίας⁸¹ τε καὶ φροντίδος διάγειν ἀεὶ βουλευόμενοις, ὅπως ἂν χρη-

80. Πρβλ. H. KRUMPHOLZ, *Über sozialstaatliche Aspekte in der Novellengesetzgebung Justinians*. [Habelts Dissertationsdrucke. Reihe Alte Geschichte, 34.], Bonn 1992.

81. Πρβλ. για τη συμβολική σημασία της «αγρυπνίας» στην αυτοκρατορική ιδεολογία

στόν τι καὶ ἀρέσκον θεῶ παρ' ἡμῶν τοῖς ὑπηκόοις δοθείη.
Καὶ οὐ πάρεργον τὴν ἀγρουπνίαν λαμβάνομεν, ἀλλ' εἰς τοιαύτας
αὐτὴν ἀναλίσκομεν βουλὰς διημερεύοντές τε καὶ νυξίν ἐν ἴσῳ
ταῖς ἡμέραις χρώμενοι, ὥστε τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους ἐν εὐπαθείᾳ
γίνεσθαι πάσης φροντίδος ἀπηλλαγμένους, ἡμῶν εἰς ἑαυτοῦς
τὰς ὑπὲρ ἀπάντων μερίμνας ἀναδεχομένων» (προοίμ. Ν. 8· πρβλ. καὶ
το παρεμφερές προοίμιο τῆς λατινικῆς Ν. 114).

«Πᾶσαν σπουδὴν ἔχοντες αἰεὶ, ὥστε τὴν παρὰ τῆς ἄνω ῥοπῆς
ἐγχειρισθεῖσαν ἡμῖν ῥωμαϊκὴν πολιτείαν (...) ἐν εὐνομίᾳ ζωὴν
ἔλκειν εἰρηναίαν καὶ ἀστασίαστον, πάσῃ τῇ τοῦ θείου ῥασπῶνῃ
χαίρειν εἰπόντες ἐμμελῶς ταῖς φροντίσιν ἐπαγρουπνεῖν καὶ πάντα
πόνον ἀναδέχσθαι νύκτωρ τε καὶ μεθ' ἡμέραν προεθνημῆμεν,
πεποιθότες ἐν τούτῳ μάλιστα κατευθύνεσθαι ἡμῖν τὴν
τῆς σωτηρίας ὁδὸν (...). Ἀμέλει τοίνυν καὶ νῦν τῆς συνήθους
ἐχόμενοι φιλαγρύπνου ἐπιμελείας...» (προοίμ. Νεαρᾶς Λέοντος Ε').

Δ'. Ο αυτοκράτορας ὡς νομοθέτης καὶ δημιουργὸς τοῦ δικαίου.

«Ἐνα σκοπὸν αἰεὶ τοῦτον ἐθέμεθα τὸ πᾶν εἶ τι πρότερον ἀτελὲς
ἢ συγκεχυμένον ἐδόκει, τοῦτο καὶ ἀνακαθάραι καὶ τέλειον
ἐξ ἀτελοῦς ἀποφῆναι» (προοίμ. Ν. 7).

«Ἡμεῖς δὲ (...) ᾤθημεν χρῆναι νῦν, βουλαῖς τελειότεραις τὸ
πρᾶγμα κατασκεπτόμενοι, καὶ τινα ἐπανορθῶσαι οὐ τῶν ἄλλοις
μόνον, ἀλλ' ἤδη καὶ τῶν παρ' ἡμῶν αὐτῶν νομοθετηθέντων.
Οὐ γὰρ ἐρυνθιωμέν, εἶ τι κάλλιον καὶ ὧν αὐτοὶ πρότερον εἶπομεν
προσεξέουσι, τοῦτο νομοθετεῖν καὶ τὴν προσήκουσαν τοῖς
πρότερον δευτέραν ἐπιτεθῆναι διόρθωσιν οἴκοθεν, ἀλλὰ μὴ παρ'
ἑτέρων ἀναμένειν ἐπανορθωθῆναι τὸν νόμον» (προοίμ. Ν. 22).

«Δίκης ἕναγχος ἀκροωμένων ἡμῶν (τοῦτο ὅπερ ἐπὶ τῶν
βασιλείων δημοσίᾳ καθήμενοι πολλάκις πράττομεν) ἀνεφύη
τις ζήτησις, ἣν διελύσαμεν αὐτίκα· τοιαῦτα δὲ μαθόντες
ἐπισυμβαίνειν πολλὰ κοινῶ καὶ γενικῶ νόμῳ διορίσαι ταῦτα
δίκαιον ὑπελάβομεν» (προοίμ. Ν. 88).

Εδώ πρέπει όμως να επισημανθεί, ότι ο «νόμος» εμφανίζεται μεν σταθερά στα προοίμια μεγαλύτερης ή μικρότερης έκτασης αυτοκρατορικών πράξεων με κανονιστικό χαρακτήρα, αλλά το περιεχόμενο της έννοιας αυτής δεν παραμένει βεβαίως αναλλοίωτο, δοθέντος ότι μεταβάλλεται ανάλογα με την ακολουθούμενη από κάθε αυτοκράτορα πολιτική στους διάφορους τομείς της κρατικής δραστηριότητας.⁸²

Μετά το προοίμιο ακολουθεί το ιστορικό μέρος (*narratio*). Εκεί εκθέτει ο νομοθέτης την αφορμή της θέσπισης του νόμου. Στις Νεαρές του Ιουστινιανού *praefatio* και *narratio* μερικές φορές δύσκολα ξεχωρίζουν. Κάποτε μάλιστα αναφέρεται η αιτία της λήψης του νομοθετικού μέτρου χωρίς γενική εισαγωγή, ιδίως μάλιστα αν η νομοθετική ρύθμιση προκλήθηκε με απευθείας διάβημα του ενδιαφερομένου.

Το ιστορικό αυτό μέρος χρησιμεύει κυρίως στο να τονίσει ακόμη πιο παραστατικά και πιο συγκεκριμένα το στοιχείο της αυτοκρατορικής ιδέας, όπως έχει ήδη προβληθεί μέσα από το προοίμιο, να δείξει δηλαδή πώς ο αυτοκράτορας απονέμει δικαιοσύνη στην προκείμενη περίπτωση, πώς φροντίζει για τους υπηκόους του κ.λπ. Πρέπει συνεπώς εδώ ο νομοθέτης να στοχεύει στο λαϊκό συναίσθημα, περιγράφοντας με πειστικότητα και παραστατικότητα μία – κακή εννοείται – κατάσταση, στην άρση ή στη διόρθωση της οποίας αποβλέπει ο νόμος. Και εδώ είναι πάλι αναπόφευκτη η προσφυγή στα μέσα που προσφέρει η ρητορική.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα από τα αρκετά που περιέχονται στα κείμενα είναι ένα απόσπασμα από τη Νεαρά 60, όπου με ζωηρά χρώματα περιγράφεται η εισβολή ενός δανειστή με τους «μπράβους» του στο σπίτι του ετοιμοθάνατου οφειλέτη του, που δεν άργησε – ίσως και από την ταραχή για όσα συνέβαιναν γύρω του – να αφήσει το πνεύμα. Τότε άρχισαν οι εισβολείς να επιθέτουν σφραγίδες στα πράγματά του για να εξασφαλιστεί η εξόφληση του χρέους, μέχρι του σημείου που δεν άφηναν να γίνει η εκφορά του νεκρού, αν προηγουμένως δεν βρισκόταν κάποιος εγγυητής για την οφειλή. Είναι φυσικό μετά από μια τέτοια περιγραφή να περιμένει

---

82. Βλ. σχετικά την παραστατική παρουσίαση αυτής της εξέλιξης από τον D. SIMON, "Legislation as Both a World Order and a Legal Order", *Law and Society in Byzantium* σ. 1-25 και σε γερμανική γλώσσα: SIMON, Gesetzgebung. Πρβλ. για το ίδιο θέμα, με διεισδυτικότερες παρατηρήσεις ως προς την έννοια του νόμου M. TH. FÖGEN, „Gesetz und Gesetzgebung in Byzanz. Versuch einer Funktionsanalyse“, *Ius Commune* 14 (1987) 137-158.

κανείς με ανυπομονησία και να ακούει με πραγματική ανακούφιση τη διάταξη που αποκλείει στο μέλλον την επανάληψη των ίδιων περιστατικών.

Το κείμενο του νόμου καταλήγει στον επίλογο⁸³ που, με κύριο περιεχόμενο μεταβατικές διατάξεις, έχει κι αυτός τα δικά του χαρακτηριστικά από άποψη ύφους για να προσδώσει πανηγυρικότητα στην επιταγή του νομοθέτη. Σε αυτό συντείνει και η έντονη υπόδειξη για τη συμμόρφωση προς την εισαγόμενη νέα ρύθμιση που συχνά περιέχει ο επίλογος, συνοδευόμενη όχι σπάνια και από την απειλή ποινής για όσους τυχόν θα παραμελούσαν την εφαρμογή της. Κοινό, τέλος, στοιχείο του καταληκτικού αυτού μέρους είναι η παραγγελία προς τον παραλήπτη, να φροντίσει για τη δημοσίευση του νόμου, χωρίς να αφήνεται και εδώ ανεκμετάλλευτη η ευκαιρία για την προβολή των μηνυμάτων που είδαμε στο προοίμιο.

Η απόλυτα τυπική μορφή ενός επιλόγου (εφόσον απευθύνεται στον έπαρχο πραιτωρίων ή σε άλλον ανώτατο κρατικό αξιωματούχο) είναι η εξής:

«Τὰ τοίνυν παρασάντα ἡμῖν καὶ διὰ τοῦδε τοῦ θεοῦ δηλούμενα νόμον ἢ σὴ ὑπεροχὴ ἔργῳ καὶ πέρατι παραδοῦναι σπενσάτω».

Ίδού όμως και μερικές χαρακτηριστικές παραλλαγές:

«Τὰ τοίνυν παρ' ἡμῶν ἐπ' ὠφελεία τῶν ὑπηκόων νενομοθετημένα μανθάνουσα ἢ σὴ ὑπεροχὴ τοῖς συνήθεσι προγραμμάσιν ἐνταῦθα τε καὶ πανταχόσε τῆς ὑπηκόου φανερὰ γενέσθαι παρασκευασάτω, ὥστε κὰν τοῖς ἔθνεσι γινώσκειν τοὺς ὑπηκόους, ὁπόση γέγονεν ἡμῖν τῆς ἐκείνων ὠφελείας ἢ πρόνοια» (επίλ. Ν. 4).

«Τὰ τοίνυν παρασάντα ἡμῖν καὶ ἐπ' ὠφελεία τῶν πόλεων καὶ τῶν δουλευτηρίων δόξαντα καὶ τῷδε τῷ θεῷ δηλούμενα νόμῳ ἢ σὴ ὑπεροχὴ καὶ φυλάττειν καὶ ἔργῳ παραδιδόναι σπενδέτω, ποινῆς ἐπιχειμένης viginti librarum auri κατὰ τῶν τόνδε ἡμῶν τὸν νόμον παραδαινῖν θαρρούντων» (επίλ. Ν. 38).

Μπορεί να περιέχει ο επίλογος ειδικές ρυθμίσεις ως προς τον τρόπο της δημοσίευσης του νόμου:

«Ἡ τοίνυν σὴ ὑπεροχὴ τὰ παρασάντα ἡμῖν γινώσκουσα ἐν τῷ δικαστηρίῳ τῷ σῶ φανερὰ καταστησάτω τοῖς τε συνηγόροις τοῖς τε ἄλλοις ὧν ἄρχει, ὥστε κατὰ ταῦτα τέμνεσθαι τὰς ὑποθέσεις. Οὐ μὴν

83. Βλ. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η λειτουργία του επιλόγου στις ιουστινιάνειες Νεαρές», *Γενέθλιον Αποστόλου Σ. Γεωργιάδη* (Αθήνα-Κομοτηνή 2005) 2605-2631.

προθήσεις δημοσία τήνδε ήμῶν τήν θείαν διάταξιν, ἀρκούντων τῶν περὶ τούτου παρ' ήμῶν γεγραμμένων πρὸς τοὺς ἐνδοξοτάτους ἐπάρχους τῶν ἱερῶν ήμῶν πραιτωρίων» (επιλ. Ν. 22).

Η διαφοροποίηση του κειμένου οφείλεται στο ότι ο πιο πάνω επίλογος ἐκλίνει το κείμενο του νόμου που κοινοποιεῖτο συγχρόνως σε άλλους ανώτατους αξιωματούχους (βλ. αμέσως πιο κάτω) εκτός από τον κύριο αποδέκτη, δηλαδή τον ἐπαρχο πραιτωρίων.

«Proponatur Constantinopolitanis civibus nostris» (= Να γνωστοποιηθεί στους Κωνσταντινουπολίτες, τους υπηκόους μας· επιλ. Ν. 13 και 69). Εδώ τηρήθηκε ο παλαιός ρωμαϊκός τύπος, επειδή οι δύο νόμοι απευθύνονταν σε όλους τους κατοίκους της πρωτεύουσας.

Καμιά φορά βρίσκουμε στον επίλογο εκτός από τις κυρώσεις για τη μη συμμόρφωση και άλλες ουσιαστικές διατάξεις, όπως τα χρονικά όρια της ισχύος του νόμου:

«(...) Κρατήσει δὲ ὁ νόμος ἐν τοῖς ἐφεξῆς ἅπασι καὶ τοῖς μετ' αὐτὸν ἀποθαίνουσι θέμασι· τὸ γὰρ φθάσαν οὐ περιεργαζόμεθα» (επιλ. Ν. 78· πρβλ. και επιλ. Ν. 154).

«Ταῦτα δὲ πάντα κρατεῖν θεσπίζομεν ἐπὶ τῶν ὑποθέσεων τῶν μήπω ἢ κατὰ δικαστικὴν ψήφον ἢ κατὰ φιλικὴν σύμβασιν ἢ καὶ καθ' ἑτέραν τῶ νόμῳ ἐγνωσμένην τομὴν πέρας δεξαμένων» (επιλ. Ν. 112· πρβλ. και επιλ. Ν. 115 και 117).

Από τα παραπάνω δεν αποκλείεται ωστόσο η αναδρομική εφαρμογή του νόμου, ιδίως αν ἐπρόκειτο για διάταξη ερμηνευτική, όπως στην περίπτωση του επιλόγου της Νεαράς 108, ούτε και αυτή η ανατροπή δικαστικών αποφάσεων:

«Ἡ τοίνυν σὴ μεγαλοπρέπεια τὰ παραστάνα ήμῶν και διὰ τοῦδε τοῦ θείου πραγματικοῦ δηλούμενα τύπου ἔργω και πέρατι παραδοῦναι σπενσάτω, τῆς τε παρὰ ταῦτα γινομένης ἐρμηνείας ἐν ταῖς ψήφοις, ὧν οἱ ἰκέται μέμνηνται, σχολαζούσης, πάντων τε τῶν κατὰ συναρπαγὴν και ἐκ μιᾶς μοίρας παρὰ τὸν νόμον πεπραγμένων ἢ πραχθησομένων ἀργούντων» (επιλ. Ν. 121).

Ακόμη και η ἑκταση της εφαρμογῆς του νόμου ἐνδέχεται να προβλέπεται στον επίλογο:

«Τούτου κρατοῦντος τοῦ νόμου, εἴ τις πρὸς τινα τῶν εὐλαβεστάτων μοναχῶν ἢ παρθένων ἢ γυναικῶν ὄλως ἱερωμένων και ἐν εὐαγέσι

μοναστηρίοις οἰκούντων ἔχοι. Περί γὰρ δὴ κληρικῶν καὶ τῆς τάξεως τῆς ἐναγωγῆς τῆς αὐτῶν ἤδη νόμους ἐγράψαμεν, οὓς κρατεῖν καὶ κυρίους εἶναι κατὰ πάντα βουλόμεθα τρόπον» (επιλ. Ν. 79).

Κάποτε μάλιστα συναρτάται η εφαρμογή με την εκτίμηση του αποδέκτη ως προς τη συνδρομή κάποιων προϋποθέσεων:

«Τὰ τοίνυν τῷδε τῷ θεῷ πραγματικῶ τύπῳ περιεχόμενα ἢ σὴ ἐνδοξότης ἐπὶ τῶν ὁμοίων θεμάτων παραφυλάττειν σπενσάτω. Καὶ γὰρ δὴ καὶ κοινὸν περὶ τούτου γράψομεν νόμον ταῦτα τε καὶ ἕτερα ἕνα προσδιατυπῶντες, ἅπερ ἀναγκαίως νομοθεσίας εἶναι πιστεύομεν» (επιλ. Ν. 162).

Ανάλογα με το αντικείμενό τους, κοινοποιούνται κάποτε οι νόμοι σε περισσότερους από έναν αποδέκτες (βλ. π.χ. τους επιλόγους των Νεαρῶν 6 και 7). Μερικές δε φορές το κείμενο του επιλόγου δεν είναι ενιαίο, αλλά διαφοροποιείται στα διάφορα επίσημα αντίγραφα, ανάλογα με τις εντολές που δίνονται στον κάθε αποδέκτη, όπως π.χ. στις Νεαρές 22 και 94.

Τα χαρακτηριστικά των κειμένων των νόμων από άποψη δομής και ύφους, όπως εκτέθηκαν πιο πάνω με βάση το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού, δεν μεταβλήθηκαν ουσιαστικά και στους επόμενους αιώνες, μέχρι τους τελευταίους εκπροσώπους της δυναστείας των Κομνηνών. Το πηγαίο υλικό μέχρι τους πρώτους Μακεδόνες είναι δυστυχώς πολύ πενιχρό. Παρ' όλα αυτά επιτρέπει τη διαπίστωση, ότι η αυτοκρατορική γραμματεία ακολούθησε σταθερά την παλαιά παράδοση. Ακριβείς συγκρίσεις στο θέμα του ύφους μόνον από την εποχή του Λέοντος Σ' είναι πάλι δυνατές, χάρη στον μεγάλο αριθμό νόμων (Νεαρῶν) αυτού του αυτοκράτορα που έχουν περισωθεί (βλ. πιο κάτω 5.2.1).

Ως νομοθέτης καταλαμβάνει ασφαλώς ο Λέων από άποψη όγκου νομοθετικής εργασίας τη δεύτερη θέση μετά τον Ιουστινιανό. Δεν υπολείπεται όμως και από άποψη ύφους, γιατί τα νομοθετικά κείμενα της εποχής του βρίσκονται από λογοτεχνικής πλευράς σε πολύ υψηλό επίπεδο. Αυτό δεν πρέπει να φανεί παράξενο, γιατί ο Λέων είχε ως δάσκαλο τον Φώτιο, που υπήρξε μία από τις μεγαλύτερες προσωπικότητες της εποχής του, όχι μόνο των θεολογικών γραμμάτων, αλλά και της νομικής επιστήμης. Ίσως μία εκδήλωση της επίδρασης του Φωτίου αποτελούν τα πολλές φορές δυσανάλογα προοίμια στις Νεαρές του Λέοντος (που, κατά την κρατούσα άποψη, έχουν συνταχθεί από τον ίδιο), τα οποία κάποτε θυμίζουν κείμενα ομιλητικά (κηρύγματα). Επίσης, πιθανόν για τον ίδιο λόγο, παρατηρείται στο ιστορικό

μέρος υπερβολική προβολή των αρχών της χριστιανικής ηθικής. Από άποψη ωστόσο επικοινωνιακών χαρακτηριστικών πρέπει να τονιστεί, ότι στους νόμους των αυτοκρατόρων της μακεδονικής δυναστείας, κατ' εξοχήν στις Νεαρές του Λέοντος Σ', δεν αφθονούν τα ιδεολογικά μηνύματα, όπως στις Νεαρές του Ιουστινιανού, ίσως επειδή για την προβολή αυτών των μηνυμάτων χρησιμοποιήθηκαν στα χρόνια της «μακεδονικής αναγέννησης» (βλ. πιο κάτω) περισσότερο ιστορικο-φιλολογικά και λιγότερο νομικά κείμενα.

Σε σύγκριση με τις Νεαρές του Λέοντος Σ' τα νομοθετικά κείμενα των μετά από αυτόν Μακεδόνων αυτοκρατόρων διακρίνονται για το κάπως «στεγνό» ύφος τους. Στην εποχή των Κομνηνών και των Παλαιολόγων αυξάνει εντυπωσιακά η έκταση των κειμένων των νόμων. Άλλη μορφολογική μεταβολή που παρατηρείται κατά την ίδια εποχή είναι η έκδοση γενικών νόμων, δηλαδή κειμένων με κανονιστικό περιεχόμενο που αφορούσαν σε έναν αόριστο κύκλο προσώπων, με τη μορφή χρυσοβούλλων (λόγων),⁸⁴ ενώ αυτός ο ιδιαίτερα πανηγυρικός τύπος αυτοκρατορικών εγγράφων φαίνεται πως αρχικώς χρησίμευε κατά βάση για την παροχή προνομίων. Διαφορετικές από άποψη δομής είναι άλλες κατηγορίες αυτοκρατορικών εγγράφων, όπως τα έγγραφα εξωτερικής πολιτικής ή απλώς διοικητικού περιεχομένου.⁸⁵

Μέχρις εδώ εκτέθηκαν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα από άποψη λογοτεχνικής αξίας ενός μόνο τομέα της νομικής φιλολογίας. Σε άλλον τομέα, στα προϊόντα δηλαδή της επιστημονικής νομικής συγγραφικής παραγωγής, χρησιμοποιήθηκε, σε σύγκριση με τα νομοθετικά κείμενα, μάλλον απλή γλώσσα. Ιδιαίτερα τα έργα των αντικησόρων, επειδή έχουν άμεση

84. Βλ. γι' αυτή την κατηγορία εγγράφων L. BURGMANN, „Chrysobull gleich Privileg? Beobachtungen zur Funktion einer byzantinischen Urkundenform“, *Das Privileg in europäischen Vergleich*”, επιμ. των B. DÖLEMEYER / H. MOHNHAUPT, τ. I (Frankfurt a. M. 1997) 69-92. Ως προς την έκδοση χρυσοβούλλων για τη ρύθμιση των σχέσεων του αυτοκράτορα σε «διακρατικό» επίπεδο ή με φυσικά πρόσωπα, περί τα τέλη της μέσης και την αρχή της ύστερης περιόδου, βλ. Α. ΛΑΙΟΥ, “The Emperor’s word: chrysobulls, oaths and synallagmatic relations in Byzantium (11th-12th c.)”, *TM 14* (= *Mélanges G. Dagron*), Paris 2002, σ. 347-362. Ειδικώς για τα χρυσοβούλλα που εκδίδονταν για χάρη των κατοίκων ορισμένης πόλης βλ. D. KYRITSES, “The ‘Common Chrysobulls’ of cities and the notion of property in the late Byzantium”, *Σύμμεικτα* 13 (1999) 229-245.

85. Βλ. σχετικώς DÖLGER / KARAYANNOPULOS, *Byz. Urkundenlehre*, ό.π. (σημ. 63) σ. 89 επ. (= ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ σ. 191 επ., διεθνείς συνθήκες κ.λπ.) ή, αντιστοίχως, 109 επ. (= ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ σ. 222 επ., προστάγματα, ορισμοί, σιγίλλια κ.λπ.).

σχέση με τη διδασκαλία, παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά της προφορικότητας (βλ. πιο κάτω 3.1.4). Το ύφος τους είναι απέριπτο (σπανίως χρησιμοποιούνται εκφράσεις με πολλά ρητορικά στολίδια) και η διατύπωσή τους σύντομη. Από τον κανόνα αυτό μόνον ο Στέφανος (βλ. πιο κάτω 3.3.1) αποτέλεσε εξαίρεση, γιατί το ύφος του είναι πιο περίτεχνο και τα κείμενά του μακροσκελή σε σύγκριση με εκείνα των άλλων αντικλησόνων.

Η λιτότητα που διακρίνει τα κείμενα του 6ου και του 7ου αιώνα δεν επικρατεί και στις επόμενες περιόδους, με την ακόλουθη ειδικότερη διάκριση. Στα συμπληρωματικά έργα, στα οποία χρησιμοποιήθηκαν αποσπάσματα από τα σχόλια των αντικλησόνων, το ύφος παραμένει βέβαια, όπως ήταν αρχικώς. Σε νέα, πρωτότυπα έργα, κυρίως με τη μορφή πραγματείας, όπως αυτά που συναντάμε σε σχετικά μεγάλο αριθμό τον 11ο αιώνα, η επίδραση της ρητορικής στη χρησιμοποίηση των εκφραστικών μέσων είναι ολοφάνερη.

1.3.4. Η λειτουργικότητα των νομικών κειμένων. Ένα θέμα που παρουσιάζει γενικό ενδιαφέρον αφορά στη λειτουργικότητα των κάθε μορφής πηγών του βυζαντινού δικαίου. Κάθε συγγραφική δραστηριότητα αποβλέπει γενικά στη μετάδοση γνώσης. Αυτό το κίνητρο προσδίδει όμως και μία κοινωνική σπουδαιότητα. Πολύ περισσότερο ισχύει αυτό για τα νομικά κείμενα και μάλιστα όσα έχουν κανονιστικό χαρακτήρα, γιατί τέτοια κείμενα έχουν ως στόχο μία ορισμένη συμπεριφορά από τα πρόσωπα, στα οποία απευθύνονται. Έτσι λοιπόν το παραπάνω θέμα εντοπίζεται στο ερώτημα, αν και πώς οι πηγές του δικαίου επιδρούσαν στη διαμόρφωση του βυζαντινού νομικού βίου.

Με τα σημερινά δεδομένα ηχεί το ερώτημα αυτό παράξενα, ίσως μάλιστα και κάπως εξεζητημένα. Αν όμως εξετάσει κανείς τις πηγές αυτές στο σύνολό τους, θα κάνει μερικές διαπιστώσεις που ασφαλώς προκαλούν σύγχυση στον σύγχρονο νομικό, όπως π.χ. ότι παράλληλα ίσχυαν πολλές αντιφατικές ρυθμίσεις – προφανώς επειδή δεν είχαν καταρτηθεί οι παλαιότερες –, ότι επαναλαμβάνονταν με αξιοθαύμαστη συνέπεια διατάξεις σχετικές με την αρμοδιότητα οργάνων που από καιρό ανήκαν στο παρελθόν, ότι εκδίδονταν νόμοι με το ίδιο ρυθμιστικό περιεχόμενο άλλων παλαιότερων, οι οποίοι – υποτίθεται – δεν είχαν πάψει ποτέ να ισχύουν,⁸⁶ κ.ά.

---

86. Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ιεραρχία νόμων και βυζαντινόν δίκαιον», *Σύμμεικτα εις μνήμην Αλ. Σβώλου* (Αθήνα 1961) 475-494 (487) = Ο ΙΔΙΟΣ, *Άπαντα* τ. Β' (Αθήνα 2009) 979-1000 (993).

Η πρώτη αντίδραση ενός σημερινού νομικού μπροστά σε αυτή την κατάσταση θα εκδηλωνόταν με την προσπάθεια να ανακαλύψει μερικές καταργητικές διατάξεις για να βάλει σε κάποια τάξη αυτή τη «μάζα» κανόνων δικαίου, ώστε το οποιοδήποτε όργανο με αποφασιστική αρμοδιότητα, δικαιοδοτικό ή διοικητικό, να μπορεί να απομονώσει το «ισχύον» δίκαιο για κάθε περίπτωση. Η προσπάθεια ωστόσο αυτή θα απέβαινε μάταιη, γιατί ο αριθμός τέτοιων διατάξεων, δηλαδή καταργητικών, είναι συγκριτικά ελάχιστος.⁸⁷

Πέρα όμως από αυτό θα είχε όλο το εγχείρημα πολύ αμφίβολη αποτελεσματικότητα, επειδή η κατάργηση μιας διάταξης δεν σήμαινε και τη χωρίς άλλο εξαφάνισή της από το προσκήνιο, όπως συμβαίνει σήμερα. Στο Βυζάντιο διατάξεις που τυπικώς είχαν πάψει να ισχύουν ξαναέρχονταν στην επιφάνεια, άλλοτε απόφους κι άλλοτε μεταποιημένες. Δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο, να στηρίζονται σε τέτοιες (καταργημένες) διατάξεις ακόμα και δικαστικές αποφάσεις.

Από την άλλη πλευρά η έρευνα της βυζαντινής νομολογίας – στην περιορισμένη, δυστυχώς, έκταση που σώζεται – οδήγησε στη διαπίστωση, ότι τα «ισχύοντα» κείμενα δεν είναι καθόλου καθοριστικά για τη δικαστηριακή πρακτική. Ειδικότερα, άλλοτε παρατηρείται αντίφαση των αποφάσεων προς το «ισχύον» δίκαιο και άλλοτε οι αποφάσεις το αγνοούν επιδεικτικά, στηρίζοντας το διατακτικό τους σε άσχετα επιχειρήματα (π.χ. στην επιείκεια), εκεί όπου θα ήταν πολύ απλούστερη η επίκληση κανόνων δικαίου.

Από τα παραπάνω δεν πρέπει όμως να εξαχθεί το συμπέρασμα, ότι οι «νόμοι» στο Βυζάντιο δεν έπαιζαν κανένα ρόλο, γιατί ένα τέτοιο συμπέρασμα θα ήταν τελείως λαθεμένο. Άλλωστε, θα ερχόταν σε αντίθεση προς το γεγονός, ότι δεν λείπουν δικαστικές αποφάσεις με παραπομπές στους νόμους. Προσπαθώντας οι ιστορικοί του δικαίου να εντοπίσουν τον ρόλο των νόμων στην αιτιολόγηση των αποφάσεων, διαπίστωναν ένα χάσμα

---

87. Ρητές καταργητικές διατάξεις βρίσκουμε στις Νεαρές του Λέοντος ζ'. Αλλά και στη νομοθεσία αυτού του αυτοκράτορα είναι η αντίληψη για την κατάργηση παλαιών κανόνων δικαίου πολύ σχετική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Ν. 31, όπου φέρονται ως «κείμενοι» νόμοι οι ιουστινιάνειες Νεαρές 22.16 και 117.8 ή, αντί της πρώτης, η αντίστοιχη διάταξη της *Εισαγωγής*, ενώ – υποτίθεται – η μεταγενέστερη διάταξη έπρεπε να έχει καταργήσει την προγενέστερη.

ανάμεσα σε μία ιδανική έννομη τάξη, όπως αυτή διαμορφώνεται στα νομικά κείμενα, και στη δικαστηριακή πρακτική, όπως αυτή προβάλλει μέσα από όσες δικαστικές αποφάσεις έχουν διασωθεί. Η εξήγηση αυτού του φαινομένου αναζητήθηκε σε ορισμένες προβληματικές καταστάσεις που χωρίς αμφιβολία επικρατούσαν στον χώρο της απονομής της δικαιοσύνης, όπως η κακή κατάρτιση των δικαστών, η τάση τους για δωροληψία, το περίπλοκο της έννομης τάξης κ.ά.

Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση δεν αποτελούσαν οι δυσμενείς αυτοί παράγοντες την αιτία για τη «δυσλειτουργία» της βυζαντινής έννομης τάξης. Έτσι αντιπαρατηρήθηκε στην παραπάνω άποψη, ότι η διάσταση ανάμεσα στην έννομη τάξη και στη δικαστηριακή πρακτική δεν οφειλόταν σε κάποια πρακτική αδυναμία εύρεσης του δικαίου, αλλά στη διαφορετική αντίληψη για τη λειτουργικότητα των νομικών κειμένων που επικρατούσε στο Βυζάντιο.⁸⁸ Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ο βυζαντινός δικαστής θεωρούσε τη δραστηριότητά του ως πολιτική πράξη, για την οποία αντλούσε τη σχετική εξουσία από τον διορισμό του (από τον αυτοκράτορα) και από το σύνολο της προσωπικότητάς του. Έτσι δεν ήταν τόσο απαραίτητη η νομική παιδεία όσο η προδιάθεση (το ταλέντο), η ευστροφία και η πείρα.

Από τη μελέτη των νομολογιακών πηγών (κατά την οποία όμως δεν πρέπει να λησμονηθεί ο μικρός αριθμός αυτών των πηγών και το γεγονός, πως ό,τι μας έχει περισωθεί προέρχεται κυρίως από δικαστήρια ανώτατης βαθμίδας, πράγμα που περιορίζει σημαντικά τις δυνατότητες για γενίκευση των συμπερασμάτων), αλλά και από φιλολογικές πηγές προκύπτει, ότι η σχέση του βυζαντινού δικαστή με τον νόμο ήταν μάλλον χαλαρή, όχι όμως και ανύπαρκτη. Και αυτό επειδή η επίκληση του νόμου υπήρξε πάντοτε ένα αποτελεσματικό μέσο προστασίας των κριτών, αν, σε περίπτωση άσκησης κάποιου ένδικου μέσου, τους προσήπταν τη μομφή της προσωποληψίας, της αδικίας σε βάρος ενός διαδίκου κ.λπ. Η προστατευτική δύναμη αυτής της επίκλησης ενισχυόταν και από τον παράγοντα, ότι ο «νόμος», εφόσον πήγαζε από τον αυτοκράτορα, μετείχε και της αυτοκρατορικής αυθεντίας – με μία όμως επιφύλαξη: πάντοτε στο μέτρο

---

88. Βλ. D. SIMON, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht*, Frankfurt a. M. 1973, σ. 18 επ. ή την ελληνική μετάφραση από τον Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Αθήνα 1982, σ. 21 επ. Πρβλ. και PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 347 (= 190 επ.).

που ένας ορισμένος κανόνας δικαίου προβλεπόταν ότι θα γίνει «αποδεκτός» από τον αυτοκράτορα ως επιχείρημα και επομένως ως βάση για την αιτιολόγηση της απόφασης στη δικαζόμενη υπόθεση.

Είναι προφανές ότι μία παρόμοια αντίληψη κάθε άλλο παρά ευνοούσε τον σχηματισμό μίας έννομης τάξης με τα σημερινά δεδομένα, δηλαδή απαλλαγμένης από κενά και χωρίς αντιφάσεις. Μία τέτοια, άλλωστε, έννομη τάξη δεν θα ήταν αναγκαία, γιατί αν στην επίδικη σχέση μπορούσαν να εφαρμοστούν περισσότεροι από ένας κανόνες δικαίου και αν ο καθένας από τους διαδίκους προέβαλλε στα επιχειρήματά του εκείνον που του υπαγόρευε το συμφέρον του, ο δικαστής θα διάλεγε αυτόν που ανταποκρινόταν περισσότερο στις αντιλήψεις του περί δικαιοσύνης ή, ενδεχομένως, κανέναν από τους δύο, προτιμώντας μία τρίτη λύση, που ήταν κατά την εκτίμησή του πιο σωστή και πιο δίκαιη.

Δεν είναι λοιπόν παράξενο, ότι με αυτή την τακτική στον τρόπο λήψης και αιτιολόγησης των αποφάσεων, τα νομικά κείμενα ήταν στην πραγματικότητα συλλογές «κοινών τόπων», από τις οποίες οι παράγοντες της δίκης αντλούσαν επιχειρήματα. Κάθε διάταξη και κάθε κείμενο γενικότερα περιείκλει θεωρητικώς δεσμευτικότητα σε λανθάνουσα μορφή, με την έννοια ότι μπορούσε να «εφαρμοστεί» σε κάποια συγκεκριμένη περίπτωση. Αυτό, όπως ήταν φυσικό, επηρέασε άμεσα τη μορφή και το περιεχόμενο των νομικών συλλογών, γιατί οι συντάκτες τους δεν προχώρησαν στην επιλογή του υλικού τους χρησιμοποιώντας τυπικά κριτήρια, αφού η επιλογή ύστερα από μία τέτοια διαδικασία δεν θα είχε κανένα νόημα.

1.4. Η έρευνα των πηγών του βυζαντινού δικαίου.

1.4.1. Η ιστορία της έρευνας. Τα προϊόντα της νομικής σκέψης των Βυζαντινών ήταν πάντοτε γνωστά στη Δύση και άσκησαν σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση των τοπικών δικαίων, ιδίως στην Ιταλία. Στην αρχή της Αναγέννησης με τη διαρροή μεγάλου αριθμού χειρογράφων από τις βιβλιοθήκες της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας διαδόθηκαν ακόμη περισσότερο. Συγχρόνως η θρησκευτική μεταρρύθμιση έστρεψε την προσοχή των λογίων για λόγους κυρίως θρησκευτικοπολιτικούς προς τη μελέτη του Βυζαντίου και της συνδεδεμένης μαζί του ορθόδοξης Ανατολής.

Κάτω από την επίδραση αυτών των παραγόντων άρχισαν από τον 16ο κιάλας αιώνα οι πρώτες εκδοτικές προσπάθειες με αντικείμενο βυζαντινά νομικά κείμενα,⁸⁹ ανεξάρτητα από εκείνες που ήταν προσανατολισμένες προς τα πρωτότυπα μέρη της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης. Το 1531 εκδίδει στη Νυρεμβέργη ο Γερμανός Gregorius Haloander τις ιουστινιάνειες Νεαρές (μαζί με τους αποστολικούς κανόνες· νέα έκδοση: Paris 1542) και το 1534 στη Βασιλεία της Ελβετίας ο Ολλανδός Wigle van Aytta (Viglius Zuichemus) την ελληνική παράφραση των *Εισηγήσεων* (τα *Ιουσιτούτα* του *Θεοφίλου*). Ακολουθούν οι πρώτες εκδόσεις της *Εξαβιβλου* του Αρμενοπούλου από τον Théodoric Adamée de Suallemberg (Paris 1540) και τον Denis Godefroy (Godofredus, Γενεύη 1587). Στο ενδιάμεσο διάστημα παρουσιάζει ο Σκώτος Henricus Scrimger(us) τις Νεαρές του Ιουστινιανού, του Ιουστίνου και του Λέοντος ζ' του Σοφού (Γενεύη 1558) – κείμενα που μετέφρασε στα λατινικά το 1560 ο Henri Agylée (Henricus Agylaeus). Στο μεταξύ ο Jacques Cujas (Iacobus Cuiacius, 1522-1590)⁹⁰ εντοπίζει σε παρισινά χειρόγραφα κείμενο των *Βασιλικών* και κάνει χρήση στο έργο του «Observationes et emendationes», μεταφράζει δε και αποσπάσματα από το βιβλίο 60. Το 1573 εκδίδει ο Ennemond Bonnefoi (Enimundus Bonafidius) «*Τοῦ Ἀνατολικοῦ νομίμου διβλία γ'.* Juris Orientalis libri III», το πρώτο βιβλίο του οποίου περιέχει αυτοκρατορικούς νόμους.⁹¹ Την ίδια περίπου

89. Βλ. στον L. BURGMANN, „Die Gesetze der byzantinischen Kaiser“, *FM XI* σ. 77-132, συστηματικά διαρθρωμένη παρουσίαση όλων των μέχρι το 2005 εκδόσεων αυτοκρατορικών νόμων, τόσο σε έντυπη όσο και σε ηλεκτρονική μορφή.

90. Βλ. γι' αυτόν Η. Ε. TROJE, „Arbeitshypothesen zum Thema 'Humanistische Jurisprudenz'“, *TvR 38* (1970) 519-563 (526 επ.).

91. Βλ. σχηματική παρουσίαση των περιεχομένων νόμων στον BURGMANN, „Die Gesetze“ κ.λπ. σ. 84-87.

εποχή εργάζεται στη Γερμανία επάνω στις πηγές του βυζαντινού δικαίου ο Johannes Löwenklau (Ioannes Leunclav[i]us).⁹² Πρώτα επεξεργάζεται στη Βασιλεία το 1575 «LX librorum Βασιλικών», μία ιδιόρρυθμη έκδοση της *Μεγάλης Σύνοψης*, στο τέλος της οποίας εκδίδει με χωριστή σελιδοποίηση τις Νεαρές δέκα αυτοκρατόρων,⁹³ κατόπιν (1593) μία λατινική μετάφραση της *Collectio Tripartita* και τέλος ετοιμάζει το κύριο έργο του «Juris Graeco-Romani tam canonici quam civilis tomi duo», που μαζί με το έργο του Bonnefoi αποτελούν τις μεγαλύτερες σε όγκο υλικού συνδυασμένες εκδόσεις κοσμικού και κανονικού δικαίου, από όσες είχαν εμφανιστεί μέχρι τότε. Το τελευταίο έργο του Löwenklau εκδόθηκε μετά τον θάνατο του συγγραφέα από τον Marquard Freher (Frankfurt am Main 1596).⁹⁴ Στα μέσα του 17ου αιώνα, το 1647, εκδίδει στο Παρίσι ο Charles Annibal Fabrot(us) τα *Βασιλικά* σε επτά τόμους. Ο 18ος αιώνας κυριαρχείται από τον Wilhelm Otto Reitz που επανεκδίδει τα *Ινστιτούτα* του Θεοφίλου, ορισμένα βιβλία των *Βασιλικών* και την *Εξάβιβλο* του Αρμενοπούλου (Χάγη 1780).

Θα ήταν σοβαρή παράλειψη, αν δεν μνημόνευα τα ονόματα και των πρωτοπόρων στις εκδόσεις των πηγών του βυζαντινού κανονικού δικαίου. Έγινε ήδη μνεία του έργου του Bonnefoi ή Bonefidius, τα δύο τελευταία βιβλία του οποίου περιέχουν πατριαρχικές πράξεις και άλλο κανονικό υλικό, καθώς και του έργου του Löwenklau ή Leunclavius. Σε αυτούς ανήκουν επίσης ο Christophe Justel(lus) που εξέδωσε τον *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους* με το ερμηνευτικό υπόμνημα του Βαλσαμώνας (Paris 1615), καθώς και του Codex canonum Ecclesiae Africanae (1614/1615), οι Guillaume Voel (Guilelmus Voellus) και Henri Justel (Henricus Justellus, γιος του Christoph Justel) που, στηριζόμενοι στην προεργασία του τελευ-

---

92. Βλ. τα άρθρα που έγραψαν με αφορμή τη συμπλήρωση 400 χρόνων από τον θάνατό του οι M. TH. FÖGEN (Johannes Löwenklau), D. J. OSLER (Homer dethroned), B. H. STOLTE (The Lion's Paws. Observations on J. L. at work) και K. G. PITSAKIS (Leunclavius Neo-Graecus) στο *RJ* 13 (1994) 197-243. Πρβλ. και Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Johannes Leunclavius (1541-1594)», *Βυζαντιακά* 15 (1995) 57-106. Προηγουμένως είχαν συμπληρωθεί 450 χρόνια από τη γέννηση του Bonnefoi / Bonefidius που θυμίστηκε ο Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ennemond Bonnefoi (1536-1574): 450 χρόνια», *Πρακτικά Η' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη 1987) 37-59.

93. Βλ. πίνακα των εκδιδόμενων Νεαρών στον BURGMANN, „Die Gesetze“ κ.λπ., σ. 91-92.

94. Βλ. στον BURGMANN, „Die Gesetze“ κ.λπ., σ. 94-97. την ταύτιση των περιεχομένων στο δίτομο έργο αυτοκρατορικών νόμων.

ταίου, παρουσίασαν τη δίτομη «Bibliotheca iuris canonici veteris» (Paris 1661),⁹⁵ ο J. Morin(us) με την πρώτη έκδοση κανόνων της εξομολογητικής φιλολογίας, ο William Beveridge (Guilelmus Beveregius) με το «Συνοδικόν sive Pandectae canonum» (Oxford 1672),⁹⁶ ο J. B. Cotelier (Cotelerius) με τα «Ecclesiae Graecae monumenta» σε τρεις τόμους (Paris 1677-1686) και ο Joseph Simonius Assemani με την ιδιαίτερα σημαντική για τις ανατολικές σπουδές πεντάτομη «Bibliotheca iuris orientalis canonici et civilis» (Roma 1762-1766, ανατύπ. Aalen 1969).

Επάνω στην εργασία αυτών των σκαπανέων οικοδόμησαν τη συστηματική μελέτη των πηγών του βυζαντινού δικαίου οι μεγάλοι ερευνητές του 19ου αιώνα, μεταξύ των οποίων πρωτεύουσα θέση κατέχουν οι Γερμανοί Christian Gottlieb Hauboldt (1766-1824), Friedrich August Biener (1787-1861), Johann Heinrich Friedrich Karl Witte (1800-1883), Karl Wilhelm Ernst Heimbach (1803-1865), Gustav Ernst Heimbach (1810-1851), αδελφός του προηγούμενου, και Karl Eduard Zachariä von Lingenthal (1812-1894),⁹⁷ καθώς και ο Γάλλος Jean-Anselme-Bernard Mortreuil. Σε αυτούς πρέπει να προστεθούν ως προς τον τομέα του κανονικού δικαίου ο Jean Baptiste Pitra (1812-1889), οι Γεώργιος Ράλλης και Μιχαήλ Ποτλής⁹⁸ και,

95. Πρβλ. ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Εκδόσεις* σ. 103-129.

96. Πρβλ. ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Εκδόσεις* σ. 133-182.

97. Βλ. λεπτομερή ανάλυση του έργου τους στον Α. SCHMINCK, «'Αυτό που ονομάζετε εσείς το πνεύμα των καιρών'. Η έρευνα του βυζαντινού δικαίου από Γερμανούς επιστήμονες τον 19ο αιώνα», *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αι.* (Αθήνα 1996) 143-166. Πρβλ. ειδικότερα Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Η Ελλάδα του Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal (1812-1894)», *Πρακτικά του ΙΕ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, 27-29.5.1994* (Θεσσαλονίκη 1995) 157-176 και Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Το Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1879/1880, όπως το είδε ένας Γερμανός επισκέπτης», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου* (Αθήνα 1989) τ. Α' σ. 105-111. Πρβλ. επίσης Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ένας Γερμανός νομοδιδάσκαλος στο Τσαούσυμοναστήριον του 1838: Ο Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal και η Μονή Βλατάδων», *Η Ιερά... Μονή Βλατάδων. Θ' Διεθνές επιστ. συμπόσιο «Χριστιανική Θεσσαλονίκη»* (Θεσσαλονίκη 2005) 41-59, όπου καταβάλλεται προσπάθεια να ταυτιστούν οι κώδικες που είχε το 1838 η βιβλιοθήκη της μονής, τους οποίους είδε ο Γερμανός ερευνητής.

98. Βλ. γι' αυτούς προχειρώς Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ράλλης και Ποτλής», *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα* σ. 17-24. Βλ. επίσης Μητρ. Σουηδίας ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Δύο πολύτιμα χειρόγραφα ιερών κανόνων (Πάτριον 172 - Αθηνών 1372)*. [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, 20.] Κατερίνη 2006. Το δεύτερο χειρόγραφο (Αθηνών ΕΒΕ 1372) είναι εκεί-

λίγο αργότερα, οι Ρώσοι Aleksej S. Pavlov και Vladimir N. Benešević.⁹⁹ Όλοι αυτοί έχουν να παρουσιάσουν, πέρα από τις συστηματικές εργασίες τους, ένα επιβλητικό εκδοτικό έργο, το οποίο κατά ένα πολύ σημαντικό ποσοστό του δεν έχει μέχρι σήμερα αντικατασταθεί με νεότερες εκδόσεις.

Χωρίς να παραβλέπεται η σημασία της ερευνητικής συμβολής άλλων ιστορικών του δικαίου, Ελλήνων (Ιωάννης Ζέπος, Γεώργιος Μαριδάκης, Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος, Παναγιώτης Ζέπος, Δημήτριος Παππούλιας, Γεώργιος Πετρόπουλος, Δημήτριος Γκίνης, Αναστάσιος Χριστοφιλόπουλος, Νικόλαος Πανταζόπουλος, Γεώργιος Μιχαηλίδης-Νουάρος, Ιωάννης Τριανταφυλλόπουλος, Νίκος Σβορώνος, Μενέλαος Τουρτόγλου)¹⁰⁰ και ξένων (Henri Monnier, G. Ferrari, Contardo Ferrini, Pierre Noailles, Nikolai Iorga, Leopold Wenger), στο πιο μεγάλο τους μέρος ρωμαϊστών, κυριαρχούσα μορφή στον 20ό αιώνα, και ειδικότερα στο δεύτερό του μισό, είναι ο Herman Jan Scheltema που με τη βοήθεια των Nicolaas van der Wal και Douwe Holwerda ξεκίνησε στο Groningen της Ολλανδίας και ολοκλήρωσε τη νέα έκδοση των *Βασιλικών* (1953-1988).

Παρά όμως την αναμφισβήτητη σπουδαιότητα αυτής της έκδοσης – τα *Βασιλικά* δεν είναι άλλωστε η μοναδική πηγή του βυζαντινού δικαίου –, οι ανάγκες σε εκσυγχρονισμένα *instrumenta studiorum* έμεναν ανικανοποίητες και γίνονταν με τον καιρό όλο και πιο επιτακτικές. Έτσι μία ομάδα επιστημόνων με επικεφαλής τον καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Φραγκφούρτης (στη συνέχεια διευθυντή του Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte και αργότερα πρόεδρο της Ακαδημίας Επιστημών του

νο, στο οποίο στηρίχθηκε η έκδοση των τεσσάρων πρώτων τόμων των ΡΑΛΛΗ / ΠΟΤΑΗ.

99. Κατά πολύ παραστατικό τρόπο και με πλούσια βιβλιογραφική τεκμηρίωση περιγράφει την έρευνα των επί μέρους πηγών του βυζαντινού δικαίου στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, ιδίως στη Ρωσία, ο KIRILL MAKSIMOVIČ, «Byzantinische Rechtsbücher und ihre Bedeutung für die Rechtsgeschichte Osteuropas», *Modernisierung durch Transfer im 19. und frühen 20. Jahrhundert* (Frankfurt a. M. 2006) 1-32. Σημαντικές πληροφορίες, έστω κατά έμμεσο τρόπο, συνάγονται από τις μεταφράσεις βυζαντινών δικαϊκών πηγών. Βλ. σχετικώς L. BURGMANN / H. KAUFHOLD, *Bibliographie zur Rezeption des byzantinischen Rechts im alten Rußland sowie zur Geschichte des armenischen und georgischen Rechts*. [FzBR, 18.] Frankfurt a. M. 1992 και H. KAUFHOLD, *Die armenischen Übersetzungen byzantinischer Rechtsbücher*. [FzBR, 21.] Frankfurt a. M. 1997.

100. Πρβλ. σχετικώς Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Το δια της Επανάστασεως τον 1821 θεσπισθέν δίκαιον και οι Έλληνες Νομικοί*, Θεσσαλονίκη 1971 = *Επιστ. Επετ. της Σχ.Ν.Ο.Ε.Α.Π.Θ.* τ. 19.4: Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Πανταζόπουλο, 1986, σ. 15-79.

Βερολίνου) Dieter Simon ανέλαβε από το 1974 να φέρει σε πέρας ένα μεγαλεπίβολο σχέδιο: Την επανέκδοση όλων των πηγών του βυζαντινού δικαίου, για τις οποίες δεν υπήρχαν εκδόσεις στηριγμένες στο σύνολο της γνωστής χειρόγραφης παράδοσης.¹⁰¹ Για τη δημοσίευση των νέων εκδόσεων, καθώς και των πορισμάτων της έρευνας ιδρύθηκε η σειρά «Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte», από την οποία έχουν ήδη κυκλοφορήσει 22 τόμοι. Τον συντονισμό των εργασιών του προγράμματος, που από την 1^η Ιανουαρίου 1990 υπάγεται οργανωτικώς στην Ακαδημία των Επιστημών του Göttingen, είχε κατά τα πρώτα χρόνια ο Dieter Simon, ανέλαβε δε μετά την εγκατάστασή του στο Βερολίνο η εν τω μεταξύ διευθύντρια του Max-Planck-Institut Marie Theres Fögen. Μετά τον θάνατο της τελευταίας (2008) όρισε η Ακαδημία του Göttingen διευθύντρια του προγράμματος την αναπληρώτρια καθηγήτρια της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ελευθερία Παπαγιάννη. Κατά την πρόοδο των εργασιών, περί το 1985, κρίθηκε ως περισσότερο ορθολογιστική η διάσπαση του ερευνητικού προγράμματος της Φραγκφούρτης σε δύο μέρη και η δημιουργία ενός «υποπρογράμματος» στην Αθήνα, με σκοπό την ειδικότερη ενασχόληση με τα χειρόγραφα του κανονικού δικαίου. Συγχρόνως ιδρύθηκε (με εκδοτική ευθύνη του Σπυρου Ν. Τρωιάνου) και η παράλληλη σειρά των «Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte - Athener Reihe» (19 τόμοι 1986-2011).

Και τα δύο σκέλη του προγράμματος Φραγκφούρτης-Αθήνας συνεργάζονται με την ομάδα του Groningen. Εκεί, ήδη πριν από την ολοκλήρωση της έκδοσης των *Βασιλικών*, η περί τον Scheltema ομάδα ιστορικών του δικαίου εξέδωσε το 1984 τον πρώτο τόμο μίας νέας σειράς υπό τον τίτλο «Subseciva Groningana. Studies in Roman and Byzantine Law». Μέχρι το 2009 εκδόθηκαν χωρίς συγκεκριμένη περιοδικότητα οκτώ τόμοι με επιμέλεια των Jan H. A. Lokin, Bernard H. Stolte και Nicolaas van der Wal. Στην ίδια ομάδα ανήκουν, εκτός από τον συνεκδότη των *Βασιλικών* Douwe Holwerda που προανέφερα, και οι Roos Meijering, Thomas E. van Bochove, Frits Brandsma, T. Wallinga. Όπως και ο υπό-

---

101. Βλ. τον πρώτο απολογισμό του προγράμματος αυτού στον D. SIMON, „Handschriftenstudien zur byzantinischen Rechtsgeschichte“, *BZ* 71 (1978) 332-348. Συνοπτική έκθεση της έρευνας για κάθε μία από τις περιόδους, στις οποίες διακρίνει την ιστορία του βυζαντινού δικαίου ο SIMON, „Die Epochen“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 2), βλ. εκεί στις σ. 94 επ.

τιτλος της σειράς δηλώνει, η ομάδα του Groningen συγκεντρώνει το ενδιαφέρον της στο ερμηνευτικό έργο των αντικηνησόρων και στις πηγές της πρώιμης περιόδου.

Εκδόσεις βυζαντινών δικαϊκών πηγών σε συνδυασμό με την εκπόνηση συναφών μονογραφιών συντελούνται, εκτός μακρόπνοων ερευνητικών προγραμμάτων, όπως αυτά που προανέφερα, σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ηπειρωτικής και της Μεσογειακής Ευρώπης στο πλαίσιο είτε των βυζαντινών σπουδών γενικώς είτε της διδασκαλίας της ιστορίας του δικαίου στις Νομικές Σχολές (π.χ. στην Αυστρία, στην Ιταλία και στην Ισπανία). Στις περιπτώσεις αυτές η έρευνα εξαρτάται συνήθως από τα προσωπικά ενδιαφέροντα του διδάσκοντος.

Έρευνα των πηγών του βυζαντινού δικαίου (κυρίως όμως προσανατολισμένη προς τη μεταβυζαντινή περίοδο) διεξάγεται και στο «Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου» της Ακαδημίας Αθηνών που, με πρωτοβουλία του ακαδημαϊκού Δημητρίου Παππούλια, ιδρύθηκε το 1929 ως «Αρχεόν της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου». Το εν λόγω Κέντρο εκδίδει κάθε χρόνο, με ευθύνη του εκάστοτε διευθυντή, την «Επετηρίδα» του, στην οποία δημοσιεύονται εκδόσεις κειμένων και μελέτες. Μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί 42 τόμοι (1948-2010).

1.4.2. Τα βοηθήματα. Χρήσιμα για τη μελέτη των πηγών του βυζαντινού δικαίου είναι τα παρακάτω γενικά βοηθήματα (με χρονολογική σειρά), που παρουσιάζουν όμως σημαντικές διαφορές μεταξύ τους από άποψη ποιοτικής στάθμης:

1. J. A. B. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin ou du droit romain dans l'Empire de l'Orient, depuis la mort de Justinien jusqu' à la prise de Constantinople en 1453*, τ. I-III, Paris 1843, 1844 και 1846 (ανατύπ. Osnabrück 1966, Otto Zeiller). I: LII, 436 σελ. / II: 511 σελ. / III: 508 σελ. Στον τ. III της ανατύπωσης έχουν προστεθεί οι τρεις βιβλιοκρισίες του K. E. Zachariä von Lingenthal στο *Kritisches Jahrbuch für deutsche Rechtswissenschaft* τ. 8 (1844) 794-828 και 1083-1087, τ. 11 (1847) 581-638. Πρόκειται για έργο κλασικό που δεν έχει ακόμη αντικατασταθεί.
2. C. W. E. Heimbach, „Griechisch-römisches Recht im Mittelalter und in der Neuzeit“, στην *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste in alphabetischer Folge* von genannten Schriftstellern bearbeitet und herausgegeben von J. S. Ersch / J. G. Gruber, Erste Section A-G

- (hrsg. von H. Brockhaus) 86. Teil (Leipzig 1868, F. H. Brockhaus [ανατύπ. Graz 1976, Akad. Druck- und Verlagsanstalt]) 191-471.
3. K. E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, 3η έκδ., Berlin 1892 (ανατύπ. Aalen 1955, Scientia). XXVII, 424 σελ. Το κύρος του συγγραφέα καλύπτει σε μεγάλο βαθμό τις ελλείψεις από την ηλικία του βιβλίου.
  4. Ν. Ι. Δημαράς, *Ιστορία του δημοσίου ρωμαϊκού δικαίου και των πηγών και Παράρτημα περί των βυζαντινών πηγών*, 3η έκδ., Αθήνα 1896 (εκδότης Κάρολος Μπεκ). 368 σελ.
  5. L. Siciliano Villanueva, *Diritto bizantino* (ανατύπωση άρθρου από την *Enciclopedia Giuridica Italiana*), Milano 1906 (Società Editrice Libreria). 190 σελ.
  6. P. Krüger, *Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts*, 2η έκδ., München-Leipzig 1912 (Duncker & Humblot). X, 444 σελ. Καλύπτει και την ιουστινιάνεια εποχή.
  7. H. von Wittken, *Die Entwicklung des Rechts nach Justinian in Byzanz*, Halle 1928, 143 σελ.
  8. Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Βυζάντιον (Δίκαιον)», στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* τ. Ζ' (1929) σ. 914-918 = Ο ίδιος, *Άπαντα* (επιμ. Π. Τσούκας), τ. Β', Αθήνα 2009, σ. 413-452.
  9. Ι. Χρ. Τορναρίτης, «Αρχαίον βυζαντινού δικαίου. Κατευθύνσεις και σκοπός», στο *Αρχαίον βυζαντινού δικαίου* 1 (1930/1931) V-XLIV.
  10. E. Albertario, *Introduzione storica allo studio del diritto romano giustiniano*. Μέρος I (μοναδικό), Milano 1935. XI, 163 σελ.
  11. A. Albertoni, *Per una esposizione del diritto bizantino con riguardo all'Italia*, Imola 1937.
  12. A. d'Emilia, *Lezioni di diritto bizantino*, Roma 1947-1949. Πολυγραφημένες πανεπιστημιακές παραδόσεις.
  13. L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*. [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtkademie, 2.] Wien 1953, A. Holzhausens Nfg. (ανατύπ. Goldbach 2000). XVIII, 973 σελ. Επεκτείνεται (περιληπτικώς) σε όλη τη βυζαντινή περίοδο.
  14. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII.2.1 = Byzantinisches Handbuch 2.1.] München 1959 (C. H. Beck, ανατύπ. 1977). XVI, 835 σελ. Το έργο είναι βασικό για τις πηγές του κανονικού δικαίου, που τις πραγματεύεται σε ξεχωριστό κεφάλαιο στο πλαίσιο καθεμιάς χρονικής υποδιαίρεσης.

15. Γ. Α. Πετρόπουλος, *Ιστορική εισαγωγή εις τας πηγάς του ελληνικού δικαίου*, Αθήνα 1961. IV, 128 σελ. Ως προς τις πηγές του βυζαντινού δικαίου (σ. 70-123) ταυτίζεται κατά το περιεχόμενό του με το αντίστοιχο μέρος του αμέσως επόμενου έργου.
16. Γ. Α. Πετρόπουλος, *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, τ. Α'- Β', 2η έκδ., Αθήνα 1963 (Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων). 1724 σελ. Το 2008 πραγματοποιήθηκε φωτοτυπική ανατύπωση του έργου στη σειρά «Κλασική νομική βιβλιοθήκη» αριθ. 47 των εκδόσεων Αντ. Ν. Σάκκουλα. Στην ιστορία των πηγών (και του βυζαντινού δικαίου) αναφέρονται οι σ. 1-416 του τ. Α'.
17. H. J. Scheltema, "Byzantine Law", στην *The Cambridge Medieval History*, IV. The Byzantine Empire. Part II (Cambridge 1967) 55-77 (ανατύπωση: H. J. Scheltema, *Opera minora ad iuris historiam pertinentia*, Groningen 2004 [Chimaira], σ. 38-57) και σε ελληνική μετάφραση: *Η ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας του Πανεπιστημίου του Καμπριτζ* (Αθήνα 1979) 664-679. Παρά τη σχετικά μικρή έκτασή του, είναι το άρθρο αυτό σημαντικό λόγω του κύρους του συγγραφέα του, ο οποίος ωστόσο ως προς ορισμένα σημεία αναθεώρησε τις απόψεις του σε μεταγενέστερα δημοσιεύματά του.
18. Ν. Πανταζόπουλος, *Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτησει προς το ελληνικόν*, τ. Α' - Γ', Θεσσαλονίκη 1974-1979 (Αφοί Π. Σάκκουλα). 299, 172 και 604 σελ.
19. Δ. Σερεμέτης, *Πηγαί του βυζαντινού δικαίου (εν τη ιστορική αυτών ανελίξει)*, Θεσσαλονίκη 1976. 377 σελ. (πολυγρ.). Παρουσιάζει τις πηγές καταταγμένες κατά χρονολογική σειρά και στηρίζεται σε παλαιότερα βοηθήματα.
20. Δ. Γκόφας, *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, τ. Α' - Γ', Ε'- ΣΤ', 2η/3η έκδ., Αθήνα-Κομοτηνή 1986-1990 (Αντ. Σάκκουλας). 272, 238, 114 και 79 σελ. Για το μετά τον Ιουστινιανό δίκαιο βλ. τ. Α' σ. 171 επ.
21. Ν. Svoronos, *Storia del diritto e delle istituzioni*, σε τρεις τόμους που εξέδωσε η Università degli studi di Bari, Centro di studi bizantini, 1) La civiltà bizantina dal IV al IX secolo. [Corsi di studi - I, 1976] (Bari 1977) 177-231. 2) La civiltà bizantina dal X all'XI secolo. [Corsi di studi - II, 1977] (Bari 1978) 131-181. 3) La civiltà bizantina dal XII al XV secolo. [Corsi di studi - III, 1978] (Roma 1982) 191-234 („L'Erma“ di Bretschneider). Πρόκειται για βοήθημα με μόνο γενικό εννημερωτικό χαρακτήρα.

22. P. E. Pieler, „Byzantinische Rechtsliteratur“, στον H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. II. [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII.5.2 = Byzantinisches Handbuch 5.2.] München 1978 (C. H. Beck), σ. 341-480. Πρόκειται για ιστορία της νομικής φιλολογίας και όχι ακριβώς για ιστορία των πηγών. Δεν επεκτείνεται στις πηγές του κανονικού δικαίου (σύμφωνα με τον γενικό τίτλο του έργου, μέσα στο οποίο έχει περιληφθεί). Βλ. και την ελληνική μετάφραση των Ελ. Παπαγιάννη και Σπ. Τρωιάνου, στον H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Γ', Αθήνα 1994 (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης) σ. 183-379, που αποτελεί δεύτερη, εκσυγχρονισμένη έκδοση της συμβολής του Pieler.
23. J. Karayannopoulos / G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*. [Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, 14.] δύο ημίτομοι Wiesbaden 1982 (Harrassowitz). XXVI, 661 σελ. Το έργο καλύπτει το σύνολο των ιστορικών πηγών, αλλά οι νομικές λαμβάνονται υπόψη και ως μορφολογικά ιδιαίτερη κατηγορία πηγών (με χρονολογική τάξη).
24. N. van der Wal / J. H. A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985 (Egbert Forsten). VI, 139 σελ.
25. Fr. Brandileone, *Il diritto bizantino nell'Italia meridionale dall'VIII al XII secolo* (με πρόλογο D. Simon), Napoli 1987 (Jovene). XI, 94 σελ.
26. P. E. Pieler, „Die Rechtsliteratur“, *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*, IV: Spätantike (Wiesbaden 1997) 565-599.
27. M. Th. Fögen, „Römisches Recht. II. Byzanz“, *Der Neue Pauly. Rezeptions- und Wissenschaftsgeschichte*, 15/2 (Stuttgart-Weimar 2002) 835-840.
28. Σπ. Ν. Τρωιάνος / Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ιστορία Δικαίου*, 4η έκδ., Αθήνα 2010, XXIV, 248 σελ. Το μέρος που αφορά στο βυζαντινό δίκαιο αρχίζει στη σ. 127.
29. *The Oxford International Encyclopedia of Legal History*, τ. I, επιμέλεια Stanley N. Katz, Oxford (University Press) 2009. Το λήμμα “Byzantium” έγραψαν οι J. H. A. Lokin (Early Byzantium, σ. 327-329) και B. H. Stolte (Later Byzantium to 1453, σ. 329-331 / Byzantine Legislation σ. 331-334).

Κεφάλαιο Β'

ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟ¹

2.1. Εκκλησιαστικές πηγές του δικαίου.²

2.1.1. Οι ιεροί κανόνες. Βασικές πηγές του εκκλησιαστικού δικαίου αποτελούν η Αγία Γραφή (Παλαιά και Καινή Διαθήκη) και η Ιερή Παράδοση. Με την εξάπλωση όμως του Χριστιανισμού και τον πολλαπλασιασμό των χριστιανικών κοινοτήτων, δηλαδή των εκκλησιών με την πολύ στενή έννοια του όρου, παρουσιάζονταν όλο και πιο συχνά νομικές σχέσεις συνδυασμένες με συναφή προβλήματα που δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστούν αποκλειστικά και μόνο με τους κανόνες δικαίου που περιείχαν οι πιο πάνω βασικές πηγές.

Έτσι βαθμιαία συνειδητοποιήθηκε, ότι η Εκκλησία, ως επίγειος νομικός οργανισμός, έχει ανάγκη από δικά της νομοθετικά όργανα για τη θέσπιση κανόνων δικαίου. Τα όργανα αυτά, σύμφωνα με το ανέκαθεν καθιερωμένο μέσα στον εκκλησιαστικό οργανισμό συλλογικό σύστημα

---

1. Στο βιβλίο αυτό κρίθηκε σκόπιμη η παρουσίαση και ανάλυση των πηγών του βυζαντινού δικαίου σε πέντε χρονικές περιόδους. Ανάλογα με την οπτική γωνία της έρευνας μεταβάλλονται ασφαλώς και τα κριτήρια της «περιοδοποίησης». Βλ. σχετικά Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Βυζάντιον (Δίκαιον)», ό.π. 1.4.2 αριθ. 8 σ. 415 και SIMON, „Die Epochen“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 2), όπου αναλύεται κριτικά ο χωρισμός σε περιόδους από ιστορικούς του 19ου αιώνα (κυρίως από τον Zachariä von Lingenthal) και τα κριτήριά τους.

2. Όπως υπονοείται στον πρόλογο της α' έκδοσης, η δομή αυτού του βιβλίου είναι προσαρμοσμένη στη διδασκαλία της Ιστορίας του Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου οι προϊουστινιάνειες πηγές του δικαίου διδάσκονται στο πλαίσιο των παραδόσεων του ρωμαϊκού δικαίου. Συνιστάται λοιπόν για την κάλυψη του κενού η προσφυγή στον PIELER, Rechtsliteratur.

διοίκησης, ήταν οι σύνοδοι.³ Προηγήθηκαν χρονικώς οι τοπικές σύνοδοι, δηλαδή συναθροίσεις όλων ή των περισσότερων επισκόπων ορισμένης περιοχής για την αντιμετώπιση ζητημάτων τοπικού ενδιαφέροντος. Η πρώτη εμφάνιση του θεσμού τοποθετείται στον 2ο αιώνα, αλλά η εποχή της μεγάλης του ακμής είναι ο 4ος και οι αρχές του 5ου. Ακολούθησαν οι οικουμενικές σύνοδοι που υπήρξαν οι ύψατοι φορείς της νομοθετικής, της δικαστικής και της διοικητικής υπό στενή έννοια εξουσίας της Εκκλησίας. Η πρώτη οικουμενική σύνοδος συνήλθε το έτος 325 και η τελευταία, η εβδόμη, το έτος 787.

Οι αποφάσεις των συνόδων, ανάλογα με το κύριό τους περιεχόμενο, μπορεί να διακριθούν σε δογματικές και σε νομοθετικές. Οι αποφάσεις της πρώτης μορφής χαρακτηρίζονται ως «όροι», ενώ για τις αποφάσεις του δεύτερου τύπου καθιερώθηκε ο τεχνικός όρος «ιερός (ή εκκλησιαστικός) κανόνας».⁴ Από τις επτά συνόδους, τις οποίες η Ορθόδοξη Εκκλησία αναγνωρίζει ως οικουμενικές, τέσσαρες συνήλθαν στη χρονική περίοδο που εξετάζεται σε αυτό το κεφάλαιο, παρουσιάζοντας το ακόλουθο νομοθετικό έργο. Είκοσι κανόνες προήλθαν από την Α' Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια της Βιθυνίας (έτ. 325), επτά (όχι με απόλυτη ιστορική ακρίβεια) από τη Β' στην Κωνσταντινούπολη (έτ. 381), οκτώ αποδίδονται στην Γ' στην Έφεσο (έτ. 431, στην πραγματικότητα συντάχθηκαν αργότερα) και τριάντα (από τους οποίους οι δύο τελευταίοι δεν αποτελούν κανόνες κατά κυριολεξία) από την Δ' στη Χαλκηδόνα (έτ. 451).⁵

Οι κανόνες των τοπικών συνόδων περιλαμβάνουν τη νομοθετική παραγωγή μιας σειράς συνόδων με τοπικό χαρακτήρα που συνήλθαν τόσο στην

3. Για τον συνοδικό θεσμό βλ. BECK, *Kirche* σ. 38 επ., καθώς και τα οικεία κεφάλαια σε όλα τα εγχειρίδια εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου.

4. Ως προς το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου «κανών» πρβλ. H. OPPEL, *Kanón. Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes und seiner lateinischen Entsprechungen (Regula-Norma)*, Leipzig 1937· L. WENGER, *Canon in den römischen Rechtsquellen und in den Papyri*. [Sitzungsberichte Akademie Wien, Phil.-hist. Kl., 220. Bd., 2. Abh.] Wien 1942· H. OHME, „Der Kanon-Begriff der Synode von Nizäa (325)“, *Studia Patristica* 29 (1997) 310-315· Ο ΙΔΙΟΣ, *Kanon Ekklesiastikos. Die Bedeutung des altkirchlichen Kanonbegriffs*. [Arbeiten zur Kirchengeschichte, 67.] Berlin-New York 1998.

5. Βλ. για τους κανόνες αυτών των συνόδων ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 125 επ. Πρβλ. και ARCHBISHOP PETER L'HUILLIER, *The Church of the Ancient Councils. The Disciplinary Work of the First Four Ecumenical Councils*, New York 1996.

Ανατολή όσο και στη Δύση τον 4ο και τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αιώνα.⁶ Ειδικότερα: Εικοσιπέντε κανόνες της Συνόδου της Αγκύρας (μάλλον το 314), δεκαπέντε κανόνες της Συνόδου της Νεοκαισαρείας (περί το 319), εικοσιένα κανόνες (αν συναριθμηθεί ως κανόνας και ο επίλογος μίας συνοδικής επιστολής) της Συνόδου της Γάγγρας (περί το 340), εικοσιπέντε κανόνες της Συνόδου της Αντιοχείας, προερχόμενοι, κατά μία άποψη,⁷ από σύνοδο που συνήλθε το έτος 341 με την ευκαιρία των εγκαινίων του μεγάλου ναού της πόλης, αποδιδόμενοι όμως, κατ' άλλη γνώμη,⁸ σε μία αρκετά προγενέστερη (ίσως γύρω στο 330) σύνοδο αρειανής συνθέσεως, εικοσιένα κανόνες της Συνόδου της Σαρδικής (σημερινής Σόφιας, έτ. 343), εξήντα κανόνες της Συνόδου της Λαοδικείας (πιθανώς περί το 380), μία απόφαση της Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως (έτ. 394) και εκατόν τριαντατρείς κανόνες (κώδικας κανόνων της αφρικανικής Εκκλησίας, *corpus canonum Ecclesiae Africanae* ή *materies Africana*), μερικούς από τους οποίους επικύρωσε και άλλους συνέταξε η Σύνοδος της Καρχηδόνας (Καρθαγένης) το έτος 419. Όλοι αυτοί οι κανόνες επικυρώθηκαν περί τα τέλη του 7ου αιώνα από μία οικουμενική σύνοδο που είναι γνωστή ως «Πενθέκτη» ή ως «Σύνοδος εν Τρούλλω» (βλ. πιο κάτω 4.6.11) με τον 2ο κανόνα της.

Ο ίδιος κανόνας, ο 2ος, της Πενθέκτης Συνόδου επικύρωσε και δύο ακόμη ενόπιτες κανόνων: τους Αποστολικούς, λεγόμενους, κανόνες και τους κανόνες των Πατέρων της Ανατολικής Εκκλησίας. Οι ογδονταπέντε «Αποστολικοί» κανόνες προέρχονται από ένα ψευδώνυμο κωδικοποιητικό έργο της προτελευταίας δεκαετίας του 4ου αιώνα, τις *Διαταγές των Αγίων Αποστόλων* (βλ. αμέσως πιο κάτω 2.1.2), του οποίου αποτελούν το καταληκτήριο κεφάλαιο του τελευταίου βιβλίου.⁹ Υποστηρίζεται ότι προηγήθηκε μία πρόδρομη συλλογή από 50 κανόνες που καταρτίστηκε γύρω στο 340 και εμφανίζει στενή συγγένεια από άποψη περιεχομένου προς τους κανόνες της Συνόδου της Αντιοχείας.¹⁰

6. Βλ. λεπτομέρειες για καθεμία από αυτές στον ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 324 επ.

7. Βλ. ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 356 επ.

8. Βλ. Μ. METZGER, *Les Constitutions Apostoliques*, τ. I-III. [Sources chrétiennes, 320, 329, 336.], Paris 1985-1987 (εδώ τ. I σ. 22 σημ.3, όπου και άλλες παραομπές).

9. Βλ. για την πρώτη έκδοσή τους ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Εκδόσεις* σ. 25 επ.

10. Βλ. ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 33 επ.

Οι κανόνες των Πατέρων είναι είτε λύσεις που εκκλησιαστικοί συγγραφείς των πρώτων αιώνων, ιδιαίτερα γνωστοί για τη θεωρητική τους κατάρτιση ή για την πρακτική τους ενασχόληση με το δίκαιο της Εκκλησίας, έδωσαν σε συγκεκριμένα προβλήματα είτε απαντήσεις σε ερωτήματα που τους τέθηκαν. Υποστηρίχθηκε¹¹ ότι η τακτική αυτή είχε ως αφετηρία τις επίσημες γνωμοδοτήσεις των Ρωμαίων νομομαθών (*responsa prudentium*), στους οποίους οι ηγεμόνες, από του Αυγούστου και μετά, είχαν απονήμει το δικαίωμα να γνωμοδοτούν (*ius publice respondendi ex auctoritate principis*).¹² Δοθέντος ότι η Εκκλησία πράγματι μέχρις ενός σημείου είχε ως πρότυπο την πρακτική του κοσμικού δικαίου, η άποψη αυτή δεν φαίνεται αβάσιμη. Οι κανόνες αυτοί, επειδή συνέβαλλαν ουσιαστικά στην κάλυψη των κενών που παρουσίαζαν οι ισχύουσες στον εκκλησιαστικό χώρο ρυθμίσεις, είχαν επικρατήσει στην πράξη εθιμικώς πολύ πριν από την επικύρωσή τους.

Οι εκκλησιαστικές προσωπικότητες που συνέταξαν τους κανόνες αυτής της κατηγορίας είναι κατά χρονολογική σειρά οι εξής: Διονύσιος επίσκοπος Αλεξανδρείας († 264/265), Κυπριανός επίσκοπος Καρχηδόνας (Καρθαγένης, † 258), Γρηγόριος επίσκοπος Νεοκαισαρείας († περίπου 270), Πέτρος επίσκοπος Αλεξανδρείας († 311), Αθανάσιος επίσκοπος Αλεξανδρείας († 373), Βασίλειος επίσκοπος Καισαρείας († 378),¹³ Τιμόθεος επίσκοπος Αλεξανδρείας († 385), Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός επίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως († περίπου 390), Γρηγόριος επίσκοπος Νύσσης († πιθανώς 395),¹⁴ Αμφιλόγιος επίσκοπος Ικονίου († μετά το 394), Θεό-

---

11. Βλ. N. MILASCH, *Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche*, Mostar 21905, σ. 55 επ. (= ο ΙΔΙΟΣ, *Το εκκλησιαστικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, μετάφρ. Μ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα 1906, σ. 74 επ.).

12. Για το *ius respondendi* βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* σ. 145 επ.· ΤΡΩΙΑΝΟΣ / ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Ιστορία δικαίου* (ό.π. 1.4.2 αριθ. 28) σ. 86 επ.. ή, συνοπτικά, VAN DER WAL / LOKIN σ. 11 επ.

13. Λόγω της σημασίας του νομικού έργου του βλ. ΈΝ. ΚΑΡΑΒΕΛΙΑΣ, «Perceptions et influences du droit romain dans l'œuvre normative de Basile de Césarée», *Byzantine Law. Proceedings of the International Symposium of Jurists* [πΘεσσαλονίκη 2001] 37-69.

14. Οι κανόνες προέρχονται από την κανονική επιστολή του Γρηγορίου προς τον Λητόιο, επίσκοπο Μελητινής, το κείμενο της οποίας βλ. σε πρόσφατη κριτική έκδοση από τον Ε. MÜHLENBERG, *Gregorii Nysseni epistula canonica*. [Gregorii Nysseni opera, III.5.] Leiden-Boston 2008 (το κείμενο στις σ. 1-11).

φιλος επίσκοπος Αλεξανδρείας († 412), Κύριλλος επίσκοπος Αλεξανδρείας († 444)¹⁵ και Γεννάδιος επίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως († 471).¹⁶

Στενή σχέση με τους κανόνες των Πατέρων έχουν οι μοναχικοί κανόνες, δηλαδή διατάξεις που ρυθμίζουν την οργάνωση των κοινοβίων και τη διαβίωση των μοναχών. Τέτοιους κανόνες συντάξαν ο ιδρυτής του κοινοβιακού συστήματος Παχώμιος († 346) και ο Καισαρείας Βασίλειος (ο Μέγας). Οι κανόνες αυτοί δεν περιλαμβάνονται σε όσους επικύρωσε η Πενθέκτη Σύνοδος· το κύρος ωστόσο των συντακτών τους και η διάδοσή τους είχαν ως αποτέλεσμα τη γενική εφαρμογή τους στην πράξη, ανεξάρτητα από την έλλειψη συνοδικής επικύρωσης.¹⁷

---

15. Πρβλ. Μητρ. Σουηδίας ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, «Η κανονική επιστολή του Αλεξανδρείας Κυρίλλου (412-444) *έν τοις ὕμνοις*», *Κληρονομία* 35 (2003) 205-209, όπου επισημαίνεται παρανόηση στην επικεφαλίδα της επιστολής.

16. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες στον ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 512 επ.

17. Από τις εκδόσεις των ιερών κανόνων πιο προσιτή στην Ελλάδα είναι η των ΡΑΛΛΗ / ΠΟΤΛΗ (βλ. πίνακα συντομογραφιών), την οποία, με κάποιες βελτιώσεις, ανατυπώνει ο Α. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Οι ιεροί κανόνες*, Αθήνα 31997, περισσότερο ασφαλής είναι όμως η κριτική έκδοση του JOANNOU (βλ. πίνακα συντομογραφιών). Πρβλ. και Π. Ι. ΑΚΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Κώδικας ιερών κανόνων*, Θεσσαλονίκη 32006, όπου το κείμενο (χωρίς προσδιορισμό της έκδοσης που ανατυπώνεται) συνοδεύεται από μετάφραση και σχόλια. Το κείμενο (της Πενθέκτης συνόδου) κατά την έκδοση του JOANNOU, μετά από διορθώσεις, επαναλαμβάνει και ο Η. ΟΗΜΕ, *Das Konzil Quinisextum*. [Fontes Christiani, 82.] Turnhut 2006, σ. 159-292 (με γερμανική μετάφραση). Οι παλαιότερες εκδόσεις των κανόνων μνημονεύονται κάθε φορά στην οικεία θέση από τον ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή*. Βλ. επίσης ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Εκδόσεις*. Οι μοναχικοί κανόνες, του μεν Παχωμίου έχουν εκδοθεί στη λατινική μετάφραση του αγίου Ιερωνύμου (το αυθεντικό ελληνικό κείμενο δεν σώζεται) από τον Α. ΒΟΟΝ, *Pachomiana latina*, Louvain 1932, του δε Μεγάλου Βασιλείου περιλαμβάνονται στην *PG* τ. 31 σσ. 889-1306. Ο Δ. ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ, *Οι μοναχικοί θεσμοί εν τη Ορθόδοξω Ανατολική Εκκλησία*, τ. Α', Λειψία 1907, σ. 100-120 δημοσιεύει τους κανόνες του Παχωμίου σε ελληνική απόδοση από την πιο πάνω λατινική έκδοση. Στα λατινικά μεταφράστηκαν πολύ ενωρίς και οι μοναχικοί κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου και άσκησαν μεγάλη επίδραση στη διαμόρφωση των αντίστοιχων θεσμών της Δύσης. Πρβλ. ενδεικτικώς ΚΛ. ΖΕΛΖΕΡ, *Basili Regula a Rufino latine versa*. [Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 86.] Wien 1986. Όλοι οι παραπάνω κανόνες απαντούν τόσο κατά συνόδους όσο και μεμονωμένοι στα νομικά χειρόγραφα και μάλιστα όχι μόνο σε αυτά που έχουν ως κύριο περιεχόμενο κείμενα του κανονικού δικαίου, αλλά και σε εκείνα του κοσμικού δικαίου. Βλ. *Repertorium* στο λήμμα "Konzilsakten" σ. 433 επ.

2.1.2. Οι πρώτες συλλεκτικές προσπάθειες. Οι προσπάθειες για τη συγκέντρωση και την κατά κάποιο τρόπο κωδικοποίηση κανόνων δικαίου της Ιερής και της Αποστολικής παράδοσης, καθώς και των εκκλησιαστικών εθίμων άρχισαν πολύ ενωρίς. Τα πρώτα έργα ήταν ανώνυμα – με έκδηλη την παλαιοδιαθηκική επίδραση¹⁸ και την τάση να συνδέσουν αμέσως την προέλευσή τους με τους Αποστόλους,¹⁹ ώστε να προσδώσουν στο περιεχόμενό τους μεγαλύτερο κύρος – και ανήκουν χρονικώς στη ρωμαϊκή περίοδο. Στην εποχή που εξετάζεται σε τούτο το κεφάλαιο ανάγονται οι *Κανόνες εκκλησιαστικοί των Αγίων Αποστόλων*, ένα σύντομο έργο των αρχών του 4ου αιώνα με πιθανή προέλευση την Αίγυπτο,²⁰ και οι *Διαταγές των Αγίων Αποστόλων*.

Μεταξύ των δύο έργων σπουδαιότερο είναι το δεύτερο που συντάχθηκε, κατά την άποψη του τελευταίου εκδότη του, το έτος 380 στη Συρία, μάλλον στην Αντιόχεια.²¹ Το έργο είναι ψευδεπίγραφο, γιατί ως συγγραφέας του φέρεται στο κείμενο ο απόστολος Κλήμης που, υποτίθεται, το συνέταξε κατ' εντολήν των άλλων αποστόλων. Πηγές του υπήρξαν δύο ανώνυμα κωδικοποιητικά έργα των πρώτων αιώνων, δηλαδή η *Διδαχή* και η *Διδασκαλία των Αποστόλων*, καθώς και ένα τρίτο που κατ' άλλους μεν αποδίδεται με την ονομασία *Αποστολική παράδοση* στον Ιππόλυτο Ρώμης (έτ. 215/218), κατ' άλλους όμως αποτελεί και αυτό, όπως και τα δύο άλλα, ανώνυμο συμπλήρωμα με αλλεπάλληλα στάδια επεξεργασίας.²² Τέλος, στο μέρος των *Διαταγών* που περιλαμβάνει τους αποστολικούς κανόνες χρησιμοποιήθηκε το νομοθετικό έργο των τοπικών συνόδων του 4ου αιώνα.²³

18. Πρβλ. ST. HEID, „Die Tora als Staatsgesetz in der jüdisch-christlichen Apologetik“, *Stimuli* (ό.π. 1 σημ. 24) σ. 49-65.

19. Πρβλ. G. SCHÖLLGEN, „Pseudoapostolizität und Schriftgebrauch in den ersten Kirchenordnungen. Anmerkungen zur Begründung des frühen Kirchenrechts“, *Stimuli* (ό.π. 1 σημ. 24) σ. 96-121.

20. Βλ. A. v. HARNACK, *Die Lehre der zwölf Apostel*. [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, II.1.2.] Leipzig 1884 (η έκδοση στις σ. 225-237).

21. Βλ. METZGER, ό.π. τ. I σ. 55 επ.

22. Πρβλ. METZGER, ό.π. τ. I σ. 14 επ.

23. Κριτικές εκδόσεις: F. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, τ. I-II, Paderborn 1905 (ανατύπ. Torino 1970). Το κείμενο αυτής της έκδοσης έχει ανατυπωθεί στη Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων της Αποστολικής Διακονίας, τ. Β' (Αθήνα 1955) σ. 5-180. Νεότερη είναι η έκδοση του METZGER, ό.π. Από τη

Οι Διαταγές των Αγίων Αποστόλων υποδιαιρούνται σε οκτώ βιβλία, το προτελευταίο δε κεφάλαιο (εφόσον ως τελευταίο θεωρηθεί ο επιλογος) του 8ου βιβλίου αποτελούν οι αποστολικοί κανόνες που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Με εξαίρεση τους κανόνες αυτούς που, όπως είδαμε, έχουν επικυρωθεί από την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο, η υπόλοιπη συλλογή έχει αποδοκιμαστεί από την Εκκλησία με την αιτιολογία, ότι η διατύπωση πολλών χωρίων της είναι αποτέλεσμα νοθείας από αιρετικούς. «Ἐδοξεν δὲ καὶ τοῦτο τῇ ἁγίᾳ ταύτῃ συνόδῳ κάλλιστά τε καὶ σπουδαιότατα, ὥστε μένειν καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν βεβαίους καὶ ἀσφαλεῖς πρὸς ψυχῶν θεραπείαν καὶ ἰατρείαν παθῶν τὸν ὑπὸ τῶν πρὸ ἡμῶν ἁγίων καὶ μακαρίων πατέρων δεχθέντας καὶ κυρωθέντας, ἀλλὰ μὴν καὶ παραδοθέντας ἡμῖν ὀνόματι τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων ἀποστόλων ὀγδοήκοντα πέντε κανόνας. Ἐπειδὴ δ' ἐν τοῖς τοιοῦτοις κανόσιν ἐντέταλται δέχεσθαι ἡμᾶς τὰς τῶν αὐτῶν ἁγίων ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος διατάξεις, αἵτισι πάλαι ὑπὸ τῶν ἑτεροδόξων ἐπὶ λύμῃ τῆς ἐκκλησίας νόθα τινὰ καὶ ξένα τῆς εὐσεβείας παρενετέθησαν, τὸ εὐπρεπὲς κάλλος τῶν θείων δογμάτων ἡμῖν ἀμαυρώσαντα, τὴν τῶν τοιούτων διατάξεων προσφόρως ἀποβολὴν πεποιήμεθα πρὸς τὴν τοῦ χριστιανικωτάτου ποιμνίου οἰκοδομὴν καὶ ἀσφάλειαν, οὐδαμῶς ἐγκρίνοντας τὰ τῆς αἰρετικῆς ψευδολογίας κηρύματα, καὶ τῇ γνησίᾳ τῶν ἀποστόλων καὶ ὀλοκλήρῳ διδασχῇ παρενεύροντες».²⁴ Αυτά ορίζονται στον κανόνα 2 της συνόδου, με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η κύρωση όλων των κανόνων που δεν είχαν προέλθει από οικουμενική σύνοδο.

Οι Διαταγές μεταγλωττίστηκαν το 1730 στη νεοελληνική από τον Γεώργιο Τραπεζούντιο, καθηγητή στην Ηγεμονική Ακαδημία του Βουκουρεστίου.²⁵ Λόγω του σαφούς κανονιστικού χαρακτήρα του, το τελευταίο βιβλίο της παραπάνω συλλογής αποτέλεσε τη βάση για ένα ιδιαίτερο έργο, την *Επιτομή του Η' βιβλίου των Διαταγών*.²⁶

νομική βιβλιογραφία σχετικά με το έργο αυτό βλ. τις δύο μονογραφίες της Ε. Μ. SYNEK, „Dieses Gesetz ist gut, heilig, es zwingt nicht...“. *Zum Gesetzesbegriff der Apostolischen Konstitutionen*. [Kirche und Recht, 21.] Wien 1997, και Oikos. *Zum Ehe- und Familienrecht der Apostolischen Konstitutionen*. [Kirche und Recht, 22.] Wien 1999, καθώς και Η ΙΔΙΑ, „Die Apostolischen Konstitutionen – ein 'christlicher Talmud' aus dem 4. Jh.“, *Biblica* 79 (1998) 27-56.

24. ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Β' σ. 308· JOANNOU τ. I/1 σ. 121. Πρβλ. Β. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Πενθέκτη Σύνοδος και 'αι Διαταγαί των Αποστόλων'», *Επιστ. Επετ. Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* 32 (1997) 281-302.

25. Η έκδοση αυτού του κειμένου πραγματοποιήθηκε από τον Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ στην *ΕΚΕΙΕΔ* τ. 27-28 (1980-1981 [1985]) 363-632. Πρβλ. ο ΙΔΙΟΣ, «Ο novogrečeskom perevode "Apostol'skich postanovlenij"», *Μοσχοβία. Προβλήματα βυζαντινής και νεοελληνικής φιλολογίας. Αφιέρωμα στα 60 χρόνια του Boris Fonkič* (Moskva 2001) 347-354.

26. Κριτική έκδοση: FUNK, ὀ.π. τ. II σ. 72-96 (ανατυπώθηκε από την Αποστολική Διακονία, ὀ.π. [σημ. 23] σ. 181-196).

Κάπως μεταγενέστερο (μέσα του 5ου αιώνα) είναι ένα άλλο έργο της ίδιας υφής, η *Διαθήκη του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού*, με οδηγίες προς τους Αποστόλους για τη δομή του εκκλησιαστικού πολιτεύματος που, όπως φαίνεται, γράφηκε στη Συρία από μονοφυσιτικούς κύκλους. Το ελληνικό πρωτότυπο δεν έχει σωθεί, αλλά από τις διάφορες μεταφράσεις του είναι γνωστές η συριακή, η κοπτική, η αιθιοπική και η αραβική.

2.1.3. Το *corpus canonum*. Η παραπάνω όμως συλλεκτική δραστηριότητα, που δεν είχε πολύ μεγάλη σχέση με το πραγματικώς ισχύον δίκαιο, δεν κάλυπτε τις ανάγκες της Εκκλησίας. Όπως προαναφέρθηκε, στη διάρκεια του 4ου αιώνα συνήλθαν πολλές σύνοδοι, οι περισσότερες βέβαια τοπικές, που θέσπισαν διατάξεις με αντικείμενο την οργάνωση και τη λειτουργία του εκκλησιαστικού έννομου βίου. Σε σχέση με τις διατάξεις αυτές, δηλαδή τους «(ιερούς) κανόνες», δεν άργησε να αναπτυχθεί μία συλλεκτική δραστηριότητα που προερχόταν από ιδιωτική μόνον πρωτοβουλία. Τα προϊόντα αυτής της δραστηριότητας εξυπηρετούσαν στην αρχή σκοπούς τοπικούς, όχι άσχετους ίσως και από ορισμένες δογματικές παρεκκλίσεις που επικρατούσαν στους συγκεκριμένους τόπους.

Η βασική συλλογή που πέρασε από διάφορες φάσεις επεξεργασίας είναι γνωστή με τη συμβατική ονομασία *corpus canonum*. Δεν σώζεται σε καμία μορφή της και οι προσπάθειες για την ανάπλαση του περιεχομένου της στηρίζονται σε άλλες συλλογές που αποτελούν παράγωγά της ή και απλώς επηρεάστηκαν από εκείνη. Ιδιαίτερη θέση ανάμεσα στις έμμεσες αυτές πηγές κατέχει η συριακή μετάφραση μίας συλλογής με 193 συνοδικούς κανόνες που καταρτίστηκε κατά το έτος 500/501 στην Ιεράπολη. Σημαντική βοήθεια παρέχουν ωστόσο και οι λατινικές μεταφράσεις της ίδιας εποχής.²⁷

Με βάση τις παραπάνω πηγές διατυπώθηκαν (και υποστηρίζονται) από πολλούς ερευνητές οι εξής υποθέσεις ως προς τη γένεση και την αρχική μορφή του *corpus canonum*. Δημιουργήθηκε, κατ' αυτούς, στην Αντιόχεια από κύκλους αμφίβολης ορθοδοξίας, γι' αυτό και δεν περιέλαβε το σύμβολο της πίστεως και τους κανόνες της Συνόδου της Νικαίας (Α' Οικουμενικής). Ο προσδιορισμός του

---

27. Βλ. ED. SCHWARTZ, „Die Kanonensammlungen der alten Reichskirche“, *SZ Kan. Abt.* 25 (1936) 1-114 (3 επ.). Από τη νεότερη βιβλιογραφία βλ. P. L'HUILLIER, «Origines et développement de l'ancienne collection canonique grecque», *Messenger de l'Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale* 24 (1976) 53-65.

terminus post quem (δηλαδή του απώτατου χρονικού ορίου) για τη σύνταξή του δεν είναι εύκολος, γιατί ο ακριβής χρόνος σύγκλησης της Συνόδου της Λαοδικείας, της οποίας τους κανόνες περιέλαβε το *corpus*, δεν είναι γνωστός. Έτσι το όριο αυτό τοποθετείται από τους υποστηρικτές αυτής της άποψης μεταξύ 342 και 370. Αντιθέτως ο terminus ante quem (δηλαδή το ύστατο χρονικό όριο) μπορεί να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη ακρίβεια. Είναι η σύνταξη των *Αποστολικών Διαταγών* (το έτος 380, όπως είδαμε) που προϋποθέτει ότι προϋφίστατο το *corpus*.

Το *corpus canonum* περιείχε τους κανόνες των συνόδων Αγκύρας και Νεοκαισαρείας (πιθανώς ενοποιημένους), Γάγγρας, Αντιοχείας και, τέλος, Λαοδικείας. Οι κανόνες στην αρχική αυτή μορφή δεν είχαν συνεχή αρίθμηση, αλλά ήταν μάλλον αριθμημένοι μόνον κατά συνόδους.

Επί Θεοδοσίου Α' επιτεύχθηκε η αποαρειανοποίηση της Εκκλησίας της Αντιοχείας και τότε προστέθηκαν σύμβολο και κανόνες της Συνόδου της Νικαίας στην αρχή του *corpus canonum*. Κατ' άλλη άποψη, δεν επρόκειτο περί προσθήκης, αλλά περί αντικατάστασης άλλου συμβόλου (αιρετικού, ίσως της συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως του 360) με αυτό της Νικαίας.²⁸ Έτσι, οποιαδήποτε άποψη κι αν γίνει δεκτή, διαταράχθηκε η χρονολογική τάξη των κανόνων που, προφανώς, είχε τεθεί ως βάση κατά την αρχική κατάρτιση της συλλογής. Με τον τρόπο αυτόν όμως απέκτησε το έργο ορθόδοξη πρόσοψη και διατηρήθηκε σε ισχύ χωρίς δυσκολία. Το γεγονός ότι πολλών κανόνων η προέλευση ήταν από δογματική άποψη ύποπτη, δεν αποτέλεσε εμπόδιο, γιατί και αυτοί οι κανόνες είχαν περιεχόμενο που αφορούσε στην άσκηση της εκκλησιαστικής διοικητικής εξουσίας με ευρεία έννοια και, επομένως, ήταν από δογματικής πλευράς τελείως ουδέτεροι.

Οι επόμενες (δύο) φάσεις επεξεργασίας του *corpus* μετά την προσθήκη του συμβόλου και των κανόνων της Συνόδου της Νικαίας περιλάμβαναν μάλλον τη διεύρυνση της συλλογής με τους κανόνες πρώτον της Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως του 381 (Β' Οικουμενικής) και κατόπιν της Χαλκηδόνος του 451 (Δ' Οικουμενικής). Οι «κανόνες» της Συνόδου της Εφέσου του 431 (Γ' Οικουμενικής) δεν εμφανίζονται, γιατί διαμορφώθηκαν μεταγενεστέρως με βάση τα συνοδικά πρακτικά.

Στην τελευταία του μορφή, κατά την ίδια πάντοτε άποψη, είχε το *corpus canonum* πιθανότατα διπλή αρίθμηση των κανόνων, τόσο κατά συνόδους όσο και συνεχή αρίθμηση, περιλάμβανε δε 193 κανόνες (όσους και η συριακή μετάφραση της Ιεραπόλεως) κατανεμημένους σύμφωνα με τον παρακάτω πίνακα:

- 1 - 20 : Σύνοδος Νικαίας
- 21 - 44 (1 - 24) : Σύνοδος Αγκύρας
- 45 - 58 (1 - 14) : Σύνοδος Νεοκαισαρείας

28. ΟΗΜΕ, *Kanon Ekklesiastikos* κ.λπ. (ό.π. σημ. 4) σ. 541.

- 59 - 78 (1 - 20) : Σύνοδος Γάγγρας
 79 - 103 (1 - 25) : Σύνοδος Αντιοχείας
 104 - 162 (1 - 59) : Σύνοδος Λαοδικείας
 163 - 166 (1 - 4) : Σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως έτ. 381
 167 - 193 (1 - 27) : Σύνοδος Χαλκηδόνος.²⁹

Από άλλους ερευνητές αμφισβητείται ωστόσο με πολύ σοβαρά επιχειρήματα η παραπάνω διαδικασία στη διαμόρφωση του *corpus canonium* ως προς τις επί μέρους φάσεις της. Υποστηρίζεται ότι την αρχική μορφή του αποτέλεσε μία συλλογή από 168 κανόνες, στην οποία δεν διαπιστώνονται αιρετικές τάσεις και γι' αυτό ευθύς εξ αρχής περιελήφθησαν οι κανόνες της Συνόδου της Νικαίας. Η συλλογή αυτή είχε, κατά τους οπαδούς αυτής της άποψης, την εξής σύνθεση:

- 1 - 20 = κανόνες 1 - 20 Συνόδου Νικαίας
 21 - 45 = κανόνες 1 - 25 Συνόδου Αγκύρας
 46 - 59 = κανόνες 1 - 14 Συνόδου Νεοκαισαρείας
 60 - 79 = κανόνες 1 - 20 Συνόδου Γάγγρας
 80 - 104 = κανόνες 1 - 25 Συνόδου Αντιοχείας
 105 - 164 = κανόνες 1 - 60 Συνόδου Λαοδικείας
 165 - 168 = κανόνες 1 - 4 Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως έτ. 381.³⁰

Παρά την όχι επίσημη προέλευσή του, τύχαινε ωστόσο το *corpus canonium* επίσημης αναγνώρισης, όπως δείχνει η χρησιμοποίησή του στη διάρκεια των συνεδριάσεων της Δ' Οικουμενικής Συνόδου στη Χαλκηδόνα.³¹ Αυτή η πρακτική δημιούργησε, άλλωστε, παράδοση στην Ανατολική Εκκλησία. Μέχρι την κατάλυση του βυζαντινού κράτους καμία κανονική συλλογή από όσες ήταν κατά καιρούς σε χρήση στη βυζαντινή Εκκλησία δεν καταρτίστηκε από τις εκκλησιαστικές αρχές απευθείας ή, έστω, με εντολή τους.

Μετά την ολοκλήρωση των διαφόρων φάσεων, από τις οποίες πέρασε – είτε κατά τη μία είτε κατά την άλλη άποψη – μέχρι την τελική του διαμόρφωση το *corpus*, εμφανίστηκαν και άλλοι κανόνες, είτε συνόδων, όπως οι κανόνες της Συνόδου της Σαρδικής στην ελληνική τους απόδοση και οι κανόνες της Αφρικανι-

29. Βλ. SCHWARTZ, „Die Kanonensammlungen“ κ.λπ. (ό.π.) και E. HONIGMANN, «Le concile de Constantinople de 394 et les auteurs du 'Syntagma des XIV titres'», στον ΙΔΙΟΥ, *Trois mémoires posthumes d'histoire et de géographie de l'Orient chrétien*, Bruxelles 1961, σ. 50. Πρβλ. όμως και τις επιφυλάξεις του ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 31.

30. Βλ. τη συνθετική παρουσίαση των διαφόρων μαρτυριών ως προς τις φάσεις αυτές στον ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ σ. 21 επ. Οι μικρές διαφορές που παρατηρούνται στην αρίθμηση των κανόνων οφείλονται στη συναρίθμηση ή στην κατάτμηση των κανόνων ορισμένων συνόδων, σύμφωνα με τις παραλλαγές της χειρόγραφης παράδοσης.

31. Βλ. Ed. SCHWARTZ, *Acta conciliorum oecumenicorum*, τ. II.1.2 (1933) σ. 79^{11,36}, σ. 118⁸, τ. II.1.3 (1935) σ. 48²³. Πρβλ. ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 21 επ.

κής Εκκλησίας, είτε άλλης προέλευσης, όπως οι αποστολικοί και των Πατέρων. Αυτό το κανονικό υλικό δεν ενσωματώθηκε ποτέ στο *corpus canonum* στο πλαίσιο μίας περαιτέρω φάσης επεξεργασίας, αλλά ίσχυε και εφαρμοζόταν (ιδίως οι κανόνες των Αποστόλων) παραλλήλως προς αυτό. Ενοποίηση του *corpus canonum* με το παραπάνω κανονικό υλικό (εκτός από τους κανόνες των Πατέρων) συντελέστηκε στις λατινικές μεταφράσεις των ελληνικών κανονικών κειμένων, ιδίως σε εκείνες που κατάρτισε ο Διονύσιος ο Μικρός (Dionysius Exiguus) σε τρεις διαδοχικές εκδόσεις μεταξύ των τελευταίων ετών του 5ου αιώνα και του 520.³² Ειδικώς ως προς τους αποστολικούς κανόνες πρέπει σημειωθεί, ότι εμφανίζονται μόνο στο έργο του Διονυσίου, και μάλιστα όχι όλοι, αλλά μόνον οι 50 πρώτοι.

2.1.4. Οι «κλήσεις των μητροπολιτών». Σημαντική πηγή για την έρευνα των οργανωτικών δομών της Εκκλησίας – πηγή η πρώτη εμφάνιση της οποίας ανάγεται σε αυτή την περίοδο (περίπου τέλη του 4ου αιώνα) – είναι οι «κλήσεις των μητροπολιτών». Πρόκειται για καταλόγους των διοικητικών υποδιαίρεσεων των μεγάλων εκκλησιαστικών περιφερειών με τις ονομασίες των μητροπόλεων (ή, ενδεχομένως, αρχιεπισκοπών) που τις απάρτιζαν και των επισκοπών που υπάγονταν σε καθεμία μητρόπολη. Επειδή λοιπόν στην ουσία είναι κατάλογοι επισκοπών, οι πηγές αυτές είναι γνωστές στη βιβλιογραφία με το λατινικό όρο «*notitiae episcopatum* (Ecclesiae Constantinopolitanae)».³³

Οι κατάλογοι αυτοί, που χρησιμοποιούν για τη διαπίστωση (κατά τη σύνταξη των πινάκων των παρόντων και την υπογραφή των πρακτικών) της ιεραρχικής (κατ' απομίμηση της κρατικής ιεραρχίας) τάξης των μελών κυρίως των συνόδων, αλλά και άλλων εκκλησιαστικών ή μη συγκεντρώσεων, δεν έμειναν βεβαίως στο πέρασμα του χρόνου αμετάβλητοι. Κατά διαστήματα ήταν αναγκαία η αναθεώρησή τους για να καταχωρίζονται οι διοικητικές μεταβολές που στο μεταξύ είχαν συντελεσθεί (π.χ. αλλαγές στη σειρά, ίδρυση νέων μητροπόλεων ή επισκοπών, κατάργηση άλλων κ.λπ.). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να σώζονται πολλές «κλήσεις μητροπολιτών» που προέρχονται από διάφορες ιστορικές περιόδους, δηλαδή όχι μόνον από αυτήν που εξετάζεται σε αυτό το κεφάλαιο, αλλά και από τις επόμενες. Η αρχαιότερη «κλήση», αυτή δηλαδή του 4ου αιώνα, δεν έχει περισω-

32. Πρβλ. SCHWARTZ, „Die Kanonensammlungen“ κ.λπ. σ. 61 επ., 110 επ.: VAN DER WAL / LOKIN σ. 28-30.

33. Πρβλ. E. GERLAND, *Die Genesis der Notitiae episcopatum*, Chalkedon 1931.

θεί. Η πρώτη από όσες διατηρήθηκαν στη χειρόγραφη παράδοση ανήκει στην εποχή του αυτοκράτορα Ηρακλείου (Ψευδο-Επιφάνιος) και η τελευταία στον 15ο/16ο αιώνα. Μέχρι σήμερα είναι γνωστές 21 διαφορετικές «κλήσεις».³⁴

Ως προς την άντληση πληροφοριών από τις πηγές αυτές, επισημάνθηκε σωστά³⁵ ότι, επειδή η προέλευσή τους δεν ήταν πάντοτε επίσημη, κάποτε το περιεχόμενό τους αντικατοπτρίζει «διεκδικήσεις» και όχι την πραγματική κατάσταση της εποχής, κατά την οποία συνετάγησαν· γι' αυτό είναι σκόπιμο, σε περίπτωση αμφιβολίας, να γίνεται διασταύρωση των μαρτυριών που περιέχουν με άλλες ιστορικές πηγές.³⁶

---

34. Κριτική έκδοση: J. DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. [Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, 1.] Paris 1981. Πρβλ. ο ΙΔΙΟΣ, «Sur les variations numériques des évêchés byzantins», *REB* 44 (1986) 5-44. Πρβλ. Α. SCHMINCK, „Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae“, *LexMA* τ. VI (1993) 1287-8. Άμεση σχέση με τη διοικητική δομή της Εκκλησίας έχουν τα εκκλησιαστικά αξιώματα. Γι' αυτόν τον λόγο είναι πολύ χρήσιμες (και για τις επόμενες περιόδους) οι μονογραφίες αφενός του J. DARROUZÈS, *Recherches sur les ὀφθίμια de l'église byzantine*. [Archives de l'Orient Chrétien, 11.] Paris 1970 και αφετέρου η ευρύτερη ως προς το πεδίο της έρευνας (δοθέντος ότι δεν περιορίζεται στο πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως) της Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και πηρεσιές στην πρόμμη και μέση βυζαντινή περίοδο*. [FzBR. Athener Reihe, 8.] Αθήνα-Κομοτηνή 1996 (με προσωπογραφικούς κατά αξίωμα πίνακες).

35. Βλ. BECK, *Kirche* σ. 148.

36. Χρήσιμη, ως βοήθημα για γρήγορη ενημέρωση (όχι μόνο για τη βυζαντινή περίοδο), είναι η σύνθεση του GIORGIO FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis. Series episcoporum Ecclesiarum Christianarum Orientalium*, τ. I: Patriarchatus Constantinopolitani, και τ. II: Patriarchatus Alexandrinus, Antiochenus Hierosolymitanus, Padova 1988, με πίνακες όλων των επισκόπων μέχρι τη χρονολογία της έκδοσης του έργου.

Κεφάλαιο Γ'

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

3.1. Εισαγωγικά.

3.1.1. Γενικά χαρακτηριστικά.¹ Η υπαλληλική σταδιοδρομία ασκούσε – ιδίως μετά την ενίσχυση του πολιτικού σκέλους στη δομή της επαρχιακής διοίκησης² – μεγάλη έλξη στα μέλη της αστικής τάξης. Ο ασφαλέστερος δρόμος προς αυτήν περνούσε στην Ανατολή – κατ' αντίθεση προς τη Δύση³ – μέσα από τις νομικές σπουδές⁴ που κατά την εποχή εκείνη βρισκόνταν έτσι κι αλλιώς σε άνθηση. Είναι πολύ πιθανό να είχε κάνει τέτοιες σπουδές και ο Ιουστινιανός – πριν βέβαια από την άνοδό του στον θρόνο –, πράγμα όμως που δεν είναι ιστορικά εξακριβωμένο. Υποστηρίχθηκε πως και το κωδικοποιητικό του έργο ανάγεται σε σχέδιο προερχόμενο από τα χρόνια

---

1. Πολύ χρήσιμο για γενική ενημέρωση επί των συνθηκών που επικρατούσαν στην εποχή του Ιουστινιανού είναι το έργο του Μ. MEIER, *Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert n. Chr.*, [Hypomnemata. Untersuchungen zur Antike und zu ihrem Nachleben, 147.] Göttingen 2003. Από την πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία συνιστάται η μονογραφία του Τ. ΛΟΥΓΓΗ, *Ιουστινιανός Πέτρος Σαββάτιος. Κοινωνία, πολιτική και ιδεολογία τον 6ο μ.Χ. αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2005.

2. Βλ. για τις μεταβολές που έγιναν στα χρόνια της υπηρεσίας του Ιωάννη Καππαδόχη (532-541) Ε. STEIN, *Histoire du Bas-Empire*, II, Paris-Bruxelles 1949 (ανατύπ. Amsterdam 1968), σ. 419-483.

3. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 21.

4. Βλ. τη διάρθρωση των κεντρικών κρατικών υπηρεσιών κατά την προϊουστινιάνεια περίοδο, από την οποία φαίνεται με ποιο τρόπο η νομική κατάρτιση διευκόλυνε την προσπέλαση προς τις θέσεις αυτές, στον VOSS, ό.π. (1 σημ.15) σ. 22 επ. (με πλούσια βιβλιογραφία).

των σπουδών του, αλλά μία τέτοια υπόθεση δεν επιβεβαιώνεται από τα γεγονότα. Πάντως επανειλημμένα προβάλλεται στους νόμους, με τους οποίους είτε κινήθηκε η διαδικασία της κωδικοποίησης είτε κυρώθηκαν τα επί μέρους τμήματά της (βλ. πιο κάτω) η σύγχυση που επικρατούσε στη ρωμαϊκή έννομη τάξη. Για τη σύγχυση αυτή, όπως προκύπτει από τα εν λόγω κείμενα, καθιστούσε ο Ιουστινιανός υπεύθυνη τη νομική επιστήμη που αναπτύχθηκε πριν από την ηγεμονία, τη *media iurisprudencia*, σε αντίθεση προς τη νομική επιστήμη της ηγεμονίας, συχνά αναφερόμενη ως *antiquitas*.⁵

Η κωδικοποίηση των αυτοκρατορικών διατάξεων άρχισε πραγματικά σχεδόν αμέσως μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης του κράτους, αλλά για κωδικοποίηση των έργων των Ρωμαίων νομικών, του *ius*, δεν γινόταν για πολλά χρόνια λόγος. Αντιθέτως μάλιστα στην αρχή έγινε προσπάθεια να αρθούν οι αντιφάσεις που υπήρχαν στα πιο πάνω έργα δια της νομοθετικής οδού, πράγμα που θα ήταν περιττό, αν υπήρχε ήδη από τότε η πρόθεση να κωδικοποιηθούν. Φαίνεται όμως πως γρήγορα εγκαταλείφθηκε αυτή η προσπάθεια και καταστρώθηκε το σχέδιο για την κωδικοποίηση του *ius*, δηλαδή για την εκπόνηση του *Πανδέκτη*.⁶ Το σχέδιο γνωστοποιήθηκε με την *constitutio Deo auctore* που όρισε τη σχετική επιτροπή υπό την προεδρία του *Quaestor sacri palatii* (του Υπουργού της Δικαιοσύνης, κατά τη σημερινή αντιστοιχία αρμοδιοτήτων) Τριβωνιανού, μίας μεγάλης νομικής μορφής της εποχής εκείνης που έπαιξε σημαντικότερο ρόλο όχι μόνο στην επεξεργασία της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, αλλά γενικότερα στο όλο νομοθετικό πρόγραμμα του Ιουστινιανού.⁷ Παράλληλα εργαζόταν, επίσης υπό τον Τριβωνιανό, και μία τριμελής επιτροπή για τη σύνταξη των *Εισηγήσεων*,

5. Βλ. τα επιχειρήματα που αναπτύσσει ο Ο. BEHRENDTS, „Der Schlüssel zur Hermeneutik des Corpus Iuris Civilis. Justinian als Vermittler zwischen skeptischem Humanismus und pantheistischem Naturrecht“, *Hermeneutik* σ. 215 επ., 221.

6. Βλ. την κυριότερη βιβλιογραφία στον PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 400 επ. (= σ. 262 επ.).

7. Βλ. γι' αυτόν Τ. HONORÉ, *Tribonian*, London 1978. Ο BEHRENDTS, „Der Schlüssel zur Hermeneutik“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 5) σ. 221 επ. προσπαθεί, θεωρώντας τον Ιουστινιανό ως το κεντρικό πρόσωπο στην οργάνωση της κωδικοποίησης, να υποβιβάσει τον Τριβωνιανό, ως τεχνοκράτη, σε εκτελεστικό όργανο του όλου εγχειρήματος. Νομίζω όμως ότι σε αυτή την άποψη καταλήγει ο BEHRENDTS αποδίδοντας υπερβολική σημασία, εκτός των άλλων, και στους στίχους που προτάσσονται του *Πανδέκτη* «*Βίβλον Ἰουστινιανὸς ἀναξ τεργήσατο τήνδε, ἦν ῥα Τριβωνιανὸς μεγάλῃ κάμει παμβασιλῆ*» (= Αυτό το βιβλίο επινόησε ο αυτοκράτωρ Ιουστινιανός· ο Τριβωνιανός το εκτέλεσε για τον παμβασιλέα).

ενός επίσημου διδακτικού εγχειριδίου με πρότυπο το ομώνυμο έργο του Γαΐου. Σε συνδυασμό με την κατάρτιση των *Εισηγήσεων* αναμορφώθηκαν με την *constitutio Omnem* και οι νομικές σπουδές (βλ. πιο κάτω).

3.1.2. Η απήχηση της κωδικοποίησης στη Δύση και στην Ανατολή. Το κωδικοποιητικό έργο του Ιουστινιανού δεν βρήκε ιδιαίτερα μεγάλη απήχηση στους συγχρόνους του,⁸ ίσως επειδή οι πραγματικές και ουσιαστικές καινοτομίες θεσπίστηκαν με ξεχωριστούς νόμους.⁹ Στον (δυτικό) μεσαίωνα,¹⁰ αντιθέτως, θεωρήθηκε ως μία ενέργεια σωστική για το ρωμαϊκό δίκαιο. Αργότερα, στους νεότερους χρόνους, προσήφθη στον Ιουστινιανό η μομφή, ότι με τα «παρεμβλήματα» (*interpolationes*) παραποίησε τα κλασικά έργα των Ρωμαίων νομικών. Η αλήθεια είναι ότι με την κωδικοποίηση επήλθαν μεταβολές στα κείμενα αυτά, αλλά με τις μεταβολές αυτές δεν σκοπήθηκε τόσο η αναμόρφωση του δικαίου από δογματική άποψη όσο, κυρίως, η άρση αντιφάσεων, η σταθερότητα, η σαφήνεια και η εξασφάλιση της δυνατότητας, να χρησιμοποιηθούν τα κείμενα αυτά στην πρακτική (βλ. πιο πάνω 1.2.8). Είναι οπωσδήποτε φανερό πως με την

---

8. Πρβλ. G. ROTONDI, «La codificazione giustiniana attraverso le fonti extragiuridiche», του ΙΔΙΟΥ, *Scritti giuridici* τ. I (Milano 1922) 340-370.

9. Πρβλ. τις (σε αναχρονιστική όμως συλλογιστική στηριζόμενες) αντιρρήσεις του H. ANKUM, «La codification de Justinien était-elle une véritable codification?», *Liber Amicorum John Gilissen. Code et Constitution* (Antwerpen [1982]) 1-17, που, διαπιστώνοντας έλλειψη πολλών χαρακτηριστικών μιας σύγχρονης κωδικοποίησης (πρωτίστως το πλήθος των αντιφάσεων και τον κάποτε μηχανιστικό τρόπο ενοποίησης των ρυθμίσεων) καταλήγει: «la triple législation de Justinien n'a jamais pu fonctionner et n'a jamais fonctionné dans sa totalité comme une véritable codification» (σ. 15). Αντιθέτως, φρονεί ότι συντρέχουν όλες οι προϋποθέσεις της κωδικοποίησης ο J. H. A. LOKIN, „Codifikatie in Constantinopel? Enige opmerkingen over de wetgevingstechniek van Theodosius II en Justinianus I.“, *Groninger opmerkingen en mededelingen* 12 (1995) 38-53.

10. Για την έρευνα της ιουστινιανέας κωδικοποίησης κατά τον μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους βλ. H. LANGE, *Römisches Recht im Mittelalter*, τ. I. Die Glossatoren, München 1997, ιδίως σ. 60 επ. Με ιδιαίτερα παραστατική εικόνα επισημαίνει ο PIELER, „Zur Hermeneutik“ κ.λπ. (ό.π. 1 σμμ. 3) σ. 357 την τελειώς διαφορετική μοίρα της κωδικοποίησης σε Ανατολή και σε Δύση. Ενώ στην Ανατολή, στις χώρες δηλαδή ο πληθυσμός των οποίων είχε είτε ως μητρική είτε ως πολιτισμική γλώσσα τα ελληνικά, αποτέλεσε το στο μεταξύ εξελληνισμένο κείμενό της το θεμέλιο των δικαίων θεσμών, στη Δύση, αντιθέτως, περιέπεσε στον λήθαργο της «ωραίας κοιμωμένης», από τον οποίο την αφύπνισε, μόλις τον 11ο αιώνα, το φίλημα των γλωσσογράφων.

κωδικοποίηση καταδικάστηκαν σε εξαφάνιση τα πρωτότυπα της κλασικής ρωμαϊκής νομικής φιλολογίας, αφού ο Πανδέκτης περιέλαβε μόνον αποσπάσματα από τα σχετικά έργα – και όχι από όλα. Και πάλι όμως δεν μπορεί να κατηγορηθεί γι' αυτό ο Ιουστινιανός, εφόσον δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι τα κείμενα αυτά θα είχαν περισωθεί στο σύνολό τους, αν δεν είχε μεσολαβήσει η κωδικοποίηση.¹¹

Προλαμβάνοντας τις κατηγορίες ο Ιουστινιανός, σπεύδει να τονίσει στην κυρωτική του Πανδέκτη *constitutio Tanta* / Δέδωκεν (§§ 16-17) πόσο σπάνια και δυσεύρετα ήταν πολλά από τα κλασικά έργα:

«Εἰ δὲ καὶ τι τυχὸν παρεῖται τῶν τεθῆναι δεόντων (...), ἀλλὰ τῶ παντὶ κάλλιον ἂν εἶη τοῖς ἡμῶν ὑπηκόοις πολλῶν ἀπηλλάχθαι κακῶν τοῦ καταλιπεῖν ἴσως ὀλίγα τινὰ τῶν δοκούντων ἐπιτηδείων, μυριάσιν σχεδὸν ἀναριθμήτοις ἐγκατορωρυγμένα τε καὶ ἀποκείμενα καὶ οὐδενὶ σχεδὸν τῶν πάντων γνώριμα, τούτου τε ἔνεκεν διαλαθόντα ῥαδίως. Τοσοῦτων δὲ ὄντων τῶν ἔμπροσθεν γεγραμμένων διδλίων ἐξ ἐλαχίστων νομοθετῶν τε καὶ διδλίων ἐκρίνετο τὰ τῶν ἐν δικαστηρίοις ἀγώνων, τῶν μὲν, ἐπειδὴ διδλίων ἤ πόρον, τῶν δέ, ἐπειπερ οὐκ ἤρκουν πόνοις πλείοσιν, εὐρεῖν τὰ πολλὰ τῶν χρησίμων οὐκ ἰσχυόντων, (...).»

Στην Ανατολή, στα προοίμια των νομικών εγχειριδίων, εμφανιζόταν η κωδικοποίηση ως μία ενέργεια εκ των πραγμάτων επιβεβλημένη. Πέντε αιώνας και πλέον μετά την ολοκλήρωσή της υπήρχε αρκετά σαφής εικόνα γι' αυτήν – αν τουλάχιστον κρίνουμε από όσα γράφει στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα ο Μιχαήλ Ατταλειάτης στο προοίμιο του *Νομικού του πονήματος* (βλ. πιο κάτω 5.5.3):

«Χρόνοις δὲ ὕστερον ἐλθὼν ὁ ἐν βασιλεῦσιν ἐκεῖνος περιδότης Ἰουστινιανὸς τὰς πολλὰς τῶν νόμων διαχύσεις καὶ διεσπαρμένας ἐκθέσεις διὰ σοφῶν ἀνδρῶν συναγαγὼν σπουδαιότατα, καὶ σοφῶς ἰδιορροθμίσας ἐν πεντήκοντα διδλίοις ἀνήγαγε. Δίγεστα ταῦτα

11. Βλ. κρίσεις για τη νομοθετική δραστηριότητα του Ιουστινιανού στον KASER, *Das röm. Privatrecht* (ό.π. 1 σημ. 8) σ. 33 επ. (με βιβλιογραφία). Πρβλ. και τη γενικότερη τοποθέτηση σε σύγκριση με το ισχύον δίκαιο στον M. TALAMANCA, «Il 'Corpus iuris' giustiniano fra il diritto romano e il diritto vigente», *Studi in onore di Manlio Mazzotti di Celso*, II. [Pubblicazioni dell'Istituto di diritto pubblico della Facoltà di Giurisprudenza. Università degli Studi di Roma „La Sapienza“, ser. III.75.] (Padova 1995) 771-807.

καλέσας, ἤτοι Πανδέκτην, ὡσαύτως δὲ καὶ τοὺς τρεῖς Κώδικας, τὸν τε Γρηγοριανὸν καὶ Ἑρμογενειανὸν καὶ Θεοδοσιανόν, μετὰ καὶ τῶν ὕστερον ἐκτεθέντων, διὰ τοῦ ἀντικένσωρος Θαλελαίου καὶ Ἀνατολίου καὶ Ἰσιδώρου συναθροίσας τε καὶ συναγαγὼν καὶ ἐν ἰδίῳ ἐδάφει συναρμολογησάμενος, τὰς δώδεκα βίβλους τῶν Κωδίκων συνεπέρανεν, οὐ μὴν δὲ καὶ Ἰνστιτοῦτα, τὴν τῶν νόμων εἰσαγωγὴν, συντεμών, ὡς πρῶτα στοιχεῖα τοῖς νομοτριβουμένοις ἐξέθετο». ¹²

Προβλήθηκε, βέβαια, ὅπως βλέπουμε, τὸ ἔργο των ἀντικησόρων, ἐνῶ η συμβολὴ τοῦ Τριβωνιανοῦ στὴν κωδικοποίησι παρασιωπήθηκε τελείως καὶ συνδέθηκε τὸ ὄνομά του στὴ διήγησι τοῦ Ατταλειάτη μόνο με τὴν ἐκδοσι των Νεαρῶν, ἀλλὰ καὶ τότε με πολλὲς μομφές γιὰ τὸν σκοτεινὸ τοῦ ὄλο:

«Εἶτα καὶ Νεαρὰς πεποίηκεν ἐν ἰδιάζοντι βιβλίῳ διὰ Τριβουνιανοῦ ἐκεῖνον, τοῦ φύσεως μὲν δεξιότητι εἰς ἄκρον ἀφικομένου παιδεύσεως, εἰς δὲ φιλοχρηματίαν δαιμονίως ἐσπονδακότος. Διὸ καὶ ἐν τῷ συγγράφεισθαι τὰς Νεαρὰς πολλοὶ τῶν ἐχόντων δίκας χρήμασιν αὐτὸν ὑποφθείροντες παρέπειθον, τὰ μὲν πρὸς τὸ συμφέρον αὐτῶν μεθαρμόττειν, τὰ δὲ πρὸς ἀσάφειαν καὶ διχόνοιαν σχεδιάζειν».

Τὴν ἀλλοίωσι των πληροφοριῶν προάγει ἰδιαίτερα ἡ ἀντιγραφὴ τους ἀπὸ τὴν πηγὴ στα παράγωγα ἔργα. Μία ἀπὸ τὶς κύριες πηγές τῆς *Μικρὰς Συνόψεως* (τέλος 13ου αι. βλ. πιο κάτω 6.3.1) ὑπῆρξε τὸ ἔργο τοῦ Ατταλειάτη. Ἡ σύντομη ἱστορία των δικαϊκῶν πηγῶν ἀπὸ τὸ προοίμιο τοῦ τελευταίου ἀναπαράγεται στὸ στοιχεῖο Ν κεφ. 1-9 τῆς *Συνόψεως*, ἀλλὰ με σημαντικὲς παρανοήσεις. Περιορίζομαι στὸ χωρίο που ἀποδίδει τὴ σύνταξι των τριῶν κωδίκων στὸν Ἰουστινιανό:

«Οὗτος ὁ Ἰουστινιανὸς δηλαδὴ καὶ τοὺς τρεῖς ἐξέθετο κώδικας, τὸν τε γρηγοριανόν, τὸν ἔρμογενειανόν καὶ τὸν θεοδοσιανόν, καὶ τοὺς τοιούτους κώδικας τοῖς νόμοις τοῖς διὰ Θαλελαίου καὶ Ἀνατολίου καὶ Ἰσιδώρου συνάψας, ἕτερον δωδεκάδελτον, ταῦτὸν δ' εἰπεῖν δωδεκάβιβλον, καὶ αὐτὸς ἀπεπλήρωσε. Τινὲς δὲ τοὺς λεχθέντας κώδικας εἶναι μὲν φασὶ καὶ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (...).» ¹³

12. ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Ζ' σ. 416.

13. ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. ΣΤ' σ. 468.

Επομένως, επτά και πλέον αιώνες μετά την ολοκλήρωση της κωδικοποίησης, το μεν όνομα του Ιουστινιανού και η συμβολή του στη διαμόρφωση των πηγών του δικαίου σώζονταν στη νομική παράδοση, αλλά η εικόνα ως προς το κωδικοποιητικό του έργο ήταν αρκετά συγκεχυμένη.

Αλλά η σύγχυση συνεχίζεται. Ιδού πώς περιέγραψε ο Ματθαίος Βλάσταρης το 1335 (βλ. πιο κάτω 6.4.2) το έργο αυτό:

«Ταῦτα πάλιν ὁ πολὺ μετὰ τὸν Αὐγουστον ἄρξας Ἀδριανός, ἀθροίσας εἰς ἓν, τὰ μὲν τῶν ἄλλων πάντων, ἰδίαν ἐποίησατο πραγματείαν ἐν βίβλοις θεωρουμένην πεντήκοντα, δίγιστα τούτοις ἦτοι Πανδέκτην ὄνομα θέμενος, ὡς ἐκ πολλῶν δηλαδὴ συλλεγέντα· ἰδία δὲ ὅσα οἱ βασιλεῖς διωρίσαντο, ἐν βιβλίοις ἔγραψε δώδεκα, ἅπερ ὠνόμασε κώδικας, ἦτοι βασιλικὰς διατάξεις· ἀλλὰ καὶ οὕτω δυσχερῆς ἦν ἡ τῶν νόμων κατάληψις, πλάτος ἐχόντων τοῖς λογισμοῖς οὐχ ὀρίζον· καὶ μάλιστα τῶν κατὰ καιροὺς βασιλέων τὰ δοκοῦντα σφίσι προστιθέντων τοῖς κώδιξι, περὶ ὧν οὐπω πρότερον ἔκειτο νόμος. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ λατινικὴ λέξις καὶ φράσις εἰσέτι τοὺς νόμους κρύπτουσα τοὺς συνιέναι ταύτην μὴ δυναμένους, ἰσχυρῶς ἀπετείχιζε, καὶ τῆς ἐξ αὐτῶν ὠφελείας ἐστῆρει, περὶ ἐν ἔθνος ταύτην ἰστάσα. Ὁ δὲ περιώνυμος ἐν βασιλεῦσιν Ἰουστινιανός, τοῦ πλήθους τῶν τοῦ νόμον κεφαλαίων τὰ τῷ καιρῷ καὶ τοῖς πράγμασι μόνον χρήσιμα ἐκλεξάμενος, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ πλάτος ὡς οἶόν τε ἐκτεμών, καὶ τὰ δις περὶ αὐτῶν κείμενα ἐξελών, ἔτι καὶ πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν τὰ τε τῶν κωδίκων καὶ τὰ τῶν διγέστων μεταδέβληκε φράσιν· πρὸς δὲ καὶ νόμων εἰσαγωγὴν ποιησάμενος, ὥσπερ τινὰ πρῶτα στοιχεῖα, ἰνστιτοῦτα τὸ βιβλίον ὠνόμασεν· εἰσαγωγὴν γὰρ τοῦτο δηλοῖ· ἀλλ' ἐπεὶ τὸ σύνταγμα τῶν διγέστων κατ' ἐπιτομήν, ὡς εἴρηται, συντετέθη, ἔδοξέ τισι πολλὰ τῶν καιριωτέρων ἐκ τῆς σπουδασθείσης συντομίας παραλελειφθαι· διὸ πάλιν ὠρίσθη καὶ ἐγένοντο τὰ λεγόμενα παράτιτλα, καθ' ἕκαστον τίτλον ἀναπληρώσεις ἔχοντα τῶν παραλελειμμένων χρησίων (...).»¹⁴

Πηγή του Βλάσταρη υπήρξε μία μικρή πραγματεία ιστορίας δικαίου που σώζεται μεν σε ένα χειρόγραφο των μέσων του 14ου αιώνα, τον Codex

14. ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. ΣΤ' σ. 29.

Mosquensis graecus 445, αλλά είναι ασφαλώς αρκετά προγενέστερη.¹⁵ Σε αυτήν οφείλεται ένα μεγάλο μέρος των παρανοήσεων, όπως π.χ. η γένεση και το περιεχόμενο των «παρατίτων» – παρανοήσεων που προστέθηκαν σε όσες προϋπήρχαν.

Ο σύγχρονος περίπου του Βλάσταρη Αρμενόπουλος (βλ. πιο κάτω 6.3.3) εμφανίζει απόλυτη εξάρτηση από τα γραφόμενα του Απταλειάτη μέσω της *Μικράς Συνόψεως*, γι' αυτό και παραθέτει κατά λέξη το κείμενό της στο 1^ο Βιβλίο τίτλ. α' με την επικεφαλίδα «περί νόμων» της *Εξαβίβλου*.¹⁶

Με τον τρόπο αυτόν, αφενός με τη διάδοση της *Εξαβίβλου*, ιδίως μετά το Διάταγμα του 1835 (βλ. πιο κάτω 7.2.1), και αφετέρου με την έκδοση του *Συντάγματος* του Ματθαίου Βλάσταρη στον 6ο τόμο της συλλογής των Ράλλη και Ποτλή το 1859 (βλ. πιο πάνω 1.4.1), ολοκληρώθηκαν οι προϋποθέσεις για την, από άποψη πηγαιού υλικού, σωστή (;) ενημέρωση των Νεοελλήνων για το πώς έγινε τον 6ο αιώνα η κωδικοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου.....

3.1.3. Η διδασκαλία του δικαίου. Κατά την περίοδο που εξετάζεται σε τούτο το κεφάλαιο παρατηρούμε εξαιρετική άνθηση της νομικής φιλολογίας. Αυτό οφείλεται στη σύνδεση κωδικοποίησης, φιλολογίας και διδασκαλίας του δικαίου.^{17,18} Οι λεπτομέρειες αυτής της τελευταίας που,

15. Πρόκειται μάλλον για σχόλιο σε μεγαλύτερο κείμενο. Βλ. την έκδοση του A. SCHMINCK, „Ein rechtshistorischer ‘Traktat’ im Cod. Mosq. Gr. 445“, *FM IX* σ. 80-96 (το κείμενο με γερμανική μετάφραση στις σ. 82-87). Ως χρόνο σύνταξης πιθανολογεί ο εκδότης το τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα, φρονεί δε ότι τα γλωσσικά και μεθοδολογικά στοιχεία του κειμένου θυμίζουν πολύ την επεξεργασία του *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους* από τον βέστη Θεόδωρο (βλ. πιο κάτω 5.7.3).

16. Βλ. τη έκδοση του G. E. HEIMBACH, *Const. Harmenopuli Manuale legum sive Hexabiblos*, Leipzig 1851 (ανατύπ. Aalen 1969), σ. 22.

17. Βλ. την πολύ λεπτομερή εργασία του F. GORIA, «Il giurista nell'impero romano d'Oriente (da Giustiniano agli inizi del secolo XI)», *FM XI* σ. 147-211 (154-163) και όσους παραπέμπονται εκεί, ιδίως FR. WIEACKER, „Πόνοι τῶν διδασκάλων. Leistung und Grenzen der frühen oströmischen Rechtswissenschaft“, *Beiträge zur europäischen Rechtsgeschichte und zum geltenden Zivilrecht. Festgabe für Johannes Sontis* (München 1977) 53-89. Για τη διδασκαλία του δικαίου κατά την προϋοστυνιάνεια περίοδο γενικώς μὲν βλ. A. DEMANDT „Spätromisches Hochschulwesen“, *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. X Convegno internazionale in onore di Arnaldo Biscardi* (Napoli 1995) 651-686, καθώς και D. LIEBS, „Rechtsschulen und Rechtsunterricht im Prinzipat“, *Aufstieg und Niedergang der*

στην Ανατολή, περιορίστηκε στις (προϋφιστάμενες) Νομικές Σχολές Κωνσταντινουπόλεως και Βηρυτού,¹⁹ καθορίστηκαν με την *constitutio Omnem*. Σύμφωνα με τον νόμο αυτό, που είχε ως αποδέκτες τους καθηγητές (αντικλήσορες) Θεόφιλο, Δωρόθεο, Θεόδωρο, Ισίδωρο, Ανατόλιο, Θαλαλαίο, Κρατίνο και Σαλαμίνιο,²⁰ έπρεπε οι παραδόσεις τους να στηρίζονται αποκλειστικά στα τρία μέρη της κωδικοποίησης, δηλαδή στις *Εισηγήσεις*, στον *Πανδέκτη* και στον *Κώδικα*. Οι νομικές σπουδές κάλυπταν πέντε διδακτικά έτη με το πρώτο αφιερωμένο στη διδασκαλία των *Εισηγήσεων*, τα τρία επόμενα στον *Πανδέκτη* (ειδικότερα στα 36 πρώτα βιβλία του) και

---

römischen Welt II/15 (Berlin-New York 1976) 197-286, στα δε μεγάλα επαρχιακά κέντρα ο ΙΔΙΟΣ, „Rechtskunde im römischen Kaiserreich. Rom und die Provinzen“, *Iurisprudentia universalis* (ό.π. 1 σημ. 23) 383-407. Ως προς τις αμοιβές των καθηγητών (και για τις επόμενες περιόδους) βλ. SP. N. TROIANOS, „Rechtsunterricht und Honorar der Professoren in byzantinischer Zeit“, *BIDR*, 3 ser., 40-41 (1999 [2005]) 41-59 = *Antike-Recht-Geschichte* σ. 157-176. Τα τελευταία πορίσματα της έρευνας σχετικά με τη διδασκαλία του δικαίου βλ. στα *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. XVI Convegno internazionale, in onore di Manuel J. Garcia Garrido*. [Università degli Studi di Perugia. Facoltà di Giurisprudenza] (Napoli 2007), ιδίως τα άρθρα των G. DAREGGI (: *Sulle sedi delle scuole di diritto nella «Pars Orientis» nella tarda antichità*, σ. 103-115), L. DI PAOLA (: *Insegnamento e diritto a Roma tra IV e VI secolo*, σ. 85-101), F. GORIA (: *Un'ipotesi sulla destinazione didattica del Libro siro-romano di diritto*, σ. 153-166) και V. I. LANGER (: *Das Verhältnis von Rechtsunterricht und Rhetorikunterricht in der Antike und in der Spätantike – ein Vergleich*, σ. 117-129).

18. Παρά τη διασύνδεση των τριών αυτών στοιχείων, μέσα σε όλη την πρώιμη βυζαντινή περίοδο προβάλλει το καθένα από αυτά κάποια χρόνια ιδιαίτερα. Έτσι ο PIELER, „Zur Hermeneutik“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 3) σ. 371 προτείνει τη διάκριση της τελευταίας σε τρεις υποπεριόδους: α) από το τέλος των κλασικών χρόνων μέχρι τις παραμονές της κωδικοποίησης, β) στα χρόνια της κωδικοποίησης και γ) στα χρόνια της επιστημονικής διδασκαλίας των νέων κειμένων, με την οποία βαίνει παράλληλα η επιχειρούμενη με τις Νεαρές μεταρρύθμιση, μέχρι περίπου το 620, οπότε στερεύει η φιλολογική παραγωγή.

19. Με την § 7 της *constitutio Omnem* απαγορεύθηκε απολύτως, υπό την απειλή χρηματικής ποινής δέκα λιβρών χρυσού και αποπομπής από την πόλη, η διδασκαλία του δικαίου οπουδήποτε άλλου εκτός από τις δύο αυτοκρατορικές πόλεις (Ρώμη και Κωνσταντινούπολη) και την Βηρυτό. Γράφεται μάλιστα στον νόμο πως έγινε γνωστό, ότι στην Αλεξάνδρεια, την Καισάρεια και σε άλλες πόλεις κάποιοι ανίδεοι άνθρωποι περιφέρονται μεταδίδοντας στους μαθητές τους λανθασμένες γνώσεις. Όσον αφορά στη Ρώμη (που το 533 βρισκόταν ούτως ή άλλως έξω από την επικράτεια του Ιουστινιανού) ας σημειωθεί, ότι δεν υπάρχον μαρτυρίες για την εκεί διδασκαλία αντικλησόρων.

20. Όλα τα παραδιδόμενα στις πηγές ονόματα αντικλησόρων βλ. στον SCHELTEMA, *L'enseignement* σ. 4 επ. (= 61 επ.).

το τελευταίο, το πέμπτο, στον *Κώδικα*.²¹ Η *constitutio Omnem*, αφού στην § 1 προβάλλει όλα τα μειονεκτήματα του μέχρι τότε εφαρμοζόμενου προγράμματος διδασκαλίας,²² καθορίζει με εξαιρετική λεπτομέρεια στις §§ 2-5 το νέο πρόγραμμα. Κατ' αυτό οι πρωτοετείς φοιτητές (*Iustiniani novi*) θα διδάσκονταν τις *Εισηγήσεις* και τα λεγόμενα «πρώτα», δηλαδή τα βιβλία 1-4 του *Πανδέκτη*· οι δευτεροετείς (*edictales*) τα βιβλία του *Πανδέκτη* 5-11 (περί δικών) ή 12-19 (περί πραγμάτων), καθώς και τέσσερα ακόμη, δηλαδή τα βιβλία 23 (μνηστεία, γάμος, προίκα), 26 (επιτροπεία), 28 (διαθήκη) και 30 (κληροδοσία, καταπίστευμα)· οι τριτοετείς (*papinianistae*) εκείνα από τα βιβλία του *Πανδέκτη* 5-11 (περί δικών) ή 12-19 (περί πραγμάτων) που δεν είχαν διδαχθεί στο δεύτερο έτος, επί πλέον δε τα βιβλία 20 (ενέχυρο, υποθήκη), 21 (αγορανομικό ήδικοτο κ.λπ.) και 22 (τόκος, δάνειο)· οι τεταρτοετείς (*λύται*) τα βιβλία 24, 25, 27, 29, 31-36 (περιουσιακές σχέσεις συζύγων,

---

21. Βλ. SCHELTEMA, *L'enseignement* σ. 8 (= σ. 65). Στο ίδιο έργο του (σ. 48 επ. [= σ. 91 επ.]) διατυπώνει ο SCHELTEMA την υπόθεση, ότι στη συνέχεια του κλεισίματος της σχολής της Βηρυτού λόγω του καταστρεπτικού σεισμού του Ιουλίου 551 επήλθαν μεταβολές στο πρόγραμμα σπουδών της Κωνσταντινουπόλεως, όπου, μεταξύ των άλλων, προστέθηκε και έκτο έτος για τη διδασκαλία των Νεαρών. Πρβλ. ωστόσο τις επιφυλάξεις του D. LIEBS που καταχωρίζονται στον συλλογικό τόμο *Hermeneutik* σ. 354. Αντιρρήσεις διετύπωσε το 2001 και ο ANDREAS SCHMINCK σε ακόμη αδημοσίευτη διάλεξή του με θέμα „Zu den vier kaiserlichen Rechtsschulen in Konstantinopel“, υποστηρίζοντας ότι η νομική σχολή της Κωνσταντινουπόλεως είχε πάψει να λειτουργεί στα ύστερα χρόνια του Ιουστινιανού μετά την επιδημία της πανώλης που ερήμωσε την πρωτεύουσα το 542. Βασίζεται κυρίως σε ενδείξεις, όπως ότι όλα τα μεγάλα ερμηνευτικά έργα στο *Corpus iuris civilis* ανάγονται στα πρώτα χρόνια μετά την κωδικοποίηση και ότι η ερμηνευτική επεξεργασία των Νεαρών έχει γίνει κυρίως από σχολαστικούς (βλ. πιο κάτω 4.3.1). Πρβλ. ακόμη G. G. ARCHI, «Giustiniano e l'insegnamento del diritto», *L'imperatore Giustiniano. Storia e mito*. [Circolo Toscano di dir. romano e storia del diritto, 5.] (Milano 1978) 97-131. Εκτός από την παραπάνω ειδική εργασία για τις νομικές σπουδές, και οι υπόλοιπες μελέτες του τόμου αυτού αναφέρονται στην ιουστινιάνεια εποχή.

22. Ο SCHELTEMA, *L'enseignement* σ. 8 (= σ. 65) καταρτίζει, με βάση την *constitutio Omnem*, έναν συγκριτικό πίνακα των δύο προγραμμάτων διδασκαλίας πριν και μετά την κωδικοποίηση. Σύμφωνα λοιπόν με την § 1 της *constitutio* οι φοιτητές διδάσκονταν μέχρι τότε στο 1ο έτος τις *Institutiones* του Γαίου και θέματα προίκας, επιτροπείας, διαθηκών και κληροδοσιών, στο 2ο τα «πρώτα», καθώς και τις διατάξεις περί δικών και περί πραγμάτων, στο 3ο πάλι τις ίδιες διατάξεις και επί πλέον οκτώ βιβλία από τις αποκρίσεις (*responsa*) του Παπινιανού, στο 4ο 18 βιβλία από τις αποκρίσεις του Παύλου και στο τελευταίο έτος τις αυτοκρατορικές διατάξεις (*constitutiones*). Παραβάλλοντας τα δύο προγράμματα διαπιστώνουμε ότι οι διαφορές τους δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλες.

λύση του γάμου, διαθήκες, κληροδοσίες, καταπιστεύματα κ.λπ.)· τέλος, οι φοιτητές του 5ου έτους (*προλύται*) θα επιδίδονταν στη μελέτη του *Κώδικα*.

Εκτός όμως από τον εν λόγω νόμο και όσα εμμέσως συνάγονται από τους προπαρασκευαστικούς και κυρωτικούς νόμους, που αφορούσαν στην κωδικοποίηση, καθώς και από το ερμηνευτικό έργο των αντικηνησόρων στο μέτρο που έχει περιοσθεί, δεν έχουμε άμεσες πληροφορίες για την οργάνωση των Νομικών Σχολών της Ιουστινιάνειας εποχής. Ακόμη και ο Προκόπιος, μολονότι στα *Ανέκδοτά* του συχνά αναφέρεται σε νόμους του Ιουστινιανού, αντιπαρέρχεται σιωπηλά τόσο την κωδικοποίηση όσο και τη νομική παιδεία.

3.1.4. Η «απαγόρευση σχολιασμού» των κωδικοποιημένων κειμένων.

Ως προς τη σχέση του Ιουστινιανού προς τη νομική φιλολογία πολλές συζητήσεις έχει προκαλέσει στη θεωρία η περιφνημη απαγόρευσή του να υποβληθούν σε σχολιασμό τα κωδικοποιημένα κείμενα: Η απαγόρευση αυτή περιέχεται στην § 21 της δίγλωσσης *constitutio Tanta* / Δέδωκεν με το εξής περιεχόμενο (στην ελληνική διατύπωσή της):

*«Ἐκεῖνό γε μὴν εὐθύς τε τὴν νομοθεσίαν ἀθροισθῆναι ταύτην ἐνκελευόμενοι νῦν τε αὖθις αὐτὴν θεβαιούντες ἅπασιν ὁμοίως ἀπαγορευόμεν τὸ μῆδένα θαρροῦσαι μῆτε τῶν νῦν ὄντων μῆτε τῶν ὕστερον ἐσομένων τούτων δὴ τῶν νόμων ὑπομνήματα γράφειν, πλὴν εἰ μὴ βουληθεῖεν εἰς μὲν τὴν Ἑλλήνων γλῶτταν αὐτὰ μεταβαλεῖν, μόνῃ δὲ τῇ κατὰ πόδα καλουμένην χρῆσασθαι τῶν νόμων ἐρμηνεία, καὶ εἴ τι κατὰ τὴν τῶν ὀνομαζομένων παρατίτλων ὡς εἰκὸς προσγράψαι βουληθεῖεν χρεῖαν· ἕτερον δὲ παντάπασιν μῆδ' ὀτιοῦν περὶ αὐτὰ πράττειν μῆδὲ αὖθις δοῦναι στάσεώς τε καὶ ἀμφισθητήσεως καὶ πλήθους τοῖς νόμοις ἀφορμῆν· (...). Εἰ γάρ τι φανείη τυχὸν ἀμφισθητούμενον ἢ τοῖς τῶν δικῶν ἀγωνισταῖς ἢ τοῖς τοῦ κρίνειν προκαθημένοις, τοῦτο βασιλεὺς ἐρμηνεύσει καλῶς, ὅπερ αὐτῷ μόνῳ παρὰ τῶν νόμων ἐφεῖται. Ὡς ὁ γε θαρρῶν παρὰ ταύτην ἡμῶν τὴν νομοθεσίαν ὑπόμνημά τι καταθέσθαι κατὰ σχῆμα τῆς ἡμετέρας κελεύσεως ἀλλοιότερον, οὗτος ἔστω τοῖς τῆς παραποιήσεως ἐνεξόμενος νόμοις, τοῦ παρ' αὐτοῦ συντεθέντος ἀφαρπαζομένου καὶ πᾶσι διαφθειρομένου τρόποις».*²³

23. Ανάλογη απαγορευτική διάταξη έχει περιληφθεί και στην § 12 της *constitutio Deo auctore*, όπου τονίζεται πως δεν επιτρέπεται στους νομομαθείς να αλλοιώνουν το κείμενο

Εκ πρώτης όψεως δίνεται η εντύπωση – η άποψη δε αυτή είχε αρχικώς επικρατήσει στη θεωρία –, ότι ο Ιουστινιανός με την παραπάνω διάταξη απέκλεισε κάθε ερμηνευτική επεξεργασία των κειμένων, εκτός από α) την κατά λέξη μετάφραση των λατινικών χωρίων στα ελληνικά, τη λεγόμενη «κατά πόδα», και β) την αναγραφή «παρατίτλων» (βλ. γι' αυτά πιο κάτω). Η εύλογη απορία που η απαγόρευση προκαλεί αυξάνει από το γεγονός ότι η διάταξη αυτή δεν τηρήθηκε, όπως τουλάχιστον δείχνει ο όγκος των ερμηνευτικών κειμένων που έχει περισωθεί. Στο πρόβλημα αυτό δόθηκε πριν από μερικά χρόνια μία ικανοποιητική εξήγηση. Με τη διάταξη αυτή, κατά τη νέα άποψη, θέλησε ο αυτοκράτορας να αποκλείσει την προσθήκη ερμηνευτικών παρατηρήσεων μέσα στο αυτούσιο κείμενο της κωδικοποίησης (στο «ρήτόν»· βλ. πιο κάτω), ώστε να μην προκύψουν στο μέλλον αμφισβητήσεις ως προς την αυθεντική μορφή του. Ερμηνευτικά υπομνήματα, σημειώσεις και άλλα σχετικά βοηθήματα έξω από το «ρήτόν» δεν ενέπιπταν στην απαγόρευση.²⁴ Για τον ίδιο λόγο τονίστηκε ότι η αυθεντική ερμηνεία της κωδικοποίησης ανήκει στον αυτοκράτορα, όπως παλαιότερα, το 529, είχε θεσπιστεί ότι αυτός έχει την αποκλειστική αρμοδιότητα για την αυθεντική ερμηνεία όλων των νόμων (*Κώδ.* 1.14.12).

Τον ίδιο στόχο, τη διατήρηση δηλαδή του κειμένου της κωδικοποίησης αναλλοίωτου, είχε και άλλη μία απαγόρευση. Στην § 22 της ίδιας *constitutio* αποκλείστηκε η χρησιμοποίηση βραχυγραφιών και άλλων σημείων (*sigla*, κατά την ορολογία του νόμου), που θα μπορούσαν κατά την ανάλυσή τους να οδηγήσουν σε παρανοήσεις:

«Αὐτῆς ταύτης ἐπικειμένης τῆς ποινῆς (ἐνν. τῆς προβλεπόμενης στην § 21) καὶ κατὰ τῶν σημείους τισὶν ἐν τῇ γραφῇ χρωμένων, ἅπερ σίγλας καλοῦσιν, καὶ δι' αὐτῶν συνταράττειν τὴν γραφὴν ἐπιχειρούντων, ἀλλὰ μὴ δι' ὄλου τούς τε ἀριθμοὺς τὰ τε ὀνόματα

του *Πανδέκτη* με την προσθήκη υπομνημάτων, προκαλώντας σύγχυση με την άμετρη πολυλογία τους, όπως γινόταν στο παρελθόν.

24. H. J. SCHELTEMA, „Das Kommentarverbot Justinians“, *TvR* 45 (1977) 307-331 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Opera minora* σ. 403-428). Για την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. ZEPOS, *Jurisprudenz* σ. 3 επ. Πρόσθεσε R. KUYPERS, „Justinians Verbot der Digestenkommentierung“ (διδ. διατρ.), Bonn 1986. Πρβλ. και VAN DER WAL / LOKIN σ. 36 επ. Χωρίς να διαφαίνεται αν του ήταν γνωστή η παραπάνω εργασία του SCHELTEMA – πάντως δεν την παραπέμπει – ο BEHREND, „Der Schlüssel zur Hermeneutik“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 5) σ. 213 επ. εμμένει στην παλαιά κατά λέξη ερμηνεία της απαγόρευσης.

τῶν πάλαι σοφῶν τήν τε ὄλην νομοθεσίαν γραφόντων. Ἰστωσαν δὲ καὶ οἱ διβλίον οὗτω γεγραμμένον κτώμενοι ὡς ἀνώνητον ἔξουσιν τήν τούτου κτήσιν· οὐδὲ γὰρ δίδομεν ἄδειαν τοῖς τοιούτοις διβλίοις ἐν τοῖς δικαστηρίοις πολιτεύεσθαι καὶ κρατεῖν, κἄν εἰ συμβαίῃ τὸ διβλίον ἐπ' αὐτοῦ τοῦ μέρους, οὐτέρω ἀναγινώσκεται, μηδὲν ἔχειν τοιοῦτο σημεῖον, ἀλλ' ἐν ἑτέρω οἴωδῆποτε αὐτοῦ μέρει, κἄν εἰ προσάπαξ εἴῃ τοῦτο γενόμενον».²⁵

Στον νόμο γίνεται ρητή μνεία ότι έχουν επισημανθεί οι εν λόγω απαγορεύσεις και στις διατάξεις που απευθύνθηκαν προς τους καθηγητές των Νομικών Σχολών (constitutio Omnem προοίμ. και § 8· πρβλ. και constitutio Deo auctore § 13).

3.1.5. Οι αντικηνησορες και η τεχνική της διδασκαλίας τους. Η νομική συγγραφική παραγωγή της εποχής αυτής, συγκεντρωμένη στην έμμεση παράδοση των έργων των αντικηνησόρων (antecessores), εξυπηρετούσε σχεδόν αποκλειστικώς τη διδασκαλία της νομικής επιστήμης.²⁶ Μάλιστα ο προορισμός τους αυτός επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τη μορφή τους. Για τον λόγο αυτό θα συμβάλει ουσιαστικά στην κατανόηση του έργου των αντικηνησόρων, που αποτελεί τη βάση της μελέτης του βυζαντινού δικαίου, η συνοπτική παρουσίαση του τρόπου και της μεθόδου της εργασίας τους.²⁷

25. Με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια επιτάσσει την αναγραφή όρων, ονομάτων και αριθμών ολογράφως η § 13 της constitutio Deo auctore, για να μην προκληθεί από τη γραφή κάποια αμφιβολία στο μέλλον («ne autem per scripturam aliqua fiat in posterum dubitatio»).

26. Ο HERMAN JAN SCHELTEMA είναι ο κατ' εξοχήν ερευνητής του έργου των αντικηνησόρων. Εκτός από το βιβλίο του *L'enseignement* κ.λπ. (= σ. 58-110) βλ. και άλλες σχετικές μελέτες του στον πίνακα των δημοσιευμάτων του που κατάρτισε ο Σπ. Ν. ΤΡΙΑΝΟΣ, *ΕΕΒΣ* 45 (1981-1982) 569-574 και στην ανατύπωση των έργων του στα *Opera minora*. Βασικής σημασίας είναι και η έρευνα του έργου του Θαλελαίου από τον D. SIMON, „Aus dem Kodexunterricht des Thalelaios“ στα παρακάτω περιοδικά: *SZ Rom. Abt.* 86 (1969) 338-383 και 87 (1970) 315-394, *RIDA* 16 (1969) 283-308 και 17 (1970) 273-311. Πρβλ., για ενημέρωση στη νεότερη βιβλιογραφία, GORIA, «Il giurista» κ.λπ. (ό.π. σημ. 17) σ. 154 επ.

27. Κατά τη γνώμη του FR. PRINGSHEIM, „Beryt und Bologna“, *Festschrift für Otto Lenel* (Leipzig 1921) 204-285 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Gesammelte Abhandlungen*, I [Heidelberg 1961] 391-449) οι γλωσσογράφοι επηρεάστηκαν στο έργο τους από τον τρόπο, με τον οποίο οι συντάκτες της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης ενημέρωσαν ή ερμήνευσαν με «παρεμβλήματα» το κλασικό κείμενο, καθώς και από την ερμηνευτική μέθοδο των αντικηνησόρων. Την άποψη αυτή αντικρούει ο W. KAISER, „Berytos and Bologna. Some Remarks on Fritz Pringsheim“, *The*

Αντικλήσορες ονομάζονταν οι «διδάσκαλοι του δικαίου» – οι καθηγητές της Νομικής, όπως θα λέγαμε σήμερα. Ο όρος *antecessor* προέρχεται από τη στρατιωτική γλώσσα και σημαίνει τον ανιχνευτή που προβαίνει στην αναγνώριση του εδάφους και εξασφαλίζει την ασφαλή προέλαση του στρατεύματος.²⁸ Σύμφωνα με μία παρομοίωση που αναφέρει η *constitutio Omnem*, και των καθηγητών ο ρόλος είναι να ανοίγουν τον δρόμο στους μαθητές τους κατά την πορεία προς τη Νομική Επιστήμη.²⁹

Για να καταλάβουμε τον τρόπο της διδασκαλίας πρέπει να λάβουμε υπόψη, ότι το μεγαλύτερο μέρος των φοιτητών δεν κατανοούσε τη λατινική γλώσσα, στην οποία ήταν γραμμένη η κωδικοποίηση. Έτσι στην τυπική μορφή των παραδόσεων (που θα παρουσίαζαν ασφαλώς μικρές διαφορές από τον έναν αντικλήσορα στον άλλο) προηγείτο μία λεπτομερής εισαγωγή στο λατινικό χωρίο, ο «ίνδηξ» (*index*, από το ρήμα *indicare* = δηλώνω, δείχνω). Εκεί παρεμβάλλεται και η «προθεωρία», η παροχή δηλαδή επεξηγήσεων αναγκαίων για την κατανόηση του κειμένου που ερμηνευόταν κάθε φορά. Αν επρόκειτο για χωρίο του *Κώδικα*, ειδικότερα δε *rescriptum*, προηγείτο ο «θεματισμός», η υποθετική δηλαδή ανάπλαση των πραγματικών περιστατικών που αποτέλεσαν την αφορμή για την έκδοση της συγκεκριμένης αυτοκρατορικής πράξης.

Στη συνέχεια επιχειρούσαν οι φοιτητές, με τη βοήθεια της εισαγωγής και των επεξηγήσεων, τη μετάφραση του λατινικού κειμένου.³⁰ Αν αυτό

Eastern Roman Empire and the Birth of the Idea of State in Europe. [European Public Law Series, 80.] (London 2005) 343-352, υποστηρίζοντας (με πολλά παραθέματα) ότι στην πραγματικότητα οι γλωσσογράφοι δεν είχαν γνώση του τρόπου εργασίας των νομικών της ιουστινιάνειας εποχής και ότι τα τυχόν παράλληλα στα έργα τους οφείλονται στο ότι και οι μεν και οι δε χρησιμοποίησαν το ίδιο κείμενο: την κωδικοποίηση.

28. Κατά το «Στρατηγικόν του Μαυρικίου» (βλ. πιο κάτω 4.5.2), κεφ. I 3, αντικλήσορες λέγονται «οί προλαμβάνοντες ἐν ταῖς ὁδοιπορίαις καὶ τὰς ἐπιτηδείας ὁδοὺς καὶ τοὺς τόπους τοὺς πρὸς τὴν τῶν ἀπλήκτων ποίησιν ἀνερευνῶντές τε καὶ κατανοοῦντες, (...)». Βλ. την έκδοση G. T. DENNIS / E. GAMILLSCHEG, *Das Strategikon des Maurikios*. [CFHB, 17.] Wien 1981, σ. 86.³²⁻³⁵

29. Στην § 11 της *constitutio Omnem* γράφει ο αυτοκράτορας απευθυνόμενος στους καθηγητές: «*Incipite igitur legum doctrinam eis...tradere et viam aperire quam nos invenimus (...)*». (= Αρχίστε λοιπόν να μεταδίδετε σ' αυτούς, δηλαδή στους σπουδαστές, την επιστήμη των νόμων και να ανοίγετε τον δρόμο που εμείς χαράξαμε – εννοεί με την κωδικοποίηση και την αναμόρφωση των νομικών σπουδών).

30. Πρβλ. B. H. STOLTE, «*Si velit eas in graecam vocem transformare*, or translating the

παρουσίαζε σοβαρές δυσκολίες, διευκόλυνε ο καθηγητής τους φοιτητές, δίνοντάς τους την απόδοση μεμονωμένων όρων στα ελληνικά. Είναι η λεγόμενη «κατά πόδα(ς)» ερμηνεία.

Στο επόμενο στάδιο της διδασκαλίας ακολουθούσαν οι «παραγραφές», δηλαδή σχόλια στο πραγματικό μέρος της ερμηνευόμενης διάταξης με βάση το κείμενό της, το «ῥήτόν». Αυτά τα σχόλια εμφανίζονται με τη μορφή είτε «υπομνημάτων», αν έχουν γενικό περιεχόμενο, είτε «σημειώσεων», αν αναφέρονται σε λεπτομέρειες. Μπορούσε ακόμη να έχουν τη μορφή «ερωταποκρίσεων», με απαντήσεις σε ερωτήσεις των φοιτητών. Οι «παραγραφές» περιέχουν και «παραπομπές», δηλαδή συναφείς κανόνες δικαίου, συχνά με σύντομη παράθεση του περιεχομένου της παράλληλης διάταξης. Μία μορφή «παραπομπών» μπορούσε να συνοδεύει και τον «ίνδηκα». Πρόκειται για τα «παράτιτλα», δηλαδή παράλληλα χωρία (με επιτομή του περιεχομένου τους) από άλλους «τίτλους» του ίδιου κειμένου ή ακόμη και άλλου μέρους της κωδικοποίησης.³¹

Όλα τα παραπάνω ερμηνευτικά κείμενα (επεξηγήσεις, σχόλια κ.λπ.) έχουν περισωθεί σε αποσπασματική μορφή. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί μία παράφραση των *Εισηγήσεων*, γνωστή με την ονομασία *Ἰνστιτοῦτα τοῦ Θεοφίλου* (επειδή έχει ως βάση τις παραδόσεις αυτού του αντικήνσορα· βλ. πιο κάτω 3.3.1), που σώζεται ανέρρητη. Φαίνεται πάντως πως οι

Digest", *Viva vox iuris romani* σ. 141-147. Με σύγκριση αποσπασμάτων του *Πανδέκτη* και των αντίστοιχων χωρίων των *Βασιλικών* και των σχολίων τους επιχειρείται η ανάπλαση των αρχών που ακολουθούσαν οι αντικήνσορες κατά τη μετάφραση του λατινικού κειμένου.

31. Βλ. για τα παράτιτλα SCHELTEMA, „Das Kommentarverbot“ (ό.π. σημ. 24) σ. 319 επ. (= 416 επ.). Δεν επικρατεί ομοφωνία ως προς την ετυμολογία του όρου «παράτιτλον». Τις διάφορες απόψεις που έχουν διατυπωθεί εκθέτει ο D. SIMON, „Paratitla Athanasii“, *FM VII* σ. 141-159 (141 επ.). Χαρακτηριστικά για τη σύγχυση που επικράτησε αργότερα λόγω της «συγχώνευσης» πολλών πληροφοριών διαφορετικής προέλευσης είναι όσα αναφέρονται για τα παράτιτλα σε μια μικρή πραγματεία ιστορίας των πηγών του δικαίου, που γράφηκε αρκετούς αιώνες μετά την ιουστινιάνεια εποχή και σώζεται σε έναν κώδικα της Μόσχας του 14ου αιώνα: «Τὰ οὖν τότε παρὰ τῶν σοφῶν ἐκκριθέντα καὶ δοκιμασθέντα κατ' ἐπιτομήν, ὡς εἶρηται, καὶ εἰς πενήκοντα δίδλους συντεθέντα δίγιστα ἠγήσαντό τινες πολλὰ ἐκ τῆς σπουδασθείσης συντομίας παραλειφθῆναι τῶν καιρῶν, καὶ πάλιν ὠρίσθη κατὰ δευτέραν διάσκεψιν. Καὶ ἐγένοντο τὰ λεγόμενα παράτιτλα, καθ' ἓνα τίτλον ἔχοντα ἀναπληρώσεις τῶν παραλελειμμένων ρησίσμων». Βλ. SCHMINCK, „Ein rechtshistorischer „Traktat““ κ.λπ. (ό.π. σημ. 15) σ. 84₄₂₋₄₆.

αντικληνσορες δίδασκαν και τα τρία μέρη της κωδικοποίησης, ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο, χωρίς να υπάρχει κεντρική οργάνωση κάθε μίας Νομικής Σχολής με συντονισμό της διδασκαλίας και κατανομή της διδασκτέας ύλης μεταξύ των αντικληνσόρων, αλλά και χωρίς σύστημα εξέτασης μετά το πέρας των σπουδών.³²

Όπως προαναφέρθηκε, αυτά τα ερμηνευτικά κείμενα προέρχονται από την προφορική διδασκαλία των αντικληνσόρων. Επομένως, ότι έφθασε σε μας από τα πιο πάνω κείμενα δεν γράφηκε κατά κανόνα³³ από τους ίδιους, αλλά παραδόθηκε από τις σημειώσεις που κρατούσαν οι φοιτητές καθ' υπαγόρευση στο περιθώριο του «ρήτου» ή σε ιδιαίτερα τετράδια.³⁴ Η περίοδος της διδακτικής δραστηριότητας των αντικληνσόρων συμπίπτει με τη βασιλεία του Ιουστινιανού. Μετά τον θάνατό του εξαφανίζονται³⁵ και τη θέση τους παίρνουν οι σχολαστικοί, για τους οποίους θα γίνει λόγος στο επόμενο κεφάλαιο.

Εκτός από τον «ίνδηκα», την «προθεωρία» και τις «παραγραφές» που εξυπηρετούσαν καθαρά διδακτικούς σκοπούς, ήδη από την εποχή των αντικληνσόρων εμφανίζονται και οι *summae*, που είχαν τελειώς διαφορετικό στόχο: Απέβλεπαν αποκλειστικά και μόνο στη διευκόλυνση των εφαρ-

32. Τα παραπάνω προκύπτουν από το σχόλιο 2 στο χωρίο B. 8.1.26.2 (= C. 2.7.11.2), όπου, κατά τη διαδικασία επιλογής των συνηγόρων, προβλέπεται ένορκη βεβαίωση του διδασκάλου κάθε υποψηφίου «ἀκριθῶς αὐτόν ἀσκήσθαι τὸς νόμους». Ερμηνεύοντας τον όρο «διδάσκαλος» παρατηρεί ο σχολιαστής: «οὐχ ὅλοι οἱ ὄντες ἀντικληνσωρες ἐν τῇ πόλει, ἀλλὰ μόνος ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ γεγονώς».

33. Εξάιρεση αποτελεί η Επιτομή των Νεαρών του Ιουλιανού, με περιεχόμενο τον «ίνδηκα» από τις παραδόσεις του, που παραδίδεται από τα γραπτά του ίδιου. Βλ. σχετικά W. KAISER, *Die Epitome Iuliani. Beiträge zum römischen Recht im frühen Mittelalter und zum byzantinischen Rechtsunterricht*. [Studien zur europäischen Rechtsgeschichte, 175.] Frankfurt a. M. 2004, σ. 179 επ. και ο ΙΔΙΟΣ „Wandlungen im Verständnis der Epitome Iuliani von der Spätantike bis zur Gegenwart“, *Hermeneutik* σ. 300-353 (304).

34. Συνοπτική παρουσίαση της διδακτικής μεθόδου των αντικληνσόρων βλ. τελευταία και στον PIELER, „Zur Hermeneutik“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 3) σ. 359 επ.

35. Η εξαφάνιση των αντικληνσόρων, ως συνέπεια του περιορισμού της κρατικά οργανωμένης νομικής παιδείας (βλ. πιο πάνω 3.1.3), δεν οφείλεται σε αυτό καθ' εαυτό το γεγονός του θανάτου του Ιουστινιανού, αλλά σε εξωτερικούς παράγοντες (φυσικές καταστροφές, πολέμους, επιδημίες κ.λπ.) που επηρέασαν αποφασιστικά την καθόλου πολιτική των διαδόχων του, μάλιστα δε του Ιουστίνου Β'. Βλ. σχετικά και PIELER, „Zur Hermeneutik“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 3) σ. 372 επ.

μοστών του δικαίου, ώστε να μπορέσουν να κινηθούν μέσα στον τεράστιο όγκο των κάθε άλλο παρά λακωνικά διατυπωμένων διατάξεων. Πρόκειται δηλαδή για επιτομές που ήταν γραμμένες στο περιθώριο του «ρήτοῦ» και περιείχαν τα ουσιώδη στοιχεία κάθε διάταξης.³⁶

---

36. Βλ. προχειρώς VAN DER WAL / LOKIN σ. 47 επ.

3.2. Η κωδικοποίηση και η νέα νομοθεσία.³⁷

3.2.1. Ο Κώδικας. Με την *constitutio Haec* που εκδόθηκε στις 13 Φεβρουαρίου 528 συστήθηκε μία δεκαμελής επιτροπή από επτά ανώτατους κρατικούς λειτουργούς, έναν καθηγητή της Νομικής Σχολής της Κωνσταντινουπόλεως και δύο δικηγόρους διορισμένους στο ανώτατο δικαστήριο της πρωτεύουσας, για να καταρτίσει μία συλλογή της αυτοκρατορικής νομοθεσίας. Τη βάση έπρεπε να αποτελέσουν οι τρεις προηγούμενες κωδικοποιήσεις (οι *Γρηγοριανός*, *Ερμογενειανός* και *Θεοδοσιανός*³⁸ *Κώδικες*) με την προσθήκη των νόμων που είχαν εκδοθεί στο μεταξύ. Σύμφωνα με ρητή επιταγή της *constitutio Haec* (§ 2) όφειλε η επιτροπή σε πρώτη φάση να αφαιρέσει από το προς επεξεργασία υλικό, στο μέτρο που αυτό δεν παρέβλαπτε την πληρότητα του κειμένου, τα περιττά μέρη (π.χ. τα προοίμια, επαναλήψεις κ.λπ.), να παραλείψει διατάξεις που είχαν περιπέσει σε αχρησία και να απαλείψει αντιφάσεις, ακολούθως δε να κατατάξει αυτό το υλικό κατά θέματα, προχωρώντας, αν ήταν ανάγκη, σε κατάτμηση³⁹ και επιμερισμό διατάξεων που ρυθμίζαν περισσότερα από ένα αντικείμενα, χωρίς όμως να μεταβάλλει κατά την ενοποίηση των διατάξεων τη χρονολογητική τους τάξη.

---

37. Από την τεράστια βιβλιογραφία για το δίκαιο στην εποχή του Ιουστινιανού βλ. τις παρακάτω σχετικά πρόσφατες μελέτες με γενικές παρατηρήσεις: R. BONINI, *Introduzione allo studio dell'età giustiniana*. [Studi e materiali per gli insegnamenti storico-giuridici, 11.] Bologna ⁴1985· Ο ΙΔΙΟΣ, *Ricerche di diritto giustiniano*, Milano ²1990· Ο ΙΔΙΟΣ, *Studi sull'età giustiniana*, Rimini ²1990· G. L. FALCHI, *Sulla codificazione del diritto romano nel V e VI secolo*. [Pontificium Institutum utriusque iuris. Studia e Documenta, 8.] Roma 1989· Ο ΙΔΙΟΣ, «Studi sulle relazioni tra la legislazione di Giustiniano (528-534) et la Codificazione di 'leges' et 'iura'», *SDHI* 59 (1993 [1995]) 1-172· *Legislazione, cultura giuridica, prassi dell'Impero d'Oriente in età giustiniana tra passato e futuro*. Atti del convegno, Modena 21-22 maggio 1990. [Collana del Dipartimento di scienze giuridiche e della Facoltà di Giurisprudenza dell'Università di Modena e Reggio Emilia, n.s. 52.] επιμ. των S. PULIATTI / A. SANGUINETTI, Milano 2000.

38. Ορθώς επισημαίνεται ότι ο Ιουστινιανός επιδίωξε με τον *Κώδικά* του από άποψη νομοθετικής πολιτικής άλλους σκοπούς από εκείνους που κάλυψε ο Θεοδόσιος Β' με τον δικό του *Κώδικα*. Βλ. SIMON, *Gesetzgebung* σ. 29 επ.

39. Βλ. G. DE BONFILS, «Considérations sur la méthode des compilateurs des Codes», *RIDA* 42 (1995) 494-495, που ερευνά το φαινόμενο της κατάτμησης διατάξεων μέσα στον ίδιο τίτλο, πράγμα που δεν συνδέεται ούτε με διατάξεις ορισμένης εποχής ούτε ορισμένου αυτοκράτορα.

Η επιτροπή ολοκλήρωσε το έργο ύστερα από έναν περίπου χρόνο και στις 16 Απριλίου 529 τέθηκε ο *Κώδικας* σε ισχύ. Με την *constitutio Summa rei publicae* (7.4.529) που τον κύρωσε καταργήθηκαν όσες διατάξεις είχαν δημοσιευθεί πριν από αυτόν, εκτός από «πραγματικούς τύπους» (*pragmaticae sanctiones*· βλ. πιο κάτω 3.2.4) που παρείχαν προνόμια. Παράλληλα ορίστηκε ότι όλες οι περιεχόμενες στον *Κώδικα* διατάξεις ισχύουν υπό τη νέα διατύπωσή τους και όχι με την ενδεχομένως διαφορετική στα προγενέστερα νομοθετικά κείμενα.⁴⁰

Η έκδοση μεγάλου αριθμού νέων αυτοκρατορικών νόμων μετά το 529,⁴¹ καθώς και άλλοι παράγοντες (π.χ. η δημοσίευση του *Πανδέκτη*) κατέστησαν επιτακτική την ανάγκη νέας έκδοσης του *Codex*. Έτσι, στις αρχές του 534, δόθηκε η εντολή νέας επεξεργασίας του που τελείωσε ύστερα από μερικούς μήνες. Δεν σώζεται το κείμενο κάποιας διάταξης αντίστοιχης προς την *constitutio Haec* ούτε είναι γνωστό, αν εκδόθηκε. Η δεύτερη έκδοση, ο *Codex Iustinianus repetitae praelectionis*, κυρώθηκε στις 16 Νοεμβρίου 534 με την *constitutio Cordi* που όριζε έναρξη της ισχύος του νέου *Κώδικα* το τέλος του έτους. Από τον κυρωτικό νόμο (§§ 2-3) προκύπτει, ότι η αναθεώρηση ανατέθηκε σε μια πενταμελής επιτροπή, με πρόεδρο τον Τριβωνιανό και μέλη τον Δωρόθεο, καθηγητή στη Νομική Σχολή της Βηρυτού, και τρεις δικηγόρους της πρωτεύουσας, τους Μηνά, Κωνσταντίνο και Ιωάννη, που είχε τις ίδιες εξουσίες, όπως και η επιτροπή του 528.⁴² Παρά πάντως τη ρητή εντολή για περιοχές στο κείμενο των κωδικοποιούμενων διατάξεων, διαπιστώνεται προνομιακή μεταχείριση των νόμων του ίδιου του Ιουστινιανού σε σύγκριση με τα νομοθετήματα των προκατόχων του, γιατί έχουν καταχωριστεί με λιγότερες περιοχές και συντομεύσεις.

40. Ο λόγος είναι ευνόητος: με την κωδικοποίηση απαλείφθηκαν αντιφάσεις και εναρμονίστηκαν μεταξύ τους οι νόμοι, όμως τονίζει ο Ιουστινιανός στην *constitutio Imperatoriam maiestatem* που κύρωσε τις *Εισηγήσεις* το 535:...*sacratissimas constitutiones antea confusas in luculentam ereximus consonantiam* (= φέραμε σε φωτεινή αρμονία τις προηγουμένως συγκεχυμένες θείες [αυτοκρατορικές] διατάξεις).

41. Πρβλ. FALCHI, «Studi sulle relazioni» κ.λπ. (ό.π. σημ. 37).

42. Βλ. A. M. GIOMARO, *Il „Codex repetitae praelectionis“*. [Studia e Documenta. Sectio Iuris Romani et Historiae Iuris, 5.] Roma / Mursia 2001, που ερευνά εξαντλητικώς όλα τα θέματα τα αναφερόμενα στη δεύτερη έκδοση του *Κώδικα* με παράθεση πολλών συγκριτικών πινάκων ως προς τις χρησιμοποιηθείσες πηγές από τη συντακτική επιτροπή.

Από τη θέση σε ισχύ του νέου *Κώδικα* έπαψε να ισχύει η πρώτη έκδοσή του, το κείμενο της οποίας δεν έχει για τον λόγο αυτό διασωθεί. Έχουν, ευτυχώς, περισωθεί ορισμένα στοιχεία σε έναν πάπυρο, τον P. Oxy. XV 1814.⁴³ Από αυτό το εύρημα συνάγεται, ότι ο παλαιός *Κώδικας* (*Codex vetus*) παρουσίαζε σημαντικές διαφορές από τον δεύτερο τόσο στη δομή όσο και στη διατύπωση.⁴⁴ Πάντως, όπως συνάγεται από την const. Tanta / Δέδωκεν, η ύλη του ήταν κατανεμημένη σε 12 βιβλία.

Ο νέος *Κώδικας*, που περιέλαβε νόμους των ετών 195-534, διαιρέθηκε, όπως και ο παλαιός, σε 12 βιβλία και το καθένα βιβλίο σε τίτλους. Στη διάρθρωση κατά τίτλους είχε η συντακτική επιτροπή ως πρότυπο για μεν το δημόσιο δίκαιο τον *Θεοδοσιανό Κώδικα*, για δε το ιδιωτικό και το ποινικό τον *Γρηγοριανό*. Μέσα στους τίτλους η κατάταξη των νόμων είναι, κατά την εντολή, χρονολογική,⁴⁵ επειδή, όπως και στον *Θεοδοσιανό Κώδικα*, κάθε διάταξη διατήρησε ως προς τα χρονικά όρια της ισχύος της την αυτοδυναμία της. Παρά τις αντίθετες οδηγίες προς τη επιτροπή, συναντάμε συχνά επαναλήψεις των ίδιων constitutiones σε διάφορους τίτλους, προφανώς για να δοθεί μεγαλύτερη αυτοτέλεια στην αντιμετώπιση ορισμένων θεμάτων, όταν το αντικείμενο της ρύθμισης μπορούσε να υπαχθεί σε περισσότερες θεματικές υποδιαιρέσεις. Με την επιφύλαξη κάποιων παραλείψεων ή/και αβλεψιών,⁴⁶ που μάλλον οφείλονται στη χρονική πίεση,

43. Ο πάπυρος αυτός περιέχει τις επικεφαλίδες των τίτλων 11-16 του πρώτου βιβλίου, καθώς και τις επιγραφές των περιεχόμενων αυτοκρατορικών νόμων.

44. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. στον PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 412 επ. (= σ. 278 επ.), καθώς και στους συγγραφείς που παραπέμπονται εκεί. Ιδιαίτερα αναλυτικός ο WENGER, *Quellen* σ. 569-572 και 638-651. Πρβλ. και VAN DER WAL / LOKIN σ. 31 επ. Βλ. επίσης στον PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 412 σημ. 83 παραπομπές στις διστάμενες απόψεις, ως προς το αν προσφέρονται τα σχόλια των ρημνευτών του βου αιώνα στον *Κώδικα* για την εξαγωγή συμπερασμάτων σε σχέση με το κείμενο του παλαιού *Κώδικα*.

45. Λόγω της εντολής να γίνεται κατάταξη του κειμένου, αν επρόκειτο για διατάξεις που αφορούσαν σε περισσότερα από ένα θέματα, και ένταξη των επί μέρους τμημάτων του αρχικού κειμένου στη θεματικώς οικεία θέση, ενδεχομένως και ενσωμάτωση μέσα σε άλλη διάταξη, δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο μία ή και περισσότερες από τις περιεχόμενες σε κάποια διάταξη ρυθμίσεις να μην προέρχονται από τον αυτοκράτορα που, κατά το κείμενο του *Κώδικα*, εξέδωσε τη συγκεκριμένη διάταξη, αλλά από κάποιον προκατόχό του. Η επισημάνση αυτών των περιπτώσεων είναι δυνατή μόνο με την παραβολή θεματικώς συναφών κειμένων με τη βοήθεια κυρίως του *Θεοδοσιανού Κώδικα*.

46. Πρβλ. WENGER, *Quellen* σ. 647 και σημ. 114 επ.

υπό την οποία εργάστηκε η επιτροπή, το κείμενο του *Κώδικα*, ιδίως οι διατάξεις που εκδόθηκαν επί Ιουστινιανού, επιτρέπει τη συναγωγή σημαντικών συμπερασμάτων για το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο.⁴⁷

Ο *Κώδικας*, που στις Νομικές Σχολές διδασκόταν στο τελευταίο, το πέμπτο, έτος σπουδών (βλ. πιο πάνω 3.1.3), είναι γραμμένος στη λατινική γλώσσα. Μόνον ένας μικρός αριθμός διατάξεων, οι περισσότερες από τις οποίες εκδόθηκαν επί Ιουστινιανού,⁴⁸ είναι στα ελληνικά. Δυστυχώς δεν έχει το έργο διασωθεί ακέραιο σε κανένα χειρόγραφο. Ο Codex Veronensis 62, αντιγραμμένος τον 8ο/9ο αιώνα, περιέχει μόνο τα βιβλία 4-8 και 11-12. Η κάλυψη των κενών (*restitutio*) στην κριτική έκδοση του κειμένου⁴⁹ έγινε με τη βοήθεια άλλων πηγών.

---

47. Βλ. K.-H. SCHINDLER, *Justinians Haltung zur Klassik. Versuch einer Darstellung an Hand seiner Kontroversen entscheidenden Konstitutionen*. [Forschungen zum römischen Recht, 23.] Köln-Graz 1966, σ. 143-197 και 220-317.

48. Πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η ελληνική νομική γλώσσα* (ό.π. 1 σημ. 33) και M. AMELOTTI, «Le costituzioni greche del Codex Iustinianus. A proposito delle leggi di Leone I», *Studi in onore di Fr. De Marini Avonzo* (Torino 1999) 11-16.

49. Τελευταία έκδοση είναι του P. KRÜGER στον τ. II των TH. MOMMSEN / P. KRÜGER, *Corpus Iuris Civilis*, Berlin 1877. Η έκδοση αυτή έχει ανατυπωθεί πολλές φορές. Τελευταία ανατύπωση: Hildesheim 1997. Σημαντικό βοήθημα για τη χρήση του *Κώδικα* είναι ένα αλφαβητικό ευρετήριο όλων των λέξεων του κειμένου, τόσο του λατινικού όσο και του ελληνικού, από τον R. MAYR, *Vocabularium Codicis Iustiniani*, τ. I-II (ο τ. II με το ελληνικό ευρετήριο καταρτίστηκε από τον M. SAN NICOLÒ), Prag 1923-1925 (ανατύπ. Hildesheim 1965/1986). Από γλωσσική άποψη πρέπει να αναφερθεί και το έργο των H. HEUMANN / E. SECKEL, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena 1907 (με πολλές ανατυπώσεις). Βλ. επίσης τα έργα με τη μορφή γενικών αλφαβητικών πινάκων των X. OCHOA / A. DIEZ, *Indices titulorum et legum Corporis Iuris Civilis*. [Institutum Iuridicum Claretianum. Universa Bibliotheca Iuris. Subsidia, II.] Roma 1965 και των H. NICOLINI / FR. SINATTI D'AMICO, *Indices Corporis Iuris Civilis iuxta vetustiores editiones cum criticis collatas*. [Ius romanum medii aevi. Subsidia, I.] Pars I : Index titulorum, Milano 1964. Pars II, 1-3 : Index legum, Milano 1967. Pars III: Index paragraphorum, Milano 1970. Βλ. ακόμη και I. AVOTINS, *On the Greek of the Code of Justinian. A Supplement of Lidell-Scott-Jones together with Observations on the Influence of Latin on Legal Greek*. [Altertumswissenschaftliche Texte und Studien, 17.] Hildesheim κ.λπ. 1989. Στα ελληνικά έχει μεταφραστεί όλος μεν ο *Κώδικας* από τον Π. ΤΣΙΤΣΕΚΛΗ, τ. Α' - Β', Αθήνα 1911-1912, μεμονωμένα δε μέρη του σε διάφορες εκδόσεις, όπως π.χ. το κεφ. 11 του βιβλίου I από την Α. ΚΑΜΑΡΑ, *Η αντιπαγανιστική νομοθεσία της ύστερης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας μέσα από τους Κώδικες*, Αθήνα 2000.

3.2.2. Ο Πανδέκτης. Το ορόσημο στην πολιτική των ύστερων αυτοκρατόρων ως προς τη συγγραφική παραγωγή των Ρωμαίων νομικών υπήρξε ο «αναφορικός νόμος»⁵⁰ του Θεοδοσίου Β' και του Βαλεντινιανού Γ' του έτους 426. Επί Ιουστινιανού, η ιδέα για τη σύνταξη μίας συλλογής με συγκεκριμένα αποσπάσματα από τα έργα των παλαιών νομικών, που θα αντικαθιστούσε τον «αναφορικό νόμο», συνελήφθη μεταξύ 529 και 530,⁵¹ γνωστοποιήθηκε δε επίσημα με την *constitutio Deo auctore* στα μέσα Δεκεμβρίου του 530, στην οποία (§ 2) ο αυτοκράτορας επαίρεται ότι κανείς δεν είχε μέχρι τότε αποτολμήσει τέτοιο εγχείρημα, ούτε καν να το ελπίζει – υπαινισσόμενος ίσως την αποτυχημένη προσπάθεια του Θεοδοσίου Β' το 435. Η χρονολόγηση του παραπάνω νόμου παρέχει αφορμή για τη διατύπωση ορισμένων υποθέσεων ως προς τη δομή του. Συγκεκριμένα υποστηρίχθηκε για πρώτη φορά πριν από μερικά χρόνια, ότι το 530 συντάχθηκαν μόνο οι εισαγωγικές §§ 1-2 και οι §§ 4-6, ενώ οι §§ 3 και 7-14 προστέθηκαν αργότερα, το 533 ή το 534, συγχρόνως με την επεξεργασία της δεύτερης έκδοσης του *Κώδικα*, κατά το πρότυπο της *constitutio Tanta / Δέδωκεν*.⁵²

Τη βάση για τη σύνταξη της συλλογής αποτέλεσε κάποιο σχέδιο που λίγο πρωύτερα είχε καταστρωθεί. Πολλές πληροφορίες για τη σύνθεση της συντακτικής επιτροπής, στην οποία μετείχαν υπό την προεδρία του Τριβωνιανού και τέσσαρες αντικήσορες, δύο από κάθε Νομική Σχολή (Θεόφιλος και Κρατίνος της Κωνσταντινουπόλεως, Δωρόθεος και Ανατόλιος της Βηρυτού), και για τις αρμοδιότητές της παρέχει η πιο πάνω *constitutio*. Ο αυτοκράτορας κάλεσε την επιτροπή στα ανάκτορα, περιέγραψε τους νομικούς, τα έργα των οποίων θα αποτελούσαν τη βάση της συλλογής, και όρισε ότι το

---

50. Για τον «αναφορικό νόμο» βλ. αντί για άλλους FALCHI, *Sulla codificazione* κ.λπ. (ό.π. σημ. 37) σ. 87 επ., αλλά και, ιδίως ως προς τις αμφισβητήσεις που προκαλεί, FR. WIEACKER, *Römische Rechtsgeschichte, II: Die Jurisprudenz vom frühen Prinzipat bis zum Ausgang der Antike im weströmischen Reich und die oströmische Rechtswissenschaft bis zur justinianischen Gesetzgebung*, που έχει εκδοθεί από τα κατάλοιπα του συγγραφέα με επιμέλεια του J. G. WOLF, München 2006, σ. 203 επ.

51. Βλ. D. NATILI, “Iustiniani Digesta. Methode und Quellen der Kompilation“, *Selecta colligere*, I. Akten des Kolloquiums „Sammeln, Neuordnen, Neues Schaffen. Methode der Überlieferung von Texten in der Spätantike und in Byzanz“ (Jena, 21.-23. November 2002) (Alessandria 2003) 117-141 (123 σημ. 46, με περαιτέρω βιβλιογραφία).

52. Βλ. A. M. GIOMARO, «Ipotesi sulla datazione della ‘Deo auctore’», *Studi Urbinati di scienze giuridiche, politiche e economiche* 51-53 (n.s. 35-37) (1982-1985) 183-244.

τελικό αποτέλεσμα, με την ονομασία *Digesta* ή *Pandectae*, έπρεπε να υποδιαιρευθεί σε 50 βιβλία⁵³ και διαρθρωθεί κατά το πρότυπο του *Κώδικα* που είχε προηγηθεί και του *edictum perpetuum*.⁵⁴ Υπέδειξε στα μέλη της επιτροπής να μην κάνουν διακρίσεις μεταξύ των νομικών και να μην παρασυρθούν από τον αριθμό των υποστηρικτών μίας γνώμης για να προδικάσουν την ορθότητά της,⁵⁵ τους παρέσχε δε εξουσία να επεμβαίνουν στο κείμενο, απομακρύνοντας τα περιττά του μέρη (π.χ. επαναλήψεις) ή βελτιώνοντας και συμπληρώνοντάς το, ώστε να μην υπάρχουν «αντινομίες» ούτε και αντιθέσεις προς το κείμενο του *Κώδικα*. Απέκλεισε, τέλος, την επανάληψη κανόνων δικαίου που είχαν περιπέσει σε αχρησία και όρισε προκαταβολικώς τον τρόπο χρήσης του υπό κατάρτιση έργου, ώστε να μην αναβιώσουν φαινόμενα του παρελθόντος, αβεβαιότητας δηλαδή ως προς το ισχύον δίκαιο.

Παρά τις λεπτομέρειες αυτές καθώς και εκείνες που περιέλαβε η κυρωτική του έργου δίγλωσση *constitutio Tanta* / *Δέδωκεν* (16.12.533),⁵⁶ δεν παρέχουν τα δύο κείμενα καμία ουσιαστική βοήθεια για την ανάπλαση της διαδικασίας που ακολούθησε η επιτροπή κατά τη σύνταξη του έργου, το οποίο – παρά τον όγκο του – ολοκληρώθηκε μέσα σε τρία μόνο χρόνια. Στη θεωρία εξακολούθει ακόμη να επικρατεί, με κάποιες βελτιώσεις,⁵⁷ η άποψη που διατυπώθηκε τον 19ο αιώνα από τον Γερμανό ρωμαϊστή F. Bluhme,⁵⁸

53. Ως προς τον συνολικό αριθμό των βιβλίων και την εσωτερική διάρθρωση διατυπώθηκε η υπόθεση, ότι υποκρύπτουν αριθμητικούς συμβολισμούς με βάση μυστικιστικές αντιλήψεις διαφόρων προελεύσεων. Βλ. σχετικώς R. KNÜTEL, „Christliche Zahlensymbolik im Digestenplan“, *SZ Rom. Abt.* 113 (1996) 422-430.

54. Πρόκειται για την κωδικοποίηση του πρακτορικού ηδίκτου κατά τον 2ο αιώνα. Βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* σ. 127-133.

55. Ορίστηκε ρητώς στην §6 της *constitutio Deo auctore* πως, ότι περιλάβει το υπό σύνταξη έργο θα έχει ισχύ νόμου και ότι οι γνώμες που θα περιέχουν τα αποσπάσματα από τα έργα τα διαφόρων νομικών μέσα στον *Πανδέκτη* θα ισχύουν σαν να τις είχαν προφέρει τα αυτοκρατορικά χείλη: «...quasi et eorum studia ex principalibus constitutionibus profecta et a nostro divino fuerant ore profusa.» (=...σαν να είχαν δημοσιευθεί οι διδασκαλίες τους ως αυτοκρατορικός νόμος και να είχαν βγει από το αυτοκρατορικό μας στόμα).

56. Βλ. για την *constitutio* αυτή και τη σχέση ανάμεσα στις δύο γλωσσικές διατυπώσεις T. WALLINGA, *Tanta/Δέδωκεν. Two Introductory Constitutions to Justinian's Digest*, Groningen 1989.

57. Βλ. NATILI, “Iustiniani Digesta“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 51) σ. 123-127.

58. F. BLUHME, „Die Ordnung der Fragmente in den Pandectentiteln“, *Zeitschrift für geschichtl. Rechtswissenschaft* 4 (1820) 257 επ. (ανατύπ. *Labeo* 6 [1960] 50-96, 235-277, 368-

σύμφωνα με την οποία το υλικό διαιρέθηκε σε τρία μέρη (Massen) που κατανεμήθηκαν για επεξεργασία σε ισάριθμες υποεπιτροπές. Το πρώτο περιλάμβανε το *ius civile* (Masse του Sabinus), το δεύτερο το *ius honorarium* (Masse του edictum) και το τρίτο τη φιλολογία των *quaestiones* και των *responsa* (Masse του Παπινιανού). Σε μεταγενέστερο στάδιο προστέθηκε και ένα τέταρτο μέρος, η λεγόμενη *appendix*. Το συνολικό υλικό υποβλήθηκε κατόπιν σε νέα επεξεργασία⁵⁹ και, τέλος, τα επί μέρους αποσπάσματα που προέκυψαν από αυτήν συντέθηκαν σε θεματικές ενότητες.

Με βάση τα αρχειακά ευρήματα δεν πιθανολογείται η ύπαρξη «Προπανδέκτη»,⁶⁰ αλλά και αν προηγήθηκε κάποια πρόδρομη μορφή του έργου, η ολοκλήρωση των εργασιών δικαιολογεί την κατοπινή εξαφάνισή

404). Η θεωρία του Bluhme επιβεβαιώθηκε από τον D. MANTOVANI, *Digesto e masse bluhmiane*. [Università degli Studi di Milano. Facoltà di Giurisprudenza. Pubbl. dell'Istituto di diritto romano, 21.] Milano 1987. Πρβλ. ο ΙΔΙΟΣ, «Le masse bluhmiane sono tre», *Seminarios complutenses de derecho romano*, IV (Madrid 1993) 87-119, όπου διακρίνει τη λεγόμενη *appendix* από τα άλλα τρία μέρη, και επί των απόψεων του τελευταίου D. OSLER, «Following Bluhme: a Note on Dario Mantovani, «Digesto e Masse bluhmiane»», *Iura* 39 (1988 [1991]) 137-158. Το θέμα όμως δεν παύει να απασχολεί την έρευνα: W. KAISER, „Digestenentstehung und Digestenüberlieferung. Zu neueren Forschungen über die Bluhm'schen Massen und der Neuausgabe des Codex Florentinus“, *SZ Rom. Abt.* 108 (1991) 330-350. Πρβλ. και τις υποθέσεις που διατυπώνει ο T. HONORÉ, “How Tribonian organised the Compilation of Justinian's Digest”, *SZ Rom. Abt.* 121 (2004) 1-43.

59. Νοείται και η γλωσσική επεξεργασία. Πρβλ. A. DELL'ORO, «Il linguaggio dei compilatori del Digesto quale risulta dal titolo 50,16 'De verborum significatione'», “*Scientia iuris*“ e *linguaggio nel sistema giuridico romano*. [Università degli studi di Sassari. Pubblicazioni del Dipartimento di Scienze giuridiche, 1.] (Milano 2001) 5-13.

60. Βλ. A. CENDERELLI, *Digesto e Predigesti. Riflessioni e ipotesi di ricerca*. [Università di Modena. Pubbl. della Facoltà di Giurisprudenza. Istituto Giuridico, n.s. 4.] Milano 1983. Βλ. επίσης D. PUGSLEY, “Armin Ehrenzweig: Reflections on the pre-Digest and the Constitution Omnem”, *Iurisprudentia universalis* (δ.π. 1 σημ. 23) 601-607, όπου ασκείται κριτική κατά των θεωριών περί μνείας προπανδέκτη στην const. Omnem με το επιχείρημα, πως οι ασάφειες στην εν λόγω *constitutio* οφείλονται στο ότι το κείμενό της, που συντάχθηκε από τον Θεόφιλο, δεν υπέστη τελική επεξεργασία. Ο αντικήσωρ αυτός εξαφανίζεται στη συνέχεια από το προσκήνιο, μη λαμβάνοντας μέρος για κάποιον μη γνωστό λόγο (θάνατος, ασθένεια;) στη δεύτερη έκδοση του *Codex*. Επομένως – κατά την ίδια άποψη – αν δεν σχολήθηκε κανείς άλλος με τη συμπλήρωσή της, παρέμεινε η const. Omnem στην αρχική της μορφή, μη αποτελώντας εξ αυτού αξιόπιστη πηγή για την ύπαρξη προπανδέκτη. Με βάση την παραπάνω σκέψη υποστηρίζεται, πως δεν ανταποκρίνεται στα πράγματα η μνεία στην const. Tanta / Δέδωκεν (§ 22) ότι η const. Omnem είχε συνταχθεί και στα ελληνικά. Πρβλ.

του. Δεν λείπουν πάντως οι υποστηρικτές και της αντίθετης άποψης με το επιχείρημα, ότι ήταν ανθρωπίνως αδύνατη η περάτωση του εγχειρήματος μέσα στον χρόνο που συνετελέσθη, αν ληφθεί υπόψη ο όγκος του υλικού της κωδικοποίησης. Πιστεύεται περαιτέρω, στο πλαίσιο της ίδιας άποψης, ότι αυτόν τον «προπανδέκτη» αποτέλεσε είτε κάποιο συμπίλημα, προϊόν της διδασκαλίας στη Νομική Σχολή της Κωνσταντινουπόλεως, είτε οι εργασίες της επιτροπής του *Θεοδοσιανού Κώδικα*, ο οποίος, κατά την αρχική σύλληψη του 429, επρόκειτο να περιλάβει και το *ius* – σχέδιο που εγκατελείφθη οριστικά το 435. Αλλά μέχρι τότε η επιτροπή εκείνη δεν θα είχε μείνει ασφαλώς αργή, το δε έργο της, διατηρημένο οπωσδήποτε στα αρχεία της αυτοκρατορικής γραμματείας, θα τέθηκε στη διάθεση της επιτροπής του 530.⁶¹

Ανεξάρτητα ωστόσο από τη βασιμότητα των παραπάνω υποθέσεων, θα ήταν δυνατόν να θεωρηθούν ως προπαρασκευαστική εργασία οι λεγόμενες «*Quinquaginta Decisiones*».⁶² Πρόκειται για μία συλλογή που δεν σώθηκε αυτούσια και αποτελείται από μεμονωμένους νόμους μεταγενέστερους της 1ης Αυγούστου 530.⁶³ Ειδικότερα πρέπει να καταρτίστηκε από αυτό το χρονικό σημείο μέχρι της 21ης Νοεμβρίου 533, ημερομηνίας κύρωσης των *Εισηγήσεων*, που αποτελεί *terminus ante quem* των L (L = 50) *Decisiones*. Διατυπώθηκε η υπόθεση ότι η δημοσίευση αυτής της συλλογής συνδέεται με τον εορτασμό των 50ών γενεθλίων του αυτοκράτορα. Με αυτές τις 50 «αποφάσεις», που ίσως απηχούσαν προτάσεις της συντακτικής επιτροπής του *Πανδέκτη*, σκοπήθηκε η άρση αντιφάσεων στα έργα των

WIEACKER, „*Πόνοι τῶν διδασκάλων*“ κ.λπ. (ό.π. σμ. 17), όπου (σ. 57 σμ. 11) παραπομπές σε συγγραφείς που δέχονται μερικές συμπληρωματικές συνθέσεις, καθώς και NATILI, “*Iustiniani Digesta*“ κ.λπ. (ό.π. σμ. 51) σ. 127-139, με επισκόπηση όλης της μέχρι σήμερα βιβλιογραφίας.

61. Βλ. ως προς την άποψη αυτή A. CENDERELLI, «La compilazione del Digesto: una svista di Triboniano come prova dell'esistenza di un predigesto», *Iura* 55 (2004-2005 [2008]) 61-91.

62. Για την *decisio* ως τεχνικό όρο βλ. J. H. A. LOKIN, “*Decisio as a Terminus Technicus*”, *SG V* σ. 21-31 (= *Analecta Groningana* σ. 163-173).

63. Αναφέρεται στη βιβλιογραφία (G. ROTONDI, *Scritti giuridici*, τ. I [ό.π. σμ. 8] σ. 231 επ.), ότι περιέχει νόμους που εκδόθηκαν στο διάστημα 1ης Αυγούστου-17ης Νοεμβρίου 530. Βλ. SCHINDLER, ό.π. (σμ. 47) σ. 63 και PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 407. Φαίνεται όμως ότι το χρονικό πλαίσιο των κειμένων της συλλογής υπερβαίνει το διάστημα αυτό και φθάνει μέχρι την 1η Αυγούστου 531.

παλαιών νομικών.⁶⁴ Πολλές από αυτές τις 50 «αποφάσεις» ενσωματώθηκαν στη δεύτερη έκδοση του *Κώδικα*. Παραπλήσιο περιεχόμενο, αλλά περισσότερο θεωρητικό, έχει μία άλλη συλλογή διατάξεων, η δημοσίευση των οποίων έχει ως αφητηρία τις 20 Φεβρουαρίου 531, οι «Constitutiones ad commodum propositi operis pertinentes».⁶⁵

Κατά τα λοιπά, ως προς τα κριτήρια της ταξινόμησης που εφάρμοσε η συντακτική επιτροπή μόνον υποθέσεις μπορεί να διατυπωθούν. Βέβαιο είναι πάντως, ότι η κατανομή της ύλης δεν υπήρξε τυχαία και συμπτωματική, αλλά αποτέλεσμα της τήρησης ορισμένων αρχών.

Ο *Πανδέκτης* αποτελείται από 50 βιβλία που υποδιαιρούνται περαιτέρω (εκτός από τα βιβλία 30, 31 και 32) σε τίτλους και αυτοί σε αποσπάσματα («δίγεστα», σύμφωνα με τη βυζαντινή νομική ορολογία). Η περαιτέρω διάκριση σε προοίμιο και παραγράφους είναι προϊόν της επεξεργασίας του κειμένου κατά τον Μεσαίωνα. Σε κάθε απόσπασμα προτάσσεται το όνομα του συγγραφέα (κατά ρητή επιταγή προς τη συντακτική επιτροπή, για να μην περιπέσουν σε λήθη οι «ἔμπροσθεν νομοθέται»), η ονομασία του έργου, από το οποίο έχει ληφθεί το συγκεκριμένο απόσπασμα, και η ακριβής παραπομπή σε αυτό (π.χ. *Ulpianus libro trigesimo secundo ad edictum* = από το 32ο βιβλίο της συγγραφής του Ουλπιανού *ad edictum*).⁶⁶

64. Βλ. τη βιβλιογραφία που παραθέτουν οι WENGER, *Quellen* σ. 572 επ. και SCHINDLER, ό.π., πρόσθεσε δε τις νεότερες εργασίες των G. L. FALCHI, «Osservazioni sulle 'L Decisiones' di Giustiniano», *Studi in onore di A. Biscardi* τ. V (Milano 1984) 121-150· H. J. SCHELTEMA, «Subsecivum VIII: Les Quinquaginta Decisiones», *SG I* σ. 1-9 (= *Opera minora* σ. 158-162)· W. J. ZWALVE, «Lucubratiunculum de Iustiniani Augusti die natale», *SG I* σ. 133-142· J. H. A. LOKIN, „The Novels of Leo and the Decisions of Justinian“, *Analecta Atheniensia* σ. 131-140 (= *Analecta Groningana* σ. 175-182)· C. RUSSO RUGGERI, *Studi sulle Quinquaginta Decisiones*, Milano 1999· M. VARVARO, «Contributo allo studio delle 'Quinquaginta Decisiones'», *Annali del Seminario Giuridico dell'Università di Palermo* 46 (2000) 361-539 και D. PUGSLEY, “Cordi and the Fifty Decisions. Il diritto giustiniano fra tradizione classica e innovazione”, *Atti del Convegno Cagliari, 13-14 ottobre 2000*. [Università di Cagliari. Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza, ser. I,65.] (Torino 2003) 135-146, ή (αναδημοσίευση) στο *Roman law as formative of modern legal systems. Studies in honour of Wieslaw Litewski* (Kraków 2003) II 61-68.

65. Βλ. SCHINDLER, ό.π. (σημ. 47) σ. 64 επ.

66. Οι αναφορές των έργων είναι μάλλον γενικές, ίσως λόγω της σπουδής για την ολοκλήρωση του έργου· κάποτε όμως είναι περισσότερο λεπτομερείς. Μερικές φορές δεν έχουν αποφευχθεί και λάθη. Βλ. σχετικά R. RÖHLE, „Die in D. 26,2,6 pr. erhalten

Όπως φαίνεται, η συντακτική επιτροπή ανέτρεξε σε τεράστιο αριθμό έργων της κλασικής περιόδου. Από τις επιγραφές των αποσπασμάτων προκύπτει ότι υποβλήθηκαν σε επεξεργασία τα έργα 39 συνολικά συγγραφέων (περίπου 100 π.Χ.-250 μ.Χ.), από τους οποίους 34 ανήκαν στην κλασική περίοδο, τρεις στην προκλασική και δύο στη μετακλασική.⁶⁷ Δεν περιορίστηκαν τα μέλη της επιτροπής σε όσους είχαν το *ius respondendi*,⁶⁸ αλλά επεκτάθηκαν σε όσους περιλάμβανε ο «αναφορικός νόμος». Στις *constitutiones Omnem* (§ 1) και *Tanta* /Δέδωκεν (§ 1) τονίζεται, ότι οι συντάκτες διεξήλθαν 2.000 βιβλία από τρία εκατομμύρια στίχους. Αν αυτό δεν αποτελεί υπερβολή – γιατί από τις επιγραφές των έργων που αποδελτιώθηκαν προκύπτει, ότι ο αριθμός τους είναι αρκετά μικρότερος (1.625⁶⁹ ή, κατ' άλλη μέτρηση, 1535⁷⁰) – συνυπολογίζονται ίσως και όσα έργα διάβασε η επιτροπή, χωρίς να τα λάβει υπόψη. Παρά τον μεγάλο όγκο του υλικού και την ποικιλία του ως προς την προέλευση, τα μισά περίπου αποσπάσματα του *Πανδέκτη* προέρχονται από έργα του Παύλου και του Ουλπιανού,⁷¹ μόλις δε το 6% από νομικούς εκτός «αναφορικού νόμου».

Ένα σημαντικό μέρος (§§ 2-8) του κυρωτικού νόμου, της *constitutio Tanta* / Δέδωκεν, είναι αφιερωμένο στη συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου του *Πανδέκτη*, κατανεμημένου σε επτά μεγάλες ενότητες (*partes*). Στη συνέχεια επαναλαμβάνονται ορισμένες αρχές που τηρήθηκαν κατά την κατάρτιση του έργου, προαναγγέλλεται η δημοσίευση των *Εισηγήσεων* (βλ. πιο κάτω), η σύνταξη των οποίων είχε ήδη αρχίσει (§ 11), και εξαίρε-

---

Titelrubrik aus Modestinus lib. I de excusationibus“, *SZ Rom. Abt.* 103 (1986) 457-459 (η αναγραφή του χωρίου είναι λανθασμένη· ορθώς: D. 26.6.2 pr.).

67. Πρβλ. E. ROLAY, „Aurelius Arcadius Charisius der nachklassische Jurist der Digesten und die Hermogenian-Frage“, *BIDR* 89 (1986) 185-230, που θεωρεί τον Ερμογενειανό ως ύστερο κλασικό και, επομένως, ως μοναδικό μετακλασικό τον Χαρίσιο.

68. Για το *ius respondendi* βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* σ. 145 επ.· ΤΡΙΑΝΟΣ / ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Ιστορία δικαίου* (ό.π. 1.4.2 αριθ. 28) σ. 86 επ. ή, συνοπτικά, VAN DER WAL / LOKIN σ. 11 επ.

69. P. PESCANI, «Il piano del Digesto e la sua attuazione», *BIDR* 77 (1974) 221-405 (222 σημ. 1).

70. D. PUGSLEY, *Justinian's Digest and the Compilers*, Exeter 1995, σ. 42.

71. Αυτό προκύπτει από τους πίνακες στις τελευταίες σελίδες της εν χρήσει έκδοσης. Πρβλ. και VAN DER WAL / LOKIN σ. 33.

ται η δυνατότητα απόκτησης έναντι χαμηλού τιμήματος – σε αντίθεση προς το παρελθόν – του συνόλου της νομοθεσίας (§ 12), τονίζεται δε ότι η κάλυψη των κενών, που ενδεχομένως κατά την πορεία της εφαρμογής του *Πανδέκτη* θα διαπιστωθούν, είναι έργο του νομοθέτη (όχι, επομένως, των ερμηνευτών· § 18). Τα επί μέρους αποσπάσματα, μετά την κύρωσή του έργου με αυτοκρατορική απόφαση, έχουν όλα ίση ισχύ (§§ 20-20a).

Για τη – φαινομενική, όπως γίνεται ήδη δεκτό – απαγόρευση της ερμηνευτικής επεξεργασίας της κωδικοποίησης και τον αποκλεισμό της χρήσης κάθε μορφής βραχυγραφιών έγινε πιο πάνω (3.1.4) λόγος.

Στη συντακτική επιτροπή είχε δοθεί η εξουσία να παρεμβαίνει στο κείμενο των κωδικοποιούμενων διατάξεων, να εισάγει δηλαδή «παρεμβλήματα» (interpolationes) κατά τη νεότερη ορολογία. Έτσι, αποτέλεσε σοβαρό πρόβλημα στην επιστημονική έρευνα το κατά πόσο το κείμενο του *Πανδέκτη* αποδίδει ακριβώς τις πηγές του, με άλλα λόγια ποια υπήρξε η έκταση των «παρεμβλημάτων». ⁷² Κατά καιρούς υποστηρίχθηκαν ακραίες απόψεις, που συχνά με γλωσσικά ή γλωσσολογικά επιχειρήματα αμφισβητούσαν την «αυθεντικότητα» των περισσότερων χωρίων του *Πανδέκτη*. Σήμερα έχουν επικρατήσει μετριοπαθέστερες απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες το νέο κείμενο δεν απομακρύνθηκε κατά βάση από τις ιδέες των κλασικών νομικών, με πολλές όμως συντομεύσεις στη διατύπωση των αρχικών κειμένων, αλλά και επεμβάσεις με σκοπό την άρση αντιφάσεων, τη σαφήνεια κ.λπ. (βλ. πιο πάνω 3.1.2). ⁷³

72. Για το θέμα αυτό που πάνω από έναν αιώνα απασχολεί τους ερευνητές βλ. M. KASER, „Ein Jahrhundert Interpolationenforschung an den römischen Rechtsquellen“, *Anzeiger phil.-hist. Kl. Österr. Akademie der Wissenschaften* 116 (1979) 83-113 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Τις καθοριστικές για τη διαμόρφωση του έργου πρωτοβουλίες του Τριβωνιανού σε σχέση με τα παρεμβλήματα στον *Πανδέκτη* προέβαλε ο T. HONORÉ, “The Authorship of Interpolations in the Digest: A Study of ‘licet...attamen’“, *Studies in Roman Law in Memory of A. Arthur Schiller*. [Columbia Studies in the Classical Tradition, 13.] (Leiden 1986) 97-117. Πρβλ. και J. H. A. LOKIN, “The End of an Epoch. Epilegomena to a Century of Interpolation Criticism”. *Collatio iuris romani. Études dédiées à H. Ankum* (Amsterdam 1995) 261-273 (= *Analecta Groningana* σ. 17-31), καθώς και O. BEHRENS, «La nuova traduzione tedesca dei ‘Digesta’ e la critica interpolazionistica», *Index* 25 (1997) 13-69.

73. Λεπτομέρειες για τη σύνταξη του *Πανδέκτη* βλ. στον WENGER, *Quellen* σ. 576-600. Πρβλ. νεότερες απόψεις στον D. J. OSLER, “The Compilation of Justinian’s Digest”, *SZ Rom. Abt.* 102 (1985) 129-184, που αντικρούει ορισμένες θέσεις του HONORÉ, *Tribonian*

Λόγω ακριβώς του σκοπού, στον οποίο απέβλεπαν αυτές οι παρεμβάσεις, αλλά και επειδή το κείμενο του *Πανδέκτη* αποτελούσε προϊόν της (μη υποκείμενης σε έλεγχο) νομοθετικής βούλησης του αυτοκράτορα, με την § 10 του κυρωτικού νόμου απαγορεύθηκε αυστηρά η χρήση των αυθεντικών κειμένων και η παραβολή τους προς το κείμενο της κωδικοποίησης:

«Ὡστε πᾶν ὄπερ ἐγγέγραπται τῷ βιβλίῳ, τοῦτο ἡμετέρα γενέσθαι γνώμη, μηδένα τε θαρρεῖν παρατιθέναι τὰ γενόμενα νῦν τοῖς ἔμπροσθεν, (...)». Η απαγόρευση επαναλήφθηκε και στην § 19: «Ταῦτα τοίνυν ἅπαντες (...) γινώσκοντες χάριν μὲν ὁμολογεῖτε θεῷ τῷ τοῖς ἡμετέροις χρόνοις ἀγαθὸν τοσοῦτον φυλάξαντι, χρησθε δὲ τοῖς ἡμετέροις νόμοις, τῶν τοῖς πάλαι βιβλίοις ἐγγεγραμμένων προσέχοντες οὐδενί, οὐδὲ ἀντεξετάζοντες αὐτὰ πρὸς τὰ νῦν κείμενα, διὰ τὸ κἂν εἰ δοκοῖη τινὰ πως ἀλλήλοις μὴ συμφθέγγεσθαι, ἀλλ' οὖν τὸ μὲν πρότερον ἡμῖν ὡς ἀλυσιτελὲς ἀπαρέσαι, τὸ δὲ νῦν τοῦτο δόξαι κρατεῖν. Καὶ γὰρ ἀπαγορευόμεν ἐκείνοις τὸ λοιπὸν χρῆσθαι, ταῦτα δὲ δὴ καὶ μόνα πολιτεύεσθαι τε καὶ κρατεῖν συγχωροῦμέν τε καὶ θεσπίζομεν (...)».

Ορίστηκε στη συνέχεια ότι όποιος τολμήσει είτε ως διάδικος να εμφανίσει σε δικαστήριο τις παλαιές διατάξεις είτε ως δικαστής να κάνει χρήση τους θα διώκεται σύμφωνα με τους νόμους περί πλαστογραφίας. Βέβαια αυτή η απειλή είχε περισσότερο θεωρητικό χαρακτήρα, γιατί, όπως ορθώς επισημαίνεται,⁷⁴ η αποτελεσματικότητά της εξηράτο από την πρακτική δυνατότητα της εποχής εκείνης, να προωθηθούν τα κείμενα της κωδικοποίησης προς τους διασκορπισμένους σε όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια εφαρμοστές του δικαίου, δικαστές και διοικητικούς υπαλλήλους. Είναι πολύ αμφίβολο το αν έφθασαν ποτέ τα κείμενα αυτά σε κάθε γωνιά της Ανατολής, παρ' όλες τις συνεχώς επαναλαμβανόμενες εντολές στην ακροτελεύτια διάταξη κάθε κυρωτικού νόμου προς τον αποδέκτη του, να φροντίσει να καταστήσει γνωστό το περιεχόμενο του νόμου προς πάσαν κατεύθυνση.

(ό.π. σμμ. 7). Βλ. επίσης KAISER, „Digestenenstehung“ (ό.π. σμμ. 58), PUGSLEY, *Justinian's Digest* κ.λπ. (ό.π. σμμ. 70) και ο ΙΔΙΟΣ, “On compiling Justinian's digest (6): twin texts and working methods”, *Orbis Iuris Romani. Journal of Ancient Law Studies* 3 (1997) 40-56.

74. P. E. PIELER, „Die justinianische Kodifikation in der juristischen Praxis des 6. Jahrhunderts“, *Legislazione, cultura* κ.λπ. (ό.π. σμμ. 37) 211-227 (215 επ.). Δεν έρχονται σε αντίφαση αυτά προς όσα υποστηρίζει η LANATA, «Du vocabulaire» κ.λπ. (ό.π. 1 σμμ. 73) σ. 43, τα οποία αφορούν στη γνωστοποίηση μεμονωμένων εγγράφων και όχι ολόκληρων κωδίκων.

Τις πρακτικές ανάγκες κάλυψαν πάντως οι «συνόψεις» και οι «επιτομές» των μεγάλων έργων.

Κατ' αντίθεση προς τον *Κώδικα*, που είναι μία συλλογή αυτοτελών από άποψη ισχύος διατάξεων, ο *Πανδέκτης* αποτελεί ένα ενιαίο κείμενο που κυρώθηκε ως νόμος με την *constitutio Tanta* /Δέδωκεν και τέθηκε σε ισχύ την 30ή Δεκεμβρίου 533. Επομένως, με αυτοκρατορική διάταξη που πρέπει να είχε εκδοθεί μετά την πιο πάνω ημερομηνία ήταν δυνατή η τροποποίηση ή κατάργηση διατάξεων του *Πανδέκτη*.⁷⁵

Ο *Πανδέκτης* έχει διασωθεί σε ένα άριστο χειρόγραφο, την περίφημη (*Littera*) *Florentina* ή *Codex Florentinus*, που αποτελείται από 900 περίπου φύλλα (σε δύο τόμους) διαστάσεων 366x320 mm. γραμμένα σε δύο στήλες.⁷⁶ Προ μερικών ετών είχε υποστηριχθεί με επιχειρήματα στηριζόμενα στη δομή του ότι αυτό το χειρόγραφο αντιγράφηκε με βάση τη διδακτική (βλ. σχετικώς πιο κάτω) διαίρεση του κειμένου σε επτά μέρη (*partes*) από 12 αντιγραφείς στην Κωνσταντινούπολη και ίσως επρόκειτο για το αντίγραφο που προοριζόταν για την εκεί Νομική Σχολή.⁷⁷ Η πιο πρόσφατη ωστόσο έρευνα προχώρησε περισσότερο, διαπιστώνοντας 14 αντιγραφείς και 8 διορθωτές. Η άποψη σχετικά με την κατανομή στους αντιγραφείς με βάση τη διαίρεση του κειμένου σε *partes* θεωρείται υπερβολική, επειδή προβάλλεται ότι στην Ανατολή επικρατούσε ούτως ή άλλως η συνήθεια, να μη διακόπτονται με αλλαγή του αντιγραφέα κείμενα συναφή κατά το περιεχόμενό τους. Ως προς το κατά πόσο το χειρόγραφο προοριζόταν για διδακτικούς σκοπούς εκφραζονται πολλές επιφυλάξεις.⁷⁸

Ως τόπος προέλευσης συγκεντρώνει η Κωνσταντινούπολη τις περισσότερες πιθανότητες με βάση τις εξής σκέψεις. Πρόκειται για κώδικα εξαι-

75. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 35.

76. Βλ. W. KAISER, „Zur Herkunft des Codex Florentinus“, *Sachsen im Spiegel des Rechts. Ius commune propriumque*, επιμ. A. SCHMIDT-RECLA / E. SCHUMANN / FR. THEISEN (Köln κ.λπ. 2001) 39-57 (40 επ.). Όλη τη νεότερη βιβλιογραφία έχει συγκεντρώσει ο W. KAISER στο άρθρο „Digesten / Überlieferungsgeschichte“, *Der Neue Pauly* τ. 13 (Stuttgart-Weimar 1999) στ. 845-852.

77. B. H. STOLTE, “The Partes of the Digest in the Codex Florentinus”, *SG I* σ. 69-91.

78. Βλ. W. KAISER, „Schreiber und Korrektoren des Codex Florentinus“, *SZ Rom. Abt.* 118 (2001) 133-219 *passim*. Πρβλ. τελευταία F. BARTOL, «Suntne Codicis Florentini librarii graeci aut latini?», *SDHI* 74 (2008) 713-735.

ρετικά πολυτελούς κατασκευής, όπως μαρτυρούν η ποιότητα των υλικών γραφής που χρησιμοποιήθηκαν και το επίπεδο του προσωπικού που απασχολήθηκε. Η αντιγραφή συνετελέσθη σε ελληνικό αντιγραφικό εργαστήριο, όπου υπήρχαν διαθέσιμα για δωρεώσεις και άλλα αντίγραφα του κειμένου. Όλα αυτά αποκλείουν να δεχθεί κανείς ως τόπο αντιγραφής μία επαρχιακή πόλη και μάλιστα στη Δύση (Νότια Ιταλία, σύμφωνα με κάποιες υποθέσεις). Μολονότι ο κώδικας δεν είναι χρονολογημένος, διάφορα ευρήματα τοποθετούν τη γένεσή του πολύ κοντά στη διαδικασία σύνταξης του *Πανδέκτη*.⁷⁹

Αν το χειρόγραφο αντιγράφηκε στην πρωτεύουσα, όπως είναι περισσότερο από πιθανό, παρέμεινε εκεί αρκετούς αιώνες (υποστηρίζεται ότι περί το 900 βρισκόταν ακόμη εκεί⁸⁰), στη συνέχεια δε κατά κάποιο (όχι πολύ γνωστό στις λεπτομέρειές του) τρόπο έφθασε στη Νότια Ιταλία.⁸¹ Το 1135 ή 1137 τα στρατεύματα της Πίζας κατά τη λεηλασία του Amalfi, όπου μαρτυρείται η παρουσία του κώδικα κατά τον 12ο αιώνα, τον άρπαξαν και τον μετέφεραν στην πόλη τους, γι' αυτό και εμφανίζεται μερικές φορές υπό την ονομασία *Littera Pisana*. Τέλος, συνεχίζοντας να γίνεται πολεμικό λάφυρο, κατέληξε (ίσως το 1406 ή το 1409) στη Φλωρεντία, όπου φυλάσσεται στη *Bibliotheca Medicea Laurenziana*.⁸²

79. Βλ. W. KAISER, „Schreiber“ κ.λπ. σ. 218. Ο ίδιος (KAISER, „Zur Herkunft“ κ.λπ. σ. 57) δεν αποκλείει την πιθανότητα να υπήρξε πρότυπο των αντιγραφών ένα από τα τελικά σχέδια των συντακτών. Παρ' όλα αυτά, με βάση μία σημείωση επάνω στον κώδικα, συμπεραίνει ο N. G. WILSON, „A Greek Palaeographer Looks at the Florentine Pandects“, *SG V* σ. 1-6, ότι ο χρόνος της αντιγραφής πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 537. Στα ίδια συμπεράσματα με τον τελευταίο, αλλά με διαφορετικά επιχειρήματα καταλήγει και ο T. WALLINGA, „The Continuing Story of the Date and Origin of the Codex Florentinus“, *SG V* σ. 7-19.

80. WILSON, ό.π. σ. 5. Πρβλ. και WALLINGA, ό.π. (προηγ. σημ.) σ. 19. Ο W. KAISER, „Zum Aufbewahrungsort des Codex Florentinus in Süditalien“, *Summe-Glosse-Kommentar*. [Osnabrücker Schriften zur Rechtsgeschichte, 2.1.] επιμ. FR. THEISEN / W. E. VOSS (Osnabrück 2000) 95-124 (111 επ.) αμφισβητεί τη βασιμότητα αυτής της υπόθεσης με το επιχείρημα, ότι η σημείωση στο περιθώριο του κώδικα, στην οποία στηρίχθηκε ο WILSON, δεν ανήκει στον 10ο, αλλά στον 6ο αιώνα.

81. KAISER, „Zum Aufbewahrungsort“ κ.λπ.

82. Πλούσιο υλικό για τον περιήρημο αυτόν κώδικα παρουσιάστηκε στην έκθεση που οργανώθηκε στη Φλωρεντία από 24 Ιουνίου έως 31 Αυγούστου 1983. Βλ. την έκδοση που επιμελήθηκε ο E. SPAGNESI, *Le Pandette di Giustiniano. Storia e fortuna della "Littera Florentina"*. [Biblioteca Medicea Laurenziana. Accademia Toscana di Scienze e Lettere «La

Εκτός από τον φλωρεντινό κώδικα σώζονται και οι πολύ μεταγενέστεροι (από τον 11ο-14ο αιώνα) codices Bononienses,⁸³ που περιέχουν το κείμενο του *Πανδέκτη*, με το οποίο εργάστηκαν οι Glossatores της Bologna. Οι κώδικες αυτοί, γνωστοί και ως versio vulgata (= δημόδης παραλλαγή), ελάχιστα λήφθηκαν υπόψη στην έκδοση που χρησιμοποιείται σήμερα.⁸⁴

Από άποψη προγράμματος διδασκαλίας προέβλεπε η constitutio Omnem για τον *Πανδέκτη* τρία έτη σπουδών, το δεύτερο έως και το τέταρτο (βλ. αναλυτικά πιο πάνω 3.1.3). Η θεωρία διέκρινε τα 50 βιβλία του σε «βιβλία πραττόμενα» και σε «βιβλία εξτραόρδινα», από τα οποία, σύμφωνα με αυτή τη διάκριση, μόνον η πρώτη ομάδα περιλαμβανόταν στο πρόγραμμα διδασκαλίας. Ως προς τη διάκριση αυτή διατυπώθηκαν ωστόσο

Colombaria». Facoltà di Giurisprudenza dell'Università degli Studi di Firenze], Firenze 1983. Πρβλ. επίσης *Le Pandette di Giustiniano. Storia e fortuna di un codice illustre. Due giornate di studio*, Firenze, 23-24 giugno 1983. [Accademia Toscana di Scienze e Lettere «La Colombaria». Studi, 76.] Firenze 1986, καθώς και την έκδοση *Justiniani Augusti Pandectarum codex Florentinus*, με επιμέλεια των A. CORBINO / B. SANTALUCIA, τ. I-II, Firenze 1988, που αποτελεί φωτογραφική ανατύπωση του παραπάνω χειρογράφου.

83. Βλ. για την εκτός του φλωρεντινού κώδικα χειρόγραφη παράδοση του *Πανδέκτη* B. H. STOLTE, "Some thoughts on the early history of the Digest text. Appendix: Ms.Naples IV.A.8 foll. 36-39 rescr.", *SG VI* σ. 103-119.

84. Η έκδοση αυτή έγινε από τον Th. Mommsen αρχικώς σε δύο τόμους (Berlin 1870) και αργότερα σε έναν, με συντομευμένο κριτικό υπόμνημα: Th. Mommsen / P. Krüger, *Corpus Iuris Civilis*, τ. I, Berlin 1877. Η έκδοση αυτή έχει ανατυπωθεί πολλές φορές. Τελευταία ανατύπωση (26η έκδοση): Hildesheim 2000. Σημαντικό βοήθημα για τη χρήση του *Πανδέκτη* είναι το *Vocabularium iurisprudentiae romanae* τ. I-V, Berlin 1894-1985, δηλαδή ένα αλφαβητικό ευρετήριο του κειμένου του έργου. Πολύ χρήσιμα είναι και το λεξικό των Heumann / Seckel, (ό.π. σημ. 49) και οι αλφαβητικοί πίνακες των Ochoa / Diez και των Nicolini / Sinatti d'Amico (ό.π. σημ. 49). Πρβλ. και I. Avotins, "On the Greek Vocabulary of the Digest", *Glotta* 60 (1982) 247-281. Ο *Πανδέκτης* έχει μεταφραστεί πολλές φορές σε διάφορες γλώσσες. Στην τελευταία γερμανική μετάφραση των O. Behrends / R. Knütel / B. Kupisch / H. H. Seiler, *Corpus Iuris Civilis*, τ. II: *Digesten 1-10*, Heidelberg 1995 (μέχρι το 2005 είχε ολοκληρωθεί και ο τ. IV με τη μετάφραση των βιβλίων 21-27), σ. XXV-XXVI παρατίθεται πίνακας των δώδεκα μεταφράσεων που έχουν γίνει μέχρι σήμερα, από τον οποίο όμως παραλείπεται η ελληνική μετάφραση του Ηλία Λιακοπούλου, τ. Α' - Ε', Αθήνα 1887-1891. Στον πίνακα πρέπει να προστεθεί και η μεταγενέστερη (ακόμη ασυμπλήρωτη) ιταλική μετάφραση: *Justiniani Augusti Digesta seu Pandectae. Digesti o Pandette dell'imperatore Giustiniano*. Testo e traduzione. [Università degli Studi di Roma «Tor Vergata». Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza], επιμ. S. Schipani, τ. I-II, Milano 2005.

πριν από μερικά χρόνια κάποιες αντιρρήσεις με το επιχείρημα, ότι η παραπάνω κατασκευή στηρίχθηκε σε παρανόηση των κειμένων.⁸⁵

3.2.3. Οι Εισηγήσεις. Ενόσω ακόμη διαρκούσε η εργασία για την κατάρτιση του *Πανδέκτη*,⁸⁶ δόθηκε στον Τριβωνιανό και στους αντικήσορες Θεόφιλο και Δωρόθεο η εντολή να εκπονήσουν ένα διδακτικό βοήθημα για τους αρχαίους φοιτητές των Νομικών Σχολών:

«πρὸς τοὺς ἄρτι νόμων ἀπτομένους καὶ τὴν μείζω διδασκαλίαν οὐ χωρούντας» (constitutio Tanta / Δέδωκεν § 11).

Το περιεχόμενο της εντολής ήταν σαφές:

«διεταξάμεθα προσήκειν ἐκ τῶν τοῖς ἀρχαίοις ἐν εἰσαγωγαῖς συγκεκριμένων τὰ καιριώτατά τε καὶ κρατοῦντα καὶ ὅποσα τοῖς νῦν πολιτενομένοις συμφέρεται πράγμασιν ταῦτα ἐξελεῖν καὶ ἀθροῖσαι καὶ εἰς ἡμᾶς ἀγαγεῖν, μεμνήσθαι δὲ καὶ τῶν ἡμετέρων διατάξεων, ἃς εἰς ἐπανόρθωσιν τῶν ἔμπροσθεν πεποιήμεθα, καὶ οὕτω συνθεῖναι δίδλους τέσσαρας, πρῶτα στοιχεῖα τῆς εἰσαγωγῆς ἔσομένας, ἃς δεῖ καλεῖν *Instituta* νενόμισται».

Σύμφωνα λοιπόν με τον κυρωτικό τους νόμο (§ 3), περιείχαν οι *Εισηγήσεις* το ισχύον δίκαιο σε απλή μεν, αλλά και απόλυτα ακριβή διατύπωση, ώστε να αφομοιώνουν οι φοιτητές τις βασικές αρχές του δικαίου από ένα λαμπρό αυτοκρατορικό έργο και όχι από αρχαίες μυθοπλασίες.

---

85. Τις αντιρρήσεις διέτύπωσε η Μ. ΤΗ. FÖGEN, „Zur Einteilung der Digesten. Drei byzantinische Traktate“, *FM V* σ. 1-26, επανεκδίδοντας τρία μικρά κείμενα του 10ου/11ου αιώνα (βλ. πιο κάτω 5.5.3), χωρίς ουσιαστική ερμηνευτική αξία, τα οποία προορίζονταν απλώς για την κάλυψη πρακτικών (διδασκτικών) αναγκών. Βλ. όμως και Ν. VAN DER WAL, „Praktien, praetorische und präzis als Fachworte im frühbyzantinischen Rechtsunterricht“, *SG I* σ. 93-127, που επιμένει με πειστικά (κατά τον Ρ. Ε. PIELER στη βιβλιοκρισία του *SZ Rom. Abt.* 108 [1991] 593-598 [597]) επιχειρήματα στη βασιμότητα της αντιχρυσόμενης διάκρισης.

86. Τις ομοιότητες και διαφορές *Πανδέκτη* και *Εισηγήσεων* εξετάζει ο J. P. MEINCKE, „Das Verhältnis der Institutionen Iustinians zu den Digesten“, *Hermeneutik* σ. 178-190, επισημαίνοντας ότι για τον Ιουστινιανό στο επίκεντρο της κωδικοποίησης βρισκόταν ο *Πανδέκτης*, ενώ οι *Εισηγήσεις* αποτελούσαν απλώς ένα συμπλήρωμα με στόχο τη συστηματοποίηση βασικών γνώσεων – πεδίο στο οποίο έχουν ωστόσο αυτές αποκτήσει στα μεταϊουστινιάνεια χρόνια και στη νεότερη έρευνα το προβάδισμα.

Οι *Εισηγήσεις*, όπως ονομάστηκαν στην ελληνική γλώσσα οι *Institutiones* (μολονότι ορθότερη θα ήταν η ονομασία «Διδασκαλίες») κυρώθηκαν στις 21 Νοεμβρίου 533 με την *constitutio Imperatoriam maiestatem*, που στο προοίμιό της περιέχει τον περίφημο χιαστί συσχετισμό νόμων και όπλων: «Η αυτοκρατορική μεγαλειότητα πρέπει όχι μόνο να κοσμεύεται με όπλα, αλλά και να οπλίζεται με νόμους, ώστε να μπορεί να ασκεί ορθή διακυβέρνηση τόσο σε καιρό πολέμου όσο και σε καιρό ειρήνης».⁸⁷

Οι συντάκτες έλαβαν ως βάση το ομώνυμο έργο του Γαΐου (τα κείμενα του οποίου επαναλαμβάνουν περίπου κατά τα 2/3), αλλά και άλλων νομικών της κλασικής περιόδου,⁸⁸ διαιρέθηκε δε η ύλη, όπως και στις *Institutiones* του Γαΐου, σε τέσσερα βιβλία. Το πρώτο βιβλίο περιέχει γενικές έννοιες, δίκαιο της προσωπικής κατάστασης και οικογενειακό δίκαιο, το δεύτερο εμπράγματο δίκαιο και τη διαδοχή εκ διαθήκης, το τρίτο την εξ αδιαθέτου διαδοχή και τις δικαιοπραξίες, το τέταρτο, τέλος, τις αδικοπραξίες, τη δικονομία και το ποινικό δίκαιο. Κάθε ένα από τα τέσσερα βιβλία υποδιαιρέθηκε – κατά το πρότυπο των δύο άλλων μερών της κωδικοποίησης – σε τίτλους. Στις σημερινές εκδόσεις διακρίνονται οι τίτλοι για συστηματικούς λόγους σε παραγράφους.

Η παλαιά άποψη ότι κάθε αντικήσωρ ανέλαβε δύο βιβλία, ενώ ο πρόεδρος της επιτροπής είχε μόνο την εποπτεία του όλου έργου, δεν φαίνεται να ευσταθεί, γιατί νεότερες έρευνες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ορισμένα μέρη του έργου προέρχονται απευθείας από τον Τριβωνιανό.⁸⁹ Πριν από

87. Ο συσχετισμός νόμων και όπλων ανήκει στους κοινούς τόπους των ιουστινιάνειων κειμένων. Βλ. και τον κυρωτικό νόμο της πρώτης έκδοσης του *Κώδικα*: «*Summa rei publicae tuitio de stirpe duarum rerum, armorum atque legum veniens vimque suam exinde muniens (...)*» πρβλ. και το προοίμιο της Νεαράς 24. Την πολιτική σημασία αυτού του συσχετισμού στο νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού εξάγει ο SIMON, *Gesetzgebung* σ. 23 επ. Πρβλ. L. BERKVEN, “*Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam sed legibus oportet esse armatam...* Notes on the influence of Justinian’s Institutes on the codification of customary law in the Southern Netherlands”, *Viva vox iuris romani* σ. 1-7.

88. Με τον εντοπισμό των άφθωνων παραπομπών σε χωρία του *Πανδέκτη* ή σε έργα νομικών μέσα στις *Εισηγήσεις* ασχολήθηκε πρόσφατα ο G. LUCHETTI, *Nuove ricerche sulle Istituzioni di Giustiniano*. [Seminario giuridico della Università di Bologna, 226.] Milano 2004.

89. Βλ. H. ANKUM, “Gaius, Theophilus and Tribonian and the *Actiones Mixtae*”, *Studies in Justinian’s Institutes in memory of J. A. C. Thomas* (London 1983) 4-17. Πολύ κατατοπιστικές είναι και οι υπόλοιπες μελέτες του παραπάνω τόμου, που σχεδόν όλες αναφέρονται στις *Εισηγήσεις*.

μερικά χρόνια, ύστερα από λεπτομερή ανάλυση των *Εισηγήσεων*, κατέληξε ο Giuseppe Falcone⁹⁰ στη διαπίστωση της ακόλουθης κατανομής: Ο Θεόφιλος συνέταξε το βιβλίο 1 (πλην του τίτλου 7), από το βιβλίο 2 τους τίτλους 1-9 και 25 και από το βιβλίο 3 τους τίτλους 1-11· ο Δωρόθεος τους τίτλους 10-24 του βιβλίου 2, 13-29 του βιβλίου 3 και ολόκληρο το βιβλίο 4· ο Τριβωνιανός,⁹¹ τέλος, ανέλαβε τους τίτλους 1.7 και 3.12, καθώς και όλες τις προσθήκες που βασιζόνταν σε αυτοκρατορικούς νόμους των 5ου και 6ου αιώνων.⁹²

Το διδακτικό αυτό βοήθημα είναι έτσι διατυπωμένο, σαν να απευθύνεται στους φοιτητές ο ίδιος ο αυτοκράτορας, δηλαδή σαν να προέρχεται από αυτόν η διδασκαλία. Παρά τη μορφή του ωστόσο αυτή δεν παύει το έργο να αποτελεί νόμο, όπως και τα άλλα δύο μέρη της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης.⁹³ Ο διττός χαρακτήρας των *Εισηγήσεων* φαίνεται καθαρά στον κυρωτικό τους νόμο.⁹⁴

90. G. FALCONE, «Il metodo di compilazione delle 'Institutiones' di Giustiniano», *Annali di Seminario Giuridico dell'Università di Palermo* 45 (1998) 223-426.

91. Βλ. M. VARVARO, «Lo stile di Triboniano e la compilazione delle 'Institutiones' di Giustiniano», *SDHI* 68 (2002) 319-398.

92. Για την έρευνα αυτού του υλικού βλ. G. LUCHETTI, *La legislazione imperiale nelle Istituzioni di Giustiniano*. [Seminario Giuridico dell'Università di Bologna, 166.] Milano 1996. Πρβλ. επίσης V. CRESCENZI, «Per la storia della tradizione e la critica del testo delle istituzioni di Giustiniano», *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. XIV Convegno internazionale, in memoria di Guglielmo Nocera* (Napoli 2003) 673-703.

93. Άλλες λεπτομέρειες ως προς τη σύνταξη των *Εισηγήσεων* βλ. στον WENGER, *Quellen* σ. 600-637. Νεότερη βιβλιογραφία βλ. στον PIELER, *Rechtswissenschaft* σ. 417 σημ. 112 (= σ. 286 σημ.112). Πρόσθεσε G. G. ARCHI, «Le 'Institutiones' di Giustiniano e l'Unità del 'Corpus iuris'», *BIDR* 35-36 (1993-1994) 499-509· ο ΙΔΙΟΣ, «Le 'Institutiones' di Giustiniano lette nell'Unità del 'Corpus iuris'», *Collatio Iuris Romani* (ό.π. σημ. 72) σ. 7-15· LUCHETTI, *La legislazione imperiale* (ό.π., προηγ. σημ.) και G. MELILLO, «Le Istituzioni di Giustiniano e la storia della tutela», *Iuris vincula. Studi in onore di Mario Talamanca* (Napoli 2001) 423-437. Τη διδακτική αξία των *Εισηγήσεων* και για τον σημερινό νομικό κόσμο τονίζουν οι J. P. MEINCKE, „Die Institutionen Justinians aus heutiger Sicht“, *Juristenzeitung* 52 (1997) 689-693 και G. THÜR, „Die Antezessoren-Vorlesung: Iustiniani Redivivae“, *A bonis bona discere. Festgabe für János Zlinsky zum 70. Geburtstag* (Miskolc 1998) 587-595. Ανάλογο περιεχόμενο έχει και η μελέτη του BERKVEN'S, „*Imperatoriam maiestatem*“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 87).

94. Βλ. το σχετικό απόσπασμα του νόμου από την ελληνική παράφραση του Θεοφίλου στη νέα κριτική έκδοση του κειμένου (LOKIN κ.λπ. [πιο κάτω σημ. 119] σ. 954 = ΖΕΨΩΝ, *JGR* τ. Γ' σ. 3 επ.).

Το κείμενο των *Εισηγήσεων* έχει διασωθεί σε περισσότερα χειρόγραφα, από τα οποία γνωστότερο είναι ο Codex Taurinensis, που προέρχεται μεν από τον 10ο αιώνα, αλλά στηρίζεται σε πολύ παλαιότερα πρότυπα, ώστε να μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής πηγή.⁹⁵

3.2.4. Η νέα νομοθεσία. Κατά την άσκηση του νομοθετικού του έργου χρησιμοποίησε ο Ιουστινιανός τις μέχρι τότε γνωστές από τους προκατόχους του τυπικές μορφές. Πιο συχνά απαντούν νόμοι γενικού περιεχομένου· συνήθως φέρουν την ονομασία «νεαρά (διάταξη)» ή novella (constitutio), αλλά και «ήδικτον» (= εξελληνισμένη μορφή του edictum), «σάκρα» (από το sacra lex) ή απλά «νόμος». Παράλληλα εκδίδονται και «νόμοι ιδικοί» που αποβλέπουν είτε στην αντιμετώπιση ειδικών περιπτώσεων είτε (σπάνια) στην παροχή προνομίων· μερικές φορές πρόκειται κατ' ουσίαν για rescripta (που αποδίδονται στα βυζαντινά κείμενα με τον όρο «αντιγραφή»)⁹⁶. Μία ενδιαμέση (ανάμεσα στους γενικούς και στους ειδικούς νόμους) μορφή αποτελούν οι «πραγματικοί τύποι ή νόμοι» (sanctiones pragmaticae)⁹⁷ που

95. Κριτική έκδοση: Από τον P. KRÜGER στον ίδιο τόμο με την έκδοση του *Πανδέκτη* του Mommsen (ό.π. σμ. 84). Αλφαβητικό ευρετήριο για τις *Εισηγήσεις* έχει εκδώσει ο R. AMBROSINO, *Vocabularium Institutionum Iustiniani Augusti*. [Fondazione Guglielmo Castelli, 20.] Milano 1942. Χρήσιμα είναι και για τις *Εισηγήσεις* το λεξικό των HEUMANN / SECKEL, καθώς και οι αλφαβητικοί πίνακες των OCHOA / DIEZ και των NICOLINI / SINATTI D'AMICO (ό.π. σμ. 49). Οι *Εισηγήσεις* έχουν μεταφραστεί στα αγγλικά (J. B. MOYLE, London 1913 [1955]· J. A. C. THOMAS, Amsterdam-Oxford 1975) και στα γερμανικά (Ανώνυμος, Stuttgart 1903· O. BEHREND / R. KNÜTEL / B. KUPISCH / H. SEILER, Heidelberg ²1999).

96. Με τη Νεαρά 125 (έτ. 543) θέλησε ο Ιουστινιανός να περιορίσει τη συνήθεια των δικαστών, να απευθύνονται χωρίς ιδιαίτερα σοβαρό λόγο στον αυτοκράτορα για την επίλυση αμφισβητήσεων, «ὥστε μὴ ὑπέρθειν ταῖς ὑποθέσειν ἐκ τούτου γίνεσθαι καὶ ἄλλο πάλιν προοίμιον τὰς ἐξετάσεις λαμβάνειν» (προοίμ. Ν. 125). Πρβλ. F. SITZIA, «Giudici e legislatori: il divieto stabilito da Nov. 125 nella storia del diritto», *Tradizione romanistica e costituzione. 50 anni Corte Costituzionale* (Napoli-Roma 2006) Π 1403-1432. Παρ' ὅλ' αὐτά διατυπώνεται ως μομφή η παρατήρηση, ότι ο Ιουστινιανός εγκατέλειψε την αξιοποιηθείσα στο παρελθόν τακτική των Ρωμαίων προκατόχων του να αντιμετωπίζουν συγκεκριμένες διαφορές με rescripta, και αντ' αυτού εκδίδει γενικούς νόμους που καλύπτουν μελλοντικές υποθετικές καταστάσεις, κάτι που μερικές φορές τον παρασύρει σε βιαστικές (και ατυχείς) αποφάσεις, όπως π.χ. στην περίπτωση της Ν. 106 που καταργήθηκε ύστερα από ένα χρόνο με τη Ν. 110 (FÖGEN, „Gesetz“ κ.λπ. [ό.π. 1 σμ. 82] σ. 142 επ.).

97. Βλ. σχετικά WENGER, *Quellen* σ. 434 επ.· P. CLASSEN, *Kaiserreskript und Königsurkunde*. [Βυζαντινά κείμενα και μελέται, 15.] Θεσσαλονίκη 1977, passim· N. VAN

αφορούν σε ομάδες προσώπων ή και σε μεμονωμένα άτομα. Μορφή ειδικών νόμων είναι και τα *mandata* που εξαφανίζονται μετά τον Ιουστινιανό.

Η παρατηρούμενη στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας άγνοια της λατινικής γλώσσας οδήγησε τον Ιουστινιανό στην όλο και μεγαλύτερη χρήση των ελληνικών στα νομοθετικά του κείμενα. Έτσι οι Νεαρές γραφθηκαν στη συντριπτική τους πλειονότητα σε ελληνική γλώσσα.⁹⁸ Σε ελάχιστες περιπτώσεις έγινε χρήση των λατινικών και συγκεκριμένα, αν υπήρχε κάποιος ειδικός λόγος, αν δηλαδή το επέβαλλαν οι γλωσσικές συνθήκες του τόπου, για τον οποίο προοριζόταν η ρύθμιση, ή του κύκλου των προσώπων, στα οποία αυτή αφορούσε (βλ. και πιο πάνω 1.2.10). Σε ακόμα λιγότερες περιπτώσεις υπήρξε δίγλωσση διατύπωση (όπως π.χ. στην *constitutio Tanta* / *Δέδωκεν*, στη Ν. 18⁹⁹ κ.ά.¹⁰⁰).

Από την ανάλυση των Νεαρών προκύπτει ότι ο Ιουστινιανός απέδιδε ως νομοθέτης στην έννοια του νόμου περιεχόμενο που ελάχιστα απείχε από τις σημερινές αντιλήψεις.¹⁰¹ Η νομιμότητα στη δράση της διοίκησης

DER WAL, „Die Textfassung der spätrömischen Kaisergesetze in den Codices“, *BIDR* 83 (1980) 1-27· Ο ΙΔΙΟΣ, „Edictum und lex edictalis. Form und Inhalt der Kaisergesetze im spätrömischen Reich“, *RIDA* 28 (1981) 277-313· Ο ΙΔΙΟΣ, „Opuscula varii argumenti. I. Die spätrömischen Gesetzesformen nochmals betrachtet“, *SG VI* σ. 143-146· P. KUSSMAUL, *Pragmaticum und Lex. Formen spätrömischer Gesetzgebung, 408-457*. [Hypomnemata. Untersuchungen zur Antike und zu ihrem Nachleben, 67.] Göttingen 1981.

98. Ο G. MATINO, «Evoluzione strutturale e linguistica bizantina: le Novelle di Giustiniano e di Leone il Saggio», *Κοινωνία* 19 (1995) 163-179, συγκρίνει ως προς τη δομή και τη γλώσσα τις Νεαρές των δύο αυτοκρατόρων, παραβλέποντας όμως το γεγονός ότι οι Νεαρές του Λέοντος έχουν, κατά την κρατούσα άποψη (βλ. πιο κάτω 5.2.1), γραφεί από τον ίδιο και, επομένως, το ύφος τους δεν μπορεί να ληφθεί ως κριτήριο για τη διαπίστωση της εξέλιξης της γλώσσας των νομοθετικών κειμένων.

99. Η δίγλωσση σύνταξη της Ν. 18 μνημονεύεται στη Ν. 66.

100. Για βιβλιογραφία με μινεία άλλων περιπτώσεων βλ. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ιδεολογικές και πρακτικές παράμετροι του γλωσσικού προσανατολισμού των νομικών κειμένων στο πρώιμο και το μέσο Βυζάντιο», *Κατευόδιον* σ. 191-212 (199 σημ. 28).

101. Πρβλ. SIMON, *Gesetzgebung* σ. 31· ως προς δε το όλο έργο του Ιουστινιανού παρατηρεί: „Er ist in vieler Hinsicht der modernste Gesetzgeber. Bei ihm sind römisches Rechtsdenken und griechische Rechtsphilosophie eine kurze und folgenreiche Verbindung eingegangen“ (σ. 50). Στη διαπίστωση ότι οι εισαγόμενες κατά περίπτωση ρυθμίσεις „eine verblüffende Ähnlichkeit mit den Aufgaben moderner Gesetze hätten“ καταλήγει και η FÖGEN, „Gesetz“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 82) σ. 148, αναλύοντας τους στόχους των επί μέρους Νεα-

ήταν γι' αυτόν σημαντική· φρόντιζε λοιπόν σε κάθε περίπτωση να υφίσταται πρόβλεψη με διάταξη νόμου, πράγμα όχι δύσκολο, δοθέντος ότι είχε την τάση να υποβάλλει σε συστηματική και ορθολογιστική ρύθμιση όλα τα νομικά προβλήματα της κοινωνίας. Η αντιμετώπιση ωστόσο αυτών των προβλημάτων παρέμεινε σε όλο το διάστημα της βασιλείας του περιπτωσιολογική, γιατί μέχρι τον θάνατό του δεν φαίνεται να είχε ένα συγκεκριμένο νομοθετικό πρόγραμμα.¹⁰²

Ο αριθμός των νομοθετικών πράξεων του Ιουστινιανού δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί με ακρίβεια, γιατί ασφαλώς έχει χαθεί ένα μεγάλο μέρος τους.¹⁰³ Όσες δημοσιεύθηκαν πριν από τη δεύτερη έκδοση του *Κώδικα* έχουν διασωθεί, σε συντομευμένη βέβαια διατύπωση, εκεί. Σώζονται επίσης οι εισαγωγικές και κυρωτικές διατάξεις των διαφόρων μερών της κωδικοποίησης.¹⁰⁴ Για να διευκολυνθεί ο σχηματισμός γενικής εικόνας αναφέρονται εδώ με χρονολογική σειρά (υπό τη συμβατική τους ονομασία)¹⁰⁵

ρών. Ορολογικές ιδιαιτερότητες των Νεαρών επισημαίνει η LANATA, «Du vocabulaire» κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 73).

102. Βλ. την πειστική επιχειρηματολογία του SIMON, *Gesetzgebung* σ. 28-35. Την έλλειψη προγράμματος δεν καλύπτει η τάση για την αντιμετώπιση ειδικών περιπτώσεων με γενικές ρυθμίσεις (βλ. πιο πάνω σημ. 96).

103. Βλ. π.χ. τον πίνακα Νεαρών που παραθέτει ο W. KAISER, *Authentizität und Geltung spätantiker Kaisergesetze*. [Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, 96.] München 2007, σ. 521 επ., από τις οποίες μικρό μόνο μέρος περιέχεται στη *Συλλογή των 168 Νεαρών*. Στις σ. 37-40 επανεκδίδει ο KAISER κριτικώς δύο από τις εκτός *Συλλογής* Νεαρές του Ιουστινιανού του 541 και 542 (LOUNGHIS κ.ά. [αμέσως πιο κάτω], *Regesten* αριθ. 1248 και 1271), μία του Ιουστίνου Β' του 568 (DÖLGER, *Regesten* αριθ. 11) και ένα διάταγμα του 569. Βλ. ακόμη ο ΙΔΙΟΣ, „Wandlungen“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 33) σ. 307 επ., που επισημαίνει πολλές λατινικές Νεαρές, προοριζόμενες για λατινόγλωσσες περιοχές της αυτοκρατορίας, οι οποίες είναι γνωστές μέσω των παραρτημάτων της Επιτομής των Νεαρών του Ιουλιανού. Σημαντικό βοήθημα για τον σχηματισμό συνολικής εικόνας του νομοθετικού έργου του Ιουστινιανού αποτελεί το έργο των LOUNGHIS / BLYSIDU / LAMPAKES, *Regesten* (ό.π. 1 σημ. 68), επειδή στηρίζεται και σε πληροφορίες φιλολογικών πηγών.

104. Οι νόμοι αυτοί, που ήταν προσαρτημένοι στο οικείο μέρος της κωδικοποίησης (εκτός από την c. Deo auctore και την c. Tanta που έχουν, επί πλέον, καταχωριστεί και στον *Κώδικα* 1.17.1-2), περιέχουν σημαντικό πληροφοριακό υλικό για τη διαδικασία κωδικοποίησης. Βλ. B. F. EBRARD, „Die Entstehung des Corpus iuris nach den acht Einführungsgesetzen Justinians“, *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte* 5 (1947) 28 επ.

105. Έχει επικρατήσει να αναφέρονται οι νόμοι αυτοί με τις πρώτες λέξεις του κειμένου τους, ενώ κατά την εποχή της έκδοσής τους η ονομασία τους συνίστατο στο αντικεί-

οι νόμοι (constitutiones) αυτοί: α) *constitutio Haec* της 13 Φεβρουαρίου 528 (σύσταση επιτροπής για τη σύνταξη του πρώτου *Κώδικα*), β) *constitutio Summa rei publicae* της 7 Απριλίου 529 (κύρωση του *Κώδικα* αυτού), γ) *constitutio Deo auctore* της 16 Δεκεμβρίου 530 (σύσταση επιτροπής για τη σύνταξη του *Πανδέκτη*), δ) *constitutio Imperatoriam maiestatem* της 21 Νοεμβρίου 533 (κύρωση των *Εισηγήσεων*), ε-ζ) *constitutio Tanta* /*Δέδωκεν* της 16 Δεκεμβρίου 533 (κύρωση του *Πανδέκτη*), ζ) *constitutio Omnem* της 16 Δεκεμβρίου 533 (αναμόρφωση των νομικών σπουδών)¹⁰⁶ και η) *constitutio Cordi* της 16 Νοεμβρίου 534 (κύρωση της δεύτερης έκδοσης του *Κώδικα*).

Από τις διατάξεις που δημοσιεύθηκαν ανάμεσα στην πρώτη και στη δεύτερη έκδοση του *Κώδικα* ξεχωρίζουν δύο ομάδες: οι *Quinquaginta Decisiones* και οι *Constitutiones ad commodum propositi operis pertinentes* (βλ. πιο πάνω 3.2.2).

Η νομοθετική δραστηριότητα συνεχίστηκε αμείωτη και μετά την δεύτερη έκδοση του *Κώδικα*.¹⁰⁷ Από την *constitutio Cordi* προκύπτει πως ο αυτοκράτορας σκόπευε να προβεί και σε τρίτη έκδοση του *Κώδικα* ή, τουλάχιστον, να συγκεντρώσει σε επίσημη συλλογή αυτό το μεταγενέστερο νομοθετικό υλικό – πρόθεση που δεν πραγματοποιήθηκε τελικώς. Η ύπαρξη ωστόσο ορισμένων «κωδικοποιητικών» Νεαρών ίσως να μην είναι άσχετη με τις εργασίες για την εκπόνηση αυτής της βελτιωμένης έκδοσης. Όπως προαναφέρθηκε, ψυχή και νους της κωδικοποίησης υπήρξε ο Τριβωνιανός, του οποίου ο θάνατος επήλθε αιφνίδια (εξ αιτίας κάποιας επιδημίας) κατά πάσαν πιθανότητα το καλοκαίρι του 542.¹⁰⁸ Μετά τη χρονολογία αυτή κάνουν την εμφάνισή τους τέσσερες μεγάλες Νεαρές,

---

μενο της ρύθμισης, π.χ. *De conceptione Digestorum* (= *constitutio Deo auctore*), *De confirmatione Digestorum* (= *constitutio Tanta* / *Δέδωκεν*) κ.ο.κ.

106. Η εκδοχή, με βάση την § 22 της *const. Tanta* / *Δέδωκεν*, ότι η *const. Omnem* είχε συνταχθεί και στα ελληνικά, αμφισβητείται (βλ. πιο πάνω σημ. 60).

107. Βλ. για τη νομοθεσία της περιόδου αυτής WENGER, *Quellen* σ. 652-679. Η βιβλιογραφία γύρω από τις ιουστινιάνειες Νεαρές είναι τεράστια. Σημαντική, επειδή θίγει πολλά θέματα μεθόδου και νομοθετικής πολιτικής, παραμένει η μονογραφία της G. LANATA, *Legislazione e natura nelle Novelle giustiniane*. [Storia del pensiero giuridico, 7.] Napoli 1984, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, καθώς και Η ΙΔΙΑ, *Società e diritto nel mondo antico. Sei saggi sulle novelle Giustiniane*, Torino 1994. Χρήσιμη, παρά τις ελλείψεις που εμφανίζει, είναι η μονογραφία του KRUMPHOLZ, *Über sozialstaatliche Aspekte* κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 80).

108. Βλ. HONORÉ, ό.π. (σημ. 7) σ. 64.

ειδικότερα η Ν. 117 το Δεκέμβριο του 542, η Ν. 118¹⁰⁹ το 543, η Ν. 120 το 544 και η Ν. 123 το 546. Χρησιμοποιήθηκε πιο πάνω για τις Νεαρές αυτές ο όρος «κωδικοποιητικές», επειδή επαναλαμβάνουν σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό προγενέστερο δίκαιο, εισάγοντας μεταρρυθμίσεις σε πολύ περιορισμένη κλίμακα. Είναι λοιπόν πιθανό να αποτελούσαν οι Νεαρές αυτές τμήμα της προεργασίας (ή υποκατάστατο) για την τρίτη έκδοση του *Κώδικα*, που μετά τον θάνατο του Τριβωνιανού δεν ήταν πλέον εφικτή στην αρχικώς προβλεπόμενη μορφή.¹¹⁰

Επίσημη συλλογή των Νεαρών δεν έχει διασωθεί. Έτσι οι γνώσεις μας προέρχονται από ανεπίσημες συλλογές ή από διδακτικά έργα. Πιο γνωστή από τις ιδιωτικές συλλογές είναι η λεγόμενη *Συλλογή των 168 Νεαρών* – στην πραγματικότητα οι Νεαρές της Συλλογής είναι 165, επειδή τρία ζεύγη (32/34, 75/104 και 143/150) ταυτίζονται –¹¹¹ που πρέπει να έλαβε την τελική της μορφή λίγο μετά το 575. Τον κύριο όγκο της αποτελούν Νεαρές του Ιουστινιανού που συμπληρώθηκαν με επτά των άμεσων διαδόχων του, δηλαδή τέσσερες (Ν. 140, 144, 148 και 149) του Ιουστίνου Β' (565-578) και τρεις (Ν. 161, 163 και 164) του Τιβερίου Β' από την εποχή που ασκούσε καθήκοντα αντιβασιλεία στη θέση του άρρωστου Ιουστίνου. Περιλαμβάνει ακόμη και τρία διατάγματα Επάρχων Πραιτωρίων (που ασκούσαν μέσα στην περιφέρειά τους περιορισμένη νομοθετική εξουσία).

Οι Νεαρές φέρουν επικεφαλίδες που δεν είναι όμως αυθεντικές, γιατί αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη. Τα πρωτόκολλα, δηλαδή τα αρχικά μέρη των Νεαρών, έχουν περιοριστεί στα ονόματα του αυτοκράτορα και του πολιτειακού ή εκκλησιαστικού αξιωματούχου που ήταν αποδέκτης του νόμου. Αντιθέτως τα εσχατόκολλα, δηλαδή τα καταληκτικά μέρη του κειμένου, όπου αναγράφεται ο χρόνος έκδοσης της κάθε Νεαράς, έχουν μεταφερθεί από τα πρωτότυπα κείμενα κατά λέξη (σε λατινική γλώσσα), συχνά όμως ελλιπή ή παραμορφωμένα.¹¹²

109. Βλ. γι' αυτήν R. LAMBERTINI, *I caratteri della novella 118 di Giustiniano*. [Seminario giuridico della Università di Bologna, 75.] Milano 1977.

110. Πρβλ. B. RUBIN, *Das Zeitalter Justinians*, τ. I, Berlin 1960, σ. 166 επ.

111. Πρβλ. N. VAN DER WAL, «La version florentine de la collection de 168 nouvelles», *TvR* 49 (1981) 149-158.

112. Οι VAN DER WAL / LOKIN σ. 62 παρατηρούν ότι στα τέλη του 6ου αιώνα ακόμη και ένας πεπειραμένος νομικός δεν ήταν πια σε θέση να αναλύσει σωστά τις λατινικές χρονολογικές ενδείξεις.

Από τις 168 Νεαρές της Συλλογής οι μισές περίπου είναι αφιερωμένες στην κεντρική ή την περιφερειακή οργάνωση του κράτους, στις αρμοδιότητες των οργάνων του, στα δικαστήρια και την απονομή της δικαιοσύνης, στην κατάρτιση των δικαιοπρακτικών εγγράφων και τους συμβολαιογράφους, στη φορολογία. Το ένα τρίτο καλύπτει θέματα ιδιωτικού δικαίου, δηλαδή δικαίου των προσώπων, οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου. Οι υπόλοιπες ρυθμίζουν τα οργανωτικά ζητήματα της Εκκλησίας και το νομικό καθεστώς κληρικών και μοναχών ή άλλων θρησκευτικών ομάδων.¹¹³ Με την επιφύλαξη των ειδικών διατάξεων κάθε νόμου σχετικά με τις διάφορες κυρώσεις, αν διαπιστωθεί παράβασή του, Νεαρές με αποκλειστικά ποινικό περιεχόμενο είναι μάλλον σπάνιες.

Μέχρι τη Νεαρά 120 ακολουθούσε η συλλογή χρονολογική τάξη, που αλλοιώθηκε κατόπιν με προσθήκες και συμπληρώσεις. Αρχικά περιείχε η συλλογή όχι μόνο τις ελληνικές Νεαρές, όπως στη σημερινή της χειρόγραφη παράδοση, αλλά και λατινικές, από τις οποίες απέμειναν μόνον οι επικεφαλίδες και σε μερικά σημεία αποσπάσματά τους σε ελληνική γλώσσα ή περιλήψεις από τα έργα των σχολαστικών Αθανασίου και Θεοδώρου (βλ. πιο κάτω 4.3.1). Η εν χρήσει κριτική έκδοση¹¹⁴ στηρίχθηκε στην παραπάνω συλλογή (στο μέτρο βέβαια που είναι δυνατόν σήμερα να αναπλάσσουμε το ακριβές περιεχόμενό της, γιατί σώζεται σε δύο αρκετά μεταγενέστερους κώδικες, τον Marcianus graecus 179 του 13ου αιώνα και τον Laurentianus plut. 80.4 του 14ου¹¹⁵), στα έργα των αντικηνοσόρων, όπως είναι το *Authenticum* και οι επιτομές του Ιουλιανού (βλ. πιο κάτω 3.3.1),

113. Πρβλ. H. CASTRITIUS, „Justinians Novellen zur Judengesetzgebung“, *Aschkenas* 8 (1998) 7-27.

114. Η υπάρχουσα κριτική έκδοση που άρχισε από τον R. SCHÖLL και μετά τον θάνατό του ολοκληρώθηκε από τον W. KROLL αποτελεί τον τ. III στην έκδοση TH. MOMMSEN / P. KRÜGER, *Corpus Iuris Civilis*, Berlin 1895. Η έκδοση αυτή έχει ανατυπωθεί πολλές φορές. Τελευταία ανατύπωση (12η έκδοση): Hildesheim 1993. Έκδοση των Νεαρών είχε επιχειρήσει στην Ελλάδα (Αθήνα 1898) ο Α. ΜΑΤΕΙΣΙΣ, προσθέτοντας παραπομπές στα αντίστοιχα χωρία των *Βασιλικών* και της *Εξαβίβλου* του Αρμενοπούλου. Ιστορική επισκόπηση όλων των εκδόσεων των Ιουστινιανείων Νεαρών μετά την ανακάλυψη της τυπογραφίας βλ. στον BURGMANN, „Die Gesetze“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 89).

115. Βλ. προχειρώς για τα χειρόγραφα αυτά VAN DER WAL / LOKIN σ. 59. Για τον δεύτερο κώδικα βλ. και D. HOLWERDA, „Zum neuentdeckten Schlußteil der Florentiner Novellenhandschrift“, *Novella Constitutio* σ. 99-104.

και σε άλλες μεταγενέστερες πηγές. Εκτός από τη *Συλλογή των 168 Νεαρών*¹¹⁶ υπήρξαν ασφαλώς και άλλες με γνωστό περιεχόμενο, όπως π.χ. η *Collectio Ambrosiana* (που οφείλει το όνομά της στον Codex Ambrosianus L 49 sup.: βλ. πιο κάτω 4.6.8), καθώς και άλλες, το κείμενο των οποίων είναι ανέκδοτο¹¹⁷ ή δεν έχει περισωθεί και είναι γνωστές μόνον από μνείες σε άλλα έργα.¹¹⁸

---

116. Προσπάθεια για την κατάρτιση λεξιλογίου της *Συλλογής των 168 Νεαρών* άρχισε πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, συνεχίστηκε από τη Βαυαρική Ακαδημία των Επιστημών, αλλά περί τα τέλη της δεκαετίας του '60 εγκαταλείφθηκε. Στο μεταξύ αναλήφθηκε ανάλογη προσπάθεια στην Ιταλία με τη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών που έχει προ πολλού ολοκληρωθεί: G. G. ARCHI και A. M. BARTOLETTI COLOMBO, *Legum Iustiniani Imperatoris vocabularium. Novellae*. Pars latina, τ. I-X και indices, Milano 1977-1979. Pars graeca, τ. I-VII και indices, Milano 1984-1989. Παράλληλα η A. M. BARTOLETTI COLOMBO εξέδωσε το *Lessico delle Novellae di Giustiniano*, τ. I-II, Roma 1983-1986. Χρήσιμο βοήθημα, ως ένα είδος ευρετηρίου των Νεαρών, είναι και το βιβλίο του N. VAN DER WAL, *Manuale Novellarum Iustiniani. Aperçu systématique du contenu des nouvelles de Justinien*, Groningen ²1998.

117. Βλ. KAISER, *Authentizität* κ.λπ. (ό.π. σημ. 103) σ. 198, όπου περιγράφεται μία μικρή συλλογή λατινικών Νεαρών αναφερόμενων στο εκκλησιαστικό δίκαιο της Β. Αφρικής.

118. Ο KAISER, ό.π. σ. 371 επ. μνημονεύει και άλλες συλλογές, όπως των 134 Νεαρών (στην οποία βασίστηκε το *Authenticum*), των 124 Νεαρών (επί της οποίας στήριξε τη διδασκαλία του ο αντικίνησωρ Ιουλιανός), ή άλλη που πιθανόν χρησιμοποίησε ο νεότερος Ανώνυμος (βλ. 4.3.2). Μαρτυρείται η ύπαρξη και συλλογών που καταρτίστηκαν κατά τη διάρκεια της ζωής του Ιουστινιανού. Βλ. π.χ. στους VAN DER WAL / LOKIN σ. 38 για μία συλλογή από 122 Νεαρές με αριθμηση όχι μόνο των Νεαρών, αλλά και των επί μέρους κεφαλαίων τους, που ανάγεται στο 555 ή 556, καθώς και για μία άλλη της ίδιας περίπου εποχής, που περιλάμβανε 137 Νεαρές. Πρβλ. F. GORIA, «Le raccolte delle novelle giustinianee e la Collezione greca delle 168 Novelle», *Prin 2004. L'esperienza giuridica giustiniana dopo la Compilazione, Novelle e interpreti. Esiti di una ricerca*. [Università del Piemonte Orientale «Amedeo Avogadro». Dipart. di Scienze Giuridiche ed Economiche] 2008, σ. 3-14 (4 επ.) που συνοψίζει τις μαρτυρίες για την ύπαρξη άλλων συλλογών.

3.3. Η νομική ερμηνευτική φιλολογία.

3.3.1. Το ερμηνευτικό έργο της εποχής των αντικηνοσόρων. Το μεγαλύτερο μέρος της φιλολογικής αυτής παραγωγής αποτελείται από το (με έμμεσο τρόπο· βλ. πιο πάνω) διασωθέν προϊόν της διδασκαλίας των αντικηνοσόρων: α) Στη διδασκαλία των *Εισηγήσεων* ανάγονται τα *Ινστιτούτα* του Θεοφίλου, για τα οποία έγινε ήδη λόγος (βλ. 3.1.5).¹¹⁹ Σήμερα δεν γίνονται πλέον δεκτές αντιρρήσεις σχετικά με την πατρότητα του έργου.¹²⁰ Προέρχεται από τη συνένωση των παραδόσεων του Θεοφίλου μεταξύ 533 και 534 τόσο υπό τη μορφή «ίνδηκα» όσο και «παραγραφών». Τη συνένωση πραγματοποίησε κάποιος από τους μαθητές του με βάση τις σημειώσεις που είχε κρατήσει κατά τη διδασκαλία.¹²¹ Το έργο διαδόθηκε τόσο πολύ, ώστε σύντομα εκτόπισε το πρωτότυπο κείμενο των *Εισηγήσεων*. Όπως επισημάνθηκε πιο πάνω, πρόκειται για το μοναδικό έργο που διασώζει ακέραιη τη διδασκαλία αντικήνοσορα – εξυπακούεται, ως προς τις *Εισηγήσεις* μόνο. Τα *Ινστιτούτα* έγιναν με τον καιρό αντικείμενο αυτοτελούς διδασκαλίας. Έτσι εξηγείται το περίεργο φαινόμενο να υπάρχουν σχόλια στα *Ινστιτούτα* με τη μορφή «παραγραφών» τόσο του ίδιου του Θεοφίλου όσο

119. Νέα κριτική έκδοση: J. H. A. LOKIN / ROOS MEIJERING / B. H. STOLTE / N. VAN DER WAL, *Theophili antecessoris paraphrasis Institutionum*, με αγγλική μετάφραση του A. F. MURISON, Groningen 2010 (η έκδοση στις σ. 1-949). Πρβλ. την αμέσως παλαιότερη του E. C. FERRINI, *Institutionum graeca paraphrasis Theophilo antecessori vulgo tributa...*, τ. I-II, Berlin 1884-1897 (ανατύπ. Aalen 1967) (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Γ' σ. 3-271). Στην Ελλάδα πραγματοποιήσε το 1836 έκδοση των *Ινστιτούτων* ο Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ με βάση την έκδοση «του Ρείτζίου» (Reitz· βλ. πιο πάνω 1.4.1).

120. Οι αντιρρήσεις έχουν διατυπωθεί από τον εκδότη των *Ινστιτούτων* FERRINI σε διάφορες μελέτες του και αντικρούσθηκαν από πολλές πλευρές. Αντί για άλλους βλ. J. H. A. LOKIN, “Theophilus Antecessor. I. (...) II. Was Theophilus the Autor of the Paraphrase?”, *TvR* 44 (1976) 339-344 (= *Analecta Groningana* σ. 91-97). Για το πρόσωπο του Θεοφίλου βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, “Die Karriere des Theophilus Antecessor. Rang und Titel im Zeitalter Justinians“, *SG I* σ. 43-68 (= *Analecta Groningana* σ. 99-113). Πρβλ. τώρα και PIELER, „Zur Hermeneutik“ κ.λπ. (όπ. 1 σημ. 3) σ. 361.

121. Ο G. FALCONE, «La formazione del testo della parafrasi di Teofilo», *TvR* 68 (2000) 417-431, αντιθέτως, υποστηρίζει ότι η παράφραση αποδίδει όχι μία συνένωση παραδόσεων, αλλά μία ενιαία διδασκαλία εισηγήσεων ως αυτοτελούς μαθήματος. Ο Θεόφιλος, κατά την άποψη αυτή, συνέχισε και μετά την έκδοση των *Εισηγήσεων* τη διδακτική του δραστηριότητα κατά το προϊουστινιάνειο πρότυπο, στο οποίο ανταποκρίνονταν οι Εισηγήσεις του Γαΐου. Απλώς την προσήρμοσε στη νέα νομική πραγματικότητα.

και άλλων αντικηνοσόρων (Στεφάνου, Κωβίδα¹²²), τα πιο πολλά όμως ανώνυμα. Τα σχόλια αυτά αναφέρονται στο λατινικό κείμενο, δηλαδή στο αρχικό, και φαίνεται¹²³ πως προστέθηκαν μεταγενεστέρως, όταν το κείμενο αυτό – το λατινικό – άρχισε να εξαφανίζεται. Εκτός από τον Θεόφιλο και άλλοι αντικηνοσορες περιέλαβαν τις *Εισηγήσεις* στο πρόγραμμα των παραδόσεών τους. Δυστυχώς όμως από αυτών τη διδασκαλία ελάχιστα αποσπάσματα έχουν διασωθεί.¹²⁴ Επίσης από τις *Εισηγήσεις* πηγάζει μία συλλογή κανόνων δικαίου διαρθρωμένη κατά τη δομή του βασικού έργου. Η συλλογή σώζεται στον Codex Parisinus graecus 1366.¹²⁵ Ερμηνευτική επεξεργασία του κειμένου των *Εισηγήσεων* περιέχει η Glossa Taurinensis. Είναι σχόλια σε λατινική γλώσσα γραμμένα στο περιθώριο χειρογράφου που φυλάσσεται στο Τουρίνο.¹²⁶

β) Το σημαντικότερο ερμηνευτικό έργο στον *Πανδέκτη*¹²⁷ είναι τα αποσπάσματα από τον «ίνδηκα» και τις «παραγραφές» του Στεφάνου,¹²⁸ που διασώθηκαν όχι ενοποιημένα, όπως στα *Ινστιτούτα* του Θεοφίλου, αλλά χωριστά. Χαρακτηριστικό της διδασκαλίας αυτού του αντικηνοσορα είναι η εκτεταμένη ανάλυση της ερμηνευόμενης διάταξης, πλούσια σε παραδείγματα, πράγμα που τον διακρίνει από άλλους συγχρόνους του και διευκολύνει την ταύτιση σχολίων που παραδίδονται ανωνύμως. Στο ιδιαίτερο αυτό γνώρισμα του ύφους οφείλεται και η προτίμηση των μεταγενέστερων βυζαντι-

122. Πρβλ. H. J. SCHELTEMA, „Subseciva XV. Kobidas“, *RIDA* 13 (1966) 341-343 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Opera minora* σ. 148-150).

123. SCHELTEMA, *L'enseignement* σ. 22 επ. (= σ. 74 επ.).

124. Βλ. παραπομπές στον PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 421 (= σ. 291).

125. Έκδοση: ZACHARIÄ, *Ανέκδοτα* σ. 166-175.

126. Βλ. H. J. SCHELTEMA, „Subseciva II. Die Turiner Institutionenglosse und die Quinquaginta Decisiones“, *TvR* 30 (1962) 254-256 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Opera minora* σ. 113-115) και VAN DER WAL / LOKIN σ. 46.

127. Βλ. τώρα τη συνοπτική παρουσίαση των ερμηνευτικών εργασιών στον *Πανδέκτη* από τον PIELER, „Hermeneutik“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 3) σ. 364-368.

128. Πρβλ. H. J. SCHELTEMA, „Subseciva V. Der Digestenunterricht des Stephanus“, *TvR* 31 (1963) 94-95 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Opera minora* σ. 122-123) και ο ΙΔΙΟΣ, „Über die Werke des Stephanus“, *TvR* 26 (1958) 5-14 (= *Opera minora* σ. 331-337). Βλ. τελευταία και H. DE JONG, *Stephanus en zijn Digestenonderwijs*, Den Haag 2008, που ερευνά τις «παραγραφές» από τη διδασκαλία του Στεφάνου με βάση τις παραπομπές του στον *Πανδέκτη*. Το έργο περιλαμβάνει σε παράρτημα (σ. 352 επ.) πίνακες με τα σχετικά σχόλια των Βασιλικών.

νών νομικών προς το έργο του. Κείμενα του Στεφάνου περιλήφθηκαν σε μεγάλη αφθονία στα σχόλια των *Βασιλικών* (πιο κάτω 5.5.1). Στο κείμενο, αντιθέτως, των *Βασιλικών* τον συναντάμε αρκετά σπάνια, ακριβώς λόγω της ευρείας ανάλυσης που δεν ταιριάζει σε κείμενο νομοθετικό.

Επάνω στον *Πανδέκτη* εργάστηκαν ασφαλώς και άλλοι αντικήνσορες, αλλά το μεγαλύτερο μέρος του έργου τους έχει χαθεί.¹²⁹ Σώζονται μόνον αποσπάσματα από τον «ίνδηρα» του Θεοφίλου και από τον «ίνδηρα» και τις «παραγραφές» του Ισιδώρου.¹³⁰ Όχι προϊόν της διδασκαλίας του, αλλά έργο προοριζόμενο για τη στήριξη της πρακτικής φαίνεται ότι υπήρξε η μετάφραση του *Πανδέκτη* που εξεπόνησε ο αντικήνσωρ Δωρόθεος.¹³¹ Από τα κείμενα του *Πανδέκτη* προήλθαν (επίσης εκτός της εκπαιδευτικής διαδικασίας) και *summae* (βλ. πιο πάνω). Πιο γνωστές είναι του Ανώνυμου¹³²

129. Βλ. για το ερμηνευτικό έργο των αντικήνσώρων επί του *Πανδέκτη* WENGER, *Quellen* σ. 685-688 και SCHELTEMA, *L'enseignement* σ. 24-31 (= σ. 75-80), που αναλύει το ερμηνευτικό έργο του Στεφάνου, του Ισιδώρου και του Θεοφίλου. Σε αυτούς πρέπει να προστεθεί και ο Ιουλιανός. Πρβλ. KAISER, *Die Epitome Iuliani* (ό.π. σημ. 33) σ. 178 σημ. 33.

130. Αποσπάσματα από τον ίνδηρα του Ισιδώρου εξέδωσαν οι D. SIMON / A. SIPHONIUKARAPA, „Eine Fragmentsammlung aus dem Baroccianus 173“, *FM III* σ. 1-23 (3-11).

131. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 46 επ. Με το έργο του Δωροθέου έχει ιδιαίτερα ασχοληθεί ο F. BRANDSMA, *Dorotheus and his Digest Translation*, Groningen 1996, που αποδίδει στον αντικήνσωρα αυτόν ένα μεγάλο μέρος από την ελληνική διατύπωση διατάξεων του *Πανδέκτη*, όπως περιλήφθηκαν στο βιβλίο 60 των *Βασιλικών*, σύμφωνα με τον Codex Parisinus graecus 1350. Ωστόσο παραμένουν ορισμένες αμφιβολίες ως προς το αν τα κείμενα αυτά προέρχονται πράγματι από τον Δωρόθεο και όχι από κάποιον άλλον αντικήνσωρα (π.χ. τον Ανώνυμο). Πρβλ. για την επιφυλακτική στάση του Δωροθέου απέναντι στα «παρεμβλήματα», ο ΙΔΙΟΣ, “Enige mededelingen over de ‘interpolatieneigingen’ van een der Digestencompilatoren“, *Groninger opmerkingen en mededelingen* 12 (1995) 54-69. Ως προς μία αμφισβητούμενης προέλευσης μετάφραση χωρίου του *Πανδέκτη* που σώζεται σε πάπυρο ο D. HOLWERDA, „Rührt der Text von PSI 1350 von Dorotheos her?“, *SG V* σ. 33-40 την αποδίδει με επιφυλάξεις στον Δωρόθεο. Βλ. πρόσφατα και J. H. A. LOKIN, “Old questions arising from a new unpublished scholion on Institutes 2.20.6“, *Κατευόδιον* σ. 65-74 (= *Analecta Groningana* σ. 155-162), ο οποίος, με βάση συλλογισμό στηριζόμενο σε σχόλιο στο φύλλο 91r του Codex Parisinus gr. 1364, ενός χειρογράφου με τα *Ινστιτούτα* του Θεοφίλου, διατυπώνει την υπόθεση ότι γίνεται εκεί μνεία άγνωστης μέχρι τώρα συνοπτικής μετάφρασης του *Πανδέκτη* από τον Δωρόθεο.

132. Βλ. J. SONTIS, *Die Digestensumme des Anonymos*. [Heidelberger Rechtswissenschaftl. Abhandlungen, 23.] Heidelberg 1937, καθώς και τις επ’ αυτού παρατηρήσεις του PIELER, „Hermeneutik“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 3) σ. 366 επ. Βλ. επίσης και L. BURGMANN,

και του Κυρίλλου (που δεν ανήκει στους αντικήσορες)· και οι δύο ανάγονται πιθανώς στα μέσα του βου αιώνα.

γ) Από τα ερμηνευτικά έργα στον *Κώδικα* που έφθασαν σε μας σπουδαιότερο είναι του Θαλελαίου.¹³³ Περιλαμβάνει «ίνδηκα» και «παραγραφές», καθώς και μία «κατά πόδα» ερμηνεία, ως προς την πατρότητα της οποίας όμως γεννιούνται ορισμένες αμφιβολίες. Όσον αφορά στους υπόλοιπους αντικήσορες σώζονται σημαντικά αποσπάσματα από τον «ίνδηκα» του Ισιδώρου,¹³⁴ λιγότερα από εκείνον του Ανατολίου¹³⁵ και ελάχιστα του Στεφάνου.¹³⁶

δ) Όχι μόνον από τα τρία σε λατινική γλώσσα γραμμένα μέρη του *Corpus iuris civilis*, αλλά και από το ελληνικό, τις Νεαρές, έχουν διασωθεί σημαντικά σε έκταση προϊόντα της ερμηνευτικής τους επεξεργασίας στο πλαίσιο της διδασκαλίας των αντικησόρων. Έτσι η *Epitome novellarum*

„Neue Zeugnisse der Digestensumme des Anonymos“, *FM VII* σ.101-116, που εκδίδει (σ. 110-116) από τον *Codex Vindobonensis juridicus graecus 2* μέρη της *summa*, υπό τη μορφή την οποίαν είχαν πριν από τη γλωσσική επεξεργασία τους για τη σύνταξη των *Βασιλικών*.

133. Βλ. τις μελέτες του D. SIMON που παραπέμπονται πιο πάνω σημ. 26. Πρβλ. D. HOLWERDA, „Eine Stileigenheit des Thalelaios?“, *SG I* σ. 11-41, καθώς και F. GORIA, „Die Codexvorlesungen von Thalelaios über die Rechtsanwält“, *SG VII* σ. 15-23 που αναλύει κριτικά την ερμηνευτική μέθοδο του Θαλελαίου με βάση τα σχόλιά του επί των διατάξεων του *Κώδικα* για τους δικηγόρους.

134. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 44.

135. Έκδοση του σωζόμενου έργου: *Anatolius and the Excerpta Vaticana et Laurentiana*, Edition and Commentary by J. H. A. LOKIN / R. MEIJERING. I. The Excerpta Vaticana et Laurentiana (LOKIN / MEIJERING). II. The Text Constitution of VL and the Tradition of the Summa Anatolii (MEIJERING), Groningen 1999. Πρβλ. J. H. A. LOKIN, „Anatolius antecessor“, *Polyphonia Byzantina. Studies in Honour of Willem J. Aerts*. [Mediaevalia Groningana, 13.] (Groningen 1993) 97-103 (= *Analecta Groningana* σ. 81-87). Δεν είναι βέβαιο, αν αυτός ο Ανατόλιος ταυτίζεται με τον ομώνυμο αντικήσορα-αποδέκτη της const. Omnem (πιο πάνω 3.1.3).

136. Για την ερμηνευτική επεξεργασία του *Κώδικα* βλ. WENGER, *Quellen* σ. 688-692, N. VAN DER WAL, *Les commentaires grecs du Code de Justinien*, 's-Gravenhage 1953, SCHELTEMA, *L'enseignement* σ. 32-42 (= σ. 81-88) και (ειδικώς για τον Θαλελαίο) SIMON, „Aus dem Kodexunterricht“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 26).

137. Έκδοση: G. HÄNEL, *Iuliani epitome latina Novellarum*, Leipzig 1873 (ανατύπ. Osnabrück 1965). Προ δεκαπενταετίας περίπου έγινε νέα ανατύπωση του κειμένου με προσθήκη πλήρους λεξιλογίου και παραθετικών πινάκων: *Iuliani epitome latina Novellarum Iustiniani*. [Legum Iustiniani Imperatoris Vocabularium.] Secondo l'edizione di G. Hänel e

Iuliani¹³⁷ που εκπονήθηκε στην Κωνσταντινούπολη¹³⁸ από τον Ιουλιανό αποτελεί, όπως πριν από μερικά χρόνια αποδείχθηκε,¹³⁹ έναν «ίνδηκα»¹⁴⁰ 124 Νεαρών στα λατινικά, προοριζόμενο προφανώς για λατινόφωνους φοιτητές.¹⁴¹ Κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο και το λατινικό κείμενο των (ελληνικών) Νεαρών, το γνωστό ως *Authenticum* (επειδή κατά την ανακάλυψη του πιστεύθηκε, ότι επρόκειτο για το «αυθεντικό» κείμενο των Νεαρών),¹⁴² είναι «κατά πόδα» ερμηνεία του ελληνικού κειμένου, προορισμένη για τον ίδιο κύκλο σπουδαστών. Προσθαφαιρέσεις που πραγματοποιήθηκαν τον μεσαίωνα αλλοίωσαν την αρχική μορφή του έργου αυτού, όπως διαπιστώθηκε με ακλόνητα επιχειρήματα από τον Herman Jan Schel-

---

col glossario d'Antonio Agustin. Testo, indici, concordanze a cura di P. FIORELLI e A. M. BARTOLETTI COLOMBO, Firenze 1996. Λεπτομερή ανάλυση της χειρόγραφης παράδοσης και της δομής του έργου του Ιουλιανού βλ. στον KAISER, *Die Epitome Iuliani* (ό.π. σημ. 33). Με τα παρατίτλα της εν λόγω επιτομής και την έκδοσή τους έχει ασχοληθεί ο N. VAN DER WAL, „Die Paratitla zur Epitome Juliani“, *SG II* σ. 93-137. Βλ. επίσης τις μελέτες των D. LIEBS, *Die Jurisprudenz im spätantiken Italien*, Berlin 1987, σ. 230-266· KAISER, *Authentizität* κ.λπ. (ό.π. σημ. 97) passim· Ο ΙΔΙΟΣ, „Wandlungen“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 33).

138. Βλ. KAISER, *Die Epitome Iuliani* σ. 178. Ο Ιουλιανός όμως εκτός από τη νομική σχολή της πρωτεύουσας δίδαξε και σε εκείνη της Βηρυτού (ό.π. σ. 178 και σημ. 31).

139. SCHELTEMA, *L'enseignement* σ. 47 επ. (= σ. 91 επ.).

140. Όπως με αφορμή τους indices της Νεαράς 5 (βλ. αμέσως πιο κάτω) διεπίστωσε ο κατεξοχήν μελετητής της διδασκαλίας του Ιουλιανού W. KAISER, „Zu einem lateinischen index der Novelle Justinians zum Mönchswesen vom 16.(?) März 535“, *Antike-Recht-Geschichte* σ. 89-103, παρατηρείται κάποτε σημαντική διαφοροποίηση στην έκταση των indices της ίδιας Νεαράς με το ακόλουθο συμπέρασμα: „Insoweit nähert sich das Bild des lateinischen Rechtsunterrichts in justinianischer Zeit weiter dem (deutlich besser bezeugten) zeitgleichen griechischen Unterricht an“ (σ. 103).

141. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η διδασκαλία των Νεαρών για λατινόφωνους φοιτητές καθιερώθηκε όταν αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός τους στην πρωτεύουσα· τότε όμως συνέβη αυτό· Διατυπώθηκε η υπόθεση (D. LIEBS, στον συλλογικό τόμο *Hermeneutik* σ. 354) ότι σταθμό αποτέλεσε το έτος 548, όταν πολλές οικογένειες συγκλητικών κατέφυγαν στην Κωνσταντινούπολη λόγω των μαχών γύρω από τη Ρώμη. Σε αυτό όμως προέβλεψε αντιρρήσεις ο KAISER, *Die Epitome Iuliani* (ό.π. σημ. 33) σ. 184, 212 επ. και 376 επ., υποστηρίζοντας ότι η λατινική διδασκαλία είχε αρχίσει πριν από το έτος αυτό.

142. Αυτό το κείμενο περιέχεται στο επάνω δεξιό μέρος κάθε σελίδας στην έκδοση SCHÖLL / KROLL, (ό.π. σημ. 114). Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 45. Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τη χειρόγραφη παράδοση και την πρώτη έκδοση του authenticum διατυπώνει ο M. AVENARIUS, „Gustav Ernst Heimbach und das Authenticum. Bemerkungen zur Editions-geschichte der Novellen-Vulgata“, *Antike-Recht-Geschichte* σ. 9-30.

tema.¹⁴³ Σώζονται ακόμη από την ίδια διδασκαλία και λατινικές μεταφράσεις μεμονωμένων Νεαρών,¹⁴⁴ καθώς και, σε πολύ μικρότερη όμως έκταση, «παραγραφές».

Οι παραδόσεις όμως με αντικείμενο τις Νεαρές απευθύνονταν και σε ελληνόφωνους φοιτητές.¹⁴⁵ Σε αυτό τον κύκλο σπουδών ανήκουν αποσπάσματα επιτομών των Νεαρών σε ελληνική γλώσσα που σχετικά πρόσφατα εντοπίστηκαν και με μεγάλη πιθανότητα μπορεί να αποδοθούν στη διδασκαλία του Ιουλιανού.¹⁴⁶

3.3.2. Το δημόσιο δίκαιο. Το γεγονός ότι το κωδικοποιητικό / νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού αποκλήθηκε κατά τον Μεσαίωνα *Corpus iuris*

143. SCHELTEMA, *L'enseignement* σ. 53 επ. (= σ. 95 επ.) και ο ΙΔΙΟΣ „Subseciva XI. Das Authenticum“, *TvR* 31 (1963) 275-279 (= *Opera minora* σ. 133-137). Εκεί υποστηρίζεται, μεταξύ άλλων, ότι πρόκειται για κατά λέξη ερμηνεία από τις παραδόσεις του Ιουλιανού, χωρίς όμως να υπονοείται ότι στο authenticum περιλαμβάνεται και ο index, δηλαδή η *Epitome Iuliani*, που σαφώς αντιδιαστέλλεται (σ. 279 επ. = 136 επ. του δεύτερου δημοσιεύματος). Την ταύτιση αυτή αμφισβητούν οι VAN DER WAL / LOKIN σ. 46 και KAISER, *Die Epitome Iuliani* (ό.π. σημ 33) σ. 184. Φαίνεται πως το authenticum αποτελεί συνδυασμό περισσότερων κατά πόδα που είδαν το φως πάντως στην Ανατολή.

144. Πλήρης σώζεται, μάλιστα δε με αξιόλογη χειρόγραφη παράδοση, η μετάφραση της Νεαράς 5. Βλ. την κριτική έκδοση του KAISER, *Authentizität* κ.λπ. (ό.π. σημ. 103) σ. 393-400 και 401-403. Αντιστοίχως όμως σώζονται και ελληνικές αποδόσεις του περιεχομένου λατινικών νεαρών. Βλ. J. KONIDARIS, „Die Epitome einer justinianischen Novelle aus dem Patmiacus 205“, *FM V* σ. 27-31. Πρόκειται για περίληψη της (διπλής) Νεαράς 143/150 (αρκαγή γυναικών), πιθανός χρόνος σύνταξης της οποίας είναι κατά τον εκδότη το δεύτερο μισό του 6ου αιώνα.

145. Πρβλ. TH. E. VAN BOCHOVE, „Paratita, Xenodochia and Constitutio Leoniana. The antecessor Julian on Justinian's Nov. 7,1“, *Viva vox iuris romani* σ. 399-409, όπου, με βάση τη λατινική επιτομή (των Νεαρών) του Ιουλιανού επιχειρείται η ανάπλαση της ακολουθούμενης διδακτικής μεθόδου. Πρβλ. επίσης D. LIEBS, „Nachklassische römische Rechtsliteratur“, *Antike Rechtsgeschichte. Einheit und Vielfalt*. [Österr. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. Sitzungsberichte, 726. Veröffentlichungen der Kommission für antike Rechtsgeschichte, 11.] (Wien 2005) 27-42 (37), όπου περιγράφεται το έργο του Ιουλιανού *De consiliariis dictatum*, προοριζόμενο για τους λατινόφωνους φοιτητές του διδακτικού έτους 556/557.

146. Πρώτη έκδοση: D. SIMON / SP. TROIANOS / G. WEISS, „Zum griechischen Novellenindex des Antecessor Iulian“, *FM II* σ. 1-29 (η έκδοση στις σ. 15 επ.). Επιφυλάξεις για την προέλευση των αποσπασμάτων αυτών από τον Ιουλιανό διατύπωσαν ο N. VAN DER WAL, „Βιβλιοκρισία για τους FM II“, *TvR* 47 (1979) 284-287 (284)· ο ΙΔΙΟΣ, „Wer war der Enantiophanes?“ *TvR* 48 (1980) 125-136 (134) και ο KAISER, *Die Epitome Iuliani* (ό.π. σημ. 33) σ. 178.

civilis δεν σημαίνει πως περιέλαβε μόνο διατάξεις ιδιωτικού δικαίου. Τόσο η κωδικοποίηση όσο και οι Νεαρές περιέχουν πλήθος διατάξεων που κατά τις σημερινές διακρίσεις ανήκουν στο δημόσιο δίκαιο.¹⁴⁷ Εκτός από την οργάνωση του κράτους και της δημόσιας διοίκησης γενικά,¹⁴⁸ όπως και την ύλη του εκκλησιαστικού δικαίου, απαντούν διατάξεις δικονομικές, καθώς και ποινικού δικαίου.

Στην εποχή που πραγματευόμαστε, δηλαδή την ιουστινιάνεια, ανάγονται και ορισμένα έργα με περιεχόμενο που ανήκει – και κατά τις σημερινές αντιλήψεις – στα αντικείμενα του δημόσιου δικαίου. Εδώ εντάσσεται π.χ. από την Ιστορία του Μενάνδρου Προτίκτορος¹⁴⁹ το μέρος που αναφέρεται στη διαδικασία κύρωσης της συνθήκης ανάμεσα στο Βυζάντιο και στο Περσικό κράτος (562).¹⁵⁰ Σημαντική πηγή για το δημόσιο διεθνές δίκαιο εκείνων των χρόνων είναι και οι διάφορες εκθέσεις διπλωματικών αποστολών¹⁵¹ (π.χ.

147. Βλ. ενδεικτικώς R. BONINI, «L'ultima legislazione pubblicistica di Giustiniano (543-565)», *Il mondo del diritto nell'epoca giustiniana. Caratteri e problematiche*, a cura di G. G. ARCHI. [Università degli Studi di Bologna. Istituto di Antichità Ravennati e Bizantine] (Ravenna 1985) 139-171. Πρβλ. γενικότερα K. L. NOETHLICH, *Beamtenum und Dienstvergehen. Zur Staatsverwaltung in der Spätantike*, Wiesbaden 1981.

148. Τους διοικητικούς θεσμούς όχι μόνον αυτής της περιόδου, αλλά και των επομένων πραγματεύθηκε ο RODOLPHE GUILLAND. Βλ. τη συλλογή μελετών του *Recherches sur les institutions byzantines*, τ. I-II. [BBA, 35.] Berlin-Amsterdam 1967. Από τους νεότερους ερευνητές ασχολείται συστηματικά με διοικητικούς θεσμούς και τους φορείς τους ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ. Βλ. *Ο θεσμός του κοιαίστωρα του ιερού παλατίου: Η γένεση, οι αρμοδιότητες και η εξέλιξη του*. [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 18.] Θεσσαλονίκη 2001, καθώς και πολλές μελέτες του κυρίως στο περιοδικό *Βυζαντινά*.

149. Βλ. γυ' αυτόν HUNGER, *Literatur* τ. I σ. 309-312 (= τ. Β' σ. 102-107).

150. Πρβλ. P. E. PIELER, „Der Friedensvertrag von 562 zwischen Byzanz und Persien. Zur Rekonstruktion des Vertragsschlusses“, *Festschrift für Herbert Hausmaninger zum 70. Geburtstag* (Wien 2006) 231-243. Σημειωτέον ότι το έργο του Μενάνδρου σώζεται μόνο σε αποσπάσματα περιεχόμενα σε κείμενα της εποχής του Κωνσταντίνου Ζ', ειδικότερα στα *Excerpta de legationibus* και τα *Excerpta de sententiis* (πιο κάτω 5.6.2 δ'): HUNGER, *Literatur* τ. I σ. 312 (= τ. Β' σ. 107).

151. Πολύ χρήσιμα για γενική ενημέρωση, συμπεριλαμβανομένων των σχετικών πηγών (και για τις επόμενες περιόδους), είναι αφενός μεν ο τόμος *Διπλωματία και πολιτική ιστορική προσέγγιση*. [Ε.Ι.Ε. Ειδικές μορφωτικές εκδηλώσεις «Επιστήμης κοινωνία»], επιμέλεια Σ. ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, Αθήνα 2003, αφετέρου δε το έργο των Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ / ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ / Μ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ / Τ. ΛΟΥΓΓΗΣ, *Σεμινάρια περί βυζαντινής διπλωματίας*. [Υπουργείο Εξωτερικών-Διπλωματική Ακαδημία / Ε.Ι.Ε.] Αθήνα 2006, και σε αγγλική

από τον Πέτρο Πατριόιο¹⁵² και τον Νόννοσο).¹⁵³ Πολιτειολογικό περιεχόμενο έχει το έργο του ίδιου Πέτρου Πατριόιο «*Περὶ πολιτικῆς καταστάσεως*», που εκπονήθηκε ανάμεσα στα έτη 540-565 στη διάρκεια της θητείας του συγγραφέα ως *magister officiorum*. Από αυτό όμως ελάχιστα αποσπάσματα σώζονται.¹⁵⁴ Στον ίδιο αποδόθηκε και άλλο ένα έργο, το «*Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης*», αλλά η πατρότητα αυτή απορρίπτεται από την πλειονότητα των ερευνητών.¹⁵⁵ Φαίνεται ότι πρόκειται για κείμενο που, κατά τον τελευταίο εκδότη,¹⁵⁶ συνετάγη μεταξύ 507-535. Τέλος, με βάση σχόλιο των *Βασιλικών*, πιθανολογείται η συγγραφή από τον Πέτρο και έργου υπό τον τίτλο «*Περὶ τῆς τοῦ παλατίου καταστάσεως*».¹⁵⁷

Ένα φιλολογικό γένος που κατά βάση ανήκει στον χώρο της ρητορικής και έχει άμεση σχέση με το δημόσιο δίκαιο, γιατί περιλαμβάνει την προσπάθεια να καθοριστεί ένα πλαίσιο κανόνων συμπεριφοράς με αποδέκτη τον φορέα της ανώτατης εξουσίας μέσα στο κράτος, δηλαδή τον αυτοκράτορα, αποτελούν οι λεγόμενα «βασιλικοί ανδριάντες» ή, πιο συχνά, «κάτοπτρα ηγεμόνος». Η τελευταία αυτή έκφραση δεν είναι βυζαντινή, αλλά αποδίδει όρο που εμφανίστηκε πολύ αργότερα στη Δύση (*Fürstenspiegel*) και έχει επικρατήσει στη διεθνή βιβλιογραφία.¹⁵⁸

έκδοση ΟΙ ΙΔΙΟΙ, *Byzantine Diplomacy. A Seminar*, μετάφραση Ν. RUSSELL, Αθήνα 2007.

152. Βλ. γι' αυτόν γενικώς HUNGER, *Literatur* τ. I σ. 300-303 (= τ. Β' σ. 90-94)· Π. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Πέτρος Πατριόιος. Ο Βυζαντινός διπλωμάτης, αξιωματούχος και συγγραφέας*. [Ιστορικές Μονογραφίες, 7.] Αθήνα 1990. Το ιστορικό έργο του Πέτρου σώζεται, όπως και του Μενάνδρου, μόνο σε αποσπάσματα μέσα στα κείμενα που συνετάγησαν με πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Ζ'.

153. Βλ. σχετικές παραπομπές στον PIELER, *Rechtswissenschaften* σ. 426 επ. (= σ. 299).

154. Βλ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. σ. 196 επ.

155. Βλ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. σ. 222 επ. και νεότερη βιβλιογραφία στην Σ. ΠΑΤΟΥΡΑΣ-ΣΠΑΝΟΥ, *Χριστιανισμός και παγκοσμιότητα στο πρώιμο Βυζάντιο. Από τη θεωρία στην πράξη*. [Ε.Ι.Ε. / Ι.Β.Ε. Μονογραφίες, 10.] Αθήνα 2008, σ. 89 επ.

156. C. M. MAZZUCHI, *Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus quae exstant in codice Vaticano palimpsesto. Vita e pensiero*. [Pubblicazioni della Università Catholica. Scienze filosofiche e letteratura, 23.] Milano 1982.

157. Πρόκειται για το σχόλιο 6 στο χωρίο Β. 8.2.1. Βλ. Α. LANIADO, «Un fragment peu connu de Pierre le Patrice», *BZ* 90 (1997) 405-412.

158. Από τη σχετική βιβλιογραφία που έχει συγκεντρώσει ο HUNGER, *Literatur* τ. I σ. 157-165 (= τ. Α' σ. 245-256) βλ. ιδίως Ρ. HADOT, „Fürstenspiegel“, *Reall. für Antike und Christentum* τ. VIII (1972) 555-632. Πρόσθεσε Ι. ČIČUROV, „Gesetz und Gerechtigkeit in den

Τα κείμενα που συγκροτούν την κατηγορία αυτή διακρίνονται από την εγκωμιαστική φιλολογία,¹⁵⁹ η οποία συνήθως – μολονότι οι συγγραφείς αυτών των κειμένων θίγουν κάποτε και ζητήματα πολιτικού ενδιαφέροντος – εξυπηρετεί απλώς την αυτοκρατορική ιδεολογία χρησιμοποιώντας δεδομένα «κλισέ». Στα «κάτοπτρα ηγεμόνος», αντιθέτως, οι συγγραφείς επιδιώκουν τον σκοπό τους παρέχοντας μία γενική εικόνα των αρετών του ηγεμόνα και κάνοντας με την ευκαιρία αυτή υποδείξεις για τις αρχές που πρέπει να γίνονται σεβαστές στη διαχείριση της δημόσιας εξουσίας. Τα «κάτοπτρα» εμφανίζονται ήδη στο πρώιμο Βυζάντιο, αλλά αναφέρονται για πρώτη φορά σε αυτό το κεφάλαιο για να συνδεθούν για λόγους συστηματικούς με τις υπόλοιπες πηγές του δημόσιου δικαίου.

Πρώτο κείμενο αυτής της μορφής πρέπει να θεωρηθεί ο λόγος «περί βασιλείας» που εξεφώνησε ο Συνέσιος ο Κυρηναίος το 399 μπροστά στον αυτοκράτορα Αρκάδιο, όπου γίνεται σαφής αντιπαράθεση του βασιλέα προς τον τύραννο, ώστε να διακριθούν ως συστήματα διακυβέρνησης η «βασιλεία» από την «τυραννίδα».¹⁶⁰

Στις πρώτες δεκαετίες του βου αιώνα έζησε ο διάκονος Αγαπητός που λίγο μετά την άνοδο του Ιουστινιανού στον θρόνο του αφιέρωσε (περί το 532) την «ἔκθεσιν κεφαλαίων παραινετικῶν». Εκεί, για να περιγράψει τον ιδεώδη ηγεμόνα, συνδύασε ο συγγραφέας σε 72 κεφάλαια υλικό προερχόμενο από την αρχαιοελληνική γραμματεία (Ισοκράτης) με στοιχεία χριστιανικά (Ισίδωρος Πηλουσιώτης και Νεῖλος Αγκύρας). Παρατίθεται

---

byzantinischen Fürstenspiegeln des 6.-9. Jahrhunderts“, *Cupido legum* σ. 33-45, καθώς και τον τόμο *Specula principum*. [Ius commune. Sonderhefte. Studien zur europäischen Rechtsgeschichte, 117.] Frankfurt a. M. 1999. Στο Βυζάντιο αναφέρονται οι συμβολές των Α. CARILE, «Ricchezza e povertà negli ‘specula principum’ bizantini dal VI al X secolo (σ. 1-20) και Α. PISAPIA, «‘Civilitas’ e missione divina negli ‘specula principum’ dell’imperatore Giuliano l’Apostata» (σ. 267-289). Πίνακα των γνωστών από τη βυζαντινή περίοδο κειμένων αυτής της κατηγορίας παραθέτει ο Κ. Δ. Σ. ΠΑΪΔΑΣ, [*Βασίλειος Α΄ Μακεδών*] *Δύο παραινετικά κείμενα προς τον αυτοκράτορα Λέοντα ζ΄ τον Σοφό*. [Κείμενα βυζαντινής λογοτεχνίας, 5.] Αθήνα 2009, σ. 23-32.

159. Πρβλ. για την πρώιμη περίοδο (289-389 μ. Χ.) *Lobreden auf römische Kaiser*, τ. I-II (τυπώνεται: Darmstadt 2009), με λατινικό κείμενο και γερμανική μετάφραση.

160. Έκδοση: CHR. LACOMBRADÉ, *Le discours sur la royauté de Synésios de Cyrène à l’empereur Arcadius*, Paris 1951. Πρβλ. W. HAGL, *Arcadius Apis Imperator. Synesios von Kyrene und sein Beitrag zum Herrscherideal der Spätantike*. [Frankfurter althistorische Beiträge, 1.] Stuttgart 1997.

στη συνέχεια το πρώτο κεφάλαιο που περιέχει τα κατά την άποψη του Αγαπητού συστατικά στοιχεία της «βασιλείας»:

«Τιμῆς ἀπάσης ὑπέρτερον ἔχων ἀξίωμα, βασιλεῦ, τιμᾶς ὑπὲρ ἅπαντας τὸν τούτου σε ἀξιώσαντα θεόν, ὅτι καὶ καθ' ὁμοίωσιν τῆς ἐπουρανίου βασιλείας ἔδωκέ σοι τὸ σκήπτρον τῆς ἐπιγείου δυναστείας, ἵνα τοὺς ἀνθρώπους διδάξῃς τὴν τοῦ δικαίου φυλακὴν καὶ τῶν κατ' αὐτοῦ λυσσόντων ἐκδιώξῃς τὴν ὑλακὴν ὑπὸ τῶν αὐτοῦ βασιλευόμενος νόμων καὶ τῶν ὑπὸ σὲ βασιλεύων ἐννόμως». ¹⁶¹

Το ἔργο χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα, ακόμη και για σκοπούς διδακτικούς, και στους επόμενους αιώνες.

Στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των ηγεμόνων συνέβαλαν, με ἑμμεσο βέβαια τρόπο, και τα φιλολογικά κείμενα, με τα οποία ασκείτο κριτική σε βάρος τους. ¹⁶² Το πιο χαρακτηριστικό δείγμα από τα ἔργα αυτής της κατηγορίας (και για τις επόμενες περιόδους) εἶναι τα «Ανέκδοτα» του ιστορικού Προκοπίου, ¹⁶³ από τα οποία μπορεί να συγκεντρώσει κανείς πολλές νομικές πληροφορίες ως προς την οργάνωση του δημόσιου βίου στα χρόνια του Ιουστινιανού. ¹⁶⁴

161. Κριτική έκδοση: R. RIEDINGER, *Agapetos Diakonos. Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*. [Εταιρεία Φίλων του Λαού. Κέντρον Ερεῦνης Βυζαντίου, 4.] Αθήνα 1995 (εδώ σ. 26₁₋₇). Στο παραπάνω απόσπασμα τα δύο «αὐτοῦ» αναφέρονται στο Δίκαιο και ὄχι στον Θεό, ὅπως λανθασμένα αποδίδει τη φράση στη γερμανική μετάφραση ο εκδότης. Για τον Αγαπητό βλ. R. FROHNE, *Agapetus Diaconus. Untersuchungen zu den Quellen und zur Wirkungsgeschichte des ersten byzantinischen Fürstenspiegels*, Tübingen 1985. Πρβλ. και ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ, *Χριστιανισμός κ.λπ.* (ό.π. σμμ. 155) σ. 89 επ.

162. Πρβλ. J. IRMSCHER, „Justinianbild und Justiniankritik im frühen Byzanz“. *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus*. [BBA, 47.] έκδ. H. KÖPSTEIN / FR. WINKELMANN (Berlin 1976) 131-142.

163. Πρβλ. Κ. Δ. Σ. ΠΑΪΔΑΣ, «Η αυτοκρατορική ιδεολογία στην υπηρεσία της αντι-αυτοκρατορικής προπαγάνδας: Προκοπίου, *Απόκρυφη ιστορία*», *Βυζαντινά* 25 (2005) 233-277. Έκδοση των απάντων του Προκοπίου: *Procopii Caesariensis Opera omnia*, από τον J. HAURY (/ G. WIRTH), τ. I-IV, Leipzig 1962-1964 (ανατύπ. 2001). Η «απόκρυφη ιστορία» εκδίδεται στον τ. IV, καθώς και στην έκδοση του Ο. VEH, *Prokop Anekdotia*, München 1981 (με γερμανική μετάφραση).

164. Βλ. π.χ. F. GORIA, «Aspetti della giustizia penale nell'età giustiniana alla luce degli 'Anekdotia' di Procopio», *Atti dell'Accademia romanistica costantiniana. VI Convegno internazionale, in onore di Felix B. J. Wubbe*. [Università degli Studi di Perugia. Facoltà di

Στη διοικητική επιστήμη και στην οργάνωση της δημόσιας διοίκησης είναι αφιερωμένο το γνωστό έργο του Ιωάννη Λυδου¹⁶⁵ «*Περί ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων Πολιτείας*».¹⁶⁶ Ως χρόνος σύνταξης του έργου προτείνεται, με βάση τις δύο constitutiones Tanta / Δέδωκεν και Deo auctore, καθώς και τη χρονογραφία του Ιωάννη Μαλάλα, το έτος 552.¹⁶⁷

Τη γεωγραφική οργάνωση της δημόσιας διοίκησης έχει ως αντικείμενο το έργο του Ιεροκλή «*Συνέκδημος*», ένας πίνακας των 64 επαρχιών και των 923 (και όχι 935, όπως δηλώνεται στην επικεφαλίδα) πόλεων της αυτοκρατορίας, που στηρίχθηκε σε παλαιότερες εργασίες και ολοκληρώθηκε πριν από το 535.¹⁶⁸ Κατά την παράθεση του πληροφοριακού υλικού δεν ακολουθείται κάποια ιεραρχική τάξη, αλλά η γεωγραφική διάταξη των τόπων.

Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού (πιθανότατα μεταξύ 531 και 533) τοποθετείται μία συλλογή οικοδομικών και πολεοδομικών διατάξεων, της οποίας ως συντάκτης φέρεται ο αρχιτέκτων Ιουλιανός από την Ασκάλωνα της Παλαιστίνης: «*Ἀπὸ τῶν τοῦ Ἀσκαλωνίτου Ἰουλιανοῦ*

Giurisprudenza.] (Napoli 1996) 565-591. Πρβλ. και ELIS. HERRMANN-OTTO, „Der Kaiser und die Gesellschaft des spätrömischen Reiches im Spiegel des Zeremoniells“, *Imperium Romanum* (ό.π. 1 σημ. 6) σ. 346-369, που χρησιμοποιεί πολύ το έργο του Προκοπίου, σημειώνοντας – ορθώς – ότι τα ιστορικά έργα αυτής της μορφής συμβάλλουν ουσιαστικότερα στη διαπίστωση οποιωνδήποτε διαδικασιών, επειδή επισημαίνουν, ασκώντας κριτική, τις παρεκκλίσεις από τα καθιερωμένα (σ. 353).

165. Βλ. γι' αυτόν και το έργο του γενικώς HUNGER, *Literatur* τ. I σ. 250 επ. (= τ. Β' σ. 23 επ.).

166. Τελευταία έκδοση: M. DUBUISSON / J. SCHAMP, *Jean le Lydien, Des magistratures de l'état romain*. [Collection des universités de France, 450.] τ. I/1-2, Paris 2006. Πρβλ. και την προτελευταία έκδοση A. C. BANDY, *Ioannes Lydos On Powers or The Magistracies of the Roman State*. [Amer. Philos. Society. Memoirs, 149.] Philadelphia 1983, καθώς και τις σχετικές εργασίες των C. N. TSIRPANLIS, “John Lydos on the Imperial Administration”, *Byzantion* 44 (1974) 479-501 και J. CAIMI, *Burocrazia e diritto nel “de magistratibus” di Giovanni Lido*. [Univ. di Genova. Fondazione nobile Agostino Poggi, 16.] Milano 1984. Από γλωσσικής πλευράς βλ. L. BURGMANN / CH. GASTGEBER / J. DIETHART, „Lexikographische Testimonia der Werke des Ioannes Lydos“, *FM X* σ. 213-238, όπου (σ. 227-237) εκδίδονται κριτικός λεξικογραφικά γλωσσήματα του Λυδού.

167. Βλ. T. WALLINGA, “The Date of Johannes Lydos’ De Magistratibus“, *RIDA* 39 (1992) 359-380.

168. Έκδοση: E. HONIGMANN, *Le Synekdmios d'Hieroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles 1939. Πρβλ. και την έκδοση A. BURCKHARDT, *Hieroklis Synekdemus*, Leipzig 1893. Βλ. HUNGER, *Literatur* τ. I σ. 531 (= τ. Α' σ. 393 επ.).

του ἄρχιτέκτονος ἐκ τῶν νόμων ἦτοι ἐθῶν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ», εἶναι η ἐπικεφαλίδα του ἔργου που αρκετά αργότερα εντάχθηκε στη χειρόγραφη παράδοση του *Επαρχικού βιβλίου* και τον 14ο αἰώνα ενσωματώθηκε στην *Εξάβιβλο* του Αρμενοπούλου (βλ. πιο κάτω 6.3.3).¹⁶⁹

Ιδιαίτερο, τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα κείμενο με την ονομασία *Νόμοι τῶν Ὀμηριῶν*,¹⁷⁰ που περιέχει κυρίως διατάξεις διοικητικού και ποινικού δικαίου, λιγότερο δε ιδιωτικού. Λόγω της αβεβαιότητας που επικρατεί ως προς την ιστορικότητα του φερόμενου ως συντάκτη τους αρχιεπισκόπου Τεφρών Γρηγεντίου, οι *Νόμοι τῶν Ὀμηριῶν* και ἄλλα δύο κατά τη χειρόγραφη παράδοση συναφή με αυτούς κείμενα, το λεγόμενο *Corpus Gregentianum*, βρίσκονται στο μεταίχμιο πραγματικότητας και μύθου. Τόσο ως προς τη χρονολόγηση του κειμένου όσο και ως προς την προέλευσή του ἔχουν διατυπωθεῖ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες ἀπόψεις. Ορθότερη θεωρῶ ἐκεῖνη, κατὰ την ὁποία οι *Νόμοι* συντάχθηκαν τον 6ο αἰώνα μᾶλλον στη Συρία ἀπὸ βυζαντινὸ συγγραφέα, που στηρίχθηκε σε ιουστινιάνειες διατάξεις προσαρμοσμένες στις κοινωνικές και ἄλλες συνθήκες που επικρατοῦσαν στις νοτιοαραβικὲς πόλεις¹⁷¹ (ἡ χώρα των Ὀμηριῶν ἀντιστοιχεῖ στη σημερινὴ Υεμένη). Δεν ἀποτελοῦν κατὰ κυριολεξία

169. Η συλλογή του Ιουλιανού ἔχει σχετικὰ πρόσφατα ἐκδοθεῖ ἀπὸ την C. SALIOU, *Le traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon. Droit et architecture au VIe siècle*. [Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Collège de France. Monographies, 8.] Paris 1996. Βλ. ἀνάλυση των διατάξεων ἀπὸ τον Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Πόλεις και περιβάλλον στα βυζαντινὰ νομικά κείμενα. Η συλλογή του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτου στην Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου», στους ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ / Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Φυσικό και δομημένο περιβάλλον στις βυζαντινὲς νομικὲς πηγές*. [Υλικό, φυσικό και πνευματικό περιβάλλον στον βυζαντινὸ και μεταβυζαντινὸ κόσμο, 12.] Αθήνα 1998 (Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν), σ. 63-162. Πρβλ. και Β. ΤΣΟΥΡΠΤΣΟΓΛΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *Περίγραμμα βυζαντινῶν οἰκοδομικῶν περιορισμῶν (ἀπὸ τον Ιουστινιανὸν στον Αρμενόπουλον και ἡ προβολή τους στη νομοθεσία του Νεοελληνικῶν χρότων)*. [Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Επιστημονικὰ πραγματεῖα. Σειρὰ Νομική και Οικονομική, 6.] Θεσσαλονίκη 1998· ἐπίσης Φ. ΩΡΑΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο νεοελληνικὸς λόγος για την ἀρχιτεκτονική στην πόλη. Το χωρικό μοντέλο της ελληνικῆς Ανατολῆς*, Αθήνα 1998, που, στο ιστορικό μέρος, πραγματεύεται ὅλες τις οἰκοδομικὲς διατάξεις των βυζαντινῶν νομικῶν πηγῶν.

170. Ἐκδοση: J. BOISSONADE, *Anecdota graeca e codicibus regis*, τ. V, Paris 1833 (ἀνατύπ. Hildesheim 1969), σ. 63-116 (= PG τ. 86.1 στ. 568-620).

171. Βλ. Ν. ΠΙΓΟΥΛΕΒΣΚΑΙΑ, *Byzanz auf den Wegen nach Indien. Aus der Geschichte des byzantinischen Handels mit dem Orient vom 4. bis 6. Jahrhundert*. [BBA, 36.] Berlin-Amsterdam 1969, σ. 197 ἐπ. Βλ. και τη μονογραφία του Αθ. Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Οι «Νόμοι*

νόμους, αλλά έχουν σαφώς κανονιστικό χαρακτήρα, με στόχο, μεταξύ άλλων, τη διαμόρφωση ορισμένης θρησκευτικής συνείδησης στους αποδέκτες τους, ώστε μέσα από αυτήν να εξασφαλίσει και σταθεροποιήσει το Βυζάντιο την κυριαρχία του στην αραβική χερσόνησο και να ανοίξει από εκεί τον δρόμο προς την Ινδία.¹⁷² Στοιχεία του κειμένου, π.χ. από τη νομοθεσία των Μακεδόνων, που ώθησαν μερικούς ερευνητές να υποστηρίξουν γένεση των *Νόμων* σε μεταγενέστερους αιώνες (τον 8ο ή και τον 10ο) οφείλονται ενδεχομένως σε «βελτιώσεις» που έγιναν αργότερα στο κείμενο κατά την αντιγραφή του. Την υπόθεση αυτή θεωρεί ο Albrecht Berger (που ετοιμάζει κριτική έκδοση όλου του corpus) απίθανη, υποστηρίζοντας ότι οι εν λόγω νόμοι είτε αποτελούν αυθεντικό κείμενο του 6ου αιώνα που δημιουργήθηκε, εκτός της ρωμαϊκής επικράτειας, σε «ανατολίτικο» περιβάλλον είτε ότι συνετάγησαν αργότερα υπό την επίδραση την νομοθεσίας των Σύρων αυτοκρατόρων, ιδίως λόγω της πληθώρας ποινών ακρωτηριασμού που αφθονούν στην *Εκλογή*.¹⁷³ Ως προς το πρώτο σκέλος δεν μπορεί να διατυπωθεί καμία αντίρρηση· το δεύτερο όμως έρχεται σε αντίθεση με τη διαπίστωση, ότι οι ποινές ακρωτηριασμού δεν υπήρξαν επινόηση των συντακτών της *Εκλογής* (βλ. πιο κάτω 4.4.3).

3.4. Εκκλησιαστικές πηγές του δικαίου.

Οι εκκλησιαστικές πηγές του δικαίου που ανάγουν τη γένεσή τους εν όλω ή εν μέρει στα χρόνια του Ιουστινιανού θα εξεταστούν για λόγους συστηματικής ενότητας στο κεφάλαιο Δ'.

των Ομηριτών». Ιεραποστολική προσέγγιση και ιστορική-νομική συμβολή. [FzbR. Athener Reihe, 7.] Αθήνα-Κομοτηνή 1994, όπου (σ. 293-342) είναι συγκεντρωμένη όλη η πλούσια σχετική βιβλιογραφία. Πρόσθεσε Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, «Περί των 'Νόμων' των Ομηριτών του Αγίου Γρηγορίου», *Β' και Γ' Διεθνές Συνέδριο Ελληνοαραβικών Σπουδών*, τ.Δ' (Αθήνα 1991) 115-126 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Νομοκανονικές μελέτες*, Τρίκαλα-Αθήνα 2009, σ. 131-140)· Ν. ΖΕΪΝΙĆ, "Punishment in the *Νόμοι τῶν ὀμηριτῶν* by St. Gregentios, Archbishop of Zafar. A Contribution to the Study of Justinian's Policy in the Arabic Peninsula", *Zbornik Radova Bizantol. Instituta* 37 (1998) 235-246 (σερβικά με αγγλική περίληψη).

172. Βλ. για τη γενικότερη πολιτική του Βυζαντίου στην ευρύτερη περιοχή Δ. ΛΕΤΣΙΟΣ, *Βυζάντιο και Ερυθρά Θάλασσα. Σχέσεις με τη Νουβία, Αιθιοπία και Νότια Αραβία ως την αραβική κατάκτηση*. [Ιστορικές Μονογραφίες, 5.] Αθήνα 1988.

173. Α. BERGER, „Das Dossier des heiligen Gregentios. Ein Werk der Makedonenzeit“, *Βυζαντινά* 22 (2001 [2002]) 53-65.

Κεφάλαιο Δ'

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΔΙΑΔΟΧΟΥΣ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥΣ ΜΑΚΕΔΟΝΕΣ

4.1. Γενικές παρατηρήσεις.

4.1.1. Χαρακτηριστικά των νομικών σπουδών. Η εποχή αυτή χαρακτηρίστηκε πριν από τριάντα και πλέον χρόνια από έναν ιστορικό του δικαίου ως «σκοτεινή»,¹ όχι γιατί καλύπτεται από μυστήριο, αλλά επειδή στη διάρκεια της βρισκόταν η νομική επιστήμη σε παρακμή, αν συγκριθεί με την περίοδο που προηγήθηκε, και οι πολιτειακοί θεσμοί, υφιστάμενοι τις συνέπειες πολλαπλών κρίσεων,² διακρίνονταν από ρευστότητα. Πριν απ' όλα οι νομικές σπουδές άλλαξαν μορφή. Από τις δύο Νομικές Σχολές της Ανατολής η μεν της Βηρυτού έκλεισε τις πύλες της μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 551, ως προς δε της Κωνσταντινουπόλεως δεν επικρατεί ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών, με αποτέλεσμα να υποστηρίζονται εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις, από το οριστικό κλείσιμό της επί Ιουστίνου Β' ή επί Φωκά μέχρι και αυτής της αδιάκοπης συνέχισης της λειτουργίας της ακόμη και επί των Ισαύρων.³ Πάντως, όπως προαναφέρθηκε, ήδη πριν από τον θάνατο του Ιουστινιανού οι αντικήνησορες είχαν εξαφανιστεί από το προσκήνιο και η διδασκαλία του δικαίου είχε περιέλθει στους σχολαστικούς.⁴

---

1. PIELER, Rechtsliteratur σ. 429 (= σ. 302).

2. Πρβλ. W. BRANDES, „Juristische' Krisenbewältigung im 7. Jahrhundert? Die Prozesse gegen Papst Martin I. und Maximus Homologetes“, *FM X* σ. 212.

3. Πρβλ. πιο πάνω 3 σημ. 21, καθώς και VAN DER WAL / LOKIN σ. 55 και ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Οι σπουδές του δικαίου στο Βυζάντιο, ιδιαίτερα στη Μακεδονία κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα», *Βυζαντινά* 21 (2000) 475-492 (476).

4. Οι σχολαστικοί προϋπήρχαν του Ιουστινιανού· δεν αποτελούν, επομένως, δημιουργη-

Το διδακτικό έργο των σχολαστικών, των δικηγόρων⁵ – με βάση τις σημερινές αντιστοιχίες – των χρόνων εκείνων, δεν παρουσίαζε τη θεωρητική ανάλυση της διδασκαλίας των αντικηνόρων. Μολονότι η έρευνα γύρω από τη μέθοδο της εργασίας τους εμφανίζει ακόμη σοβαρά κενά, μπορεί να διατυπώσει κανείς με κάποια επιφύλαξη το συμπέρασμα, ότι η διδασκαλία τους βασιζόταν περισσότερο στη ρητορική τέχνη. Η διδακτέα ύλη περιορίστηκε κυρίως στις Νεαρές και στις *Εισηγήσεις*,⁶ δηλαδή στις νεότερες νομοθετικές ρυθμίσεις και στο επίσημο διδακτικό εγχειρίδιο της ιουστινιανείας περιόδου. Του *Πανδέκτη*, αντιθέτως, και του *Κώδικα* γινόταν ελάχιστη χρήση, λόγω της μειωμένης τους πρακτικής χρησιμότητας· αλλά και όταν ακόμη διδάσκονταν, οι παραδόσεις στηρίζονταν όχι στο πρωτότυπο, αλλά σε επιτομές (*summae*) που είτε είχαν συνταχθεί από τους αντικηνόρους (π.χ. τον παλαιό Ανώνυμο) ή άλλους νομικούς (π.χ. τον Κύριλλο) είτε προέρχονταν από τα έργα τους. Παράλληλα άρχισαν να χρησιμοποιούνται και συλλεκτικά έργα που περιείχαν και νομικά κείμενα εκκλησιαστικής προέλευσης, δηλαδή ιερούς κανόνες.

μα της εποχής του. Πρβλ. γενικώς για τον όρο «σχολαστικός» A. CLAUS, *Ο σχολαστικός* (ιδ. διατρ.), Köln 1965, καθώς και όσα συμπλήρωσε με τη βιβλιοκρισία του ο D. SIMON, *BZ* 59 (1966) 158-161. Για την έννοια, υπό την οποία αναφέρονται εδώ οι σχολαστικοί, βλ. ειδικότερα SCHELTEMA, *L'enseignement* σ. 61 επ. (101 επ.) και ο ΙΔΙΟΣ, „Das Kommentarverbot“ κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 24) σ. 316 επ. (412 επ.). Πολλές ειδήσεις για τις νομικές σπουδές στην περίοδο αυτή δεν υπάρχουν δυστυχώς. Βλ. Π. Ι. ΖΕΠΟΣ, «Η βυζαντινή νομική παιδεία κατά τον Ζ' αιώνα», *BYZANTION. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο*, τ. Β' (Αθήνα 1986) 735-749 και ο ΙΔΙΟΣ, *Jurisprudenz* σ. 24-26. Πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Οι σπουδές του δικαίου» κ.λπ. (ό.π.) σ. 476 επ.

5. Για τους νομικούς παραστάτες και την οργάνωσή τους βλ. H. WIELING, „Advokaten im spätantiken Rom“, *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. XI Convegno internazionale, in onore di Felix B. J. Wubbe* (Napoli 1996) 419-463 (καλύπτει και το ανατολικό κράτος) και Α. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΗΛΙΟΥΝΗ, «Οι συντεχνίες των δικηγόρων κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους», *ΕΕΔΣΘ* 21 (2000) 317-322 = Η ΙΔΙΑ, «Les corporations d'avocats au début de l'ère byzantine», *Byzantine Law* (ό.π. 2 σημ. 13) 307-316. Πρβλ. και GORIA, «Il giurista» κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 17) που ασχολείται αφενός μεν με τους δικηγόρους στις σ. 176 επ. (6ος και 7ος αι.) και 207 επ. (7ος-11ος αι.), αφετέρου δε με τους δικαστές στις σ. 173 επ. και 199 επ. (με την ίδια αντιστοιχία χρονικών περιόδων).

6. Οι SIMON / SIPHONIΟΥ-KARAPA, „Eine Fragmentsammlung“ κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 130) σ. 16-23 εξέδωσαν απόσπασμα ελληνικής παράφρασης των *Εισηγήσεων*, διαφορετικής από εκείνη του Θεοφίλου, την οποία τοποθετούν χρονικά στην εποχή των σχολαστικών.

4.1.2. Το γενικό επίπεδο της νομικής επιστήμης. Η στροφή αυτή στον προσανατολισμό των νομικών σπουδών επηρέασε αποφασιστικά τη χειρόγραφο παράδοση των κειμένων της ιουστινιάνειας περιόδου, ώστε δικαιολογημένα να μπορεί να γίνει λόγος για μία «χειμερία νόρμη» αυτών των κειμένων, που διάρκεσε πάνω από έναν αιώνα.⁷ Το αυθεντικό κείμενο του *Corpus iuris civilis* γινόταν όλο και πιο δυσεύρετο – φυσική συνέπεια της περιορισμένης του χρησιμοποίησης και διάδοσης. Αλλά και τα έργα των αντικηνοσόρων δεν ήταν παντού προσιτά. Στην πρωτεύουσα κυκλοφορούσαν ακόμα, αλλά στην επαρχία φαίνεται ότι η πρόσβαση προς αυτά γινόταν με τον χρόνο όλο και πιο δύσκολη. Πολύ σοβαρότερο ήταν όμως ένα άλλο πρόβλημα: Τα παλαιά νομικά κείμενα δεν γίνονταν πλέον κατανοητά. Χαρακτηριστικό για το «απροσπέλαστο» των κειμένων αυτών από άποψη περιεχομένου στο πρώτο μισό του 8ου αιώνα είναι το παρακάτω απόσπασμα από το προοίμιο της *Εκλογής*:

*«...ἐν πολλαῖς τε βίβλοις τὰ ὑπὸ τῶν προβεβασιλευκότων νενομοθετημένα γεγράφθαι γινώσκοντες καὶ τοῖς μὲν δυσδιάγνωστον τὸν ἐν αὐτοῖς περιεχόμενον νοῦν, τοῖς δὲ καὶ παντελῶς ἀδιάγνωστον, καὶ μάλιστα τοῖς ἔξω τῆς θεοφυλάκτου ταύτης καὶ βασιλίδος ἡμῶν πόλεως εἰδότες τυγχάνοντα, (...) πάσας τὰς αὐτὰς βίβλους συναθροισθῆναι παρ' ἡμῖν ἐκελεύσαμεν καὶ πάσας μετ' ἐπιμελοῦς ἐπισκέψεως ἀνακρίναντες διὰ τε τῶν ἐν ταῖς αὐταῖς βίβλοις εὐθέτως ἐμφερομένων διὰ τε τῶν παρ' ἡμῶν νεαρῶς θεσπισθέντων τῶν ἐπισυγχαζόντων πραγμάτων καὶ συναλλαγμάτων τὰς κρίσεις καὶ τὰς καταλλήλους τῶν ἐγκλημάτων ποινὰς ἐν τῇδε τῇ βίβλῳ φανερωτέρας καὶ λεπτοτέρας ἀναληφθῆναι ἀομόδιον ἡγησάμεθα πρὸς εὐσύνοπτον τῆς τῶν τοιούτων εὐσεβῶν νόμων δυνάμεως εἶδησιν καὶ τὴν ἐν εὐκρινείᾳ τῶν πραγμάτων εὐλύτῳσιν καὶ τὴν δικαίαν τῶν πλημμελούντων ἐπεξέλευσιν καὶ τὴν τῶν ἐπιρροεπῶς πρὸς τὸ πλημμελεῖν διακειμένων ἀναστολὴν καὶ διόρθωσιν».*⁸

Ο πρόσφορος τρόπος για τη βελτίωση αυτής της κατάστασης θα ήταν ασφαλώς η αναβάθμιση των νομικών σπουδών, πράγμα που δεν μπορούσε όμως να γίνει χωρίς την απαραίτητη υποδομή. Έτσι ο πιο εύκολος δρόμος

7. Βλ. D. SIMON / Sp. TROIANOS, „Die Epitome des Novellensyntagma von Athanasios“, *FM III* σ. 280-315 (290).

8. BURGMANN, *Ecloga* σ. 162³⁶⁻⁵¹.

για τη βραχυπρόθεσμη αντιμετώπιση του προβλήματος ήταν η δημιουργία σε πρώτη φάση νέων νομικών κειμένων, σύντομων, ώστε να είναι δυνατή η γρήγορη αντιγραφή και διάδοσή τους, και απλών στη γλωσσική τους διατύπωση, ώστε να είναι από όλους κατανοητά. Δεν έκρυβε ωστόσο ο εμπνευστής αυτής της λύσης την ελπίδα, ότι έτσι θα επιτύγχανε στο μέλλον την αποκατάσταση *τῆς ἀρχαίας τοῦ πολιτεύματος δικαιοδοσίας*.⁹ Μέσα στα πλαίσια αυτά κινήθηκε όλη η νομική φιλολογία στο δεύτερο μισό της εξεταζόμενης περιόδου.

Στο πεδίο της νομοθετικής παραγωγής χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί η *Εκλογή*, που θα παρουσιάσουμε αναλυτικά πιο κάτω. Στον τομέα της ιδιωτικής συλλεκτικής και συγγραφικής δραστηριότητας παρατηρείται η γένεση μιας σειράς νομικών κειμένων που έχουν μεν ως βάση το υλικό της ιουστινιάνειας εποχής, το οποίο όμως, για να ανταποκριθεί στις επιτακτικές ανάγκες που ήδη αναφέραμε, υποβλήθηκε στην κατάλληλη επεξεργασία και υπό την επίδραση πολλών παραγόντων (εκκλησιαστικών αντιλήψεων, προοδευτικού «εξελληνισμού» της αυτοκρατορίας, εθίμων κ.λπ.) μετασχηματίστηκε, παίρνοντας μια «εκλαϊκευμένη» μορφή.

---

9. BURGMANN, *Ecloga* σ. 166₉₄₋₉₅.

4.2 Η νομοθεσία.

4.2.1. Οι κυριότεροι νόμοι. Το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού υπερτερεί κατά πολύ σε έκταση συγκρινόμενο με εκείνο των διαδόχων του. Είναι ασφαλώς βέβαιο, πως από τις Νεαρές των τελευταίων ένα μέρος έχει χαθεί. Παρ' όλα αυτά ό,τι περισώθηκε είναι ενδεικτικό για τον περιορισμένο του όγκο. Όπως είδαμε, στη *Συλλογή των 168 Νεαρών* (πιο πάνω 3.2.4) περιλήφθηκαν και επτά Νεαρές του Ιουστίνου Β'¹⁰ και του Τιβερίου Β'.¹¹

Από την εποχή του Ηρακλείου υπάρχουν τέσσαρες Νεαρές των ετών 612, 617, 619 και 629 (όλες εκκλησιαστικού περιεχομένου, αναφερόμενες κυρίως στο νομικό καθεστώς του κλήρου, ειδικότερα της Μεγάλης Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως).¹² Από τους δύο επόμενους αιώνες σώζονται δύο Νεαρές της Ειρήνης των ετών 780-790 και 797-802 (για τη ρύθμιση θεμάτων της αποδεικτικής διαδικασίας, όπως π.χ. του όρκου, και των αθέμιτων γάμων),¹³ και μία των αυτοκρατόρων Λέοντος Ε' και Κωνσταντίνου του έτους 819/820,¹⁴ με περιεχόμενο ρυθμίσεις που αφορούν επίσης στο

10. N. 140, 144, 148 και 149. Βλ. πίνακα Νεαρών του Ιουστίνου Β' στον KAISER, *Authentizität* κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 103) σ. 522. Βλ. S. PULIATTI, *Ricerche sulle Novelle di Giustino II. La legislazione imperiale da Giustiniano I a Giustino II*. τ. I: Problemi di diritto pubblico. [Seminario giuridico della Università di Bologna, 107.] Milano 1984. τ. II: Problemi di diritto privato e di legislazione e politica religiosa II. [Pubblicazioni del Istituto di Scienze Giuridiche, Economiche, Politiche e Sociali della Facoltà di Giurisprudenza della Università di Messina, 168.] Milano 1991. Πρβλ. και P. E. PIELER, „Erwägungen zur Novelle Justin II. über die ‘Wahl’ der Provinzstatthalter (Nov. Just. 149)“, *Novella Constitutio* σ. 177-193.

11. N. 161, 163 και 164. Νεότερη έκδοση άλλης Νεαράς του Τιβερίου Β' (DÖLGER, *Regesten* αριθ. 67) έκανε ο M. KAPLAN, «Novelle de Tibère II sur les ‘maisons divines’», *TM* 8 (1981) 237-245. Βλ. και S. PULIATTI, «Tra diritto romano e diritto bizantino. Profilo legislativo di Tiberio II», *Il diritto romano canonico quale diritto proprio delle comunità cristiane dell'Oriente Mediterraneo. IX Colloquio Intern. romanistico canonistico*. [Utrumque ius, 26.] (Città del Vaticano 1994) 317-351.

12. Τελευταία κριτική έκδοση: J. KONIDARIS, „Die Novellen des Kaisers Herakleios“, *FM* V σ. 33-106 (το κείμενο στις σ. 62 επ.). Πρβλ. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 165, 175, 199 και 212.

13. Τελευταία κριτική έκδοση: L. BURGMANN, „Die Novellen der Kaiserin Eirene“, *FM* IV σ. 1-36 (το κείμενο στις σ. 16 επ.). Πρβλ. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 358-359.

14. Τελευταία κριτική έκδοση: D. SIMON, „Zur Ehegesetzgebung der Isaurier“, *FM* I σ. 16-43 (το κείμενο στις σ. 21-30). Η ορθή απόδοση της Νεαράς αυτής στον Λέοντα Ε' και

δίκαιο του γάμου. Παραδίδεται, τέλος, και μία Νεαρά άγνωστου αυτοκράτορα αυτής της περιόδου, με την οποία επετράπη το συναινετικό διαζύγιο.¹⁵ Η έρευνα της χειρόγραφης παράδοσης αυτού του νόμου έχει προκαλέσει αρκετή αβεβαιότητα ως προς τα νομοθετικά μέτρα της μέσης περιόδου, ειδικότερα του 9ου αιώνα, επειδή το ίδιο κείμενο απαντά με πολύ μικρές διαφορές και ως κεφάλαιο 21.4 της *Εισαγωγής* (πιο κάτω 5.3.2-3). Πιθανότερο φαίνεται ότι δεν εκδόθηκε ποτέ ιδιαίτερος νόμος και ότι μόνη σχετική διάταξη υπήρξε εκείνη της *Εισαγωγής*,¹⁶ που «ανεξαοτητοποιήθηκε» στην προσπάθεια να περισωθεί η ισχύς της συγκεκριμένης ρύθμισης, όταν η *Εισαγωγή* αντικαταστάθηκε από τον *Πρόχειρο Νόμο*.

Κοινό χαρακτηριστικό όλων των πιο πάνω Νεαρών είναι η έντονη επίδραση του εκκλησιαστικού δικαίου. Από τους υπόλοιπους αυτοκράτορες αξιόλογη νομοθετική δραστηριότητα, και μάλιστα σε θέματα οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής, ανέπτυξε ο Νικηφόρος Α' (802-811). Δυστυχώς όμως μόνον έμμεσες πληροφορίες έχουμε για το νομοθετικό του έργο.¹⁷ Όπως επισημάνθηκε ήδη πιο πάνω (3.2.4) σε σχέση με τις Νεαρές του Ιουστινιανού, ένα μέρος από τη νομοθετική παραγωγή δεν διασώζεται, ιδίως αν πρόκειται για νόμους, με τους οποίους ρυθμίζονταν θέματα ήσσονος σημασίας. Ενδεχομένως παραδίδονται κάποιοι από αυτούς μέσα σε άλλα κείμενα, όχι όμως πάντοτε σε αναγνωρίσιμη μορφή.¹⁸

στον γιο του Κωνσταντίνου έγινε μετά την παραπάνω έκδοση από τον Ο. KRESTEN, „Datierungsprobleme 'isaurischer' Eherechtsnovellen. I. Coll. I 26“, *FM IV* σ. 37-106. Πρβλ. τη βιβλιοκρισία του Ρ. Ε. PIELER, *SZ Rom. Abt.* 108 (1991) 531-544 (533-535) και DÖLGER, *Regesten* αριθ. 338.

15. Έκδοση: L. BURGMANN, „Eine Novelle zum Scheidungsrecht“, *FM IV* σ. 107-118 (το κείμενο στις σ. 117-118).

16. Βλ. τα αναλυτικά – και πειστικά – επιχειρήματα του SCHMINCK, *Rechtbücher* σ. 68-71. Πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ / ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Ιστορία δικαίου* (1.4.2 αρ. 28) σ. 201.

17. Βλ. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 370 επ. Πρβλ. G. E. RODOLAKIS, «Les mesures de l'empereur de Byzance Nicéphore Ier (802-811) concernant les *naukleroi* : formes atypiques de sûreté de créances en droit maritime byzantin ?», *EKEIEΔ* 40 (2007) 127-146.

18. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα κείμενα που εξέδωσε ο D. SIMON, „Provinzialrecht und Volksrecht“, *FM I* σ. 102-116 από τον κώδικα Ζ γ ΙΙΙ της μονής της Κρυπτοφέρρης, ειδικότερα το πρώτο (102). Την υπόθεση να πρόκειται για το αυθεντικό κείμενο ή, έστω, για επιτομή αυτοκρατορικής Νεαράς διετύπωσε ο εκδότης με πολλούς δισταγμούς – άποψη ωστόσο που υπεστήριξε σθεναρά ο Ρ. Ε. PIELER στη σχετική βιβλιοκρισία του (*SZ Rom. Abt.* 94 [1977] 480-489 [485 επ.]).

4.3. Η νομική φιλολογία μέχρι και του Ηρακλείου.

4.3.1. Οι σχολαστικοί Αθανάσιος ο Εμεσηνός και Θεόδωρος ο Ερμοπολίτης. Για την τροποποιημένη σε σύγκριση με την ιουστινιάνεια εποχή μέθοδο διδασκαλίας των σχολαστικών έγινε πιο πάνω λόγος. Οι παραδόσεις τους, στο μέτρο που είχαν ως αντικείμενο την κωδικοποίηση του βου αιώνα, πραγματοποιούνταν με βάση τα ελληνικά κείμενα των αντι-κηνσόρων και, επομένως, δεν είχε πια νόημα η διάκριση σε «ίνδηκα», «προθεωρία» και «παραγραφές». Από τα ερμηνευτικά έργα στον *Πανδέκτη* χρησιμοποιήθηκαν εκείνα του Κυριλλου και του παλαιού Ανώνυμου (του τελευταίου εμπλουτισμένα με σχόλια του νεότερου Ανώνυμου, του επιλεγόμενου Εναντιοφανή· βλ. πιο κάτω 4.3.2) που είχαν ερμηνεύσει όλη την ύλη του *Πανδέκτη*, δηλαδή και τα 50 βιβλία. Με την ερμηνεία του *Κώδικα* ασχολήθηκε στις παραδόσεις του ο σχολαστικός Θεόδωρος ο Ερμοπολίτης, πιο γνωστός από την επιτομή των Νεαρών (βλ. πιο κάτω), από τον οποίο σώζονται σχόλια βασισμένα στο έργο του Θαλελαίου.¹⁹

Οι Νεαρές και η ερμηνευτική τους επεξεργασία είναι στενά συνδεδεμένη με το όνομα δύο σχολαστικών, του Αθανασίου του Εμεσηνού και του Θεοδώρου του Ερμοπολίτη (που αναφέραμε αμέσως πιο πάνω). Ο πρώτος καταγόταν από τα Έμεσα της Συρίας και δικηγόρουσε στην Αντιόχεια, πρωτεύουσα της Συρίας. Γενέτειρα του δευτέρου ήταν η Ερμόπολη στη Θηβαΐδα της Άνω Αιγύπτου. Δεν είναι γνωστό πού άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου – ίσως στην Κωνσταντινούπολη. Η επιτομή των Νεαρών του Αθανασίου – το *Σύνταγμα*», όπως συχνά την ονομάζει ο συγγραφέας της – γράφηκε κατά πάσαν πιθανότητα στην Αντιόχεια και ολοκληρώθηκε λίγο μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού, ίσως μεταξύ Μαΐου 572 (οπότε εκδόθηκε η τελευταία χρονικώς Νεαρά, την οποία ο Αθανάσιος λαμβάνει υπόψη, δηλαδή η πέμπτη Νεαρά του Ιουστίνου Β' που φέρει αριθμό 144 στη *Συλλογή των 168*

19. Το ερμηνευτικό έργο του Θεοδώρου στον *Κώδικα* δεν σώζεται ολόκληρο. Εκτός από όσα αποσπάσματα περιέχονται στα σχόλια των *Βασιλικών* (βλ. πιο κάτω 5.5.1), το έργο αυτό μας είναι γνωστό από δύο ομάδες σχολίων που δημοσιεύσαν (από το ίδιο χειρόγραφο, τον Codex Vindobonensis iuridicus graecus 2) ο H. J. SCHELTEMA, «Fragmenta breviarum codicis a Theodoro Hermopolitano confecti e synopsi erotematica collecta», *Studia byzant. et neohell. Neerlandica*. [Byzantina Neerlandica, 3.] (Leiden 1972) σ. 9-35 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Opera minora* 371-394) και ο H. R. LUG, „Ein Bruchstück des Codex-Kommentars des Theodoros“, *FM I* σ. 1-15. Δύο αποσπάσματα εξέδωσαν επίσης οι SIMON / SIPHONIUS-KARAPA, „Eine Fragmentsammlung“ κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 130) σ. 11-15.

Νεαρών) και Αυγούστου 577. Του έργου υπήρξαν δύο εκδόσεις, από τις οποίες διασώθηκε μόνον η δεύτερη, με αρκετές βελτιώσεις και προσθήκες απέναντι στην πρώτη, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο Αθανάσιος στον πρόλογο της έκδοσης αυτής: «(...) ἀτελῶς ἔχειν ἐγνωκῶς τὴν πρώτην μοι πονηθεῖσαν τῶν νεαρῶν διατάξεων ἐπιτομὴν προσαναπληρῶσαι τὸ λοιπὸν ἐννεόηκα καὶ διὰ τοῦτο τῷ παρόντι συντάγματι ἓνα νῦν προσέθεικα τίτλον, “περὶ διαφόρων ἀναγνωσμάτων” τοῦτον ἐπιγράψας· ἐν ᾧ πάντα σχεδὸν ἀθροίσας, ὅσα μὴ προσφυῶς ἔχειν δοκεῖ πρὸς τοὺς ἤδη πρότερον ἐπινοηθέντας παρ’ ἐμοῦ τίτλους κβ’, προσέξενξα τίτλους τοὺς προσφόρους (...), ὡς μηδὲν τῆς ὅλης πραγματείας διαλαθεῖν λοιπὸν τὸν ἐντυγχάνοντα».²⁰ Από το χωρίο ωστόσο αυτό του προλόγου δεν προκύπτει με σαφήνεια, σε τί συνίσταντο ακριβῶς οι διαφορές ανάμεσα στην πρώτη και στη δεύτερη έκδοση. Ίσως, εκτός από τον τίτλο 23, να προσετέθη κατά την αναθεώρηση του κειμένου μέρος ή και το σύνολο των παρατίτλων. Με βάση τον ίδιο πρόλογο πιθανολογείται ότι ο Αθανάσιος είχε αφιερώσει το έργο του στον πατριάρχη Ιωάννη Γ' Σχολαστικό (βλ. γι' αυτόν 4.6.2).

Υποδιαιρείται το *Σύνταγμα* σε 23 τίτλους, στους οποίους είναι κατανεμημένη κατά θέματα η ύλη, με τη διευκρίνιση ότι ο Αθανάσιος δεν προχώρησε σε κατάτμηση του κειμένου των επί μέρους (160 περίπου) Νεαρών, όταν η ρύθμιση που περιείχαν επεκτεινόταν σε περισσότερα από ένα θέματα, αλλά στον τίτλο στον οποίο ανήκε το κύριο θέμα κάθε μίας Νεαρῶν περιέλαβε ολόκληρη την επιτομή της. Οι περισσότεροι τίτλοι συνοδεύονται από «παράτιτλα» (ονοματισμένα έτσι από το γεγονός, ότι γράφονταν αρχικώς στο περιθώριο «παρά τους τίτλους»)²¹ με παραπομπές σε κεφάλαια άλλων τίτλων που είχαν συναφή αντικείμενα. Αρκετές φορές συναντάμε στο κείμενο παραπομπές σε αντίστοιχες διατάξεις του *Κώδικα* ή, σπανιότερα, του *Πανδέκτη*.²² Ο Αθανάσιος χρησιμοποιεί απλή νομική διατύπωση, χωρίς να αποφεύγει λατινικούς όρους, όπου η σαφήνεια του κειμένου το επιβάλλει.²³

20. D. SIMON / Sp. TROIANOS, *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa*. [FzBR, 16.] Frankfurt a. M. 1989, σ. 2 στίχ. 8-13.

21. Βλ. για τα παράτιτλα παραπομπές πιο πάνω 3 σημ. 31.

22. Βλ. D. SIMON, „Zitate im Syntagma des Athanasios“, *FM VI* σ. 1-18.

23. Πρβλ. L. BURGMANN, „*Αθανάσιος δίγλωσσος*“. Latina in der Novellenbearbeitung des Athanasios von Emesa“, *Novella Constitutio* σ. 57-82.

Το έργο στην πρώτη έκδοση είχε μόνον 22 τίτλους που κάλυπταν την παρακάτω ύλη: Εκκλησία και θρησκευματα (τίτλοι 1-3), δικαιοσύνη, οργάνωση της διοίκησης και δικονομία (τίτλοι 4-8), οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο (τίτλοι 9-13), δίκαιο των ενοχών και περί συμβολαιογράφων (τίτλοι 14-17), δίκαιο της προσωπικής κατάστασης και περί επαγγελματιών (υπεξούσιοι, δούλοι, γεωργοί, στρατιώτες κ.λπ.) (τίτλοι 18-22).

Ο τίτλος 23 με την επικεφαλίδα «περί διαφόρων αναγνωσμάτων» προσετέθη στη δεύτερη έκδοση. Εκεί συγγέντωσε ο Αθανάσιος όσα χωρία των άλλων τίτλων δεν ανταποκρίνονταν, ολικώς ή κατά ένα μέρος τους, από άποψη περιεχομένου στα θέματα που, σύμφωνα με την επικεφαλίδα του, περιείχε ο οικείος τίτλος (π.χ. ποινικές διατάξεις στον τίτλο «περί γάμων» κ.λπ.). Με τη μέθοδο αυτή αντιμετώπισε ο Αθανάσιος την ήδη από την εποχή εκείνη παρατηρούμενη τακτική, να εντάσσονται συχνά στους νόμους (ιδίως της ιουστινιάνειας εποχής) και διατάξεις άσχετες προς το κύριο αντικείμενο που δηλώνεται στο προοίμιό τους. Με τον συνδυασμό των παρατίτλων και του τίτλου 23 παρέσχε στον αναγνώστη ένα είδος ευρετηρίου της ύλης – κάτι πραγματικά πρωτοποριακό για τον 6ο αιώνα.²⁴

Οι επιτομές του Αθανασίου σώζονται ακέραιες μόνο σε δύο χειρόγραφα, τους κώδικες Θ 65 της Μονής της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους και Parisinus graecus 1381. Ο τίτλος 23, αντιθέτως, απέκτησε αυτοτέλεια και παραδίδεται σε μεγάλο αριθμό χειρογράφων (περίπου 30).²⁵

Για τη σύνταξη του έργου του χρησιμοποίησε ο Αθανάσιος κάποια – πρόδρομη πιθανώς – μορφή της *Συλλογής των 168 Νεαρών*,²⁶ χωρίς όμως την αρίθμηση της *Συλλογής*. Για τον προσδιορισμό των Νεαρών που παραθέτει καταχωρίζει τις πρώτες λέξεις (incipit) του προοιμίου κάθε μίας Νεα-

24. Βλ. SP. TROIANOS, „Zum Aufbau des Titels περί διαφόρων αναγνωσμάτων im Novellensyntagma des Athanasios“, *Cupido legum* σ. 235-244. Πρβλ. ο ΙΔΙΟΣ, «Συστηματική κατάταξη και 'ευρετηρίαση' νομικού υλικού στην πρόωμη και μέση βυζαντινή περίοδο, *Χαριστήρια στον Ιωάννη Δεληγιάννη*. [Νόμος. Επιστ. Επετ. του Τμήματος Νομικής της Σχ.Ν.Ο.Ε.Α.Π.Θ., 3.] Μέρος β' (1991) 203-223 (205-214).

25. Τα περισσότερα από τα χειρόγραφα αυτά περιέχουν τη *Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών* με τα παραρτήματά της (βλ. πιο κάτω 5.4.7). Ο τίτλος «περί διαφόρων αναγνωσμάτων» απαντά και στους δύο τύπους παραρτημάτων, ειδικότερα υπό τα στοιχεία Α Π 8 και Β Π 2.

26. Για τη συλλογή που χρησιμοποίησε ο Αθανάσιος καθώς και για την τεχνική που ακολούθησε βλ. D. SIMON, „Einführung in die justinianischen Novellen“, *RJ* 4 (1985) 122-132 και ο ΙΔΙΟΣ, „Das Novellenexemplar des Athanasios“, *FM* VII σ. 117-140.

ράς. Ένας πίνακας με την αντιστοιχία των 22 τίτλων του *Συντάγματος* και των Νεαρών, σύμφωνα με την αριθμησή τους από τον αριθμό 1 έως 168, προσετέθη εκ των υστέρων από κάποιον (άγνωστο) χρήστη. Οι επιτομές αυτές του Αθανασίου είχαν ευρύτατη διάδοση στην αρχή της μέσης βυζαντινής περιόδου και αποτέλεσαν, αμέσως ή εμμέσως, τη βάση για την κατάρτιση συλλεκτικών έργων, ιδίως εκκλησιαστικού και νομοκανονικού περιεχομένου, όπως της *Collectio Ambrosiana*, της *Collectio Tripartita*, του *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους* (βλ. πιο κάτω 4.6.7-8,10) ή χρησιμοποιήθηκαν συστηματικά κατά την εκπόνηση άλλων, όπως του *Νομοκάνονα σε 50 τίτλους* (βλ. πιο κάτω 4.6.9), της *Επιτομής των νόμων*, της *Αυξημένης Εισαγωγής*, της *Ecloga ad Prochiron mutata* (βλ. πιο κάτω 5.4.3) ή του *Αυξημένου Προχείρου* (βλ. πιο κάτω 6.3.2).²⁷

Η επιτομή του Θεοδώρου γράφηκε λίγο αργότερα, προς το τέλος του βου αιώνα. Η ύλη δεν έχει θεματική κατάταξη, όπως στο έργο του Αθανασίου, αλλ' ακολουθεί κατά την αριθμηση των Νεαρών τη διάρθρωση της *Συλλογής των 168 Νεαρών*. Για να καλύψει την έλλειψη συστηματικής δομής και να βοηθήσει τους χρήστες στην αναζήτηση συναφών ρυθμίσεων στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση και νομοθεσία παραθέτει ο συγγραφέας παραπομπές σε παράλληλα χωρία του *Κώδικα* και των Νεαρών.

Το έργο σώζεται σε ένα μοναδικό χειρόγραφο, τον κώδικα Θ 65 της Μονής της Μεγίστης Λαύρας (τον ίδιο που περιέχει και την επιτομή του Αθανασίου). Παρά τα από πλευράς δομής μειονεκτήματά της, η επιτομή του Θεοδώρου πλεονεκτούσε από μία άποψη απέναντι σε εκείνη του Αθανασίου: Η τελευταία προϋπέθετε κατά τη χρήση της την παράλληλη χρήση των Νεαρών, ενώ το έργο του Θεοδώρου παρουσίαζε αυτονομία και λειτούργησε ως υποκατάστατο του πλήρους κειμένου των Νεαρών. Έτσι, στη διάρκεια των σκοτεινών αιώνων, γνώρισε μεγαλύτερη διάδοση από τη συστηματικά τελειότερη επιτομή του Αθανασίου.²⁸

Σύνταξη επιτομών των Νεαρών αποδόθηκε και σε δύο ακόμη νομικούς της ιουστινιάνειας, υποτίθεται, εποχής: τον Φιλόξενο και τον Συμβάτιο.

27. Κριτική έκδοση: SIMON / TROIANOS, ό.π. (σημ. 20). Πρώτη έκδοση υπήρξε εκείνη του HEIMBACH, *Ανέκδοτα* τ. Ι σ. 1-198. Για την έκδοση και για το έργο του Αθανασίου γενικότερα βλ. FR. ΣΠΖΙΑ, «Il Syntagma Novellarum di Atanasio ed il Breviarium Novellarum di Teodoro», *Prin 2004. L'esperienza giuridica giustiniana* κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 118) σ. 15-24 (16 επ.).

28. Έκδοση: ZACHARIÄ, *Ανέκδοτα* σ. 1-165.

Εκδόθηκαν μάλιστα περί τα μέσα του 19ου αιώνα και μεμονωμένα αποσπάσματα από τα έργα τους.²⁹ Όπως όμως πριν από μερικά χρόνια αποδείχθηκε,³⁰ τα αποσπάσματα αυτά ταυτίζονται σχεδόν με χωρία από τα έργα του Αθανασίου και του Θεοδώρου. Το συμπέρασμα λοιπόν αυτής της διαπίστωσης είναι, είτε ότι η δημιουργία των δύο αυτών νομικών οφείλεται σε παρανόηση των ιστορικών του δικαίου του 19ου αιώνα είτε ότι, αν αυτοί πράγματι υπήρξαν (πάντως όχι στα χρόνια του Ιουστινιανού), το έργο τους δεν παρουσιάζει καμία πρωτοτυπία, εφόσον αποτελεί απλή αντιγραφή του έργου των δύο γνωστών σχολαστικών.

Πέρα από τα προϊόντα της συγγραφικής δραστηριότητας του Αθανασίου και του Θεοδώρου εμφανίζονται στα χειρόγραφα και επιτομές μεμονωμένων Νεαρών, συνήθως άγνωστης προέλευσης.³¹

4.3.2. Νομικές συγγραφές με στόχο την πρακτική. Εκτός από τα διδακτικά και άλλα βοηθήματα που έγραψαν οι ίδιοι οι σχολαστικοί – αντίθετα από τους αντικήνσορες, των οποίων το διδακτικό έργο διατηρήθηκε χάρη στις σημειώσεις των φοιτητών τους – είναι γνωστά και άλλα έργα αυτής της περιόδου. Τα προϊόντα αυτής της νομικής συγγραφικής δραστηριότητας ήταν προορισμένα – αν όχι αποκλειστικώς, πάντως κατά κύριο λόγο – για την πρακτική εφαρμογή του δικαίου και επομένως απευθύνονταν πρωτίστως στους επαγγελματίες νομικούς και λιγότερο στους σπουδαστές. Τα πιο γνωστά είναι τα επιγραφόμενα *Ῥοπαί*, *Περὶ θαθμῶν συγγενείας*, *Περὶ ἐναντιοφανειῶν* και *De actionibus*.

Το έργο *Ῥοπαί* είναι ένα συμπλήμα όλων των διατάξεων του Corpus iuris civilis (βέβαια όχι στη λατινική τους διατύπωση, αλλά σε ελληνική παράφραση) που αναφέρονται στη μέτρηση του χρόνου (προθεσμίες κ.λπ.) και στις νομικές συνέπειες της παρέλευσης των αντίστοιχων χρονικών διαστημάτων. Το έργο υποδιαιρείται σε ενότητες κατά μονάδες του χρόνου, αρχίζοντας από τις πιο μικρές (όπως «περὶ ῥοπῆς», δηλαδή στιγμής, «περὶ

29. Βλ. HEIMBACH, *Ανέκδοτα* τ. Ι σ. 260-262.

30. Βλ. L. BURGMANN, „Die Novellenbearbeitungen von Symbatios und Philoxenos – Phantome oder Plagiate?“ *RJ* 8 (1989) 343-351.

31. Βλ. π.χ. J. MARUHN, „Eine unbekannte Bearbeitung einer justinianischen Novelle“, *FM* I σ. 44-72 (η έκδοση στις σ. 48-51). Πρόκειται για επιτομή της Νεαρᾶς 1 προερχόμενη, κατά τον εκδότη, από νομικό όχι της ιουστινιάνειας εποχής αλλά του 8ου πιθανώς αιώνα.

ώρας», «περι ήμέρας» κ.ο.κ.) μέχρι τις πιο μεγάλες («περι 100 ἐτῶν»), και έχει αρκετά πλούσια χειρόγραφη παράδοση³² κατά κανόνα όμως όχι ανεξάρτητα από άλλα κείμενα, αλλά μέσα στα παραρτήματα συλλεκτικών έργων με ευρεία διάδοση, όπως η *Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών*, η *Αυξημένη Εισαγωγή* και το *Αυξημένον Πρόχειρον* (βλ. πιο κάτω 5.4.4, 5.4.7 και 6.3.2). Γράφηκε από άγνωστο συγγραφέα³³ τις τελευταίες δεκαετίες του βου αιώνα. Από την αρχική (και αυθεντική) διατύπωση του έργου δεν σώζονται όμως παρά μερικά αποσπάσματα σε δύο κώδικες, τον Parisinus graecus 1367 και τον Scorialensis R-I-15. Αυτό που έφθασε μέχρις εμάς είναι μεταγενέστερες μορφές του που ανάγονται όλες σε μία επιτομή του 10ου αιώνα.

Η πραγματεία *Περί βαθμῶν συγγενείας* στηρίζεται στις *Εισηγήσεις* του Θεοφίλου (πιο πάνω 3.3.1) και εκθέτει όλους τους δυνατούς συνδυασμούς συγγενικού δεσμού μέχρι και τον 6ο βαθμό. Το έργο είχε ιδιαίτερη πρακτική χρησιμότητα στην εφαρμογή της νομοθεσίας περί γαμικών κωλυμάτων και γι' αυτό σώζεται σε μεγάλο αριθμό χειρογράφων, τόσο μέσα στην appendix της *Εκλογής* (βλ. πιο κάτω 4.4.5) όσο και ανεξάρτητα από αυτήν.

Η μελέτη *Περί ἐναντιοφανειῶν* οφείλεται σε έναν νομικό της εποχής του Ηρακλείου, τον νεότερο Ανώνυμο,³⁴ ο οποίος εξαιτίας της ακριβώς απέκτησε το προσωνύμιο «Εναντιοφανής»,³⁵ για να διακρίνεται από τον παλαιότερο Ανώνυμο, συγγραφέα των *summae* από τον *Πανδέκτη* (βλ. πιο κάτω 4.6.10). Το έργο αυτό είναι καρπός της προσπάθειας να εξουδετερωθούν με ερμηνευτικές μεθόδους οι αντινομίες και αντιφάσεις, φαινομενικές ή πραγματικές, μεταξύ διαφόρων χωρίων του *Πανδέκτη*. Από τον ίδιο συγγραφέα προέρχεται και η *Μονόβιβλος περι ληγάτων και μόρτις καῦσα* (= *mortis causa*) *δωρεῶν*. Και τα δύο αυτά έργα δεν έχουν περισωθεί.

32. Κριτική έκδοση: FR. SITZIA, *Le Rhopai*. [Università di Cagliari. Pubbl. della Facoltà di Giurisprudenza, ser. I, 30.] Napoli 1984.

33. Την άποψη ότι *αι Ῥοπαί* συντάχθηκαν από έναν συμπληρή υποστηρίζει ο SITZIA, ό.π. σ. 59 επ.

34. Βλ. περισσότερα γι' αυτόν στους VAN DER WAL / LOKIN σ. 63 επ.

35. Κατά τη γνώμη του Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Περί Εναντιοφανούς και 'εναντιοφανειών', *Βυζαντικά* 24 (2004) 15-20, ένα σχόλιο των *Βασιλικών* (B. 28.5.3) που παραδίδεται στον Σιναϊτικό κώδικα 1117 (482) fol. 54r προέρχεται από το έργο του Αωνύμου-Εναντιοφανούς *Περί εναντιοφανειῶν*.

Το έργο που παραδίδεται στο παράρτημα Α της *Μεγάλης Σύνοψης των Βασιλικών* (βλ. 5.4.7)³⁶ υπό τη λατινική επικεφαλίδα *De actionibus* (= περί αγωγών) αποτελεί έναν πίνακα των αγωγών του ρωμαϊκού αστικού δικονομικού δικαίου. Οι αγωγές αναφέρονται με τη λατινική τους ονομασία και συνοδεύονται από σύντομη περιγραφή των προϋποθέσεων, υπό τις οποίες μπορεί να ασκηθούν. Ο χρόνος της γένεσης του έργου είναι αδύνατο να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Το βασικό υλικό αποτελέστηκε ίσως από έναν προϊουστινιάνειο πυρήνα (§§ 1-31) και από ιουστινιάνειες προσθήκες (§§ 32-43), το οποίο με μεταγενέστερες επεξεργασίες, αρχικά μάλλον ήδη επί Ιουστινιανού, στη συνέχεια περί τον 11ο αιώνα, κατέληξε στη μορφή, υπό την οποία μας είναι σήμερα γνωστό.³⁷ Ο συντάκτης του βασικού κειμένου είναι άγνωστος, ως προς δε τον επιδιωκόμενο με το έργο σκοπό μόνον υποθέσεις διατυπώνονται.³⁸

---

36. Το έργο παραδίδεται διεσπασμένο στην ομάδα χειρογράφων ΠΙ του παραρτήματος Α υπό τα στοιχεία Α ΙΙΙ 22 και Α ΙΙΙ 24. Βλ. Ν. Γ. SVORONOS, *La Synopsis major des Basiliques et ses appendices*. [Bibliothèque byzantine. Études, 4.] Paris 1964, σ. 45 επ.

37. Κριτική έκδοση: FR. SITZIA, *De actionibus*. [Università di Roma. Pubbl. dell'Istituto di Diritto Romano e dei Diritti dell'Oriente Mediterraneo, 46.] Milano 1973. Βλ. για το πρόβλημα της χρονολόγησης σ. 75-115, καθώς και τη βιβλιοκρισία του D. SIMON, *SZ Rom. Abt.* 92 (1975) 417-424.

38. Κατά τον εκδότη (SITZIA) ο σκοπός ήταν πρακτικός, κάτι που αμφισβητεί στη βιβλιοκρισία του ο SIMON, επειδή δεν αποκλείει την επίδραση διδακτικής διαδικασίας.

4.4. Η Εκλογή και η appendix της.

4.4.1. Η γένεση της Εκλογής και η δομή της. *Εκλογή* ονομάστηκε το γνωστό νομοθέτημα του Λέοντος Γ' (του Ισαύρου) και του γιού του Κωνσταντίνου Ε' που εκδόθηκε κατά πάσαν πιθανότητα τον Μάρτιο του 741 (δεν θεωρείται πιθανή η χρονολογία 726).³⁹ Στην επικεφαλίδα της εμφανίζεται ως επιτομή της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης και νομοθεσίας:⁴⁰ «*Εκλογή τῶν νόμων ἐν συντόμῳ γενομένη παρὰ Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου, τῶν σοφῶν καὶ φιλευσεδῶν βασιλέων, ἀπὸ τῶν ἰνστιτουτῶν, τῶν διγέστων, τοῦ κώδικος, τῶν νεαρῶν τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ διατάξεων καὶ ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον (...)*».⁴¹

Περαισσότερες λεπτομέρειες για τη φύση του έργου περιέχει το απόσπασμα του προοιμίου της που παρατέθηκε πιο πάνω (4.1.1). Με τα δεδομένα αυτά θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για ένα είδος κωδικοποίησης⁴² – όχι βέβαια με τη σημερινή έννοια του όρου που προϋποθέτει την εξαντλητική ρύθμιση ενός θέματος, γιατί τέτοιο χαρακτηρισμό δεν είχε η *Εκλογή*, εφόσον δεν καταργήθηκε με αυτήν η ιουστινιάνεια νομοθεσία. Άλλωστε, ούτε οι συντάκτες της είχαν την πρόθεση να αντικαταστήσουν με την έκδοση της *Εκλογής* όλο το δίκαιο που ίσχυε μέχρι τότε.⁴³ Η *Εκλογή*

39. Πρβλ. BURGMANN, *Ecloga* σ. 10 επ. Η χρονολόγηση στο 726 στηρίζεται κυρίως στα επιχειρήματα του D. GINIS, „Das Promulgationsjahr der Isaurischen Eclogé“, *BZ* 24 (1923-1924) 346-358 και ο ΙΔΙΟΣ, «Ο υπ' αριθ. 121 κώδιξ της μονής Αγ. Νικάνορος (Ζάβορδας) και δύο χρονολογία της Εκλογής των Ισαύρων και του Προχείρου Νόμου», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-1961) 351-352. Τα χρονολογικά ωστόσο στοιχεία της δεύτερης μελέτης του ΓΚΙΝΗ δεν μπορεί να ληφθούν υπόψη, γιατί πηγάζουν από μία παρανόηση. Βλ. τις διαδοχικές βιβλιογραφικές παραπομπές στον BURGMANN, *Ecloga* σ. 11 σημ. 6-11.

40. Κατά τον SIMON, *Gesetzgebung* σ. 39, έχοντας ο Λέων Γ' πλήρη επίγνωση της πρακτικής αδυναμίας εφαρμογής όλου του *Corpus iuris civilis*, και μάλιστα όχι μόνο στην επαρχία αλλά και σ' αυτή την πρωτεύουσα, εμφανίζει το νομοθέτημά του ως επιλογή από τις ιουστινιάνειες διατάξεις για να αντλήσει από εκεί την αναγκαία νομομοποίηση.

41. BURGMANN, *Ecloga* σ.160 στίχ. 1-6.

42. Πρβλ. PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 438 επ. (= σ. 315 επ.) και ο ΙΔΙΟΣ, *Traditionen* σ. 698. Ως προς την αξιολόγηση της *Εκλογής* οι κρίσεις των ιστορικών του δικαίου δεν συμπίπτουν. Βλ. τις σχετικές παραπομπές στον SIMON, *Gesetzgebung* σ. 35 επ.

43. Πρβλ. B. SINOGOWITZ, *Studien zum Strafrecht der Ekloge*. [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 21.] Αθήνα 1956, σ. 1· PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 430 επ. (= σ. 304)· BURGMANN, *Ecloga* σ. 9.

αποτελεί απλούστατα μία προσπάθεια συγκέντρωσης των βασικών για την καθημερινή ζωή κανόνων δικαίου σε σύντομες φράσεις, γραμμένες σε γλώσσα κατανοητή για τον μέσο άνθρωπο της εποχής εκείνης.⁴⁴ Στο πλαίσιο της προσπάθειας αυτής λήφθηκαν επίσης υπόψη οι μεταβολές των κοινωνικών και άλλων συνθηκών που είχαν μεσολαβήσει από τα χρόνια του Ιουστινιανού μέχρι τον 8ο αιώνα. Διατυπώθηκε ακόμη η υπόθεση ότι ενδέχεται να εξυπηρετούσε η *Εκλογή* και σκοπούς διδακτικούς.⁴⁵

Η προσπάθεια της κάλυψης άμεσων πρακτικών αναγκών αντικατοπτρίζεται και στη δομή του κειμένου της *Εκλογής*, που δεν θυμίζει άλλη προγενέστερη εργασία και η οποία στις βασικές της γραμμές, ως προς την κατανομή της ύλης, αποτέλεσε πρότυπο για αργετά από τα νεότερα συλλεκτικά έργα. Το νομοθέτημα των Ισαύρων συντίθεται από 18 τίτλους. Οι πρώτοι οκτώ περιέχουν (με ορισμένες παρεκκλίσεις) δίκαιο των προσώπων (γαμικό και κληρονομικό δίκαιο, επιτροπεία, απελευθέρωση), οι τίτλοι 9-13 είναι αφιερωμένοι στη ρύθμιση των βασικών ενοχικών σχέσεων (αγορά και πώληση, δάνειο, παρακαταθήκη, μίσθωση), αλλά και της εμφύτευσης που έχει εμπρόγραμμα χαρακτήρα. Ακολουθούν οι τίτλοι 14 και 15 με δικονομικό περιεχόμενο (μάστιγες, συμβιβασμός). Με τους τίτλους 16 και 18 ρυθμίζονται μεμονωμένα περιουσιακά θέματα, δηλαδή τα χρημάτια («πεκούλια») και η κατανομή των λαφύρων στον πόλεμο. Ανάμεσά τους βρίσκεται ο τίτλος 17 με το ποινικό δίκαιο. Παρατηρούμε δηλαδή ότι πρόκειται ακριβώς για αντικείμενα της νομικής καθημερινότητας.

Μέλη της συντακτικής επιτροπής – σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας δίνει το προοίμιο – ήταν ο κυέστωρ (quaestor) με τα όργανα της υπη-

44. Κατά την άποψη του A. SCHMINCK, «*Leges ou νόμοι? Le choix des princes slaves à l'époque de Photius et les débuts de l'ανάκαθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων*», *The Eastern Roman Empire* κ.λπ. (ό.π. 3 σμμ. 27) 309-316 (309 επ.), η έννοια της «φιλανθρωπίας» στο προοίμιο της *Εκλογής* συνίσταται στην υποβάθμιση του καθόλου πνευματικού επιπέδου της νομοθεσίας (σε σύγκριση με την ιουστινιάνεια εποχή), επειδή η *Εκλογή* δεν απευθύνεται στον «νομικό», αλλά στον οποιονδήποτε άνθρωπο, επικαλείται δε και τον ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, που είχε χαρακτηρίσει τη νομοθετική συλλογή των Ισαύρων ως το τέλει pendant απέναντι στις *leges barbarorum*.

45. Βλ. σχετικά την αρνητική άποψη του BURGMANN, *Ecloga* σ. 19 (με βιβλιογραφία στη σμμ. 1). Ο GORIA, «*Il giurista*» κ.λπ. (ό.π. 3 σμμ. 17) σ. 192, αντιθέτως, το θεωρεί πιθανό («*Che l'imperatore pensasse ad un'utilizzazione didattica del suo prontuario sembra probabile, ed è comunque nella logica delle cose*»).

ρεσίας του, τους αντιγραφείς, καθώς και ύπατοι και πατρίκιοι· κατά μία μαρτυρία στη χειρόγραφη παράδοση, και σχολαστικοί.⁴⁶

Ως πηγή χρησιμοποιήθηκε η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση και νομοθεσία. Είναι όμως τελείως απίθανο να ανέτρεξε η επιτροπή στο λατινικό κείμενο, γιατί και των ελληνικών κειμένων δεν φαίνεται να έγινε αυτούσια χρήση. Σε όλη την *Εκλογή* μόνο σε μία περίπτωση διαπιστώθηκε η αναμφισβήτητη παρουσία χωρίου της ιουστινιάνειας εποχής: στο κεφάλαιο 17.41 περιέχεται απόσπασμα από τον «ίνδηκα» του Δωροθέου. Ίσως και σε άλλα κεφάλαια της *Εκλογής* να περιέχονται χωρία με παρεμφερή προέλευση, που δεν είναι δυνατόν να ταυτιστούν, γιατί τα πρότυπά τους έχουν στο μεταξύ χαθεί. Ο αριθμός τους ωστόσο αποκλείεται να είναι τέτοιος, ώστε να μεταβάλλεται το παραπάνω συμπέρασμα. Η απροθυμία των μελών της επιτροπής να χρησιμοποιήσουν αυτούσια τα κείμενα της προηγούμενης περιόδου πρέπει να αποδοθεί στην ανάγκη ενοποίησης του ύφους μέσα στο πλαίσιο των εντολών που τους είχαν δοθεί. Αυτό ίσχυσε ακόμα και στις περιπτώσεις, στις οποίες επαναλήφθηκαν προϋπάρχουσες διατάξεις.

4.4.2. Το δίκαιο της *Εκλογής*. Με την *Εκλογή* θεσπίστηκε όμως και νέο δίκαιο σύμφωνα με τις οδηγίες, να ληφθούν υπόψη και τα πρόσφατα νομοθετικά μέτρα των Ισαύρων: «διά τε τῶν παρ' ἡμῶν νεαρῶς θεσπισθέντων», κατά το προοίμιο του νομοθετήματος. Η φράση αυτή προσφέρεται σε δύο ερμηνευτικές εκδοχές. Είτε είχαν προηγηθεί Νεαρές του Λέοντος Γ' που δεν έφθασαν (ως αυτοτελές κείμενο) μέχρις εμάς,⁴⁷ επειδή ακριβώς το περιεχόμενό τους επαναλήφθηκε στην *Εκλογή*, είτε τα νέα νομοθετικά μέτρα πρωτοθεσπίστηκαν (ως γραπτό δίκαιο) με την ίδια την *Εκλογή*. Το κείμενό της δεν βοηθάει, δυστυχώς, στη λύση του προβλήματος.⁴⁸

46. Με τη βοήθεια των δεδομένων της *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung (641-867)*, τ. I-VII, Berlin 1998-2002 και λαμβάνοντας υπόψη όλες τις παραλλαγές της χειρόγραφης παράδοσης (από τις οποίες θεωρεί παλαιότερη την πλέον λεπτομερή σε αναφορά ονομάτων) ερευνά ο Th. PRATSCH, „H αρχαία τοῦ πολιτεύματος δικαιοδοσία. Überlegungen zur *Ecloga*“, *JÖB* 51 (2001) 133-158 τη συγκρότηση και σύνθεση της συντακτικής επιτροπής, για να διαπιστώσει τη, σύμφωνη άλλωστε και με το προηγούμενο των παλαιότερων ανάλογων επιτροπών, σημαντική σε αριθμό συμμετοχή νομικών.

47. Πρβλ. Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Βυζάντιον (Δίκαιον)» (ό.π. 1.4.2 αριθ. 8 = Ο ΙΔΙΟΣ, *Άπαντα*, τ. Β' σ. 420, όπου επισημαίνονται κάποιες «απολεσθεϊσές» Νεαρές.

48. Αν, για παράδειγμα, συγκρίνουμε τα χωρία 2.8.1 και 17.37, θα διαπιστώσουμε ότι το

Βέβαιο είναι πάντως ότι η *Εκλογή* περιέχει καινοτομίες, μόνο που δεν επικρατεί ομοφωνία ως προς την έκτασή τους. Πάντως στον χώρο του δικαίου του γάμου, όπου συνετελέσθη σημαντική διεύρυνση των γαμικών κωλυμάτων λόγω συγγενείας εξ αίματος μέχρι και τον έκτο βαθμό καθώς και λόγω πνευματικής συγγενείας, η επίδραση του κανονικού δικαίου, όπως αυτό μισόν αιώνα πρωτύτερα είχε διαμορφωθεί με τους κανόνες της Πενθέκτης Συνόδου, είναι ολοφάνερη.⁴⁹ Υπό την προφανή επίσης επίδραση της χριστιανικής ηθικής, διαπιστώνεται προσπάθεια για εξυγίανση των συνθηκών απονομής της δικαιοσύνης με την καθιέρωση για πρώτη φορά της μισθοδοσίας δικαστών και δικαστικών υπαλλήλων από το Δημόσιο, ώστε να μη διαφθείρονται από παροχές των διαδίκων.⁵⁰ Διατυπώθηκε η άποψη, ότι η *Εκλογή* είναι το πρώτο νομοθετικό έργο στο Βυζάντιο που μαρτυρεί ένα ολοκληρωμένο και σαφές πρόγραμμα δικαϊκής πολιτικής.⁵¹

Ανεξάρτητα πάντως από την εικαζόμενη ευρύτητα των προθέσεων των Σύρων αυτοκρατόρων, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ως προς την έκταση των μεταβολών στον χώρο του ποινικού δικαίου. Η βαρύτητα του κλάδου αυτού μέσα στην *Εκλογή* προκύπτει από το ότι ο τίτλος 17 (με την επικεφαλίδα «*ποινάλιος τῶν ἐγκληματικῶν κεφαλαίων*») είναι ο μεγαλύτερος

καθένα προσφέρει επιχειρήματα στην αντίθετη εκδοχή. Πρβλ. SCHELTEMA, *Byz. Law* σ. 62 και BURGMANN, *Ecloga* σ. 5 επ. (με περαιτέρω βιβλιογραφία).

49. Βλ. SP. N. TROIANOS, „Die Wirkungsgeschichte des Trullanum (Quinisexum) in der byzantinischen Gesetzgebung“, *Annuaire Historiae Conciliorum* 24 (1992) 95-111. Η παρατήρηση του Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο Φαλκίδιος νόμος εν τω βυζαντινῷ δικαίῳ*, Αθήνα 1912, σ. 32 σημ. 1 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Άπαντα* τ. Α' σ. 210 σημ. 1), ότι ο Λέων Γ' επέδειξε αδιαφορία προς τους κανόνες της Εκκλησίας, δεν βρίσκει έρεισμα στο κείμενο της *Εκλογής*. Το ίδιο ισχύει και για την εκ διαμέτρου αντίθετη άποψη του ZACHARIA, *Geschichte* σ. 57 ότι ο Λέων Γ' υιοθέτησε στο δίκαιο του γάμου γενικώς τις χριστιανικές αντιλήψεις, ενώ πρόκειται απλώς για περιβολή με το κύρος νόμου των κανόνων της Πενθέκτης, ως προς τους οποίους δεν είχε βέβαια εφαρμογή η τυπική εξομοίωση νόμων και κανόνων της Νεαρῆς 131 του Ιουστινιανού. – Για το περιουσιακό ειδικότερα δίκαιο πρβλ. L. BURGMANN, „Reformation oder Restauration? Zum Ehegüterrecht der Ecloga“, *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter* (ό.π. 1 σημ. 8) σ. 29-42.

50. BURGMANN, *Ecloga* σ. 166 στίχ. 96-109.

51. SIMON, *Gesetzgebung* σ. 36: „(...) die Ekloga (ist) das erste Gesetzgebungswerk, das einem geschlossenen und klaren rechtspolitischen Programm folgend, eine Ordnung der Welt durch Gesetzgebung zu bewerkstelligen sucht“. Βλ. στις σ. 35-39 ανάλυση αυτού του προγράμματος.

όλου του νομοθετήματος· περιλαμβάνει το 1/3 του συνολικού όγκου της *Εκλογής* και το 1/5 όλων των κεφαλαίων.⁵² Συνάγεται ακόμα και από το απόσπασμα του προοιμίου, όπου απαριθμούνται οι επιδιωκόμενοι σκοποί με το νομοθέτημα (βλ. πιο πάνω 4.1.2). Οι μισοί από αυτούς αφορούν στο ποινικό δίκαιο, δηλαδή η δίκαιη τιμωρία «τῶν πλημμελούντων» και η διόρθωση, βελτίωση και συγκράτηση από νέες παραβάσεις ὅσων ἔχουν εγκληματικές τάσεις («τῶν ἐπιρροεπῶς πρὸς τὸ πλημμελεῖν διακειμένων»). Αλλά και σε άλλο σημείο του προοιμίου τονίζεται, ὅτι στοιχείο της δίκαιης διακυβέρνησης του κράτους είναι και το «τὰς τῶν πλημμελούντων ὁρμὰς ἀνακόπτεσθαι». Επίσης στην επικεφαλίδα της *Εκλογής* προβάλλεται η «ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον»· ἀλλὰ ἡ «φιλανθρωπία» γίνεται γενικῶς δεκτὸ πὼς ταιριάζει πιο πολύ στον χώρο του ποινικού δικαίου και ἐκεῖ – με πολλές, ἐξυπακούεται, θεωρητικές επιφυλάξεις – εἶναι νοητή.⁵³

4.4.3. Η ποινική μεταρρύθμιση των Ισαύρων. Από τα παραπάνω προκύπτει ὅτι ο Λέων Γ' ἐπιχείρησε με την ἔκδοση της *Εκλογής* μία μεταρρύθμιση του ποινικού δικαίου. Για τη σωστή ἀξιολόγηση του εἶδους και της ἔκτασης αυτής της μεταρρύθμισης πρέπει να λάβουμε ὑπόψη τα ἀκόλουθα. Στους σύγχρονους ποινικούς κώδικες διακρίνουμε το «γενικό μέρος», ὅπου ἐκτίθενται οι ἀρχές του ἀξιοποίνου, του καταλογισμοῦ κ.λπ., ἀπὸ το «εἰδικό μέρος», ὅπου ἡ περιγραφή της ἀντικειμενικῆς ὑπόστασης των ἐπὶ μέρους ἐγκλημάτων και οι ἀπειλούμενες ποινές. Τέτοια διάκριση δεν θα βρούμε στην *Εκλογή* – ἀλλὰ οὔτε και σε κανένα ἄλλο βυζαντινό συλλεκτικό ἢ κωδικοποιητικό ἔργο –, γιατί ἡ διαμόρφωση γενικῶν ἀρχῶν ἦταν ξένη πρὸς τη ρωμαϊκῆ περιπτωσιολογικῆ παράδοση που συνεχίστηκε και στο Βυζάντιο. Γι' αὐτούς τους λόγους ἡ ἔρευνα της ποινικῆς μεταρρύθμισης των

52. Ο SIMON, Gesetzgebung σ. 38 ἀποδίδει τον πολύ μεγάλο ἀριθμὸ ποινικῶν διατάξεων ὄχι στην αὔξηση της ἐγκληματικότητας, ὅπως ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητές εἶχε ὑποστηριχθεῖ, ἀλλὰ στην ἀνάγκη προστασίας των ὑπρκῶν. Συγκεκριμένα στο μεν ποινικό δίκαιο ἐπιβάλλεται ἐξαντλητικῆ ρύθμιση, ἐνὸς στο ἀσικὸ δίκαιο ἀρκεῖ ἡ ἀντιμετώπιση των διαφόρων θεμάτων με βάση τη συχνότητα της ἐμφάνισής τους.

53. Βλ. για την ἔννοια της «φιλανθρωπίας» Τ. Ε. GREGORY, “The Ecloga of Leo III and the Concept of Philanthropia”, *Βυζαντινά* 7 (1975) 267-287. Ὡς πρὸς ἀρκετὰ σημεῖα των ἀπόψεων που διατυπώνονται στη μελέτη ἀυτῆ διατηρῶ πολλές ἐπιφυλάξεις. Βλ. ὅμως και την τελειῶς διαφορετικῆ ἔννοια που δίνει στον παραπάνω ὄρο ο SCHMINCK, «Leges» κ.λπ. (ὄ.π. σ. 44). Πρὸβλ. τελευταία και Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ἡ ἔννοια της ‘φιλανθρωπίας’ στους ἰουστινιάνειους και μεταἰουστινιάνειους νόμους», *Βυζαντινά* 29 (2009 [2010]) 13-43.

Ισαύρων προϋποθέτει την ανάλυση της περιγραφής της αντικειμενικής υπόστασης των εγκλημάτων στην *Εκλογή*, καθώς και του συστήματος των προβλεπόμενων ποινών.⁵⁴ Την έρευνα διευκολύνει το γεγονός, ότι στην εσωτερική δομή του τίτλου 17 (ποινικό δίκαιο) διαπιστώνουμε μία απόλυτα ορθολογιστική διάταξη της ύλης που οδηγούσε στη διαμόρφωση ορισμένων κατευθυντήριων γραμμών στην αντιμετώπιση συναφών εγκλημάτων.

Από τη μελέτη των θεμάτων της πρώτης κατηγορίας, δηλαδή από την ανάλυση της περιγραφής της αντικειμενικής υπόστασης των επί μέρους εγκλημάτων και τη σύγκριση με το ιουστινιάνειο δίκαιο, συνάγεται ότι ο Λέων Γ' απέβλεψε στην εναρμόνιση των πιο πάνω αντικειμενικών στοιχείων προς τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής του. Στην προσπάθεια αυτή έπαιξε φυσικά σημαντικό ρόλο η συνεχώς μεταβαλλόμενη αξιολόγηση του προσβαλλόμενου σε καθεμία περίπτωση έννομου αγαθού και η συναφής με αυτήν κρίση ως προς τον βαθμό της εγκληματικής διάθεσης του δράστη. Οι σχέσεις όμως αυτές βρισκονταν κάτω από τη διαρκώς αυξανόμενη επίδραση της χριστιανικής διδασκαλίας· γι' αυτό κατά τη διαμόρφωση του ποινικού μέρους της *Εκλογής* οι πηγές του δικαίου της Εκκλησίας λήφθηκαν ιδιαίτερα υπόψη – κάτι που αφήνεται να διαφανεί σε πολλά σημεία του προοιμίου.

Από τη μελέτη των θεμάτων της δεύτερης κατηγορίας, δηλαδή του συστήματος των ποινών,⁵⁵ προκύπτουν τα εξής: Η *Εκλογή* διατήρησε μεν τη θανατική ποινή προκειμένου για πράξεις ιδιαίτερα ειδεχθείς ή επικίνδυνες για το κοινωνικό σύνολο (ποτέ για εγκλήματα με περιουσιακό μόνον αντικείμενο), αλλά κατάργησε τους διάφορους «εξειδικασμένους» τρόπους εκτέλεσης της θανατικής ποινής που προέβλεπε το ρωμαϊκό δίκαιο (π.χ. σταύρωση, καύση, πνιγμό κ.λπ.). Εξαιρέθηκαν μόνο δύο εγκλήματα: ο εμπρησμός μέσα σε κατοικημένη περιοχή και η ληστεία με φόνο. Στην πρώτη προβλεπόταν ρίψη του δράστη στην πυρά και στη δεύτερη απαγορευσιμότητα με «φούρκα».

---

54. Βλ. αναλυτικότερα SP. N. TROIANOS, „Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga“, *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. Α' (Ρέθυμνο 1986) 97-112 (102 επ.).

55. Βλ. για το θέμα αυτό γενικότερα SP. N. TROIANOS, „Die Strafen im byzantinischen Recht. Eine Übersicht“, *JÖB* 42 (1992) 55-74 και, αναλυτικότερα, ο ΙΔΙΟΣ, «Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο», *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο* (Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν 1997) 13-65.

Ιδιαίτερα συχνά εμφανίζονται στην *Εκλογή* οι ποινές ακρωτηριασμού και μάλιστα για μεγάλη ποικιλία πράξεων (π.χ. του χεριού για πολλά περιουσιακά εγκλήματα, της μύτης για τα περισσότερα σεξουαλικά κ.λπ.). Οι ποινές αυτές υπήρξαν «σημείο αντιλεγόμενο» μεταξύ των ιστορικών του δικαίου, γιατί υποστηρίχθηκε πως με αυτές επήλθε «εκβαρβαρισμός» του ρωμαϊκού δικαίου. Η μομφή αυτή είναι αστήρικτη, πρώτον επειδή οι ποινές ακρωτηριασμού, όχι μόνο δεν ήταν άγνωστες στο παλαιότερο δίκαιο, αλλά – τουλάχιστον στην εποχή του Ιουστινιανού – είχαν μεγάλη διάδοση⁵⁶ κάποτε μάλιστα μαρτυρούσαν ιδιαίτερη σκληρότητα. Δεύτερον, επειδή η συχνή επανάληψή τους στην *Εκλογή* δεν είχε άλλο σκοπό από να προσδιορίσει το ακριβές μέτρο της ποινής και τις περιπτώσεις επιβολής της, ώστε να περιοριστεί η αυθαιρεσία των ποινικών δικαστών που επικρατούσε μέχρι τότε. Ως προς την προέλευση των ποινών ακρωτηριασμού έχουν διατυπωθεί πολλές υποθέσεις. Στην *Εκλογή* θεωρώ βέβαιο ότι, αν όχι αποκλειστικώς, πάντως κατά κύριο λόγο, εξυπηρετούσαν σκοπούς ειδικής πρόληψης, απέβλεπαν δηλαδή στο να αποκλείσουν ή να περιορίσουν τη δυνατότητα του δράστη να επαναλάβει την ίδια πράξη (π.χ. σε πολλά εγκλήματα περί τη γενετήσια σφαίρα, ιδιαίτερα στη μοιχεία, λόγω της δυσμορφίας που προκαλούσε το κόψιμο της μύτης).

Αρκετά συχνά προβλέπεται στην *Εκλογή* η ποινή της εξορίας, με πολύ ηπιότερο περιεχόμενο όμως από αυτό της *deportatio* στο ρωμαϊκό δίκαιο, γιατί δεν περιλάμβανε αυτομάτως και δήμευση της περιουσίας του καταδικασμένου. Μαζί με την εξορία προβλέπονταν μερικές φορές και ελαφρότερες ποινές, ως παρεπόμενες κυρώσεις. Τέτοιες ήταν το κούρεμα και η μαστίγωση. Η τελευταία όμως απειλείτο και αυτοτελώς για ορισμένα (ελαφρότερα) εγκλήματα (π.χ. πορνεία, παραβίαση ασύλου). Σχετικά με την ποινή αυτή πρέπει να σημειωθεί και τούτο. Από τη διατύπωση των οικείων διατάξεων προκύπτει η πρόθεση του νομοθέτη να περιορίσει – η τέλεια εξαφάνισή τους ήταν ανέφικτη – ορισμένες ταξικές ανισότητες του ρωμαϊκού δικαίου, όπως π.χ. την επιβολή ατιμωτικών ποινών (μαστίγωση κ.ά.) που, με εξαίρεση το έγκλημα της καθοσίωσης, δεν προβλέπονταν για τους «εντίμους» (*honestiores*), αλλά μόνο για τους «ευτελείς» (*humiliores*) και τους δούλους. Έτσι διαβάζουμε στο κεφάλαιο 17.19 ότι όποιος έγγαμος άνδρας διαπράτ-

56. Βλ. π.χ. τις Νεαρές 13.6, 17.8, 42.1.2, 128.20, 134.13, 154.1, αλλά και διάφορες φιλολογικές πηγές.

τει πορνεία τιμωρείται με 12 ραβδισμούς «*κάντε πλούσιός ἐστι, κάντε πένης*». Στα κεφάλαια ωστόσο 17.11 (κλοπή) και 29 (φθορά παρθένου) διαφοροποιείται η ποινή ανάλογα με την οικονομική επιφάνεια του δράστη.

Τέλος η *Εκλογή* προβλέπει και χρηματικές ποινές, αλλά σε περιορισμένη κλίμακα, τη δήμευση δε ειδικώς σε μία μόνον περίπτωση. Χαρακτηριστική είναι σε αρκετά εγκλήματα η υποχρέωση του δράστη να καταβάλει ένα χρηματικό ποσό (πέρα από την αποκατάσταση της ζημιάς) στο θύμα. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί, ότι δεν επαναλαμβάνονται στην *Εκλογή* πολλές διατάξεις της ιουστινιάνειας ποινικής νομοθεσίας που προσπόριζαν περιουσιακά ωφελήματα σε μονές (π.χ. μοιχεία, αποπλάνηση μοναχής κ.λπ.) – πιθανότατα ένδειξη μίας δυσμενούς διάθεσης των Ισαύρων όχι γενικώς απέναντι στην Εκκλησία (της οποίας οι κανόνες επέδρασαν, όπως προαναφέρθηκε, στη διαμόρφωση ιδίως του δικαίου του γάμου της *Εκλογής*), αλλά ειδικώς απέναντι στα μοναστήρια,⁵⁷ ως κέντρα αντίδρασης κατά της εκκλησιαστικής τους πολιτικής.⁵⁸

Από τα παραπάνω δεδομένα μπορεί, νομίζω, να συναχθεί το συμπέρασμα, ότι με την ποινική μεταρρύθμιση των Ισαύρων πραγματοποιήθηκε η επιδιωκόμενη *ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον*. Το συμπέρασμα αυτό δεν στηρίζεται βέβαια στο κάπως απλοϊκό επιχείρημα, καλύτερα ακρωτηριασμός, παρά θανατική ποινή,⁵⁹ αλλά απορρέει από τη σχεδόν ολοκληρωτική κατάργηση των απάνθρωπων τρόπων θανατικής εκτέλεσης, από την καθιέρωση φραγμών στην ανεξέλεγκτη εκτίμηση του ποινικού δικαστή, από τον περιορισμό στις ταξικές ανισότητες σε σχέση με την ποινή και από την εξατομίκευση ανάλογα με την προσωπικότητα του δράστη της ποινικής του μεταχείρισης σε αρκετές περιπτώσεις. Για τους παραπάνω λόγους που ασφαλώς προκάλεσαν τη λαϊκή επιδοκιμασία το ποινικό δίκαιο της *Εκλογής* παρέμεινε καθοριστικό για την απονομή της ποινικής

57. Είναι χαρακτηριστικό ότι η *Εκλογή* 2.9.3-4 δεν προέβλεψε την επιλογή του μοναχικού βίου ως λόγο λύσης του γάμου. Πρβλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Βυζάντιον (Δίκαιον)» (ό.π. σμμ. 47) = *Άπαντα*, τ. Β' σ. 421.

58. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες για το ποινικό δίκαιο της *Εκλογής* SINOLOWITZ, *Studien* κ.λπ. (ό.π. σμμ. 43), Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο «Πονάλιος» του Εκλογαδίου. Συμβολή εις την ιστορίαν της εξέλιξεως του ποινικού δικαίου από του Corpus iuris civilis μέχρι των Βασιλικών*. [FzbR, 6.] Frankfurt a. M. 1980 και ο ΙΔΙΟΣ, „Bemerkungen“ κ.λπ. (ό.π. σμμ. 54).

59. Βλ. τις σωστές παρατηρήσεις του D. SIMON, *BZ* 69 (1976) 665 με αφορμή την παραπάνω μελέτη του GREGORY.

δικαιοσύνης επί πολλούς αιώνες, γιατί ακόμα και οι Μακεδόνες, παρ' όλη την αποστροφή τους προς το νομοθετικό έργο των Ισαύρων (βλ. πιο κάτω 5.3), αναγκάστηκαν να υιοθετήσουν και να επαναλάβουν στο μεγαλύτερο μέρος τους τις ποινικές διατάξεις της *Εκλογής*.⁶⁰

Λόγω της τεράστιας διάδοσής της έχει η νομοθετική αυτή συλλογή πολύ πλούσια χειρόγραφη παράδοση· σώζεται (ολόκληρη ή σε αποσπάσματα) σε αριθμό χειρογράφων που πλησιάζει τα 100.⁶¹ Η σαφήνεια του κειμένου της *Εκλογής*, η απλότητα στη διατύπωσή του και η συντομία του υπήρξαν ασφαλώς οι παράγοντες που συνετέλεσαν, ώστε το έργο αυτό να περάσει γρήγορα τα σύνορα του βυζαντινού κράτους και να διαδοθεί στους γειτονικούς λαούς. Έτσι, εκτός από το ελληνικό κείμενο, σώζονται ακόμη μεταφράσεις σε σλαβικές γλώσσες, στα αρμενικά καθώς και στα αραβικά.⁶² Σε ένα χειρόγραφο της Πάτμου του 16ου αιώνα, τον κώδικα 548 της μονής του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, σώζεται και απόδοση σε δημώδη γλώσσα.⁶³

60. Ο ZACHARIÄ, *Geschichte* σ. 325 και 332 επ. επισημαίνει την επιβίωση των ποινικών διατάξεων της *Εκλογής* και μετά την Άλωση, εκφράζει όμως την αποδοκιμασία του γι' αυτές, επειδή θεωρεί τις προβλεπόμενες ποινές ως υπερβολικά σκληρές, άποψη που αποκρούει ο SIMON, „Die Epochen“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 2) σ. 79 με το επιχείρημα, „(daß) es sich in Wahrheit lediglich um das durch Verschriftlichung bewirkte Sichtbarwerden älterer – jedenfalls schon justinianischer – Verhältnisse handelt“.

61. Τελευταία κριτική έκδοση: BURGMANN, *Ecloga* (η έκδοση στις σ. 153-244).

62. Έκδοση της αραβικής *Εκλογής*: ST. LEDER, *Die arabische Ecloga. Das vierte Buch der Kanones der Könige aus der Sammlung des Makarios*. [FzbR, 12.] Frankfurt a. M. 1985. Λεπτομέρειες για την παράδοση σε άλλες γλώσσες βλ. στην έκδοση BURGMANN, *Ecloga* σ. 80 επ. Εκτός από τις μεταφράσεις επηρέασε η *Εκλογή* το δίκαιο των σλαβικών λαών και με την επανάληψη των ρυθμίσεών της σε σλαβικά νομικά κείμενα. Βλ. σχετικά BURGMANN / KAUFHOLD, *Bibliographie zur Rezeption* κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 99). Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί ο *Zakon sudnyj ljudem*, για τον οποίο βλ. Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Το νομοθετικό έργο της κυριλλομεθοδιανής ιεραποστολής εν Μεγάλη Μοραβία*. [Ελλην. Εταιρεία Σλαβικών Μελετών, 2.] Θεσσαλονίκη 1978, σ. 61-68, καθώς και την εργασία της Β. ZASTEROVA, „Über zwei großmährische Rechtsdenkmäler byzantinischen Ursprungs“, *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jhd.* (Prag 1978) 361-385. Εκδόσεις και βιβλιογραφία για τον *Zakon sudnyj ljudem* βλ. στους BURGMANN / KAUFHOLD, ό.π. σ. 49-60. Πρβλ. και την ελληνική μετάφραση του Γ. ΓΚΡΙΝΙΑΤΣΟΥ, «Νόμος δια να δικάζονται οι άνθρωποι», *EKEIEA* 23 (1976 [1978]) 180-187.

63. Βλ. D. SIMON, „Eine unbekannte Ecloga-Handschrift“, *EKEIEA* 18 (1971 [1973]) 239-248 (η έκδοση στις σ. 245 επ.).

4.4.4. Η Ιδιωτική Εκλογή. Στο πλαίσιο της χειρόγραφης παράδοσης της *Εκλογής* μερικοί τύποι παρουσιάζουν δική τους ατομικότητα. Αυτό συμβαίνει κυρίως με τη λεγόμενη *Ecloga privata* (*Ιδιωτική Εκλογή*), που δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως το προϊόν μίας πραγματικά νέας επεξεργασίας της (αρχικής) *Εκλογής*, γιατί όλη η διαφορά των δύο κειμένων έγκειται στη διάσπαση ενός τίτλου (του 2ου) και στη μετατόπιση ενός άλλου (του 16ου). Ειδικότερα, το δίκαιο του διαζυγίου (2.9.1-4) αποχωρίζεται από τον τίτλο 2 και εμφανίζεται ως τίτλος 3, με αποτέλεσμα να έχει το έργο με τη μορφή αυτή 19 τίτλους αντί 18. Επίσης ο τίτλος 16 («χρημάτια/πεκούλια») μετατοπίζεται ανάμεσα στις διατάξεις του κληρονομικού δικαίου ως τίτλος 7.⁶⁴

4.4.5. Το «Παράρτημα» της Εκλογής. Όπως αναφέρθηκε στην αρχή αυτής της παραγράφου, σκοπός των συντακτών της *Εκλογής* ήταν η κάλυψη των αναγκών του καθημερινού βίου. Φαίνεται όμως πως με τον χρόνο επικρατούσε στους κύκλους των εφαρμοστών του δικαίου η πεποίθηση, ότι οι ανάγκες της πρακτικής σε μερικούς κλάδους του δικαίου ξεπερνούσαν τα όρια που κάλυπταν οι σχετικές διατάξεις της *Εκλογής*. Έτσι λοιπόν έσπευσε η ιδιωτική πρωτοβουλία να καλύψει τα κενά της νομοθεσίας, αντλώντας κυρίως από την πηγή του *Corpus iuris civilis*. Με τον τρόπο αυτό σχηματίστηκε ένα «έργο» που συνδέθηκε σχεδόν άρρηκτα με την *Εκλογή*, γιατί τα δύο αυτά κείμενα εμφανίζονται κατά κανόνα στους ίδιους κώδικες. Με βάση αυτό το χαρακτηριστικό του αποκλήθηκε κατά τους νεότερους χρόνους το εν λόγω «έργο» appendix (= παράρτημα) της *Εκλογής*.

Η appendix αποτελεί ένα άθροισμα κανόνων δικαίου, χωρισμένων σε μικρές, ανεξάρτητες μεταξύ τους ομάδες, που δεν δημιουργήθηκε ως ενιαίο έργο από έναν και τον αυτό συμπληρή στο πλαίσιο της ίδιας συνθετικής διαδικασίας, αλλά σε αλληπάλληλα στάδια με βάση διάφορες πηγές που έλκουν την καταγωγή τους, άμεσα ή έμμεσα, από την ιουστινιάνεια κωδικοποίηση. Η διάταξη των ομάδων αυτών στα διάφορα χειρόγραφα ποικίλλει, αλλά η βασική φάση του σχηματισμού τους πρέπει να είχε συμπληρωθεί μέσα στον 8ο αιώνα.

Κατά ένα μεγάλο μέρος περιέχει η appendix ύλη του ποινικού δικαίου, όπως ο «ποινάλιος κατά αίρετικῶν, μαγιστῶν καὶ τῶν λοιπῶν αἰρέσεων καὶ κατὰ ἔπα-

64. Βλ. σχετικά BURGMANN, *Ecloga* σ. 51 επ. και 108 επ., καθώς και VAN DER WAL / LOKIN σ. 75.

οιδῶν καὶ φαρμακῶν» (III.1-20), «περὶ φονέων καὶ γοήτων» (V.1-7,⁶⁵ VI.1-10 καὶ VII.1-5) κ.ά. Ἀλλὰ καὶ οἱ κλάδοι τοῦ αστικοῦ δικαίου, κατὰ τὶς σημερινές διακρίσεις, δὲν ἔχουν ἀγνοηθεῖ, ὅπως δείχνουν οἱ ἐνότητες «περὶ ἐγγυῶν καὶ ἀντιφωνήσεων» (I.1-5), «περὶ ὄρων καὶ ὀροθεσιῶν ἀγρῶν» (II.1-10), «περὶ τῆς τῶν βαθμῶν συγγενείας» (IX.1-8),⁶⁶ «περὶ παίδων φυσικῶν, νόθων καὶ γνησίων» (X.1-4), ἐπίσης οἱ ἐνότητες IV καὶ XIII (δίκαιο τοῦ γάμου καὶ κληρονομικὸ δίκαιο, ἀντιστοίχως), κ.ά. Δὲν λείπουν ὁμως ἀπὸ τὴν appendix καὶ γενικοῦ περιεχομένου ὀρισμοί, ὅπως περὶ νόμου καὶ δικαιοσύνης (XI.1-5). Ἀποσπάσματά της ἐμφανίζονται με ἀφθονία σὲ μεταγενέστερα συλλεκτικὰ ἔργα, ὅπως στὴν *Επιτομή των νόμων*, στὴν *Ἀυξημένη Εἰσαγωγή*, στὴν *Ecloga ad Prochiron mutata*, στὴν *Επιτομή ad Prochiron mutata*, στο *Ἀυξημένον Πρόχειρον*.⁶⁷

4.4.6. Το ευρύτερο «Παράρτημα» (οἱ τρεῖς «Νόμοι», τὸ Μωσαϊκὸν Παράγγελμα κ.λπ.). Ἐκτός ἀπὸ τὶς πιο πάνω ἐνότητες που ὅλες μαζί πλησιάζουν σὲ ἑκτασὴ τὴν *Ἐκλογή*, μίᾳ ευρύτερη ἐννοία τῆς appendix – λόγῳ τῆς συχνῆς σύνδεσής τους στὴ χειρόγραφη παράδοση – περιλαμβάνει καὶ ὀρισμένα ἄλλα κείμενα που διαφέρουν ἀπὸ τα παραπάνω στὸν βαθμὸ τῆς αὐτοτελείας τους ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου. Σὲ αὐτὰ τα κείμενα ἀνήκουν ὁ *Γεωργικὸς Νόμος*, ὁ *Νόμος Ροδίων Ναυτικὸς*, ὁ *Στρατιωτικὸς Νόμος*, τὸ *Μωσαϊκὸν Παράγγελμα* (για τὰ ὁποῖα θὰ γίνῃ ξεχωριστὰ λόγος), καθὼς καὶ ἡ διάταξη «περὶ καινοτομιῶν» τοῦ Ζήνωνος (= ἰουστ. Κῶδ. 8.10.12), οἱ δύο Νεαρές τῆς Εἰρήνης, ἡ Νεαρά τοῦ Λέοντος Ε' κ.ά.

Ὁ *Γεωργικὸς Νόμος* ἀποτελεῖ συλλογὴ διατάξεων που καταρτίστηκε στὴν ἀρχικὴ τοῦ μορφῆ – ὅπως γίνετα σχεδόν γενικῶς ἀποδεκτὸ⁶⁸ – μετα-

65. Το κεφ. V.4 ἐπιγράφεται «Ἐκ τοῦ ποιναλίου Ἰωάννου Κουδιδίου ἀντικένσορος». Βλ. τὶς υποθέσεις που διατυπώνονται σχετικὰ με αὐτὸ τὸ ἔργο καὶ τὸν συγγραφέα τοῦ Κωβίδα στὴ βιβλιοκρισία τοῦ Ρ. Ε. PIELER, *SZ Rom. Abt.* 106 (1989) 688. Πρὸβλ. ὁ ἸΔΙΟΣ, „Hermeneutik“ κ.λπ. (ὅπλ. 1 σημ. 3) σ. 368 (με βιβλιογραφία).

66. Ἡ ἐκθεση τῶν βαθμῶν συγγενείας συνοδεύεται κατὰ κανόνα – ὄχι μόνο στο παράρτημα τῆς *Ἐκλογῆς* – ἀπὸ παραστατικὰ σχεδιαγράμματα, ἐπειδὴ ἡ θέα μᾶλλον ἀκοῆς ἀκριθεστέρα ὑπάρχει (*EApp.* IX 7). Τέτοια σχεδιαγράμματα κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους ἀργότερα καὶ σὲ δυτικὰ χειρόγραφα. Πρὸβλ. W. KAISER, „Zur Übersetzung von Inst. 3,6 (De gradibus cognationum) pr.-9 durch Theophilus“, ἀδημοσίευτη ἀκόμη ἀνακοίνωση σὲ συμπόσιο με θέμα τὰ *Ἰνστιτούτα* τοῦ Θεοφίλου (Groningen, 25.01.2010).

67. Κριτικὴ ἔκδοση: L. BURGEMANN / SP. TROIANOS, „Appendix Eclogae“, *FM* III σ. 24-125 (τὸ κείμενο στὶς σ. 97-124).

68. Διαφωνώντας με τὴν ἀποψη αὐτή, υποστηρίζει ἡ Ε. LIPŠIC στὴν τελευταία κριτικὴ

ξύ του τελευταίου τετάρτου του 7ου αιώνα και των αρχών του 8ου. Περιέχει κανόνες δικαίου με έντονο ποινικό χαρακτήρα που αφορούν στην έγγεια ιδιοκτησία, στην καλλιέργεια της γης και στην κτηνοτροφία.⁶⁹ Ως προς την προέλευση και τη φύση του είναι ο *Γεωργικός Νόμος* ένα από τα πιο πολυσυζητημένα κείμενα του βυζαντινού δικαίου.⁷⁰ Η επικεφαλίδα «*Νόμος γεωργικός κατ' ἐκλογήν ἐκ τοῦ Ἰουστινιανοῦ διβλίου*» καθιέρωσε την έρευνα πρὸς την ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, μολοντί ἐγκαιρα ο Karl Eduard Zachariä von Lingenthal,⁷¹ περισσότερο διείδε παρά διεπίστωσε, ὅτι οἱ ιουστινιάνειες διατάξεις αποδίδονται τροποποιημένες ἐξ αιτίας παλαιοδιαθηκικών επιδράσεων ἢ παρείσφρησης ἐθίμων σλαβικής προέλευσης. Με αφετηρία την παρατήρηση του Zachariä στράφηκε ἡ προσοχή των ερευνητῶν πρὸς δύο διαφορετικές κατευθύνσεις. Κατά μία ἄποψη αποδίδει ὁ *Γεωργικός Νόμος* τὸ περιεχόμενο νομοθετήματος του Ιουστινιανού Β' (λόγω τῆς μνείας του ονόματος Ιουστινιανός στην επικεφαλίδα), με τὸ οποίο πραγματοποιήθηκε αγροτική μεταρρύθμιση, σε συνδυασμό με υποτιθέμενες σλαβικές επιδράσεις.⁷² Τῆ θέσης αὐτῆ ἀντέ-

---

έκδοση (πιο κάτω σημ. 79) τῆ γένεση του *Γεωργικού Νόμου* στο διάστημα μεταξύ 533 καὶ 572, δηλαδή στην εποχή των ἀντικηνοσόρων. Τὸ κύριο ὅμως ἐπιχείρημα γι' αὐτῆ τῆ χρονολόγηση δὲν μπορεῖ να θεωρηθεῖ πειστικό. Βλ. τις παρατηρήσεις του L. BURGMANN γιὰ τὸ θέμα αὐτό, *RJ* 3 (1984) 19-23. Ὁ Α. SCHMINCK, „Bemerkungen zum sog. 'Nomos Mosaikos'“, *FM* XI σ. 249-268 (261) φρονεῖ, ἀντιθέτως, ὅτι ἡ γένεση του *Γεωργικού Νόμου* πρέπει να τοποθετηθεῖ μετὰ τὸ τέλος τῆς πρώτης πατριαρχίας του Φωτίου (867). Πρβλ. ὁ ἴδιος, „Probleme des sog. «Νόμος Ῥοδίων ναυτιλός»“, *Griechenland und das Meer. Beiträge eines Symposions in Frankfurt im Dezember 1996* (Mannheim und Möhnesee 1999) 171-178 (175).

69. Οἱ Α. Ρ. KAZHDAN / ANN WHARTON EPSTEIN, *Αλλαγές στον βυζαντινὸ πολιτισμὸ κατά τον 11ο καὶ 12ο αἰώνα*, μετάφραση Α. ΠΑΠΠΑΣ, Αθήνα 1997, σ. 29 ἐπ. διατυπώνουν τὴν υπόθεση ὅτι ὁ *Γεωργικός Νόμος* ἀφορὰ κυρίως σε κάποια ορεινὴ περιοχή με τὸ κέντρο βάρους να πέφτει πρῶτιστα στην κτηνοτροφία.

70. Βλ. τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία μέχρι μεν τὸ 1977 στον PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 440 ἐπ. σημ. 115 (= σ. 317 ἐπ. σημ. 115), μέχρι δε τὸ 1983 στην Η. KÖPSTEIN, „Das Agrargesetz. Zum Problem seiner Beziehung zu anderen Rechten“, *Byzanz in der europäischen Staatenwelt*, ἐκδ. J. DUMMER / J. IRMSCHER (Berlin 1983) 149-156 (149 σημ. 1). Πρόσθεσε Η. KÖPSTEIN, „Die Agrarverhältnisse nach dem Nomos georgikos (Ende 7./Anfang 8. Jh.)“, *Byzanz im 7. Jahrhundert*, Berlin 1978, σ. 40-60.

71. ZACHARIÄ, *Geschichte* σ. 249 ἐπ., ἰδίως 253 καὶ 255 ἐπ.

72. Βλ. G. VERNADSKIJ, «Sur les origines de la loi agraire byzantine», *Byzantion* 2 (1925) 169-180, τὴν ἄποψη του ὁποῖου υιοθετεῖ καὶ ὁ G. OSTROGORSKY, *Geschichte des*

κρούσε ο Franz Dölger, υποστηρίζοντας ότι πρόκειται για νομικό εγχειρίδιο που δημιουργήθηκε σε διαδοχικές (ή/και παράλληλες) φάσεις και στηρίζεται στο ιουστινιάνειο δίκαιο.⁷³ Οι υπόλοιπες γνώμες είτε αποτελούν επανάληψη, με μικρότερες ή μεγαλύτερες αποκλίσεις, της θέσης του ιουστινιάνειου δικαίου είτε εκφράζουν νέες.⁷⁴ Πάντως η έλλειψη έστω και της παραμικρής ένδειξης για την ύπαρξη ενός «επίσημου» κειμένου σε συνδυασμό με την αδυναμία διαπίστωσης κάποιας προσέγγισης ανάμεσα σε χωρία του *Γεωργικού Νόμου* και σε κείμενα αντικηνησόρων οδηγούν στη βαθμιαία εγκατάλειψη της αμιγούς ιουστινιάνειας εκδοχής.⁷⁵

Σύμφωνα με την άποψη που φαίνεται να επικρατεί, ο *Γεωργικός Νόμος* αποδίδει παλαιότερο δίκαιο χωρίς να περιέχει καινοτομίες.⁷⁶ Σε αυτό

byzantinischen Staates. [HdAW, XII.1.2 = Byzantinisches Handbuch 1.2.] München ³1963, σ. 75 επ. σημ. 10 (με περαιτέρω βιβλιογραφία).

73. Βλ. FR. DÖLGER, „Ist der Nomos Georgikos ein Gesetz des Kaisers Justinian II.“, *Festschrift für L. Wenger* τ. II (München 1945) 18-48. Η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε και σε άλλες, νεότερες μελέτες του ίδιου συγγραφέα. Από τους Έλληνες οπαδούς αυτής της άποψης βλ. J. KARAYANNOPOULOS, „Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos“, *BZ* 51 (1958) 357-373.

74. Η Ε. Ε. LIPŠIĆ, *Byzanz und die Slaven*, Weimar 1951, σ. 87 υποστηρίζει ότι οι διατάξεις του *Γεωργικού Νόμου* εμφανίζουν πολύ μεγαλύτερη ομοιότητα προς τις *leges barbarorum* παρά προς εκείνες του ρωμαϊκού ή του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου. Ο Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, „Peculiar Institution of byzantine law in the Georgikos Nomos“, *Επιστ. Επετ. της Σχ.Ν.Ο.Ε.Α.Π.Θ.*, τ. ΙΘ'/2 (= Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο, Β') 111-120 δέχεται επιδράσεις του αρχαίου ελληνικού και του ελληνιστικού δικαίου, ο L. MARGETIĆ, «La Legge Agraria. Accenni ad alcuni problemi della storia del diritto», *Rivista di studi bizantini e slavi* 5 (1985 [1989]) 103-135 (108 επ.) του μετακλασικού ρωμαϊκού δικαίου, ενώ κατά τον Ν. SVORONOS, «Notes sur l'origine et la date du Code rural», *TM* 8 (1981) 487-500, αντιθέτως, οι διατάξεις του Νόμου ανάγονται στο προϊουστινιάνειο δίκαιο, άποψη που προκάλεσε τις εύλογες επιφυλάξεις του L. BURGMANN, *RJ* 1 (1982) 36-39. Τέλος, αντίθετη θέση προς όλες τις παραπάνω απόψεις, όσες τουλάχιστον γνωρίζει, λαμβάνει ο D. GORECKI, „The rural community of the Νόμος γεωργικός. Governing body (art. 81) and fiscal liability (art. 18)“, *Byzantinoslavica* 62 (2004) 79-94.

75. Πρβλ. D. SIMON, „Provinzialrecht und Volksrecht“, *FM* I σ. 102-116 (106).

76. Σε διάλεξη του στη Θεσσαλονίκη (Διεθνές Συνέδριο του Δικηγορικού Συλλόγου «Βυζαντινό Δίκαιο» (10-13.12.1998) ο P. E. PIELER επισήμανε, ότι ορισμένες διατάξεις του *Γεωργικού Νόμου* εμφανίζουν σημαντική απόκλιση από τις αντίστοιχες του ρωμαϊκού δικαίου, προερχόμενη ενδεχομένως από τη χρησιμοποίηση νομολογιακού υλικού που περιλάμβανε και αποφάσεις, με τις οποίες καταβλήθηκε προσπάθεια προσαρμογής των ρωμαϊ-

όμως το παλαιότερο δίκαιο περιλαμβάνονται σε εντυπωσιακό ποσοστό, όπως πρόσφατα καταδείχθηκε,⁷⁷ κανόνες δικαίου με παλαιοδιαθηκικές – κυρίως από άποψη ύφους και λεξιλογίου – επιδράσεις και νομολογιακή προέλευση. Ως προς τις παλαιοδιαθηκικές επιδράσεις, που διαπιστώνονται για πρώτη φορά στην πρώιμη περίοδο, κυρίως στο πεδίο του δημόσιου δικαίου, και εμφανίζονται πάλι στους 7ο και 8ο αιώνες, με επέκταση αυτή τη φορά και στον τομέα του ιδιωτικού δικαίου (βλ. πιο κάτω όσα γράφονται για το *Μωσαϊκόν Παράγγελμα*) πρέπει τα αίτια να αναζητηθούν στον χώρο της πολιτικής, προ πάντων, ιδεολογίας.⁷⁸

κών ρυθμίσεων στις συνθήκες που στη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων» είχαν διαμορφωθεί. Την άποψη αυτή προσφάτως εξέθεσε αναλυτικότερα ο ΙΔΙΟΣ, „Die Bauführung auf fremdem Grund nach § 21 NG“, *Κατευόδιον* σ. 107-125 με βάση τη συγκεκριμένη παράγραφο 21, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι το κείμενο προέρχεται από δικαστική απόφαση με την πρόσθετη παρατήρηση, ότι ακόμη και η διατύπωσή του δεν συμβιβάζεται με τη γλώσσα του βυζαντινού νομοθέτη.

77. Βλ. P. E. PIELER, „Das Alte Testament im Rechtsdenken der Byzantiner“, *Analecta Atheniensia* σ. 81-113 ή, σε συντομότερη μορφή, ο ΙΔΙΟΣ, «Η Παλαιά Διαθήκη στη νομική σκέψη των Βυζαντινών», *Βυζαντινά Μελέτα* 4 (1992) 15-29. Πρβλ. επίσης ο ΙΔΙΟΣ, „Lex Christiana“, *Akten des 26. Deutschen Rechtshistorikertages* (Frankfurt a. M. 1987) 485-503 (ιδίως 494), που δέχεται ότι η μωσαϊκή νομική παράδοση αποτελούσε κατά τους πρώτους αιώνες (βεβαίως σε μη κωδικοποιημένη μορφή) συστατικό στοιχείο της Lex Christiana. Τη συνέχεια, από τον 6ο αιώνα και ύστερα, με αφετηρία τις φυσικές καταστροφές που είχαν την εποχή εκείνη πλήξει την αυτοκρατορία, περιγράφει ο ΙΔΙΟΣ, „Zur Hermeneutik“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 3) σ. 373 επιγραμματικά την εσχολογική διάθεση που είχε επικρατήσει στον λαό και τις επιδράσεις της στο δίκαιο ως εξής: „Diese Katastrophen hatten eine eschatologische Grundstimmung erzeugt und dadurch den Boden für die Rückbesinnung auf das alte Israel bereitet. Die Rhomäer als auserwähltes Volk würden unter der Führung ihres Kaisers, der nach dem Vorbild des alttestamentlichen Königs in Gottesnähe agiert, nur dann den Sieg über die Feinde erringen, wenn die Ausrichtung des Staates auf ein totales Christentum hin vollzogen würde. Dieses Christentum orientierte sich aber nicht an der Friedensbotschaft des Neuen Testaments, sondern an den Ideen des Alten Testaments, weil der Existenzkampf des von Feinden umgebenen Israel der Lage des Rhomäerreiches besser entsprach“. Δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο, ότι από τα παραθέματα στο προοίμιο της *Εκλογής* δέκα προέρχονται από την Παλαιά Διαθήκη και μόνο τρία από την Καινή.

78. Συνδυάζοντας το βιβλικό γλωσσικό ιδίωμα του *Γεωργικού Νόμου* με την παρουσία σε αυτόν πλατωνικού νομικού υλικού, απέδωσε ο Α. SCHMINCK, με σοβαρά επιχειρήματα, τη γένεση του κειμένου σε πρωτοβουλία του πατριάρχη Φωτίου, άριστου γνώστη των Νόμων του Πλάτωνος, όπως συνάγεται και από το προοίμιο της *Εισαγωγής* (βλ. 5.3.2), προϋπόν και αυτό της γραφίδας του Φωτίου. Βλ. SCHMINCK, „Probleme“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 68) και P.

Το έργο παραδίδεται σε μεγάλο αριθμό χειρογράφων (περισσότερα από 100 υπό τις διάφορες παραλλάσσουσες μορφές του· βλ. αμέσως πιο κάτω), από τα οποία τα πιο πολλά και τα παλαιότερα προέρχονται από τη Νότια Ιταλία. Με βάση αυτή την παρατήρηση υποστηρίχθηκε στην τελευταία κριτική έκδοση του έργου,⁷⁹ ότι συντάχθηκε στην Ιταλία – άποψη που πρέπει να αντιμετωπιστεί με πολλές επιφυλάξεις.⁸⁰

Εκτός από την αρχική της μορφή που δύσκολα διαπιστώνεται, γιατί πολλά χειρόγραφα περιέχουν διάφορες προσθήκες, απαντά η συλλογή και σε δύο παραλλάσσουσες μορφές, που ίσως αποτελούν τα προϊόντα διαδοχικών (στους 10ο-12ο και στον 14ο αιώνες) προσπαθειών «κωδικοποίησης» του κειμένου: στους τίτλους 24-26 της *Ecloga ad Prochiron mutata* (βλ. πιο κάτω 5.4.3) και στα «επίμετρα» της *Εξαβίβλου* του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου (βλ. πιο κάτω 6.3.3). Υπάρχει ακόμα μία παράφραση του κειμένου στο *Prochiron Legum* ή *Prochiron Calabriae* (βλ. πιο κάτω 5.4.5). Ο *Γεωργικός Νόμος* βρήκε πεδίο εφαρμογής και στις γειτονικές χώρες του Βυζαντίου. Έτσι, εκτός από τη ρωσική μετάφραση υπάρχει σερβική και ρουμανική.⁸¹

E. PIELER, „Neue Überlegungen zum byzantinischen ‘Bauerngesetz‘“, *Spuren des römischen Rechts. Festschrift für Bruno Huwiler zum 65. Geburtstag* (Bern 2007) 489-497, όπου (491 επ.) δίνεται το περιεχόμενο αδημοσίευτης σχετικής διάλεξης του SCHMINCK. Συμφωνώντας με τον τελευταίο ο PIELER, ό.π., ως προς τη γλωσσική (όχι όμως και από άποψη ουσιαστικού δικαίου) εξάρτηση από τη μετάφραση των Εβδομήκοντα, δεν δέχεται την απόδοση στον Φώτιο, επειδή η αναγέννηση των πλατωνικών σπουδών είναι προγενέστερη των χρόνων του Φωτίου. Χρονικώς ανήκει κατά τον PIELER ο *Γεωργικός Νόμος* στους «σκοτεινούς αιώνες», όπως σχετικά γράφει: „Ich sehe daher einen geistesgeschichtlichen Bezug des Bauerngesetzes eher zu dem grosso modo niedrigeren Bildungsniveau der isaurischen Epoche als zur makedonischen Renaissance, an der Photios gewiss einen grossen Anteil hatte“ (σ. 497).

79. Τελευταία κριτική έκδοση: *Vizantijskij Zemledel'českij Zakon*, από τους I. P. MEDVEDEV (ελλην. κείμενο), E. K. ΠΙΟΤΡΟΒΣΚΑΙΑ (παλαιορωσική μετάφραση) και E. E. ΛΙΠΪΤΣ (σχολιασμός), Leningrad 1984. Πρβλ. και την αμέσως προηγούμενη έκδοση του W. ASHBURNER, “The Farmers Law”, *The Journal of Hellenic Studies* 30 (1910) 85 επ. (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. II σ. 63-71, όπου [σ. VIII] λεπτομερής απαρίθμηση όλων των προηγούμενων εκδόσεων).

80. Στη γνώμη αυτή του MEDVEDEV μπορεί να αντιπαρατηρηθεί (L. BURGMANN, *RJ* 3 [1984] 19-23.), ότι όλα τα νοτιοϊταλικά χειρόγραφα ανάγουν την προέλευσή τους σε έναν κοινό πρόγονο, που δεν είναι αρχαιότερος από τον 10ο αιώνα και, επομένως, τον χωρίζει ένα διάστημα δύο τουλάχιστον αιώνων από τον υποθετικό χρόνο κατάρτισης της συλλογής – ένα κενό, του οποίου δεν είναι δυνατό να αγνοηθεί η επίδραση στη διαμόρφωση της χειρόγραφης παράδοσης.

81. Βλ. VAL. GEORGESCO, «Contribution à l'étude de la réception du “Nomos

Ανάλογα, αν όχι μεγαλύτερα, προβλήματα δημιουργεί και ο *Νόμος Ροδίων Ναυτικός*. Από πολλούς ερευνητές έχει τονιστεί ότι το βυζαντινό κράτος ήταν κράτος ναυτικό· επί αιώνες είχε στηριχτεί την ισχύ του, όπως παλαιότερα και το ρωμαϊκό κράτος, στην κυριαρχία της Μεσογείου. Το ενδιαφέρον, επομένως, για τη διαμόρφωση του ναυτικού δικαίου είχε την αφετηρία του στο δημόσιο συμφέρον τόσο για λόγους εθνικής άμυνας όσο και οικονομικούς. Η ρύθμιση της ναυσιπλοΐας και των κάθε μορφής θαλάσσιων μεταφορών υπήρξε πάντοτε μέλημα του νομοθέτη. Συγχρόνως όμως αναπτύχθηκαν και διάφορα έθιμα που σταδιακά εισέδυσαν μέσα στο θετό δίκαιο και αποτέλεσαν σημαντική πηγή του εμπορικού δικαίου της εποχής.

Η νήσος Ρόδος υπήρξε ανέκαθεν σπουδαίο εμπορικό κέντρο και κείται πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι το δίκαιο της κατείχε ιδιαίτερη θέση στη ρύθμιση των εμπορικών συναλλαγών στον χώρο της Μεσογείου. Είναι βέβαιο ότι οι κανόνες δικαίου που συνδέονταν με τη Ρόδο απόλαυαν μεγάλης εκτίμησης ανάμεσα στους ναυτικούς που χρησιμοποιούσαν τους θαλάσσιους δρόμους της περιοχής εκείνης. Κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο επισκέπτονταν συχνά το νησί μέλη της αριστοκρατίας και της πλούσιας αστικής τάξης, και μέσω της σχολής της ρητορικής που άκμαζε εκεί εξάγονταν τα προϊόντα της πνευματικής παραγωγής και μαζί με αυτά γίνονταν γνωστοί και οι κανόνες του (ροδιακού) ναυτικού δικαίου.

Έτσι δεν είναι απορίας άξιο, πώς αναφέρονται συγκεκριμένα οι κανόνες αυτοί σε δύο χωρία του *Πανδέκτη*, τα 14.2.1 και 9. Το πρώτο προέρχεται από τον Ρωμαίο νομικό Παύλο και το δεύτερο από τον Volusius Maecianus. Μολονότι εκφράζονται αμφιβολίες για τη γνησιότητά τους, με την υποψία, ότι μπορεί να πρόκειται για παρεμβλήματα της ιουστινιάνειας

Georgikos” dans les principautés danubiennes», *Βυζαντινά* 1 (1969) 81-134 (με παραπομπές στη βιβλιογραφία και για τις άλλες μεταφράσεις). Πρβλ. και τη μελέτη του L. MARGETÍĆ, «Zemljoradnički Zakon (Farmer’s Law)», *Zbornik Pravnog fak. u Rijeci* 3 (1982) 85-122 (με αγγλική περίληψη) και ο ΙΔΙΟΣ, «La Legge Agraria» κ.λπ. (ό.π. σημ. 74), όπου υποστηρίζεται πως ο *Γεωργικός Νόμος* αφορούσε αρχικώς στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Την άποψη αυτή αποκρούει η Η. KÖPSTEIN, „Thessaloniki – Wiege des Nomos Georgikos?“, *Συμπόσιο «Βυζαντινή Μακεδονία, 324-1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992. [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 82.] (Θεσσαλονίκη 1995) 157-162 (στις σ. 162-164 καταχωρήθηκαν οι αντιπαρατηρήσεις του MARGETÍĆ).

επιτροπής,⁸² ωστόσο, για τους λόγους που προεκτέθηκαν, οι κανόνες αυτοί δικαίον δεν ήταν άγνωστοι στους Ρωμαίους νομικούς. Πάντως και στα δύο χωρία δεν προσδιορίζεται το περιεχόμενο του ροδιακού «νόμου», στον οποίο γίνεται η αναφορά. Για τον λόγο αυτό, παρά το ότι συχνά απαντά η επιγραφή «Lex Rhodia de iactu», δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι το ροδιακό δίκαιο ρύθμιζε ειδικώς τα θέματα της απόρριψης του φορτίου (= iactus, δηλαδή της συνεισφοράς σε κοινή αβαρία). Άλλωστε, το γενικότερο ζήτημα της ενσωμάτωσης από το ρωμαϊκό δίκαιο κανόνων δικαίου αλλότριας έννομης τάξης, και μάλιστα με συμπληρωτική δύναμη (όπως προκύπτει από τα χωρία του *Πανδέκτη*) δεν δημιουργεί ιδιαίτερες δυσκολίες, γιατί αποτελούσε όχι ασυνήθιστο φαινόμενο. Δεν είναι όμως, δυστυχώς, δυνατόν να διατυπωθεί οποιαδήποτε υπόθεση για τον χρόνο αυτής της ένταξης.

Η σύνδεση της ρύθμισης των θεμάτων ναυτικού δικαίου στις ρωμαϊκές δικαιοσύνη πηγές με τη ροδιακή παράδοση συνεχίστηκε και στο Βυζάντιο. Το κείμενο που μας απασχολεί εδώ αποτελεί τη σημαντικότερη συλλογή διατάξεων ναυτικού δικαίου από ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο.

Στην κριτική έκδοση του *Νόμου Ροδίων* που είναι σε χρήση⁸³ αποτελείται η συλλογή από προοίμιο και δύο μέρη. Ως προς το προοίμιο που παραδίδεται σε δύο παραλλαγές⁸⁴ έχει κατά καιρούς υποστηριχθεί ότι προστέθηκε εκ των υστέρων και δεν αποτελεί αυθεντικό συστατικό στοιχείο της συλλογής, έχοντας συνταχθεί είτε κατά τον 11ο αιώνα ως άσκηση σε σχολή ρητορικής ή στο «διδασκαλείο των νόμων» του Ξιφιλίνου (βλ. πιο κάτω 5.1) είτε στην Κάτω Ιταλία, και μάλιστα στη διάρκεια της τρίτης πενταετίας του 10ου αιώνα, – απόψεις όμως που τελευταία αποκρούονται με σοβαρά επιχειρήματα.⁸⁵

Το πρώτο από τα δύο μέρη του κειμένου περιέχει 19 κεφάλαια που αφορούν στις αποδοχές του πληρώματος, στην κατανομή των χώρων του πλοίου, στα μέτρα ασφαλείας για το προσωπικό, το φορτίο και τα αντικείμενα αξίας, καθώς και στο

82. Βλ. όλες τις απόψεις που ως προς το ζήτημα αυτό έχουν διατυπωθεί στον Γ. Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗ, *Από το Νόμο Ροδίων στο 53ο βιβλίο των Βασιλικών. Συμβολή στη μελέτη του βυζαντινού ναυτικού δικαίου*. [ΕΚΕΙΕΔ τ. 40. Παράρτημα 8.] Αθήνα 2007, σ. 51 επ.

83. Έκδοση: W. ASHBURNER, *Νόμος Ροδίων Ναυτικός. The Rhodian Sea-Law*, Oxford 1909 (ανατύπ. Aalen 1976) (= ΖΕΠΩΝ, JGR τ. Β' σ. 93-103).

84. Κατά τον SCHMINCK, „Probleme” κ.λπ. (ό.π. σημ. 68) παλαιότερη είναι η μακρότερη μορφή του προοιμίου.

85. Βλ. στον ΡΟΔΟΛΑΚΗ, ό.π. σ. 93 επ. όλη την προβληματική που αφορά στο προοίμιο με πλήρη παρουσίαση της χειρόγραφης του παράδοσης που καταλήγει σε νέα κριτική έκδοση του κειμένου του προοιμίου (σ. 115-117).

ναυτικό δάνειο. Το μέρος αυτό διαμορφώθηκε πριν από την κωδικοποίηση του Ιουστινιανού. Το δεύτερο μέρος, με 47 κεφάλαια, αποτελεί τον πυρήνα της συλλογής με κύριο αντικείμενο τη θαλάσσια μεταφορά. Προβλέπονται θέματα ποινικά, η φύλαξη πολύτιμων αντικειμένων, ζητήματα ναυτικού δανείου, το περιεχόμενο της σύμβασης θαλάσσιας μεταφοράς, οι προϋποθέσεις της απόρριψης φορτίου και η κατανομή των ζημιών σε περίπτωση αβαρίας και, τέλος, η διάσωση μέρους του φορτίου από ναυάγιο και το ύψος των ευρέτρων. Το δεύτερο μέρος, που συνοδεύεται από παραρτήματα,⁸⁶ προήλθε από την επεξεργασία διατάξεων του *Πανδέκτη*. Μολονότι δεν προκύπτει τότε ακριβώς συνετελέσθη η τελική σύνθεση, πρέπει να τοποθετηθεί στο χρονικό διάστημα μεταξύ Ιουστινιανού και *Εκλογής*.⁸⁷

Από άποψη ουσιαστική θεωρείται το περιεχόμενο των ρυθμίσεων του *Νόμου Ναυτικού* ως προοδευτικό, σε σύγκριση με το ρωμαϊκό δίκαιο, επειδή χαρακτηρίζεται από την τάση προσαρμογής στις ανάγκες της αγοράς με λήψη υπόψη των ποικίλων οικονομικών παραγόντων και των συχνά αντιτιθέμενων συμφερόντων των διαφόρων κοινωνικών ομάδων.⁸⁸

Οι σχετικές με το ναυτικό δίκαιο διατάξεις του *Πανδέκτη* περιελήφθησαν στο βιβλίο 53 των *Βασιλικών*. Συγχρόνως όμως στον τίτλο 8 του βιβλίου αυτού καταχωρίστηκε στο σύνολό του (χωρίς το προοίμιο) και ο *Νόμος Ροδίων Ναυτικός*.⁸⁹ Τα

86. Βλ. για τα παραρτήματα ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, ό.π. σ. 119-159 (κριτική έκδοση των παραρτημάτων στις σ. 150-159).

87. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, ό.π. σ. 60. Κατ' άλλη άποψη, με βάση το περιεχόμενο των ρυθμίσεων, ιδίως μάλιστα των ποινικών, αλλά και το ύψος των σχετικών κειμένων, μπορεί ευπρόσωπα να υποστηριχθεί, ότι η συλλογή καταρτίστηκε μετά τον *Γεωργικό Νόμο*, πιθανότατα δε μετά και την *Εκλογή*. Ειδικότερα, ο SCHMINCK, „Probleme“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 68) σ. 174 επ. συνδέει την κατάρτιση της συλλογής αυτής, καθώς και του *Γεωργικού Νόμου*, με την πρώτη πατριαρχία του Φωτίου (858-867).

88. Ο Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Βυζάντιον (Δίκαιον)» (ό.π. σημ. 47) = *Άπαντα*, τ. Β' σ. 423 είχε υποστηρίξει παλαιότερα την άποψη ότι ο εν λόγω νόμος «με κεντρικὴν ιδέαν την αλληλασφάλειαν και την κοινωνίαν των θαλασσιῶν κινδύνων μεταξύ εφοπλιστοῦ, φορτωτοῦ και επιβάτου αποβλέπει, φαίνεται, εις προστασίαν της δεινῶς ἐκ των πειρατῶν πασχούσης τότε θαλασσίας ἐμπορίας».

89. Νέα κριτική έκδοση του βιβλίου 53 περιέλαβε ο ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ στην παραπάνω μονογραφία του (σ. 213-260), με περιγραφή των προηγούμενων εκδόσεων καθώς και των μεταφράσεων του κειμένου (σ. 161-174). Για τη συλλογή αυτή βλ. επίσης τη μονογραφία του D. LETSIOS, *Νόμος Ῥοδίων Ναυτικός. Das Seegesetz der Rhodier. Untersuchungen zu Seerecht und Handelsschiffahrt in Byzanz*. [Ινστιτούτο Αιγαίου του δικαίου της θάλασσας και του ναυτικού δικαίου. Δημοσιεύματα ναυτικού δικαίου, 1.] Ρόδος 1996.

διαθέσιμα στην έρευνα στοιχεία παρέχουν ενδείξεις για το ότι η ενσωμάτωση αυτή συνετελέσθη μάλλον κατά την αρχική σύνταξη των «βασιλικών ξ' βιβλίων» του Λέοντος Σ' (βλ. πιο κάτω 5.3.7) και όχι σε κάποιο μεταγενέστερο στάδιο.⁹⁰ Ο *Νόμος* απαντά, όπως είναι ευνόητο, σε όλα τα παράγωγα των *Βασιλικών*, αλλά και στα άλλα συμπληματικά έργα της μέσης και ύστερης περιόδου.⁹¹

Το *Μωσαϊκόν Παράγγελμα* είναι συλλεκτικό έργο αποτελούμενο από 70 περίπου αποσπάσματα της Πεντατεύχου (21 από την Έξοδο, 29 από το Λευιτικό, 3 από τους Αριθμούς και 18 από το Δευτερονόμιο). Η πλήρης επικεφαλίδα του έργου είναι «*Ἐκλογή τοῦ παρὰ Θεοῦ διὰ τοῦ Μωυσέως δοθέντος νόμου τοῖς Ἰσραηλίταις*». Διασώθηκε σε δύο τύπους που διακρίνονται κατά τη σειρά των κεφαλαίων και κατά τον συνολικό αριθμό τους. Από τους δύο τύπους παλαιότερος φαίνεται να είναι ο συντομότερος.⁹² Η συλλογή έχει αξιόλογη χειρόγραφη παράδοση (μέχρι σήμερα έχει εντοπιστεί σε 40 περίπου κώδικες⁹³) τόσο μέσα στο πλαίσιο της *appendix Eclogae* όσο και ανεξάρτητα από αυτήν, σε χειρόγραφα με ποικίλο νομοκανονικό περιεχόμενο. Το κείμενο, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, επαναλαμβάνει κατά λέξη τα χωρία της Παλαιάς Διαθήκης σύμφωνα με τη μετάφραση των Εβδομήκοντα.⁹⁴

Δεν είναι σαφές σε τί απέβλεψε ο συντάκτης της συλλογής που συνιστά, κατά κυριολεξία, ξένο σώμα μέσα στη βυζαντινή δικαϊκή παράδοση. Μάλλον όμως ο σκοπός ήταν παιδαγωγικο-προπαγανδιστικός, δηλαδή η προσπάθεια να αποδειχθεί η ιστορική συνέχεια στην παράδοση των κανόνων συμπεριφοράς από τον κατ' εξοχήν νομοθέτη, τον Μωυσή, μέχρι την τότε ισχύουσα νομοθεσία, ενόψει ιδίως του γεγονότος ότι το περιεχόμενο των διατάξεων είναι καθαρά ποινικό. Σχετικά έχει επισημανθεί γενικότερη στροφή κατά τους 7ο και 8ο αιώνες προς παλαιοδιαθηκικά πρότυπα.⁹⁵

90. Η αρχική ένταξη έχει υποστηριχθεί από τον SCHMINCK, „Probleme“ κ.λπ. και φαίνεται να γίνεται αποδεκτή και από τον ΡΟΔΟΛΑΚΗ, ό.π.

91. Βλ. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, ό.π. σ. 56 επ.

92. Κατά τον SCHMINCK, „Bemerkungen“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 68), σ. 250 επ., αντιθέτως, παλαιότερος είναι ο μακρότερος τύπος.

93. Στα χειρόγραφα της έκδοσης πρόσθεσε και όσα επί πλέον αναφέρονται στο *Repertorium* σ. 443 (λήμμα Nomos Mosaikos).

94. Κριτική έκδοση: L. BURGEMANN / SP. TROLANOS, „Nomos Mosaikos“, *FM* III σ. 126-167 (το κείμενο στις σ. 138-167).

95. Βλ. PIELER, „Das Alte Testament“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 77) σ. 90 επ. Σε βιβλιοκρισία του

Σε πρόσφατα δημοσιευμένα μελέτη υποστηρίζεται ότι το *Μωσαϊκόν παράγγελμα* εκφράζει, όπως παλαιότερα η *Collatio legum mosaïcarum et romanarum*, την υπεροχή του θείου δικαίου – Πεντάτευχος – απέναντι στο κοσμικό, προς το οποίο επιχειρείται κριτική σύγκριση. Επειδή, εν προκειμένω, φαίνεται η σύγκριση να γίνεται με τις διατάξεις της *Εκλογής*, κατά την ίδια πάντα άποψη, τοποθετείται ο χρόνος σύνταξης του *Νόμου* στο διάστημα μεταξύ 865 και 867, στο τέλος δηλαδή της πρώτης πατριαρχίας του Φωτίου, σε πρωτοβουλία του οποίου αποδίδεται η κατάρτιση αυτής της συλλογής, προοριζόμενης όχι μόνο για τους κατοίκους της αυτοκρατορίας, αλλά και για τους σλαβικούς λαούς πέρα από τα βόρεια σύνορά της.⁹⁶ Είναι, περαιτέρω, περισσότερο από πιθανό ότι στη γένεσή της έπαιξε ρόλο και η αντίληψη των Βυζαντινών ότι διαδέχθηκαν τους Ισραηλίτες ως περιούσιος λαός.⁹⁷ Το κείμενο αυτό είχε αργότερα ευρύτατη διάδοση στα γραπτά μνημεία του σλαβικού⁹⁸ και του αρμενικού δικαίου.⁹⁹

Για τον *Στρατιωτικό Νόμο* θα γίνει λόγος στην επόμενη παράγραφο για χάρη της ενότητας του αντικειμένου της.

(*SZ Rom. Abt.* 106 [1989] 690) επισημαίνει ο ΙΔΙΟΣ, ότι θα πρέπει να ληφθούν υπόψη ως κίνητρο για τη στροφή προς βιβλικά πρότυπα οι οικονομολογικές, ενδεχομένως, πεποπιθήσεις του συμπληρή.

96. Βλ. την αναλυτική επιχειρηματολογία του SCHMINCK, „Bemerkungen“ κ.λπ. (ό.π. σμ. 68) που συνοψίζει: „Der *Nomos Mosaikos* steht also am Beginn der Renaissance des Rechts in der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts. Er ist ein auf Initiative des Patriarchen Photios während dessen erster Amtszeit ca. 866 angefertigter Gegenentwurf zur *Ecloga* der isaurischen Kaiser Leon III. und Konstantinos V. Seine Unzulänglichkeit regte bald zu anspruchsvolleren Kodifikationsbemühungen auf der Grundlage des justinianischen *Corpus iuris an*“ (σ. 266). Στη σ. 249 σμ. 6 παραθέτει ο SCHMINCK πλήρη βιβλιογραφία για τον *Νόμο*.

97. Πρβλ. E. VON IVÁNKA, *Rhomäerreich und Gottesvolk*, Freiburg-München 1968, σ. 49-61· E. FENSTER, *Laudes constantinopolitanae*. [Miscellanea Byzantina Monacensia, 9.] München 1968, σ. 102, 133, 189, 205, 212· G. DAGRON, *Empereur et prêtre. Étude sur le 'césaropapisme' byzantin*, Paris 1996, σ. 68 επ. Εκδήλωση αυτής της αντίληψης αποτελούν οι εκφράσεις «λαός περιούσιος» στον προσφωνητικό λόγο της Πενθέκτης Συνόδου (JOANNOU τ. I/1 σ. 108,20-21 και ΠΑΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Β' σ. 298) και «λαός Θεού περιούσιος» και «νέος Ίσραήλ» στον τόμο του πατριάρχη Σιωινίου (ΠΑΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Ε' σ. 13 στιχ. 9, 12. Βλ. και τις παρατηρήσεις του PIELER, „Das Alte Testament“ κ.λπ. (ό.π. σμ. 77) σ. 108.

98. Βλ. I. ŽUŽEK, *Kormčaja kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law*. [Orientalia christiana analecta, 168.] Roma 1964, σ. 84-85 (νεφ. 45).

99. Βλ. H. KAUFHOLD, *Die armenischen Übersetzungen byzantinischer Rechtsbücher*. [FzBR, 21.] Frankfurt a. M. 1997, σ. 10-16.

4.5. Η υπόλοιπη νομική φιλολογία.

4.5.1. Η τάση επιστροφής σε ιουστινιάνειες ρυθμίσεις. Το *Εκλογάδιον*.

Η παρουσία του νομοθετικού έργου του Ιουστινιανού στον νομικό βίο των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» δεν διαπιστώνεται μόνον από το περιεχόμενο του παραρτήματος της *Εκλογής*, αλλά και από τη δημιουργία ερμηνευτικών μορφωμάτων, στα οποία επιχειρείται σύνθεση της παραγωγής του 8ου αιώνα με το δίκαιο των Ισαύρων.¹⁰⁰

Με το πέρασμα των χρόνων όμως η παραπάνω απλή παρουσία του ιουστινιάνειου δικαίου λαμβάνει τη μορφή συστηματικής τάσης επιστροφής σ' αυτό. Έτσι, πριν από τριάντα περίπου χρόνια ήλθε στο φως ένα έργο αυτής της περιόδου που ο χαρακτήρας του προκαλεί κάποια ερωτήματα. Πρόκειται για ένα συμπλήμα που περιέχεται στον κώδικα *Vindobonensis iuridicus graecus 2* παράλληλα με το κείμενο της *Εκλογής* σε μία ενιαία σύνθεση. Συγκεκριμένα, μετά από κάθε τίτλο της *Εκλογής* διακόπτεται η συνέχεια του κειμένου της και παρεμβάλλεται ο αριθμητικά αντίστοιχος τίτλος του άλλου έργου με τη σταθερά επαναλαμβανόμενη επικεφαλίδα «ἐκ τοῦ δευτέρου ἐκλογαδίου». Έτσι, το νέο τούτο έργο ονομάστηκε από τους εκδότες του *Εκλογάδιον* (ή *Ecloga aucta*).

Λόγω της κακής κατάστασης των πρώτων φύλλων του χειρογράφου το έργο δεν έχει, δυστυχώς, διασωθεί ακέραιο. Λείπουν τελείως μεν οι τίτλοι 1-4 και 15-16, κατά ένα μέρος τους δε οι 5, 6, 7 και 14. Τα κενά αυτά δυσκολεύουν πολύ την αξιολόγηση και εκτίμηση του έργου. Από τη λεπτομερή πάντως ανάλυση του τίτλου 17 (ποινικό δίκαιο) προκύπτει, κατά τη γνώμη μου, ότι το *Εκλογάδιον* δεν είναι προϊόν τυχαίας απασχόλησης, αλλά εργασία ενιαία, συστηματική, με απόλυτη συνέπεια στις επί μέρους ρυθμίσεις, που ασφαλώς προέρχονται από έμπειρο νομικό, πολύ καλό γνώστη του ιουστινιάνειου δικαίου. Επί πλέον στο μέρος αυτό, το ποι-

---

100. Το προϊόν μίας τέτοιας συνθετικής εργασίας εξέδωσε ο J. MARUHN, „Eine unbekannte Bearbeitung einer justinianischen Novelle“, *FM I* σ. 44-72. Πρόκειται για επεξεργασία της Νεαράς 1 του Ιουστινιανού με στοιχεία τόσο από το ερμηνευτικό έργο των αντικηνοσόρων όσο και από το δίκαιο των Ισαύρων. Το κείμενο που δημοσιεύει ο MARUHN φαίνεται να αποτελεί απόσπασμα μεγαλύτερου έργου οφειλόμενου, κατά την άποψή του, σε νομικό του 8ου αιώνα ή (βλ. P. E. PIELER, βιβλιοκρισία *SZ Rom. Abt.* 94 [1977] 480-489 [484]) και των πρώτων δεκαετιών του 9ου.

νικό, δεν παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά ενός έργου που αποβλέπει στην εξυπηρέτηση ιδιωτικών πρακτικών σκοπών, αλλά έχει την εξωτερική μορφή μιας επίσημης νομοπαρασκευαστικής εργασίας που εκπονήθηκε με βάση το ισχύον δίκαιο, δηλαδή τις διατάξεις της *Εκλογής*, με σκοπό όχι την ολοκληρωτική ανατροπή του, αλλά την άρση των ελλείψεων που διαπιστώθηκαν στη διάρκεια της εφαρμογής του.

Η επιδιωκόμενη «βελτίωση» πραγματοποιείται με επάνοδο στο ιουστινιάνειο δίκαιο, όχι όμως μηχανικά και ανεξέλεγκτα. Οι αναγκαίες μεταβολές έγιναν κατά περίπτωση και μέσα στο πλαίσιο ενός προκαθορισμένου συστήματος ποινικής μεταχείρισης, που διατηρούσε μερικά από τα χαρακτηριστικά της *Εκλογής*, όπως π.χ. τον περιορισμό της δικαστικής αυθαιρεσίας, τη μείωση των ταξικών ανισοτήτων, την κατάργηση των απάνθρωπων μεθόδων εκτέλεσης της θανατικής ποινής. Με αυτά τα δεδομένα κατέληξα στο συμπέρασμα ότι το έργο καταρτίστηκε πιθανότατα στη διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Α' (802-811).¹⁰¹ Διαφορετική γνώμη υπεστήριξε ο Fausto Gorla, που τοποθετεί τη γένεσή του μεταξύ 829 και 870, ίσως στα χρόνια του Μιχαήλ Γ' (842-867).¹⁰² Το *Εκλογάδιον* δεν φαίνεται να ίσχυσε επίσημα, ίσως γιατί κάποιο σοβαρό και μάλλον αιφνίδιο γεγονός, ενδεχομένως αλλαγή στο πρόσωπο του αυτοκράτορα, εμπόδισε τη θέση του «νομοσχεδίου» σε ισχύ. Υπό τις συνθήκες αυτές δεν είχε βεβαίως τη διάδοση της *Εκλογής*.¹⁰³ Η συνένωση ωστόσο των δύο κειμένων, *Εκλογής* δηλαδή και *Εκλογαδίου*, οδήγησε στη γένεση της *Ecloga privata aucta* (βλ. πιο κάτω 5.4.3).¹⁰⁴ Μεμονωμένες επι-

101. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο «Ποινάλιος» κ.λπ.* σ. 121 επ.

102. Βλ. F. GORLA, «Sulla data e l'origine dell'Ecloga privata aucta», *Studi Parmensi* 20 (1977) 311 σημ. 11-12.

103. Κριτική έκδοση του *Εκλογαδίου*: D. SIMON / SP. TROIANOS, „Eklogadion und Ecloga privata aucta“, *FM* II σ. 45-86 (το κείμενο στις σ. 58-74). Η έκδοση περιλαμβάνει δύο παραρτήματα. Το πρώτο (σ. 74-82) είναι συγκριτικός πίνακας των διατάξεων *Εκλογής*, *Εκλογαδίου* και *Αυξημένης Ιδιωτικής Εκλογής*. Στο δεύτερο (σ. 82-86) συγκρίνεται η έκδοση της *Ecloga privata aucta* από τον ZACHARIÄ VON LINGENTHAL με το χειρόγραφο της έκδοσης, τον Codex Parisinus graecus 1384, και σημειώνονται οι διαφορές (παρααναγνώσεις, παραλείψεις κ.λπ.).

104. Παρά το γεγονός ότι δεν ε γνώριζε την ύπαρξη του *Εκλογαδίου*, διεπίστωσε ο ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Φαλκιδιός νόμος κ.λπ.* (ό.π. σημ. 49) σ. 34 (= *Άπαντα τ. Α'* σ. 212) ότι η *Αυξημένη Ιδιωτική Εκλογή* περιέχει και ιουστινιάνειο δίκαιο.

δράσεις του *Εκλογαδίου* εμφανίζονται σε συλλεκτικά έργα της ύστερης βυζαντινής και της μεταβυζαντινής περιόδου.¹⁰⁵

4.5.2. Ο Στρατιωτικός Νόμος. Στο αντικείμενο της παραγράφου αυτής εντάσσονται και μερικά έργα με περιεχόμενο που αφορά στο στράτευμα, το οποίο απέκτησε αυτήν την εποχή ίσως μεγαλύτερη σημασία σε σύγκριση με τις προηγούμενες λόγω της μετατόπισης της ζώνης των πολεμικών επιχειρήσεων από τη Δύση (επί Ιουστινιανού) στην Ανατολή, δηλαδή κοντά στην καρδιά της αυτοκρατορίας.¹⁰⁶ Τον πρόδρομο αυτών των έργων αποτέλεσαν τα στρατιωτικά εγχειρίδια που παρουσίαζαν και νομικό ενδιαφέρον, εξαιτίας των στοιχείων στρατιωτικού ποινικού δικαίου που περιείχαν. Στα κείμενα αυτά ανήκει το *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου, του οποίου η γένεση ανάγεται στα τέλη του βου αιώνα.¹⁰⁷

Με βάση έργα αυτής της μορφής, όπως το *Στρατηγικόν*, σε συνδυασμό με σχετικές διατάξεις του *Πανδέκτη* και του *Κώδικα*, προέκυψαν τα καθαρτό εγχειρίδια του στρατιωτικού ποινικού δικαίου, δηλαδή διάφορες συλλογές με την ονομασία *Στρατιωτικός Νόμος* (βλ. πιο πάνω), για τις οποίες έχει μέχρι τώρα καταλήξει η επιστημονική έρευνα στα ακόλουθα (προσωρινά) πορίσματα. Ο *Στρατιωτικός Νόμος* σώζεται σε μεγάλο αριθμό χειρογράφων. Μέχρι σήμερα έχουν επισημανθεί 55 κώδικες, από τους οποίους οι παλαιότεροι είναι του 10ου/11ου αιώνα. Οι κώδικες αυτοί είναι δυνατόν με κριτήριο τη χειρόγραφη παράδοση – αν δηλαδή συνδέονται με την appendix της *Εκλογής*, με τον *Πρόχειρο Νόμο*, με την *Αυξημένη Εισαγωγή* ή, τέλος, με την *Επιτομή των νόμων* ή με κάποιο από τα παράγωγά της, π.χ. την *Epitome Marciana* – να διακριθούν σε πέντε ομά-

105. Στο *Σύνταγμα κατά στοιχείον* του Ματθαίου Βλάσταρη (βλ. πιο κάτω 6.4.2), και συγκεκριμένα στα χωρία Β 7, Γ 4 (= Μ 14), Ι 1, Μ 13 και Τ 10, συναντάμε τις διατάξεις του *Εκλογαδίου* 17.4, 17.13, 17.18-19, 17.28 και 17.34 (όλες ποινικού περιεχομένου).

106. Πρβλ. PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 443 (= σ. 322). Ενδιαφέρουσες μελέτες που, σε τελική ανάλυση, αναφέρονται και στο στράτευμα περιέχει ο τόμος *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, [Ε.Ι.Ε/Ι.Β.Ε. Διεθνή συμπόσια, 4.] Αθήνα (Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χορν) 1997.

107. Τελευταία κριτική έκδοση: DENNIS / GAMILLSCHEG, *Das Strategikon* κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 28). Πρβλ. για τη στρατιωτική διοίκηση στα χρόνια του Μαυρικίου FRANZISKA E. SCHLOSSER, *The Reign of the Emperor Maurikios (582-602). A Reassessment*. [Ιστορικές Μονογραφίες, 14.] Αθήνα 1994, σ. 79 επ. Ως χρόνος σύνταξης του *Στρατηγικού* προτείνεται και η αρχή του 7ου αιώνα.

δες. Ως προς τη σειρά των επί μέρους διατάξεων διαπιστώνεται η ύπαρξη τριών τύπων.

Το κείμενο του *Στρατιωτικού Νόμου* μπορεί από άποψη περιεχομένου να διαιρεθεί σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος, από 15 κεφάλαια, που περιέχει ποινικές διατάξεις από το *Στρατηγικόν* του Μαυρικού, επιγράφεται «*περὶ στρατιωτικῶν ἐπιτιμιῶν ἐκ τῶν Ῥούφου καὶ τῶν τακτικῶν*». Το δεύτερο, με 18 κεφάλαια, φέρει την επιγραφή «*ποινάλιος στρατιωτικός*». Πρόκειται για διατάξεις του *Πανδέκτη* με ποινικό κατά κανόνα περιεχόμενο. Το τρίτο, τέλος, μέρος έχει 23 κεφάλαια και τιτλοφορείται «*ἔτι περὶ στρατιωτικῶν καταστάσεων ἐκ τοῦ μθ' διβλίου τῶν διγέστων τίτλου ις'*».¹⁰⁸

Με το περιεχόμενο του *Στρατιωτικού Νόμου* συνδέονται (σε εμβρυσώδη οπωσδήποτε μορφή) και ορισμένες αρχές που ως «δίκαιο του πολέμου» ανήκουν σήμερα στα αντικείμενα του δημόσιου διεθνούς δικαίου. Βασικό μέρος των αρχών αυτών απεικονίζεται στην πρακτική που εφαρμοζόταν ως προς τους αιχμαλώτους πολέμου.¹⁰⁹

4.5.3. Τα «Τακτικά». Στην οργάνωση της διοίκησης αναφέρεται το έργο του Γεωργίου Κυπρίου, όπου περιγράφεται η επαρχιακή διάρθρωση του κράτους στο τέλος του 6ου και στις αρχές του 7ου αιώνα.¹¹⁰ Κατά περίεργο τρόπο αργότερα (μεταξύ 845 και 869) ενσωματώθηκε το έργο του Γεωργίου σε έναν εκκλησιαστικό κατάλογο επισκοπών (*notitia*

108. Υπάρχουσες εκδόσεις: W. ASHBURNER, "The Byzantine Mutiny Act", *The Journal of Hellenic Studies* 46 (1926) 80 επ. (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Β' σ. 75-79) και (του άλλου τύπου) E. KORZENSKY, *Leges poenales militares e codice Laurentiano LXXV*, Βουδαπέστη 1931 (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Β' σ. 80-89). Τα στοιχεία που εκτίθενται στο κείμενο προέρχονται από το αρχείο του ερευνητικού προγράμματος της Φραγκφούρτης. Ενδιαφέρουσα υπόθεση, με απόδοση της σύνταξης του *Στρατιωτικού Νόμου* στον Λέοντα ζ', διετύπωσε ο SCHMINCK, „Probleme“ κ.λπ. (δ.π. σημ. 68): „In Anbetracht der militärwissenschaftlichen Schriftstellerei Leons VI. sowie gewisser Übereinstimmungen des *Νόμου στρατιωτικός* und einiger taktischer Werke dieses Kaisers kann vermutet werden, daß der *Νόμος στρατιωτικός* – nach Vorliegen der beiden anderen *Νόμοι* und Fertigstellung der *60 Bücher* – von Leon VI. entweder höchstpersönlich oder unter Zuhilfenahme eines Mitarbeiters kompiliert wurde“ (σ. 176).

109. Βλ. σχετικώς R. A. KHOURI AL ODETALLAH, *Αραβες και Βυζαντινοί. Το πρόβλημα των αιχμαλώτων πολέμου* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1983.

110. Έκδοση: H. GELZER, *Georgii Cyprii descriptio orbis romani*, Leipzig 1890 (το κείμενο στις σ. 28-56).

episcopatum, βλ. πιο πάνω 2.1.3), που αποδίδεται σε κάποιον Βασίλειο από την Αρμενία.¹¹¹

Πολύ μεταγενέστερο από το έργο του Γεωργίου Κυπρίου (μέσα του 9ου αιώνα) είναι το λεγόμενο *Τακτικόν του Uspenskij* (από το όνομα του πρώτου εκδότη του),¹¹² το παλαιότερο από μία σειρά παρεμφερών έργων με πίνακες της ιεραρχικής τάξης των αξιωμάτων.¹¹³ Η τάξη αυτή περιέχει στοιχεία πολιτικής ιδεολογίας, γιατί απέβλεπε τελικώς στην ενίσχυση του κύρους της βασιλικής εξουσίας. Συνέπεια ήταν ότι κατά τη θέσπιση νέων αξιωμάτων καθοριζόταν επακριβώς ο τίτλος που οι φορείς τους θα έφεραν, καθώς και η θέση τους μέσα στην κρατική ιεραρχία. Έτσι, οι πίνακες αυτοί, τα «Τακτικά», αποτελούν πολύτιμη πηγή για τη γνώση της διοικητικής διάρθρωσης της αυτοκρατορίας.¹¹⁴

---

111. Βλ. σχετική βιβλιογραφία στο λήμμα George of Cyprus, *ODB* τ. II σ. 837 επ. (Α. ΚΑΖΗΔΑΝ).

112. Τελευταία κριτική έκδοση (από το μοναδικό χειρόγραφο, τον κώδικα του Παναγίου Τάφου 39 f. 194r-195v): Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. [Le monde byzantin.] Paris 1972, σ. 47-63.

113. Πρβλ. G. PURPURA, «Sulle origini della Notitia dignitatum», *Annali del Seminario giuridico dell' Università di Palermo*, 42 (1992) 471-483.

114. Εξααιρετικά χρήσιμη ως προς τις οργανωτικές μεταβολές κατά τη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων» είναι η μονογραφία του W. BRANDES, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert*. [FzbR, 25.] Frankfurt a. M. 2002, μολονότι, όπως μαρτυρεί ο τίτλος της, το κέντρο βάρους βρίσκεται στην οικονομική διοίκηση.

4.6. Εκκλησιαστικές πηγές του δικαίου.

4.6.1. Η πρώτη συστηματική συλλογή κανόνων. Το *corpus canonum* δεν είχε, όπως είδαμε (βλ. πιο πάνω 2.1.3), συστηματική διάρθρωση. Σε όλες του τις μορφές οι κανόνες ήταν καταταγμένοι κατά συνόδους, που – και αυτές – είχαν (με εξαίρεση τη Σύνοδο της Νικαίας) χρονολογική διάταξη.

Η πρώτη προσπάθεια κατάρτισης μίας συστηματικής συλλογής, δηλαδή καθ' ύλην διαρθρωμένης ανάλογα με τα αντικείμενα που ρυθμίζουν οι κανόνες, έγινε κατά τον 6ο αιώνα.¹¹⁵ Την ανάγκη ύπαρξης μίας συλλογής αυτής της μορφής επέβαλλε η διόγκωση του αριθμού των κανόνων (κυρίως εξαιτίας των 85 Αποστολικών· οι κανόνες της Καρχηδόνας δεν είχαν ακόμα μεταφραστεί στα ελληνικά) που καθιστούσε τη γενική εποπτεία ολόκληρου του υλικού εξαιρετικά δύσκολη. Πιθανότατα επέδρασε και η κωδικοποιητική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε επί Θεοδοσίου Β' και επί Ιουστινιανού ως προς τις διατάξεις του κοσμικού δικαίου.

Το προϊόν αυτής της προσπάθειας δεν έχει περισωθεί. Η μοναδική μνεία για την ύπαρξή του περιέχεται στον πρόλογο ενός ανάλογου, λίγο μεταγενέστερου έργου που στηρίχθηκε στην πρώτη εκείνη συλλογή. Το μεταγενέστερο αυτό έργο είναι η *Συναγωγή κανόνων εκκλησιαστικῶν εἰς ν' τίτλους διηρημένη* του Ιωάννη Σχολαστικού (βλ. 4.6.2). Από την ανάλυση του προλόγου της *Συναγωγής* μπορεί να συναχθούν τα παρακάτω συμπεράσματα ως προς την πρώτη συλλογή, της οποίας δεν κατονομάζεται δυστυχώς ο συντάκτης. Ήταν διαρθρωμένη σε 60 τίτλους χωρίς περαιτέρω υποδιαίρεσεις και χωρίς κατάτμηση των επί μέρους κανόνων. Περιλάμβανε ολόκληρο το περιεχόμενο του *corpus canonum* στην τελευταία του (πληρέστερη) μορφή, τους 85 Αποστολικούς κανόνες, τους κανόνες της Συνόδου της Εφέσου, που στο μεταξύ είχαν συνταχθεί, και τους κανόνες της Συνόδου της Σαρδικής. Το τελευταίο αυτό συμπέρασμα σχετικά με το περιεχόμενο της συλλογής σε 60 τίτλους στηρίζεται στη μαρτυρία του Ιωάννη Σχολαστικού που ρητώς επισημαίνει, ότι στη σύνταξη της πρώτης εκείνης συλλογής δεν λήφθηκαν υπόψη οι κανόνες του Μ. Βασιλείου, αφήνοντας να υπονοηθεί, ότι κατά τα λοιπά είχε χρησιμοποιηθεί το ίδιο

115. Βλ. K. E. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, „Die griechischen Nomokanones“, *Mémoires* σειρά VII, τ. 23 αριθ. 7 (St. Petersburg 1877) 2 επ. (= ο ΙΔΙΟΣ, *Kleine Schriften* I σ. 615 επ. Βλ. επίσης ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 37 επ. (όπου πλούσια βιβλιογραφία).

(με εκείνο της *Συναγωγής*) κανονικό υλικό. Εικάζεται ότι το έργο συντάχθηκε στην Αντιόχεια μεταξύ 535 και 545. Το ύστερο χρονικό όριο (*terminus ante quem*) προκύπτει από τον χρόνο σύνταξης της *Συναγωγής*.

Θεωρείται πολύ πιθανό, ότι η συλλογή αυτή συμπληρωνόταν και από μία δεύτερη με αυτοκρατορικούς νόμους εκκλησιαστικού ενδιαφέροντος που επείχε θέση παραρτήματος. Η άποψη αυτή στηρίζεται στο γεγονός, ότι ο Ιωάννης κάνει λόγο στον πρόλογό του όχι μόνο για τον μεγάλο αριθμό κανόνων, αλλά και για τον όγκο των νόμων που ρύθμιζαν εκκλησιαστικά θέματα. Η δεύτερη αυτή συλλογή, στην οποία δόθηκε από τους ιστορικούς του δικαίου του 19ου αιώνα η ονομασία *Collectio XXV capitulorum*, θα μας απασχολήσει πιο κάτω (4.6.5).

4.6.2. Η συλλογή του Ιωάννη Σχολαστικού. Αναφέρθηκε ήδη πιο πάνω το όνομα του Ιωάννη Σχολαστικού και η συμβολή του στη διάσωση της μοναδικής πληροφορίας για την ύπαρξη της πρώτης εκείνης συλλογής ιερών κανόνων. Ο Ιωάννης ήταν γιος κληρικού και γεννήθηκε στη Σέρεμι, κοντά στην Αντιόχεια, στις αρχές του 6ου αιώνα. Σπούδασε νομικά και άσκησε το επάγγελμα του σχολαστικού (δικηγόρου) στην Αντιόχεια μέχρι το έτος 550 περίπου, οπότε χειροτονήθηκε πρεσβύτερος από τον πατριάρχη Αντιοχείας Δόμινο (ή Δομνίνο) και στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη ως αποκρισιάρης, δηλαδή μόνιμος εκπρόσωπος του πατριαρχείου. Εκεί διακρίθηκε για τις ικανότητές του, τις γνώσεις του, αλλά και την ορθόδοξη πίστη του και επιλέχθηκε από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό τον Ιανουάριο 565 ως διάδοχος του πατριάρχη Ευτυχίου, που είχε απομακρυνθεί από τον θρόνο για λόγους δογματικούς. Παρέμεινε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ως Ιωάννης Γ', μέχρι τον θάνατό του, τον Αύγουστο 577. Με σοβαρά επιχειρήματα υποστηρίζεται ότι ο Ιωάννης Σχολαστικός ταυτίζεται με τον γνωστό ιστορικό Ιωάννη Μαλάλα.¹¹⁶

Ενόςω βρισκόταν ακόμη στην Αντιόχεια, δηλαδή πριν από το 550, θεωρώντας ο Ιωάννης ότι η πρώτη συστηματική συλλογή, αυτή δηλαδή σε 60 τίτλους, δεν κάλυπτε κατά ικανοποιητικό τρόπο, λόγω ελλείψεων που

116. Βλ. J. HAURY, „Johannes Malalas identisch mit dem Patriarchen Johannes Scholastikos?“ *BZ* 9 (1900) 337-356. Για νεότερα στοιχεία πρβλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ιωάννης Γ' ο από Σχολαστικών και Ιωάννης Μαλάλας», *Αναφορά εις μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου*, τ. Ε' (Γενεύη 1989) 33-39. Πάντως η ταύτιση αυτή δεν γίνεται ομόφωνα αποδεκτή.

παρουσίαζε η διάρθρωσή της, τις πρακτικές ανάγκες και δεν διευκόλυνε τη γρήγορη επισήμανση του εκάστοτε ζητούμενου θέματος, κατάρτισε μία νέα συλλογή. Στο προοίμιό της εκθέτει ο Ιωάννης πολύ παραστατικά τους λόγους που τον ώθησαν στο εγχείρημα αυτό και τη μέθοδο που ακολούθησε: «Ἐπεὶ οὖν πάλαι κατὰ καιροὺς ὑπὸ διαφόρων πρὸς διαφόρους καὶ διαφόρους ἀρμόζοντες οἱ νόμοι καὶ κανόνες τῆς ἐκκλησίας ἐτέθησαν (...), εἰκότως δὲ διὰ τοῦτο σκοράδην ὑπ' αὐτῶν, ὡς ἀπήτει τὰ κατὰ χρόνους ἀναφνόμενα, καὶ οὐ τάξει τινὶ πραγμάτων ὡς ἐν κεφαλαίοις διηρημένων οἱ κανόνες ἐγράφησαν, ὡς ἐκ τούτου δυσέυρετον εἶναι κομιδῇ καὶ δυσπόριστον τὸ πρὸς τινῶν ἀθρώως περὶ κανόνος ἐπιζητούμενον, διὰ τοῦτο (...) τὰ σκοράδην ὑπ' αὐτῶν ὀρισθέντα κατὰ καιροὺς εἰς ἓν ἡμεῖς ἀθροῖσαι σπονδάσαντες, καὶ ταῦτα διελόντες εἰς τίτλους πενήκοντα, οὐ τάξιν τινὰ καὶ ἀκολουθίαν ἀριθμῶν ἐφνύλαξαμεν (...), ἀλλ' ὅμοια τοῖς ὁμοίοις ὡς οἶόν τε ἦν συναρμόσαντες, καὶ ἴσον ἴσω κεφαλαίῳ συμπλέξαντες, ῥαδίαν ἐποιήσαμεν ἅμα καὶ ἄπονον τοῖς πᾶσιν, ὡς οἴμαι, τῶν ζητουμένων τὴν εὐρεσιν, (...)».¹¹⁷

Η συλλογή αυτή έφερε, όπως είδαμε, την ονομασία *Συναγωγή κανόνων ἐκκλησιαστικῶν εἰς ν' τίτλους διηρημένη*. Όπως μαρτυρεῖ και η ονομασία, η συλλογή ήταν διαρθρωμένη σε 50 (και όχι σε 60, όπως η προηγούμενη) τίτλους σύμφωνα με κριτήρια ανταποκρινόμενα στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Ο συντάκτης της έλαβε υπόψη τους κανόνες όλων των οικουμενικών συνόδων και των τοπικών της Ανατολής, επί πλέον δε τους Αποστολικούς, τους κανόνες της Συνόδου της Σαρδικής και 68 του Μ. Βασιλείου, προερχόμενους από τη δεύτερη και την τρίτη κανονική του επιστολή (πρόκειται για τους κανόνες 17-85, κατά την καθιερωμένη συνεχή τους αρίθμηση).

Μέσα σε κάθε τίτλο αναφέρονται οι κανόνες με τον αριθμό τους κατά σύνοδο ή κατά ομάδα (οι κανόνες του Μ. Βασιλείου έχουν συνεχή αρίθμηση και όχι κατά επιστολή) με την εξής σειρά: 85 Αποστολικοί, 20 της Νικαίας, 25 της Αγκύρας, 14 της Νεοκαισαρείας, 21 της Σαρδικής, 20 της Γάγγρας, 25 της Αντιοχείας, 59 της Λαοδικείας, 6 της Κωνσταντινουπόλεως, 7 της Εφέσου, 27 της Χαλκηδόνος, 68 του Μ. Βασιλείου. Παρατηρούμε δηλαδή ότι ακολουθήθηκε κατά βάση η σειρά του *corpus canonum* με παρεμβολή των κανόνων της Σαρδικής μεταξύ εκείνων της Νεοκαισαρείας και της Γάγγρας.

117. Βλ. την κριτική έκδοση: V. BENEŠEVIČ, *Ioannis Scholastici Synagoga L Titulorum ceteraque eiusdem opera iuridica*. [Abhandlungen der Bayer. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Abt., N.F. 14.] München 1937 (το παραπάνω απόσπασμα στη σ. 4 επ.).

Οι κανόνες παρατίθενται αυτούσιοι χωρίς κατάτμηση, ακόμη κι αν αφορούν σε περισσότερα από ένα αντικείμενα, υπαγόμενα σε διαφορετικούς τίτλους. Παρέκκλιση από την αρχή αυτή γίνεται μόνο για τους παρακάτω έξι κανόνες: 6 της Νικαίας, 20 της Γάγγρας, 2 της Αντιοχείας, 3 και 11 της Σαρδικής και 35 του Μ. Βασιλείου. Από αυτούς οι τρεις εμφανίζονται σε δύο τίτλους μετά από κατάτμηση, ενώ οι υπόλοιποι τρεις έχουν καταχωριστεί ολικώς ή μερικώς δύο φορές σε χωριστούς τίτλους. Επομένως, με την επιφύλαξη των παραπάνω εξαιρέσεων, κάθε κανόνας περιέχεται στη *Συναγωγή* μόνο μία φορά. Παραπομπές σε θεματικούς συγγενείς κανόνες που έχουν ενταχθεί σε άλλους τίτλους δεν υπάρχουν.¹¹⁸

Όπως και η παλαιότερη συλλογή σε 60 τίτλους, συνοδεύτηκε πιθανώς και η *Συναγωγή* από μία συλλογή με διατάξεις του πολιτειακού δικαίου, την *Collectio LXXXVII capitulorum*, για την οποία θα γίνει πιο κάτω λόγος (4.6.6). Η συλλογή αυτή προσαρτήθηκε στη *Συναγωγή* στο πλαίσιο αναθεώρησης της έκδοσης που επιχείρησε ο Ιωάννης από την άνοδό του στον πατριαρχικό θρόνο μέχρι τον θάνατό του (μεταξύ 565-577).¹¹⁹

Μερικούς αιώνες μετά τη γένεσή της, κατά τα τέλη του 9ου αιώνα, μεταφράστηκε η *Συναγωγή* κατά ένα μέρος της στα σλαβικά και αποτέλεσε τη βάση για τη σύνταξη του νομοκάνονα του Μεθοδίου.¹²⁰

4.6.3. Το *Σύνταγμα κανόνων*. Τις τελευταίες δεκαετίες του 6ου αιώνα (μάλλον περί το 580) καταρτίστηκε μία τρίτη συστηματική συλλογή, το *Σύνταγμα κανόνων σε 14 τίτλους*. Κατά μία μη επιβεβαιωμένη, αλλά πειστικά θεμελιωμένη υπόθεση, η συλλογή αυτή συντέθηκε από τον πατριάρ-

118. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, „Die griech. Nomokanones“ κ.λπ. = *Kleine Schriften* I σ. 617 επ.· V. BENEŠEVIČ, *Sinagoga v 50 titulov i drugie juridičeskie sborniki Joanna Scholastika*, St. Petersburg 1914 (ανατύπ. Leipzig 1972)· ED. SCHWARTZ, *Die Kanonensammlung des Johannes Scholastikos*. [Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Abt., έτ. 1933 τεύχ. 6.]· ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 37-55 (με περαιτέρω βιβλιογραφία και χρήσιμο πίνακα με την κατανομή των κανόνων στους επί μέρους τίτλους της *Συναγωγής*).

119. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 53 και 60.

120. Βλ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Το νομοθετικόν έργον* κ.λπ. (ό.π. σημ. 62) σ. 49. Από τη συνένωση του «Νομοκάνονα του Μεθοδίου» με τον *Zakon Sudnyj Ljudem* (βλ. πιο πάνω σημ. 62), καθώς και αποσπάσματα από εξομολογητικούς νομοκάνονες προέκυψε κατά τον 13ο/14ο αιώνα μία παλαιорωσική νομοκανονική συλλογή αποτελούμενη από μεταφράσεις βυζαντινών κοσμικών και εκκλησιαστικών δικαϊκών κειμένων. Βλ. σχετικά Κ. ΜΑΚΣΙΜΟΝΙΣ, „Aufbau und Quellen des altrussischen Ustjuger Nomokanons“, *FM X* σ. 477-508 (αποσπάσματα του κειμένου εκδίδονται σε εκκλησιαστική σλαβική γραφή στις σ. 492-508).

χη Κωνσταντινουπόλεως Ευτύχιο και τον μοναχό (και αργότερα επίσης πατριάρχη) Ιωάννη (Δ' Νηστευτή).¹²¹ Δεν σώζεται αυτούσια, αλλά το κείμενό της μας έχει παραδοθεί κατά έμμεσο τρόπο, μέσω του *Νομοκάνονα* σε 14 τίτλους (βλ. πιο κάτω 4.6.10) που στηρίχθηκε σε εκείνη.¹²²

Το *Σύνταγμα* διέφερε σημαντικά από τη *Συναγωγή* του Ιωάννη Σχολαστικού. Πρώτον, ήταν αρκετά πλουσιότερο από άποψη περιεχομένου, γιατί περιέλαβε τους κανόνες της Καρχηδόνας σε ελληνική μετάφραση (όχι ιδιαίτερα επιτυχή, που έγινε περί το 550 από τον Διονύσιο τον Μικρό¹²³), τις κανονικές αποφάσεις μιας συνόδου που συνήλθε στην Κωνσταντινούπολη το 394 και πολλούς κανόνες Πατέρων, πέρα από όσους κανόνες του Μ. Βασιλείου περιείχε η *Συναγωγή*.

Δεύτερον, το *Σύνταγμα* ήταν κατά διαφορετικό τρόπο διαρθρωμένο. Όπως το δηλώνει η ονομασία του, το όλο έργο υποδιαιρείτο σε 14 τίτλους και κάθε τίτλος σε κεφάλαια. Σε κάθε κεφάλαιο αναφέρονταν οι οικείοι κανόνες με τον αριθμό τους ανάλογα προς την προέλευσή τους (κατά συνόδους κ.λπ.), χωρίς όμως να καταχωρίζεται εκεί το κείμενό τους. Τα κείμενα, σύμφωνα με την ταυτότητά τους (Αποστολικοί κανόνες, κανόνες συνόδων, κανόνες Πατέρων) ήταν συγκεντρωμένα σε ιδιαίτερη συλλογή. Τόπος σύνταξης του *Συντάγματος* πρέπει να θεωρηθεί η Κωνσταντινούπολη.¹²⁴ Συμπλήρωμα με τη μορφή παραρτήματος αποτέλεσε η *Collectio tripartita* που θα δούμε πιο κάτω (4.6.7).

4.6.4. Η Σύνοψις κανόνων. Εκτός από τις συλλογές κανόνων που περιέχουν αυτούσια τα κανονικά κείμενα εμφανίζεται και μία που περιλαμβάνει τα κείμενα αυτά περιληπτικά διατυπωμένα, γνωστή ως *Σύνοψις κανόνων*. Ίσως να επέδρασαν στη δημιουργία αυτών των περιλήψεων οι

121. Βλ. HONIGMANN, ό.π. σ. 49-64.

122. Λόγω αυτής της σχέσης η βιβλιογραφία για τον *Νομοκάνονα* καλύπτει και το *Σύνταγμα*. Βλ. επίσης Μητρ. Σουηδίας ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Δύο πολύτιμα χειρόγραφα κ.λπ.* (ό.π. 1 σημ. 98), όπου (σ. 19-68) περιγράφεται το χειρόγραφο αριθ. 172 της μονής αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου (8ος ή αρχές 9ου αι.), το πλησιέστερο από κάθε άλλον κώδικα στο αρχικό κείμενο του *Συντάγματος*.

123. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 29 επ. και 61.

124. Βλ. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, „Die griech. Nomokanones” (ό.π. σημ. 115), σ. 7 επ. (= *Kleine Schriften I* σ. 620 επ.).

summae, που παρουσιάζουν την ίδια ακριβώς σχέση με το κείμενο του «ρήτου» στο κοσμικό δίκαιο. Ο χρόνος της γένεσης αυτής της συλλογής δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Ως συγγραφέας της κατονομάζεται σε μερικά χειρόγραφα «Στέφανος ο Εφέσιος». Διατυπώθηκε η υπόθεση, μήπως πρόκειται για τον επίσκοπο Εφέσου Στέφανο που μετέσχε στη Σύνοδο της Χαλκηδόνος (451). Αντιπαρατηρήθηκε όμως, ότι ποτέ δεν αναφέρονται οι επίσκοποι με το όνομα της επισκοπής τους υπό μορφή επιθέτου. Στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε να γίνεται λόγος για τον «Εφέσου Στέφανο». Απίθανο είναι επίσης να πρόκειται για άλλον επίσκοπο της Εφέσου με το όνομα Στέφανος, που παρακάθησε στις συνεδριάσεις της Πενθέκτης Συνόδου (691/692).

Το αρχικό κείμενο της *Συνόψεως* δεν φαίνεται να έχει διασωθεί. Δημοσιεύθηκε βέβαια στα τέλη του περασμένου αιώνα από κώδικα της Βιέννης (Vindobonensis theologicus graecus 283) ένα κείμενο που έφερε την επικεφαλίδα «*Στεφάνου Εφέσου κανονική σύνοψις*». Ο εκδότης¹²⁵ υποστήριξε ότι αυτό αποτελεί την πρώτη μορφή της συλλογής. Το κείμενο αυτό περιλαμβάνει επιτομές των κανόνων (κατά σειρά) των Αποστόλων, της Νικαίας, της Αγκύρας, της Νεοκαισαρείας, της Γάγγρας και της Αντιοχείας. Δυστυχώς, επειδή λείπουν φύλλα του κώδικα, διακόπτεται το κείμενο προς το τέλος των κανόνων της Αντιοχείας και δεν είναι γνωστό το τι περιείχε ακόμη η συλλογή. Το εν λόγω κείμενο στο μέτρο που σώζεται (μέχρι δηλαδή του σημείου, στο οποίο διακόπτεται) συμπίπτει ωστόσο, με ελάχιστες διαφορές στη διατύπωση, τόσο κατά το περιεχόμενο όσο και κατά τη σειρά των κανόνων, με ένα άλλο κείμενο που δημοσιεύθηκε περί τα μέσα του 17ου αιώνα,¹²⁶ και του οποίου η χειρόγραφη παράδοση δεν είναι ευρεία (απαντά και στον κώδικα Parisinus graecus 1302 f. 8v-21r)· εκεί αποδίδεται στον Αριστηνό, γνωστό κανονολόγο του 12ου αιώνα (βλ. πιο κάτω 5.7.5). Η διαπίστωση αυτής της συμπτώσεως (ως προς τις ελάχιστες διαφορές ανάμεσα στα δύο κείμενα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτές δεν είναι ασυνήθιστες στη χειρόγραφη παράδοση των βυζαντινών πηγών, ακόμη και των νομικών, επειδή οφείλονται συχνά σε παραναγνώσεις κατά την αντιγραφή ή κάποτε και σε «βελτιωτικές» επεμβάσεις των γραφέων), καθώς και οι πολλές διαδοχικές επεξεργασίες που έχει υποστεί η *Σύνοψις*

125. Βλ. Μ. KRASNOŽEN, *Tolkovateli kanoničeskago kodeksa vostoičnoj cerkvi: Aristin, Zonara i Valsamon*. [Učeniija Zapiski Imperat. Moskovskago Universiteta, Fasc.8.] Moskva 1894, Priloženija σ. 207-221· Ο ΙΔΙΟΣ, «Sinopsis cerkovnich pravil i istorija ego obrazovanija», *IV* 17 (1910) 225-246· Ο ΙΔΙΟΣ, στα *Acta et commendationes Imperat. Universitatis Jurievensis* 19 (1911) αρθ.12 σ. III-XVIII.

126. Βλ. VOEL / JUSTEL τ. II σ. 673-709 (= PG τ. 133, στ. 64-113).

προκαλούν πολλές επιφυλάξεις ως προς το αν το κείμενο που δημοσιεύθηκε από τον κώδικα της Βιέννης είναι πράγματι αυτό που έγραψε ο Στέφανος.

Οι οποιοσδήποτε όμως επιφυλάξεις δεν αποκλείουν τη διατύπωση μερικών υποθέσεων ως προς την αρχική μορφή της συλλογής. Συγκεκριμένα η διαφορετική θέση ορισμένων ομάδων κανόνων σε μεταγενέστερες επεξεργασίες επιτρέπει το συμπέρασμα, ότι δεν υπήρχαν στο αρχικό κείμενο. Αυτό κατεξοχήν ισχύει για τους κανόνες της Πενθέκτης Συνόδου. Επειδή δε δεν φαίνεται να προηγήθηκε η *Σύνοψις* από το *Σύνταγμα σε 14 τίτλους*, μπορεί με αρκετή βασιμότητα να διατυπωθεί η εκτίμηση, ότι η *Σύνοψις* συντάχθηκε μεταξύ 580 (υποθετικός χρόνος κατάρτισης του *Συντάγματος*) και 691/692 (χρόνος σύγκλησης της Πενθέκτης Συνόδου).¹²⁷

Κατά τη διάρκεια των επόμενων αιώνων υπεβλήθη η *Σύνοψις* σε διαδοχικές επεξεργασίες, για τις οποίες θα γίνει λόγος στην οικεία θέση (5.7.5).

4.6.5. Η *Collectio XXV capitulorum*. Η συλλογή αυτή αναφέρθηκε ήδη πιο πάνω (4.6.1) σε συσχέτισμό με τη συλλογή κανόνων σε 60 τίτλους, της οποίας θεωρείται συμπλήρωμα υπό τύπον παραρτήματος. Την ονομασία της οφείλει στο γεγονός ότι στη μορφή, υπό την οποία μας έχει παραδοθεί, αποτελείται από 25 κεφάλαια: τα πρώτα 21 προέρχονται από τους τέσσερις πρώτους τίτλους του βιβλίου I του ιουστινιάνειου *Κώδικα* και τα τέσσερα τελευταία από ιουστινιάνειες Νεαρές.

Με μόνη εξαίρεση το τελευταίο κεφάλαιο που περιλαμβάνει αποσπάσματα από τη Νεαρά 131 (κεφ.13-14) υπό την επικεφαλίδα «*ἴσον θεῖον νόμον*», όλα τα υπόλοιπα περιέχουν ακέραες διατάξεις με πλήρη *inscriptio* και *subscriptio*. Πρόκειται ειδικότερα για τις εξής διατάξεις: α) του *Κώδικα* 1.1.3, 1.2.25(26), 1.3.29, 1.3.41(42)-47(48), 1.3.52(53), 1.3.55 (57), 1.4.14, 1.4.22-23, 1.4.25-26, 1.4.29-30 και 1.4.33-34, β) των Νεαρών 137, 133, 120 και 131.13-14. Ως προς τις διατάξεις του *Κώδικα* παρατηρούμε ότι είναι *constitutiones* των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Β' (μία διάταξη), Λέοντος Α' (δύο διατάξεις) και Ιουστινιανού (18 διατάξεις) γραμμένες σε ελληνική γλώσσα.

Η χρονική αλληλουχία και η εννοιολογική συνοχή των κεφαλαίων της συλλογής που προέρχονται από τον *Κώδικα* διαταράσσονται από τα τέσσερα τελευ-

127. Βλ. γενικώς Κ. Ε. ΖΑΧΑΡΙΑ VON LINGENTHAL, „Die Synopsis canonum. Ein Beitrag zur Geschichte der Quellen des kanonischen Rechts der griechischen Kirche“, *Sitzungsberichte der königlich-preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, έτ. 1887 (Berlin 1887) σ. 1147-1163 (= *Kleine Schriften* II σ. 247-267)· HONIGMANN, ό.π. σ. 80 επ· Μητροπολίτης Σουηδίας ΠΑΥΛΟΣ (ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ), «Συνοψεις και επιτομαί ιερών κανόνων εν Βυζαντίω», *Μνήμη Μητροπολίτου Ικονίου Ιακώβου* (Αθήνα 1984) 77-95 (78 επ.)· VAN DER WAL / LOKIN σ. 68 επ· ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Εκδόσεις* σ. 115-117.

ταία κεφάλαια που περιέχουν Νεαρές των ετών 539-565. Η παρουσία αυτών των κεφαλαίων μέσα στη συλλογή έρχεται σε αντίθεση προς την υπόθεση, ότι αυτή προοριζόταν να συμπληρώσει τη συλλογή κανόνων σε 60 τίτλους που, όπως είδαμε, τοποθετείται μεταξύ 535-545. Για να αρθεί η αντίθεση αυτή υποστηρίχθηκε,¹²⁸ ότι η συλλογή καταρτίστηκε σε μία πρώτη μορφή αμέσως μετά τη δημοσίευση της δεύτερης έκδοσης του *Κώδικα* το 534 και ότι τα τέσσερα τελευταία κεφάλαια προστέθηκαν εκ των υστέρων (ίσως από τον Ιωάννη Σχολαστικό¹²⁹), και μάλιστα όχι όλα μαζί, αλλά σταδιακά.

Προβλήματα δημιουργεί και η επικεφαλίδα της συλλογής: «*Διατάξεις νόμων πολιτικῶν ἐκ τῶν νεαρῶν Ἰουστινιανοῦ βασιλέως συνηγοροῦσαι καὶ ἐπικυροῦσαι τοὺς τῶν ἀγίων πατέρων ἐκκλησιαστικούς κανόνας*». Η μνεία των Νεαρῶν μπορεί να δικαιολογηθεί, αν δεχθεί κανείς ότι η επικεφαλίδα διατυπώθηκε μετά την προσθήκη των Νεαρῶν. Παραμένει όμως και τότε η απορία, γιατί δεν αναφέρεται ο *Κώδικας*, από τον οποίο προέρχεται το μεγαλύτερο μέρος του περιεχομένου της συλλογής. Ενόψει του ότι η επικεφαλίδα αυτή δεν εμφανίζεται ομοιόμορφη σε όλη τη χειρόγραφη παράδοση,¹³⁰ προτάθηκε¹³¹ ως λύση ότι στο κείμενό της υπάρχει κενό (οφειλόμενο σε παράλειψη κατά την αντιγραφή) που συμπληρώνεται με τις εξής προσθήκες: «*[Ἐκ τε τοῦ κώδικος] ἔκ [τε] τῶν νεαρῶν...*».¹³²

4.6.6. Η *Collectio LXXXVII capitulorum*. Στον συντάκτη της *Συναγωγῆς* σε 50 τίτλους Ιωάννη Σχολαστικό αποδίδεται και μία συλλογή εκκλησιαστικών διατάξεων πολιτειακής προελεύσεως. Η συλλογή απαρτίζεται από 87 κεφάλαια, γι' αυτό της δόθηκε κατά τον 19ο αιώνα η ονομασία *Collectio LXXXVII capitulorum*. Φέρει την επικεφαλίδα «*Ἐκ τῶν μετὰ τὸν κώδικα θείων νεαρῶν διατάξεων τοῦ τῆς εὐσεβοῦς λήξεως Ἰουστινιανοῦ διάφοροι διατάξεις συνάδουσαι ἔξαιρέτως τοῖς θείοις καὶ ἱεροῖς κανόσι, καὶ ἐκ περιοσιᾶς τὴν οἰκειᾶν ἰσχὴν νέμουσαι (...)*».

128. Βλ. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, „Die griech. Nomokanones“ σ. 3 (= *Kleine Schriften* I σ. 616).

129. Βλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 53.

130. Ορισμένα χειρόγραφα μετά τη λέξη «βασιλέως» προσθέτουν «*καὶ ἐτέρων βασιλέων*».

131. Βλ. HEIMBACH, *Ανέκδοτα*, τ. II σ. XXXI.

132. Έκδοση: HEIMBACH, *Ανέκδοτα* τ. II σ. 145-201. Βιβλιογραφία: Εκτός από τη μελέτη του ZACHARIÄ VON LINGENTHAL (ό.π.) βλ. PITRA, *Historia* τ. II σ. 407 επ., BENEŠEVIČ, *Sinagogá* κ.λπ. σ. 290 επ., VAN DER WAL / LOKIN σ. 52.

Η επικεφαλίδα αυτή ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο της συλλογής (κατ' αντίθεση προς εκείνη της συλλογής με τα 25 κεφάλαια, βλ. πιο πάνω), γιατί σε αυτήν περιέχονται αυτούσια αποσπάσματα ή, το συνηθέστερο, επιτομές Νεαρών των ετών 535-546. Πρόκειται (κατά τη σειρά που καταχωρίζονται) για τις Νεαρές 6 (= κεφ. 1-5), 5 (= κεφ. 6-11), 83 (= κεφ. 12), 46 (= κεφ. 13), 120 (= κεφ. 14-17), 56 (= κεφ. 18), 57 (= κεφ. 19), 3 (= κεφ. 20), 32 (= κεφ. 21), 131 (= κεφ. 22-26), 67 (= κεφ. 27), και 123 (= κεφ. 28-87). Από τη διάρθρωση αυτή προκύπτει ότι κατά την κατάρτιση της συλλογής δεν καταβλήθηκε προσπάθεια για συστηματική κατάταξη του υλικού. Ο συντάκτης της προέταξε μόνο πίνακα με το περιεχόμενο καθενός κεφαλαίου και ένα σύντομο προοίμιο.¹³³

Η σύνθεση της συλλογής προκαλεί εκ πρώτης όψεως απορία, επειδή παραλείπονται Νεαρές της ίδιας περιόδου, όπως οι Νεαρές 16, 76, 79, 81 και 86, που επίσης αφορούν στην Εκκλησία. Η εξήγηση ίσως έγκειται πρώτον, στο ότι με τις Νεαρές 123 (που καταλαμβάνει πάνω από τα 2/3 όλων των κεφαλαίων) και 120 καλύπτεται, χάρη στο «κωδικοποιητικό» τους περιεχόμενο, το μεγαλύτερο μέρος των θεμάτων οργάνωσης και διοίκησης της Εκκλησίας, και δεύτερον, στο ότι με επέμβαση στο κείμενο Νεαρών που περιλήφθηκαν στη συλλογή διευρύνθηκε το πεδίο εφαρμογής τους, ώστε να καλύψει και ρυθμίσεις περιεχόμενες σε Νεαρές που παραλείφθηκαν.¹³⁴

Από την επικεφαλίδα και από το σύντομο προοίμιο της συλλογής προκύπτει, ότι ο χρόνος της συντάξεώς της πρέπει να τοποθετηθεί μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού. Στη νεότερη όμως έρευνα επικρατεί η άποψη, ότι μεταγενέστερα είναι απλώς η επικεφαλίδα και το προοίμιο (προερχόμενα ίσως από την εποχή, κατά την οποία ο Ιωάννης είχε ήδη ανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο) και ότι στην πραγματικότητα η συλλογή καταρτίστηκε στην Αντιόχεια λίγο μετά το 546, δηλαδή λίγο μετά το έτος έκδοσης της χρονικώς τελευταίας Νεαρής (της Ν. 123) από όσες περιλαμβάνει.¹³⁵

Ως παράγωγο της *Collectio LXXXVII capitulorum* εμφανίζεται μία *Collectio 93 capitulorum*, έργο ενός άγνωστου συμπληστή. Μέχρι το κεφ. 66 οι δύο συλλογές

133. Εκδόσεις: HEIMBACH, *Ανέκδοτα* τ. II σ. 202-237 και PITRA, *Historia* τ. II σ. 385-405. Προβλ. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, „Die griech. Nomokanones“ σ. 5 (= *Kleine Schriften* I σ. 618), BENEŠEVIĆ, *Sinagogá* κ.λπ. σ. 288 επ., VAN DER WAL / LOKIN σ. 53.

134. Π.χ. στην επιτομή της Ν. 3 (κεφ. 20) δόθηκε τόσο ευρεία διατύπωση, ώστε να καλύψει και τις ειδικές ρυθμίσεις της Ν. 16. Το ίδιο ισχύει και για τις Ν. 76 και 79, που καλύπτονται από τις νεότερες ρυθμίσεις της Ν. 123 (κεφ. 54-56, 78-80).

135. Βλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 53· αντίθετος ο A. SCHMINCK, „Collectio 87 capitulorum“, *ODB* τ. I (1991) σ. 480.

συμπίπτουν απολύτως. Στη συνέχεια παρατηρούνται κάποιες διαφοροποιήσεις στην αριθμηση των κεφαλαίων (π.χ. τα κεφ. 66 και 67 της πρώτης συλλογής αντιστοιχούν στο κεφ. 66 της δεύτερης) και τέλος προστίθενται επτά νέα κεφάλαια με περιεχόμενο διατάξεις από τις Νεαρές 137, 3, 77, 132 και 133. Η αυτοτέλεια αυτής της συλλογής πρέπει να γίνει δεκτή με πολλές επιφυλάξεις.¹³⁶

4.6.7. Η *Collectio tripartita*. Η συλλογή αυτή (που απαντά και ως *Collectio constitutionum ecclesiasticarum*) αποτέλεσε συμπλήρωμα με τη μορφή παραρτήματος του *Συντάγματος κανόνων σε 14 τίτλους* (βλ. πιο πάνω 4.6.3) και περιείχε κείμενα πολιτειακής προέλευσης που ρύθμιζαν τον έννομο βίο της Εκκλησίας. Την ονομασία *Collectio tripartita* (= Τριμερής συλλογή) οφείλει στο ότι συντίθεται από τρία μέρη. Το πρώτο περιλαμβάνει διατάξεις από το βιβλίο I του ιουστινιανείου *Κώδικα* (τίτλοι 1-13), προερχόμενες από μία ερμηνευτική επεξεργασία με παράτιτλα.¹³⁷ Σημειωτέον ότι στα παράτιτλα αυτά λαμβάνονται υπόψη και άλλα βιβλία του *Κώδικα* εκτός από το βιβλίο I, ακόμη και Νεαρές. Από μερικές *constitutiones* γραμμένες σε ελληνική γλώσσα, που παρουσίαζαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καταχωρίστηκε όχι μόνο περίληψή τους, αλλά και μέρος του αυθεντικού κειμένου. Το δεύτερο μέρος, που είναι μικρότερο σε έκταση, περιέλαβε διατάξεις σχετικές με το *ius sacrum* από τον *Πανδέκτη* (με βάση την επιτομή του παλαιού Ανώνυμου) και τις *Εισηγήσεις*. Οι διατάξεις αυτές του *Πανδέκτη*, που ανάγονται βεβαίως σε ειδωλολατρική εποχή, ήταν οι μόνες που κατ' αναλογία μπορούσαν να εφαρμοστούν σε νομικές σχέσεις της Εκκλησίας. Το τρίτο, τέλος, μέρος περιέχει όσες Νεαρές του Ιουστινιανού (και του άμεσου διαδόχου του Ιουστίνου Β') είχαν εκκλησιαστικό περιεχόμενο. Εδώ ο συντάκτης της *Collectio* χρησιμοποίησε την επιτομή των Νεαρών του Αθανασίου του Εμεσηνού (βλ. πιο πάνω 4.3.1), και συγκεκριμένα τους τρεις πρώτους τίτλους μαζί με τα παράτιτλά τους.

136. Βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις του BURGMANN, „Die Gesetze“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 89) σ. 105 σημ. 172. Έκδοση: VI. BENEŠEVIČ, *Drevneslavjanskaja Kormičaja XIV titulov bez tolkovanij*, Sankt Peterburg 1906 (ανατύπ. Leipzig 1974), σ. 739-837 (με παλαιοσλαβική μετάφραση).

137. Κατά τον ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, „Die griech. Nomokanones“ σ. 7 (= *Kleine Schriften* I σ. 620), βάση υπήρξε το έργο του αντικλήσορα Ανατολίου. Κατά τους VAN DER WAL / LOKIN σ. 44, αντίθετως, το βασικό έργο προέρχεται από άγνωστο αντικλήσορα. Τέλος, κατά τους N. VAN DER WAL / B. H. STOLTE, *Collectio tripartita. Justinian on Religious and Ecclesiastical Affairs*, Groningen 1994, σ. XXVII, τα παράτιτλα αυτά δεν γράφηκαν από τον συντάκτη του κειμένου.

Ο Αθανάσιος, όπως είδαμε (4.3.1), συνέταξε τις επιτομές του πιθανότατα μεταξύ Μαΐου 572 και Αυγούστου 577. Επομένως η *Collectio* καταρτίστηκε μετά από το χρονικό αυτό διάστημα μέχρι το 619, ίσως περί το 580.¹³⁸ Διατυπώνεται η υπόθεση, ότι συγγραφέας της υπήρξε ο συντάκτης του *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους* (βλ. πιο κάτω 4.6.10), δηλαδή ο Ανώνυμος-Εναντιοφανής.¹³⁹

Η *Collectio tripartita* διαφέρει από τις δύο άλλες συγγενείς συλλογές, δηλαδή την *Collectio XXV capitulorum* και την *Collectio LXXXVII capitulorum*, σε δύο σημεία. Πρώτον, δεν περιέχει το αυθεντικό κείμενο των νόμων (με ελάχιστες εξαιρέσεις ως προς τον *Κώδικα*), αλλά μόνον επιτομές τους, και δεύτερον, ο συντάκτης της δεν έκανε επιλογή των διατάξεων που περιέλαβε στη συλλογή του από το διαθέσιμο υλικό, αλλά προσπάθησε να παρουσιάσει πλήρη εικόνα του πολιτειακού δικαίου που ρύθμιζε σχέσεις εκκλησιαστικές.¹⁴⁰

4.6.8. Η *Collectio Ambrosiana*. Στην ίδια κατηγορία συλλεκτικών έργων ανήκει (τελικώς) και η *Collectio Ambrosiana*¹⁴¹ (βλ. και πιο πάνω 3.2.4) που οφείλει την ονομασία της στο γεγονός, ότι σώζεται σε ένα μοναδικό χειρόγραφο, τον Codex Ambrosianus L 49 sup. (484). Περιγράφεται σε αυτή την παράγραφο, επειδή στη μορφή, υπό την οποία μας έχει παραδοθεί στον παραπάνω κώδικα, υπεριοχύει ο εκκλησιαστικός της χαρακτήρας. Πρόκειται για μία συλλογή ιουστινιάνειων Νεαρών, εν μέρει στην αυθεντική τους διατύπωση και εν μέρει σε επιτομή, που δημιουργεί από κάθε άποψη (περιεχόμενες διατάξεις και διαφορά προέλευσής τους, διάρθρωση του υλικού, διαδικασία κατάρτισης κ.λπ.) πολλά ερωτηματικά.

138. Βλ. VAN DER WAL / STOLTE, ό.π. σ. XVIII επ.

139. Βλ. B. H. STOLTE, "The Digest Summa of the Anonymus and the Collectio Tripartita, or the Case of the Elusive Anonymi", *SG II* (1985) 47-58 και VAN DER WAL / STOLTE, ό.π. σ. XXI.

140. Νέα κριτική έκδοση: VAN DER WAL / STOLTE, ό.π. Στις σ. XLII επ. αναφέρονται οι προγενέστερες εκδόσεις. Μέρη της *Collectio tripartita* (και του *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους*) επεσήμανε πρόσφατα ο B. H. STOLTE, «The Decline and Fall of Legal Manuscripts: Reflexions on Some Legal Palimpsests», *Κατευόδιον* σ. 173-189 στους παλίμψηστους κώδικες Vaticanani graeci 2325, 2306, 2061A και Cryptoferratensis A δ XXIII(b).

141. Βλ. για τη συλλογή αυτή SP. TROIANOS, „Die Collectio Ambrosiana“, *FM II* σ. 30-44 (με μερική έκδοση και βιβλιογραφία). Με βάση το κείμενο της *Collectio* επανεκδίδει τη Νερά 5 του Ιουστινιανού ο KAISER, *Authentizität* κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 103) σ. 375-380.

Στα ερωτηματικά αυτά μπορεί να δοθεί ικανοποιητική απάντηση, αν γίνει δεκτό, ότι η συλλογή πέρασε από περισσότερα στάδια επεξεργασίας. Η *Collectio Ambrosiana* υποδιαιρείται σε τίτλους. Στην τελική της μορφή αποτελείται μάλλον από 14 τίτλους. Ο αριθμός αυτός πρέπει να γίνει δεκτός με επιφύλαξη, επειδή το μοναδικό χειρόγραφο που τη διασώζει είναι κολοβό και, επομένως, υπάρχει η θεωρητική δυνατότητα να περιείχε η συλλογή και άλλους τίτλους (μετά τον 14ο) που δεν έχουν περισωθεί.

Κατά την πρώτη φάση της κατάρτισής της, που με βάση τον χρόνο έκδοσης των περιεχόμενων Νεαρών, πρέπει να τοποθετηθεί μεταξύ Μαρτίου 545 και Μαρτίου 546, ο συντάκτης της διαίρεσε το υλικό του (που, σημειωτέον, περιλάμβανε μόνον αντούσιες Νεαρές) σε 11 τίτλους. Από αυτούς οι πέντε πρώτοι αφορούσαν στο εκκλησιαστικό δίκαιο (Νεαρές 131, 6, 3, 16, 86, 5, 133, 79 και 7), οι τρεις επόμενοι στο δίκαιο του γάμου (Νεαρές 19, 2 και 12), οι ακόλουθοι δύο στο κληρονομικό δίκαιο (Νεαρές 115 και 1) και ο τελευταίος στα γεωργικά δάνεια (Νεαρά 32). Η επιλογή των Νεαρών δεν προδίδει με βεβαιότητα την ιδιότητα του συντάκτη που, κατά πάσαν πιθανότητα, απέβλεπε στην κάλυψη προσωπικών του (επαγγελματικών) αναγκών· ίσως είχε την πρωτοβουλία ένας επίσκοπος με στόχο τη συγκέντρωση υλικού χρήσιμου κατά την επίλυση διαφορών. Ως βάση για τη σύνταξη της συλλογής δεν πρέπει να χρησιμοποιήθηκε η *Συλλογή των 168 Νεαρών* ή κάποιοι πρόδρομοί της, αλλά το ίδιο πρότυπο ή κάποιο παρεμφερές με αυτό που είχε υπόψη του ο συντάκτης του *authenticum* (βλ. πιο πάνω 3.2.4).¹⁴²

Στη δεύτερη φάση επεξεργασίας προστέθηκαν όλες οι μεταγενέστερες Νεαρές που ρύθμιζαν εκκλησιαστικά θέματα, όχι όμως αντούσιες, αλλά στην επιτομή του Αθανασίου του Εμεσηνού (συμπεριλαμβανομένων και των παρατίτλων· πιο πάνω 4.3.1). Τα νέα κείμενα είτε παρενεβλήθησαν στους ήδη υπάρχοντες τίτλους είτε προστέθηκαν ως νέοι τίτλοι στο τέλος της συλλογής και έτσι προέκυψε η σημερινή μορφή του έργου, που είναι πραγματικά περιέργη τόσο ως προς τη διάθρωση της ύλης όσο και λόγω της ανομοιογένειας του περιεχομένου της. Ο χρόνος του σταδίου αυτού επεξεργασίας δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, αλλά αποκλείεται να είναι προγενέστερος της ολοκλήρωσης των επιτομών του Αθανασίου (μεταξύ 572-577).

Είτε κατά το ίδιο αυτό (δεύτερο) στάδιο, είτε και σε μεταγενέστερο χρόνο, πράγμα που θεωρώ πιθανότερο (τρίτο στάδιο επεξεργασίας), πάντως όμως όχι πριν από τη βασιλεία του Ηρακλείου, παρεισέφεραν στο κείμενο των Νεαρών

---

142. Πρβλ. και τη βιβλιοκρισία του P. E. PIELER, *SZ Rom. Abt.* 106 (1989) 678-693, κατά τον οποίο „am wahrscheinlichsten [ist], daß sowohl die *Authenticum*-Vorlage wie auch die Texte der Urstufe der CA auf die Novellentexte des [kaiserlichen] Archivs zurückzuführen sind“ (681).

ορισμένα «παρεμβλήματα» (συγκεκριμένα στις Νεαρές 3.1.1 και 131.14.3), ενώ παράλληλα συνετελέσθη ολική αντικατάσταση των λατινικών όρων με τους αντίστοιχους ελληνικούς.¹⁴³

4.6.9. Ο Νομοκάνοντας σε 50 τίτλους. Παρατηρούμε μέχρι εδώ, ότι όλες οι συλλογές είχαν μονόπλευρο περιεχόμενο, δηλαδή αποτελούνταν από διατάξεις, είτε μόνον εκκλησιαστικής είτε μόνο πολιτειακής προέλευσης, με άλλα λόγια περιείχαν είτε μόνο «κανόνες», είτε μόνο «νόμους». Από τον συνδυασμό αυτών των δύο μορφών συλλεκτικών έργων προέκυψε ένα τρίτο είδος που περιείχε τόσο «νόμους» όσο και «κανόνες». Εξαιτίας αυτού του περιεχομένου τους αποκλήθηκαν αυτές οι συλλογές «νομοκάνονες» (η ονομασία όμως αυτή δεν απαντά πριν από τον 11ο αιώνα). Αργότερα ωστόσο λησμονήθηκε η ετυμολογία της λέξης και χρησιμοποιήθηκε αυτός ο όρος (ή ο όρος «νομοκάνονον») ακόμα και για συλλεκτικά έργα με αποκλειστικά εκκλησιαστικής προέλευσης διατάξεις.¹⁴⁴

Αρχαιότερος είναι ο *Νομοκάνων εις ν' τίτλους* που συνετέθη μάλλον στην Αντιόχεια, κατ' άλλους στη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστίνου Β' (565-578), κατ' άλλους του Μαυρικίου (582-602) από άγνωστο συμπιλητή. Τη βάση του έργου από άποψη δομής αποτέλεσε η *Συναγωγή σε 50 τίτλους* του Ιωάννη Σχολαστικού (βλ. πιο πάνω 4.6.2), στην οποία προστέθηκαν (ύστερα από κάθε τίτλο, κάτω από την επικεφαλίδα «τὰ συνάδοντα νόμιμα») ιουστινιάνειες διατάξεις προερχόμενες κυρίως από την *Collectio LXXXVII capitulorum* (βλ. πιο πάνω 4.6.6), αλλά και από άλλες επεξεργασίες των κειμένων. Συγκεκριμένα, τα αποσπάσματα από τον *Πανδέκτη* προέρχονται μάλλον από το έργο του αντικήσορα Δωροθέου, τα αποσπάσματα από τον *Κώδικα* ανάγονται στον αντικήσορα Ισίδωρο και οι Νεα-

143. Κατά τον PIELER (βλ. τη βιβλιοκρισία του στην προηγ. σημ.), η τρίτη φάση λόγω της οργάνωσης των θεμάτων και των εξελληνισμών δεν πρέπει να τοποθετηθεί πριν από την εποχή των Μακεδόνων.

144. Για αντίστοιχες συλλογές, παράλληλα προς τις ελληνικές λέξεις «νομοκάνων» και «νομοκάνονον» χρησιμοποιείται στη ρωσική γλώσσα ήδη από το 1282 ο όρος Κοπμέζα (= «πηδάλιον»). Πιθανότατα από αυτόν ενεπνεύσθησαν τον τίτλο της δικής τους συλλογής οι Αγάπιος και Νικόδημος στα τέλη του 18ου αιώνα. Πρβλ. Μ. Ι. ČERNYCEVA, „Korměža. Zur Geschichte der russischen Benennung einer byzantinischen Rechtssammlung“, *FM X* σ. 517-532 (ρωσικά με γερμ. περίληψη).

ρές έχουν ως πηγή και τις επιτομές των Νεαρών του Αθανασίου του Εμεσηνού.¹⁴⁵

Υποστηρίχθηκε η διάκριση τριών φάσεων στη γένεση αυτού του *Νομοκάνονα*.¹⁴⁶ Στην πρώτη προέκυψε το αρχικό κείμενο από τη συνένωση της *Συναγωγής* και της *Collectio*. Στη δεύτερη προστέθηκαν τα υπόλοιπα κείμενα, όπως τα αποσπάσματα του *Πανδέκτη* και του *Κώδικα*, καθώς και οι επιτομές του Αθανασίου. Στην τρίτη, τέλος, που – κατά την ίδια άποψη – δεν είναι προγενέστερη από τα τέλη του 9ου αιώνα προστέθηκαν κανόνες των νεότερων συνόδων και περιορίστηκε η αρχική έκταση του κειμένου. Ως προς τη βασιμότητα αυτής της διάκρισης έχω πολλές επιφυλάξεις, ιδίως σε σχέση με τη δεύτερη και την τρίτη φάση, γιατί η συστηματική διάρθρωση της ύλης των Νεαρών δείχνει ότι ο συντάκτης άντλησε συγχρόνως από δύο πηγές, δηλαδή την *Collectio LXXXVII capitulorum* και την *Epitome Novellarum* του Αθανασίου.

Από άποψη τόσο δομής όσο και πληρότητας των πολιτειακών πηγών μειονεκτεί ο *Νομοκάνοντας* αυτός απέναντι στον *Νομοκάνονα* σε 14 τίτλους που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Ωστόσο είχε ευρεία διάδοση, όπως μαρτυρεί η αρκετά μεγάλη χειρόγραφη του παράδοση – μικρότερη όμως από εκείνη του άλλου *Νομοκάνονα*. Πάντως, παρά τις ατέλειές του, εξακολουθούσε ακόμη να χρησιμοποιείται και κατά τον 12ο αιώνα.¹⁴⁷

4.6.10. Ο Νομοκάνοντας σε 14 τίτλους. Η αρχική μορφή του *Νομοκάνονος* εις ιδ' τίτλους που ανήκει στις σημαντικότερες πηγές του δικαίου της Ανατολικής Εκκλησίας υπήρξε το αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης μέσα στο *Σύνταγμα* σε 14 τίτλους (βλ. πιο πάνω 4.6.3) διατάξεων της ιουστινιάνειας νομοθεσίας που αφορούσαν στην Εκκλησία. Οι διατάξεις αυτές αντλήθηκαν κατά βάση είτε από την ίδια την *Collectio tripartita* (πιο πάνω 4.6.7) είτε

145. Έκδοση: VOEL / JUSTEL τ. II σ. 603-660. Βλ. παραλλάσσουσες αναγνώσεις στον PITRA, *Historia* κ.λπ. τ. II σ. 416-420. Βιβλιογραφία: BENEŠEVIČ, *Sinagoga* κ.λπ. σ. 292-321· J. GAUDEMET, „Nomokanon“, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. X (1965) 417-419.

146. Βλ. BENEŠEVIČ, *Sinagoga* κ.λπ. σ. 292-321.

147. Με πολλή αγανάκτηση επισημαίνει ο Θεόδωρος Βαλαμίων (12ος αι.) στο σχόλιό του στον καν. 2 της Πενθέκτης Συνόδου, ότι ο *Νομοκάνοντας* αυτός εξακολουθούσε να είναι ακόμη εν χρήσει (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Β' σ. 311).

από τις πηγές της. Ως προς τις Νεαρές όμως, μολονότι υποστηρίζεται ότι (εκτός από την περιεχόμενη στην *Collectio* επιτομή του Αθανασίου) χρησιμοποιήθηκε και άλλη επιτομή των ιουστινιάνειων Νεαρών,¹⁴⁸ πιστεύω ότι ο συντάκτης του *Νομοκάνονα* είχε υπόψη του και το αυθεντικό κείμενο των Νεαρών (ανεξάρτητα από το αν το κείμενο αυτό ήταν η *Συλλογή των 168 Νεαρών* ή κάποια άλλη), γιατί παραθέτει και φράσεις που από τη φύση τους δεν περιέχονται σε καμία επιτομή. Γενικότερα, πάντως, φαίνεται ότι λήφθηκε υλικό από περισσότερα προγενέστερα έργα.¹⁴⁹

Χάρη σε δύο παραπομπές σε Νεαρές του αυτοκράτορα Ηρακλείου είναι δυνατόν να προσδιοριστούν τα χρονικά πλαίσια της γένεσης του *Νομοκάνονα*. Οι δύο Νεαρές είναι των ετών 612 και 629. Ενώ όμως για την παραπομπή στη Νεαρά του 612 δεν διατυπώνεται καμία αμφιβολία ως προς το ότι ανήκει στο αυθεντικό κείμενο, για τη Νεαρά του 629 υποστηρίχθηκε ότι αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Με βάση αυτή τη σκέψη τοποθετείται η σύνταξη του *Νομοκάνονα* μεταξύ των ετών 612 και 629· ίσως, εξαιτίας της ανεξήγητης παράλειψης μίας Νεαράς του 619, πρέπει να τοποθετηθεί πριν και από το έτος αυτό.¹⁵⁰ Πάντως, κι αν ακόμη δεν γίνουν δεκτές οι παραπάνω επιφυλάξεις, το έργο ολοκληρώθηκε οπωσδήποτε πριν από τον θάνατο του Ηρακλείου (641).

Ως τόπος σύνταξης πιθανολογείται η Κωνσταντινούπολη. Για το πρόσωπο του συντάκτη του έργου έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Επί αιώνες (εξαιτίας μίας παρατήρησης στο σχόλιο του Θεοδώρου Βαλσαμώ- νος στον καν. 2 της Πενθέκτης Συνόδου¹⁵¹) πιστευόταν ότι ο *Νομοκάνοντας*

148. Βλ. Κ. Ε. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, „Über den Verfasser und die Quellen des (Pseudo-Photianischen) Nomokanon in XIV Titeln“, *Mémoires* σειρά VII τ. 32 αριθ. 16, St. Pétersbourg 1885 (= *Kleine Schriften* II σ. 145-185 [149 επ.]). Είναι πιθανό η δεύτερη επιτομή να ήταν εκείνη του Ιουλιανού. Βλ. σχετικά επιχειρήματα στους D. SIMON / SP. TROIANOS / G. WEISS, „Zum griechischen Novellenindex des Antecessor Julian“, *FM* II σ. 1-29 (4 επ.). Αντίθετος ο N. VAN DER WAL, „Wer war der Enantiophanes?“ *TvR* 48 (1980) 125-136 (134 επ.).

149. Σχετικά με τις παραπομπές στον *Κώδικα* υποστηρίζει ο VAN DER WAL, „Wer war Enantiophanes“ κ.λπ. σ. 134 επ., ότι χρησιμοποιήθηκαν και του Θεοδώρου οι επιτομές.

150. Βλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 67.

151. Βλ. πιο πάνω σημ. 147. Πρβλ. και το επίγραμμα του Βαλσαμώ- νος που προτάχθηκε της ερμηνείας του στον *Νομοκάνονα*, στους ΡΑΛΛΗ / ΠΟΤΛΗ τ. Α' σ. 1 στίχ. 26.

αυτός είναι έργο του πατριάρχη Φωτίου¹⁵² που πέθανε το 893. Όταν όμως έγινε σαφές ότι η αρχική σύνταξη του ανάγεται στον 7ο αιώνα, κατέρρευσε η άποψη αυτή. Έτσι, χρησιμοποιείται μερικές φορές στη βιβλιογραφία ο όρος *Νομοκάνων του Ψευδο-Φωτίου*. Πάντως ο Φώτιος δεν είναι τόσο άσχετος με το κείμενο του *Νομοκάνονα*, γιατί, όπως θα δούμε πιο κάτω, στην εποχή του πατριάρχη αυτού τοποθετείται μία από τις μεταγενέστερες διευρυντικές επεξεργασίες του. Δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι οι προσθήκες έγιναν από τον Φώτιο, αλλά με πειστικά επιχειρήματα υποστηρίζεται ότι ο πρόλογος της δεύτερης έκδοσης γράφηκε από αυτόν.

Αλλά για να επιστρέψουμε στο θέμα του (αρχικού) συντάκτη, μία σημείωση στο κείμενο του *Νομοκάνονα* βοηθεί στον προσδιορισμό – μόνον όμως μέχρι ενός σημείου – της ταυτότητάς του. Πρόκειται για τον Ανώνυμο-Εναντιοφανή, που αναφέρθηκε ήδη πιο πάνω (4.3.2) ως συγγραφέας της μελέτης *Περί εναντιοφανειών*. Στο κεφ. 4.10 του *Νομοκάνονα* ο συντάκτης του μνημονεύει την παραπάνω μελέτη ως δικό του έργο.¹⁵³ Αυτή η σημείωση δεν λύνει όμως το πρόβλημα της πατρότητας του *Νομοκάνονα*, γιατί δεν είναι γνωστό, ποιός είναι αυτός ο νομικός. Επί πολλές δεκαετίες ταυτιζόταν με τον αντικήσορα Στέφανο, αλλά η τελευταία έκδοση των *Βασιλικών* και των σχολίων τους ανέτρεψε αυτή την υπόθεση. Άλλη, παράλληλη θεωρία ήθελε σύμπτωση στο ίδιο πρόσωπο αυτού του Ανώνυμου με τον Ανώνυμο που συνέγραψε επιτομή του *Πανδέκτη*. Αλλά και αυτή η υπόθεση εγκαταλείφθηκε πολύ γρήγορα, επειδή τα έργα καθενός από τους δύο Ανωνύμους προϋποθέτουν τέτοια χρονική απόσταση, που δεν μπορεί να καλυφθεί από τη συνηθισμένη διάρκεια μιας ανθρώπινης ζωής. Έτσι γίνεται τελικώς αποδεκτό, ότι οι Ανώνυμοι είναι δύο και ότι ο δεύτερος από αυτούς, ο νεότερος, είναι ο συντάκτης του *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους*. Το πρόβλημα ωστόσο για τον προσδιορισμό του προσώπου του παραμένει πάντοτε ανοικτό.¹⁵⁴

152. Βλ. αντί για άλλους Αρχιμ. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ (ΜΗΛΙΑΡΑ), «Μελέτη περί του νομοκάνονος του αγιατάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου», *Ν. Σιών* 2 (1905) 55-76, 343-355, 510-524, 878-893, 3 (1906) 11-27, 118-138 και 250-265.

153. Βλ. Νομοκ. 4.10: «καὶ ἄλλα δὲ διάφορα νόμια περὶ τούτου συνήγαγον ἐν τῇ γραφείῃ μοι περὶ ἐναντιοφανειῶν μόνῃ δίδλω» (ΠΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Α' σ. 124 στίχ. 16-18).

154. Βλ. βιβλιογραφία για το πρόβλημα του Ανώνυμου στους WENGER, *Quellen* σ. 673 σημ. 261, ΖΕΡΟΣ, *Jurisprudenz* σ. 11 επ., GAUDEMET, ό.π. (σημ. 145) στ. 421-422, VAN DER WAL, „Wer war der Enantiophanes“ κ.λπ. (ό.π.).

Ο *Νομοκάνοντας*, όπως συνάγεται και από την όνομασία του, υποδιαιρείται σε 14 τίτλους και κάθε τίτλος σε κεφάλαια, που ανέρχονται συνολικά σε 238 (239). Σε κάθε κεφάλαιο προηγείται η απαρίθμηση των ιερών κανόνων (χωρίς το κείμενό τους, μολονότι σώζεται στη χειρόγραφη παράδοση των μεταγενέστερων «εκδόσεων» και μία μορφή με το πλήρες κείμενο των κανόνων¹⁵⁵) και ακολουθούν οι πολιτικές διατάξεις.

Στον πρόλογο εκθέτει ο συντάκτης τον τρόπο εργασίας του. Αφού περιγράψει το σύνολο του κανονικού υλικού που συνέλεξε συνεχίζει:

«Πάντων δὲ τῶν συνειλεγμένων τὴν δύναμιν εἰς τίτλους δέκα πρὸς τέτρασι συνελών, καὶ τούτων ἕκαστον εἰς διάφορα κεφάλαια διελών, εἶτα τοὺς πρὸς ἑκάστην ζήτησιν ἀρμόζοντας ὄρους ὑποθείς, τὰς τε προσηγορίας τῶν αὐτοὺς εὐραμένων δηλώσας, καὶ τὸν ἀριθμὸν διὰ τῶν ἀριθμητικῶν στοιχείων, εὐσύνοπτον, ὡς οἶμαι, κατὰ δύναμιν τὸ σύνταγμα πεποίημαι. Τοῦτον δὲ τὸν τρόπον τυπῶσαι τὴν ἔκθεσιν, φημὶ δὴ διὰ τῶν ἀριθμητικῶν στοιχείων, ἀλλὰ μὴ ῥητῶς ἑκάστῳ κεφαλαίῳ τὴν πρόσφορον ὑποβαλεῖν ἀνάγνωσιν, παρέσχετο τὴν αἰτίαν τὸ μὴ δοῦλεσθαί με πρὸς τὴν χρεῖαν τῶν διαφόρων ζητήσεων, ἢ πολλάκις τὸν αὐτὸν κανόνα γράφειν, καὶ προσκορῆ φαίνεσθαι τοῖς ἐντυγχάνουσιν, ἢ τὸν ἓνα περὶ πλειόνων διαλαμβάνοντα κεφαλαίων, ἐξ ἀνάγκης εἰς πολλὰ κατατέμνειν τε καὶ διασπαθίζειν· ὅπερ τισὶ τῶν πρώην γεγένηται, καὶ δικαίαν οὐκ εὐλόγου με τόλμης ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ κατατομῇ παρὰ τισιν αἰτίαν ἀπενέγκασθαι. Εἶπου δὲ χρεῖώδη πρὸς τὰς τοιαύτας κανονικὰς συγγραφὰς τὴν πολιτικὴν νομοθεσίαν ὑπέλιψα, ταύτης θραχέα καὶ συντετημένα τοῖς συγγενέσι κεφαλαίοις προσήμοσα ἐν ἰδιάζοντι μέρει τῆς δε τῆς δίβλου, τῶν εἰς ἐκκλησιαστικὴν ἀνηκόντων εὐταξίαν, ἐν τε τοῖς βασιλικαῖς θεσπίσμασιν, ἐν τε ταῖς τῶν σοφῶν ἐρμηναίαις, σύντομον ἐν συναγωγῇ ποιησάμενος ἔκθεσιν, ἅμα μὲν εἰς ἀνάμνησιν, ἅμα δὲ πρὸς τελείαν αὐτῶν τοῖς ἐντυγχάνουσιν ἔρηνναν».¹⁵⁶

Εκτός από τον πρόλογο¹⁵⁷ (που στην αρχική έκδοση ενδέχεται να είχε γραφεί από τον πατριάρχη Σέργιο¹⁵⁸) προτάσσεται πίνακας των περιεχόμενων τίτλων και

155. Π.χ. στον κώδικα Parisinus Coislinianus 36 foll. 82r-306v (επεξεργασία του 11ου αι.). Οι κανόνες που έχουν όμως ήδη καταχωριστεί δεν επαναλαμβάνονται, αλλά γίνεται παραπομπή στην πρώτη καταχώριση.

156. ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Α' σ. 7 στίχ. 1-24.

157. Πρβλ. ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, «Οι πρόλογοι του Συντάγματος-Νομοκάνονος 'εις δεκατέσσαρας τίτλους', *Αναφορά εις μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου*, ό.π. (σημ. 116) τ. Δ' σ. 227-251 (229 επ.).

158. Βλ. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 15 και σημ. 30. Ο πρόλογος αυτός στην έκδοση του PITRA, *Historia* τ. II διακρίνεται από τους των άλλων εκδόσεων. Από τους ΡΑΛΛΗ / ΠΟΤΛΗ τ. Α' σ. 5-9, αντιθέτως, εκδίδεται ενοποιημένος με τον πρόλογο της β' έκδοσης (βλ. πιο κάτω 5.7.3). Ειδικότερα, στις σ. 5-7²⁷ περιέχεται ο πρόλογος της πρώτης έκδοσης και στη σ. 7²⁸ έως το τέλος ο πρόλογος της δεύτερης.

κεφαλαίων. Στην αρχική του σύνταξη λήφθηκε υπόψη το σύνολο των (τότε) υπαρχόντων ιερών κανόνων, δηλαδή των οικουμενικών (μέχρι και την τέταρτη) και των τοπικών συνόδων, των Αποστόλων και των Πατέρων. Στον πρόλογό του αισθάνθηκε την ανάγκη ο συντάκτης να δικαιολογήσει ιδιαίτερος την ένταξη των Αποστολικών κανόνων και των κανόνων των Πατέρων (δοθέντος ότι δεν είχαν ακόμη επικυρωθεί από την Πενθέκτη Σύνοδο). Για τους πρώτους σημειώνει:

«(...) οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοὺς λεγομένους τῶν ἁγίων Ἀποστόλων· εἰ καὶ τινες αὐτοὺς ἀμφιβόλους διὰ τινος αἰτίας ἠγήσαντο». Καὶ για τοὺς δευτέρους: «καλὸν ἠγησάμενος ἐν ταυτῷ μνημονεῦσαι καὶ τὰ παρὰ τινων ἁγίων Πατέρων ἰδιαζόντως ἐν ἐπιστολαῖς, πύσεσι τε καὶ ἀποκρίσεσιν, εὐσεβῶς εἰρημένα, καὶ τινὰ τρόπον, κανόνος τύπον παρέχεσθαι δυνάμενα».¹⁵⁹

Η σειρά της παράθεσης των κανόνων στην πρώτη αυτή φάση είναι: Αποστόλων, Νικαίας, Αγκύρας, Νεοκαισαρείας, Γάγγρας, Αντιοχείας, Λαοδικείας, Κωνσταντινουπόλεως, Εφέσου, Χαλκηδόνος, Σαρδικής και Καρχηδόνος. Όπως σημειώθηκε ήδη πιο πάνω, τόσο από της πλευράς των ιερών κανόνων όσο και από της πλευράς της πολιτειακής νομοθεσίας ο *Νομοκάνοντας* αυτός στηρίζεται σε πολύ ευρύτερη βάση από τον *Νομοκάνονα σε 50 τίτλους*. Πάντως και των δύο έγινε χρήση στην Εκκλησία του σλαβικού χώρου.

Όπως υποδηλώθηκε ήδη, ο *Νομοκάνοντας σε 14 τίτλους* δεν παρέμεινε στην αρχική του μορφή, γιατί στους επόμενους αιώνες υπεβλήθη σε δύο αλληπάλληλες, νέες επεξεργασίες για να προστεθούν διατάξεις που θεσπίστηκαν στο μεταξύ. Για τις νεότερες αυτές «εκδόσεις» του θα γίνει λόγος πιο κάτω στη χρονικώς αντίστοιχη θέση.¹⁶⁰

4.6.11. Οι κανόνες των οικουμενικών συνόδων. Στην περίοδο που εξετάζουμε συμπληρώθηκε το νομοθετικό έργο των οικουμενικών συνόδων. Η Ε' (Κωνσταντινούπολη, 553) και η ΣΤ' (Κωνσταντινούπολη, 680/681) Οικουμενικές Σύνοδοι ασχολήθηκαν μόνο με δογματικά ζητήματα και δεν

159. ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Α' σ. 6_{1,3} και 6_{18,22*} αντιστοίχως.

160. Εκδόσεις (των μεταγενέστερων μορφών, γιατί η αρχική δεν σώζεται): Από όσες έχουν γίνει μέχρι σήμερα καλύτερη είναι η του ΡΙΤΡΑ, *Historia* τ. II σ. 445-640 (άλλη έκδοση στην ΡG τ. 104 στ. 441-976). Πιο προσιτή στην Ελλάδα είναι όμως η έκδοση ΡΑΛΛΗ / ΠΟΤΑΗ τ. Α σ. 5-335. Βιβλιογραφία: Εκτός από τις εργασίες που παραπέμπονται στις πιο πάνω υποσημειώσεις βλ. MORTREUIL, *Histoire* τ. I σ. 222-230· ZACHARIA VON LINGENTHAL, „Nomokanones“· V. N. BENEŠEVIČ, *Kanoničeskij Sbornik XIV titulov so vtoroj četverti VII věka do 883 g.*, Sankt Peterburg 1905 (Leipzig 1974)· Ο ΙΔΙΟΣ, *Drevneslavjanskaja κ.λπ.* (6.π. σημ. 136)· Μ. ΠΕΤΡΟΒΙΤΣ, *Ο Νομοκάνων εις ΙΔ' τίτλους και οι βυζαντινοί σχολασταί*, Αθήνα 1970· BECK, *Kirche* σ. 145 επ.,· ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 55-73.

θέσπισαν κανόνες. Για την κάλυψη του κενού αυτού¹⁶¹ συγκλήθηκε στα χρόνια του Ιουστινιανού Β' (του Ρινόμητου), το φθινόπωρο του 691,¹⁶² στην ανακτορική αίθουσα του Τρούλλου σύνοδος, που είναι γνωστή τόσο ως «Σύνοδος ἐν Τρούλλω» όσο και ως «Πενθέκτη Σύνοδος», επειδή συμπλήρωσε το νομοθετικό έργο της Πέμπτης και της Έκτης Συνόδου (χωρίς να θεωρείται ιδιαίτερη σύνοδος με ξεχωριστή αρίθμηση). Αυτή η τελευταία ονομασία όμως δεν της δόθηκε ευθύς εξ αρχής, αλλά πολύ αργότερα (ίσως από τον Θεόδωρο Βαλσαμόνα), επειδή, ιδίως κατά τους πρώτους αιώνες μετά τη σύγκλησή της, θεωρήθηκε συνέχεια και συμπλήρωση της συνόδου του 680/681 – άποψη που βρίσκει έρεισμα και στο γεγονός ότι στην αίθουσα του Τρούλλου είχε συνέλθει και η σύνοδος εκείνη. Γι' αυτό και στις βυζαντινές πηγές απαντά συνήθως ως «Έκτη σύνοδος». Μολονότι διαπιστώνεται με βάση τους πίνακες των μελών των δύο συνόδων – που τις χωρίζει μόνο μία δεκαετία – η παρουσία (κατά το ποσοστό ενός τετάρτου) των ίδιων προσώπων, η «συνέχεια» μόνον υπό πολύ ευρεία έννοια (και για λόγους εκκλησιαστικής πολιτικής) είναι νοητή.

Το νομοθετικό έργο της συνόδου υπήρξε πολύ εκτεταμένο και περιλαμβάνει 102 κανόνες,¹⁶³ που δεν είναι όμως διαρθρωμένοι συστηματικά με ομαδοποίηση όσων διατάξεων ρυθμίζουν συναφή θέματα. Δεν υπάρχει τομέας του κοινωνικού γενικότερα ή του εκκλησιαστικού ειδικότερα βίου που να μην θίγεται στους κανόνες αυτούς. Έχει ήδη γίνει λόγος (πιο πάνω 2.1.1) για τον κανόνα 2 της συνόδου αυτής, με τον οποίο επικυρώθηκαν οι Αποστολικοί κανόνες, καθώς και οι κανόνες των τοπικών συνόδων και των Πατέρων.¹⁶⁴ Η

161. «Ἐπειδὴ δὲ αἱ ἄγιοι καὶ οἰκουμενικαὶ δύο σύνοδοι, αἱ κατὰ ταύτην τὴν βασιλίδα καὶ θεοφύλακτον πόλιν συναθροισθεῖσαι, ἡ μὲν ἐπὶ τῶν χρόνων Ἰουστινιανοῦ, τοῦ τῆς θείας λήξεως, ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ ἐν εὐσεβείῃ τῇ μνήμῃ γενομένου ἡμῶν βασιλέως Κωνσταντίνου, (...) τὸ περὶ τῆς πίστεως πατρικῶς διατρανώσασαι μυστήριον, οὐδαμῶς ἱερὸν κανόνας ἐνέγραψαν, καθάπερ αἱ λοιπαὶ ἄγιοι τέσσαρες καὶ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι, (...)» (Λόγος προοφωνητικός της συνόδου, ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ, τ. Β' σ. 298 ἢ JOANNOU, τ. I/1 σ. 107 επ.).

162. Για την ακριβή χρονολόγηση των εργασιών της συνόδου βλ. ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 280 επ. και Η. ΟΗΜΕ, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste. Studien zum Konstantinopler Konzil von 692*, Berlin-New York 1990, σ. 12.

163. Της συνόδου αυτής, εκτός από τον πίνακα με τις υπογραφές των μελών, δεν σώζεται πρακτικά. Έτσι δεν είναι γνωστές οι συνθήκες σύνταξης των κανόνων.

164. Η Πενθέκτη επικύρωσε και κανόνες που δεν είχε περιλάβει το *Σύνταγμα κανόνων*. Βλ. σχετική ανάλυση στους VAN DER WAL / LOKIN σ. 69 επ.

επικύρωση αυτή ήταν αναγκαία, επειδή τα κανονικά αυτά κείμενα περιλαμβάνονταν στις διάφορες συλλογές από τον 4ο ήδη αιώνα και έπρεπε να αρθούν ενδεχόμενες αμφιβολίες ως προς την κανονικότητά τους.

Στους κανόνες 3-102 της συνόδου επαναλήφθηκαν διατάξεις παλαιότερων συνόδων ή/και καθιερώθηκαν νέες ρυθμίσεις για την αντιμετώπιση καταστάσεων και αναγκών που για πρώτη φορά εμφανίζονταν. Με την επανάληψη παλαιότερων κανόνων επιδιωκόταν: α) η συγκέντρωση σε ενιαίο κείμενο ρυθμίσεων για το ίδιο θέμα, διασκορπισμένων σε πολλούς κανόνες διαφόρων συνόδων, β) η τροποποίηση στη διατύπωση μίας διάταξης, ώστε να διευρυνθεί ή περιοριστεί, κατά περίπτωση, το πεδίο εφαρμογής της, γ) η πρόβλεψη κυρώσεων εκεί, όπου η προηγούμενη ρύθμιση περιείχε μία επιταγή ή απαγόρευση, χωρίς όμως να καθορίζει και τις συνέπειες της παράβασής τους,¹⁶⁵ δ) η αυθεντική ερμηνεία της αρχικής διάταξης, συνήθως με σκοπό την κατά εύσχημο τρόπο μεταβολή του περιεχομένου της, και ε) η ρητή (και αιτιολογημένη) τροποποίηση παλαιότερης ρύθμισης.¹⁶⁶

Διαπιστώνεται, ότι κάποτε οι κανόνες δεν θεσπίζουν νέες ρυθμίσεις, αλλά επαναλαμβάνουν παλαιότερες της πολιτειακής νομοθεσίας, χωρίς ωστόσο να κάνουν μνεία της προέλευσής τους. Ανεξάρτητα από τυχόν ιδεολογικούς ή εκκλησιαστικο-πολιτικούς λόγους που θα μπορούσε να επικαλεσθεί κανείς (ίσως εκδήλωση της τάσης να διαμορφώνει η Εκκλησία το δίκαιό της με τα δικά της όργανα σε πλήρη απαγκίστρωση από τη νομοθετική διαδικασία της Πολιτείας), η εξήγηση πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στο ότι από αρκετό χρόνο είχε πάψει το ανατολικό ρωμαϊκό κράτος να περικλείει μέσα στα σύνορά του το σύνολο του χριστιανικού κόσμου. Επομένως η εφαρμογή νόμων των βυζαντινών αυτοκρατόρων στα ανατολικά πατριαρχεία που είχαν περιέλθει στην κυριαρχία των Αράβων θα παρουσίαζε ασφαλώς πολλά προβλήματα, τα οποία περιορίζονταν, εφόσον οι σχετικές διατάξεις είχαν θεσπιστεί από σύνοδο και μάλιστα οικουμενική.

---

165. Πρβλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η μη αναδρομικότητα ποινικών διατάξεων στους κανόνες της Πενθέκτης Συνόδου», *Βυζαντινά* 14 (1994) 81-93.

166. Εκτός από τις μελέτες που παρατέμπονται πιο πάνω, βλ. ανάλυση των κανόνων της συνόδου στους D. SALACHAS, «La normativa del Concilio Trullano commentata dai canonisti bizantini del XII secolo Zonaras, Balsamone, Aristenos», *Oriente Cristiano* 31/2-3 (1991) 3-103, Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟ, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Αθήνα 1992, σ. 10-43 και ΟΗΜΕ, *Das Konzil Quinisextum* (ό.π. 2 σμμ. 17) σ. 30-157. Βλ. επίσης ολόκληρο το περιεχόμενο του τόμου, που εκδόθηκε με επιμέλεια των GEORGE NEDUNGATT και MICHAEL FEATHERSTONE, *The Council in Trullo Revisited*. [Κανονικά, 6.] Roma 1995. Πρόσθεσε και Γ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑΣ, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο* (διδ. διατρ.). [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, 4.] Κατερίνη 1998 (δυστυχώς χωρίς κριτική ανάλυση από άποψη κανονικού δικαίου).

Παρατηρήθηκε ότι κατά την εποχή αυτή συντελείται «εκνομίκευση του κανονικού δικαίου, η οποία βρίσκει την κατεξοχήν έκφρασή της στην Πενθέκτη σύνοδο».¹⁶⁷ Ανεξάρτητα όμως από την αξιολόγηση αυτής της ορθής διαπίστωσης, ούτως ή άλλως δεν μειώνεται η τεράστια συμβολή της Πενθέκτης Συνόδου στη διαμόρφωση του ορθόδοξου κανονικού δικαίου με την κατάρτιση της μοναδικής επίσημης «κωδικοποίησης» της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Περίπου έναν αιώνα μετά τη Σύνοδο του Τρούλλου, το 787, συνήλθε στη Νίκαια η τελευταία από τις συνόδους που η Ορθόδοξη Εκκλησία αναγνωρίζει ως οικουμενικές, η Εβδόμη.¹⁶⁸ Λόγω του τόπου της σύγκλησής της αναφέρεται στις πηγές και στη βιβλιογραφία και ως «Β' ἐν Νικαίᾳ». Εκτός από τις δογματικές της αποφάσεις (αποκατάσταση των εικόνων και κατάδικη της εικονομαχίας) θέσπισε, κατά την τελευταία μάλλον συνεδρίαση, και εικοσιδύο κανόνες.

Οι συνθήκες, υπό τις οποίες συντελέσθη η έγκριση των κανόνων δεν είναι γνωστές, γιατί το κείμενό τους εμφανίζεται στο τέλος των σωζόμενων πρακτικών,¹⁶⁹ χωρίς να φαίνεται, αν έγινε συζήτηση επί του περιεχομένου τους. Το πιθανότερο είναι, ότι καταρτίστηκαν από ένα ή περισσότερα πρόσωπα που εργάστηκαν κατ' εντολή και υπό την εποπτεία του τότε πατριάρχη Ταρσίου (που ανήλθε το 784 στον πατριαρχικό θρόνο, προερχόμενος από την κρατική ιεραρχία) και ότι, στη συνέχεια, υποβλήθηκαν στα μέλη της συνόδου και εγκρίθηκαν από αυτά στο σύνολό τους, ως *corpus*. Με τους κανόνες αυτούς ρυθμίστηκαν θέματα αποκλειστικώς διοικητικά. Κατά πάσαν πιθανότητα απέβλεπε η σύνοδος στην αποκατάσταση και σταθεροποίηση της εκκλησιαστικής πειθαρχίας, που είχε αισθητά διαταραχθεί κατά τη διάρκεια της εικονομαχίας, αλλά και γενικότερα στην εξάλειψη όλων εκείνων των φαινομένων που οι προηγούμενες δεκαετίες

167. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Παίζοντες εις αλλοτρίους βίους'. Δίκαιον και πρακτική των γαμικών κωλυμάτων στο Βυζάντιο. Η τομή», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο»* (Αθήνα 1989) 217-236 (223).

168. Βλ. τη βιβλιογραφία για τη σύνοδο αυτή συγκεντρωμένη από τον Β. ΣΤΑΥΡΙΔΗ, *Η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος, Νίκαια (β') 787*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 37-46. Πρόσθεσε όλο το περιεχόμενο του τ. 20 (1988) του περιοδικού *Annuaire Historiae Conciliorum* και Η. Γ. ΤΗΥΜΜΕΛ, *Die Konzilien zur Bilderfrage im 8. und 9. Jahrhundert. Das 7. Ökumenische Konzil in Nikaia 787*, Paderborn κ.λπ. 2005. Βλ. επίσης και ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 302-323.

169. Έκδοση των πρακτικών: ΜΑΝΣΙ τ. XII στ. 991-1154 και τ. XIII στ. 1-486 και 497-758 (λατ.). Τώρα και *Acta Conciliorum Oecumenicorum. Concilium universale Nicaenum secundum. Concilii actiones I-III*, ed. E. LAMBERZ, Berlin-N. York 2008.

είχαν προκαλέσει και τα οποία μείωναν τη λειτουργικότητα της διοίκησης της Εκκλησίας.¹⁷⁰ Η ανάλυση ωστόσο του νομοθετικού έργου της συνόδου δείχνει ότι δεν υπάρχουν εντυπωσιακές καινοτομίες. Οι κανόνες περιέχουν νέο δίκαιο σε περιορισμένη κλίμακα, γιατί τις περισσότερες φορές επαναλαμβάνουν ρυθμίσεις που είχαν εισαχθεί από προγενέστερες συνόδους ή, πιο συχνά, από την αυτοκρατορική νομοθεσία (για τους ίδιους λόγους που επισημάνθηκαν πιο πάνω με αφορμή τους κανόνες της Πενθέκτης Συνόδου).¹⁷¹

4.6.12. Το κανονικό έργο του Θεοδώρου Στουδίτη. Στην περίοδο της εικονομαχίας, στην οποία έπαιξε αποφασιστικό ρόλο (υπήρξε από τους κυριότερους θεωρητικούς της προσκύνησης των εικόνων), έζησε ο Θεόδωρος Στουδίτης (759-826).¹⁷² Διατέλεσε διαδοχικώς ηγούμενος των μονών Σακκουδίου και Στουδίου. Από αυτόν προέρχεται ένα άθροισμα κανόνων, αναφερόμενων στην εξομολόγηση σε συνδυασμό με τις ανθρωπινες αδυναμίες και στα πρόσφορα «επιτίμια» (= μορφές εκκλησιαστικών ποινών) για την αντιμετώπισή τους. Επίσης παραδίδονται υπό το όνομα του Θεοδώρου και δύο μεγάλες ομάδες με επιτίμια που αφορούν αποκλειστικά στους μοναχούς. Η πρώτη περιέχει 110 κεφάλαια και η δεύτερη 65.¹⁷³ Στα έργα του με συναφές περιεχόμενο ανήκουν επίσης η *μικρά κατήχησις* και η *μεγάλη κατήχησις* που αναφέρονται κυρίως στα καθήκοντα των μοναχών.¹⁷⁴

Λόγω της μέριμνας του Θεοδώρου για την οργάνωση της μοναχικής ζωής (στα έργα του περιλαμβάνεται και η αρχική μορφή του τυπικού της μονής των Στουδίου, από την οποία προέρχεται και το προσωνύμιό του) και για την εξασφάλιση της πειθαρχίας μεταξύ των μοναχών, πρέπει να

170. Για τις εκδόσεις των κανόνων βλ. πιο πάνω 2 σημ. 17 και για την ανάλυση των κανόνων Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικόν αυτής έργον*, Αθήνα 1989.

171. Πρβλ. Sp. TROIANOS, „Die Kanones des VII. ökumenischen Konzils und die Kaisergesetzgebung“, *Annuaire Hist. Conciliorum* 20 (1988) 289-306.

172. Βλ. γι' αυτόν Th. PRATSCH, *Theodoros Studites (759-826) – zwischen Dogma und Pragma. Der Abt des Studiosklosters in Konstantinopel im Spannungsfeld von Patriarch, Kaiser und eigenem Anspruch*. [BBS, 4.] Frankfurt a. M. 1998.

173. Εκδόσεις: A. MAI, στη *Nova patrum bibliotheca*, τ. V 4, Roma 1849, σ. 78-90, 130-138, 138-145 (= PG τ. 99 σσ. 1721-1729).

174. Έκδοση: J. COZZA-LUZI, στη *Nova patrum bibliotheca*, τ. IX 1-2, Roma 1888 (= PG τ. 99 σσ. 1721-1729).

θεωρηθεί πολύ φυσική η σύνταξη της συλλογής των επιτιμίων και, επομένως, η γνησιότητά τους δεν δημιουργεί κατ' αρχήν προβλήματα. Από πλευράς περιεχομένου ωστόσο η δεύτερη ομάδα με τα 65 κεφάλαια προκαλεί πολλές υποψίες ως προς την πατρότητά της.¹⁷⁵ Σε αραβική γλώσσα κυκλοφορούν πολλά κείμενα που να μεν εμφανίζονται ως μετάφραση των επιτιμακών κανόνων του Θεοδώρου Στουδίτη, αλλά στην πραγματικότητα είναι όλα ψευδεπίγραφα.¹⁷⁶

4.6.13. Ο Ιωάννης ο Νηστευτής και το υποτιθέμενο έργο του. Στην ίδια περίοδο ανήκει και μία προσωπικότητα, της οποίας το όνομα συνδέθηκε στενά με μία κατηγορία πηγών του εκκλησιαστικού δικαίου. Πρόκειται για τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Δ' τον Νηστευτή (582-595), στον οποίο αποδίδονται τα περισσότερα έργα της βυζαντινής νομικής εξομολογητικής φιλολογίας. Πρέπει όμως να σημειωθεί, ότι οι συγκεκριμένες αναφορές των πηγών στον Ιωάννη ως συγγραφέα αυτών των συλλογών, των οποίων μάλιστα αμφισβητείται εκεί η νομική αξία,¹⁷⁷ δεν είναι παλαιότερες από τον 11ο αιώνα.

Τα κείμενα αυτά παραδίδονται σε διάφορες μορφές. Για λόγους όμως που στηρίζονται στο περιεχόμενό τους, και συγκεκριμένα ότι προϋποθέτουν γαμικά κωλύματα που εισήγαγε η Πενθέκτη Σύνοδος (691/692) και ότι αναφέρουν διάκριση των μοναχών σε μεγάλου και μικρού σχήματος (μεγαλόσχημους και μικρόσχημους) που καθιερώθηκε από τον Θεόδωρο Στουδίτη (8ος αι.), κανένα από αυτά δεν συντέθηκε από τον Νηστευτή. Η ψευδεπίγραφη αυτή απόδοση οφείλεται είτε σε παρεξήγηση είτε στην προσπάθεια να προσδοθεί μεγαλύτερο κύρος στα συμπιλήματα αυτά (το ίδιο κίνητρο συναντήσαμε ήδη και στην υποτιθέμενη «αποστολική» προέλευση των συλλεκτικών έργων των πρώτων αιώνων · πιο πάνω 2.1.2).

175. Βλ. St. SCHIWETZ, *De s. Theodoro Studita reformatore monachorum Basilianorum* (Diss.), Breslau 1896, σ. 26. Πρβλ. και BECK, *Kirche* σ. 494.

176. Πρβλ. G. GRAF, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, I. Die Übersetzungen. [Studi e testi, 118.] Città del Vaticano 1944, σ. 610 επ.

177. Βλ. τον καν. 24 και μία απόκριση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Γ', στους ΡΙΤΡΑ, *Spicilegium* τ. IV σ. 474, 480 και ΡΑΛΛΗ / ΠΟΤΛΗ τ. Δ' σ. 425. Αντίθετος είναι όμως ο χαρτοφύλαξ Νικηφόρος (11ος αι.). Βλ. P. GAUTIER, «Le chartophylax Nicéphore: œuvre canonique et notice biographique», *REB* 27 (1969) 159-195 (176, 186).

Αρχαιότερο από τα κείμενα αυτά είναι το λεγόμενο *Κανονάριον* που φέρει την επιγραφή: «*Ἰωάννου μοναχοῦ καὶ διακόνου, μαθητοῦ τοῦ μεγάλου Βασιλείου, οὐτίνος ἡ ἔπωνυμία, τέκνον ὑπακοῆς, κανονάριον διαγορευδον περι πάντων λεπτομερῶς τῶν παθῶν, καὶ τῶν τούτοις προσφόρων ἐπιτιμιῶν, περι τε τῆς ἁγίας κοινωνίας, θρωμάτων καὶ πομάτων καὶ εὐχῶν λίαν συμπαθέστατον*». Κατά μία άποψη,¹⁷⁸ στηριζόμενη στις εκτεταμένες εργασίες Ρώσων ερευνητών, το κείμενο αυτό πρέπει να συνετάγη μεταξύ του τέλους του 8ου αιώνα και των μέσων του 10ου (πιθανότατα στα μέσα του 9ου) και αποτελεί ενιαίο έργο και όχι συμπίλημα, όπως μάλλον δέχεται άλλη άποψη.¹⁷⁹ Για τον συγγραφέα του όμως, τον μοναχό και διάκονο Ιωάννη, δεν είναι τίποτε γνωστό.¹⁸⁰

Το έργο περιλαμβάνει προοίμιο και τρία μέρη. Στο προοίμιο γίνεται με πολλούς πλατυασμούς και επαναλήψεις λόγος για τη θεία φιλανθρωπία και τη μέριμνα για τη σωτηρία των αμαρτωλών. Με τη σύγχυση που επικρατεί στην πράξη εξαιτίας των μακροχρόνιων επιτιμιών που προέβλεπαν οι κανόνες των Πατέρων (ιδίως του Μεγάλου Βασιλείου) προσπαθεί ο συγγραφέας να αιτιολογήσει το εγχείρημά του, να ενοποιήσει τις σχετικές διατάξεις. Στο πρώτο μέρος περιγράφει το περιεχόμενο των επτά ή οκτώ σοβαρών σαρκικών αμαρτημάτων, δηλαδή μαλακίας, πορνείας, μοιχείας, ομοφυλοφιλίας, παρθενοφθορίας (= φθοράς παρθένου νεότερης των 12 χρόνων), κτηνοβασίας και αιμομειξίας, στα οποία προσθέτει και τον φόνο, εκούσιο και ακούσιο. Στο δεύτερο μέρος καθορίζει τη διάρκεια των επιτιμιών για κάθε αμάρτημα που – με εξαίρεση πολύ ελαφρών περιπτώσεων – κυμαίνεται από 7 (π.χ. πορνεία) μέχρι 30 χρόνια (π.χ. αιμομειξία με πνευματικό τέκνο) ή ακόμη και μέχρι τα τέλη του βίου. Ιδιαίτερα επισημαίνει την ανάγκη να γίνεται εξατομίκευση της «ποινής», να λαμβάνει δηλαδή υπόψη ο πνευματικός τις διάφορες ειδικές συνθήκες που αφορούν στον εξομολογούμενο. Πάντως οι μέχρι 30 ετών αντιμετωπίζουν επεικέστερη μεταχείριση σε σύγκριση με όσους έχουν υπερβεί αυτή την ηλικία. Το τρίτο μέρος αφιερώνεται στις συγκεκριμένες υποχρεώσεις των εξομολογούμενων ως προς τη νηστεία και την προσευχή. Σχετικά με τη νηστεία προτείνει ο συγγραφέας στον εξομολογητή τρεις διαφορετικούς τύπους («όρους») προσαρμοσμένους στη διαφορετική προσωπικότητα των εξομολογούμενων. Τέλος, αναγράφονται σύντομες οδηγίες για την ειδι-

178. Βλ. E. HERMAN, «Il più antico penitenziale greco», *Orient. Christ. Periodica* 19 (1953) 71-127.

179. Βλ. N. SUVOROV, «Věrojatnyj sostav drevnějšago isповědnago i pokajannago ustava v vostočnoj cerkvi», *IV* 9 (1902) 383 επ.

180. Ο Θ. Ξ. ΓΙΑΚΟΥ, *Νίκων ο Μαυρορείτης*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 265-288 διέτύπωσε την υπόθεση, ότι ο Ιωάννης αυτός ήταν αφοσιωμένος υποτακτικός του αγίου Βασιλείου του νέου που ασκήτευε στην Κωνσταντινούπολη κατά το πρώτο μισό του 10ου αιώνα και η διδασκαλία του ήταν σχετική με το περιεχόμενο του *Κανοναρίου*.

κή μεταχείριση των ευνούχων, των «βαρβάτων» (δηλαδή αγοριών στην εφηβική ηλικία) και των γυναικών.

Στη διαδικασία της εξέλιξης του φιλολογικού αυτού γένους εμφανίζονται τρία ακόμη κείμενα: η *Ἀκολουθία καὶ τάξις ἐπὶ ἐξομολογουμένων*, ο *Λόγος πρὸς τὸν μέλλοντα ἐξαγορευσαὶ τὸν ἑαυτοῦ πνευματικὸν πατέρα* και η *Διδασκαλία πατέρων περὶ τῶν ὀφειλόντων ἐξαγγεῖλαι τὰ ἴδια ἁμαρτήματα*. Αυτά αφορούν περισσότερο στο τυπικό της εξομολόγησης και λιγότερο στα επιτίμια. Στη χειρογράφη παράδοση εμφανίζονται όμως μερικές φορές τα κείμενα αυτά μαζί με αποσπάσματα από το προγενέστερο *Κανονάριον*, πράγμα που δημιουργεί σύγχυση στη διάκρισή τους.¹⁸¹

Στη συνέχεια (10ος αι.)¹⁸² σχηματίζεται ο λεγόμενος *Νομοκάνων* του Νηστευτή, του οποίου το νέο μέρος ήταν η *Διδασκαλία μοναζουσῶν*, δηλαδή κανόνες με επιτίμια για τις μοναχές.¹⁸³ Διάφορα αποσπάσματα με βασικό περιεχόμενο τα ποιήματα παραπτώματα και τα αντίστοιχα επιτίμια με σαφή τάση τη μείωση της διάρκειας των τελευταίων,¹⁸⁴ κυκλοφορούν υπό την ονομασία *Κανονικόν*. Πολύ αργό-

181. Εκδόσεις: α) *Κανονάριον*: J. MORINUS (MORIN), *Commentarius historicus de disciplina in administratione Sacramenti Poenitentiae tredecim primis seculis in Ecclesia occidentali, et huc usque in orientali observata*, Parisiis 1651, Appendix σ. 101-117· M. ARRANZ, *I penitenziali bizantini. Il protokanonarion o Kanonarion Primitivo di Giovanni Monaco e Diacono e il Deuterokanonarion o "Secondo Kanonarion" di Basilio Monaco*, Roma 1993, σ. 30-128· Fr. VAN DE PAVERD, *The Kanonarion by John, Monk and Deacon and Didascalia Patrum*. [Kanonika, 12.] Roma 2006. β) *Ἀκολουθία καὶ τάξις ἐπὶ ἐξομολογουμένων*: MORINUS, ὀ.π. σ. 77-90 (= PG τ. 88 στ. 1889-1918). γ) *Λόγος πρὸς τὸν μέλλοντα ἐξαγορευσαὶ*: MORINUS, ὀ.π. σ. 91-97 (= PG τ. 88 στ. 1920-1932). δ) *Διδασκαλία Πατέρων*: SUVOROV, «Vërojatnyj» κ.λπ., *IV* 8 (1901) 398-401· ARRANZ, ὀ.π. σ. 152-206· VAN DE PAVERD, ὀ.π. – Βιβλιογραφία: A. I. ALMAZOV, «Tajnaia isponëd v pranoslavnoj vostočnoj Cerkvi», *Zapiski imperatorskago Novorossijskago Universiteta* τ. 63-65 (1894-1896)· J. H. ERICKSON, «Penitential Discipline in the Orthodox Canonical Tradition», *St. Vladimir's Theol. Quartely* 21 (1977) 191-206· GRUMEL, *Regestes* αρθθ. 270· N. SUVOROV, *Vopros o nomokanonë Ioanna Postnika v novoj postanovkë, Jaroslav' 1898*· Ο ΙΔΙΟΣ, «Vërojatnyj» κ.λπ. *IV* 8 (1901) 357-434, 9 (1902) 378-417· M. A. ZAOZERSKIJ / A. S. CHACHANOV, *Nomokanon Ioanna Postnika v ego redakcijach: gruzinskoj, greceskoj i slavjanskoj*, Moskva 1902.

182. Για να μη διασπαστεί η ενότητα στην παρουσίαση της «εξομολογητικής φιλολογίας», η εξέλιξή της στις επόμενες χρονικές περιόδους (κατά τις οποίες, άλλωστε, δεν χαρακτηρίζεται από σημαντική αυτοτέλεια) εξετάζεται σε αυτήν εδώ την παράγραφο.

183. Έκδοση: PITRA, *Spicilegium* τ. IV σ. 416-428.

184. Σε αυτό οφείλεται και η αμφισβήτηση της αξίας του περιεχομένου τους (βλ. πιο πάνω σημ. 177). Πρβλ. και M. V. STRAZZERI, „Drei Formulare aus dem Handbuch eines Provinzbischofs“, *FM III* σ. 323-351 (334 επ.).

τερα (14ος αι.) συνέθεσε την επιτομή μίας τέτοιας συλλογής ο Ματθαίος Βλάσταρης (βλ. πιο κάτω 6.4.2).¹⁸⁵ Όλα τα παραπάνω κείμενα είχαν, λόγω της μεγάλης πρακτικής τους σπουδαιότητας (μικρότερης πάντως στην Ανατολή από τη σημασία που απέκτησαν τα αντίστοιχα κείμενα στη Δύση), μεγάλη εξάπλωση, ακόμη και στον εξωβυζαντινό κόσμο. Από τον τελευταίο αυτό είναι γνωστές η γεωργιανή και η παλαιοσλαβική μετάφραση.¹⁸⁶

4.6.14. Οι κανόνες του Νικηφόρου του Ομολογητή. Το φαινόμενο να αποδίδεται η σύνταξη έργων σε υποθετικούς συγγραφείς παρατηρείται και στους λεγόμενους κανόνες του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρου Α' του Ομολογητή (806-815). Οι κανόνες αυτοί εμφανίζονται χωρισμένοι σε αρκετές ομάδες υπό διάφορες ονομασίες («τυπικόν», «συντάξεις», ή «διατάξεις», «κεφάλαια περί διαφόρων ύποθέσεων»)¹⁸⁷ Ένα μεγάλο μέρος αυτών αφορά στο μυστήριο της εξομολόγησης, τα διάφορα ηθικά παραπτώματα και τα αντίστοιχα επιτίμια. Τα παλαιότερα από τα σχετικά χειρόγραφα ανάγονται στον 12ο αιώνα, αλλά ο Codex Parisinus Coislinianus 363 (foll. 64 επ.) φαίνεται ότι αντιπροσωπεύει την πιο παλαιά μορφή της παράδοσης των κανόνων αυτών.

Ο πυρήνας των συλλογών με τέτοιο περιεχόμενο δημιουργήθηκε πιθανότατα περί το τέλος του 10ου ή τις αρχές του 11ου αιώνα. Οι συλλογές αυτές στο πέρασμα του χρόνου αυξάνονταν σε έκταση και διαφοροποιούνταν ως προς τη σύνθεση, αλλά και ως προς το περιεχόμενο των κανόνων. Έτσι η ποικιλία των τίτλων, υπό τους οποίους εμφανίζονται τα κείμενα με τους κανόνες του Νικηφόρου, και η πολυμορφία τους συσκοτίζουν τελείως την εικόνα της χειρόγραφης παράδοσης. Μνεία ορισμένων από τους κανόνες αυτούς απαντά ήδη από τα τέλη του 11ου αιώνα στις πηγές. Το γεγονός όμως πρώτον, ότι δεν εμφανίζονται κανόνες υπό το όνομα του Νικηφόρου σε κανένα χειρόγραφο με περιεχόμενο αναφερόμενο κατά κύριο λόγο στο

185. Έκδοση: ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Δ' σ. 432-446.

186. Βλ. SAVOROV, «Věrojatnyj» κ.λπ. και ZAOZERSKIJ / CHACHANOV, *Nomokanon* κ.λπ.

187. Εκδόσεις: BONEFIDIUS lib. II σ. 19-21· LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 195-197· MANSI τ. XIV σ. 119-124 (= *PG* τ. 100 σ. 852-853)· ΑΓΑΠΙΟΥ και ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Πηδάλιον της νοητής νηός της Μιάς Αγίας Καθολικής και Αποστολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Ζάκυνθος 1864 (6η ανατύπ. Αθήνα 1957) σ. 725-733· PITRA, *Spicilegium* τ. IV σ. 381-411· PITRA, *Historia* τ. II σ. 320-348· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Δ' σ. 427-431β'. Βιβλιογραφία: GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 403, 405-407.

κανονικό δίκαιο και το οποίο να είναι προγενέστερο του 12ου αιώνα, και δεύτερον, ότι αγνοούνται οι κανόνες αυτοί από τις σύγχρονες και τις μεταγενέστερες πηγές, ιδίως τις ερμηνευτικές, μάλιστα δε από τους κανονολόγους του 12ου αιώνα (Αριστηνό, Ζωναρά και Βαλσαμώνα¹⁸⁸. βλ. πιο κάτω 5.7.9-11), καθιστά την αυθεντικότητα αυτών των κανόνων εξαιρετικά αμφίβολη.

Δεν αποκλείεται να υπήρξαν ελάχιστοι μεμονωμένοι κανόνες προερχόμενοι πράγματι από τον πατριάρχη Νικηφόρο, στους οποίους σταδιακά προσετέθη άγνωστος αριθμός άλλων διατάξεων, που αναφέρονταν στην εκκλησιαστική πειθαρχία γενικώς, με σκοπό να τους προσδοθεί μεγαλύτερο κύρος και να εξασφαλιστεί η τήρησή τους. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το ότι σε μερικά χειρόγραφα αναμειγνύονται οι κανόνες του Νικηφόρου με κείμενα του (Ψευδο-)Νηστευτή,¹⁸⁹ ή ότι σε άλλα αποδίδονται στον Νικηφόρο έργα που αποδεδειγμένα συντάγησαν από άλλον συγγραφέα.¹⁹⁰ Άλλωστε η τάση διεύρυνσης των «κανόνων του Νικηφόρου» με προσθήκες και παραφράσεις παρατηρείται και σε μεταγενέστερα συμπλήματα, όπως ο *Νομοκάνοντας* του Μανουήλ Μαλαξού (16ος αι.).¹⁹¹

4.6.15. Άλλες συλλογές επιτιμίων. Εκτός από τις συλλογές επιτιμίων που αναφέρθηκαν πιο πάνω (4.6.12-14) εμφανίζονται στα χειρόγραφα και πολλές άλλες με παρεμφερές περιεχόμενο. Αυτές είναι εν όλω ή εν μέρει ψευδεπίγραφες, γιατί είτε αποτελούν άθροισμα επιταγών ή απαγορεύσεων, συνοδευόμενων από επιτίμια, που προέρχονται από επεξεργασία (επιτομή) ενός ή περισσότερων έργων αυτού, στον οποίο αποδίδονται, είτε έχουν τελείως διαφορετική προέλευση.

Μία δημοσίευση του 19ου αιώνα¹⁹² έφερε στο φως από διάφορους κώδικες μία σειρά τέτοιων κειμένων. Εκεί περιέχονται κανόνες «του

188. Κατ' αντίθεση προς τον Νηστευτή, που αναφέρεται από τον Βαλσαμώνα στο σχολιό του για τον καν. 24 Αποστόλων (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Β' σ. 31 στίχ. 3-4), αλλά και προωτέρω από τον χαρτοφύλακα Νικηφόρο (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Ε' σ. 401 επ.).

189. Βλ. СУВОРОВ, «Věrojatnyj» κ.λπ., IV 8 (1901) 363 επ.

190. Από τους ΡΑΛΛΗ / ΠΟΤΛΗ τ. Δ' σ. 431γ'-431ε' εκδίδεται «*Επιστολή τοῦ (...) Νικηφόρου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ὁμολογητοῦ*». Η επιστολή αυτή όμως γράφηκε στην πραγματικότητα από τον Θεόδωρο Στουδίτη. Βλ. σχετικά G. FATOUROS, *Theodori Studitae epistulae*. [CFHB 31.] τ. II, Berlin κ.λπ. 1992, σ. 831-846.

191. Ένα απάνθισμα τέτοιων κανόνων από το έργο του Μαλαξού εκδίδει ο ΡΙΤΡΑ, *Spicilegium* τ. IV σ. 412-415.

192. ΡΙΤΡΑ, *Spicilegium* τ. IV σ. 456-465.

μακαρίου Αθανασίου» (πρόκειται για τον Αθανάσιο τον Αθωνίτη, από το τυπικό του, 10ος αι.), επιτίμια των αγίων Αθανασίου (εννοείται ο αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας, 4ος αι.) και Ιωάννου του Χρυσοστόμου, του αγίου Εφραίμ, του Μεγάλου Βασιλείου, του Επιφανίου Κύπρου (κατ' άλλους κώδικες: των πατέρων της συνόδου της Νικαίας), πάλι του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, των πατέρων της συνόδου της Χαλκηδόνας και του πατριάρχη Σιωννίου (996-998).¹⁹³

Μερικά κείμενα αυτής της μορφής είναι ακόμη ανέκδοτα, όπως τα επιτίμια των πατέρων της συνόδου της Αγκύρας (π.χ. στους κώδικες Άθωνος Δοχειαρίου 296 fol. 152r-v, Parisinus Coislinianus 211 fol. 281r, της Μονής του Σινά 1117 fol. 301v, Vaticanus graecus 828 fol. 346v). Απαντά και η περίπτωση να έχουν ενταχθεί τέτοιες μικρές συλλογές μέσα σε παραρτήματα μεγαλύτερων έργων, όπως π.χ. επιτίμια του Μεγάλου Βασιλείου μέσα στη λεγόμενη *Σύνοψη του Αριστηνού* (βλ. πιο κάτω 5.7.5).¹⁹⁴

4.6.16. Πραγματείες. Από την περίοδο αυτή σώζονται και μικρές πραγματείες αναφερόμενες σε θέματα του κανονικού δικαίου. Ως παράδειγμα μπορεί να μνημονευθεί μία μελέτη περί των επισκοπικών εκλογών, αποδιδόμενη σε έναν μητροπολίτη Σάρδεων Ευθύμιο. Υπό το όνομα αυτό είναι γνωστός ένας επίσκοπος που έζησε στις τελευταίες δεκαετίες του 8ου αιώνα και στις πρώτες του 9ου († 831). Ίσως να ταυτίζεται με τον συγγραφέα της παραπάνω μελέτης.¹⁹⁵

193. Προβλ. και όσα εκδίδονται από τον SUVOROV, «Věrojatnyj» κ.λπ., IV/8 (1901) 366-369.

194. Έκδοση: ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Δ' σ. 404-405.

195. Βλ. J. DARROUZÈS, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*. [Archives de l'Orient Chrétien, 10.] Paris 1966, σ. 108-115 (η έκδοση του κειμένου) και 8-20 (σχόλια).

Κεφάλαιο Ε'

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΜΑΚΕΔΟΝΕΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΟΥ 1204

5.1. Γενικές παρατηρήσεις.

5.1.1. Η «μακεδονική αναγέννηση». Την περίοδο αυτή, της οποίας οι πρώτοι αιώνες κυριαρχούνται από τη λεγόμενη «μακεδονική αναγέννηση», χαρακτηρίζει η πολιτικοστρατιωτική ακμή της αυτοκρατορίας, αλλά και η πολιτιστική άνθηση σε μία διαδικασία συγχώνευσης αρχαιότητας και χριστιανισμού.¹ Τα φαινόμενα αυτά ήταν αποτέλεσμα της συνδυασμένης επίδρασης πολλών παραγόντων: Παγίωση της αυτοσυνείδησης των Βυζαντινών με την αποβολή πολλών ανατολικών στοιχείων που είχαν εισβάλει μέσω της εικονομαχίας, αλλά και με ταυτόχρονη απομάκρυνση των δυτικών επιδράσεων, γιατί όλο και πιο πολύ επικρατεί ο χαρακτήρας του «ανατολικού κράτους»: επέκταση της ζώνης επιρροής προς τα βόρεια με τον εκχριστιανισμό των Σλάβων· ανάκτηση των χαμένων εδαφών στον νότο και την ανατολή· εμφάνιση μερικών προσωπικοτήτων που σημάδεψαν με την παρουσία τους την εποχή τους, όπως ο Βάρδας, ο Φώτιος κ.ά.

5.1.2. Η νομοθετική πολιτική των Μακεδόνων. Ιδιαίτερη έμφαση προσδίδουν οι συντάκτες των νομοθετικών κειμένων των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων στην έννοια της «ἀνακαθάρσεως τῶν παλαιῶν νόμων»,² όρος του οποίου και επί Ιουστινιανού γινόταν χρήση υπό την

---

1. Βλ. ως προς το περιεχόμενο αυτής της έννοιας αντί για άλλους H. HUNGER, *Reich der Neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Graz-Wien-Köln 1965, σ. 24. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 78.

2. Βλ. την ανάλυση του P. E. PIELER, „Ανακάθαρις τῶν παλαιῶν νόμων und

έννοια της απαλλαγής των πηγών του δικαίου από αντιφάσεις. Τώρα όμως έχει ο όρος, όπως θα δειχθεί στη συνέχεια, διαφοροποιημένο περιεχόμενο. Εδώ πρέπει να παρατηρηθεί, ότι ναι μεν η πλήρης διαμόρφωση αυτής της τάσης συμπίπτει με τη βασιλεία του Βασιλείου Α'³ και των διαδόχων του, αλλά οι πρώτες εκδηλώσεις μίας ανανεωτικής κίνησης χρονολογούνται από τις αρχές του 9ου αιώνα – και ακόμη ενωρίτερα. Όπως προκύπτει από τις χρονολογίες των διαφόρων νομοθετημάτων, η ανανέωση της νομοθεσίας υπήρξε ασφαλώς ένα από τα πρώτα μελήματα του Βασιλείου, δεν αποκλείεται ωστόσο να είχε αρχίσει η προεργασία ήδη από τα χρόνια του Μιχαήλ Γ', αν λάβουμε υπόψη ότι ένας από τους κύριους μοχλούς αυτής της προσπάθειας, ο Φώτιος, βρισκόταν στο επίκεντρο του δημόσιου βίου πολύ πριν από τη δολοφονία του Μιχαήλ και την άνοδο στον θρόνο του Βασιλείου.

Για τον προσδιορισμό του αντικειμένου της «ανακαθάρσεως» πρέπει να λάβουμε υπόψη, ότι των Μακεδόνων προηγήθηκαν οι τρεις αυτοκράτορες της δυναστείας του Αμορίου που δεν έχουν να επιδείξουν αξιόλογο νομοθετικό έργο. Όταν λοιπόν οι δύο πρώτοι αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας εξαγγέλλουν ανακάθαρση γενικώς των νόμων, αυτομάτως σκέπτεται κανείς ότι αυτή η ανακάθαρση δεν μπορούσε να έχει άλλο αντικείμενο από τη νομοθεσία των Ισαύρων, ειδικότερα δε την *Εκλογή*. Η νομοθετική αυτή συλλογή, διαπνεόμενη από αρχές και δικαϊκές αντιλήψεις που συνδέονταν με τη μεσανατολική προέλευση των εμπνευστών της – πατρίδα των Ισαύρων ήταν η Συρία –, προκάλεσε ούτως ή άλλως αρκετή αναστάτωση⁴ στον χώρο του δικαίου, φέροντας επί πλέον στους ώμους

---

makedonische Renaissance“, *SG III (= Proceedings of the Symposium on the Occasion of the Completion of a New Edition of the Basilica, Groningen, 1-4 June 1988)* 61-77, που δίνει ιδεολογικές προεκτάσεις στον όρο. Πρβλ. και Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Δίκαιο και ιδεολογία στα χρόνια των Μακεδόνων», *Βυζαντινά* 22 (2001) 239-261.

3. Βλ. για τη μακεδονική δυναστεία Α. SCHMINCK, “The beginnings and origins of the ‘Macedonian dynasty’”, *Byzantine Macedonia* (Melbourne 2000) 61-68.

4. Την αναστάτωση αυτή είχε ήδη επισημάνει ο ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Φαλκίδιος νόμος κ.λπ.* (ό.π. 4 σημ. 49) σ. 84 επ. (= *Απαντα* τ. Α' σ. 262 επ.), γράφοντας σχετικά – με αρκετή όμως δόση υπερβολής – ότι: «Ευρύ και βαθύ χάσμα υφίσταται εν τη ελληνική Ανατολή, ως περίπου μεταξύ γραφομένης λογίας και ομιλουμένης γλώσσης, ούτω και μεταξύ του γραπτού δικαίου της Ρώμης και του ζωντανού εκείνου δικαίου, όπερ γνωρίζει ο λαός εκ παραδόσεως, εφαρμόζει πολλάκις ο δικαστής υπό τύπον εθίμου και προβιβάζει έστιν ότε ο νομοθέτης εις γραπτόν. Το δεύτερον τούτο δίκαιον, ελληνικής καταγωγής, επέφερεν,

της και το βάρος των κοινωνικών συγκρούσεων της εικονομαχίας. Άλλωστε, μία τέτοια σκέψη βρίσκει επαρκές έρεισμα στο γεγονός, ότι τάσεις για τροποποίηση της *Εκλογής* με τη μέθοδο είτε της διεύρυνσης είτε της ολοσχερούς αντικατάστασης είχαν ήδη, πριν από την άνοδο στον θρόνο του Βασιλείου Α', εκδηλωθεί με τον σχηματισμό του *Παραρτήματος της Εκλογής* και με τη σύνταξη του *Εκλογαδίου* (βλ. πιο πάνω 4.4.5 και 4.5.1).

Οι διαδοχικές φάσεις της κατάρτισης των βασικών νομοθετικών έργων του Βασιλείου συνάγονται από το προοίμιο της *Εισαγωγής* (βλ. το σχετικό απόσπασμα πιο κάτω 5.3.2). Πρώτα συνετελέσθη η ανακάθαρση του «πλάτους» και διαμορφώθηκε ένα κωδικοποιητικό έργο σε 40 βιβλία. Στη συνέχεια έγινε απάλειψη όσων διατάξεων των Ισαύρων, δηλαδή της *Εκλογής*, έρχονταν σε αντίθεση προς τους «σωστικούς νόμους», προς την παγιομένη δηλαδή ρωμαϊκή έννομη τάξη. Τελευταίο στάδιο ήταν η σύνταξη της *Εισαγωγής* με βάση το «πλάτος των νόμων» σε 40 βιβλία, διαρθρωμένης σε ισάριθμους τίτλους. Επομένως η κατάρτιση της νομοθεσίας των Σύρων αυτοκρατόρων έβαινε πολύ πιο πέρα από την ανακάθαρση και δεν υπήρξε μέρος της, γιατί η τελευταία είχε ως αντικείμενο την από ορισμένη πλευρά επεξεργασία της νομοθετικής ύλης.

Ως προς το είδος της επεξεργασίας, με βάση την άποψη που επικρατεί στη νεότερη έρευνα, ότι οι Νεαρές του Λέοντος ζ' εκδόθηκαν παράλληλα προς την κατάρτιση της κωδικοποίησης (βλ. πιο κάτω 5.2.1), νομίζω ότι περισσότερο διαφωτιστική από οποιοδήποτε άλλο συναφές κείμενο είναι η ακόλουθη περιγραφή του περιεχομένου της «ανακαθάρσεως» από το προοίμιο της Νεαρής 94:

«Ἐπειδήπερ σκοπὸν ἡμῖν ἢ τῶν νόμων ἀνακάθαρσις ἔχει οὐ μόνον ἐκεῖνα τοῦ νομίμου ἐξαλείφειν ἐδάφους ὧν ἡ ἐγγραφή πολλάκις τῇ τῶν πραγμάτων καταστάσει διελυμαίνεται, ἀλλὰ καὶ ὅσα τῷ μακρῷ κατασιγασθέντα χρόνῳ ἀργὰ παντελῶς καὶ ὥσπερ διὰ σαπρίαν ἄφανστα ὑπὸ χρείας πολιτικῆς ὁρᾶται κείμενα, (...)».

Με άλλους λόγους αυτή απέβλεπε στην κατάρτιση δύο κατηγοριών διατάξεων: α) Εκείνων, των οποίων το περιεχόμενο υπήρξε βλαπτικό για

ως εκ της διαφοράς ουσίας και μορφής αυτού, τοιαύτην αναστάτωσιν εις θεμελιώδεις κανόνες και εννοίας του επισήμου δικαίου της Ρώμης, κ.λπ.». Την αφετηρία δεν τοποθετεί όμως στην άνοδο στον θρόνο του πρώτου Σύρου αυτοκράτορα, αλλά σε προγενέστερες του Ιουστινιανού συριακές πηγές.

την «κατάστασιν των πραγμάτων», έκφραση υπό την οποία θα πρέπει να γίνει αντιληπτό το σύνολο των έννομων σχέσεων, και β) εκείνων, οι οποίες ξεχασμένες από καιρό είχαν περιπέσει σε αχρησία.

Υπό τα δεδομένα αυτά, πολύ περισσότερο δε όταν στα προοίμια των νομοθετικών συλλογών του Βασιλείου Α' και του Λέοντος ζ', της *Εισαγωγής* δηλαδή και του *Πρόχειρου Νόμου*, συνδέεται η ανακάθαρση με τους «παλαιούς νόμους» ή ακόμη με το «πλάτος των παλαιών νόμων», τότε μόνο στο ιουστινιάνειο δίκαιο μπορεί αναφέρεται η ανακάθαρση των Μακεδόνων και, μεταξύ άλλων, στην προσπάθεια να καταστεί αυτό περισσότερο χρηστικό.

Μετά τη διαπίστωση αυτή ανακύπτει το ερώτημα, ποια υπήρξαν τα αίτια για τη χάραξη αυτής της νομοθετικής πολιτικής. Στο ερώτημα αυτό προτείνονται δύο απαντήσεις. Η μία θεωρεί τη στροφή προς το ιουστινιάνειο δίκαιο και την ουσιαστική επανεισαγωγή του – τυπικώς δεν είχε ποτέ καταργηθεί, όπως δείχνει η επικεφαλίδα της *Εκλογής* – ως εκδήλωση της λεγόμενης (από τον χρόνο της πλήρους της ανάπτυξης, μολονότι αρχίζει κάπως ενωρίτερα) μακεδονικής αναγέννησης.⁵ Η άλλη αναζητεί τα αίτια στις εξωτερικές σχέσεις της αυτοκρατορίας και στην προσπάθεια να αποκρουσθεί η από τη Δύση εκπορευόμενη αμφισβήτηση της ρωμαϊκότητας (και οικουμενικότητας) του ανατολικού κράτους.⁶

Δεν προκύπτει από τα νομοθετικά κείμενα (ιδίως από τα προοίμιά τους), αν αυτή η ανανεωτική προσπάθεια ήταν προσανατολισμένη προς τις ανάγκες της νομικής παιδείας ή αν είχε, έστω, κάποια σχέση με αυτήν· αλλά και αν ακόμη υπήρχε κάποιος συσχετισμός, θα πρέπει να ήταν πολύ χαλαρός, εφόσον δεν λειτουργούσαν τότε κρατικά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Η νομική διδασκαλία κατά την ερευνώμενη εποχή βρισκόταν, όπως φαίνεται (παρά το γεγονός, ότι στο παρελθόν είχε επικρατήσει η άποψη, πως ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος είχε ιδρύσει Νομική «Σχολή», κατά τα

5. PIELER, „*Ἀνακάθαρσις*“ κ.λπ. (ό.π.) σ. 69.

6. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «*Δίκαιο και ιδεολογία*» κ.λπ. σ. 244 επ. και Ο ΙΔΙΟΣ, «*Ιδεολογικές και πρακτικές παράμετροι του γλωσσικού προσανατολισμού των νομικών κειμένων στο πρώιμο και το μέσο Βυζάντιο*», *Κατευόδιον* σ. 191-212 (207). Πρβλ. και την παρατήρηση του G. DAGRON, «*Formes et fonctions du pluralisme linguistique à Byzance (IXe-XIIe siècle)*», *TM* 12 (1994) 219-240: «*Dans cette nouvelle situation, le grec de l'Empire hellénophone ne peut plus prétendre à l'universalité qui était celle du bilinguisme latin-grec*» (221).

πρότυπα του βου αιώνα, στην πρωτεύουσα⁷), στα χέρια προσώπων που είχαν ως κύρια απασχόληση, με την ιδιότητα κρατικών οργάνων, την άσκηση διοικητικών ή δικαστικών καθηκόντων. Έτσι μπορούμε να συμπεράνουμε, ότι το πρόγραμμα της διδασκαλίας θα συμβάδιζε με τις γενικότερες πολιτιστικές τάσεις των αυτοκρατόρων.⁸ Παράλληλα λειτουργούσαν όμως και σχολές στα πλαίσια των συντεχνιακών ενώσεων, όπως των συμβολαιογράφων.⁹

---

7. Η άποψη αυτή ξεκινάει από παρανόηση του σκοπού που επιδιώχθηκε με την έκδοση της Νεαράς του Κωνσταντίνου σχετικά με το αξίωμα του «νομοφύλακος» (βλ. πιο κάτω 5.2.2). Στην πραγματικότητα τα κίνητρα ήταν προσωπικά, δηλαδή ο αυτοκράτορας απέβλεψε στην προώθηση του Ιωάννη Ξιφιλίνου (που διορίστηκε πρώτος «νομοφύλαξ») και του Μιχαήλ Ψελλού. Οι δύο αυτοί λόγιοι (βλ. γι' αυτούς πιο κάτω 5.5.1-2) διατηρούσαν στην Κωνσταντινούπολη ιδιωτική σχολή για τη διδασκαλία της φιλοσοφίας, της ρητορικής και του δικαίου. Το αρχικώς ενιαίο αυτό «παιδευτήριο» διασπάσθηκε μετά την παραπάνω Νεαρά σε δύο ιδρύματα, από τα οποία το νομικό υπήρξε μάλλον πολύ βραχύβιο (δεν φαίνεται να ξεπέρασε το 1054). Βλ. για περισσότερες λεπτομέρειες WANDA WOLSKA-CONUS, «Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque», *TM* 6 (1976) 223-243 και Η ΙΔΙΑ, «L'École de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos», *TM* 7 (1979) 1-106 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Με τη διδασκαλία του δικαίου στον 11ο αιώνα ασχολήθηκε και ο G. MARTINO, «L'insegnamento del diritto a Bisanzio nell'XI secolo : forma letteraria e tessuto linguistico», *Rendiconti dell'Accademia archeologica di lettere e belle arti di Napoli* n.s. 71 (2002) 13-25 που, στηριζόμενος στη Σύνοψη του Ψελλού, το Πόνημα του Ατταλειάτη και την Πείρα, προσπαθεί να εξαγάγει συμπεράσματα ως προς τη διαφοροποιημένη σε σχέση με το παρελθόν μέθοδο διδασκαλίας.

8. Βλ. PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 446 (= σ. 326).

9. Ως προς τη δυνατότητα εκπαίδευσης στις σχολές του *Επαρχικού Βιβλίου* (5.6.1) όχι μόνον υποψηφίων συμβολαιογράφων αλλά και άλλων νομικών, βλ. τις σκέψεις του GORIA, «Il giurista» (ό.π. 3 σημ. 17) σ. 194 σημ. 141. Περαιτέρω βλ. παραπομπές στις πηγές στον P. SPECK, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel*. [Byzantinisches Archiv, 14.] München 1974, σ. 39 επ., 48, 54 επ. και 91. Άμεση σχέση με το θέμα αυτό έχει και η μελέτη της WANDA WOLSKA-CONUS, «Les termes νομή et παιδοδιδάσκαλος νομικός du «Livre de l'Eparque»», *TM* 8 (1981) 532-541· πρβλ. όμως και τη σωστή κριτική του D. SIMON, *RJ* 1 (1982) 39-42. Βλ. για τις σχολές αυτές το σχόλιο του Βαλασαμίνος στον καν. 62 της Πενθέκτης Συνόδου: «(...) τὰ μέντοι ποτέ γινόμενα ἀπρεπῆ παρὰ τῶν νοταρίων παιδοδιδασκάλων κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν ἁγίων Νοταρίων, μετὰ προσωπειῶν σκηνικῶν διερχομένων τὴν ἀγορὰν, πρὸ χρόνων τινῶν κατηγορήθησαν, (...)» (ΠΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Β' σ. 451 επ.). Επίσης, με αφορμή το σχόλιο, βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Οι σπουδές του Δικαίου» κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 3) 481 επ., ο ΙΔΙΟΣ, «Μάσκες και μεταμφίεση στον κόσμο του Βυζαντίου», *Επετ. Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών* 13 (2005-2006) 183-192 (188 επ.) και Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Μορφές 'δρωμένων' σε βυζαντινές

Στην ιδιαίτερη άνθηση της νομικής επιστήμης την εποχή των Μακεδόνων συνέβαλε και το γεγονός, ότι το σχετικό ενδιαφέρον συνεχίστηκε και στους διαδόχους του Βασιλείου. Μάλιστα οι δύο πρώτοι από αυτούς, ο Λέων ς'¹⁰ και ο Κωνσταντίνος Ζ', ανέπτυξαν οι ίδιοι συγγραφική δραστηριότητα όχι άσχετη προς τον χώρο του δικαίου.

Η νομική φιλολογία επί των Μακεδόνων εμφανίζει από άποψη μορφής και ειδικότερου αντικειμένου ένα ευρύτατο φάσμα, όπως θα δειχθεί παρακάτω. Ο συγγραφικός όμως αυτός οργασμός δεν συνεχίστηκε και στα χρόνια των Κομνηνών. Το τέλος της «αναγέννησης» μπορεί να αποδοθεί αφενός μεν σε, κατά κάποιον τρόπο, αντίδραση της Εκκλησίας που με καχυποψία έβλεπε την επικράτηση του κλασικισμού, λόγω του ειδωλολατρικού του παρελθόντος, και αφετέρου στην ενίσχυση του στρατιωτικού παράγοντα. Εξαιτίας των εξωτερικών απειλών καθίστατο η διάκριση πολιτικής και στρατιωτικής διοίκησης στις επαρχίες διαρκώς ασθενέστερη, έτσι ώστε η θέση των στρατιωτικών ισχυροποιείτο συνεχώς. Αυτό είχε ως συνέπεια την άνοδο της στρατιωτικής αριστοκρατίας που επηρέασε φυσικά τη σύνθεση της υπαλληλικής ιεραρχίας¹¹ με αντίστοιχη μείωση του ενδιαφέροντος των νέων για την (άσχετη με τη σταδιοδρομία στον στρατό) νομική παιδεία.¹²

νομικές πηγές», *Λαϊκά δρώμενα. Παλιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις. Πρακτικά Α' Συνεδρίου, Κομοτηνή 25-27.11.1994* (Αθήνα 1996) 153-171 (156 επ.). Την άποψη ότι οι σχολές του *Επαρχικού Βιβλίου* υπήρξαν πολύ βραχύβιες διατυπώνει ο Α. SCHMINCK („Zu den vier kaiserlichen Rechtsschulen in Konstantinopel“ ό.π. 3 σημ. 21) με βάση τη διαπίστωση, ότι μόνο σε τρεις περιπτώσεις γίνεται σχετική παραπομπή στις μεταγενέστερες νομικές πηγές.

10. Πρβλ. για το φιλολογικό έργο του Λέοντος ΤΗ. ANTONOPOULOU, *The Homilies of the Emperor Leo VI.* [The Medieval Mediterranean, 14.] Leiden-N.York-Köln 1997.

11. Για τη στρατιωτικοποίηση της διοίκησης κατά τους 8ο/9ο αιώνα βλ. Η. KÖPSTEIN, „Zur sozialen Struktur und Dynamik im frühen Byzanz. Forschungsstand-Probleme“, *Volk und Herrschaft im frühen Byzanz* (Berlin 1991) 49-69 (51 επ., με βιβλιογραφία). Πρβλ. για τους επόμενους αιώνες Η. AHRWEILER, «Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: Nouvelles hierarchies et nouvelles solidarités», *TM* 6 (1976) 99-124 (103 επ.).

12. Πρβλ. και τις διαπιστώσεις του Ρ. MAGDALINO, „Die Jurisprudenz als Komponente der byzantinischen Gelehrtenkultur des 12. Jahrhunderts“, *Cupido legum* σ. 169-177 σχετικά με τη γενικότερη πολιτιστική σημασία της νομικής επιστήμης, όχι όμως και των περιορισμένης σημασίας κατά την περίοδο εκείνη νομικών σπουδών.

5.2. Η νομοθεσία.

5.2.1. Οι Νεαρές του Λέοντος του Σοφού. Από τα μεμονωμένα νομοθετικά κείμενα, δηλαδή τις Νεαρές του Βασιλείου Α', – αν και στο μέτρο που υπήρξαν, γιατί ναι μεν βρίσκουμε σε μεταγενέστερα κείμενα νύξεις για διάφορες ρυθμίσεις σε νόμους του Βασιλείου, αλλά η προσεκτική μελέτη οδηγεί κατά κανόνα στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για διατάξεις της *Εισαγωγής* (άλλοτε *Επαναγωγής*: βλ. πιο κάτω 5.3.1)¹³ – δεν μας έχουν διασωθεί αυτούσια δείγματα.¹⁴ Μεγάλος είναι, αντιθέτως, ο αριθμός των Νεαρών του γιου του και διαδόχου του Λέοντος ζ' του Σοφού (ή Φιλοσόφου). Για το ύφος των Νεαρών αυτών έγινε ήδη λόγος πιο πάνω (1.3.3), όπου τονίστηκε ότι ως νομοθέτης ο Λέων καταλαμβάνει από άποψη όγκου νομοθετικής παραγωγής τη δεύτερη θέση, αμέσως μετά τον Ιουστινιανό.¹⁵

Ο ακριβής αριθμός των μεμονωμένων νόμων του Λέοντος δεν είναι γνωστός. Σε μια μικρή πραγματεία ιστορίας δικαίου από το τελευταίο μάλλον τέταρτο του 11ου αιώνα γίνεται λόγος για 120 Νεαρές, αριθμός που ίσως πρέπει να γίνει δεκτός με κάποιες επιφυλάξεις.¹⁶ Το μεγαλύτερο μέρος από τους (μεμονωμένους) νόμους του Λέοντος είναι συγκεντρωμένο σε μία συλλογή που περιλαμβάνει 113 Νεαρές.¹⁷ Η συλλογή αυτή έχει δημιουργήσει πολλά προβλήματα στους ερευνητές. Του κειμένου των Νεαρών προτάσσε-

13. Τέτοιες νύξεις υπάρχουν π.χ. στις Νεαρές 35, 41 και 83 του Λέοντος, όπου αντιστοίχως νοούνται οι διατάξεις Εισ. 40.45, 29.17 και 28.2. Πρβλ. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 80 επ. Ακολουθώντας οι VAN DER WAL / LOKIN σ. 79 την παραδοσιακή άποψη ως προς τον χρονικό συσχετισμό *Εισαγωγής* και *Προχείρου Νόμου*, δέχονται ότι Νεαρές του Βασιλείου είχαν ενσωματωθεί μέσα στον *Πρόχειρο Νόμο*.

14. Πρβλ. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 471-511.

15. Βλ. γενικότερες σκέψεις για το νομοθετικό έργο του Λέοντος P. MAGDALINO, „The Non-Juridical Legislation of Leo VI“, *Analecta Atheniensia* σ. 169-182.

16. Βλ. την έκδοση του SCHMINCK, „Ein rechtshistorischer ‘Traktat’“ κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 15) σ. 86⁶³⁻⁶⁴: ‘*Ἐποίησε καὶ ὁ κῆρις Λέων νεαράς ρα', οὐ πάσαι δὲ πολιτεύονται*. Με βάση το ίδιο κείμενο επαναλαμβάνει την πληροφορία και ο Ματθαῖος Βλάσταρης στο προοίμιο του *Συντάγματός* του. Πρβλ. και J. SIGNES CODOÑER, “The Corpus of Leo’s Novels. Some suggestions concerning their date and promulgation”, *SG VIII* (2009) 1-33 που δεν θεωρεί απίθανο τον αριθμό αυτό.

17. Τελευταία έκδοση: ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές Λέοντος ζ' του Σοφού*, Αθήνα 2007. Πρβλ. και τις αμέσως προηγούμενες P. NOAILLES / A. DAIN, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944 και ZACHARIAÏ, *JGR* τ. III σ. 65-220 (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Α' σ. 54-186).

ται προοίμιο που, μολονότι δεν εμφανίζει τα συστατικά στοιχεία δημόσιου εγγράφου, υποδηλώνει, αν όχι την επίσημη, πάντως την ημιεπίσημη προέλευση της *Συλλογής*. Από την άλλη πλευρά όμως πολλά στοιχεία προβάλλουν τον ιδιωτικό χαρακτήρα της. Ειδικότερα, σε κάθε Νεαρά είτε λείπουν τελείως είτε είναι ελλιπή πρωτόκολλο και εσχατόκολλο με υπογραφή (ή τα στοιχεία που την αντικαθιστούν) και αναγραφή του χρόνου έκδοσης, το κείμενό τους παρουσιάζει ως προς την έκταση και τη διεξοδικότητα σημαντικές διαφορές, σε αρκετές δε Νεαρές προδίδει η διατύπωση του κειμένου τους βιαστική εργασία. Επίσης, στις πρώτες 68 Νεαρές διαπιστώνει κανείς την προσπάθεια μίας συστηματικής διάρθρωσης της ύλης της *Συλλογής*.

Όλες αυτές οι παρατηρήσεις αφορούν ωστόσο στην τελική μορφή της *Συλλογής* που, σημειωτέον, μας έχει περιέλθει σε μία πολύ ισχνή χειρόγραφη παράδοση, δηλαδή στην ουσία με έναν μόνον κώδικα του 13ου αιώνα, τον Codex Marcianus graecus 179 (γιατί σώζεται μεν και σε άλλους τέσσερις, οι οποίοι όμως είναι αντίγραφα εκείνου). Δυστυχώς δεν είναι υπό αυτές τις συνθήκες πλέον δυνατόν να αναπλάσσουμε την αρχική μορφή του έργου και τις διαδοχικές εξελικτικές του φάσεις. Ότι τα διάφορα στοιχεία του εγγράφου τύπου, αν υπήρχαν ποτέ, παραλείφθηκαν από αμέλεια των αντιγραφέων δεν μπορεί να αποκλεισθεί. Ούτε ότι στο πλαίσιο μεταγενέστερης επεξεργασίας συμπληρωνόταν η συλλογή, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα κριτήρια που εφαρμόστηκαν σε προγενέστερα στάδια. Έτσι είναι, κατά τη γνώμη μου, πολύ πιθανό, ότι το έργο άρχισε να καταρτίζεται με εντολή του αυτοκράτορα και ότι με τον χρόνο απέβαλε σταδιακά τα στοιχεία της επίσημής του προέλευσης, ώστε να καταλήξει να μετασηματιστεί σε ιδιωτική μάλλον συλλογή.

Στη σημερινή μορφή της *Συλλογής* οι Νεαρές φέρουν επικεφαλίδες που ασφαλώς δεν είναι αυθεντικές. Αυτό όμως δεν μπορεί να λογιστεί ως επιχείρημα για τον ανεπίσημο χαρακτήρα της, γιατί πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι οι επικεφαλίδες αυτές βρισκόνταν αρχικώς στο περιθώριο του κειμένου των επί μέρους Νεαρών (έχοντας προστεθεί από κάποιον χρήστη για διευκόλυνσή του) και αργότερα μεταφέρθηκαν από τους αντιγραφείς μέσα στο κείμενο.¹⁸

Τόσο παλαιότερα όσο και από τους εκδότες της *Συλλογής* κατά τον 20ό

18. Έτσι εξηγείται το φαινόμενο, ότι μερικές Νεαρές δεν έχουν επικεφαλίδες, ότι σε κάποιες οι επικεφαλίδες δεν ανταποκρίνονται ακριβώς από άποψη περιεχομένου στο αντί-

αίωνα Pierre Noailles και Alphonse Dain¹⁹ έχει υποστηρίχθει, ότι οι 113 Νεαρές δεν δημοσιεύθηκαν μεμονωμένες, αλλά όλες μαζί ως ένα corpus. Η υπόθεση αυτή στηρίχθηκε κυρίως στη διαπίστωση ότι στο κείμενο μερικών Νεαρών υπάρχουν άλλοτε παραπομπές και άλλοτε έμμεσες αναφορές στο κείμενο άλλων (όπως π.χ. στις Νεαρές 5-7, 61-64, 81, 87 και 106), πράγμα που μπορεί να εξηγηθεί σχεδόν μόνον αν δεχθεί κανείς ότι εκδόθηκαν ταυτοχρόνως. Πέρα από αυτό το επιχείρημα επικαλούνται οι υποστηρικτές της θεωρίας του corpus γραμματικά και συντακτικά στοιχεία που υπογραμμίζουν τη συνεχή ροή του κειμένου.

Η θέση αυτή κλονίστηκε όμως σοβαρά από μία ανακάλυψη του Nicolaas van der Wal που πριν από μερικά χρόνια εντόπισε ένα χειρόγραφο του 10ου αιώνα, τον παλίμψηστο κώδικα Ambrosianus F 106 sup., με αποσπάσματα 13 Νεαρών του Λέοντος, όπου η αρίθμησή τους ήταν τελείως διαφορετική από εκείνη της *Συλλογής των 113 Νεαρών*.²⁰ Δεν φαίνεται να πρόκειται για πρόδρομη μορφή της τελευταίας, γιατί ο Αμβροσιανός κώδικας παραθέτει τις Νεαρές με διαφορετική σειρά. Επειδή δε η αρίθμησή τους δεν είναι συνεχής, κατά πάσαν πιθανότητα ο παλίμψηστος κώδικας διασώζει στο κατώτερο στρώμα του (scriptura inferior) μία επιλογή από μεγαλύτερη συλλογή. Αυτή η συλλογή πρέπει να ήταν παλαιότερη από τη *Συλλογή των 113 Νεαρών*. Επί πλέον παρατηρείται στη *Συλλογή* η ύπαρξη δύο ζευγών, των Νεαρών 16/75 και 74/109, που περιέχουν την ίδια ρύθμιση (ιδίως μάλιστα το ζεύγος 16/75), αλλά με διαφοροποιημένη διατύπωση – πράγμα που είναι ανεξήγητο, αν δεχθούμε ταυτόχρονη έκδοση. Δεν στερείται ακόμη σημασίας το γεγονός ότι σε περιπτώσεις χειρόγραφης παράδοσης μεμονωμένων Νεαρών δεν γίνεται μνεία του αριθμού τους στη *Συλλογή*.²¹ Ειδικώς ως προς

στοιχο κείμενο και ότι σε άλλες, τέλος, παραδίδονται για την ίδια Νεαρά περισσότερες από μία διαφορετικές επικεφαλίδες.

19. NOAILLES / DAIN, ό.π. Η θεωρία για τη δημοσίευση με τη μορφή «μονοβίβλου» (Noailles) στις σ. VIII-XIII.

20. N. VAN DER WAL, «La tradition des Nouvelles de Léon le Sage dans le manuscrit palimpseste Ambrosianus F 106 sup.», *TvR* 43 (1975) 257-269. Ήδη όμως και πρωτότερα είχε αντιρρούσει τη θεωρία του corpus ο Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ανέκδοτον έγγραφο περί ασυλίας και νομοθετική τεχνική Λέοντος του Σοφού», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 29 (1954) 113-116 = ο ΙΔΙΟΣ, *Απαντα* τ. Β' (Αθήνα 2009) 907-910.

21. Αυτό είναι σημαντικό στην περίπτωση της Ν. 42 που παραδίδεται σε δύο πρώιμα σιναϊτικά χειρόγραφα (βλ. πιο κάτω σημ. 46).

την αρίθμηση των Νεαρών πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει ομοφωνία σχετικά με το χρονικό σημείο, κατά το οποίο προσετέθησαν οι αύξοντες αριθμοί των Νεαρών στο μοναδικό χειρόγραφο της *Συλλογής*, δοθέντος ότι η αναγραφή έγινε με διαφορετικό χέρι από εκείνο που έγραψε το κείμενο.²² Παρ' όλα αυτά η θεωρία του corpus δεν έχει εγκαταλειφθεί τελείως και εξακολουθεί να έχει οπαδούς και μεταξύ των νεότερων ερευνητών.

Πιθανότερη θεωρώ την εκδοχή να «δημοσιεύθηκε» – υπό την έννοια του όρου στη βυζαντινή νομική πραγματικότητα – το διατακτικό μέρος καθεμίας Νεαρής χωριστά μεν, αλλά μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, είτε για να εισαχθούν τροποποιήσεις στις ρυθμίσεις που λίγο πιο πριν είχε περιλάβει η κωδικοποίηση σε 40 βιβλία του Βασιλείου Α' και η *Εισαγωγή* είτε για τη συμπλήρωση είτε, ενδεχομένως, και για την κατάργησή τους.²³ Δεν μπορεί να αποκλεισθεί ότι οι νόμοι αυτοί, ενόσω ζούσε ακόμη ο Λέων (ίσως, μάλιστα, με δική του πρωτοβουλία) ή λίγο χρόνο μετά τον θάνατό του, συγκεντρώθηκαν σε ενιαίο κείμενο, χωρίς όμως να θιγεί η εξωτερική τους αυθυπαρξία. Σε αυτό συνηγορεί το προοίμιο της όλης *Συλλογής*, που προαναφέρθηκε, καθώς και η κοινή επικεφαλίδα «*Λέοντος ἐν Χριστῶ ἀθανάτῳ πάντων βασιλεῖ εὐσεβοῦς βασιλέως Ῥωμαίων αἱ τῶν νόμων ἐπανορθωτικαὶ ἀνακαθάρσεις*».²⁴

Η διαπίστωση οποιωνδήποτε συστηματικῶν κριτηρίων σε αυτή την «κωδικοποίηση» των Νεαρῶν είναι σχεδόν αδύνατη. Η έλλειψη συστηματικής δομής προκύπτει, εκτός των άλλων, και από το ότι Νεαρές που ρυθμίζουν το ίδιο αντικείμενο έχουν ταξινομηθεί σε διαφορετικά μέρη της *Συλλογής* (π.χ. οι Ν. 37, 38, 69 και 82 που αφορούν στη σύνταξη διαθήκης). Αυτό ισχύει για την όλη *Συλλογή*, γιατί στις πρώτες 68 Νεαρές διαφαίνεται,

22. Κατά τους NOAILLES / DAIN, ό.π. (σημ. 17) σ. XXIV η προσθήκη των αριθμῶν έγινε τον 15ο αἰώνα, ενώ κατά τον C. A. SPULBER, *Les Nouvelles de Léon le Sage*. [Études de droit byzantin, 2.] Cernauti 1934, σ. 6 η αρίθμηση ανάγεται στον ίδιο χρόνο με την αντιγραφή του κειμένου. Ο SIGNES CODOÑER, ό.π. (σημ. 16) σ. 32 τοποθετεί την αρίθμηση στο δεύτερο μισό του 11ου αἰώνα.

23. Λόγω αυτού του συσχετισμοῦ παρομοιάστηκαν οι Νεαρές του Λέοντος με τις «*Quinquaginta Decisiones*» του Ιουστινιανού (βλ. πιο πάνω 3.2.2). Βλ. A. SCHMINCK, „Frömmigkeit ziere das Werk“. Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI.“, *SG III* (ό.π. σημ. 2) σ. 79-114 (91), άποψη που συµμερίζεται και ο SIMON, *Gesetzgebung* σ. 43 σημ. 73. Προβλ. και LOKIN, “The Novels of Leo” κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 64).

24. Βλ. για την έννοια της «ανακαθάρσεως» πιο πάνω (5.1).

όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η προσπάθεια κάποιας συστηματικής κατανομής της ύλης, ανταποκρινόμενης μάλιστα σε γενικές γραμμές στη διάταξη των χρονικά αντίστοιχων νομοθετικών συλλογών: οι Νεαρές 2-17 αφορούν στο εκκλησιαστικό δίκαιο, 18-25 στο δίκαιο του γάμου, 36-44 στο κληρονομικό δίκαιο, 45-49 στο δικονομικό δίκαιο, 50-57 σε ποικίλα αντικείμενα (όπως δωρεά, κτήση κυριότητας κ.ά.) και 58-68 στο ποινικό δίκαιο. Αυτή η παρατήρηση ενισχύει την υπόθεση, ότι οι πρώτες Νεαρές αποτέλεσαν τον πυρήνα της συλλογής, που συμπληρώθηκε στη συνέχεια με διαδοχικές προσθήκες (κατά μάλλον τυχαίο τρόπο) για να φθάσει στην τελική μορφή της.

Όσον αφορά στο χρονικό διάστημα, μέσα στο οποίο απολύθηκαν οι Νεαρές, με βάση το περιεχόμενό τους πιθανολογείται ότι η γένεσή τους συνδέεται άμεσα με την αναθεώρηση από τον Λέοντα του κωδικοποιητικού έργου του πατέρα του. Όπως εκτίθεται πιο κάτω, η κωδικοποίηση σε 40 βιβλία του Βασιλείου Α' υποβλήθηκε επί Λέοντος σε νέα επεξεργασία τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και, κυρίως, ως προς τη δομή. Το αποτέλεσμα της νέας αυτής επεξεργασίας δημοσιεύθηκε ως νέα κωδικοποίηση σε 60 βιβλία, «τὰ βασιλικά ξ' βιβλία». Οι ιουστινιάνειες διατάξεις κατά την ένταξή τους στην κωδικοποίηση αυτή συχνά δέχθηκαν παρεμβλήματα με στόχο την εναρμόνισή τους προς νεότερες ρυθμίσεις που είχαν εισαχθεί με τις Νεαρές του Λέοντος.²⁵

Από την παρατήρηση αυτή μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα, ότι οι Νεαρές – τουλάχιστον εκείνες που έχουν επηρεάσει το κείμενο της ανακωδικοποίησης, όπως αυτό μας έχει διασωθεί, συμπεριλαμβανομένων και των εκκλησιαστικού ενδιαφέροντος Νεαρών· βλ. πιο κάτω – αποτέλεσαν το αντικείμενο νομοθετικής δραστηριότητας πριν από την τελική κατάρτισή της.²⁶ Δεδομένου ότι η ολοκλήρωση των κωδικοποιητικών εργασιών τοποθετείται με πειστικά επιχειρήματα στο δωδεκάμηνο μεταξύ Αυγού-

25. M. Th. FÖGEN, „Legislation und Kodifikation des Kaisers Leon VI.“, *SG III* (ό.π. σμμ. 2) σ. 23-35.

26. FÖGEN, ό.π. σ. 30 επ. Στους σχολιαστές του 12ου αιώνα επικρατούσε η αντίληψη, ότι οι Νεαρές του Λέοντος ολοκληρώθηκαν, δηλαδή απέκτησαν υπόσταση ως αυτοτελείς νόμοι, μετά την κωδικοποίηση. Βλ. το σχόλιο του Θεοδώρου Βαλασαμώνας στον κανόνα 6 της Πενθέκτης Συνόδου, όπου σε σχέση με τη Ν. 79 γράφονται τα ακόλουθα: «Ἔστι δὲ ὁ παρὰ τῆς τοιαυτῆς νεαρᾶς ἀναρθεθεὶς νόμος κεφ. κη' τοῦ α' τίτλου τοῦ γ' βιβλίου τῶν βασιλικῶν, κεφ. ὄν κζ' τῆς ραγ' ἰουστινιανείου νεαρᾶς» (ΠΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ, τ. Β' σ. 319₁₇₋₂₀).

στου 888 και Αυγούστου 889 (βλ. πιο κάτω 5.3.8), πρέπει οι Νεαρές – τουλάχιστον κατά το μεγαλύτερο μέρος τους – να εκδόθηκαν (ως διατακτικό μέρος νόμου) πριν από το χρονικό αυτό διάστημα.

Την τοποθέτηση των Νεαρών στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Λέοντος επιβάλλει ακόμη και η ταυτότητα των αρχών, προς τις οποίες αυτοί οι νόμοι απευθύνθηκαν, επειδή κατονομάζονται ως αποδέκτες δύο μόνον πρόσωπα: αφενός μεν ο πατριάρχης Στέφανος, νεότερος αδελφός του Λέοντος, που πατριάρχησε πιθανότατα από τον Δεκέμβριο 886 μέχρι τον Μάιο 893, αφετέρου δε ο Στυλιανός Ζαούτζης, ως «μάγιστρος των θείων οφφικίων»,²⁷ που διετέλεσε φορέας πολύ υψηλών αξιωμάτων από το 886 μέχρι – το αργότερο – το 899.²⁸

Επί πλέον δεν μπορεί να αγνοηθεί κατά τη χρονολόγηση των Νεαρών και η συμπεριφορά αυτού του ίδιου του αυτοκράτορα, ειδικότερα δε η αντίθεσή της προς τη νομοθεσία του. Συγκεκριμένα, το 894 συνήψε δεύτερο γάμο με την Ζωή, την κόρη του παραπάνω Ζαούτζη, και το 899 τρίτο γάμο με την Ευδοκία. Στη Νεαρά 90 εκφράζεται η απορία του συντάκτη του κειμένου για την έλλειψη πολιτειακού νόμου που να συμπορεύεται με την κανονική απαγόρευση της σύναψης δεύτερου, τρίτου κ.λπ. γάμου:

«...μάλιστα γε και πολιτικοῦ νόμου, οὐκ οἶδ' ὅπως, μὴ συμφωνεῖν ἐθέλησαντος τῷ δόγματι τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ μέμψεως ἀφιέντος τοὺς μέχρι τῆς δευτέρας γαμικῆς μὴ στέρξαντας κοινωνίας». Στη

---

27. Το αξίωμα του «μαγίστρου των θείων οφφικίων» κατά μεν την πρόωμη βυζαντινή περίοδο βρισκόταν στην κορυφή της διοικητικής ιεραρχίας, ενώ από τον 8ο ή τον 9ο αιώνα αποτελούσε απλό τίτλο. Ο Λέων, θέλοντας προφανώς να μιμηθεί τον Ιουστινιανό (με έμμεση αναφορά στον Τριβωνιανό), προσαγορεύει τον Στυλιανό ως φορέα ενός αξιώματος που δεν υφίστατο μεν πλέον, ἀλλ' απηχούσε ωστόσο την πραγματικότητα, επειδή ο ευνοούμενος του είτε ως «λογοθέτης του δρόμου» είτε ως «βασιλε(ι)οπάτωρ» ασκούσε καθήκοντα σημερινού πρωθυπουργού. Βλ. σχετικώς SCHMINCK, „Frömmigkeit“ κ.λπ. (ό.π. σμμ. 23) σμμ. 127 και ΕΙΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αυτοκρατορική εξουσία και πολιτική πρακτική. Ο ρόλος του παραδυναστεύοντος στη βυζαντινή διοίκηση (τέλη 8ου-αρχές 11ου αιώνα)*, Αθήνα 2008, σ. 179 σμμ. 53.

28. Βλ. SCHMINCK, „Frömmigkeit“ κ.λπ. (ό.π.) σ. 91. Τον χρόνο της έκδοσης των Νεαρών ο SIGNES CODOÑER, ό.π. (σμμ. 16) τοποθετεί περίπου μεταξύ 887 και 893· συσχετίζοντας ωστόσο με μαζικά επιχειρηματολογία τα αξιώματα του μαγίστρου των θείων οφφικίων και του βασιλειοπάτορος, δεν αποκλείει τη χρονολόγηση μέχρι και το 899, χρόνο θανάτου του Στυλιανού Ζαούτζη (βλ. πιο πάνω), στην επιρροή του οποίου αποδίδει μεγάλη σημασία (σ. 18 επ.).

συνέχεια ακολουθεί η απαγόρευση: «*Τοιγαροῦν ἡμεῖς τοὺς τῶ Πνεύματι δοκοῦσιν ἐπόμενοι ὀρίζομεν τοὺς εἰς τριγαμίαν καταστάντας ὑποκειῖσθαι τῇ δίκη ἣν περὶ αὐτῶν ὁ ἱερός κανὼν ἐξενήνοχεν*».

Με τη Νεαρά δε 91 καταδικάστηκε η παλλακεία (την οποία επίσης τελικώς δεν απέφυγε μετά τον τρίτο του γάμο ο Λέων): «*Ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἀδιαφορίας καὶ τὴν περὶ παλλακῆς κρίσιν ὀρᾶται ποιούμενος ὁ τοῖς οὕτως ἐπιψόγως συμφθειρεσθαι παλλακαῖς οὐκ αἰδούμενος συγχωρῶν νόμος. (...) ἡμῖν δ' ἀπαγορεύεται κατὰ τὰ θεῖα καὶ πρόποντα χριστιανοῖς ἐντάλματα ἢ τοιαύτη ὕβρις οὐ μόνον τῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ τῆς φύσεως*».

Η φύση των Νεαρῶν του Λέοντος, που κατὰ την κρατούσα ἀποψη²⁹ – ενισχυόμενη και από τις επικεφαλίδες στα κείμενα των ομιλιῶν του³⁰ – ἔχουν συνταχθεῖ ἀπὸ τον ἴδιο, προκαλεῖ πολλά ερωτηματικά, γιατί μερικές δεν ἔχουν κανονιστικό περιεχόμενο, ἀλλὰ θυμίζουν περισσότερο πραγματεία γύρω ἀπὸ τη σκοπιμότητα μίας ἤδη υπάρχουσας ρύθμισης. Ἀρκεῖ να ανατρέξουμε στο κείμενο της Νεαρᾶς 35, που απλῶς επικύρωσε τη διάταξη της *Εισαγωγῆς* 40.45 σχετικά με την ἀρπαγὴ γυναικῶν. Ἀφοῦ ἐξέθεσε ο συντάκτης του κειμένου τις παλαιότερες ρυθμίσεις συνεχίζει ως ἐξῆς:

«*Ταῦτα μὲν ἐδόκει τοῖς πάλαι· ὁ δ' ἀείμνηστος ἡμῶν πατὴρ οὐκ εἰς μόνην τὴν ἀρπαγὴν τοῦ γυναικίου ἀποσκοπήσας, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ ἄλλα παρακολουθήματα, πρὸς ἐκεῖνα τὴν ψῆφον ἐναρμόζεται καὶ θεσπίζει, μετὰ μὲν ὄπλων ἤτοι ξιφῶν ἢ ἄλλων τινῶν ἄνευ ξίφους ἀνααιρετικῶν τῆς*

29. Βλ. H. MONNIER, *Les Nouvelles de Léon le Sage*. [Bibliothèque des Universités du Midi, fasc.XVII.] Bordeaux-Paris 1923, σ. 4 επ.: SPULBER, ὀ.π. (σημ. 22) σ. 62 επ.: NOAILLES στην ἔκδοση NOAILLES / DAIN (ὀ.π. σημ. 17) σ. IX. Πολύ διατακτικὸς δέχεται στο θέμα αὐτὸ ο OSTROGORSKY, *Geschichte* (ὀ.π. 4 σημ. 72) σ. 202. Πρβλ. και HUNGER, *Prooimion* κ.λπ. (ὀ.π. 1 σημ. 16) σ. 42 και σημ. 112, ο οποίος δέχεται την παρότητα του Λέοντος για μέρος τουλάχιστον των Νεαρῶν. Υποστηρίζει, ωστόσο, ὅτι μπορεῖ να εἶχε κάποια συμμετοχὴ στη σύνταξη των νόμων και ο Στυλιανὸς Ζαούτζης. Οι VAN DER WAL / LOKIN (σ. 86) επιχειρηματολογοῦν ως ἐξῆς για να στηρίξουν την προέλευση των Νεαρῶν ἀπὸ την αυτοκρατορικὴ γραφίδα: «*Le style excessivement verbeux, circonstancié et prétencieux de ces Nouvelles trahit la plume de l'empereur en personne, plutôt que des juristes compétents de la chancellerie impériale*».

30. Ὅπως μου ἐπεσήμανε η συνάδελφος κ. Θεοδώρα Ἀντωνοπούλου, η επικεφαλίδα της *Συλλογῆς* συμπίπτει με τις επικεφαλίδες πολλῶν ομιλιῶν του Λέοντος, με ἐκείνη δε της ομιλίας 23 ταυτίζεται: *Λέοντος ἐν Χριστῶ τῶ ἀθανάτῳ πάντων βασιλεῖ εὐσεβοῦς βασιλέως λόγος*. Βλ. TH. ANTONOPOULOU, *Leonis VI Sapientis imperatoris byzantini Homiliae*. [Corpus Christianorum. Series graeca, 63.] Turnhout 2008, σ. 305.

ἀρπαγῆς γεγενημένης, ξίφει τιμωρεῖσθαι τὸν διασάμενον, ὡς δι' ὧν μεθ' ὄπλων ἐπὶ τὴν προᾶξιν ἐχώρησεν οὐκ ὄντος αὐτοῦ καὶ μαιφονίας ἀθώου· τοὺς δὲ συνεπειλημμένους ἢ συνειδότας ἢ συνεισάγοντας σπουδὴν ῥίνος ἐκτομῆ καὶ μάστιγι καὶ κουρεία τῇ ἐν χρῶ τιμωρεῖσθαι. Ὅπλων δὲ μὴ συμπαρόντων τῇ θία, μὴ μέχρι φόνου τὴν δίκην ὁρᾶν ὡς οὐδὲ τῆς μαιφονίας χώραν ἐχούσης, ἀλλὰ τὸν μὲν αὐθέντην τῆς ἀρπαγῆς εἰς χειρὸς κινδυνεύειν ἀποκοπὴν, τοὺς δὲ συνυπουργησαμένους ἢ κοινωνήσαντας ἄλλως μάστιγι καὶ κουρεία καὶ ὑπερορία τὴν δίκην εἰσπράττεσθαι. Περὶ μὲν οὖν τῆς εἰς τὸ σῶμα ζημίας οὗτος ὅρος· ἂ δ' εἰς χρήματα ἀφορᾷ, ταῦτα τὸ ἀμεταποίητον καὶ ἐνεργὸν συγκεχώρηται φέρειν τῆς ἀρχῆθεν νομοθεσίας. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὁ ἡμέτερος ἀποθεσπίζει πατήρ· οἷς σύμφηφον γνώμην καὶ ἡμεῖς ἀναδεχόμενοι τὴν τε ἐν τῷ παρόντι καιρῷ καὶ τῷ εἰς ἔπειτα τιμὴν τε καὶ ἐνέργειαν τῇ νομοθεσίᾳ ἐπισφραγιζόμεθα.

Το ίδιο ισχύει και για τη Νεαρά 38, που περιέχει μάλλον συμβουλή παρά κανόνα δικαίου, καθώς και για τις Νεαρές 99 και 107 σχετικά με την επαναφορά σε ισχύ νόμων που είχαν περιπέσει σε αχρησία.³¹

Εξάλλου, επειδή τα θέματα, στα οποία αναφέρονται οι ρυθμίσεις των Νεαρών είναι συνήθως περιθωριακής σημασίας, διατύπωσε η Marie Theres Fögen³² την υπόθεση, ότι πρόκειται για νομοθετική εργασία που υπήρξε συνοδευτική της κωδικοποίησης και συνετελέσθη στη διάρκεια αυτής, με αφορμή είτε τυχαία επισήμανση του συγκεκριμένου κάθε φορά προβλήματος είτε την υποβολή ερωτήματος προς τον αυτοκράτορα από την επιτροπή της κωδικοποίησης – πράγμα που δικαιολογεί την ἔλλειψη προγράμματος γενικότερης νομοθετικής πολιτικής.³³ Παραμένει όμως η απορία, γιατί κατά την τελική διατύπωση των διατάξεων των Βασιλικών λήφθηκαν υπόψη ορισμένες μόνο Νεαρές και όχι όλες.³⁴

31. Πρβλ. και τις Ν. 18, 21, 44, 48, 97 κ.ά.

32. FÖGEN, „Legislation“ κ.λπ. (ό.π.) σ. 31. Τη σύνδεση της έκδοσης των Νεαρών με τη σύνταξη της κωδικοποίησης αποκρούει κατηγορηματικά ο SIGNES CODOÑER, ό.π. (σημ. 16).

33. Βλ. SIMON, Gesetzgebung σ. 43 επ.

34. Σε αυτό το ερώτημα προσπαθεί η FÖGEN, „Legislation“ κ.λπ. (ό.π.) να δώσει απάντηση αφενός μεν με μία ενδιαφέρουσα θεωρητική κατασκευή ως προς τη δεσμευτικότητα της θέλησης του εκάστοτε νομοθέτη, βασισμένη εν μέρει και στις αχχές του νομικού θετικισμού, αφετέρου δε με τη διαπίστωση ότι ορισμένες ρυθμίσεις του Λέοντος, απόλυτα συμβατές με τα δεδομένα της εποχής του, ήταν ασυμβίβαστες με τις διατάξεις της κωδικοποίησης. Όπως εύστοχα παρατηρεί (σ. 34), για να ανατραπεί με τη Ν. 72 η αρχή τὸ ψιλὸν σύμφωνον ἀγωγὴν οὐ τίκτει, θα ἔπρεπε να ξαναγραφούν αρκετά βιβλία του Πανδέκτη.

Η σχέση εξάρτησης της έκδοσης των Νεαρών από την κωδικοποιητική εργασία δεν πρέπει να οδηγήσει στο συμπέρασμα, ότι με την ολοκλήρωση της κωδικοποίησης υπήρχαν ήδη οι 113 Νεαρές υπό τη μορφή, με την οποία μας έχουν παραδοθεί στη *Συλλογή*. Κατά την άποψή μου, το πιθανότερο είναι ότι μέσα στα στενά χρονικά πλαίσια που είχε στη διάθεσή της η επιτροπή, την οποία συγκρότησε ο Λέων για να ολοκληρώσει την αναθεώρηση της αρχικής κωδικοποίησης σε 40 βιβλία του Βασιλείου Α', οι νέες ρυθμίσεις αποφασίζονταν στη βασική τους υπόσταση, δηλαδή μόνον ως προς το διατακτικό μέρος, με τη σειρά που υπαγόρευαν οι εργασίες της επιτροπής. Αυτό το υλικό σε κάποιο – μη δυνατόν να προσδιοριστεί επακριβώς – μεταγενέστερο χρονικό σημείο διαμορφώθηκαν σε πλήρεις αυτοτελείς Νεαρές με την προσθήκη μακροσκελέστατων συνήθως, πάντως ομοιόμορφων κατά τη δομή προοιμίων,³⁵ όπου κατά κανόνα προβάλλεται η *ratio legis* κατ' αντίθεση προς τη σπάνια μνημονευόμενη *occasio legis*.

Έτσι μπορεί να εξηγηθεί και η παρουσία μέσα στη συλλογή Νεαρών που κατά ζεύγη ταυτίζονται ως προς το περιεχόμενο της ρύθμισης που εισάγουν (βλ. πιο πάνω). Είναι δηλαδή ενδεχόμενο να συντάχθηκαν – ίσως από τον ίδιο τον αυτοκράτορα – σε αυτό το στάδιο περισσότερα από ένα προοίμια για το ίδιο κείμενο, αργότερα δε από αβλεψία ή και σκόπιμα (για λόγους πληρότητας) να περιλήφθηκαν όλα στη *Συλλογή*.³⁶ Με την υπόθεση ότι το διατακτικό μέρος των Νεαρών αφενός και τα προοίμιά τους αφετέρου συντάχθηκαν σε διαφορετικό χρόνο, είναι δυνατόν ίσως να ερμηνευθούν οι ιδιομορφίες της νομοθεσίας του Λέοντος, ειδικότερα η συχνά μεγάλη διαφορά από άποψη έκτασης μεταξύ προοιμίου και διατακτικού μέρους ή το περίεργο φαινόμενο, να αντιμετωπίζονται χωριστά, δηλαδή με διαφορετικές Νεαρές, οι δύο πλευρές του ίδιου προβλήματος (π.χ. η παραφροσύνη ως λόγος διαζυγίου, που ρυθμίζεται, αν μεν πρόκειται για τη σύζυγο με τη Νεαρά 111, αν δε για τον σύζυγο με τη Νεαρά 112).³⁷

35. Τη θεωρία αυτή ο SIGNES CODONER, ό.π. (σημ. 16) σ. 30 χαρακτηρίζει μεν ως ελκυστική, αλλά προβάλλει ότι δεν υπάρχουν μαρτυρίες για να τη στηρίξουν: “This explanation is tempting but no evidence can be adduced in support of it”.

36. Κατά τον SIGNES CODONER, ό.π. σ. 17, το προοίμιο της όλης *Συλλογής* και η Νεαρά 1 αποτελούσαν αρχικώς δύο εναλλακτικές συνθέσεις ενός εισαγωγικού κειμένου για τον πυρήνα της *Συλλογής*, δηλαδή κατ' αυτόν τις Νεαρές 2-68, οι οποίες συνθέσεις τελικώς περιελήφθησαν και οι δύο στη *Συλλογή*.

37. Μολονότι θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, ότι η διάσπαση στη ρύθμιση συναφών

Εξαίρεση στην πιο πάνω χρονική αλληλουχία (αρχικής) έκδοσης και (τελικής) συμπλήρωσης αποτέλεσαν κατά πάσαν πιθανότητα ορισμένες εκκλησιαστικές Νεαρές, η όλη δομή των οποίων μαρτυρεί την ευθύς εξ αρχής αυτοτελή μορφή κατά την απόλυσή τους. Πράγματι οι Νεαρές 5 και 17 μνημονεύουν διάβημα του πατριάρχη, που υπήρξε η αφορμή της έκδοσης των δύο νόμων, η δε Νεαρά 5 καταλήγει σε επίλογο με εντολή δημοσίευσης – μοναδικό παράδειγμα μαζί με τη Νεαρά 40 μεταξύ των 113 Νεαρών.³⁸ Την αυτοτελή εξέλλου έκδοση της Νεαράς 17 δηλώνει ίσως το γεγονός, ότι έχει διασωθεί και σε επιτομή με ιδιαίτερη χειρόγραφη παράδοση (βλ. πιο κάτω).

Από άποψη αντικειμένου ρυθμίσεως είναι αξιο παρατηρήσεως ότι 35 Νεαρές, δηλαδή το ένα τρίτο περίπου από τις 113 της συλλογής, είναι αφιερωμένες σε θέματα εκκλησιαστικά. Πρόκειται για τις Νεαρές 2-17, 54, 55, 58, 65, 68, 73-76, 79, 86-91, 96, 97 και 109. Από την ανάλυση του περιεχομένου τους προκύπτει, ότι με τους νόμους αυτούς σκοπήθηκε είτε, στις περισσότερες περιπτώσεις, η απόλυση αντιθέσεων ανάμεσα σε διατάξεις της ισχύουσας πολιτειακής νομοθεσίας (προερχόμενες συνήθως από την ιουστινιάνεια περίοδο) που αφορούσαν στην Εκκλησία και σε επιταγές των ιερών κανόνων ή άλλων κανόνων δικαίου εκκλησιαστικής προέλευσης, είτε, σπανιότερα, η κάλυψη κενών. Την εναρμόνιση αυτή του δικαίου της Πολιτείας και του δικαίου της Εκκλησίας³⁹ επιτύχανε ο νομοθέτης τόσο με την κατάργηση ή τροποποίηση παλαιών νόμων που εμφάνιζαν προφανή αντίθεση προς τους ιερούς κανόνες όσο και με την εισαγωγή νέων ρυθμίσεων.

Οι ιεροί κανόνες όμως, οι οποίοι – στο μέτρο που διαπιστώνονται είτε με ρητή μνεία, είτε με κατά το μάλλον ή ήττον σαφή υπαινιγμό – αποτέλε-

---

θεμάτων είχε ως λόγο την εμφάνιση μεγαλύτερου αριθμού Νεαρών, προκειμένου η συλλογή να ανταγωνιστεί σε όγκο τη *Συλλογή των 168 Νεαρών* του Ιουστινιανού, η οποία ήταν βεβαίως γνωστή στον Λέοντα.

38. Η γενική έλλειψη επιλόγων με εντολή δημοσίευσως αποτελεί αδιάφευστο τεκμήριο του ότι οι Νεαρές, με ελάχιστες ίσως εξαιρέσεις, δεν εκδόθηκαν ευθύς εξ αρχής ως ολοκληρωμένα κείμενα νόμων. Είναι προφανές ότι, όταν εκ των υστέρων προστέθηκαν τα προοίμια, η προσθήκη επιλόγων με – περιττή πλέον – εντολή δημοσίευσης και το άλλο, γνωστό από το παρελθόν (πρβλ. τις Νεαρές του Ιουστινιανού), περιεχόμενό τους δεν θα είχε κανένα νόημα.

39. Πρβλ. MONNIER, ό.π. σ. 23 επ., SPULBER, ό.π. σ. 78.

σαν την αφορμή για την ανάπτυξη της συγκεκριμένης νομοθετικής δραστηριότητας παρουσιάζαν ένα κοινό χαρακτηριστικό: Επρόκειτο είτε για κανόνες των Συνόδων του Τρούλλου (Πενθέκτης), Β' Νικαίας (Ζ' Οικουμενικής) και της λεγόμενης Πρωτοδευτέρας, είτε για τους κανόνες των «Αποστόλων», των Τοπικών Συνόδων και των Πατέρων. Ήταν δηλαδή κανόνες που είχαν θεσπιστεί ή κυρωθεί από συνόδους των 7ου-8ου αιώνων και, επομένως, δεν καλύπτονταν από την ιουστινιάνεια Νεαρά 131, που είχε εξομοιώσει από άποψη τυπικής ισχύος (αυτοκρατορικούς) νόμους και ιερούς κανόνες, δοθέντος ότι η Νεαρά αυτή περιορίζει την εφαρμογή της στις τέσσαρες πρώτες Οικουμενικές Συνόδους που τις απαριθμούσε στο κείμενό της.

Αυτό το κοινό χαρακτηριστικό των κανόνων, που προκάλεσαν την έκδοση των 35 εκκλησιαστικού περιεχομένου Νεαρών, δύσκολα μπορεί να αποδοθεί σε σύμπτωση· είναι κατά συνέπεια δικαιολογημένη η ακόλουθη υπόθεση. Ανεξάρτητα από το ποιος είχε την πρωτοβουλία για την έκδοση των συγκεκριμένων Νεαρών, ο αυτοκράτορας δηλαδή ή ο πατριάρχης και η σύνοδος, βέβαιο είναι πάντως ότι οι κανόνες όλων των συνόδων που συνήλθαν μετά τη Σύνοδο της Χαλκηδόνος δεν είχαν την τυπική ισχύ νόμου, άρα δεν διέθεταν τη δύναμη να ανατρέψουν διατάξεις του πολιτειακού δικαίου, έστω κι αν ήταν μεταγενέστεροι, αν είχαν δηλαδή εκδοθεί ή κυρωθεί μετά από εκείνες. Για να επικρατήσει η ρύθμιση των κανόνων ήταν προφανώς ανάγκη να επαναληφθεί το περιεχόμενό τους με νομοθετική πράξη του αυτοκράτορα. Αυτό ακριβώς συνετελέσθη με τις εν λόγω 35 Νεαρές. Για να μην είναι ωστόσο υποχρεωμένος ο νομοθέτης να επανέρχεται συνεχώς εκδίδοντας τέτοιους νόμους, κατά την καταχώριση της ιουστινιάνειας Νεαράς 131 στα Βασιλικά προστέθηκαν όλες οι οικουμενικές σύνοδοι που είχαν συνέλθει μετά τον 5ο αιώνα, δηλαδή η Πέμπτη, η Έκτη (= Πενθέκτη) και η Εβδόμη, με παρέμβλημα στο νέο κείμενο (= Β. 5.3.2).⁴⁰ Έτσι προσδόθηκε στους κανόνες και αυτών των συνόδων η τυπική ισχύς πολιτειακού νόμου.⁴¹ Πέρα απ' όλα τα άλλα αυτή η interpolatio αποδεικνύει ότι οι εκκλησιαστικές Νεαρές εκδόθηκαν στη βασιική τους μορφή πριν από την ολοκλήρωση της κωδικοποίησης.

40. Στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσης των Νεαρών του Ιουστινιανού (SCHÖLL / KROLL) σ. 654 στίχ. 25 και σ. 655 στίχ. 6 σημειώνεται ότι εκτός από τα Βασιλικά έχει τον αριθμό επτά συνόδων και το κείμενο της Νεαράς 131 στον κώδικα Marcianus gr. 179 (13ος αι.), δηλαδή στο κατ' ουσίαν μοναδικό χειρόγραφο της Συλλογής των 113 Νεαρών (βλ. πιο πάνω).

41. Βλ. SP. TROIANOS, „Die kirchenrechtlichen Novellen Leons VI. und ihre Quellen“, *Novella Constitutio* σ. 233-247 και σε ελληνική μετάφραση με προσθήκες «Οι εκκλησιαστικές Νεαρές του Λέοντος ζ' και οι πηγές τους», ΣΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Οι Νεαρές κ.λπ.* (ό.π.) σ. 445-467.

Στις υπόλοιπες Νεαρές, εκτός από τις εκκλησιαστικές, η μη ορατή ύπαρξη ενός συγκεκριμένου νομοθετικού προγράμματος παράλληλου προς την κωδικοποιητική εργασία καθιστά την ομαδοποίησή τους με βάση το αντικείμενο της ρύθμισης πρακτικώς αδύνατη.⁴² Στις 80 περίπου (μετά την αφαίρεση των 35) Νεαρές ρυθμίζονται, με άνιση ωστόσο κατανομή, θέματα από όλους τους άλλους κλάδους του δικαίου, κυρίως του ιδιωτικού (δίκαιο των προσώπων, οικογενειακό, εμπράγματο και κληρονομικό δίκαιο). Αλλά και ο χώρος του δημόσιου δικαίου, το δικονομικό δίκαιο και κυρίως το ποινικό εκπροσωπούνται με αρκετές Νεαρές. Επισημαίνεται πάντως, ότι με τις Νεαρές δεν αντιμετωπίζονται σοβαρά πολιτικά ή κοινωνικά προβλήματα, των οποίων η ύπαρξη μαρτυρείται από τους ιστορικούς της εποχής εκείνης, αλλά μάλλον προβάλλονται ορισμένα ιδεώδη, όπως η ισότητα, η δικαιοσύνη, η φιλανθρωπία, η επιείκεια, ώστε να μπορεί περισσότερο να γίνει λόγος για μοναδικό παράδειγμα στη βυζαντινή ιστορία «συμβολικής νομοθεσίας», μη στερούμενης ωστόσο λειτουργικότητας, γιατί καθοδηγούσε τον άνθρωπο να ξαναβρεί τον χαμένο προσανατολισμό του μέσα σε ένα χαώδη κόσμο.⁴³

Το γεγονός, ότι για ένα μεγάλο αριθμό Νεαρών διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός συγκεκριμένου κινήτρου, πρέπει να μας καταστήσει μάλλον επιφυλακτικούς ως προς το αν για τις υπόλοιπες Νεαρές, δηλαδή τις μη εκκλησιαστικές, πρέπει η πρωτοβουλία της έκδοσής τους να αποδοθεί σε περισσότερο ή λιγότερο τυχαία περιστατικά. Δεν αποκλείεται η περαιτέρω έρευνα να οδηγήσει και γι' αυτές στη διαπίστωση κάποιων γενικής φύσεως κινήτρων.

Μερικές από τις Νεαρές της Συλλογής παραδίδονται από ορισμένα χειρόγραφα σε μικρότερες ομάδες (βλ. πιο κάτω 5.4.6) ή και μεμονωμένες, αυτούσιες ή σε επιτομή. Υπό τη μορφή επιτομής έχει αποκτήσει κάποια αυτοτέλεια η χειρόγραφη παράδοση της Νεαράς 17.⁴⁴ Ιδιαιτερότητα, μέσα

42. Μόνο σε μεμονωμένες περιπτώσεις διαπιστώνεται ο σχηματισμός πολύ μικρών ομάδων Νεαρών. Βλ. π.χ. τις Νεαρές 24-27 για τις σχέσεις γονέων και τέκνων και τις σχετικές παρατηρήσεις της Μ. ΤΗ. FÖGEN, „Leon liest Theophilus. Eine Exegese der Novellen 24-27 des Kaisers Leon VI.“, *Novella Constitutio* σ. 83-97.

43. FÖGEN, „Gesetz“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 82) σ. 151 επ. Με το ίδιο περίπου σκεπτικό χαρακτηρίζει ο SIMON, *Gesetzgebung* σ. 47 τον νομικό κόσμο του Λέοντος ως «αφηρημένο σε υψηλό βαθμό και ιδεαλιστικά στυλιζαρισμένο».

44. Βλ. ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ / ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η Νεαρά 17 Λέοντος του Σοφού και μία επιτομή της», *Βυζαντινά Μελέτα* 1 (1988) 32-51 = ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές* κ.λπ. σ. 485-501.

όμως στην appendix B (B III 3) της *Μεγάλης Σύνοψης των Βασιλικών*, εμφανίζει επίσης η Νεαρά 110.⁴⁵ Τέλος, απαντά μεμονωμένο, πλήρες ή σε επιτομή, και το κείμενο των Νεαρών 5, 6, 12, 42, 51 και 56.⁴⁶

Ήδη πριν από δύο αιώνες υποστηρίχθηκε η θεωρία, ότι με τη *Συλλογή των 113 Νεαρών* ταυτίζεται ένα «τεύχος» με απαρίθμηση καταργημένων διατάξεων, το οποίο αναφέρεται στο προοίμιο του *Πρόχειρου Νόμου*. Αλλά για το θέμα αυτό θα γίνει λόγος πιο κάτω (5.3.6).

Οι Νεαρές του Λέοντος κατά τη διάρκεια των επόμενων μετά την έκδοσή τους αιώνων μνημονεύονται συχνά στη βυζαντινή νομική φιλολογία. Επί των Κοινηνών επιβεβαιώθηκαν με νόμους του Αλεξίου Α' και του Μανουήλ Α'. Περαιτέρω χρησιμοποιήθηκαν κατά τη σύνταξη όλων σχεδόν των συλλεκτικών και συμπληματικών νομικών έργων από τον 10ο αιώνα μέχρι την κατάλυση της αυτοκρατορίας, στα οποία απαντούν – σε διαφορετικό ωστόσο κάθε φορά μέτρο – αποσπάσματα από Νεαρές του Λέοντος, αναφορές στο περιεχόμενό τους ή συγκεκριμένες παραπομπές σε αυτές. Εκτεταμένη χρήση των Νεαρών διαπιστώνεται και στα έργα της ερμηνευτικής φιλολογίας. Ειδικότερα στα λεγόμενα νέα σχόλια των *Βασιλικών* λαμβάνονται συχνά οι ρυθμίσεις των Νεαρών υπόψη, στα σχόλια δε επί του *Νομοκάνονος εις ΙΔ' τίτλους* ή επί των ιερών κανόνων του Θεοδώρου Βαλσαμώνος και του Αλεξίου Αριστηνού παρατίθεται το διατακτικό μέρος πολλών Νεαρών είτε κατά λέξη είτε, συνηθέστερα, σε μορφή επιτομής. Τα ίδια συμπεράσματα επιτρέπει και η εκκλησιαστική νομολογία, στο μέτρο που μας είναι γνωστή. Στις δικαστικές αποφάσεις δικαιοδοτικών οργάνων της Εκκλησίας από την ύστερη βυζαντινή περίοδο γίνεται επίσης παραπομπή στις Νεαρές.⁴⁷

45. Βλ. Ν. SVORONOS, *La Synopsis major* (ό.π. 4 σμ. 36) σ. 99· πρβλ. και NOAILLES / DAIN, ό.π. σ. XLVIII επ.

46. Πρβλ. NOAILLES / DAIN, ό.π. σ. XLIX επ. Για τη Νεαρά 51 πρβλ. επίσης SVORONOS, ό.π. σ. 134. Η Νεαρά αυτή εμφανίζεται επίσης και στον Codex Scorialensis R-I-15, ένα από τα χειρόγραφα των παραρτημάτων της *Synopsis Basiliconum maior*, όχι πάντως μέσα στη χειρόγραφη παράδοση του συνδυασμού συναφών κειμένων. Πρβλ. *Repertorium* σ. 62 αριθ. 37. Η αυτοτελής χειρόγραφη παράδοση της Νεαράς 42 δεν ήταν γνωστή στους NOAILLES / DAIN. Αυτή παραδίδεται μεμονωμένα σε δύο πολύ παλαιά σιναιτικά χειρόγραφα: στον μικρογράμματο περγαμινό κώδικα αρ. 153 του τέλους του 10ου ή των αρχών του 11ου αιώνα (νέα ευρήματα) και στον κώδικα αρ. 1115 (foll. 89v-94v) του 11ου αιώνα. Πρβλ. *Repertorium* σ. 312 αριθ. 5 και 318 αριθ. 3.

47. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές κ.λπ.* σ. 33-35, όπου λεπτομερείς παραπομπές στα συλλε-

Η «σταδιοδρομία» των Νεαρών του Λέοντος πέρα από τα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας υπήρξε εντυπωσιακή. Η διάδοσή τους δεν περιορίστηκε στις γειτονικές χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης – σε πολλές περιπτώσεις μέσω του *Συντάγματος* του Βλάσταρη – και στη Ρωσία, αλλά και στη Δύση, όπου εμφανίζονται στη νομική φιλολογία συχνότερα απ' όσο θα περιέμενε κανείς.⁴⁸

Εκτός από τις Νεαρές που περιέχονται στη *Συλλογή των 113 Νεαρών* σώζονται ακόμη τέσσαρες Νεαρές, αποδιδόμενες και αυτές στον ίδιο αυτοκράτορα.⁴⁹ Ως προς τη γνησιότητα ωστόσο κάποιων από τα κείμενα αυτά, εκφράζονται έντονες αμφιβολίες για περισσότερους από έναν λόγους, που αφορούν άλλοι μεν μόνο στα εξωτερικά στοιχεία, άλλοι δε και στο περιεχόμενό τους. Σε μελέτη που δημοσιεύθηκε πριν από μερικά χρόνια απέδειξε με πειστικά επιχειρήματα ο Andreas Schminck, ότι δύο από τις τέσσαρες Νεαρές δεν είναι αυθεντικές.⁵⁰ Αυτές οι δύο Νεαρές αφορούν στην εκποίηση ακινήτων η πρώτη και στους συμβολαιογράφους η δεύτερη. Επί των δύο άλλων, που φέρουν τις επικεφαλίδες «*Κατάκρισις ἐκτεθεισα εἰς τοὺς κριτὰς παρὰ Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου τῶν εὐσεδῶν βασιλέων*»⁵¹ και «*Νεαρὰ νομοθεσία Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου περὶ τοῦ ἀπὸ πρώτου γίνεσθαι πάσας τὰς ἐκδόσεις*», και αφορούν η πρώτη σε όσους δικαστές κρίνουν παρά τον νόμο και η δεύτερη στην κληρονομική διαδοχή στις εμφυτευτικές συμβάσεις, δεν υπάρχουν – τουλάχιστον μέχρι τώρα – εμφανή στοιχεία, τα οποία να προκαλούν αμφιβολία για τη γνησιότητά τους.

κικά, συμπληρωματικά και ερμηνευτικά έργα της ύστερης βυζαντινής και της μεταβυζαντινής περιόδου.

48. Πρβλ. SPULBER, ό.π. σ. 96-121.

49. Έκδοση: NOAILLES / DAIN, ό.π. σ. 376-378 = ΤΡΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές* κ.λπ. σ. 321-322. Τις δύο πρώτες εκδίδει και ο Α. SCHMINCK, „Novellae extravagantes' Leons VI.“, *Novella Constitutio* σ. 195-209 (η έκδοση στις σ. 198 και 204 επ.).

50. SCHMINCK, ό.π. (προηγ. σημ.). Για την ακρίβεια, το πρώτο κείμενο αποτελεί απόσπασμα από το *Επαρχικόν Βιβλίον* (βλ. πιο κάτω 5.6.1).

51. Βιβλιογραφία γι' αυτό το κείμενο βλ. στον ΤΗ. Ε. VAN BOCHOVE, *To Date and Not To Date. On the Date and Status of Byzantine Law Books*, Groningen 1996, σ. 65 ή, σε ελληνική μετάφραση από τον Αρχιμ. ΙΕΡΩΝΥΜΟ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟ, *Χρονολογώντας και Εξακριβώνοντας* [Βιβλιοθήκη βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου, 3.] Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σ. 97.

5.2.2. Οι Νεαρές των άλλων αυτοκρατόρων. Η νομοθετική παραγωγή των διαδόχων του Λέοντος ζ', μολονότι δεν φθάνει σε όγκο το έργο εκείνου, δεν είναι πάντως ασήμαντη. Σε αντίθεση προς τον Λέοντα που, όπως προαναφέρθηκε, κατά πάσαν πιθανότητα συνέταξε ο ίδιος όλες ή τουλάχιστον το μεγαλύτερο μέρος των Νεαρών του, επί των διαδόχων του συντάκτες των νόμων υπήρξαν υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι, δηλούμενοι ονομαστικώς στο κείμενο με τη σημείωση «ὑπήγορεύθη». ⁵² Η νομοθεσία των μετά τον Λέοντα Μακεδόνων αυτοκρατόρων περιλαμβάνει συγκεκριμένα τις Νεαρές που αποβλέπουν στον περιορισμό των κτήσεις των «δυνατών» και στη διατήρηση της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας των στρατιωτών του Ρωμανού Α' του Λακατηνού, ⁵³ τις Νεαρές για τους «δυνατούς» και για τα στρατιωτικά κτήματα, ⁵⁴ για τις δικαστικές δαπάνες, για τους φονείς και τον θεσμό του ασύλου, καθώς και για την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου, ⁵⁵ τις Νεαρές για την ακίνητη περιουσία των στρατιωτών και για τις ποινικές ρήτρες του

---

52. Βλ. SCHMINCK, Einzelgesetzgebung σ. 270 και σημ. 7 (με βιβλιογραφία). Πρβλ. και τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις της Μ. ΤΗ. FÖGEN, „Legislation in Byzantium: A Political and a Bureaucratic Technique”, *Law and Society in Byzantium* σ. 53-70 (61 επ.) ως προς τη «νομοπαρασκευαστική» διαδικασία κατά τον 10ο κυρίως αιώνα, αλλά και τους επόμενους.

53. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 595 και 628. Βλ. τις μακρές παρατηρήσεις του SCHMINCK, Einzelgesetzgebung σ. 271 επ. ως προς το κείμενο και τη χρονολόγηση αυτών των δύο νόμων, η σύνταξη των οποίων αποδίδεται στον μάγιστρο Κοσμά, πράγμα που, κατά τον SCHMINCK, μόνο για τη δεύτερη Νεαρά δεν πρέπει να αμφισβητηθεί.

54. Από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. κυρίως J. F. HALDON, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army, c. 550-950. A Study on the Origins of the stratiotika ktemata*. [Österr. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte, 357.] Wien 1979· R.-J. LILIE, „Die byzantinischen Staatsfinanzen im 8./9. Jahrhundert und die στρατιωτικά κτήματα”, *Byzantinoslavica* 47 (1987) 49-55· Μ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Στρατολογία και έγγεια στρατιωτική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 1989· W. T. TREATGOLD, *Byzantium and Its Army 284-1081*, Stanford, California 1995, σ. 171 επ. Βλ. επίσης διάφορες μελέτες του J. F. HALDON συγκεντρωμένες στον τόμο *State, Army and Society in Byzantium* από τη σειρά Variorum (Great Britain/USA) 1995.

55. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 656, 673-678. Η σύνταξη της πρώτης Νεαράς για τους φονείς (αριθ. 676) αποδίδεται στον μάγιστρο Κοσμά, ενώ των Νεαρών για τους «δυνατούς», της πρώτης για τις δικαστικές δαπάνες και της δεύτερης για τους φονείς (αριθ. 656, 674 και 677) στον πατριό και κοιαιώτωρα Θεόφιλο. Βλ. σχετικά SCHMINCK, Einzelgesetzgebung σ. 276 επ. (στις σ. 278 επ. βιογραφικά στοιχεία για τον Θεόφιλο). Εξάλλου οι Νεαρές για τα στρατιωτικά κτήματα και η δεύτερη για τις δικαστικές δαπάνες (αριθ. 673 και 675) έχουν συντα-

Ρωμανού Β',⁵⁶ τις Νεαρές για τους φονείς, για την απαγόρευση της ίδρυσης νέων μονών, για τον θεσμό της προτίμησης σε περίπτωση εκποίησης περιουσιακών στοιχείων από «δυνατούς» και για τις στρατιωτικές κτήσεις του Νικηφόρου Β' Φωκά,⁵⁷ τις Νεαρές του Ιωάννη Α' Τζιμισκή για τον δασμό των δούλων⁵⁸ και για την έγκριση του πρώτου τυπικού του Αγίου Όρους⁵⁹, τη

χθεί από τον πατρίκιο και κοιαιστώρα (που μαρτυρείται και ως μάγιστρος) Θεόδωρο τον Δεκαπολίτη. Βλ. SCHMINCK, ό.π. σ. 280 επ.

56. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 670a [690] και 691. Της μεν πρώτης από τις πιο πάνω Νεαρές φαίνεται ότι υπήρξε συντάκτης ο Θεόδωρος Δεκαπολίτης, ενώ της δεύτερης ο πατρίκιος και πρωτασηκρής Συμεών. Βλ. SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* σ. 282 επ., ο οποίος τον Συμεώνα, γνωστό και ως μάγιστρο και λογοθέτη (του δρόμου) που υπέβαλε σε νέα επεξεργασία τη *Σύνοψη των κανόνων* ταυτίζει με τον Συμεώνα τον Μεταφραστή (σ. 284-292, με εξαντλητική βιβλιογραφία), συγγραφέα αγιολογικών κειμένων.

57. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 699, 707e[712], 719, 720 και 721. Το κείμενο των δύο πρώτων νόμων συντάξε ο ανωτέρω (προηγ. σημείωση) Συμεών (SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* σ. 283 επ.). Για το νομοθετικό έργο του Νικηφόρου πρβλ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ, *Νικηφόρος Β' Φωκάς (963-969). Ο στρατηγός αυτοκράτωρ και το μεταρρυθμιστικό του έργο*. [Ιστορικές μονογραφίες, 12.] Αθήνα 1993, όπου επανεκδίδεται η τελευταία από τις πιο πάνω Νεαρές και προτείνονται λύσεις για τα προβλήματα (ακόμη και γνησιότητας) που παρουσιάζει ο συγκεκριμένος νόμος. Εξετάζεται και το ενδεχόμενο να προέρχεται όχι από αυτόν τον Νικηφόρο, αλλά τον Νικηφόρο Γ' Βοτανειάτη. Κατά τον SCHMINCK, ό.π. σ. 293 πρόκειται για πλαστογράφημα του 11ου αιώνα. Σε υποτιθέμενο νομοθέτημα του Νικηφόρου Φωκά αφορά η μελέτη της ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Τόμος-Νόμος Νικηφόρου Φωκά για την εκλογή αρχιερέων», *Βυζαντινά* 13 (1985) (= *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο*) 171-176, η οποία, υποστηρίζοντας ότι εκδόθηκε συνοδική πράξη και όχι νόμος, τονίζει πόσο εύκολη είναι η σύγχυση ως προς την προέλευση ενός κανόνα δικαίου, όταν πρόκειται για τη ρύθμιση εκκλησιαστικών ζητημάτων· πρβλ. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 703. Ο SCHMINCK, ό.π. σ. 294 επιμένει ωστόσο ότι υπήρξε νόμος. Μαρτυρείται η έκδοση και άλλων νόμων του Νικηφόρου Β', των οποίων όμως δεν σώζεται το κείμενο. Βλ. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 702, 718c[723] και 722 (που δημιουργεί κάποια προβλήματα γνησιότητας· SCHMINCK, ό.π. σ. 293).

58. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 754. Πρβλ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ, „Kriegsgefangene, Sklavenhandel und die Privilegien der Soldaten (Die Aussage der Novelle von Ioannes Tzimiskes)“, *Στέφανος – studia byzantina ac slavica Vladimiro Vavřinek ad annum sexagesimum quintum dedicata* (Prag 1995) (= *Byzantinoslavica* 56) 129-135. Για τις απόψεις που κατά καιρούς διατυπώθηκαν ως προς τον χρόνο απόλυσης της Νεαράς – κατά πάσαν πιθανότητα κατά τους τελευταίους μήνες του 971 – βλ. SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* σ. 296 επ. Για άλλα νομοθετήματα του Ιωάννη Α' βλ. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 728b και 741, καθώς και τον διαγεγραμμένο λόγω – όχι αναντίρρητων – αμφισβητήσεων αριθμό 726.

59. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 745. Αυτό το τυπικό που είναι γνωστό ως «Τράγος» (από την ύλη, στην οποία είναι γραμμένο το πρωτότυπο) είναι ιδιαίτερα σημαντικό, επειδή στο

Νεαρά του Βασιλείου Β' για διάφορα ζητήματα (όπως για τη μεταβίβαση ακίνητων κήσεων από τους «πένητες» προς τους «δυνατούς», για το ανίσχυρο της προβολής παραγραφής κατά του Δημοσίου, για την ποινή υψηλόβαθμων αξιωματούχων, αν διαπράξουν φόνο κ.λπ.),⁶⁰ το χρυσόβουλλο για τη Βενετία⁶¹ καθώς και το σιγίλλιο για την αρχιεπισκοπή Αχρίδος⁶² του ίδιου αυτοκράτορα,⁶³ τη Νεαρά κατά των στασιαστών του Κωνσταντίνου

έγγραφο αυτό σώζεται η αρχαιότερη ιδίοχειρη αυτοκρατορική υπογραφή. Ως προς τη γνησιότητά του που είχε αμφισβητηθεί στο παρελθόν δεν υπάρχει πλέον καμία αμφιβολία. Πρβλ. FR. DÖLGER, „Die Echtheit des Tragos“, *BZ* 41 (1941) 340-350 = Ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantinische Diplomatie*, Ettal 1956, σ. 215-324. Στη σύνταξη του τυπικού, που – κατά το κείμενό του – οφείλεται στον μοναχό της μονής των Στουδίου Ευθύμιο και τους γηγουμένους του Άθω, συνέπραξε κατά τον SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* σ. 298, τουλάχιστον ως προς τη διατύπωση, ο μάγιστρος και λογοθέτης Συμεών.

60. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 783. Η Νεαρά αυτή σώζεται σε δύο διατυπώσεις, στα δύο παραρτήματα της *Μεγάλης Σύνοψης*: παλαιότερο είναι μάλλον το κείμενο του παραρτήματος Α. Ως συντάκτη και των δύο διατυπώσεων δέχεται ο SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* σ. 305 επ. τον Ευστάθιο Ρωμαιοί (βλ. πιο κάτω 5.5.7). Πρβλ. F. TINNEFELD, „Zur Novelle Basileios' II. gegen den Landerwerb der Mächtigen im Bereich der Dorfgemeinden (1.1.996)“, *Χρυσά Πύλα. Essays presented to Igor Ševčenko on his eightieth birthday (...)*. = *Palaeoslavica* 10 (2002) 248-256.

61. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 781. Του κειμένου αυτού, που παρά την εξωτερική μορφή του ως μονομερούς πράξης – χρυσόβουλλο σιγίλλιο – αποτελεί στην ουσία διεθνή σύμβαση, αμφισβητείται από τον SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* σ. 307 η γνησιότητα, της οποίας, αντιθέτως, υπεραμύνονται σθεναρά οι CHR. GASTGEBER / O. KRESTEN σε βιβλιογραφικό σημείωμά τους στη *BZ* 101 (2008) 888-9.

62. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 806. Τη γνησιότητα αυτού του κειμένου έχει αμφισβητήσει με περισσότερα από ένα δημοσιεύματα η Ε. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΤΕΓΟΥ-ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ. Βλ. συγκεντρωμένες τις παραπομπές στον SCHMINCK, ό.π. σ. 308 σημ. 262.

63. Παραδίδεται επίσης (DÖLGER, *Regesten* αριθ. 772) μία Νεαρά του Βασιλείου Β' με αντικείμενο την κατάργηση της διάταξης του Νικηφόρου Β' για την ίδρυση νέων μονών. Ως προς τη γνησιότητα αυτής της Νεαράς εκφράζονται εύλογες επιφυλάξεις. Επειδή όμως το κείμενό της, που παραδίδεται και σε αξιόπιστα παλαιά χειρόγραφα, δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί πλαστογράφημα του 11ου αιώνα, όπως έχει υποστηριχθεί, προτείνει ο SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* σ. 298-303 την πολύ συζητήσιμη εκδοχή, ότι πρόκειται για σχέδιο νόμου που καταρτίστηκε από τον παρακοιμώμενο (αξιώμα αντίστοιχο την εποχή εκείνη με σημερινού πρωθυπουργού) Βασίλειο Λακατηνό, αλλά δεν υπεγράφη ποτέ από τον αυτοκράτορα. Τέλος, σε νομικά η φιλολογικά κείμενα γίνεται μινεία (DÖLGER, *Regesten* αριθ. 793, 802, 819, 820 και 821) και άλλων νομοθετικών πράξεων του Βασιλείου Β'. Ως προς την, όχι πάντοτε αναμφισβήτητη, αξιοπιστία αυτών των αναφορών βλ. SCHMINCK, ό.π. σ. 308-311.

Η',⁶⁴ τη Νεαρά για την αύξηση της επιχορήγησης προς την Αγία Σοφία⁶⁵ του Ρωμανού Γ' Αργυρού, τη Νεαρά για φορολογικές επιβαρύνσεις (επιβολή «αερικού»)⁶⁶ του Ρωμανού Δ' του Παφλαγόνος και, τέλος, τη Νεαρά για τα αξιώματα του «επί των κρίσεων»⁶⁷ και του «νομοφύλακος»⁶⁸ του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου.⁶⁹

64. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 823. Βλ. σχετικά πιο κάτω 5.7.2.

65. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 831. Ως προς το αν επί του Ρωμανού λήφθηκαν ορισμένα φορολογικά μέτρα (κατάργηση του «αλληλεγγύου»: DÖLGER, *Regesten* αριθ. 832) διατυπώνονται σοβαρές επιφυλάξεις.

66. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 846. Στη βιβλιογραφία για το «αερικό» που παραθέτει ο SCHMINCK, ό.π. σ. 317 σημ. 335 πρόσθεσε Ι. Χρ. ΤΟΡΝΑΡΙΤΗΣ, «Το αίνιγμα του βυζαντινού αερικού εν σχέσει με το ρωμαϊκόν aerarium και τον fiscum», *Αρχαίον βυζαντινού δικαίου* 1 (1930/31) 1-212 και 308-366· Ο ΙΔΙΟΣ, «Réponse au Professeur Fr. Dölger», *Αρχαίον βυζαντινού δικαίου*. Παράρτημα αρ.1 (Αθήνα 1933) 140-158.

67. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 863. Για το αξίωμα αυτό βλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνας). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας*. [Βυζαντινά κείμενα και μελέται, 37.] Θεσσαλονίκη 2004, ιδίως 202 επ. (με βιβλιογραφία).

68. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 863. Βλ. για την αμφισβητούμενη χρονολόγηση αυτής της Νεαράς Α. SCHMINCK, „Vier eherechtliche Entscheidungen aus dem 11. Jahrhundert“, *FM III* σ. 221-279 (221 σημ. 1). Για το περιεχόμενο της Νεαράς βλ. πιο πάνω σημ. 7 και P. SPECK, „Konstantinopel – ein Modell für Bologna? Zur Gründung einer Rechtsschule durch Imerius“, *Varia III*. [Freie Universität Berlin. Byzant.- Neugriech. Seminar. Ποικίλα βυζαντινά, 11.] (Bonn 1991) 307-348 (330, 341 επ.). Ο SPECK υποστηρίζει με σοβαρά επιχειρήματα, ότι το εμφανιζόμενο ως κείμενο της Νεαράς δεν είναι παρά το σχέδιο που εκπονήθηκε από τον Ιωάννη Μαυρόποδα – άποψη που όμως δεν έχει επικρατήσει. Πρβλ. και SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* σ. 319 επ. Πρβλ. επίσης ΣΤ. Δ. ΧΟΝΔΡΙΑΟΥ, *Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος και η εποχή του (ενδέκατος αιώνας μ. Χ.)*, Αθήνα 2002, που πραγματεύεται επισταμένως το Διδασκαλείον των νόμων, τον νομοφύλακα και γενικότερα την οργάνωση των νομικών σπουδών κατά τον 11ο αιώνα (σ. 215-232), δυστυχώς όμως με παρανοήσεις και αβάσιμες γενικεύσεις. Είναι άξιο παρατηρήσεως ότι με τη Νεαρά επαναφέρονται σε ισχύ οι ιουστινιάνειες διατάξεις για την επιλογή των συνηγόρων, που είχαν στο μεταξύ ατονήσει, ενώ παρασιωπώνται τελείως όσα προέβλεπε το *Επαρχικόν Βιβλίον* (βλ. πιο κάτω 5.6.1) για την εκπαίδευση των συμβολαιογράφων.

69. Εκτός από την πιο πάνω Νεαρά παραδίδεται και το κείμενο του δεύτερου τυπικού του Αγίου Όρους που δεν αποτελεί αυτοκρατορικό νόμο κατά κυριολεξία: DÖLGER, *Regesten* αριθ. 876a. Επίσης υπό τους αριθμούς 923 και 928b καταχωρίζεται μνεία άλλων υποτιθέμενων νομοθετημάτων του ίδιου αυτοκράτορα.

Μεγαλύτερη θεματική ποικιλία παρουσιάζουν οι Νεαρές που εκδόθηκαν στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα από τους αυτοκράτορες Ισαάκιο Α', Κωνσταντίνο Γ' Δούκα και Νικηφόρο Γ' Βοτανειάτη, στη συνέχεια δε από τους Κομνηνούς.⁷⁰ Σημαντικό μέρος από αυτές ρυθμίζει θέματα εκκλησιαστικά υπό ευρεία έννοια, όπως τα γαμικά κωλύματα (Νικηφόρος Γ', Ισαάκιος Β'),⁷¹ την τάξη των θρόνων (Κωνσταντίνος Γ')⁷² και τις εισφορές προς τις εκκλησιαστικές αρχές λόγω χειροτονίας ή «κανονικού» (Ισαάκιος Α', Αλέξιος Α'),⁷³ τη σύναψη και τη λύση της μνηστείας, την ιερολογία του γάμου των δούλων, το αναπαλλοτρίωτο των εκκλησιαστικών πραγμάτων,⁷⁴ τον τρόπο πλήρωσης θέσεων στη Μεγάλη Εκκλησία, την εκδίκαση ορισμένων διαφορών από εκκλησιαστικά όργανα κ.λπ. (Αλέξιος Α'),⁷⁵ την παρουσία αρχιερέων στην πρωτεύουσα, τα κωλύματα γάμου και τους τίτλους των έγγειων κήσεων της Εκκλησίας (Μανουήλ Α')⁷⁶ ή, τέλος, τη συγκρότηση της συνόδου για την εκλογή επισκόπων (Ισαάκιος Β').⁷⁷

Άσχετες με το εκκλησιαστικό δίκαιο είναι οι Νεαρές για την εκτέλεση των ποινών και άλλα θέματα ποινικού κυρίως δικαίου του Νικηφόρου Γ',⁷⁸

70. Για το νομοθετικό έργο του Αλεξίου Α' ειδικότερα βλ. L. BURGMANN, „Lawyers and legislators: aspects of law-making in the time of Alexios I“, *Alexios I Komnenos*. [Belfast Byzantine Texts and Translations, 4/1.] επιμ. M. MULETT / D. SMYTHE, I: Papers (Belfast 1996) 185-198, ο οποίος παρατηρεί ότι η επίδραση των νομομαθών στην κατάρτιση των νόμων ποτέ δεν ήταν από την εποχή του Ιουστινιανού τόσο έντονη όσο επί του Αλεξίου Α' και των άμεσων προκατόχων του.

71. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 1048, 1568 [1623].

72. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 961.

73. Τελευταία έκδοση: J. A. M. SONDERKAMP, „Eine Textsammlung zum Kanonikon“, *FM IX* σ. 113-136 (τα κείμενα στις σ. 122-124). Πρβλ. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 943, 1214b.

74. Πρβλ. ΑΠ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Η επί Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118) περί ιερών σκευών, κειμηλίων και αγίων εικόνων έρις (1081-1095)*. [Βυζαντινά κείμενα και μελέται, 6.] Θεσσαλονίκη 1972.

75. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 1085, 1116, 1167, 1168b και 1177. Αποσπάσματα μη γνωστών εγγράφων του Αλεξίου Α', συγκεκριμένα ενός χρυσοβούλλου για τη Μεγάλη Εκκλησία, ενός σημειώματος για το ορφανοτροφείο και τεσσάρων λύσεων βλ. στους V. TIFTIXOGLU / SP. TROIANOS, „Unbekannte Kaiserurkunden und Basilikentestimonien aus dem Sinaiticus 1117“, *FM IX* σ.137-179 (τα κείμενα στις σ. 141-146).

76. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 1333a, 1372 και 1468.

77. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 1572.

78. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 1047. Πρβλ. L. BURGMANN, „A law for emperors: observa-

για τον όρκο των ανηλίκων, για την εξέταση των μαρτύρων, για τη νομισματική και τη δημοσιονομική μεταρρύθμιση, για την απελευθέρωση των δούλων, για την προθεσμία εμφάνισης στο αυτοκρατορικό δικαστήριο ή για την παροχή προνομίων στους Βενετούς του Αλεξίου Α'⁷⁹, στη συνέχεια, για διάφορα δικονομικά θέματα και για τους φονείς του Μανουήλ Α'⁸⁰ και, τέλος, πάλι με προνόμια για τους Βενετούς του Αλεξίου Γ' Αγγέλου.^{81, 82}

Στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα επικράτησε η συνήθεια, να επιλύονται διαφωνίες επι νομικών θεμάτων όχι με την έκδοση *rescriptum*, όπως στην προϊουστινιάνεια εποχή, αλλά με την απόλυση γενικού νόμου, δηλαδή Νεαράς. Η σχετική διαδικασία εκινείτο είτε με την υποβολή «δεήσεως» από τους άμεσα ενδιαφερομένους υπηκόους είτε με «*υπόμνησιν*» του

---

tions on a chrysobull of Nikephoros III Botaneiates”, *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*. [Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications, 2.], ed. by P. MAGDALINO (London 1994) 247-257.

79. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 1081, 1082, 1123a, 1153q, 1168c, 1178, 1231b, 1234 και 1247. Με το χρυσόβουλλο για τους Βενετούς ασχολήθηκε ειδικότερα ο Th. F. MADDEN, “The Chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians: the date and the debate”, *Journal of Medieval History* 28 (2002) 23-41.

80. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 1426 και 1465-1467.

81. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 1647. Τελευταία μελέτη από τις πολλές που έχουν γραφεί για το χρυσόβουλλο αυτό είναι της D. PENNA, „Venetian Judges and their Jurisdiction in Constantinople in the 12th Century. Some observations based on information drawn from the chrysobull of Alexios III Angelos to Venice in 1198”, *SG VIII* (2009) 135-146.

82. Έκδοση των Νεαρών (μετά τον Λέοντα): ZACHARIA, *JGR* τ. III σ. 227-565 (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Α' σ. 192-480). Γι' αυτή την έκδοση βλ. τις παρατηρήσεις του BURGMANN, „Die Gesetze“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 89) σ. 108-110. Ειδικά για τις μη εκκλησιαστικές Νεαρές του Μανουήλ Α' βλ. την έκδοση της RUTH MACRIDES, “Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder”, *FM VI* σ. 99-204 (τα κείμενα στις σ. 118-166). Για τις Νεαρές των Μακεδόνων αυτοκρατόρων βλ. την έκδοση N. SVORONOS, *Les nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes*. Introduction, édition, commentaires. Édition posthume et index établis par P. GOUNARIDES, Athènes 1994. Η έκδοση πραγματοποιήθηκε μετά τον θάνατο του συγγραφέα. Γι' αυτό εκφράστηκαν επιφυλάξεις ως προς τον βαθμό ενημέρωσής της σε σχέση με τα τελευταία πορίσματα της έρευνας της χειρόγραφης παράδοσης. Πρβλ. L. BURGMANN, „Editio per testamentum“, *RJ* 13 (1994) 455-479. Πρβλ. επίσης L. BURGMANN, „Palatium canonibus solutum. Vier Texte zum byzantinischen Kirchen- und Verfassungsrecht aus dem Codex Zabordensis 121“, *Cupido legum* σ. 19-32, όπου εκδίδονται (σ. 20-22) αποσπάσματα από Νεαρές αυτής της περιόδου, με κάποια προβλήματα όμως γνησιότητας, όπως και ο συγγραφέας επισημαίνει.

αριστοκρατικού αξιωματούχου, αν επρόκειτο για ένδικη διαφορά. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις παραδίδεται στο κείμενο του νόμου όχι μόνον η «λύσις» του αυτοκράτορα, αλλά και η «*υπόμνησις*» του υπαλλήλου που διετύπωσε το ερώτημα.⁸³ Στη θέση δε γενικού νόμου εκδίδεται κάποτε «*όρισμός*», «*πρόσταξις*» ή «*πρόσταγμα*».⁸⁴

Για τις από άποψη εξωτερικών χαρακτηριστικών μεταβολές από τον 11ο αιώνα και ύστερα κατά την έκδοση γενικών νόμων, στο μέτρο βέβαια που είναι δυνατόν να διακριθούν από άλλους τύπους αυτοκρατορικών εγγράφων, έγινε ήδη λόγος (βλ. πιο πάνω 1.3.3).

---

83. Πρβλ. L. BURGMANN, „Zur Organisation der Rechtsprechung in Byzanz (mittelbyzantinische Epoche)“, *La giustizia nell'alto medioevo (secoli X-XI)*, 11-17 aprile 1996, I-II. [Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo, 44.] (Spoleto 1997) 905-930 (919).

84. Βλ. την πολύ εμπεριστατωμένη ανάλυση της Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΛΕΚΙΔΟΥ, «Les déseis et les lyseis. Une forme de pétition à Byzance du Xe siècle au début du XIVe». *La pétition à Byzance*. [Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Monographies, 14.] επιμ. D. FEISSEL / J. GASCOU (Paris 2004) 105-124, καθώς και τις παρατηρήσεις των CHR. GASTGEBER / O. KRESTEN, *BZ* 99 (2006) 466/7.

5.3. Τα κωδικοποιητικά έργα.

5.3.1. Η παραδοσιακή άποψη για το νομοθετικό έργο του Βασιλείου Α'.

Το μακροπρόθεσμο νομοθετικό έργο των Μακεδόνων αυτοκρατόρων περιλάμβανε την αντικατάσταση της *Εκλογής* και την επαναφορά της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, όχι όμως στην αρχική της μορφή, πράγμα που ήταν για πάμπολλους λόγους ανέφικτο, αλλά ύστερα από νέα, τόσο εξωτερική (δηλαδή γλωσσική) όσο και εσωτερική, επεξεργασία του υλικού της, που χαρακτηρίστηκε ως «ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων» (βλ. πιο πάνω 5.1.2). Μολονότι οι ειδήσεις για τη σειρά των γεγονότων δεν είναι πολύ σαφείς, επικράτησε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80 η άποψη,⁸⁵ ότι προηγήθηκε ο *Πρόχειρος Νόμος* (με χρονολογία δημοσίευσής του μάλλον το 879) και ότι ακολούθησε η κατάρτιση της *Επαναγωγής* που ολοκληρώθηκε πριν από τον θάνατο του Βασιλείου Α' (29 Αυγούστου 886), χωρίς όμως το κείμενο αυτό να δημοσιευθεί ως νόμος. Πιστευόταν δηλαδή ότι η *Επαναγωγή* παρέμεινε νομοσχέδιο. Υποστηρίχθηκε μάλιστα και η άποψη,⁸⁶ ότι τα δύο κείμενα συντάσσονταν παράλληλα από δύο επιτροπές που εργάζονταν συγχρόνως και ότι τελικώς επιλέχθηκε για κύρωση το κείμενο του *Πρόχειρου Νόμου*.

5.3.2. Η Εισαγωγή. Νεότερες έρευνες που συμπληρώθηκαν τον Αύγουστο του 1984⁸⁷ οδήγησαν στη διατύπωση πορισμάτων που σε πολλά σημεία αποκλίνουν σημαντικά από τις παραπάνω απόψεις. Και πριν απ' όλα η ορθή ονομασία του δεύτερου από τα έργα που αναφέρθηκαν πιο πάνω είναι *Εισαγωγή* και όχι *Επαναγωγή*. Εκτός από διάφορα γλωσσικά επιχειρήματα, επιβάλλει τη διόρθωση αυτή το ίδιο το κείμενο. Στη χειρόγραφή του παράδοση από τις έξι συνολικά μαρτυρίες οι πέντε (μεταξύ των οποίων και οι προερχόμενες από τους αρχαιότερους κώδικες) αναφέρουν το έργο ως *Εισαγωγή* και μόνον μία (σε μεταγενέστερο κώδικα) ως *Επαναγωγή*.⁸⁸

85. Πρβλ. PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 452 επ. (μόνο στη γερμανική έκδοση).

86. ZACHARIÄ, *Geschichte* σ. 22 και 23. Πρβλ. και WENGER, *Quellen* σ. 701, που φαίνεται ότι συμμερίζεται την άποψη αυτή.

87. Βλ. SCHMINCK, *Rechtbücher* σ. 12 επ. και 62 επ.

88. Η γραφή *Εισαγωγή* βρίσκεται στους κώδικες Taurinensis B II 26 (105) του 12ου αιώνα (σε δύο σημεία), Vallicellianus F 13 (80) του 13ου αιώνα, Ambrosianus Q 50 sup. (678) επίσης του 13ου αιώνα και Vaticanus Palatinus graecus 233 από τις πρώτες δεκαετίες

Ως προς τη χρονολόγηση της *Εισαγωγής*, στο προοίμιο της οποίας αναφέρονται τα ονόματα του Βασιλείου Α' και δύο μόνον από τους τρεις γιούς του, του Λέοντος και του Αλεξάνδρου, προτάθηκαν κατά καιρούς διάφορα χρονικά διαστήματα μεταξύ του 879, έτους θανάτου του πρωτότοκου γιου τού Βασιλείου Κωνσταντίνου, και του 886, έτους θανάτου του ίδιου του Βασιλείου. Σε συνδυασμό με την ολοκλήρωση του μεγάλου κωδικοποιητικού έργου σε 40 βιβλία (βλ. πιο κάτω) προτείνεται ως χρόνος σύνταξης της *Εισαγωγής* το τελευταίο έτος της βασιλείας τού Βασιλείου (885-886).⁸⁹ Χωρίς να αποκλείει τελείως το ενδεχόμενο, να συντάχθηκε το κείμενο αυτό κατά τους τελευταίους μήνες πριν από τον θάνατο του αυτοκράτορα, άλλος ερευνητής, στηριζόμενος στην επανάληψη στο κείμενο της *Εισαγωγής* χαρακτηριστικών διατυπώσεων από τα πρακτικά της Συνόδου του 879/880⁹⁰ (βλ. πιο κάτω 5.7.1) σε συνάρτηση με τη στέρηση των συμβόλων της εξουσίας και τη φυλάκιση του κατηγορηθέντος για συνωμοσία Λέοντος ζ', που ωστόσο μνημονεύεται στην *Εισαγωγή* ως συν αυτοκράτορας, προτείνει το διάστημα ανάμεσα στον Μάρτιο 880 και στο καλοκαίρι του 883.⁹¹

Στη συνέχεια, σχετικά με το μεγάλο πρόβλημα της *Εισαγωγής*, αν δηλαδή είχε κυρωθεί νομοθετικώς ή αν είχε παραμείνει νομοσχέδιο, όπως δεχόταν (όχι όμως χωρίς αντιρρήσεις διατυπωμένες από διάφορες πλευρές)⁹² η παραδοσιακή άποψη, τα νέα πορίσματα συγκλίνουν ανεπιφύλακτα προς την αντίθετη κατεύθυνση, ότι δηλαδή η *Εισαγωγή* υπήρξε

του 14ου αιώνα. Αντιθέτως η γραφή *Επαναγωγή* απαντά μόνο στον Codex Marcianus graecus 181 του 15ου αιώνα. Την ονομασία *Εισαγωγή* υιοθετεί και ο VAN BOCHOVE, *To Date* κ.λπ. (ό.π. σημ. 51) passim.

89. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 15.

90. Και στα δύο κείμενα χαρακτηρίζονται οι αυτοκράτορες ως «ειρηνοποιοί» – ένα επίθετο που δεν εμφανίζεται στις πηγές του δικαίου. Πρβλ. SP. N. TROIANOS, «La paix comme bien légal protégé à Byzance», *Προσφορά στον Ηλία Κρίστη* (Αθήνα-Κομοτηνή 1995) 603-609 (603 και σημ. 4).

91. Βλ. VAN BOCHOVE, *To Date* κ.λπ. (ό.π.) σ. 8-27 (= σ. 12-39 της μετάφρασης). Τη χρονολόγηση αυτή υιοθετούν και οι J. SIGNES CODOÑER / FR. J. ANDRÉS SANTOS, *La Introducción al Derecho (Eisagoge) del patriarca Focio*. [Nueva Roma. Bibliotheca Graeca et Latina Aevi Posterioris, 28.] Madrid 2007, σ. 164.

92. Βλ. π.χ. Δ. ΒΟΡΡΕ, *Περί προγαμιαίας δωρεάς κατά τον ρωμαϊκόν και ιδίως κατά τον βυζαντινόν νόμον*, Αθήνα 1884, σ. 58· VL. SOKOLSKIJ, «O charaktère i značenii Epanagogi», *IV* 1 (1894) 17-54. Στην άποψη αυτή φαίνεται να προσχωρεί και ο H. J. SCHELTEMA, „Über die Natur der Basiliken”, *ΤνR* 23 (1955) 287-310 (= *Opera minora* σ. 290-306) ιδίως σ. 291 (292).

«νόμος».⁹³ Τα επιχειρήματα που μπορεί να παραταχθούν είναι πολλά. Πρώτον, η αναγραφή «πρωτοκόλλου»⁹⁴ δεν αποτελεί συστατικό στοιχείο της έννοιας του νόμου, όπως δείχνουν και άλλα ανάλογα κείμενα, και επομένως η έλλειψή του δεν αρκεί για να στηρίζει τον ισχυρισμό, ότι το κείμενο είχε ανεπίσημο χαρακτήρα. Δεύτερον, η δεσμευτικότητα των διατάξεων της *Εισαγωγής* προκύπτει από τις παρακάτω φράσεις του προοιμίου της:

α) «Καὶ τοῦτον τὸν νόμον αὐτοκρατορικῶς τε καὶ παντοκρατορικῶς πάντων τῶν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν ἡμῶν πιστῶν ἀνδρῶν κρατεῖν κελεύομεν», και β) «Δέξασθαι οὖν τοῦτον τὸν νόμον ὀρθοφρόνως καὶ θεοπρεπῶς ὡς παρὰ Θεοῦ γεγονότα, ὡς ἄνωθεν ὑπαγορευθέντα, ὡς δακτύλῳ Θεοῦ οὐ πλαξί λιθίνας γραφόμενον, ἀλλὰ ἐν ταῖς ὑμετέραις ψυχαῖς πυρίνας γλώτταις ἐντυπούμενον».⁹⁵

Τρίτον, στα χειρόγραφα σώζονται πολλά σχόλια⁹⁶ σε διατάξεις της *Εισαγωγής* που επισημαίνουν ατέλειες στις διάφορες ρυθμίσεις και υποδεικνύουν την ανάγκη για την τροποποίησή τους, πράγμα που μόνο για «ισχύοντα» νόμο είναι νοητό. Φαίνεται μάλιστα ότι αυτές οι ελλείψεις, ατέλειες κ.λπ. έχουν σε μερικές περιπτώσεις διορθωθεί στον *Πρόχειρο Νόμο* που, όπως θα δειχθεί παρακάτω, είναι μεταγενέστερος. Τέτατον, η απαίτηση να υπάρξει μία τυπική πράξη για τη θέση σε ισχύ ενός νόμου

93. Βλ. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 73 επ. και VAN BOCHOVE, *To Date* κ.λπ. (ό.π.) σ. 15 και 58 (= σ. 22 και 86 της μετάφρασης).

94. Πρωτόκολλο στους βυζαντινούς γενικούς νόμους ονομάζεται το τμήμα που προηγείται του κειμένου και αποτελείται από α) επίκληση (invocatio), β) τίτλωση (intitulatio) και γ) επιγραφή (inscriptio). Πρβλ. DÖLGER / KARAYANNOPULOS, ό.π. (1 σημ. 63) σ. 76 (= ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ σ. 173).

95. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 6₄₁₋₄₂ και 10₈₄₋₈₆.

96. Τα σχόλια στην *Εισαγωγή* βρίσκονται στο επίκεντρο της συζήτησης περί τη χρονική σχέση της με τον *Πρόχειρο Νόμο*. Τα σχόλια αυτά, θεωρώντας ως πιθανό εν όλω ή εν μέρει συντάκτη τους τον πατριάρχη Νικόλαο Α' Μυσικό, τοποθετεί ο Α. SCHMINCK, „Zum 19. Titel der Eisagoge (‘Über die Eheschenkung’)“, *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter* (ό.π. 1 σημ. 8) σ. 43-59 (55) και SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 76 επ. στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Λέοντος ή λίγο μετά τον θάνατό του. Διαφοροποιείται ως προς το σημείο αυτό, φρονώντας ότι συνετάγησαν ενωρίτερα, ο F. GORIA σε εκτενή βιβλιοκρισία στα *SDHI* 55 (1989) 529-554 (544 επ.). Βλ. ακόμη για τα εν λόγω σχόλια VAN BOCHOVE, *To Date* κ.λπ. (ό.π.) σ. 99-105 (= σ. 145-154 της μετάφρασης) και SIGNES CODOÑER / ANDRÉS SANTOS, ό.π. σ. 165-182.

και γενικότερα η αντίληψη για το τι ίσχυε ως «νόμος» ανταποκρίνονται ίσως στις σημερινές δικαϊκές αντιλήψεις, αλλά, όπως ήδη υπογραμμίστηκε παραπάνω (1.3.4), δεν έχουν αυτές περιθώρια εφαρμογής στη βυζαντινή νομική πραγματικότητα.⁹⁷ Πάντως και στον κύκλο αυτών που αμφισβητούν τη νομοθετική κύρωση δεν απορρίπτεται από μερικούς το πραγματικό γεγονός της εφαρμογής της *Εισαγωγής* στην πράξη.⁹⁸

Το κείμενο της *Εισαγωγής* υποδιαιρείται σε 40 τίτλους. Ένα μεγάλο μέρος αφιερώνεται στο δίκαιο του γάμου (τίτλοι 14-21), στις ειδικές ενοχικές σχέσεις (τίτλοι 22-28), στο κληρονομικό δίκαιο (τίτλοι 29-36) και στο ποινικό δίκαιο (τίτλος 40). Αλλά η μεγάλη καινοτομία της *Εισαγωγής* που τη διακρίνει από όλα τα άλλα νομοθετικά κείμενα της βυζαντινής εποχής βρίσκεται στους πρώτους της τίτλους που αναφέρονται σε θέματα του δημόσιου δικαίου.

Εκεί περιγράφεται σε γενικές γραμμές η δομή του κράτους και, μεταξύ άλλων,⁹⁹ προσδιορίζονται στους τίτλους 2 («περί βασιλέως») και 3 («περί πατριάρχου») τα δικαιώματα και καθήκοντα του αυτοκράτορα και του πατριάρχη, ως ισοδύναμων φορέων των δύο υπέρτατων εξουσιών και καθορίζονται τα διαχωριστικά όρια της εξουσίας καθενός φορέα. Με τον τρόπο αυτόν εισάγεται για πρώτη φορά η θεωρία των «δύο εξουσιών»,¹⁰⁰

97. Πρβλ. H.-G. BECK, *Res Publica Romana*. [Bayer. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte 1970, 2.] München 1970, σ. 30 σημ. 67.

98. Πρβλ. PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 457 (μόνο στο γερμανικό κείμενο). Πάντως, παρά την ιδιότητα της ως νόμου, φαίνεται ότι η *Εισαγωγή* είχε πάρει να εφαρμοστεί ήδη πριν από την επίσημη αντικατάστασή της. Πρβλ. SCHMINCK, „Zum 19. Titel der Eisagoge“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 96) σ. 54.

99. Η *Εισαγωγή* περιέχει πολλές διατάξεις για την ερμηνεία των κανόνων του δικαίου. Πρβλ. για το κεφ. 2.7 Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Από την παθολογία της νομικής ερμηνευτικής: Η περίπτωση του ‘κανόνος’», *Melanges en l'honneur Pan. D. Dimakis. Droits antiques et société* (Αθήνα 2002) 645-661.

100. Πρβλ. J. SCHARF, „Ius Divinum. Aspekte und Perspektiven einer byzantinischen Zweigewaltentheorie“, *Polychronion. Festschrift Fr. Dölger zum 75. Geburtstag* (Heidelberg 1966) 462-479, καθώς και Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ο Μέγας Φώτιος και οι διατάξεις της ‘Εισαγωγής’». Μερικές παρατηρήσεις ως προς τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας», *Εκκλησία και Θεολογία* 10 (1989-1991) 489-504. Επειδή κατά καιρούς έχει αμφισβητηθεί η ύπαρξη θεωρίας δύο εξουσιών, σε διάλεξή του στην Κέρκυρα (11.04.07) με θέμα „Ex Occidente lux? Photios und das Papsttum“ υπεστήριξε ο Α. SCHMINCK, όχι μόνον ότι το κείμενο της *Εισαγωγής* καθιέρωνε κρατική δομή στηριζόμενη σε δύο εξουσίες, αλλά και ότι ποτέ άλλο-

που συνιστά σημαντική παρέκκλιση από το σύστημα ρύθμισης των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στο Βυζάντιο, όπως αυτό ίσχυε ήδη από τους πρώτους αιώνες. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό δεν πρόκειται για δύο χωριστούς θεσμούς, αλλά για δύο μορφές εμφάνισης της μίας και αδιαίρετης έννοιας της χριστιανοσύνης, μορφές που στην πολιτική και στη θεολογική σκέψη των Βυζαντινών δεν είναι νοητές χωριστά.¹⁰¹ Σύμφωνα με τις ίδιες πάντα αντιλήψεις, αφού υπάρχει ένας μόνο θεσμός, υπάρχει και μία μόνον εξουσία.¹⁰² Έτσι, άλλωστε, εξηγείται και η ιδιαίτερη θέση του αυτοκράτορα, παρά το γεγονός ότι ήταν λαϊκός,¹⁰³ μέσα στην Εκκλησία. Κατά τη θεωρία των «δύο εξουσιών» ανάμεσα στους δύο φορείς παρεμβάλλεται και η θεοποιημένη πλέον έννοια του «θείου Νόμου». Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται μία μορφή Τριάδος στην κορυφή του κράτους, που περιορίζει ακόμη περισσότερο τον εξουσιαστικό χώρο του αυτοκράτορα.¹⁰⁴ Με τα δεδομένα αυτά οι παραπάνω διατάξεις της *Εισαγωγής*, των οποίων η σύλληψη πιθανότατα δε και η ίδια τους η διατύπωση ανάγονται στον πατριάρχη Φώτιο,¹⁰⁵ αποτέλεσαν σημαντικότερο νεωτερισμό. Αλλά, όπως θα δούμε πιο κάτω, η χρονική του διάρκεια υπήρξε πολύ μικρή.¹⁰⁶ Η *Εισαγωγή* δεν φαίνεται να έχει μεταφραστεί στα σλαβικά.

τε, ούτε πριν ούτε μετά, είχαν διατυπωθεί, στο πλαίσιο της βυζαντινής έννοιας τάξης, ανάλογες θέσεις („Es handelt sich um eine ‘Zwei-Gewalten-Lehre’ reinsten Wassers, wie sie in Byzanz nie zuvor und nie danach formuliert wurde“). Πρβλ. και DAGRON, *Empereur et prêtre* κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 97) σ. 236 επ.

101. Βλ. αντί για άλλους BECK, *Kirche* σ. 36. Κατά τα λοιπά βλ. την τεράστια σχετική βιβλιογραφία στη μελέτη του DAGRON, *Empereur et prêtre* κ.λπ. (ό.π.).

102. Βλ. SP. TROIANOS, „Kirche und Staat. Die Berührungspunkte der beiden Rechtsordnungen in Byzanz“, *Ostkirchl. Studien* 37 (1988) 291-296. Πρβλ. όμως και SCHMINCK, „Rota tu volubilis“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 62) σ. 214.

103. Βλ. PITSAKIS, «L'empereur romain d'Orient : un laïc» (ό.π. 1 σημ. 9).

104. Πρβλ. SIMON, *Gesetzgebung* σ. 42 επ. Στη σ. 41 σημ. 64 γράφει ο SIMON ότι αποτελεί αναπάντητο ερώτημα, υπό ποιές συνθήκες ο Βασίλειος ενέκρινε τη διατύπωση των πρώτων τίτλων της *Εισαγωγής*.

105. Πρβλ. J. SCHARF, „Photios und die Epanagoge“, *BZ* 49 (1956) 385-400 και ο ΙΔΙΟΣ, „Quellenstudien zum Prooimion der Epanagoge“, *BZ* 52 (1959) 68-81 (ιδίως σ. 81).

106. Έκδοση *Εισαγωγής*: C. E. ZACHARIAE A LINGENTHAL, *Collectio librorum iuris Graeco-Romani ineditorum*, Leipzig 1852, σ. 53-217 (= ΖΕΨΩΝ, *JGR* τ. Β' σ. 229-368). Το προσοίμο εξέδωσε ιδιαίτερος ο SCHMINCK, *Rechtbücher* σ. 4-10. Με βάση αυτή την τελευταία έκδοση οι B. H. STOLTE και R. MEIJERING, με τη συνεργασία των W. J. AERTS, Th. E. VAN

Πολύ διαφωτιστικό για τη διαδικασία που τηρήθηκε στην κατάρτιση της *Εισαγωγής*, καθώς και για τη δομή και τη λειτουργικότητα του κειμένου της είναι το ακόλουθο απόσπασμα από το προοίμιό της (που, όπως γίνεται δεκτό, είναι προϊόν της γραφίδας του Φωτίου):

«Καὶ πρῶτον μὲν τὰ ἐν πλάτει τῶν παλαιῶν νόμων κείμενα πάντα ἀνακαθάρασα, ἐν τεσσαράκοντα δίδλοις ἀθόλωτον καὶ ἀνόθευτον τὸ πᾶν γύμα τοῦ νόμου ὡς πόμα θεῖον ὑμῖν ἐκέρασεν· νῦν δὲ τὰς ἐπὶ ἐναντίωσει τοῦ εἰρημένου θεοῦ δόγματος καὶ ἐπὶ καταλύσει τῶν σωστικῶν νόμων παρὰ τῶν Ἰσούρων φληναφίας ἐκτεθείσας πάντη ἀποβαλομένη καὶ ἀπορροίψασα, ἐκ τῶν εἰρημένων τεσσαράκοντα δίδλων τῶν προκεκριμένων ὡς θεοδιδάκτων νόμων ἐκλεξαμένη ἐν τεσσαράκοντα τίτλοις ἰσαρίθμῳ ταῖς δίδλοις, ἐν χερσὶ φέρειν σωτήριον καὶ ψυχοφελῆ νόμον καὶ σύντομον καὶ σαφῆ καὶ εἰσαγωγικὸν ἐκείνων τῶν ἐν ταῖς τεσσαράκοντα δίδλοις κειμένων ὑμῖν ἐφιλοτιμήσατο».¹⁰⁷

Από αυτό προκύπτει ότι η εργασία άρχισε με τη συγκέντρωση της νομοθετικής ύλης, ακολούθησε η απαλλαγή της από όσα στοιχεία κριθήκαν περιττά και τέλος η κατανομή του υλικού που απέμεινε σε 40 ενότητες. Όλες αυτές οι ενότητες μαζί αποτέλεσαν (πριν από τη σύνταξη της *Εισαγωγής*) ένα κωδικοποιητικό έργο διαρθρωμένο σε 40 βιβλία.¹⁰⁸ Από την

BOCHOVE, M. A. HARDER, A. HILHORST, J. H. A. LOKIN, S. L. RADT, J. ROLDANUS και N. VAN DER WAL, μετέφρασαν στα αγγλικά και σχολίασαν το κείμενο του προοιμίου: «The Prooimion of the Eisagoge», *SG VII* σ. 91-145. Πρβλ. επίσης, ειδικώς για τον τίτλο 19, SCHMINCK, „Zum 19. Titel der Eisagoge“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 96). Με την όλη προβληματική της συλλογής, επιχειρώντας λεπτομερή ανάλυση των διατάξεών της, έχουν πρόσφατα ασχοληθεί οι SIGNES CODOÑER / ANDRÉS SANTOS, ό.π. (σημ. 91). Ο FR. J. ANDRÉS SANTOS έχει αφιερώσει και άλλες μελέτες του στην *Εισαγωγή*, συγκεκριμένα στο κληρονομικό της δίκαιο. Βλ. «El derecho de sucesiones en la *Eisagogé*», *Studia Iuridica. Boletim da Faculdade de Direito (Coimbra)* 88 (2006) 939-954 και «Las disposiciones mortis causa en la *Eisagoge*», *Estudios de Derecho Romano en Homenaje al Prof. Dr. D. Francisco Samper* (Santiago, Chile 2007) 67-94.

107. SCHMINCK, *Rechtbücher* σ. 6₃₁₋₄₀.

108. Κατά μία άποψη στηριζόμενη στη μαρτυρία του Ιωάννη Σκυλίτζη (*Σύνοψις ιστοριών*, Βασίλειος ο Μακεδών κεφ. 16, έκδ. I. THURN, *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, Berlin/N.York 1973, σ. 134,75-80), ο θάνατος του Βασιλείου Α' δεν επέτρεψε την ολοκλήρωση της κωδικοποίησης σε 40 βιβλία, η οποία, κατά συνέπεια, παρέμεινε ένα εκδοτικό σχέδιο. Βλ. VAN BOCHOVE, *To Date* κ.λπ. (ό.π.) σ. 184 επ. (= σ. 263 επ. της μετάφρασης).

επιλογή στα περιεχόμενα του καθενός από τα βιβλία αυτά προέκυψαν ισάριθμοι θεματικά αντίστοιχοι τίτλοι, που αποτέλεσαν το κείμενο της *Εισαγωγής*. Υποστηρίζεται ότι η νομοθετική αυτή συλλογή λειτούργησε – όπως το δηλώνει, άλλωστε, και το όνομά της – ως εισαγωγικό βοήθημα στο «πλάτος» της νομοθεσίας για ένα μικρό διάστημα, μέχρι την αντικατάστασή της από τα *Ινστιτούτα* του Θεοφίλου.¹⁰⁹ Το κωδικοποιητικό έργο που απαρτιζόταν από τα παραπάνω 40 βιβλία – εφόσον είχε λάβει πλήρη και ολοκληρωμένη μορφή – δεν έχει διασωθεί παρά σε ελάχιστα αποσπάσματα που, κατά μία άποψη,¹¹⁰ εκ των υστέρων παρεντέθηκαν στο κείμενο των *Βασιλικών*, το παραδιδόμενο από τον κώδικα Parisinus Coislinianus 151. Η εξαφάνισή του από τη χειρόγραφη παράδοση δεν είναι ασφαλώς άσχετη με την αντικατάσταση της *Εισαγωγής* από τον *Πρόχειρο Νόμο* και την εμφάνιση στο προσκήνιο άλλου ογκώδους κωδικοποιητικού έργου, τώρα όχι σε 40 αλλά σε 60 βιβλία, του γνωστού ως τα *Βασιλικά*.

5.3.3. Ο *Πρόχειρος Νόμος* και η χρονική του σχέση με την *Εισαγωγή*.

Άλλο σημείο αντίθεσης ανάμεσα στα πορίσματα των ερευνών της δεκαετίας του '80 και της παραδοσιακής άποψης είναι η χρονολόγηση του *Πρόχειρου Νόμου* και η σχέση του με την *Εισαγωγή*. Όπως προαναφέρθηκε, πιστευόταν (και εξακολουθεί ακόμη να υποστηρίζεται από πολλούς ιστορικούς¹¹¹) ότι ο *Πρόχειρος Νόμος* δημοσιεύθηκε μεταξύ 870 και 879 (μάλλον το 879)¹¹² και επομένως είναι προγενέστερος της *Εισαγωγής*.

Για την απόκρουση της γνώμης αυτής προβλήθηκαν τα ακόλουθα επιχειρήματα: α) Στο απόσπασμα του προοιμίου της *Εισαγωγής* που καταχωρίστηκε πιο πάνω αποδοκιμάζεται έντονα η νομοθεσία των Ισαύρων. Αν είχε προηγηθεί ο *Πρόχειρος Νόμος*, θα είχε καταργηθεί με αυτόν η *Εκλογή*. Σε αυτήν όμως την περίπτωση θα ήταν πραγματικά ακατανόητο να εκφράζει ο νομοθέτης την αντίθεσή του προς ένα κείμενο ήδη καταργημένο. β) Παρ' όλη την παραπάνω αποδοκιμασία η *Εισαγωγή* χρη-

109. Βλ. SCHMINCK, „Frömmigkeit“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 23) σ. 89 και σημ. 105 (σ. 106).

110. SCHMINCK, „Frömmigkeit“ κ.λπ. σ. 90.

111. Βλ. ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Β' 2 (867-1081), Θεσσαλονίκη 2¹⁹⁹⁷, σ. 38 επ.

112. Ο ΓΚΙΝΗΣ, «Ο υπ' αριθ. 121 κώδιξ» κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 39) σ. 351 επ. τοποθετεί τη δημοσίευση στην 1η Δεκεμβρίου 872.

σιμοποιεί – χωρίς όμως ρητή αναφορά – το δίκαιο της *Εκλογής* σε ικανή έκταση, ιδίως σε θέματα γάμου,¹¹³ αντίθετα προς τον *Πρόχειρο Νόμο* που επαναφέρει ιουστινιάνειες ρυθμίσεις. Όσοι ερευνητές υποστηρίζουν τη χρονική προτεραιότητα του *Πρόχειρου Νόμου* αδυνατούν να δώσουν κάποια εξήγηση στο φαινόμενο αυτό. γ) Ο *Πρόχειρος Νόμος* έχει πολύ πλουσιότερη χειρόγραφη παράδοση από την *Εισαγωγή*, πράγμα παράδοξο, αν επρόκειτο για κείμενο προγενέστερο που είχε αντικατασταθεί από το δεύτερο. δ) Οι πιο πολλές από τις ατέλειες που επισημαίνουν οι σχολιαστές στις επί μέρους διατάξεις της *Εισαγωγής* έχουν επανορθωθεί στον *Πρόχειρο Νόμο*. Γενικώς η αλληλουχία των ρυθμίσεων σε όσα θέματα εμφανίζεται διαφορά ανάμεσα στην *Εισαγωγή* και στον *Πρόχειρο Νόμο* είναι λογικά κατανοητή, μόνον αν δεχθούμε ότι προηγήθηκε η *Εισαγωγή*. Για τους λόγους αυτούς και για άλλους που δεν είναι εύκολη εδώ η εξαντλητική απαρίθμησή τους (π.χ. η εσωτερική διάρθρωση των δύο κειμένων¹¹⁴) επιβαλλόταν να αναθεωρηθεί η κρατούσα άποψη για τη χρονολόγηση του *Πρόχειρου Νόμου*.

Στην αναχρονολόγηση αυτή βοηθάει ο εντοπισμός¹¹⁵ ενός νόμου του Λέοντος Σ', με τον οποίο απαγορεύθηκε ο τέταρτος γάμος. Ο νόμος αυτός, του οποίου η έκδοση τοποθετείται με βάση φιλολογικές μαρτυρίες στο τρίτο τρίμηνο του έτους 907, είναι στην πραγματικότητα η διάταξη 4.25 του *Πρόχειρου Νόμου*. Άρα τα παραπάνω χρονικά πλαίσια προσδιορίζουν τον χρόνο της έκδοσης του νόμου αυτού.¹¹⁶ Πάντως, όπως προαναφέρθηκε,

113. Πρβλ. π.χ. Εισ. 19.5, 8 και 40.63 με τα αντίστοιχα κεφάλαια της *Εκλογής* 2.4-5 και 17.35.

114. Βλ. έναν συγκριτικό πίνακα στον Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟ, «Η προβληματική της νομικής γραμματείας την εποχή του Πορφυρογεννήτου κατά τη νεώτατη έρευνα», *Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του. Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση (Δελφοί, 22-26 Ιουλίου 1987)*. [Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών] (Αθήνα 1989) 87-102 (101-102).

115. Η ανάγκη αναθεώρησης της κρατούσας γνώμης ως προς τον χρόνο δημοσίευσης του *Πρόχειρου Νόμου* ξεκίνησε από τη μελέτη του Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, “Leo VI’s Legislation of 907 Forbidding Fourth Marriages. An Interpolation in the Procheiros Nomos (IV, 25-27)”, *DOP* 30 (1976) 173-193, που επισήμανε μεν τις ανακολουθίες, χωρίς όμως να προτείνει και αναχρονολόγηση, πιστεύοντας ότι αυτές προέρχονται από «παρεμβλήματα» στο κείμενο του νόμου.

116. Βλ. την αναλυτική επιχειρηματολογία του SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 98 επ.

εξακολουθεί ακόμη να υποστηρίζεται¹¹⁷ και η παραδοσιακή άποψη, δηλαδή η έκδοση μεταξύ 872 και 879, αλλά δεν θεωρώ τα επιχειρήματα που προβάλλονται από της πλευράς αυτής ικανά να αποκλείσουν κάθε αντίλογο και να ανατρέψουν εκείνα που συνηγορούν υπέρ της αναχρονολόγησης.¹¹⁸

5.3.4. Οι συνθήκες της έκδοσης του *Πρόχειρου Νόμου*. Τα γεγονότα που συνθέτουν το περίφημο θέμα της τετραγαμίας του Λέοντος ζ' είναι γνωστά.¹¹⁹ Φαίνεται λοιπόν ότι η έκδοση του παραπάνω νόμου αποτέλεσε το αντάλλαγμα του αυτοκράτορα προς την Εκκλησία για την παροχή «άφεσης» εκ μέρους της και για την αποδοχή των συνεπειών του τέταρτου γάμου του, δηλαδή τη νομιμοποίηση του νεογέννητου ως διαδόχου και της μητέρας του ως αυγούστας. Πιθανότατα, για να τηρηθούν τα προσήματα, σκέφθηκε ο Λέων να μην εκδώσει τον απαγορευτικό νόμο (με τον οποίο καταδίκασε ουσιαστικώς τη δική του συμπεριφορά) μεμονωμένο, αλλά να τον «στεγάσει» μέσα σε ένα μεγαλύτερο νομοθέτημα. Έτσι συνέλαβε την ιδέα της αναθεώρησης της *Εισαγωγής*. Με την ευκαιρία αυτή απάλειψε όλες τις διατάξεις που οφείλονταν στην επίδραση της Εκκλησίας και ειδικότερα του Φωτίου, δίνοντας με τον τρόπο αυτό διέξοδο και στα προσωπικά του αρνητικά αισθήματα απέναντι σε ορισμένα εκκλησιαστικά πρόσωπα, με τα οποία είχε έλθει σε ανοικτή ρήξη εξ αιτίας του τέταρτου γάμου του.

Προκειμένου ειδικώς για τον Φώτιο, για τον οποίο οι διαθέσεις του Λέοντος δεν ήταν ιδιαίτερος ευνοϊκές (υπενθυμίζεται ότι τον απομάκρυνε

117. Με εξαιρετική επιμέλεια έχει συγκεντρώσει τις κάθε μορφής μαρτυρίες που ευνοούν την παραδοσιακή άποψη ο VAN BOCHOVE, *To Date κ.λπ.* (ό.π.) σ. 29 επ. (= 41 επ. της μετάφρασης), επικαλούμενος, μεταξύ άλλων, και την ύπαρξη χειρογράφων του *Πρόχειρου Νόμου* (κυρίως τον κώδικα Laudianus 39), τα οποία πιστεύει προγενέστερα του έτους 907.

118. Μολονότι επισημαίνει πως η ανατροπή του χρονικού συσχετισμού των δύο νομοθετικών συλλογών δεν παρέμεινε χωρίς αντίλογο, προσφυσώς παρατηρεί ο L. BURGMANN, „Mittelalterliche Übersetzungen byzantinischer Rechtstexte“, *Antike Rechtsgeschichte* σ. 42-66 (48) ότι η αναχρονολόγηση αφήνει χωρίς αμφιβολία ουσιαστικώς λιγότερα ερωτήματα αναπάντητα από όσα η παραδοσιακή χρονολόγηση („zweifelloß läßt sie [die Umdatierung] jedoch wesentlich weniger Fragen offen als die traditionelle Chronologie“).

119. Βλ. αντί για άλλους ΧΡΗΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντ. Ιστορία* τ. Β' 2 (ό.π.) σ. 48 επ., 68 επ.

από τον πατριαρχικό θρόνο αμέσως μόλις ανέλαβε μόνος τη διακυβέρνηση του κράτους), του αποδίδει στο προοίμιο του *Πρόχειρου Νόμου*, χωρίς ωστόσο να τον κατονομάζει, όλη την ευθύνη για την ανεπάρκεια της προηγούμενης νομοθεσίας, δηλαδή της *Εισαγωγής*, με άμεση συνέπεια την ανάγκη της αναθεώρησής της. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο χωρίο:

«Καὶ γὰρ ὁ τὸν τοιοῦτον νόμον παραδεχόμενος ἐλεγχθήσεται ὕδριν κατὰ τῶν πρώην εὐσεβῶς νομοθετησάντων μᾶλλον ἢ διδασκαλίαν ἀποδεχόμενος. Διὰ τοῦτο ἀποτροπῆαι μὲν καὶ τοῖς πρὸ ἡμῶν γέγονεν ὁ πρώην ἐγχειρίδιος, οὐχ ὅλος μέντοιγε ὀλικῶς, ἀλλ' ὅσον ὄφειλεν».¹²⁰

Από την τελευταία ιδίως φράση προκύπτει, ότι η αποδοκιμασία δεν στρεφόταν κατά του όλου νομοθετήματος, αλλά μόνον ενός μέρους του – πράγμα που δεν μπορεί να αναφερόταν στην *Εκλογή*, γι' αυτό και η διατύπωση αυτή πρέπει να θεωρηθεί ως ένα πρόσθετο επιχείρημα για τη χρονική προτεραιότητα της *Εισαγωγής*.

Ρίχνοντας με τον τρόπο αυτό την ευθύνη στον «συντάκτη» του κειμένου, την απομάκρυνε από τον «νομοθέτη», που δεν ήταν άλλος από τον πατέρα του Βασίλειο. Πέρα όμως από όλες τις προσωπικές του αντιθέσεις και μόνη η θεωρία των «δύο εξουσιών» θα αρκούσε να πείσει τον Λέοντα, να προχωρήσει στην αναθεώρηση του κειμένου της *Εισαγωγής*, λόγω των απολυταρχικών αρχών, από τις οποίες διαπνεόταν.¹²¹

5.3.5. Το περιεχόμενο του *Πρόχειρου Νόμου* και η συναφής κωδικοποιητική εργασία. Το κείμενο του *Πρόχειρου Νόμου* υποδιαιρείται σε 40 τίτλους, όπως και το κείμενο της *Εισαγωγής*. Όλες όμως οι διατάξεις δημοσίου δικαίου που υπήρχαν στους πρώτους τίτλους της *Εισαγωγής* (1-7 και 11¹²²) έχουν παραλειφθεί, άρα η ύλη του *Πρόχειρου Νόμου* είναι μικρότερη. Παρά το γεγονός αυτό με πρόσφορη ανακατανομή της νομοθετικής

120. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 60 στίχ. 71-74.

121. Πρβλ. π.χ. τις Νεαρές 46 (στίχ. 17-18) και 47 (στίχ. 4-5) στην έκδοση ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές* (ό.π. σημ. 17) σ. 172.

122. Εκτός από τους τίτλους αυτούς παραλείφθηκαν και οι τίτλοι 13 «περί συμβολαίων» και 30 «περί των κωλυομένων διατίθεσθαι». Ως προς μεν τον τίτλο 13 πρέπει ίσως η εξήγηση να αναζητηθεί στη στενή σχέση του αντικειμένου με θεσμούς του δημόσιου δικαίου (συμβολαιογράφους και δικαστήρια), αλλά για τον τίτλο 30 είναι η παράλειψη μάλλον ανε-

ύλης (πολλοί τίτλοι της *Εισαγωγής* έχουν διασπασθεί σε περισσότερα μέρη κατά τρόπο μάλλον αυθαίρετο) παρέχει το νέο κείμενο την εντύπωση ότι δεν απομακρύνεται, τουλάχιστον εμφανώς, ως προς την εσωτερική διάρθρωση από το παλαιό, του οποίου, άλλωστε, σύμφωνα με την επίσημη εκδοχή, αποτελούσε απλώς μία «αναθεωρημένη» έκδοση.

Η προσπάθεια αυτή τεχνητής προσέγγισης των δύο κειμένων διαπιστώνεται και στα ονόματα των αυτοκρατόρων που μνημονεύονται στην τίτλωση (*intitulatio*) του *Πρόχειρου Νόμου*:

«*Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότου Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν αὐτοκράτορες, καίσαρες Βασιλείος, Κωνσταντίνος καὶ Λέων εὐτυχεῖς, εὐσεβεῖς, ἔνδοξοι, νικηταί, τροπαιοῦχοι, ἀεισέβαστοι, πιστοί, ἀγγοῦστοι*».¹²³

Η παραπάνω διατύπωση έπαιξε σημαντικό ρόλο στον αποπροσανατολισμό των ερευνητών, παλαιών και νέων,¹²⁴ από τη σωστή χρονολόγηση του κειμένου, γιατί περιορίζει την αναζήτηση μέσα στο χρονικό πλαίσιο, στο οποίο ο Βασιλείος και οι δύο γιοί του βασιλεύσαν μαζί. Το κλειδί για τη λύση του μυστηρίου βρίσκεται στο ότι ο Λέων, από λόγους σκοπιμότητας, για να τονίσει δηλαδή την εδραίωση της δυναστείας, ανέφερε ως νομοθέτες όλους (σχεδόν) τους μέχρι τότε Μακεδόνες αυτοκράτορες, δηλαδή τον πατέρα του Βασιλείου (και νομοθέτη της *Εισαγωγής*, για να υπογραμμιστεί συγχρόνως η ιστορική συνέχεια των δύο κειμένων), τον αδελφό του Κωνσταντίνο, που είχε προαποβιώσει, και τον εαυτό του. Η παράλειψη ωστόσο του άλλου αδελφού, του Αλεξάνδρου, προκαλεί κάποια ερωτηματικά. Ίσως να οφείλεται στις όχι καλές σχέσεις των δύο αδελφών,¹²⁵ ίσως και στην πρόθεση να μην εξασθενήσει η μελλοντική θέση του γιου του Λέοντος Κωνσταντίνου (Ζ' του Πορφυρογέννητου) που ύστερα από λίγους μήνες (15 Μαΐου 908) στέφθηκε σε συμβασιλέα.

Από την άποψη των εισαγόμενων ρυθμίσεων ο *Πρόχειρος Νόμος*¹²⁶ προσεγγίζει στο ιουστινιάνειο δίκαιο πολύ περισσότερο από την *Εισαγωγή*,

Ξήγητη, εκτός αν δεχθεί κανείς ότι η ρύθμιση της ικανότητας προς το διατίθεσθαι με τις Νεαρές 39 και 69 του Λέοντος θεωρήθηκε εξαντλητική.

123. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 56,1-4.

124. Πρβλ. VAN BOCHOVE, *To Date κ.λπ.* (ό.π.) σ. 43 επ. (= σ. 63 επ. της μετάφρασης).

125. Πρβλ. ΧΡΗΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντ. Ιστορία* τ. Β' 2 (ό.π.) σ. 47.

126. Έκδοση του *Πρόχειρου Νόμου*: C. E. ZACHARIAE, *Ο Πρόχειρος Νόμος*.

η οποία, όπως προαναφέρθηκε, διατηρεί μερικές διατάξεις της *Εκλογής*. Ενόψει των παραπάνω δεδομένων έχει ο *Πρόχειρος Νόμος* τη μεγαλύτερη χειρόγραφη παράδοση από όλα τα βυζαντινά νομικά κείμενα.¹²⁷

5.3.6. Το «ἐν τεύχῳ». Ὅπως παλαιότερα η *Εισαγωγή*, έτσι και ο *Πρόχειρος Νόμος* συνδυάστηκε με την κατάρτιση ενός μεγάλου κωδικοποιητικού έργου που περιείχε όλο το «ισχύον» δίκαιο. Σχετικά μας πληροφορεί η τελευταία παράγραφος του προοιμίου του:

«Ἐπειδὴ δὲ ἀνωτέρῳ ἀνακαθάρσεως τῶν παλαιῶν νόμων ἐμνημονεύσαμεν, εἰδέναι χρὴ, ὅτι συναγηγότες ἐν ἐνὶ τεύχει τὰ ἀνηρημένα πάντα τεθείκαμεν, ὡς ἂν δῆλη καὶ σαφὴς ἢ τούτων ἀργία πᾶσι γνωρίζοιτο· τὰ μέντοιγε συνεστῶτα τῶν παλαιῶν νόμων ἐν τῷ οἰκείῳ σήματι μένοντα ἐν ἑτέροις ἐξήκοντα δίβλοις καθυπετάξαμεν, τοῖς θουλομένοις σπουδὴν καὶ περὶ τὴν γνῶσιν καὶ μάθησιν τοῦ πλάτους τῶν νόμων ἐγκαταλείψαντες».¹²⁸

Από το απόσπασμα αυτό προκύπτει, ότι εκτός από το έργο των 60 βιβλίων με το «πλάτος των νόμων» συντέθηκε και ένα «τεύχος» με τις καταργημένες διατάξεις. Η σκοπιμότητά του είναι ολοφάνερη. Όποιος είχε στα χέρια του το αρχικό κείμενο της ιουστινιάνειας νομοθεσίας – γιατί, κατά την κρατούσα άποψη, εκείνης της εποχής διατάξεις περιείχε το «τεύχος»¹²⁹ – σε αμφιβολία, αν μία διάταξη ισχύει ή όχι, μπορούσε να ανατρέξει σε αυτό το ευρετήριο των καταργημένων διατάξεων και να λύσει την απορία του.

Το κείμενο αυτό δεν έχει περισωθεί για έναν, κατά τη γνώμη μου, μάλλον απλό λόγο: ότι σε ελάχιστους μπορούσε να φανεί χρήσιμο, αφού είναι

Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron, Heidelberg 1837, σ. 1-258 (= ΖΕΠΩΝ, JGR τ. Β' σ. 107-228).

127. Βλ. *Repertorium* σ. 455, στο λήμμα Prochiron. Για την παράδοση του κειμένου στον αραβικό κόσμο προβλ. τελευταία J. PAHLITZSCH, "The translation of the Byzantine Procheiros Nomos into Arabic: techniques and cultural context", *Byzantinoslavica* 65 (2007) 19-29.

128. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 60₇₇₋₈₂.

129. Βλ. SCHELTEMA, „Über die Natur“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 92) σ. 292 επ. (293 επ.) που απορροφεί την άποψη ότι στο «τεύχος» περιέχονταν καταργημένες μεταϊουστινιάνειες διατάξεις.

γνωστό το πόσο σπάνιζε το πλήρες κείμενο του Corpus iuris civilis.¹³⁰ Ενόψει του ότι λείπει οποιοδήποτε ίχνος από το «τεύχος» αυτό, καταβάλλεται εδώ και δύο αιώνες προσπάθεια, να ταυτιστεί με τις Νεαρές του Λέοντος υπό τη μορφή «μονοβίβλου» (βλ. πιο πάνω 5.2), επειδή, υποτίθεται, ότι η έκδοση των Νεαρών αυτών απέβλεπε κατά κύριο λόγο στην κατάργηση διατάξεων, προ πάντων του Ιουστινιανού.¹³¹ Η προσπάθεια αυτής της ταύτισης με βρίσκει πολύ επιφυλακτικό,¹³² επειδή ο κύριος σκοπός των Νεαρών του Λέοντος δεν ήταν πάντοτε καταργητικός (και μάλιστα ιουστινιάνειων διατάξεων), δοθέντος ότι η έκδοση μερικών Νεαρών είχε ως μοναδικό στόχο την κάλυψη κενών (π.χ. η Ν. 17 σχετικά με το βάπτισμα των νεογέννητων βρεφών, η Ν. 89 για την ιερολογία ως συστατικό στοιχείο του γάμου, οι Ν. 111-112 για την παραφροσύνη ενός των συζύγων ως λόγο διαζυγίου). Περαιτέρω, πολύ απέχει η *Συλλογή των 113 Νεαρών* από το να καλύπτει όλες τις διατάξεις που η κωδικοποίηση του Λέοντος κατάργησε και, επομένως, δεν ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο του «τεύχους», όπως αυτό περιγράφεται στο απόσπασμα του προοιμίου που παρατέθηκε πιο πάνω. Τέλος, ο Λέων ήθελε με κάθε τρόπο να φθάσει και να ξεπεράσει το μεγάλο του πρότυπο, τον Ιουστινιανό, τόσο ως προς τον όγκο του νομοθετικού έργου όσο και ως προς τη φιλολογική επεξεργασία και αισθητική εμφάνιση του κειμένου των νόμων. Θεωρώ λοιπόν εξαιρετικά απίθανο, να θέλησε ο Λέων να υποβιβάσει τις Νεαρές, που ο ίδιος πιθανότατα, όπως προαναφέρθηκε, συνέταξε, στο επίπεδο ενός πίνακα καταργημένων διατάξεων.

5.3.7. Τα Βασιλικά: Το πρόβλημα της ταυτότητάς τους. Ας έλθουμε τώρα στο μεγάλο κωδικοποιητικό έργο που μνημονεύεται στο πιο πάνω απόσπασμα από το προοίμιο του *Πρόχειρου Νόμου*. Πρόκειται για τα γνωστά σε όλους μας *Βασιλικά*. Η ονομασία αυτή όμως δημιουργεί ορισμένα προβλήματα. Όπως προ εικοσαετίας και πλέον επιστημάνθηκε,¹³³ ο

130. Σε κάποια παρεμφερή εξήγηση καταφεύγουν και οι VAN DER WAL / LOKIN σ. 83.

131. Βλ. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 66 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

132. Βλ. τα αντεπιχειρήματα κατά της γνώμης αυτής ήδη στον HEIMBACH, *Griech.-röm. Recht* σ. 309. Πρβλ. και SPULBER, *Les Nouvelles* κ.λπ. (ό.π. σημ. 22) σ. 71 επ. Την ταύτιση απορρίπτει και ο VAN BOCHOVE, *To Date* κ.λπ. σ. 182 επ. (= σ. 260 επ. της μετάφρασης).

133. Βλ. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 27 επ., από την έρευνα του οποίου ανακινήθηκε πάλι το όλο πρόβλημα των *Βασιλικών*.

όρος «τὰ βασιλικά ξ' διβλία» απαντά ήδη από τον 10ο αιώνα, αλλ' ως ουσιαστικό «τὰ Βασιλικά» όχι πριν από τον 11ο.¹³⁴ Άξιο παρατηρήσεως είναι επίσης το ότι, όπου γίνεται μνεία των *Βασιλικών*, δεν συνδέονται αυτά με το όνομα του Λέοντος. Ειδικώς μάλιστα ο Θεόδωρος Βαλασαμών (βλ. πιο κάτω 5.7.11) που, όπως θα δούμε, ασχολήθηκε συστηματικά με το κωδικοποιητικό αυτό έργο, χρησιμοποιεί κατά κανόνα την έκφραση «ὁ συνθέμενος τὰ βασιλικά»,¹³⁵ χωρίς να κατονομάζει τον αυτοκράτορα, ενώ, όταν πρόκειται για τις Νεαρές του Λέοντος, τον αναφέρει πάντοτε ονομαστικώς.

Σε αυτά τα ερωτηματικά ήλθε να προστεθεί άλλο ένα. Πρόκειται για μία φράση του ίδιου Θεοδώρου Βαλασαμώνος από τον πρόλογο στο ερμηνευτικό του υπόμνημα για τον *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους* (βλ. πιο πάνω 4.6.10). Εκεί εξηγεί το περιεχόμενο της εντολής που έλαβε από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνό και τον οικουμενικό πατριάρχη Μιχαήλ Γ', τον του Αγκιάλου, να μελετήσει τους πολιτειακούς νόμους που περιέχονται στον *Νομοκάνονα* για να διαπιστώσει, αν εξακολουθούν ακόμη να ισχύουν ή αν έχουν στο μεταξύ καταργηθεί. Τον έλεγχο όφειλε να διενεργήσει ο Βαλασαμών με βάση την τελευταία κωδικοποίηση των νόμων αυτών, ώστε να αποφεύγεται στο μέλλον η πρόκληση σύγχυσης και να επικρατεί ασφάλεια δικαίου. Πρέπει να σημειωθεί, ότι αφορμή για τη διεξαγωγή αυτού του ελέγχου έδωσε μία υπόθεση, στην οποία το αυτοκρατορικό δικαστήριο ανέτρεψε απόφαση της πατριαρχικής συνόδου, δικαιώνοντας τον μητρολίτη Αμασείας, σχετικά με την πλήρωση της επισκοπής Αμισού με την αιτιολογία, ότι το δίκαιο που εφαρμόστηκε δεν είχε πια ισχύ. Κατά τη μαρτυρία του Βαλασαμώνος το έργο που του ανατέθηκε ήταν:

*«(...) τούς ίερούς κανόνας κατασκέψασθαι, και τὰ ἐν τούτοις
ἀσαφῆ, και τοῖς νόμοις τὸ δοκεῖν ἐναντιούμενα σαφηνίσαι
και ἐρμηνεῦσαι, ὡσαύτως και τὰ παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου ἐκείνου*

134. Ως προς το θέμα του χρόνου, αφότου γίνεται χρήση του όρου διετύπωσε έντονες επιφυλάξεις ο GORIA σε βιβλιοκρισία του, ό.π. (σημ. 96) σ. 533.

135. Βλ. π.χ. το σχολίο του στον *Νομοκάνονα σε 14 Τίτλους*, κεφ. 9.25: «ἀλλ' ὁ ποιήσας τὴν ἀνακάθαρσιν τῶν νόμων βασιλικῶν, και συνθέμενος τὰ βασιλικά οὐκ ἐδέξατο ταῦτα...» (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Α' σ. 190 στίχ. 9-11). Το ίδιο παρατηρεῖται και σε πολλά άλλα χωρία των σχολίων του.

πατριάρχου κυροῦ Φωτίου συγγραφέντα, και εἰς δέκα πρὸς τοῖς τέσσαρασι τίτλους θεωρούμενα, και πρὸ τῶν κανόνων συγκεφαλαιωθέντα, μετ' ἐπιστασίας πολυπραγμονήσαι και τὰ μὲν ἐν τούτοις τεθέντα νόμιμα και ἐνεργοῦντα παραδηλώσαι, τὰ δὲ σχολάσαντα και μὴ δεχθέντα κατὰ τὴν τελευταίαν ἀνακάθαρσιν τῶν νόμων, τὴν γενομένην παρὰ τοῦ αἰοδίδιμου βασιλέως κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, αὐθις ἀναδιδάξαι, ὡς ἂν μὴ τινες ἐντυγχάνωσι τούτοις, και τὰ ἀπρακτήσαντα νόμιμα ὡς ἐνεργοῦντα και ἔμπρακτα δέχωνται, κἀντεῦθεν ὡς πλανῆται τῆς εὐθείας και βασιλικῆς ὁδοῦ ἀποτρέχωσιν, ...».¹³⁶

Το πιο πάνω χωρίο και ειδικότερα το σημείο εκείνο, όπου αναφέρεται ότι τη βάση έπρεπε να αποτελέσει η «ανακάθαρσις» που καταρτίστηκε επί «Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου», απασχόλησε όλους τους ιστορικούς του δικαίου, όσους ερεύνησαν την περίοδο αυτή, διατυπώθηκαν δε διάφορες γνώμες στην προσπάθεια, να βρεθεί μία εξήγηση, η οποία να συνάδει προς την κρατούσα άποψη γύρω από τα Βασιλικά και την ιστορία τους.¹³⁷ Με αφετηρία τη σκέψη, ότι στο χωρίο νοείται ο Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος, υποστηρίχθηκε αρχικώς, ότι επί του αυτοκράτορα αυτού πραγματοποιήθηκε δεύτερη έκδοση των Βασιλικών, άποψη που γρήγορα εγκαταλείφθηκε και αντικαταστάθηκε με άλλη, ότι στην εποχή αυτή απλώς προσέθηκαν στο κείμενο των Βασιλικών τα «παλαιά σχόλια» (βλ. πιο κάτω 5.5.1), πράγμα που βέβαια και από τη φύση του (αφού πρόκειται για προσθήκη) δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «ανακάθαρσις». Σύμφωνα με άλλη γνώμη που είχε την ίδια αφετηρία, εννοείται εδώ η *Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών* (βλ. πιο κάτω 5.4.7). Η συλλογή αυτή, που είναι βέβαιο ότι ανάγεται χρονικά στη βασιλεία του Κωνσταντίνου Ζ', θα μπορούσε δικαιολογημένα να φέρει τον χαρακτηρισμό της «ανακαθάρσεως» (γιατί περιέχει τις βασικές μόνο διατάξεις των Βασιλικών), αλλά πρώτον δεν είχε επίσημο χαρακτήρα και δεύτερον ο Βαλσαμών δεν εργάστηκε με βάση μόνο τη *Μεγάλη Σύνοψη*, αλλά χρησιμοποίησε τα Βασιλικά στο σύνολό τους, γιατί στα κείμενα των σχολίων του

136. ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Α' σ. 31₂₄-32₁₁.

137. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Β. STOLTE, "Balsamon and the Basilica", *SG III* (ό.π. σημ. 2) σ. 115-125 για τη μέθοδο προσέγγισης των Βασιλικών.

καταχωρίζονται και αποσπάσματα των *Βασιλικών* που δεν υπάρχουν στη *Σύνοψη*.¹³⁸ Κατ' άλλη, τέλος, γνώμη το πρόβλημα γεννιέται από κάποιο λάθος ή παρανόηση του Βαλασαμώνας, άποψη που δεν μπορεί να ευσταθήσει, αν ληφθεί υπόψη ότι λόγω της θέσης του στο πατριαρχείο είχε ο γνωστός αυτός κανονολόγος του 12ου αιώνα πρόσβαση σε όλα τα επίσημα αρχεία και ότι κατά κανόνα παρέχει εξακριβωμένες πληροφορίες.¹³⁹

Εφόσον θεωρήσουμε σωστά τα στοιχεία που παρέχει ο Βαλασαμών – και στην πραγματικότητα δεν έχουμε κανένα λόγο να τα αμφισβητήσουμε –, δεν είμαστε υποχρεωμένοι να συνδέσουμε το όνομα «Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος» με τον Κωνσταντίνο Ζ'. Το προσωνύμιο «πορφυρογέννητος» δόθηκε σε περισσότερους από έναν βυζαντινούς αυτοκράτορες, γιατί σήμαινε αυτόν που γεννήθηκε στην πτέρυγα των ανακτόρων που ονομαζόταν «πορφύρα». Έτσι ο όρος αυτός κατέληξε να δηλώνει τα παιδιά των αυτοκρατόρων, αρσενικά και θηλυκά, που γεννήθηκαν ενόσω διαρκούσε η βασιλεία του πατέρα τους.¹⁴⁰ Επομένως «πορφυρογέννητος» δεν ήταν μόνον ο Κωνσταντίνος Ζ',¹⁴¹ αλλά και ο Κωνσταντίνος Η' – όνομα, με το οποίο τον αναφέρει μερικές φορές και ο Βαλασαμών.¹⁴² Η ερμηνευτική αυτή δυνατότητα δίνει όμως στο όλο θέμα άλλες διαστάσεις, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Σύγχυση δημιουργεί επίσης και η χειρόγραφη παράδοση των *Βασιλικών*. Δεν σώζεται, δυστυχώς, κανένας κώδικας ο οποίος να περιέχει ολόκληρο το κείμενό τους. Η κατά καιρούς έκδοσή τους έχει στηριχθεί στον συνδυασμό περισσότερων χειρογράφων που διασώζουν μεγαλύτερα ή μικρότερα

138. Πρβλ. Ελ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ / Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Διατάξεις της πολιτειακής νομοθεσίας εις το ερμηνευτικόν έργον των Αριστηνού, Ζωναρά και Βαλασαμώνας», *ΕΕΒΣ* 45 (1981-1982) 201-238.

139. Βλ. τις βιβλιογραφικές παραπομπές για τις παραπάνω γνώμες στον SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 33 επ.

140. Πρβλ. G. DAGRON, «Nés dans la pourpre», *TM* 12 (1994) 104-142· Ο ΙΔΙΟΣ, *Empereur et prêtre* κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 97) σ. 61 επ.

141. Για να τον διακρίνει από άλλους, μεταγενέστερους «πορφυρογέννητους», ο συντάκτης των προσθηκών στο *Πόνημα νομικόν* του Αταλειάτη (βλ. πιο κάτω 5.5.3) τον χαρακτηρίζει ως τον «παλαιό» Πορφυρογέννητο. Βλ. Παράρτημα I κεφ.11 του *Πονήματος* (ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Ζ' σ. 492₃₆).

142. Βλ. π.χ. τον πρόλογο και το σχόλιο στον καν. 3 της Συνόδου της Γάγγρας (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Γ' σ. 97₂₈₋₂₉ και 103₇).

αποσπάσματα του έργου.¹⁴³ Η σύγκριση ωστόσο των αποσπασμάτων αυτών οδηγεί μερικές φορές στο συμπέρασμα, ότι υπήρξαν δύο μορφές του κειμένου. Έτσι π.χ. για το βιβλίο 1 οι συντάκτες της προτελευταίας έκδοσης, οι αδελφοί Heimbach, έλαβαν υπόψη τον κώδικα Parisinus Coislinianus 151, του οποίου όμως την αυθεντικότητα αμφισβήτησε ο Karl Eduard Zachariä von Lingenthal,¹⁴⁴ άποψη που υιοθέτησαν και οι τελευταίοι εκδότες (Herman Jan Scheltema και Nicolaas van der Wal) και χρησιμοποίησαν άλλα χειρόγραφα και όχι τον παραπάνω παρισινό κώδικα. Αλλά ο κώδικας αυτός, στον οποίο παραδίδονται τα εννέα πρώτα βιβλία των *Βασιλικών*, περιέχει κείμενο πολύ πλησιέστερο από άποψη πληρότητας προς το *Corpus iuris civilis*, πράγμα που αποκλείεται – όπως μερικοί παρατηρούν – να είναι το αποτέλεσμα μεταγενέστερης επεξεργασίας από κάποιον ιδιώτη.¹⁴⁵

Η εκδοχή αυτή, της ύπαρξης δηλαδή δύο διαφορετικών μορφών κειμένου του κωδικοποιητικού έργου σε 60 βιβλία (ανεξάρτητα από το θέμα της ονομασίας του), ενισχύεται και από άλλες ενδείξεις στη νομική φιλολογία της κρίσιμης περιόδου, όπως για παράδειγμα την παρατήρηση, ότι οι εξελληνισμοί στο κείμενο των *Βασιλικών* δεν εμφανίζονται ομοιόμορφοι σε όλα τα χειρόγραφα,¹⁴⁶ τη sporadική παρουσία αποσπασμάτων του κειμένου σε ορισμένους μόνο κώδικες,¹⁴⁷ καθώς και μερικές

143. Πρβλ. N. VAN DER WAL, „Probleme bei der Restitution verlorener Basilikenbücher“, *SG III* (ό.π. σημ. 2) σ. 143-154, όπου στο Παράρτημα I (σ. 153) παρέχεται ακριβής σχηματική περιγραφή της υπάρχουσας χειρόγραφης παράδοσης.

144. K. E. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, „Beiträge zur Kritik und Restitution der Basiliken“, *Mémoires* σειρά VII τ. 26 αρθ. 6 (St. Petersburg 1877) (= *Kleine Schriften I* σ. 575-613, εδώ 590 επ.).

145. Πρβλ. HEIMBACH, *Griech.-röm. Recht* σ. 314 επ. και ο ΙΔΙΟΣ, Προλεγόμενα στην έκδοση των *Βασιλικών* (πιο κάτω σημ. 171) τ. VI σ. 161. Το περιεχόμενο στον κώδικα αυτόν κείμενο ο A. SCHMINCK, „Das Prooimion der Bearbeitung des Nomokanon in 14 Titeln durch Michael und Theodoros“, *FM X* σ. 357-386 (366) χαρακτηρίζει ως «προβασιλικά» (Praebasiliken).

146. Πρβλ. N. VAN DER WAL, „Der Basilikentext und die griechischen Kommentare des sechsten Jahrhunderts“, *Syntelesia V. A. Arangio-Ruiz* (Napoli 1964) 1158-1165 (1162 σημ. 16).

147. Τέτοια (SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 50 επ.) είναι η περίπτωση του *Florilegium Ambrosianum* (μας επιλογής από όλα τα βιβλία των *Βασιλικών* που περιέχεται στον παλιμψηστο κώδικα Ambrosianus F 106 sup.: βλ. και πιο κάτω 5.4.7), για το οποίο υποστηρίχθηκε η πολύ τολμηρή (και αρκετά αμφίβολη) άποψη, ότι αποτελεί πρώιμο στάδιο της

διαφορές στην αρίθμηση των κεφαλαίων στις κατά τα λοιπά πολύ ακριβείς παραπομπές του Βαλσαμώνος ή η διαπίστωσή του, ότι μερικές διατάξεις «οὐκ ἐτέθησαν εἰς τὰ βασιλικὰ», ενώ οι διατάξεις αυτές εμφανίζονται στην κριτική έκδοση του κειμένου.¹⁴⁸

5.3.8. Τα «βασιλικὰ ξ' βιβλία» και τα Βασιλικὰ. Τα παραπάνω δεδομένα επιτρέπουν τη διατύπωση των επόμενων συμπερασμάτων που, μέχρις ένα ορισμένο σημείο, στηρίζονται οπωσδήποτε και σε υποθέσεις. Επί του Λέοντος ζ' καταρτίστηκε ένα έργο που αποτελούσε ανακωδικοποίηση της ιουστινιάνειας νομοθεσίας στο σύνολό της, δηλαδή τόσο κωδικοποίησης όσο και Νεαρών. Με το έργο αυτο επιτεύχθηκε συστηματική ενοποίηση της νομοθετικής ύλης με συγκέντρωση σε κοινές υποδιαρέσεις (τίτλους) όλων των διατάξεων που ρύθμιζαν το ίδιο αντικείμενο ανεξάρτητα από την προέλευσή τους, αν δηλαδή άνηκαν σε ένα από τα τρία μέρη της κωδικοποίησης ή σε κάποια Νεαρά.¹⁴⁹ Αυτό το «πλάτος τῶν νόμων» αναφέρεται στη νομική φιλολογία ως «τὰ βασιλικὰ ξ' βιβλία». Οι γνώσεις μας για τον τρόπο σύνταξης αυτού του έργου είναι πολύ περιορισμένες. Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται συνήθως από τα προοίμια που προτάσσονται στα κείμενα των νόμων (όπως στην *Εκλογή*, στην *Εισαγωγή* και στον *Πρόχειρο Νόμο*). Στην περίπτωση της κωδικοποίησης του Λέοντος σώζεται μεν ένα προοίμιο, αλλά αφενός μεν αμφισβητείται η αυθεντικότητά του (βλ. πιο κάτω), αφετέρου δε είναι εξαιρετικά σύντομο και ελάχιστες ειδήσεις περιέχει.

κωδικοποίησης του Λέοντος. Βλ. VAN BOCHOVE, *To Date* κ.λπ. (ό.π.) σ. 107 επ. (= σ. 155 επ. της μετάφρασης).

148. Βλ. π.χ. τα σχόλια στα κεφάλαια 1.30 και 13.4 του *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους* (ΠΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ τ. Α' σ. 69 στίχ. 23 και σ. 299 στίχ. 13-14). Πρόκειται για τις ιουστινιάνειες Νεαρές 6.8 και 117.5 που, παρά τη σημείωση του Βαλσαμώνος, έχουν περιληφθεί στα κεφάλαια των *Βασιλικών* 3.1.34 και 28.12.2, αντιστοίχως.

149. Πιθανότατα συνιστούσε αυτή η ενοποίηση καινοτομία του έργου σε σύγκριση με το αντίστοιχο του Βασιλείου Α', αλλιώς δεν υπήρχε λόγος να εξαρθεί ιδιαίτερος στον πρόλογο του έργου: «*Τοιγαροῦν τὰς πάσας τῶν νόμων πραγματείας ἡμεῖς σωματοποιησάμενοι ἐν τέχνῃσιν ἕξ συνεκεφαλαιώσαμεν,...* Ἔπειτα δὲ τὰ ἀνὰ μέρος και κατὰ διασπορὰν περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος εἰρημένα εἰς μίαν τίτλον περιοχὴν καταστήσαντες, οἷον ὅσα περὶ γάμων, ὅσα περὶ ληγάτων, ὅσα περὶ ἐπιτρόπων και ἀπλῶς ὅσα σύντοιχα και πρὸς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ὁρῶντα, ταῦτα ἐξ ἀλλήλων ἀδιάσπαστα και ἐν τῇ συντάξει τηρήσαντες, ἐν ἐξήκοντα ὅλοις διβλίοις ἀπαρτισάμενοι, (...)» (SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 22₁₉₋₂₈).

Από διάφορες πηγές γνωρίζουμε ότι στη συντακτική επιτροπή ανήκαν ο Στυλιανός Ζαούτζης (που ασκούσε έργα αντίστοιχα με σημερινού πρωθυπουργού· βλ. πιο πάνω 5.2.1), ο πρωτοσπαθάριος Συμβάτιος και «λοιποὶ θεῖοι εὐνομοὶ ἄνδρες».¹⁵⁰ Ἔργο της επιτροπής, που πιθανότατα έθεσε ως βάση το ανάλογο έργο (σε 40 βιβλία) της εποχής του Βασιλείου Α', ήταν αλλαγές στο περιεχόμενο των διατάξεων για την αμοιβαία τους προσαρμογή και εξελληνισμός των λατινικών όρων στις επιτομές των λατινικών τμημάτων του Corpus iuris civilis, που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη σύνταξη του έργου – γιατί πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο πως η συντακτική επιτροπή, τουλάχιστον ως προς τα λατινικά μέρη, δεν ανέτρεξε στο αυθεντικό κείμενο της ιουστινιάνειας νομοθεσίας. Ειδικότερα χρησιμοποιήθηκαν για τις *Εισηγήσεις* η ελληνική παράφραση του Θεοφίλου, για τον *Πανδέκτη* κυρίως η *summa* του παλαιού Ανώνυμου (κάποτε όμως, σε μεμονωμένα αποσπάσματα, και άλλων νομομαθών, όπως του Κυρίλλου¹⁵¹) και για τον *Κώδικα* το ρημηνευτικό έργο του Θαλελαίου και (μόνο για το 8ο βιβλίο, επειδή το αντίστοιχο κείμενο του Θαλελαίου δεν είχε περισωθεί) του Ανατολίου. Όσο για τις Νεαρές, επί μεν των ελληνικών χρησιμοποίησε η επιτροπή το αυθεντικό κείμενο, επί δε των λατινικών έγινε προσφυγή στις επιτομές του Θεοδώρου του Ερμοπολίτη (βλ. πιο πάνω 4.3.1). Με βάση διάφορα εσωτερικά και εξωτερικά κριτήρια υποστηρίζεται πειστικώς, ότι η σύνταξη του έργου είχε περατωθεί τα Χριστούγεννα του 888.¹⁵² Δεν επικρατεί ωστόσο ομοφωνία ως προς το ποια ήταν ακριβώς η μορφή του έργου κατά την περάτωση των εργασιών της συντακτικής επιτροπής, αν δηλαδή είχαν καταγραφεί σε συνεχές κείμενο όλες οι διατάξεις ή αν το έργο της επιτροπής συνίστατο στην κατάρτιση λεπτομερών πινάκων με τις επί μέρους διατάξεις, η υλοποίηση των οποίων θα ανετίθετο στη συνέχεια – ενόψει του τεράστιου όγκου του προς αντιγραφήν υλικού – σε ειδικά συνεργεία αντιγραφών.¹⁵³

150. Βλ. το προοίμιο της *Επιτομής των νόμων* (πιο κάτω 5.4.1) στον SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 118 στίχ. 66-67. Προβλ. και τις παραπομπές στον WENGER, *Quellen* σ. 702 σημ. 263.

151. Προβλ. VAN DER WAL, „Probleme“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 143) σ. 147.

152. SCHMINCK, „Frömmigkeit“ κ.λπ. (ό.π.) σ. 93.

153. Βλ. πιο κάτω στη σημ. 160 την παρατήρηση του SCHELTEMA σχετικά με την αναγραφή των ονομάτων των Ρωμαίων νομικών στα αποσπάσματα του *Πανδέκτη* που περιέλαβαν τα *Βασιλικά*.

Αυτά «τὰ βασιλικά ξ' βιβλία» υποβλήθηκαν τον 11ο αιώνα επί Κωνσταντίνου Η' (1025-1028),¹⁵⁴ σύμφωνα με τη μαρτυρία του Βαλσαμώνος, σε αναθεώρηση, ίσως επειδή κρίθηκε ότι είχαν υπερβολικό όγκο και ότι εξακολουθούσαν ακόμη να περιέχουν διατάξεις περιττές. Στο κωδικοποιητικό έργο που προέκυψε από αυτή τη νέα επεξεργασία προσδόθηκε από τους συγχρόνους του ως όνομα το ουσιαστικοποιημένο επίθετο «τα Βασιλικά». Έτσι είναι σχεδόν βέβαιο ότι, όπου γίνεται αναφορά του έργου ή παραπομπή σε αυτό με χρήση της παραπάνω ονομασίας, νοείται η δεύτερή του έκδοση που πραγματοποιήθηκε τον 11ο αιώνα. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η χειρόγραφη παράδοση της κωδικοποίησης αυτής του 9ου/11ου αιώνα είναι πολύ ισχνή. Κανένα χειρόγραφο δεν περιέχει ακέραιο το έργο στην οποιαδήποτε μορφή του. Με εξαίρεση ίσως ορισμένα μεμονωμένα τμήματά του, είναι πολύ δύσκολο να διακριθεί η αρχική του διατύπωση από την αναθεωρημένη. Μόνο τα χωρία που παραθέτει ο Βαλσαμών στο ερμηνευτικό υπόμνημά του στον *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους* είναι βέβαιο ότι προέρχονται από τη δεύτερη έκδοση. Για τον λόγο αυτό οι παρατηρήσεις που ακολουθούν αναφέρονται στη συνολική κωδικοποίηση, χωρίς διάκριση πρώτης ή δεύτερης έκδοσης.

Το έργο αποτελέστηκε από έξι τόμους.¹⁵⁵ Η ύλη διαιρέθηκε σε 60 «βιβλία»,¹⁵⁶ τα βιβλία σε «τίτλους»¹⁵⁷ και αυτοί σε «κεφάλαια» (η ένδειξη

154. Κατά την άποψη του SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 44, η τελευταία «ανακάθαρσις» έγινε από τον Ιωάννη Ξιφλίνο (βλ. 5.1.2, 5.5.1 και 5.5.6), με την ιδιότητα του νομοφύλακος, περί τα μέσα του 11ου αιώνα.

155. Επειδή εμφανίζονται μεμονωμένες μαρτυρίες για διαίρεση της ύλης σε τέσσερα «τεύχη», δηλαδή τόμους, πρότεινε ο H. J. SCHELTEMA, „Probleme der Basiliken“, *TvR* 16 (1939) 320-346 (= *Opera minora* σ. 170-188), εδώ 343-344 με σημ. 1 (187 με σημ. 73) τον συσχετισμό της με τη διάρθρωση σε 40 βιβλία.

156. Για τα ιδεολογικά κίνητρα του Λέοντος, να επιλέξει τον αριθμό 60 σε αντικατάσταση του αριθμού 40, που είχε προτιμηθεί επί του Βασιλείου, βλ. τη λεπτομερή ανάπτυξη του SCHMINCK, „Frömmigkeit“ κ.λπ. (ό.π.) σ. 80 επ.

157. Βλ. TH. E. VAN BOCHOVE, „Index titulorum. Merely Table of Contents or 'Αρχή σὺν Θεῷ τῶν Βασιλικῶν?“, *SG VI* σ. 1-58 που επισημαίνει ότι οι γλωσσικές ιδιαιτερότητες στον πίνακα των τίτλων των *Βασιλικῶν* από τον Cod. Coislinianus 151 υποδηλώνουν πως οι περισσότερες ελληνικές μεταφράσεις των λατινικών επικεφαλίδων της κωδικοποίησης του 6ου αιώνα γράφθηκαν όχι τότε, αλλά μόλις τον 9ο αιώνα. Περαιτέρω ο ΙΔΙΟΣ, „Επιγραφή. Zur Entstehung der Titelrubriken der Basiliken“, στο ίδιο περιοδικό σ. 59-75, εκδίδει αυτόν τον πίνακα από το πιο πάνω χειρόγραφο για να δείξει ότι η κατάρτισή του αποτέλεσε πιθανόν

«κεφάλαιο» σε παραπομπή βυζαντινού νομικού κειμένου σημαίνει ότι γίνεται στα *Βασιλικά*, έστω και αν δεν προσδιορίζεται το παραπεμπόμενο έργο¹⁵⁸) και σε «θέματα». Μέσα στους επί μέρους τίτλους η κατανομή της ύλης δεν ακολουθεί θεματικά κριτήρια, αλλά γίνεται ανάλογα με την προέλευση του χωρίου, δηλαδή προτάσσονται τα χωρία από τις *Εισηγήσεις* – χωρία των *Εισηγήσεων* απαντούν στα βιβλία 28, 31 και 33 –,¹⁵⁹ ακολουθούν του *Πανδέκτη*,¹⁶⁰ μετά έρχονται του *Κώδικα* και τέλος των Νεαρών. Η δομή αυτή δεν ήταν ασφαλώς ιδεώδης – κάτι που και οι βυζαντινοί νομικοί επισημάναν. Χαρακτηριστικοί είναι οι επόμενοι στίχοι του Μιχαήλ Ψελλού:

«*Εἶτα συνοπτικώτατον τοῦ Λέοντος διδλίον,
τὸ πᾶν ἑξηκοντάδιδλον, πάντας τοὺς νόμους ἔχον,
τοὺς Κώδικας, τὰ Δίγιστα, τὰς Νεαρὰς συντόμως,
τὰ σύμφυλα καὶ σύμπνοα τῶν διαφόρων νόμων
διευκρινοῦν, ὑποτιλοῦν οἰκείως καὶ γνησίως·
ἀλλ' ἔστι δυσσερμήνεντον, ἀλλ' ἀσαφὲς ἐσχάτως*».¹⁶¹

Τα *Βασιλικά* περιέχουν σχεδόν αποκλειστικώς δίκαιο ιουστινιάνειο.¹⁶² Μεταγενέστερες ρυθμίσεις συναντάμε σε πολύ περιορισμένη κλίμακα –

προπαρασκευαστική φάση της εκπόνησης των *Βασιλικών*. Συνέχεια της έρευνας αποτελούν οι μελέτες ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, „Διαίρεσις. ICb 2 and the Incorporation of Justinian's Novels into the Text of the Basilica“, *SG VII* σ. 45-89 (όπου αναλύεται η έννοια του όρου *διαίρεσις* στον πιο πάνω πίνακα του Cod. Coislinianus 151), „Index titulorum. II: IPC, the partial index of the Basilica in cod. Paris. gr. 1349“, *SG VIII* σ. 35-104 και „Scholia and index titulorum. On the relation between the apparatus of scholia in cod. Paris. 1349 and IPC“, *SG VIII* σ. 105-126.

158. Βλ. PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 456 σημ. 120 (= σ. 346 σημ. 147), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

159. Από τις *Εισηγήσεις* ελάχιστα χωρία καταχωρίστηκαν στο κείμενο των *Βασιλικών*. Βλ. σχετική απαρίθμηση στον VAN BOCHOVE, *To Date* κ.λπ. (ό.π. σημ. 51) σ. 206 (= σ. 295 της μετάφρασης) σημ. 12.

160. Ο SCHELTEMA, „Über die Natur“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 92) σ. 297 (= 296 επ.) έχει επισημάνει ότι η αναγραφή των ονομάτων των Ρωμαίων νομικών (κάποτε και η αριθμητική ένδειξη του χωρίου) στο κείμενο των *Βασιλικών* ήταν τελείως περιττή, οφειλόμενη στους γραφείς που μηχανικά αντέγραψαν τα εξελληνισμένα αποσπάσματα του *Πανδέκτη* που περιείχαν οι πίνακες, τους οποίους είχε καταρτίσει η συντακτική επιτροπή της κωδικοποίησης. Πρβλ. και VAN DER WAL / LOKIN σ. 82.

161. «Σύνοψις τῶν νόμων», στίχ. 44-49, έκδ. WESTERINK (πιο κάτω σημ. 243) σ. 125.

162. Συχνά γίνεται προσφυγή στη χειρόγραφη παράδοση των *Βασιλικών* για την κριτική αποκατάσταση κειμένων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης. Βλ. π.χ. R. D.

σχεδόν μόνο στον χώρο του ποινικού δικαίου (βιβλίο 60), όπου επαναλαμβάνονται οι διατάξεις της *Εισαγωγής* (- *Πρόχειρον Νόμου*), με ολοφάνερη την επίδραση της *Εκλογής*.¹⁶³ Όπως προαναφέρθηκε (5.2.1), διαπιστώνονται επίσης επεμβάσεις στα ιουστινιάνεια κείμενα που περιέχουν τα *Βασιλικά*, οι οποίες απηχούν ρυθμίσεις που καθιερώθηκαν με Νεαρές του Λέοντος.¹⁶⁴

Αναφέρθηκε πιο πάνω σε σχέση με το προοίμιο της πρώτης έκδοσης, ότι έχει μεν διασωθεί, αλλά ότι προκαλεί πολλές αμφισβητήσεις ως προς τη γνησιότητά του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην περιληφθεί από τους Herman Jan Scheltema και Nicolaas van der Wal στην τελευταία κριτική έκδοση του κειμένου. Οι αμφισβητήσεις στηρίζονται στη συντομία του προοιμίου αυτού, καθώς και στην έλλειψη πολλών στοιχείων χαρακτηριστικών για το ύφος των προοιμίων, όπως π.χ. οι διάφορες θεολογικές θεωρήσεις. Ίσως όμως να συνέβαλε και η «απογοήτευση» από την έλλειψη ενός εντυπωσιακού εισαγωγικού νόμου, αντάξιου του όγκου της (ανα)κωδικοποίησης και ανάλογου προς τα αντίστοιχα κείμενα της ιουστινιάνειας εποχής. Στα παραπάνω επιχειρήματα, που δεν είναι ακλόνητα, μπορεί να αντιπαχθεί το γεγονός, ότι το προοίμιο απαντά με την ίδια αναλλοίωτη διατύπωση σε μεγάλο αριθμό χειρογράφων, και μάλιστα χειρογράφων καλών και αξιόπιστων. Με τα δεδομένα αυτά η επιστημονική έρευνα όλο και περισσότερο προσανατολίζεται προς την αποδοχή της αυθεντικότητας του προοιμίου των *Βασιλικών*.¹⁶⁵

VRIESENDORP, “A Note on Bas. XX,1,55: Mommsen Deceived?”, *SG I* σ. 129-131, καθώς και J. H. A. LOKIN, “From the Greek Basilica tradition”, *Viva vox iuris romani* σ. 251-256 (= *Analecta Groningana* σ. 219-224), όπου με βάση το χωρίο B. 60.3.15 βελτιώνεται η έκδοση του χωρίου του *Πανδέκτη* 9.2.15. Πρβλ. και STOLTE, “*Si velit*” κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 30), στον ίδιο τόμο σ. 141-147.

163. Πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο «Ποινάκιος»* κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 58) στα επί μέρους εγκλήματα.

164. Σε μία μοναδική περίπτωση, στο χωρίο B. 58.11.16, έχει περιληφθεί αυτούσιο απόσπασμα από Νεαρά του Λέοντος, συγκεκριμένα το διατακτικό της Νεαράς 71.

165. Σθεναρά υποστηρίζει τη γνησιότητα του προοιμίου ο SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 17 επ., όπου και νέα κριτική έκδοση του κειμένου, καθώς και η σχετική με το πρόβλημα της αυθεντικότητας βιβλιογραφία. Ήδη προστέθηκε στους υποστηρικτές της γνησιότητας με πολλά πρόσθετα επιχειρήματα και ο VAN BOCHOVE, *To Date* κ.λπ. (ό.π.) σ. 187 επ. (= σ. 267 επ. της μετάφρασης), αποκλείοντας πάντως το ενδεχόμενο να έχει εκδοθεί ο πρόλογος αυτός ως Νεαρά. Για το τελευταίο αυτό σημείο βλ. ειδικότερα ΤΟΝ ΙΔΙΟ, “Οὐδὲ κελεύομεν συνεκεφαλαιώσαμεν καὶ ἠρδίαν ἔντευξιν παρέσχομεν. Some remarks with respect to the

5.3.9. Η ισχύς των Βασιλικών. Πολλές αντιθέσεις μεταξύ των θεωρητικών προκάλεσε το ζήτημα της ισχύος των 60 βιβλίων του Λέοντος / Βασιλικών. Κατά μία άποψη,¹⁶⁶ από τη στιγμή της δημοσίευσής του τον 9ο αιώνα το κωδικοποιητικό έργο αντικατέστησε (και συνεπώς κατέργησε) την ιουστινιάνεια νομοθεσία, που έτσι περιορίστηκε στον ρόλο ενός ερμηνευτικού απλώς βοηθήματος. Κατά άλλη άποψη,¹⁶⁷ που είναι και η κρατούσα, τα 60 βιβλία του Λέοντος δεν υπήρξαν «νόμος», αλλά ένα είδος (κατά τη σημερινή ορολογία) «διοικητικής κωδικοποίησης» που δεν συνεπαγόταν και κατέργηση των κειμένων που συγκεντρώθηκαν και κωδικοποιήθηκαν. Κατά την ίδια άποψη, μόλις επί Μανουήλ Α' Κομνηνού ορίστηκε ρητώς (με αφορμή τη γνωστή αμφισβήτηση που προέκυψε ως προς την ισχύ μίας πατριαρχικής απόφασης, σύμφωνα με όσα παραδίδει ο Βαλσαμών· βλ. πιο πάνω 5.3.7), ότι τα Βασιλικά έχουν πάρει τη θέση της ιουστινιάνειας νομοθεσίας και ότι μόνον αυτά αποτελούν ισχύον δίκαιο.¹⁶⁸

Η αλήθεια βρίσκεται – και εδώ – στη μέση,¹⁶⁹ δηλαδή καμία από τις δύο απόψεις δεν είναι τελειώς ορθή ή τελειώς λανθασμένη. Δημοσιεύοντας ο Λέων την κωδικοποίησή του ασφαλώς θα ήθελε να εκτοπίσει με αυτή κάθε προηγούμενο νομοθέτημα. Αλλά, όπως επανειλημμένως τονίστηκε και πιο πάνω, η ισχύς των νομοθετικών κειμένων στο Βυζάντιο ήταν περισσότερο

---

nature of the preface to the Basilica”, *Analecta Atheniensia* σ. 155-168. Προ δεκαπενταετίας είχε υποστηριχθεί ότι, ενδεχομένως, επείχαν θέση προλόγου στα Βασιλικά ο πρόλογος στη *Συλλογή των 113 Νεαρών* και αυτή η ίδια η Νεαρά 1 του Λέοντος. Βλ. G. DAGRON, “Lawful Society and Legitimate Power: Έννομος πολιτεία, έννομος άρχή”, *Law and Society in Byzantium* σ. 27-51 (41) και J. H. A. LOKIN, “The Significance of Law and Legislation in the Law Books of the Ninth to Eleventh Centuries”, στον ίδιο συλλογικό τόμο σ. 71-91 (85 επ.) (= *Analecta Groningana* σ. 183-199).

166. Πρβλ. A. BERGER, «Studi sui Basilici IV: La legislazione di Giustiniano ed i Basilici», *Iura* 5 (1954) 87-122.

167. Βλ. αντί για άλλους SCHELTEMA, „Probleme“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 155) σ. 341 (185) και ο ΙΔΙΟΣ, „Über die Natur“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 92) σ. 305 (302), καθώς και άλλες μελέτες του που μνημονεύει ο VAN BOCHOVE, *To Date* κ.λπ. (ό.π. σημ. 51) σ. 208 (= σ. 297 της μετάφρασης) σημ. 21.

168. «Ἴνα οὖν μὴ τοῦ λοιποῦ ἀπέραντα εἶη τὰ δικαστήρια, τὸν ἐν διαφόροις διβλίοις τῶν βασιλικῶν ἐγκατεστρωμένον ἀναξωπτροῦμεν νόμον, καὶ νενεκρωμένον οἶον εἰπεῖν καὶ ἀργίαν παντελῆ κατεψηφισμένον ἀνιστῶμεν, (...)». MACRIDES, “Justice” κ.λπ. (ό.π. σημ. 82) σ. 128₈₃₋₈₅· DÖLGER / WIRTH, *Regesten* αἰθθ. 1465.

169. Βλ. τη σχετική ανάπτυξη του SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 53 επ.

ζήτημα νομικής πραγματικότητας και λιγότερο αποτέλεσμα κάποιας εξουσιαστικής πράξης. Η ρητή πρόσδοση στα *Βασιλικά* της ισχύος νόμου από τον Μανουήλ Α' φαίνεται να υπαγορεύθηκε από λόγους ανάγκης, δοθέντος ότι υπερωμεσούντος του 12ου αιώνα κανείς σχεδόν δεν θα ήταν σε θέση να αντιληφθεί το λατινικό κείμενο της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, αν υποθεθεί ότι αυτή αποτελούσε το «ισχύον» δίκαιο.¹⁷⁰ Πάντως, όπως κι αν έχει το πράγμα, τα *Βασιλικά* υπήρξαν η τελευταία επίσημη κωδικοποίηση του δικαίου της βυζαντινής αυτοκρατορίας,¹⁷¹ με μεγάλη απήχηση στην εξέλιξη της νομικής επιστήμης σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο,¹⁷² και ιδιαίτερα στον ελλαδικό, όπου μέσω της *Εξαβίβλου* του Αρμενοπούλου υπήρξαν το ισχύον αστικό δίκαιο μέχρι την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα (βλ. πιο κάτω 6.3.3 και 7.2.2-3).

170. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 110.

171. Εκδόσεις των *Βασιλικών* υπάρχουν περισσότερες από μία. Τελευταία κριτική έκδοση του κειμένου είναι των H. J. SCHELTEMA / N. VAN DER WAL και (μόνο για τον τ. VIII) D. HOLWERDA, *Basilicorum libri LX. Series A (Textus)*. [Scripta Universitatis Groninganae.] τ. I-VIII, Groningen κ.λπ. 1953-1988. Με αυτήν αντικαταστάθηκε η παλαιότερη έκδοση των αδελφών G. E. και C.W.E. HEIMBACH, I-VI (ο τ. VI περιέχει μόνο τα προλεγόμενα και τους πίνακες της έκδοσης), Leipzig 1833-1870, που ανατυπώθηκε με βελτιώσεις από τον Ι. Δ. ΖΕΠΟ σε πέντε τόμους (Αθήνα, α' έκδοση 1896-1900, β' έκδοση 1910-1912). Η έκδοση αυτή συμπληρώθηκε από τους E. C. FERRINI / J. MERCATI, *Basilicorum libri LX. Volumen VII. Editionis Basilicorum Heimbachianae supplementum alterum*, Leipzig-Milano 1897. Παρά την ύπαρξη της νέας έκδοσης δεν έχει χάσει η έκδοση HEIMBACH τη σημασία της, λόγω των διαφοροποιήσεών της από την έκδοση SCHELTEMA / VAN DER WAL / HOLWERDA που επισημάνθηκαν πιο πάνω. Σημαντικό αριθμό χωρίων του κειμένου των *Βασιλικών* και των σχολίων δημοσίευσε από τους κώδικες Μετοχίου Παναγίου Τάφου 25 και Marcianus graecus 174 η M. TH. FÖGEN, „Zur Restitution von B. 37.1 und 2“, *FM III* σ.178-193 (184-193). Αρκετά άγνωστα χωρία των *Βασιλικών* ανακαλύφθηκαν επίσης, μετά την ολοκλήρωση της τελευταίας έκδοσης, σε ένα σιναιτικό χειρόγραφο. Βλ. την έκδοσή τους από τους ΤΙΦΤΙΧΟΓΛΟΥ / ΤΡΟΙΑΝΟΣ, „Unbekannte Kaiserurkunden“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 75) σ. 148-158 (έκδοση χωρίων των *Βασιλικών*) και 169-179 (πίνακας όλων των χωρίων που περιέχονται στον σιναιτικό κώδικα). Νέα κριτική έκδοση του βιβλίου 53 έγινε πρόσφατα από τον ΡΟΔΟΛΑΚΗ (βλ. πιο πάνω 4 σημ. 82). Πρβλ. για το ιστορικό της τελευταίας κριτικής έκδοσης J. H. A. LOKIN, “Habent sua fata Basilica. On the occasion of the completion of the Groningen Basilica edition”, *SG III* (ό.π. σημ. 2) σ. 1-10 (= *Analecta Groningana* σ. 201-209).

172. Πρβλ. H. TROJE, *Graeca leguntur. Die Aneignung des byzantinischen Rechts und die Entstehung eines humanistischen Corpus iuris civilis in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts*. [Forschungen zur Neueren Privatrechtsgeschichte, 18.] Köln-Wien 1971, σ. 256 επ.

5.4. Τα συλλεκτικά και τα συμπληρωματικά έργα.

5.4.1. Η Επιτομή των νόμων. Πολλά νομικά έργα της κατηγορίας αυτής – τα περισσότερα στην ιστορία της βυζαντινής νομικής επιστήμης – προέρχονται από την παρούσα περίοδο. Θα εξεταστούν για λόγους συστηματικούς όχι με χρονολογική τάξη, αλλά σε ενότητες, ανάλογα με το νομοθετικό έργο, το οποίο υπήρξε η κύρια πηγή τους,¹⁷³ αφού προταχθούν όμως εκείνα που δεν παρουσιάζουν κανενός είδους εξάρτηση.

Πρώτο στη σειρά από τα «αυτόνομα» αυτά συμπλήρωματά είναι η λεγόμενη (όχι με πολλή ακρίβεια) *Επιτομή των νόμων*. Η πλήρης επικεφαλίδα του έργου, σύμφωνα με την υπάρχουσα έκδοση, περιέχει απαρίθμηση των πηγών που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη σύνταξή του:

«Ἐκλογή νόμων τῶν ἐν ἐπιτόμῳ ἐκτεθειμένων καὶ εἰς ἑνὶ τίτλῳ δημοσομένων, πῆ μὲν τῶν χρηματικῶν τί. μί, πῆ δὲ τῶν ποιναικῶν τί. ἰ ἀπό τε τοῦ δυοδεκαδέλτου, τῶν διγέστων Ἰουστινιανοῦ καὶ ἰνστιτούτων καὶ τῶν καλουμένων νεαρῶν σὺν τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἐγχειριδίου, καθὼς ὑποτέτακται μετὰ τοῦ καθιστορικοῦ προοιμίου».

Από τη διατύπωση αυτή προκύπτει πως πηγές της *Επιτομῆς* υπήρξαν η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, οι Νεαρές και ο *Πρόχειρος Νόμος*. Η συστηματική ωστόσο έρευνα της χειρόγραφης παράδοσης έδειξε, ότι η επικεφαλίδα αυτή δεν είναι γνήσια, όπως δεν είναι γνήσιο και ολόκληρο το περιεχόμενο της έκδοσης, γιατί παρουσιάζει ένα κείμενο φανταστικό που δεν υπήρξε ποτέ. Αυτό οφείλεται στο ότι κανένα χειρόγραφο δεν διέσωσε το αρχικό και αυθεντικό κείμενο της *Επιτομῆς* και έτσι η έκδοση στηρίχθηκε (αυθαίρετα) σε διάφορες (παράγωγες) μορφές του έργου, όπως η «*Epitome Laurentiana*», η «*Epitome Barocciana*», η «*Epitome Vaticana*», η «*Epitome Vindobonensis*» (οι ονομασίες ανταποκρίνονται στους κώδικες που περιέχουν τις αντίστοιχες μορφές, ανάλογα με τη βιβλιοθήκη, στην οποία φυλάσσονται). Όλες αυτές οι μορφές αποτελούν το προϊόν μεταγενέστερης επεξεργασίας του αρχικού κειμένου με διάφορες προσθήκες ποικίλης προέλευσης.

---

173. Αυτό το κριτήριο ενέχει ένα στοιχείο αυθαιρεσίας, επειδή δεν είναι πάντοτε εύκολο να διαπιστωθεί ποια υπήρξε η κύρια πηγή αυτών των συνθέσεων. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 93 επ. που παρουσιάζουν παραστατικά τις δυσκολίες ταξινόμησης και αξιολόγησης τους.

Η αρχική ύλη της *Επιτομής*, όπως προκύπτει από το προοίμιό της («...τὰ πλείστα τῶν νόμων τοῖς προεξηγηθεῖσι χρόνοις παρεπέμψαμεν, ἐν οἷς καὶ ἐτιμήθησαν καὶ ἐδοξάσθησαν»), προήλθε από ιουστινιάνειες πηγές, που ο συμπιλητής – πιθανολογείται ότι το αρχικό κείμενο συνέταξε ο νομικός Συμβάτιος¹⁷⁴ – δεν χρησιμοποίησε ασφαλώς στο πρωτότυπο, αλλά σε επιτομές αντικηνοσόρων και σχολαστικών, από τις οποίες μάλιστα πολλές δεν έχουν διασωθεί σε άλλα κείμενα.¹⁷⁵ Ως προς το ότι η *Επιτομή* ευθύς από την αρχή απαρτίστηκε από 50 τίτλους προσάγονται βάσιμα επιχειρήματα.¹⁷⁶ Πάντως το γεγονός, ότι σώζονται χωρία της *Επιτομής* που αποδίδουν την ίδια ιουστινιάνεια διάταξη σε διαφορετικό το καθένα βαθμό προσέγγισης στην πηγή τους, καθιστά επιτακτική την ανάγκη να ερευνηθεί προσεκτικά η διαδικασία και τα διαδοχικά στάδια της σύνταξης του έργου.

Για τον χρόνο στον οποίο εκπονήθηκε η *Επιτομή* παρέχει η τελευταία κριτική αποκατάσταση του προοιμίου¹⁷⁷ ένα σημαντικό στοιχείο:

«...ἐκ πάντων τὰ χρεῖωδη τῶν δίβλων ἐρανοσάμενοι ἐν τῇ ποθεινῇ τοῦ νόμου ποιότητι διὰ πεντήκοντα τίτλων τεθείκαμεν ἐν τῷ πρώτῳ ἔτει τοῦ εὐτυχοῦς Κωνσταντίνου, τοῦ υἱοῦ Λέοντος τοῦ εὐεργέτου...».

Η πληροφορία αυτή όμως, ότι δηλαδή η σύνταξη του έργου ανάγεται στο πρώτο έτος του Κωνσταντίνου Ζ', επιδέχεται διάφορες χρονικές ερμηνείες. Μπορεί να νοείται είτε η γέννησή του τον Μάιο (ή τον Σεπτέμβριο) του 905, είτε η αναγόρευσή του σε συναυτοκράτορα στις 15 Μαΐου 908, είτε η άνοδός του στον θρόνο μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου στις 6 Ιουνίου 913, είτε, τέλος, η πραγματική ανάληψη της διακυβέρνησης του κράτους μετά την απομάκρυνση του Ρωμανού Α' στις 16 Δεκεμβρίου 944.

Από όλες αυτές τις δυνατότητες πιο πιθανή φαίνεται εκείνη του έτους 913, γιατί ενώ γίνεται στο προοίμιο επανειλημμένα λόγος για τον Λέοντα ζ'

174. Βλ. τις απόψεις που κατά καιρούς υποστηρίχθηκαν σχετικά με την πατρότητα της *Επιτομής* στον SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 128 επ., ο οποίος, με σοβαρά επιχειρήματα, καταλήγει στον Συμβάτιο. Την άποψη αυτή υιοθετεί και ο L. BURGMANN, „Das Lexikon αὐθηθ“, *FM VIII* σ. 254.

175. Η *Επιτομή* περιέλαβε πολλά αποσπάσματα που δεν υπάρχουν στο κείμενο και στα σχόλια των *Βασιλικών*, ιδίως του Αωννύμου, του Κυριλλου και του Ανατολίου· αμφίβολοι είναι οι Στέφανος και Δωρόθεος. Για τις Νεαρές χρησιμοποιήθηκαν οι επιτομές του Αθανασίου και του Θεοδώρου (βλ. πιο πάνω 4.3.1).

176. Βλ. J. MARUHN, „Der Titel 50 der Epitome“, *FM III* σ. 194-210. Η αποκατάσταση του τίτλου επιτυγχάνεται με βάση τον Codex Laurentianus Plut. 80.6.

177. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 118⁷⁷⁻⁷⁹.

με ιδιαίτερα κολακευτικό τρόπο («...ὁ γαληνότατος καὶ προτότατος ἡμῶν βασιλεύς – Λέοντα λέγω τὸν κράτιστον βασιλέα, τόν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, ῥήτορα ἐν ῥήτορσι καὶ φιλόσοφον ἐν φιλοσόφοις –...», «ὡς πολιοῦχος ὑπάτευσεν ὁ καλλίνικος καὶ προτότατος ἡμῶν βασιλεύς», «...παρὰ τοῦ ἀεισεβάστου ἡμῶν βασιλέως...», «...τοῦ υἱοῦ Λέοντος τοῦ εὐεργέτου...»), παραλείπεται ωστόσο το ὄνομά του στη μνεία του αυτοκράτορα, όπου αναφέρεται μόνος ο Κωνσταντίνος.¹⁷⁸ Η πειστικότερη ἐξήγηση γι' αὐτὸ το περιεργὸ φαινόμενο εἶναι ὅτι ἡ σύνταξη τοῦ ἐργου εἶχε ἴσως ἀρχίσει ἐνὸς αἰῶνος ἀκόμη ὁ Λέων, ὁλοκληρώθηκε ὅμως λίγο μετὰ τὸν θάνατό του, ὁπότε ἡ ἀνάμνησή του ἦταν ἀκόμη ζωηρή. Ἡ ἀποψη ποὺ επικράτησε μέχρι σήμε- ρα καὶ τοποθετεῖ τὸν χρόνο σύνταξης τῆς *Επιτομῆς* στο 920 στηρίζεται σε κάποια μεταγενέστερη παρέμβαση στο κείμενο τοῦ προοιμίου, με τὴν ὁποία τὸ ὄνομα τοῦ Κωνσταντίνου ἀντικαταστάθηκε με ἐκεῖνο τοῦ Ρωμανοῦ, ὁπότε τὸ σχετικὸ χωρίο ἐμφανίζεται με τὴν ἐξῆς διατύπωση: «...ἐν τῷ πρώτῳ ἔτει τοῦ εὐτυχοῦς Ῥωμανοῦ βασιλέως...». Δὲν ἀποκλείεται ἡ παρέμβαση αὐτὴ νὰ ἐγίνε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα σε μία ἀναθεωρη- μένη ἐκδοσὴ τῆς συλλογῆς.

Τὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ ἐργου, γιὰ τὴν ὁποία διατυπώνονται οἱ πιο πάνω ἔντονες ἐπιφυλάξεις, ἔχει κάνει ὁ Karl Eduard Zachariä von Lingenthal.¹⁷⁹ Ἐνόψει τῶν δυσκολιῶν ποὺ ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου δημι- ουργεῖ, δὲν διαφαίνεται στὸν ὀρίζοντα ἡ πιθανότητα μίας νέας κριτικῆς ἐκδόσεως, ὄχι μόνο γιὰ τὸ ἀμέσο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἀπώτερο μέλλον.¹⁸⁰

178. Ἀντιθέτως ὁ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, „Leo VI's Legislation“ κ.λπ. (ὁ.π. σμμ. 115) σ. 190 προτιμᾷ τὸ ἔτος 908/909 καὶ προσπαθεῖ νὰ αιτιολογήσῃ τὴν παράλειψη τοῦ ὀνόματος τοῦ καθαρῶ αυτοκράτορα (ὁ Κωνσταντίνος ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνὴ μόνο συναυτοκράτορας) με τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι ἡ ἀποκλειστικὴ προβολὴ τοῦ Κωνσταντίνου εἶχε τὴν ἔννοια φιλοφρονη- σῆς πρὸς τὸν Λέοντα, ποὺ – ἐπιτέλους – εἶχε ἀποκτηθεῖ ἀρσενικὸ διάδοχο. Ἡ προσωπικό- τητα ὅμως τοῦ Λέοντος δὲν ἀφήνει πολλὰ περιθώρια γιὰ τὴν ἀνεπιφύλακτη υιοθέτηση αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς. Ἀναλυτικότερη ἐκθεση τῶν ἐπιχειρημάτων γύρω ἀπὸ τὴ χρονολόγησὴ βλ. στὸν SCHMINCK, *Rechtbücher* σ. 121 ἐπ.

179. ZACHARIÄ, *JGR* τ. II σ. 265-431 (τίτλοι 1-23) καὶ τ. VII (τίτλοι 24-50) (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Δ' σ. 261-585).

180. Πρβλ. γιὰ τὴν *Επιτομὴ* καὶ CHR. ΜΟΥΛΑΚΗΣ, *Studien zur Epitome legum* (διδ. διατρ.), München 1963. Στὸ διάστημα μετὰξὺ 1260-1306 – μνημονεύεται ὅμως ἐδῶ γιὰ λόγους συστηματικῆς ἐνότητος – πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ παραλλαγὴ τῆς *Επιτομῆς* ποὺ ἐξέδωσε ἀπὸ τὸν Codex Parisinus graecus 1391 ὁ J. MARUHN, „Eine zypriische Fassung eherechtlicher

Από τα παράγωγα της *Επιτομής* αξίζει να μνημονευθούν: α) Η *Epitome Marciana*. Πρόκειται για ένα συμπλήρωμα όχι μόνο από την *Επιτομή* (παρά το όνομά του), αλλά, σε ίσες αναλογίες, και από την *Εκλογή* και τον *Πρόχειρο Νόμο*. Μάλλον προέρχεται από την Ιταλία, απαρτίζεται δε από 63 τίτλους, χωρίς να υπολογίζονται και αρκετές υποδιαρέσεις που δεν έχουν αρίθμηση. Περιέχεται στον κώδικα *Marcianus graecus 172* (έτ. 1175), από τον οποίο αντιγράφηκε στον κώδικα *Vaticanus Palatinus graecus 55*. Η συλλογή αυτή είναι σημαντική, γιατί η έλλειψη συστηματικότητας που εμφανίζει στη διάρθρωσή της αντισταθμίζεται από τον πλούτο του υλικού που προσφέρει.

β) Η *Epitome Laurentiana*. Το έργο αυτό αποτελεί κατά βάση κοινό παράγωγο του *Πρόχειρου Νόμου* και της *Επιτομής*, της οποίας διασώζει το μάλλον πλησιέστερο στην αρχική μορφή κείμενο. Περιέχεται στους κώδικες *Laurentianus 80.6* και *Parisinus suppl. graecus 627*.

γ) Η *Epitome ad Prochiron mutata* από τους κώδικες του 11ου αιώνα *Marcianus graecus 579* και *Bodleianus 3399* (= *Bodleianus Selden supra 11*). Και αυτή αποτελείται κυρίως από μέρη του *Πρόχειρου Νόμου* και της *Επιτομής* με την προσθήκη πολλών χωρίων από τα *Βασιλικά* (ιδίως τα βιβλία 10, 28 και 29), την *Εισαγωγή* (ιδίως τους τίτλους 18, 19, 23, 27 και 28), την *Ecloga ad Prochiron mutata* (βλ. αμέσως πιο κάτω), τις επιτομές των Νεαρών των σχολαστικών Αθανασίου και Θεοδώρου, τη *Συλλογή σε 87 κεφάλαια* του Ιωάννη Σχολαστικού (ό.π. 4.6.6), τον *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους κ.ά.*¹⁸¹ Εξίσου ετερόκλητο περιεχόμενο έχει και

δ) το *Prochiron Vaticanum* (βλ. πιο κάτω).

5.4.2. Η συλλογή του κώδικα 121 της Μονής της Ζάβορδας. Άμεση σχέση με το δημοσιονομικό και το γειτονικό δίκαιο έχει μία συλλογή που ανακαλύφθηκε πριν από μερικά χρόνια στον κώδικα 121 της Μονής του αγίου Νικάνορος στη Ζάβορδα.¹⁸² Η συλλογή περιλαμβάνει αποσπάσματα από σχετι-

Titel der Epitome“, *FM IV* σ. 218-255 (το κείμενο στις σ. 226-255). Πρόκειται για σύνθεση, η σύνταξη της οποίας (από Κύπριο δικηγόρο) εξυπηρετούσε τις ανάγκες της απονομής της δικαιοσύνης, γι’ αυτό οι παρεκκλίσεις από το βυζαντινό πρότυπο υπαγορεύθηκαν από τις επικρατούσες στην Κύπρο δικαίκες συνθήκες. Το κείμενο τελεί σε άμεση εξάρτηση από τα *Zyprische Prozeßprogramme*. [Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, 65.] που εξέδωσε ο D. SIMON σε συνεργασία με τους U. FIDORA / H. R. LUG / J. MARUHN / H. MONDORF, München 1973.

181. Υπάρχουν επίσης η *Epitome Vaticana* και η *Epitome Vindobonensis*. Βλ. για τη χειρόγραφη παράδοση των τύπων αυτών τους πίνακες του *Repertorium* σ. 416, στα αντίστοιχα λήμματα.

182. Έκδοση: L. BURGMANN / D. SIMON, „Ein unbekanntes Rechtsbuch“, *FM I* σ. 73-101 (το κείμενο στις σ. 78 επ.).

κά – σε μερικές περιπτώσεις άγνωστα μέχρι την έκδοση – έργα αντικλησόρων αναφερόμενα στον *Πανδέκτη* και στον *Κώδικα*, επίσης του Θεοδώρου (του Ερμοπολίτη) τόσο από τις επιτομές των Νεαρών όσο και του *Κώδικα*, καθώς και από τις νομοθετικές συλλογές των Μακεδόνων, και αποτελείται από 233 κεφάλαια κατανεμημένα σε πέντε τίτλους, από τους οποίους σώζονται στο παραπάνω χειρόγραφο μόνο οι τρεις πρώτοι. Των άλλων δύο είναι γνωστά τα αντικείμενα από τον πίνακα των περιεχομένων: α'. «*Περὶ δημοσίων τελῶν*» (76 κεφάλαια). β'. «*Περὶ τελωνῶν καὶ κομμερκιαρίων*» (32 κεφάλαια). γ'. «*Περὶ καινοτομίας τόπων*» (61 κεφάλαια). δ'. «*Περὶ καινοτομίας ὄρθοεσιῶν*» (9 κεφάλαια) και ε'. «*Περὶ καινοτομίας ὑδάτων*» (55 κεφάλαια).

Το έργο μνημονεύει στην επιγραφή του τους αυτοκράτορες Λέοντα (προφανώς ς') και Αλέξανδρο· επομένως είναι πολύ πιθανό να συντάχρη στα χρόνια της συμβασιλείας τους, δηλαδή μεταξύ 886 και 912. Πρέπει όμως για τη χρονολόγησή του να ληφθούν υπόψη και τα πορίσματα ως προς τον χρόνο κατάρτισης των νομοθετημάτων της μακεδονικής δυναστείας, καθώς επίσης και η ενδεχόμενη σχέση προς την κωδικοποίηση του Λέοντος, την οποία πιθανώς χρησιμοποίησε ο συμπληρητής. Η αξία της συλλογής δεν έγκειται μόνο στο γεγονός ότι συμβάλλει στην περαιτέρω παράδοση των επιτομών του βου αιώνα, συγκεκριμένα δε του ερμηνευτικού έργου των αντικλησόρων, αλλά και στο ειδικότερο περιεχόμενό της, επειδή τα εγχειρίδια δημοσιονομικού και φορολογικού δικαίου σπανίζουν κατά την περίοδο αυτή, καθώς επίσης και στη διαπίστωση των κριτηρίων, των οποίων έκαναν χρήση οι συμπληρητές κατά την επιλογή του υλικού για τη συγκρότηση εξειδικευμένων από άποψη αντικειμένου συλλογών.

5.4.3. Τα παράγωγα της *Εκλογής*. Από τα έργα που αποτελούν «μεταποίηση» προγενέστερου νομοθετήματος προηγούνται τα παράγωγα της *Εκλογής*. Την πρώτη θέση καταλαμβάνει η *Ecloga privata aucta* (= *Αυξημένη ιδιωτική Εκλογή*) που αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η συλλογή αυτή που, όπως απέδειξαν τα ευρήματα της Μονής του Σινά της δεκαετίας του '70¹⁸³, αποτελεί συνθετική εργασία με ιδιαίτερη χειρόγραφη παράδοση, προέκυψε από τη συνένωση *Εκλογής* (σε μία μορφή που πλησίαζε την *Ιδιωτική Εκλογή* [βλ. πιο πάνω 4.4.4], απ' όπου και η όχι τόσο εύστοχη ονομασία της) και *Εκλογαδίου* (βλ. πιο πάνω 4.5.1), όχι όμως

183. Προβλ. D. SIMON / Sp. TROIANOS, „EPA Sinaitica“, *FM* III σ. 168-177.

τελείως μηχανικά, γιατί είναι φανερό πως καταβλήθηκε κάποια προσπάθεια, να προσαρμοστούν τα κείμενα μεταξύ τους.

Η ύλη υποδιαιρείται σε 18 τίτλους, όσους δηλαδή έχει και η *Εκλογή*. Η ταυτότητα του συμπλητή είναι άγνωστη, αλλά η ανεύρεση του κώδικα του Σινά κλόνισε την άποψη που επικρατούσε μέχρι τότε, ότι το έργο είχε συνταχθεί στην Ιταλία. Ο χρόνος της κατάρτισής του πρέπει να τοποθετηθεί το ενωρίτερο στον 9ο αιώνα. Σώζεται σε δύο μόνο χειρόγραφα, ακέραιοι μεν στον Codex Parisinus graecus 1384 εν μέρει δε (μόνον οι δύο πρώτοι τίτλοι) στον νέο σιναιτικό κώδικα που καταχωρίστηκε στον κατάλογο χειρογράφων της Μονής υπό τα στοιχεία «μικρογράμματος περιγαμηνός 153». ¹⁸⁴ Μεμονωμένα χωρία απαντούν και στον Codex Bodleianus 3399 (= Bodleianus Selden supra 11). ¹⁸⁵

Άλλο σημαντικό παράγωγο της *Εκλογής* είναι η *Ecloga ad Prochiron mutata*. Σε αντίθεση προς την κρατούσα μέχρι προσφάτως γνώμη που δεχόταν στενότερη συγγένεια του συμπλήματος με τον *Πρόχειρο Νόμο*, προ εικοσιπενταετίας περίπου ο Ludwig Burgmann, ¹⁸⁶ βασισμένος σε νέα έρευνα της χειρόγραφης παράδοσης, τόνισε τη σημασία του έργου ως υποπροϊόντος της *Εκλογής*: το θεωρεί ως το κατεξοχήν παράγωγό της. Ο χαρακτήρας αυτός δεν μπορούσε να διαφανεί, γιατί η υπάρχουσα έκδοση ¹⁸⁷ στηρίζεται σε ένα μόνο χειρόγραφο, τον κώδικα Parisinus graecus 1720, ενώ διασώζονται και αρκετά άλλα. ¹⁸⁸

Φαίνεται πως η συλλογή πέρασε από διάφορες εξελικτικές φάσεις. Στην τελευταία πάντως, κάπως εκλαιευμένη, μορφή (που πρέπει να είχε συμπληρωθεί τον 12ο αιώνα) το έργο περιέχει σχεδόν ολόκληρη την *Εκλογή* (στον τύπο της *Ιδιωτικής Εκλογής*) και το παράρτημα (appendix) της *Εκλογής*, με προσθήκες από την *Εισαγωγή*, τον *Πρόχειρο Νόμο* και το *Σύνταγμα των Νεαρών Αθανασίου του Εμεσηνού*. Όλο αυτό το υλικό είναι διαρθρωμένο

184. Ιερά Μονή και Αρχιεπισκοπή Σινά, *Τα νέα ενρήματα*, Αθήνα (Υπουργείο Πολιτισμού και Ίδρυμα Όρους Σινά) 1998, σ. 180 (και φωτογραφία αριθ. 140).

185. Έκδοση: ZACHARIÄ, *JGR* τ. IV σ. 1-48 (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. ΣΤ' σ. 7-47) και SIMON / TROIANOS, ό.π. (σημ. 183). Βλ. και την παραβολή του παρισινού κώδικα προς την έκδοση του ZACHARIÄ από τους SIMON / TROIANOS, „Eklogadion“ κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 103) σ. 82-86.

186. BURGANN, *Ecloga* σ. 61.

187. ZACHARIÄ, *JGR* τ. IV σ. 49-170 (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. ΣΤ' σ. 217-318).

188. Πρβλ. *Repertorium* σ. 411.

σε 36 τίτλους. Ακολουθεί στη συνέχεια ένα παράρτημα που περιέχει μία επιτομή από τις Νεαρές του Αθανασίου (βλ. πιο κάτω 5.4.6), ακέραιους τίτλους της *Επιτομής των νόμων*, το *Μωσαϊκό Παράγγελμα*, τον *Ναυτικό Νόμο* και, τέλος, μία μικρή συλλογή ιερών κανόνων (κυρίως των αποστολικών).

Στα παράγωγα της *Εκλογής* πρέπει να μνημονευθούν και συμπιλήματα που πλησιάζουν εξίσου ή και περισσότερο σε άλλα κωδικοποιητικά έργα, όπως η *Epitome Marciana* (βλ. πιο πάνω), ή που ανήκουν χρονικώς στην επόμενη περίοδο, όπως το *Αυξημένον Πρόχειρον* (βλ. 6.3.2).¹⁸⁹ Πάντως δεν πρέπει να παραλειφθεί εδώ η μνεία ενός κειμένου που στην πραγματικότητα επινοήθηκε από τον εκδότη του. Πρόκειται για τη λεγόμενη *Ecloga Leunclavii*, η οποία προέκυψε ως εξής: Ο Johannes Löwenklau / Leunclavius, ένας από τους πρώτους ερευνητές του βυζαντινού δικαίου στη Δύση (βλ. πιο πάνω 1.4.1), στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει το γνήσιο, το αρχικό κείμενο της *Εκλογής*, συνεδύασε διάφορα χειρόγραφα με αποτέλεσμα να κατασκευάσει κατ' ουσίαν ένα νέο έργο, μία συλλογή που δεν είχε ποτέ υπάρξει.¹⁹⁰

5.4.4. Τα παράγωγα της Εισαγωγής. Στην *Εισαγωγή* ανάγουν την προέλευσή τους οι επόμενες συλλογές ή συμπιλήματα:

α) Οι τίτλοι 1-11, 13 και 19 της *Εισαγωγής* που απαντούν συχνά ανεξάρτητοι στη χειρόγραφη παράδοση, με κύριο περιεχόμενο το δημόσιο δίκαιο, το οποίο στον *Πρόχειρο Νόμο* λείπει τελείως.¹⁹¹ Φαίνεται ότι η γένεση αυτής της συλλογής οφείλεται στην προσπάθεια κάποιου αντιγραφέα να συμπληρώσει τις διατάξεις που διαπίστωσε ότι έλειπαν στην «αναθεωρημένη» έκδοση της *Εισαγωγής*, τον *Πρόχειρο Νόμο*.¹⁹² Καμιά φορά μάλιστα εμφανίζονται μόνοι τους οι τίτλοι 2 και 3 που λόγω του περιεχομένου τους (αρμοδιότητες αυτοκράτορα και πατριάρχη· βλ. πιο πάνω 5.3.2) παρουσιάζουν απόλυτη ιδιαιτερότητα.

189. Βλ. την επισκόπηση των παραγώγων της *Εκλογής* και των συμπιληματικών έργων που στηρίζονται σε αυτήν στον BURGMANN, *Ecloga* σ. 89 επ.

190. LEUNCLAVII, *JGR* τ. II σ. 79-134 (= *PG* τ. 113 στ. 453-549). Βλ. λεπτομέρειες για την «έκδοση» αυτή στον BURGMANN, *Ecloga* σ. 140 επ.

191. Βλ. *Repertorium* σ. 412-413 στα οικεία λήμματα.

192. Η υπόθεση διατυπώθηκε από τον ZACHARIA, „Ο Πρόχειρος Νόμος“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 126) σ. XCVI, που στηρίχθηκε σε ένα πεντάστιχο από τη χειρόγραφη παράδοση της συλλογής (κώδικες Laurentianus Plut. 80.6 και Vaticanus graecus 1566 στο πρώτο φύλλο τους).

β) Η *Eisagoge* (πρώην *Epanagoge*) *cum Prochiro composita*. Είναι, όπως δηλώνει και η ονομασία της, μία σύνθεση *Εισαγωγής* και *Πρόχειρου Νόμου* αποτελούμενη από 42 τίτλους που σώζεται σε δύο παραλλαγές, η μεν παλαιότερη στους κώδικες Vaticanus Palatinus gr. 19 και Laurentianus Plut. 80.6, η δε νεότερη στους κώδικες Waldstein και Parisinus gr. 1367. Χαρακτηριστικό της νεότερης παραλλαγής είναι ότι ανάμεσα στα επί μέρους κεφάλαια παρεμβάλλονται προσθήκες από το κωδικοποιητικό έργο σε 60 βιβλία του Λέοντος. Η σύνταξή της, από άγνωστο συμπληητή, πρέπει να συνετελέσθη λίγο μετά τη δημοσίευση του *Πρόχειρου Νόμου*. Υπάρχει μόνο μερική έκδοσή της.¹⁹³

γ) Η *Αυξημένη Εισαγωγή* (*Eisagoge aucta*, πρώην *Epanagoge aucta*). Είναι ένα μεγάλο κείμενο που κατά βάση αποτελείται από *Εισαγωγή* και *Πρόχειρο Νόμο* με προσθήκες χωριών από τα έργα των αντικηνησόρων, από τα *Βασιλικά*, με επιτομές των Νεαρών του Λέοντος και, τέλος, τους τρεις «*Νόμους*» της προηγούμενης περιόδου, δηλαδή *Γεωργικό*, *Ναυτικό* και *Στρατιωτικό*, καθώς και τις *Ρολές* (βλ. 4.3.2). Η σύνταξή του πρέπει να τοποθετηθεί στον 10ο/11ο αιώνα.¹⁹⁴

5.4.5. Τα παράγωγα του *Πρόχειρου Νόμου*. Ως υποπροϊόντα του *Πρόχειρου Νόμου*, εκτός από εκείνα που αποτελούν συγχρόνως και παράγωγα της *Επιτομής* (βλ. πιο πάνω), μπορεί να χαρακτηριστούν:

α) Το *Prochiron Legum* ή *Prochiron Calabriae*, ένα συμπλήμα που εκτός από τον *Πρόχειρο Νόμο* περιέχει και διατάξεις της *Εκλογής* και αποσπάσματα των Νεαρών του Λέοντος. Προέρχεται από την Κάτω Ιταλία και πρέπει να συνετάγη στο τέλος του 10ου ή στις αρχές του 11ου αιώνα. Σώζεται μόνο στον κώδικα Vaticanus graecus 845.¹⁹⁵

193. W. WALDSTEIN / D. SIMON, „Neuentdeckte Bruchstücke der Epanagoge cum Prochiro composita. Eine Parimpsesthandschrift der Klosterbibliothek Lavra“, *JÖB* 23 (1974) 145-178. Βλ. επίσης LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 178, 296, 394. Ως προς τη χρονολόγηση βλ. τις διωσπάμενες απόψεις στους WALDSTEIN / SIMON, ό.π. σ. 158, SCHMINCK, *Rechtbücher* σ. 71 σημ. 76 και VAN BOCHOVE, *To Date κ.λπ.* (ό.π. σημ. 51) σ. 123-139 (= σ. 177-201 της μετάφρασης), για δε τη χειρόγραφη παράδοση *Repertorium* σ. 413 στο οικείο λήμμα.

194. Έκδοση: ZACHARIÄ, *JGR* τ. IV σ. 171-370 (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. ΣΤ' σ. 49-216). Ποβλ. *Repertorium* σ. 413 ως προς τη χειρόγραφη παράδοση.

195. Έκδοση: *Prochiron legum publicato secondo il cod. Vat. gr. 845 a cura di F. BRANDILEONE e V. PUNTONI*, Roma 1895. Ως προς τη χειρόγραφη παράδοση βλ.

β) Το λεγόμενο *Prochiron Vaticanum* (όπως ονομάστηκε από τον Zachariä von Lingenthal,¹⁹⁶ επειδή σώζεται στον Codex Vaticanus graecus 1168 και στον Codex Vallicellianus E 55), μία συλλογή διαρθρωμένη συστηματικά κατά τον *Πρόχειρο Νόμο*, που περιέχει επίσης διατάξεις της *Εισαγωγής* (από τους τίτλους 14-19, 25, 27, 28 και 30) και της *Επιτομής* (από τους τίτλους 40-45) με την προσθήκη αποσπασμάτων από τον *Νομοκάνονα σε 50 τίτλους*, την appendix της *Εκλογής*, καθώς και τους *Νόμους Γεωργικό, Ναυτικό και Στρατιωτικό*. Ο χρόνος σύνταξης της συλλογής δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Πάντως δεν είναι μεταγενέστερη από τον 11ο αιώνα, εφόσον ο πρώτος από τους δύο κώδικες γραφτηκε σε αυτό το χρονικό διάστημα). Το κείμενό της είναι ακόμη ανέκδοτο.¹⁹⁷

γ) Είναι βέβαιο πως με τη λεπτομερή περιγραφή και μελέτη των νομικών χειρογράφων θα εντοπιστούν στο μέλλον και άλλα, άγνωστα μέχρι τώρα συμπλήματα με κύριο συστατικό τον ούτως ή άλλως πολύ διαδεδομένο *Πρόχειρο Νόμο*.¹⁹⁸ Ένα συμπλήμα αυτής της μορφής ανακαλύφθηκε σχετικά πρόσφατα στον παλιμνηστο κώδικα του Εσκοριάλ Τ. ΙΙΙ.13 (μάλλον της αρχής του 12ου αι.) με εν μέρει διπλή καταχώριση (foll. 90-121 και 122r-127v). Περιλαμβάνει τους τίτλους 4, 5 και 6 του *Προχείρου* (δίκαιο του γάμου) σε συνδυασμό με αποσπάσματα από τους τίτλους 23 και 25 της *Επιτομής*.¹⁹⁹

Repertorium σ. 456 στο οικείο λήμμα. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 94 και τώρα G. MATINO, «Aspetti giuridici e linguistici nella legislazione matrimoniale dell'Italia bizantina», *La cultura scientifica e tecnica nell'Italia meridionale bizantina*. Atti della sesta Giornata di studi bizantini (Arcavacata di Rende, 8-9 febbraio 2000). [Studi di filologia antica e moderna, 13.] (Soveria Manelli 2006) 155-173, όπου ερευνώνται οι αναφερόμενοι στο δίκαιο του γάμου τίτλοι I-IV του *Prochiron legum*.

196. Ως προς την ονομασία που μαρτυρεί μάλλον αμυχανία να επινοηθεί άλλη προσηφύστερη, ανταποκρινόμενη στο περιεχόμενο του συμπλήματος, βλ. τις παρατηρήσεις των SIMON / TROIANOS, „Die Epitome“ κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 7) σ. 285 επ.

197. Πρβλ. *Repertorium* σ. 270 και 272. Η σημείωση του ΣΕΡΕΜΕΤΗ, ό.π. (1.4.2 αριθ. 19) σ. 227, ότι η συλλογή αυτή έχει εκδοθεί από τον J. S. ASSEMANI, *Bibliotheca Juris Orientalis canonici et civilis*, τ. ΙΙ, Roma 1762 (ανατύπ. Aalen 1969), σ. 264-555, δεν είναι ορθή και οφείλεται, προφανώς, σε παρανόηση. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 94.

198. Πρβλ. *Repertorium* σ. 456 (λήμμα Prochironderivate).

199. Βλ. J. SIGNES CODOÑER, „Das Prochironderivat auf den Palimpsestfolien des Esc. T.III.13“, *FM XI* σ. 415-426 που παρουσιάζει το συμπλήμα με ανάλυση των παλαιογραφικών προβλημάτων και σύγκριση με άλλα παράγωγα του *Πρόχειρου Νόμου* με βάση τις καταχωρίσεις στο *Repertorium* (βλ. προηγ. σημ.).

5.4.6. Επιτομές Νεαρών. Αποκλειστικώς δίκαιο των Νεαρών περιέχουν τρεις συλλογές αυτής της περιόδου. Η πρώτη είναι μία επιτομή του *Συντάγματος* των Νεαρών Αθανασίου του Εμεσηνού (βλ. πιο πάνω 4.3.1) με την επικεφαλίδα «Κεφάλαια ἐκ τῆς δίδλου Ἀθανασίου σχολαστικοῦ Ἐμεσηνοῦ ἐκ τῶν, ἅπερ ἐξελέξατο ἔκ τε τοῦ κώδικος καὶ τῶν νεαρῶν διατάξεων τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ, ὁμοίως καὶ ἐκ τῶν παρατίτλων». Ο άγνωστος συντάκτης του έργου συγκέντρωσε το υλικό του, χρησιμοποιώντας όλους τους τίτλους του *Συντάγματος* του Αθανασίου, με βάση τη δεύτερη του έκδοση. Η επιτομή αυτή αποτελείται στην πιο πλήρη της μορφή από 60 κεφάλαια. Μεταγενεστέρως προστέθηκαν και ορισμένα άλλα αποσπάσματα εκκλησιαστικού και δικονομικού περιεχομένου. Ο χρόνος της σύνταξης του έργου είναι αβέβαιος. Είναι οπωσδήποτε προγενέστερο από την *Ecloga ad Prochiron mutata* (γιατί περιέχεται στο παράρτημα της τελευταίας), επομένως στον 11ο αιώνα ήταν ήδη έτοιμο· αλλά δεν αποκλείεται να καταρτίστηκε και κατά τον 8ο, ίσως και ενωρίτερα. Σώζεται σε πέντε χειρόγραφα.²⁰⁰

Η δεύτερη συλλογή είναι μία σύνοψη των ιουστινιάνειων Νεαρών από τον κώδικα 234 της μονής του Παντοκράτορος στον Άθω. Ο συντάκτης της στηρίχθηκε στη *Συλλογή των 168 Νεαρών* (βλ. πιο πάνω 3.2.4),²⁰¹ αλλά σε μία μορφή της που είχε περάσει από αλληπάλληλα στάδια επεξεργασίας, κατά τα οποία είτε παραλείφθηκαν διατάξεις με περιορισμένο τοπικό και χρονικό πεδίο ρύθμισης, είτε προστέθηκαν σχόλια και νεότερα κείμενα. Έτσι από το αρχικό περιεχόμενο της *Συλλογής* επαναλαμβάνονται με την ίδια αριθμηση 135 Νεαρές (παραλείπονται 33, δηλαδή οι 2, 9, 11, 26, 27, 33, 41, 43, 62, 65, 66, 75, 104, 114, 122, 137-140, 145, 147-149, 151, 152, 154, 155, 159, 163, 166-168). Από αυτές όσες ήταν γραμμένες σε λατινική γλώσσα καταχωρίζονται με τη διατύπωσή τους στις επιτομές του Θεοδώρου του Ερμοπολίτη (βλ. πιο πάνω 4.3.1) και άλλες πάλι μόνο με την επικεφαλίδα τους. Επί πλέον περιέχονται μερικές διατάξεις από τον τίτλο 38 του *Πρόχειρου Νόμου* και από μία Νεαρά του Μαυρικίου και της Ειρήνης. Λαμι-

200. Έκδοση: SIMON / TROIANOS, „Die Epitome“ κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 7) (το κείμενο στις σ. 293 επ.).

201. Κατά τον N. VAN DER WAL, Βιβλιοκρισία *TvR* 50 (1982) 81, από τα δύο χειρόγραφα, με τα οποία παραδίδεται η *Συλλογή των 168 Νεαρών*, ο συντάκτης αυτής της σύνοψης βασίστηκε σε πρότυπο που ανταποκρινόταν στον τύπο του Codex Marcianus graecus 179.

βάνοντας ως βάση υπολογισμού τις διαδοχικές φάσεις επεξεργασίας του προτύπου της, δηλαδή της *Συλλογής των 168 Νεαρών*, πρέπει να τοποθετήσουμε τον χρόνο κατάρτισης της σύνοψης αυτής μέσα στον 10ο αιώνα – μάλλον στο δεύτερο μισό του.²⁰²

Η τρίτη, τέλος, συλλογή περιέχει μία εκλογή από τις 113 Νεαρές του Λέοντος ζ'. Ο μεγάλος όγκος του πρωτοτύπου οδήγησε στην κατάρτιση αυτής της εύρηστης συλλογής που περιέχει, κατανεμημένο σε 56 κεφάλαια, το διατακτικό μόνο μέρος των εξής 55 Νεαρών: 1, 5-7, 9, 10, 13, 14, 18-23, 25-27, 32-36, 39, 40 (σε δύο κεφάλαια), 42, 43, 50, 56, 57, 66-72, 77, 82, 84, 85, 92, 95, 97-104, 106-109. Η συλλογή, της οποίας ο χρόνος κατάρτισης πρέπει να τοποθετηθεί στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα, παραδίδεται σε 30 περίπου χειρόγραφα στο πλαίσιο και των δύο παραρτημάτων της *Μεγάλης Σύνοψης των Βασιλικών* (ειδικότερα στα Α ΙΙΙ 19 και Β ΙΙΙ 1· βλ. αμέσως πιο κάτω) υπό την επικεφαλίδα «*Ἐκλογή τῶν νεαρῶν Λέοντος τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως*».²⁰³ Το έργο αυτό δεν έχει εκδοθεί χωριστά, αλλά τα μέρη του (με τις παραλλάσσουσες αναγνώσεις) επισημαίνονται στις δύο τελευταίες εκδόσεις των Νεαρών του Λέοντος.²⁰⁴

Ως προς τα κριτήρια που εφαρμόστηκαν κατά την επιλογή των Νεαρών από τον συντάκτη²⁰⁵ της συλλογής, έχει υποστηριχθεί²⁰⁶ ότι παραλείφθηκαν όσες Νεαρές είχαν στο μεταξύ περιπέσει σε αχρησία. Έχω τη γνώμη, ότι η εξήγηση αυτή για την ασφαλώς κάπως περιεργη σύνθεση της συλλογής είναι αυθαίρετη, γιατί μεταξύ άλλων παραλείπονται και Νεαρές, όπως π.χ. η Νεαρά 89 που καθιερώνει την ιερολογία ως συστατικό στοιχείο του γάμου, ως προς τις οποίες αποκλείεται να υποστηριχθεί η κατάργησή τους με αχρησία – και μάλιστα μέσα σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα. Μάλλον πρέπει να αναζητηθεί το κριτήριο στο προσωπικό ενδιαφέρον του συντάκτη για ορισμένο κύκλο θεμάτων. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την

202. Έκδοση: A. SCHMINCK / D. SIMON, „Eine Synopsis der Novellen Justinians“, *FM IV* σ.119-217 (το κείμενο στις σ. 136 επ.).

203. Πρβλ. VAN BOCHOVE, “Οὐ κελεύομεν” κ.λπ. (όπ. σημ. 165) σ. 167 επ., που αποκλείει το ενδεχόμενο να συνδέεται ο πρόλογος των *Βασιλικών* με αυτή την εκλογή.

204. Βλ. πιο πάνω σημ. 17.

205. Ο SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* σ. 290 διατυπώνει την υπόθεση ότι συντάκτης υπήρξε ο μάγιστρος και λογοθέτης Συμεών (βλ. γι' αυτόν 5.2.2).

206. Βλ. MORTREUIL, *Histoire* τ. ΙΙ σ. 312· WENGER, *Quellen* σ. 707.

παρατήρηση, ότι Νεαρές με ορισμένο περιεχόμενο, όπως όσες ρυθμίζουν εκκλησιαστικά αντικείμενα ή αναφέρονται κατά κύριο λόγο στο ποινικό δίκαιο, εμφανίζονται σε πολύ χαμηλό ποσοστό μέσα στη συλλογή.²⁰⁷

Εκτός από την *Εκλογή των Νεαρών του Λέοντος* σώζεται στον Codex Parisinus graecus 1385 A η *Ecloga minor* (= *Ελάσσων Εκλογή*), όπως την ονόμασαν οι Noailles και Dain, με το πλήρες κείμενο των Νεαρών 10, 22 και 45.²⁰⁸

Σε μία εποχή, στην οποία η κατάρτιση επιτομών ήταν «της μόδας», η επίδοση σε αυτή τη δραστηριότητα δεν περιορίστηκε σε επιτομές των Νεαρών του Ιουστινιανού ή του Λέοντος, αλλά επεκτάθηκε στους νόμους και μεταγενέστερων αυτοκρατόρων. Αυτές οι επιτομές έχουν περισωθεί στο παράρτημα Α της *Μεγάλης Σύνοψης των Βασιλικών*.²⁰⁹ Αυτή η συγκέντρωση του υλικού – πρόκειται, πέρα από την *Εκλογή των Νεαρών του Λέοντος*, για επιτομές Νεαρών από του Ρωμανού Α' μέχρι του Νικηφόρου Β' – και η, κατά κάποιον τρόπο, συστηματική δομή του μέσα στο παράρτημα της *Σύνοψης* οδήγησε στην υπόθεση ότι αποτελεί, ενδεχομένως, το προϊόν της εργασίας ενός μόνο νομικού, συγκεκριμένα δε του μαγίστρου και λογοθέτη Συμεώνος.²¹⁰

5.4.7. Τα παράγωγα των Βασιλικών. Η παράγραφος αυτή κλείνει με τα έργα που στηρίζονται στα Βασιλικά (με τη γενική τους έννοια που καλύπτει και τα 60 βιβλία του Λέοντος). Σπουδαιότερο από αυτά είναι η *Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών* (*Synopsis Basilicorum maior*). Ο χρόνος σύνταξης της συλλογής αυτής πρέπει να τοποθετηθεί μάλλον γύρω στα μέσα του 10ου αιώνα. Σκοπός του (άγνωστου)²¹¹ συμπληρητή ήταν η συγκέντρωση και

207. Πρβλ. και ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές κ.λπ.* (ό.π. σημ. 17) σ. 32 (Εισαγωγή).

208. NOAILLES / DAIN, ό.π. (σημ. 17) σ. XLVII επ.

209. Βλ. στο *Repertorium* τους κώδικες με αριθμό 48, 59, 159, 172, 210, 238, 260, 290 και 308.

210. Την υπόθεση αυτή διετύπωσε σχετικά πρόσφατα ο SCHMINCK, Einzelgesetzgebung σ. 289-292, χαρακτηρίζοντας την κατάρτιση των επιτομών αυτών, μίας συλλογής δηλαδή διατάξεων του ισχύοντος δικαίου, και την ένταξή τους υπό μορφήν παραρτήματος μέσα σε μία συλλογή παλαιών διατάξεων, ως μία δεύτερη «ανακάθαρση»: είχε όμως κάνει ο ΙΔΙΟΣ, *Rechtsbücher* σ. 36 προ εικοσαετίας και πλέον κάποιους υπαινιγμούς.

211. Ο SCHMINCK, Einzelgesetzgebung σ. 290 διατυπώνει – πάντως με πολλούς δισταγμούς – την υπόθεση, ότι ταυτίζεται ο συμπληρητής με τον συντάκτη των επιτομών των Νεα-

αλφαβητική κατάταξη (με εξαίρεση του τίτλου «περί τῆς ὀρθοδόξου πίστεως κ.λπ.» που τον προτάσσει από λόγους σεβασμού) των κυριότερων διατάξεων των *Βασιλικών* (άλλοτε στην αυθεντική και άλλοτε σε περιληπτική διατύπωση), χωρίς σχόλια, ώστε να διευκολυνθούν οι χρήστες του τεράστιου σε όγκο έργου. Η επικεφαλίδα του δηλώνει με σαφήνεια τη δομή του: «*Ἐκλογή καὶ σύνοψις τῶν βασιλικῶν ἐξήκοντα διδλίων σὺν παραπομπαῖς κατὰ στοιχεῖον, τοῦ περὶ πίστεως μόνου τίτλου προτεθέντος πάντων τῶν στοιχείων διὰ τὸ τίμιον*».

Το έργο περιλαμβάνει 24 βασικές υποδιαίρεσεις, όσα και τα γράμματα του αλφαβήτου. Καθεμία από αυτές διακρίνεται σε τίτλους, ανάλογα με το ειδικότερο περιεχόμενό της, και οι τίτλοι σε κεφάλαια. Το σύνολο των τίτλων ανέρχεται σε 348 και η κατανομή τους κατά γράμματα είναι βεβαίως άνιση. Τους περισσότερους τίτλους έχει το στοιχείο Α (72 τίτλους) και τους λιγότερους (από έναν μόνον) τα στοιχεία Η, Ξ και Ω. Ως κριτήριο για την ταξινόμηση λήφθηκε το αρχικό γράμμα της βασικής λέξης από το αντικείμενο της διάταξης. Οι διασταυρούμενες παραπομπές είναι πολύ περιορισμένες και οι επαναλήψεις στην καταχώριση, σε περίπτωση διατάξεων που ρυθμίζουν περισσότερα από ένα αντικείμενα, ελάχιστες.²¹² Αυτό οφείλεται ασφαλώς στο ότι η επιθυμία για ακριβή ευρετηρίαση υποχώρησε μπροστά στην προσπάθεια περιορισμού του όγκου της συλλογής. Ως προς την ειδικότερη διαδικασία της κατάρτισης μόνον υποθέσεις μπορεί να γίνουν. Ενδέχεται να προηγήθηκε η προπαρασκευή των τίτλων με βάση τις επικεφαλίδες των αντίστοιχων τίτλων στα *Βασιλικά*. Είναι όμως εξίσου πιθανό, να προέταξε ο συντάκτης την επιλογή των χωρίων και κατόπιν να προχώρησε στην κατανομή και ένταξή τους σε τίτλους.²¹³

Παρά το γεγονός ότι η μέθοδος αυτή ταξινόμησης και ευρετηρίασης κά-
θε άλλο παρά εξαντλούσε το περιεχόμενο των *Βασιλικών*, επειδή η συλλογή
αυτή ήταν γενικώς πολύ εύχρηστη και δεν είχε μεγάλο όγκο – πράγμα που δι-
ευκόλυνε την αντιγραφή της²¹⁴ – διαδόθηκε ευρύτατα και αντικατέστησε σχε-

---

ρών της μακεδονικής δυναστείας, τις οποίες αυτός αποδίδει στον μάγιστρο και λογοθέτη Συμεώνα (πιο πάνω 5.4.6).

212. Π.χ. το χωρίο Β. 46.3.7.2 έχει καταχωριστεί στη *Σύνοψη* στα στοιχεία Ι 1.3 και ΙΙ 25.2, και το Β. 50.3.50 στα στοιχεία Β 6.6 και Δ 4.29.

213. Έκδοση: ΖΑΧΑΡΙΑ, *JGR* τ. V (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Ε'). Πρβλ. και τις συμπληρώσεις από την FÖGEN, „Zur Restitution“ κ.λπ. (ό.π. σμμ. 171) σ. 182-184.

214. Επί πλέον, λόγω του μικρού όγκου της, ήταν η παραγωγή αντιγράφων όχι ιδιαίτερα δαπανηρή. Πρβλ. σχετικά με τη δαπάνη της αντιγραφής χειρογράφων V. ΚΡΑΒΑΡΙ, «Note sur la prix des manuscrits (IXe-XVe siècle)», *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, ΙΙ: VIIIe-XVe siècle. [Réalités byzantines, 3.] (Paris 1991) 375-384.

δόν κατά την ύστερη περίοδο την κωδικοποίηση του Λέοντος. Ενόψει δε του ότι σε κάθε διάταξη αναγράφεται η ακριβής παραπομπή (με αριθμό βιβλίου, τίτλου, κεφαλαίου και θέματος) στα *Βασιλικά*, δεν είναι καθόλου εύκολο να διαπιστώσει κανείς, αν όλοι οι νομικοί της ύστερης βυζαντινής εποχής είχαν στη διάθεσή τους το πλήρες κείμενο των *Βασιλικών* ή μόνο τη *Μεγάλη Σύνοψη*, όταν παρέπεμπαν διατάξεις περιεχόμενες και στα δύο έργα.

Στα χειρόγραφα συνοδεύεται η *Σύνοψη* κατά κανόνα από παραρτήματα (appendices) δύο τύπων με διάφορα νομικά κείμενα, χρήσιμα στην πρακτική, κυρίως αυτοκρατορικές Νεαρές. Με το περιεχόμενο των παραρτημάτων και με τη χειρόγραφη τους παράδοση ιδιαίτερα ασχολήθηκε πριν από χρόνια ο Νίκος Σβορώνος.²¹⁵ Η μελέτη του είναι πάντοτε χρήσιμη στους ερευνητές, οι οποίοι όμως δεν πρέπει να παραλείπουν να λαμβάνουν υπόψη χειρόγραφα που στο μεταξύ έχουν εντοπιστεί.²¹⁶

Το κείμενο της *Συνόψεως* έχει υποστεί και αποτελώς ερμηνευτική επεξεργασία.²¹⁷ Σώζονται μάλιστα και συλλογές τέτοιων σχολίων σε διάφορα χειρόγραφα. Μία τέτοια συλλογή έχει εντοπιστεί στους κώδικες Atheniensis Μετοχίου Παναγίου Τάφου 25 foll. 2v-25v, Serdicensis D 156 foll. 184r-223r και Marcianus graecus 174 foll. 1r-27v,²¹⁸ στην οποία ακολουθείται η δομή της *Συνόψεως* και όχι η διάρθρωση των *Βασιλικών*. Με αφορμή το ότι τα σχόλια αυτά εμφανίζονται και στο περιθώριο του κειμένου στα χειρόγραφα του παραρτήματος Β, αποδιδόμενα στον Γεώργιο Φοβηνό (βλ. γι' αυτόν πιο κάτω 6.3.1), διατυπώθηκε η υπόθεση ότι η όλη δομή του παραρτήματος Β ανάγεται σε αυτόν τον νομικό του 13ου-14ου αιώνα.²¹⁹ Τα σχόλια στη *Σύνοψη* συχνά ταυτίζονται με τα σχόλια των *Βασι-*

215. SVORONOS, *La Synopsis* κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 36).

216. Πρβλ. *Repertorium* σ. 459 επ.

217. Πρβλ. *Repertorium* σ. 460 επ. (λήμμα *Synopsis Basilicorum maior / Scholien*).

218. Όσα σχόλια αυτής της συλλογής (που δεν φαίνεται να ήταν ενιαία, δοθέντος ότι το χειρόγραφο της Σόφιας δεν ταυτίζεται με τα δύο άλλα) ήταν ανέκδοτα εξέδωσε ο D. ΓΕΤΟΥ, „Eine Scholiensammlung zur Synopsis Basilicorum maior“ (μετάφραση από τα βουλγαρικά του L. BURGEMANN), *FM XI* σ. 325-413. Με τη συλλογή σχολίων στη *Σύνοψη* είχε προηγουμένως ασχοληθεί και η FÖGEN, „Zur Restitution“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 171), με έκδοση τριών σχολίων στη σ. 183.

219. Την άποψη αυτή υποστήριξε ο A. SCHMINCK σε (ακόμη αδημοσίευτη) διάλεξη του με τίτλο „Thessalonizensische Jurisprudenz in der Palaiologenzeit“ στο πλαίσιο συμποσίου στη Θεσσαλονίκη (14-20.12.1992).

λικών (και, επομένως, διακρίνονται και αυτά σε «παλαιά» και σε «νέα»· βλ. πιο κάτω 5.5.1), χωρίς ωστόσο να αποτελεί αυτό πρόγραμμα κάποιας εξάρτησής τους.²²⁰

Δεύτερο σε σπουδαιότητα συμπληρωματικό έργο με βάση τα *Βασιλικά* είναι ο *Τιπούκειτος*, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα αναλυτικό ευρετήριο της μεγάλης κωδικοποίησης. Αυτό, άλλωστε, δηλώνει και η ονομασία του: «Τί ποῦ κείται».²²¹ Συγγραφέας του είναι ο μεγάλος κριτής Μιχαήλ Πατζής (τέλος του 11ου αιώνα) που απέβλεψε στην κάλυψη πρακτικών καθαρά αναγκών. Είναι όμως αρκετά αμφίβολο, αν μπορούσε να εκπληρώσει απόλυτα αυτόν τον προορισμό του, γιατί ο *Τιπούκειτος* ακολουθεί πιστά τη διάρθρωση των *Βασιλικών* και περιέχει όλες τις διατάξεις τους σε περιληπτική διατύπωση (συντά υπό μορφή έμμεσης ερώτησης). Στο τέλος κάθε τίτλου προστέθηκαν παραπομπές σε άλλα χωρία που ρύθμιζαν τα ίδια ή συναφή αντικείμενα. Οι παραπομπές αυτές ωστόσο δεν είναι εξαντλητικές. Δεν μπορεί πάντως να αμφισβητηθεί ότι, παρά τις ελλείψεις του, αποτέλεσε ο *Τιπούκειτος* σημαντικό βοήθημα για όσους ήταν αναγκασμένοι να καταφεύγουν στη χρήση των *Βασιλικών*. Επειδή όμως, όπως προαναφέρθηκε, ο κύκλος αυτός όλο και στένευε, εκμηδενίστηκε σχεδόν και του *Τιπούκειτου* η χρησιμότητα, με αποτέλεσμα να σώζεται σήμερα σε ένα μοναδικό χειρόγραφο, τον κώδικα Vaticanus graecus 853.²²²

Υπάρχει ακόμη η *Ecloga Basilicorum librorum I-X*. Πρόκειται για μία πλούσια σχολιασμένη επιλογή που, στη σημερινή της μορφή (από την οποία προέρχεται και η παραπάνω συμβατική ονομασία), περιορίζεται

220. Πρβλ. ΓΕΤΟΝ, ό.π. σ. 403 επ.

221. Πρβλ. Α. BERGER, „Τιρούκειτος. The Origin of a Name“, *Traditio* 3 (1945) 394 επ. και Π. ΖΕΠΟΣ, «Κειτούκειτος-Τιπούκειτος», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 53 (1978) 554-573.

222. Έκδοση: Μ. Κριτού τοῦ Πατζῆ *Τιπούκειτος sive Librorum LX Basilicorum summarium*, βιβλία 1-12 από τους C. FERRINI και J. MERCATI [Studi e testi, 25.] Roma 1914, βιβλία 13-23 από τον Fr. DÖLGER [Studi e testi, 51.] Roma 1929, βιβλία 24-60 από τους STEPHANIE HÖRMANN VON STEPSKI-DOLIWA και E. SEIDL [Studi e testi 107, 179 και 193.] Città del Vaticano 1943, 1955 και 1957. Πρβλ. και την ανάλυση του H. MÜLLER, *Der 1. Titel des 20. Buches der Basiliken des Patzes in seinem Repertorium Tipucitus*, (ιδι. διατρ.) Würzburg 1940. Ο Τιπούκειτος υπήρξε ένα από τα βασικά βοηθήματα κατά την αποκατάσταση απωλεσθέντων βιβλίων των *Βασιλικών*. Πρβλ. VAN DER WAL, „Probleme“ κ.λπ. (ό.π. σμ. 143) σ. 146 επ., 151.

στα δέκα πρώτα βιβλία των *Βασιλικών*· δεν αποκλείεται όμως να ήταν στην αρχική της μορφή πιο εκτεταμένη. Σχεδόν με βεβαιότητα μπορεί να υποστηριχθεί, ότι η συλλογή οφείλει τη γένεσή της σε έναν μόνο σχολιαστή που δεν έκανε ο ίδιος την επιλογή των χωρίων του κειμένου, αλλά στηρίχθηκε σε κάποια ήδη τότε υπάρχουσα σύνθεση (με αρκετές αποκλίσεις από το γνωστό μας κείμενο των *Βασιλικών*· π.χ. οι Νεαρές εμφανίζονται με τη μορφή επιτομών, κατά κανόνα του Θεοδώρου Ερμοπολίτη).

Η συλλογή καταρτίστηκε στα χρόνια της βασιλείας του Ιωάννη Κομνηνού, σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το περιεχόμενο των σχολίων, δηλαδή μεταξύ 1118 και 1155 (πιθανότατα το 1142) στην Κωνσταντινούπολη. Η χειρόγραφη παράδοση για τα σχόλια στα δέκα πρώτα βιβλία των *Βασιλικών* είναι πολύ ισχνή. Για τον λόγο αυτό το υλικό που περιλαμβάνει η *Ecloga Basiliconum* αποτελεί σημαντική πηγή όχι μόνο για τη γνώση της ερμηνευτικής μεθόδου των νομικών του 12ου αιώνα, αλλά και για την κάλυψη κενών στον τομέα της ιστορίας των κειμένων. Το έργο διασώζεται σε εννέα κώδικες των 15ου και 16ου αιώνων και αποσπασματικά σε άλλους πέντε.²²³ Επί πλέον πολλά μέρη του έχουν χρησιμοποιηθεί σε μία ερμηνευτική επεξεργασία της *Εξαβίβλου* του Αρμενοπούλου (βλ. πιο κάτω 6.3.3) που απαντά σε ορισμένα χειρόγραφα της.²²⁴

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί και το *Αμβροσιανό ανθολόγιο* (*Florilegium Ambrosianum*) που συνίσταται σε μία επιλογή διατάξεων από όλα τα βιβλία των *Βασιλικών* και σώζεται σε ένα μοναδικό παλιμψηστο χειρόγραφο του 10ου αιώνα, τον Codex Resc. Ambrosianus F 106 sup.²²⁵ Υπάρχει μόνο μερική έκδοση,²²⁶ αλλά το κείμενο έχει ληφθεί υπόψη στην τελευταία κριτική έκδοση των *Βασιλικών*.

223. Έκδοση: L. BURGMANN, *Ecloga Basiliconum*. [FzbR, 15.] Frankfurt a. M. 1988. Πρβλ. F. GORIA, «La teoria della consuetudine nell'Ecloga Basiliconum (sec. XII). Nozione, formazione....», *Festschrift F. Gallo* τ. III (Napoli 1997) 159-193.

224. Πρβλ. Ν. ΜΑΤΣΗΣ, «Τα σχόλια εις την Εξαβίβλου του Αρμενοπούλου και η Εκλογή εκ των 10 πρώτων βιβλίων των Βασιλικών», *BNJ* 21 (1971-1974 [1976]) 169-176.

225. Βλ. και πιο πάνω για μεν τον αμβροσιανό κώδικα σημ. 20 (πρόκειται για το χειρόγραφο που περιέχει συλλογή των Νεαρών του Λέοντος ζ' με αρίθμηση διαφορετική από εκείνη της *Συλλογής των 113 Νεαρών*), για δε το ανθολόγιο σημ. 147.

226. Βλ. FERRINI / MERCATI, *Basiliconum libri LX. vol. VII* κ.λπ. (ό.π. σημ. 171). Πρβλ. για την έκδοση αυτή VAN DER WAL / LOKIN, σ. 134.

5.4.8. Άλλες συλλογές. Στην εποχή αυτή της έντονης συλλεκτικής δραστηριότητας ανάγουν τη γένεσή τους και διάφορα προϊόντα που υπήρξαν το αποτέλεσμα κάποιας τυχαίας ερανοστικής απασχόλησης. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε όταν βρισκόμαστε μπροστά σε συλλογές που συντίθενται από ετερόκλητα αποσπάσματα ποικίλης προέλευσης, μη συνδεόμενα μεταξύ τους με ένα ευδιάκριτο κριτήριο επιλογής.²²⁷

---

227. Ένα παράδειγμα τέτοιας συλλογής αποτελεί αυτή που εκδόθηκε από τους SIMON / SIPHONIU-KARAPA, „Eine Fragmentensammlung“ κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 130) σ. 1-23 που περιέχει, μεταξύ άλλων, αποσπάσματα από έργα αντικηνησόρων ανάμεικτα με πηγές του κανονικού δικαίου.

5.5. Ερμηνευτική φιλολογία, διδακτικά εγχειρίδια και μονογραφίες.

5.5.1. Τα σχόλια των Βασιλικών. Η ερμηνευτική φιλολογία περιλαμβάνει κυρίως τα σχόλια που συνοδεύουν τα διάφορα νομοθετικά (ή και συλλεκτικά) έργα της περιόδου αυτής. Την πρωτεύουσα θέση κατέχουν τα σχόλια που εμφανίζονται μαζί με το κείμενο σε αρκετά χειρόγραφα των Βασιλικών. Επικρατεί στη θεωρία η διάκριση των σχολίων σε δύο κατηγορίες: σε παλαιά και σε νέα σχόλια. Τα λεγόμενα παλαιά σχόλια προέρχονται από τα έργα των αντικησόρων ή των σχολαστικών και επομένως δεν αποτελούν κατά κυριολεξία σχολιασμό των διατάξεων των Βασιλικών, αλλά ερμηνευτικές παρατηρήσεις στα διάφορα μέρη του Corpus iuris civilis που περιέχονται στα Βασιλικά.²²⁸

Για την ειδικότερη προέλευση των παλαιών αυτών σχολίων οι πιο πολλοί ερευνητές δέχονται, ότι οι διάφοροι συντάκτες των σχολίων συγκέντρωσαν το υλικό τους, χρησιμοποιώντας όσα έργα αντικησόρων ή σχολαστικών είχαν στη διάθεσή τους. Υποστηρίχθηκε όμως και η άποψη²²⁹ – που δεν γίνεται γενικώς αποδεκτή – ότι όλα τα παλαιά σχόλια αποτελούν μέρος ενός ερμηνευτικού έργου του Ανώνυμου (βλ. πιο πάνω 4.3.2 και 4.6.10) με τη μορφή «σειράς» (catena) που συντάχθηκε μεταξύ 570 και 612.

Ως προς τη σύνδεση των σχολίων αυτών με το κείμενο διατυπώθηκαν οι εξής απόψεις. Κατά τον Gustav Ernst Heimbach και τον Jean-Anselme-Bernard Mortreuil,²³⁰ τα σχόλια προστέθηκαν στο κείμενο των Βασιλικών συγχρόνως με τη σύνταξή του, έτσι ώστε το έργο είχε νομοθετική ισχύ ως ενιαίο σύνολο (κείμενο και σχόλια). Κατά τον Zachariä von Lingenthal και τον C. W. E. Heimbach²³¹ (κρατούσα γνώμη), τα σχόλια προστέθηκαν μετά

228. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 91 επ.

229. FR. PRINGSHEIM, „Über die Basiliken-Scholien“, *SZ Rom. Abt.* 80 (1963) 287-341 (287 επ.).

230. G. E. HEIMBACH, Βιβλιοκρισία στον C. E. ZACHARIAE, *Historiae iuris Graeco-Romani delineatio*, *Krit. Jahrbücher für deutsche Rechtswissenschaft* 3 (1839) 953-1006 (994 επ.) και MORTREUIL, *Histoire* τ. II σ. 90 και 123-136.

231. ZACHARIÄ, Βιβλιοκρισία στον MORTREUIL, *Histoire*, *Krit. Jahrbücher für deutsche Rechtswissenschaft* 8 (1844) 1083-1087 (1084 επ.) και 11 (1847) 581-638 (593 επ.), (C. W. E.) HEIMBACH, *Griech.-röm. Recht* σ. 328-330 και Ο ΙΔΙΟΣ, Προλεγόμενα στην έκδοση των Βασιλικών (πιο πάνω σημ. 171) σ. 121-124. Πρβλ. και VAN DER WAL / LOKIN σ. 92.

τη σύνταξη του κειμένου – πιθανότατα επί Κωνσταντίνου Ζ' – και είχαν ανεπίσημο χαρακτήρα. Κατ' άλλη ενδιάμεση γνώμη,²³² ενδέχεται να είναι ορθές και οι δύο απόψεις κατά ένα μέρος τους, ειδικότερα αν συσχετισθούν η μεν δεύτερη άποψη με την κωδικοποίηση σε 60 βιβλία του Λέοντος ζ', η δε πρώτη με την αναθεώρηση αυτής της κωδικοποίησης που έγινε τον 11ο αιώνα, δηλαδή με τα καθεαυτά *Βασιλικά*.

Η δεύτερη κατηγορία σχολίων, τα νέα σχόλια, προέρχονται από νομικούς του 11ου αιώνα (ή και νεότερους, ανάλογα με τη χρονολόγηση που θα γίνει δεκτή). Συντάκτες σχολίων αυτή την εποχή υπήρξαν ο Ιωάννης Ξιφιλίνος, ο Κωνσταντίνος Νικαεύς, ο Καλοκυρός,²³³ ο Γρηγόριος Δοξαπατρός και ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης.

Η διάκριση παλαιών και νέων σχολίων έχει μεγάλη σημασία για την ιστορία των κειμένων, γιατί τα μεν παλαιά συμβάλλουν στην κριτική αποκατάσταση του έργου των νομικών του 6ου και του 7ου αιώνα, ενώ τα νέα αποτελούν απλώς πηγή για την ιστορία της νομικής επιστήμης του 11ου (ή και του 12ου) αιώνα. Η διάκριση όμως ενός παλαιού από ένα νέο σχόλιο, μόνον αν μνημονεύεται ρητώς ο «σχολιαστής» (όρος πολύ συμβατικός προκειμένου για τους νομικούς της ιουστινιάνειας εποχής), πράγμα που δεν συμβαίνει συχνά, είναι εύκολη. Ασφαλέστερη είναι η μέθοδος της προσφυγής σε εσωτερικά κριτήρια, δηλαδή στο ύφος και στον τρόπο των παραπομπών.²³⁴

Οι δύο αυτές ομάδες σχολίων σε κάποια χρονική στιγμή ενοποιήθηκαν.²³⁵ Κατά τον Zachariä von Lingenthal²³⁶ αυτό έγινε περί το 1200 από τον χρονικώς τελευταίο σχολιαστή των *Βασιλικών*, δηλαδή – κατά την ίδια

232. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 46.

233. Βλ. γι' αυτόν L. BURGMANN, „Kalokyros “Sextos”. Anmerkungen zu einem Basilienscholiasten“, *SG III* (ό.π. σημ. 2) σ. 11-21.

234. Ποβλ. H. J. SCHELTEMA, „Über die angebliche Anonymuskatene“, *TvR* 25 (1957) 284-301 (= *Opera minora* σ. 315-326), εδώ 296 επ. (323 επ.) και ο ΙΔΙΟΣ, „Subseciva III. Die Verweisungen bei den frühbyzantinischen Rechtsgelehrten“, *TvR* 30 (1962) 355-357 (= *Opera minora* σ. 116-118).

235. Πάντως δεν είναι γνωστό κανένα χειρόγραφο, το οποίο να περιέχει αποκλειστικώς και μόνο παλαιά σχόλια.

236. C. E. ZACHARIAE, *Historiae iuris Graeco-Romani delineatio*, Heidelberg 1839, σ. 63 και ο ΙΔΙΟΣ, Βιβλιοκρισία στον Mortreuil (ό.π. σημ. 231) σ. 596.

άποψη – έναν μαθητή του λογοθέτη του δρόμου και επίσης σχολιαστή των *Βασιλικών* Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη. Με βάση όμως την παρατήρηση, ότι τα πρώτα χειρόγραφα των *Βασιλικών* που περιέχουν σχόλια με τη μορφή «σειράς» (catena) προέρχονται από τον 11ο αιώνα, καθώς επίσης με την επίκληση και άλλων, πρόσθετων επιχειρημάτων (χειρόγραφη παράδοση, περιεχόμενο σχολίων, χρονολογικές παρατηρήσεις), αμφισβητήθηκε προ εικοσαετίας περίπου αυτή η χρονολόγηση και υποστηρίχθηκε²³⁷ ότι η συγκέντρωση όλων των σχολίων των *Βασιλικών* και η ενοποίησή τους συνετελέσθη γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα²³⁸ από τον Ιωάννη Ξιφιλίνο,

---

237. Βλ. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 44 επ., ο οποίος μεταξύ άλλων αμφισβητεί και την ταύτιση του σχολιαστή Αγιοθεοδωρίτη (που παλαιότερα είχε ταυτιστεί με τον Μητροπολίτη Αθηνών Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη) με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, προτείνοντας στη θέση του τον περισσότερο γνωστό για τις νομικές του γνώσεις Κωνσταντίνο Αγιοθεοδωρίτη. Πρβλ. και ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Περιορισμός διαφέροντος και βυζαντινά αντιλήψεις», *Αρχαίον Ιδιωτικού Δικαίου* 13 (1946) 137-164 (160 επ.) = *Άπαντα* σ. 744 επ. και Ο ΙΔΙΟΣ, «Ιεραρχία νόμων» κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 86) σ. 489 = *Άπαντα* σ. 995, που επίσης υπεστήριξε ότι πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Αγιοθεοδωρίτη.

238. Η τελευταία κριτική έκδοση των σχολίων των *Βασιλικών* ολοκληρώθηκε το 1985 σε εννέα τόμους: *Basilicorum libri LX. Series B (Scholia)*. [Scripta Universitatis Groninganae.] Εκδότες των τόμων 1-7 είναι οι H. J. SCHELTEMA και D. HOLWERDA, Groningen 1953-1965, των τόμων 8-9 οι παραπάνω και ο N. VAN DER WAL, Groningen 1983-1985. Σε αντίθεση με την προηγούμενη έκδοση (HEIMBACH), όπου κείμενο και σχόλια είχαν εκδοθεί μαζί, στην τελευταία εκδόθηκαν χωριστά σε διαφορετικούς τόμους – καινοτομία, ως προς την οποία οι γνώμες διχάζονται, γιατί κατά μερικούς ερευνητές αποτελεί μειονέκτημα της έκδοσης, κατ' άλλους όμως πλεονέκτημα. Νεότερες εκδόσεις άγνωστων μέχρι τώρα σχολίων έχουν γίνει από τους FÖGEN, „Zur Restitution“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 171) σ. 184-193, L. BURGMANN / M. TH. FÖGEN, „Florilegium Lesbiacum“, *FM V* σ. 107-178 (η έκδοση στις σ. 128 επ.), J. DITTRICH, „Die Scholien des Cod. Taur. B.I.20 zum Erbrecht der Basiliken“, *FM IX* σ. 181-298 (η έκδοση σχολίων των βιβλίων 35-45 στις σ. 206-270) και ΤΙΦΤΙΧΟΓΛΟΥ / ΤΡΟΙΑΝΟΣ, „Unbekannte Kaiserurkunden“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 75) σ. 159-168. Πρβλ. και την επισήμανση σχολίων στον *Πανδέκτη* από τον F. BRANDSMA, “Some Basilica scholia on Digest Texts that were not interpolated”, *Règle et pratique du droit dans les réalités juridiques de l'antiquité*, επιμ. I. PIRO (Soveria Mannelli 1999 [2000]) 261-271. Στη βιβλιογραφία, εκτός από όσες μελέτες αμέσως ή εμμέσως παραπέμπονται πιο πάνω, να προστεθεί και του Ι. ΣΟΝΤΗ, «Η δογματική έρευνα των Βασιλικών και των καλουμένων σχολίων αυτών εν συγκρίσει προς την γλώσσα των Δυτικών», *Τόμος προς τιμήν Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου* (Αθήνα 1959) 497-514, όπου καταβάλλεται προσπάθεια συσχετισμού από άποψη μεθόδου των βυζαντινών σχολιαστών και των γλωσσολόγων. Πρβλ. όμως επ' αυτού τις αντιρρήσεις του KAISER, “Berytos and Bologna“ κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 27) που υποστηρίζει την αυτονομία της μεθόδου των γλωσσολόγων.

τότε νομοφύλακα και αργότερα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (ως Ιωάννη Η', 1064-1075).²³⁹ Ευρύτατος σχολιασμός των *Βασιλικών* περιέχεται και στο ερμηνευτικό έργο του Θεοδώρου Βαλσαμώνας· επειδή όμως ανήκει στις εκκλησιαστικές πηγές του δικαίου, θα γίνει μνεία του έργου αυτού στην τελευταία παράγραφο τούτου του κεφαλαίου.

Στο ευρύτερο πλαίσιο του σχολιασμού των *Βασιλικών* πρέπει να ενταχθούν και περαιτέρω επεξεργασίες ερμηνευτικών κειμένων της εποχής των αντικλησόρων, ανεξάρτητα από το αν υπέστησαν την επεξεργασία στην αρχική τους μορφή, εκείνη δηλαδή που είχαν κατά τον χρόνο της σύνταξής τους, ή ως κείμενα των *Βασιλικών*.²⁴⁰

Όπως αναφέρθηκε στις προηγούμενες παραγράφους, σχόλια έχουν γραφεί και σε άλλα κείμενα, π.χ. στην *Εισαγωγή*, στην *Ecloga Basiliconum*, ή (σε μικρότερη έκταση) στη *Μεγάλη Σύνοψη* κ.λπ.²⁴¹

5.5.2. Ο Μιχαήλ Ψελλός και το έργο του. Στα διδακτικά εγχειρίδια ανήκει η *Σύνοψις τών νόμων* του πολύ περισσότερο γνωστού για το ιστορικό και το φιλολογικό του παρά για το νομικό του έργο διανοούμενου και πολιτικού του 11ου αιώνα Μιχαήλ Ψελλού (1018-1078). Η *Σύνοψη* αυτή έχει πολύ ιδιόρρυθμη μορφή, γιατί είναι γραμμένη σε στίχους²⁴² – ίσως για να απομνημονεύεται πιο εύκολα. Προοριζόταν για τον νεαρό αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Δούκα, μετά από εντολή του πατέρα του, όπως δηλώνεται στην επικεφαλίδα του έργου: «*Τοῦ σοφωτάτου Μιχαήλ τοῦ Ψελλοῦ καὶ ὑπερτίμου Σύνοψις τῶν νόμων διὰ στίχων ἰάμβων καὶ πολι-*

239. Βλ. βιβλιογραφία γι' αυτόν στον SCHMIDT, Einzelgesetzgebung σ. 319 σημ. 353.

240. Ένα τέτοιο κείμενο, επιγραφόμενο «*Περὶ παλλακῆς, κείμενον καὶ ἐρμηνεία, κειμένης ἐν τῷ <περὶ> κεκωλυμένων <γάμων>*», δημοσίευσε από τον Codex Marcianus graecus 172 (574) ο J. MARUHN, „Ein Beispiel einer schedographischen Bearbeitung eines juristischen Textes“, *FM* I σ. 117-122. Πρόκειται για επεξεργασία κατά τη σχεδογραφική μέθοδο ἰνδῆκα του παλαιού Ανώνυμου σε χωρία του *Πανδέκτη* χρονολογούμενη από τον 11ο μάλλον (παρά από τον 12ο) αιώνα.

241. Τα σχόλια αυτά έχουν εκδοθεί μαζί με τα αντίστοιχα κείμενα.

242. Η σύνταξη νομικών κειμένων σε ἔμμετρη μορφή είναι ασφαλώς κάτι το σπάνιο, αλλά δεν λείπουν και οι μιμητές του Ψελλού. Ένα τέτοιο κείμενο γραμμένο «αντί σημειώματος» εκδίδει από τον Codex Marcianus graecus 524 η R. MACRIDES, “Poetic Justice in the Patriarchate. Murder and Cannibalism in the Provinces”, *Cupido legum* σ. 137-168 (το κείμενο με αγγλική μετάφραση στις σ. 138-147).

τικῶν πρὸς τὸν βασιλέα κῦριν Μιχαήλ τὸν Δούκαν ἐκ προστάξεως τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ βασιλέως». Επομένως πρέπει η σύνταξη του έργου να τοποθετηθεί χρονικώς στο διάστημα της συμβασιλείας τους, δηλαδή μεταξύ 1060 και 1067.

Σκοπός του έργου ήταν να μεταδώσει στον υψηλό μαθητή τις νομικές έννοιες σε απλουστευμένη μορφή και να εξηγήσει τους χρησιμοποιούμενους ακόμη – σε ευρεία κλίμακα, όπως φαίνεται – λατινικούς όρους. Το εγχείρημα, σύμφωνα με όσα γράφει ο Ψελλός στους πρώτους στίχους, δεν ήταν ασφαλώς πολύ εύκολο:

«Πολὺ καὶ δυσθεώρητον τὸ μάθημα τοῦ νόμου,
ἐν πλάτει δυσπερίθλεπτον, ἀσαφὲς ἐν συνόψει,
ἐν λόγῳ δυσερμήνευτον, ἀλλ’ ὅμως ἀναγκαῖον
καὶ δεῖ τὸν αὐτοκράτορα τούτου μᾶλλον φροντίζειν,
δικαίως γὰρ τὸ δίκαιον ἐν δίκαις φυλακτέον.
Ὅθεν ἐγὼ σοι τὰ πολλὰ τοῦ λόγου συνοψίσας
εὐθήρατόν τι σύνταγμα πεποίηκα τῶν νόμων».²⁴³

Το ποίημα αποτελείται από 1410 (σε έναν κώδικα από 1424) στίχους. Μετά την παραπάνω εισαγωγή η κατανομή της ύλης έχει ως εξής: Πηγές του δικαίου (στίχ. 8-65), διάκριση των νόμων (στίχ. 66-90), περί αγωγών (στίχ. 91-198), περί γενικών κανόνων δικαίου (στίχ. 199-205), κανόνες δικαίου με βάση το έργο του Θεοφίλου (στίχ. 206-331), κανόνες δικαίου με βάση τα *Βασιλικά* (στίχ. 332-365), κανόνες δικαίου με βάση τις επιτομές των Νεαρῶν του Θεοδώρου του Ερμοπολίτη (στίχ. 366-436), περί της χρησιμότητας των Νεαρῶν (στίχ. 437-458), αλφαβητική σύνοψη των αγωγών (στίχ. 459-635) και των νόμων (στίχ. 636-666), περί χρονικῶν διαστημάτων (στίχ. 667-774), περί αγωγῶν πιθανῶς με βάση το έργο του Θεοφίλου (στίχ. 775-838), επιλογή από τις Νεαρές του Λέοντος (στίχ. 839-872), περί αγωγῶν από τον Θεόφιλο (στίχ. 873-889), περί δανείου (στίχ. 890-920), περί μαρτύρων (στίχ. 921-1043), περί διαθηκῶν (στίχ. 1044-1072), κανόνες δικαίου από τα *Βασιλικά* (στίχ. 1073-1129), αποσπάσματα από τα *Βασιλικά* (στίχ. 1130-1352), περί του τελευταίου βιβλίου της κωδικοποίησης του Λέοντος και περί βαθμῶν συγγενείας (στίχ. 1353-1359), περί των νόμων του Ρωμανού Α' και του Βασιλείου Β' (στίχ. 1360-1404). Το έργο, του οποίου η επισημονική αξία δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη,²⁴⁴ τελειώνει με τον επίλογο. Είναι

243. Τελευταία έκδοση: L. G. WESTERINK, *Michael Psellus: Poemata*. [Bibliotheca scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana.] Stuttgart-Leipzig 1992, σ. 123-190 (το κείμενο στη σ. 124 στίχ. 1-6). Πρβλ. και την προτελευταία έκδοση: G. WEISS, „Die Synopsis legum des Michael Psellos“, *FM II* (1977) 147-214.

244. O SCHMINCK, „Vier eherechtl. Entscheidungen“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 68) σ. 222 το χαρακτηρίζει ως προϊόν ψευδο-πολυμαθείας (Pseudogelehrsamkeit). Τη χαμηλή ποιότητα όλου

πιθανό ότι ο Ψελλός ανέπτυξε διδακτική δραστηριότητα, χρησιμοποιώντας το υλικό της *Συνόψεως*.²⁴⁵

Στον Ψελλό αποδίδονται επίσης και έξι μικρές πραγματείες με νομικό περιεχόμενο²⁴⁶ που υποστηρίζεται, όχι όμως χωρίς αντιρρήσεις,²⁴⁷ πως αποτέλεσαν μέρος της προεργασίας για τη σύνταξη της *Συνόψεως*. Οι επικεφαλίδες τους είναι: α) «Ότι φιλοσοφίας μέτοχος ή νομική έπιστήμη», β) «Περὶ προτελείων τῆς τῶν νόμων έπιστήμης», γ) «Περὶ τῆς τῶν άγωγῶν διαιρέσεως», δ) «Περὶ κονδικτικῶν κοινῶς πάντων καὶ περι άγωγῶν διαιρέσεως», ε) «Περὶ τῆς τῶν διγέστων διαιρέσεως», ς) «Περὶ διαφόρων νομίμων».²⁴⁸

Και άλλο ένα έργο όμοιας φύσης αποδίδεται στον Ψελλό, η *Σύντομος διαίρεσις τῶν νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, αλλά για την πατρότητα αυτής της πραγματείας εκφράζονται πολλές αμφιβολίες.²⁴⁹

του νομικού έργου του Ψελλού τονίζει ο D. SIMON σε βιβλιοκρισία του για το έργο του G. WEISS, *Oströmische Beamte* κ.λπ. (πιο κάτω σημ. 248) *SZ Rom. Abt.* 92 (1975) 482-483.

245. Πρβλ. Μ. TH. FÖGEN, „Zum Rechtsunterricht des Michael Psellos“, *JÖB* 32/2 (1981) 291-302, που εντοπίζει δείγματα αυτής της δραστηριότητας στον κώδικα *Parisinus graecus* 1355. Πρβλ. επίσης G. WEISS, „Die juristische Bibliothek des Michael Psellos“, *JÖB* 26 (1977) 79-102.

246. Καταγραφή της χειρόγραφης παράδοσης όλων των έργων που αποδίδονται στον Ψελλό επιχειρεί ο P. MOORE, *Iter Psellianum: a detailed listing of manuscript sources for all works attributed to Michael Psellos, including a comprehensive bibliography*. [Subsidia mediaevalia, 26.] Toronto 2005.

247. Σε ακόμη αδημοσίευτη ανακοίνωσή του στη 12η Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου (Κομοτηνή, 22-24 Οκτωβρίου 2009) υπεστήριξε ο ΜΑΡΙΟΣ ΤΑΝΤΑΛΟΣ, επικαλούμενος κυρίως εσωτερικά στοιχεία των κειμένων, ότι αυτές οι πραγματείες προέρχονται όχι από τη γραφίδα του Ψελλού, αλλά από το ερμηνευτικό έργο του Θεοδώρου Σμύρνης, μαθητή του Ψελλού, στα ποιήματα του δασκάλου του και ανάγονται στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα, πιθανότατα μετά το 1082.

248. Έκδοση των μικρών πραγματειών: G. WEISS, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos*. [Miscellanea Byzantina Monacensia, 16.] München 1973 (η έκδοση στις σ. 283 επ.).

249. Στον Ψελλό αποδίδεται από τον WEISS, *Oströmische Beamte* κ.λπ. (προηγ. σημ.) σ. 256 επ., αλλά οι περισσότεροι ερευνητές είναι από επιφυλακτικοί μέχρι τελείως απορριπτικοί. Βλ. WOLSKA-CONUS, «L'École de droit» κ.λπ. (ό.π. σημ. 7) σ. 88· SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 29. Έκδοση: HEIMBACH, *Άνέκδοτα* τ. II σ. 234-237.

5.5.3. Το Πόνημα νομικόν του Ατταλειάτη. Σε υψηλότερη επιστημονική στάθμη συγκρινόμενο με τη *Σύνοψη* του Ψελλού βρίσκεται ένα άλλο έργο της ίδιας εποχής, το *Πόνημα νομικόν* του κατά περιόδους φορέα υψηλών αξιωμάτων, μεταξύ άλλων και δικαστή «του βήλου και επι του Ιπποδρόμου» – διετέλεσε και πρόεδρος των ανώτατων δικαστηρίων – Μιχαήλ Ατταλειάτη,²⁵⁰ που συντάχθηκε το 1073/1074 ύστερα από εντολή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Δούκα (μαθητή του Ψελλού, όπως είδαμε πιο πάνω). Κύρια πηγή του εγχειριδίου αυτού υπήρξαν τα *Βασιλικά*, των οποίων το περιεχόμενο έπρεπε για πρακτικούς λόγους να συνοψιστεί σε ένα εύχρηστο βοήθημα. Πολύ κατατοπιστική για τον επιδιωκόμενο σκοπό και τη διάρθρωση του έργου είναι η τελευταία παράγραφος του προοιμίου του (όπου προτάσσεται ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου):

«Ἐπει δὲ οἱ νόμοι μέσον προσώπων καὶ πραγμάτων τὰς διατάξεις συνήρῃσαν, δεῖ πρῶτον περὶ τούτων, ἧτοι τῶν τε προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων, διαλαθεῖν· καὶ διαιρετικῶς τὰς τούτων φύσεις καὶ θέσεις διευκρινῆσαι εἰς εὐσύνοπτον κατάληψιν τῶν μελλόντων ἐκτεθῆναι νομικῶν κεφαλαίων. Εἰ δέ τινα τούτων συνεσφιγμένα καὶ συντόμῳ λόγῳ ῥηθεῖεν, ἢ καὶ κοινολεξία καταγραφεῖεν, λοιδορεῖτω μηδεῖς. Τοιαύτη γὰρ ἢ παροῦσα πραγματεία, ἴν' οὕτως ἔχῃ δυνάμεως, ὥστε καὶ ὀλιγογραμμάτοις τὴν τῶν προκειμένων γνῶσιν παραλαμβάνεσθαι, καὶ τὴν τῶν ἀναγινωσκομένων διάληψιν ῥαδίως αὐτοῖς προσλαμβάνεσθαι, ἐν τίτλοις ὅλοις περιστάτων τριάκοντα καὶ πέντε. Ἄρξομαι δὲ ἀπὸ τῶν προσώπων ποιούμενος τὴν διαίρεσιν, καθὰ καὶ τοῖς νόμοις διηγόρευται.»

Όπως προκύπτει και από τις παραπάνω γραμμές, το έργο απετελέσθη (στην αρχική του μορφή) από 35 τίτλους. Από αυτούς οι τρεις πρώτοι αφιερώθηκαν στην παρουσίαση των θεμάτων της προσωπικής κατάστασης, της διαίρεσης των πραγμάτων και της ορθόδοξης πίστης. Οι υπόλοιποι συνοψίζουν το περιεχόμενο των *Βασιλικών* με την ίδια σειρά που έχουν τα αντίστοιχα αντικείμενα στο πρωτότυπο. Μεγάλη έκταση έχει ο τελευταίος τίτλος, ο 35ος, που περιέχει το ποινικό δίκαιο – φαινόμενο συνηθισμένο που παρατηρείται και σε προγενέστερα νομοθετήματα και εγχειρίδια.

---

250. Η γραφή «Ατταλειάτης» εμφανίζεται στα χειρόγραφα με τα ιστορικά του έργα (όπως της ιστορίας των ετών 1034-1079). Οι νομικοί, αντιθέτως, κώδικες περιέχουν το όνομα υπό τη μορφή «Ατταλειώτης».

Αργότερα έγιναν ορισμένες προσθήκες από τις (σύμφωνα με τη μαρτυρία του συγγραφέα ισχύουσες τον 11ο αιώνα) Νεαρές του Λέοντος, του Ρωμανού Α' και του Κωνσταντίνου Ζ', καθώς και από τα ίδια τα Βασιλικά, ώστε να εμφανίζεται στη χειρόγραφη παράδοση κάποια ανομοιομορφία, η οποία σε μερικά χειρόγραφα (π.χ. στον κώδικα Parisinus graecus 1385 A) παίρνει τη μορφή δεύτερης έκδοσης, μη προερχόμενης, φυσικά, από τον αρχικό συντάκτη της συλλογής. Κατά την εκπόνηση αυτής της διευρυμένης μορφής φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε και η *Σύνοψη* του Ψελλού.²⁵¹

Σε αυτή την κατηγορία των διδακτικών εγχειριδίων ανήκουν και πολλά σύντομα κείμενα – συνήθως πίνακες των αγωγών ή των ινοπιτούτων, των διγέστων και των Νεαρών από το Corpus iuris civilis –, άλλα γνωστά (όπως π.χ. αυτά που αποδίδονται στον Μιχαήλ Ψελλό· βλ. πιο πάνω) και άλλα άγνωστα, που όσο προχωρεί η έρευνα επισημαίνονται και εκδίδονται.²⁵² Αρκετά από αυτά τα μικρά έργα περιλαμβάνονται στις *appendices* της *Μεγάλης Σύνοψης των Βασιλικών* (βλ. πιο πάνω 5.4.7).

5.5.4. Τα νομικά λεξικά. Εδώ πρέπει να καταταγούν οι διάφορες μορφές των νομικών γλωσσικών βοηθημάτων,²⁵³ δηλαδή λεξικών λατινικών όρων, η σύνταξη των οποίων εξυπηρετούσε κατ' αρχήν διδακτικούς σκοπούς. Αυτά τα λεξικά, συνήθως ανώνυμης προέλευσης,²⁵⁴ ήταν σε ευρύ-

251. Έκδοση: Α. ΣΓΟΥΤΑ, *Θέμις* 8 (1861) 437-455 (= ZACHARIA, *Kleine Schriften* τ. I σ. 362-464 και ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Ζ' σ. 411-497).

252. Βλ. π.χ. την έκδοση τριών τέτοιων μικρών κειμένων του 10ου ή, το αργότερο, του 11ου αιώνα από την FÖGEN, „Zur Einteilung“ κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 85) στις σ. 6-8.

253. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η ελλην. νομική γλώσσα κ.λπ.* (ό.π. 1 σημ. 33) σ. 46-55 και Ο ΙΔΙΟΣ, „Römisches Recht und byzantinisches Recht. Juristische Kuriosa bei den 'Exhellenismoi'“, *Byzantine Law* (ό.π. 2 σημ. 13) 15-20. Εκδόσεις: L. BURGMANN, „Byzantinische Rechtslexica“, *FM* II σ. 87-146 (η έκδοση στις σ. 120 επ.)· L. BURGMANN / Μ. ΤΗ. FÖGEN / R. MEIJERING / Β. STOLTE, „Lexica iuridica byzantina“ (= *FM* VIII). Βλ. και τις εκδόσεις λεξικών που αναφέρονται στις επόμενες σημειώσεις. Πρβλ. και Ρ. DANELLA, «Le glossae Nomicae del Casinensis T 550», *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* n.s. 43 (1989) 83-110· Ο ΙΔΙΟΣ, «Le Glossae Nomicae del Vat. gr. 2075, del Vat. gr. 845, del Cas. T 550 e del Vind. Phil. gr. 124», στον ίδιο τόμο του ίδιου περιοδικού σ. 111-130· Ο ΙΔΙΟΣ, «Il lessico Ἀνναλίων dell'Ott. gr. 15», στο ίδιο περιοδικό 46 (1992) 263-280· CHR. GASTGEBER / J. DIETHART, „Λέξεις ὁμοαίκτης διαλέκτου. Ein byzantinisches Fremdwörterlexikon“, *FM* X σ. 445-476 (η έκδοση και το κριτικό υπόμνημα στις σ. 448-474).

254. Επώνυμο αντιθέτως, γιατί αποδίδεται στον Μιχαήλ Ψελλό, είναι ένα μικρό τέτοιο

τατη χρήση και προέρχονταν κατά κανόνα από τη συγκέντρωση σημειώσεων γραμμένων στο περιθώριο ή ανάμεσα στους στίχους του κειμένου στα διάφορα χειρόγραφα. Οι σημειώσεις αυτές που περιείχαν την ερμηνεία άγνωστων λατινικών λέξεων ονομάστηκαν, όχι με πολλή ακρίβεια εφόσον δεν επρόκειτο για σχόλια, «νομικά γλωσσήματα» (*glossae pomicae*). Καμιά φορά όμως δεν ήταν τα λεξικά το αποτέλεσμα συνθετικής εργασίας, αλλά καταρτιζόνταν με βάση τους λατινικούς νομικούς όρους που απαντούσαν σε ένα μόνον έργο, όπως το *Σύνταγμα των Νεαρών του Αθανασίου του Εμεσηνού*²⁵⁵ ή τα *Ινστιτούτα του Θεοφίλου*.²⁵⁶ Εκτός όμως από τα παραπάνω λατινοελληνικά λεξικά υπήρχαν και λεξικά με ελληνικά λήμματα, με λέξεις δηλαδή ελληνικές που δεν γίνονταν πια κατανοητές.²⁵⁷

Μερικές φορές τα όρια μεταξύ πραγματείας, συμπλήματος ή απλής συλλογής, που περιέχει και γλωσσικές επεξηγήσεις, και νομικού λεξικού είναι δυσδιάκριτα (βλ. π.χ. στην επόμενη παράγραφο τα έργα με αντικείμενο τις ρωμαϊκές αγωγές).

5.5.5. Μικρές μονογραφίες. Η σημαντική άνθηση της νομικής επιστήμης με το νομοθετικό και το κωδικοποιητικό έργο των Μακεδόνων απέδωσε καρπούς και στον τομέα της μονογραφικής ενασχόλησης, της οποίας άλλα μεν προϊόντα έχουν περισωθεί αυτούσια, ενώ για το περιεχόμενο και τις συνθήκες της σύνταξης άλλων έχουμε έμμεση μόνο πληροφόρηση. Στα παλαιότερα από τα έργα αυτά (10ος αιώνας) ανήκουν δύο πραγματείες («ψήφου» κατά τις πηγές, πιθανώς επειδή είχαν αρχικώς τη μορφή αποφάσεων) του (γνωστού και ως συντάκτη τόσο του κειμένου αυτοκρατορικών νόμων²⁵⁸ όσο

πόνημα με την επικεφαλίδα «*Περὶ καινῶν δογμάτων καὶ ὄρων τῶν νομικῶν ῥωμαίων λεγομένων λέξεων*», που εκδόθηκε από τον J. BOISSONADE, «*Michael Psellus De operatione daemonum*», Nürnberg 1838 (ανατύπ. Amsterdam 1964), σ. 110-116 (= PG τ. 122 στ. 1023-1024). Και αυτού όμως του πονήματος αμφισβητείται η πατρότητα. Βλ. πιο πάνω σημ. 247.

255. Βλ. BURGMANN, „Ἀθανάσιος δὶ γλωσσος“ κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 23): η έκδοση στις σ. 72 επ.

256. Βλ. L. BURGMANN, „Das Lexikon ἄδελ – ein Theophilosglossar“, *FM VI* σ. 19-61 (η έκδοση στις σ. 38 επ.).

257. Πρβλ. BURGMANN, „Byz. Rechtslexika“ (ό.π. σημ. 253) σ. 113 επ.

258. Βλ. SCHMINCK, „Einzelgesetzgebung“ σ. 271 επ., όπου και βιογραφικά στοιχεία του Κοσμά.

και δικαστικών αποφάσεων²⁵⁹) μαγίστρου Κοσμά που αφορούν στο δίκαιο της γαιοκτησίας (πάροικοι, εμφύτευση κ.λπ.) και έχουν διασωθεί στην appendix A της *Μεγάλης Σύνοψης*.²⁶⁰ Ίσως αυτός ο Κοσμάς είναι συντάκτης ενός ακόμη κειμένου («ψηφού») που στη χειρόγραφη παράδοση εμφανίζεται σε άμεση γειτνίαση με τις πιο πάνω πραγματείες.²⁶¹

Την επικεφαλίδα «*Περὶ ὑποβόλου*» φέρει μία μικρή πραγματεία του μαγίστρου Ευσταθίου του Ρωμαίου (αρχές του 11ου αιώνα· βλ. πιο κάτω), μέλους και στη συνέχεια προέδρου του αυτοκρατορικού δικαστηρίου.²⁶²

Αργότερα, στα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (1059-1067), έδρασε ένας άλλος νομικός, ο Κωνσταντίνος Γαριδάς, του οποίου το όνομα έχει συνδεθεί πιο πολύ με το ποινικό δίκαιο, γιατί στα σχόλια του χωρίου 60.39.3 των *Βασιλικών* σώζεται η μικρή πραγματεία του *Περὶ διαίρεσεως φόνων καὶ τῶν προσφευγόντων τῇ τοῦ Θεοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ*.²⁶³ Εκεί εξετάζεται η ποινική μεταχείριση των φονέων, ανάλογα προς το αν ήταν «εκούσιοι» ή «ακούσιοι» – μία αριστοτελική διάκριση που αποτέλεσε τη βάση των σχετικών κανόνων του Μεγάλου Βασιλείου²⁶⁴ – και

259. Μαρτυρούνται σε έγγραφα του Άθω. Σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές βλ. στον SCHMINCK, Einzelgesetzgebung σ. 275 σημ. 31.

260. Τα δύο κείμενα έχουν εκδοθεί από τους TH. OUSPENSKY / V. BENEŠEVIČ, *Actes de Vazélon*, Leningrad 1927, σ. XXXV επ. Το ένα όμως από αυτά, το «Περὶ παροίκων», επανεκδόθηκε από τον G. WEISS, „Die Entscheidung des Kosmas Magistros über das Parökenrecht“, *Byzantion* 48 (1978) 477-500 (το κείμενο στις σ. 480 επ.). Ως προς τις εκδόσεις πρβλ. SCHMINCK, Einzelgesetzgebung σ. 275 σημ. 32.

261. Βλ. Ν. Π. ΜΑΤΣΗΣ, *Επί τινος υποτιθεμένης Νεαρᾶς Ρωμανοῦ του Λεκαπηνού*, Αθήνα 1979 και, με απόδοση του κειμένου στον Κοσμά, SCHMINCK, Einzelgesetzgebung σ. 275 (με περαιτέρω βιβλιογραφία).

262. Εκδόσεις: Πρώτος εξέδωσε το έργο ο ZACHARIÄ, *Geschichte* σ. 96-97 σημ. 254. Ακολούθησε η (όχι καλή· πρβλ. τη βιβλιοκρισία του F. DÖLGER, *BZ* 47 [1954] 279) έκδοση του A. DAIN, «Eustathe Romain 'De hypobolo'», *REB* 11 (1953) 47-49, την οποία ήδη αντικατέστησε η έκδοση του D. R. REINSCH, „Eustathios Rhomaios' Opusculum über das Hypobolon“, *FM* VII σ. 239-252 (το κείμενο στη σ. 246). Πρβλ. και τις παρατηρήσεις (πριν από την τελευταία έκδοση) του SCHMINCK, „Vier eherechtl. Entscheidungen“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 68) σ. 222 σημ. 8.

263. Βλ. το κείμενο στην έκδοση SCHELTEMA / HOLWERDA / VAN DER WAL (ό.π. σημ. 171) σ. 3747 επ.

264. Πρβλ. Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Ο ακούσιος φόνος κατά το εκκλησιαστικό δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1993 και (με πολλές ελλείψεις στην ειδική βιβλιογραφική ενημέρωση) Β. ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, *H*

το δίκαιο του ασύλου.²⁶⁵ Σημαντικό στοιχείο για το φονικό δίκαιο, που προκύπτει από το κείμενο αυτό, είναι ότι εξακολουθεί να εφαρμόζεται η δήμευση ως ποινή παρά την κατάργησή της από την ιουστινιάνεια Νεαρά 134.²⁶⁶ Ο Γαριδάς όμως, όπως συνάγεται από τα σχόλια των *Βασιλικών*,²⁶⁷ ασχολήθηκε και με το ιδιωτικό δίκαιο. Στα έργα του που δεν σώθηκαν περιλαμβάνεται ένα βιβλίο *περι άγωγών κατά στοιχείων*, δηλαδή ένα αλφαβητικό ευρετήριο των επί μέρους αγωγών που, όπως φαίνεται, κάλυπτε περισσότερα μέρη του δικονομικού δικαίου (π.χ. και τα αποδεικτικά μέσα).

Το έργο, για το οποίο έγινε αμέσως πιο πάνω λόγος, δεν υπήρξε το μοναδικό αυτής της περιόδου με δικονομικό περιεχόμενο. Το πλήθος των αγωγών, τις οποίες προέβλεπε η πολύπλοκη ρωμαϊκή δικονομία, και η σύγχυση που έτσι δημιουργείτο σε όσους νομικούς δεν ήταν εξοικειωμένοι με αυτό το σύστημα παρέσχε αφορμή για τη σύνταξη έργων με σκοπό την ελαχιστοποίηση ή και την εξουδετέρωση των διαφορών ανάμεσα στα

περί ανθρωποκτονίας διδασκαλία του Μ. Βασιλείου και η επίδρασή της στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο. Προσπάθεια αναζήτησης της δικαιοσύνης μας ταυτότητας, Αθήνα 2009.

265. Για το δίκαιο του ασύλου βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, 'Ο «Ποινάκιος» κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 58) σ. 3-6 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία)· G. BARONE-ADESI, «"Servi fugitivi in ecclesia". Indirizzi cristiani e legislazione imperiale», *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. VIII Convegno internazionale*. [Università degli Studi di Perugia. Facoltà di Giurisprudenza] (Napoli 1990) 695-741· SP. N. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Der Teufel im orthodoxen Kirchenrecht», *BZ* 90 (1997) 97-111· Κ. ΠΑΪΔΑΣ, «Πληροφορίες για το δίκαιο του ασύλου στην Επιτομή ιστοριών του Ιωάννη Ζωναρά», *Βυζαντινά* 23 (2002-2003) 125-142· CHR. TRAUlsen, *Das sakrale Asyl in der alten Welt: zur Schutzfunktion des Heiligen von König Salomo bis zum Codex Theodosianus*. [Ius ecclesiasticum, 72.] Tübingen 2004· ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Κανονικές αποκρίσεις και πραγματείες της βυζαντινής περιόδου», *Ἐκκλησι. Φάρος* 75 (2004) 91-92· M. DREHER, «Die Ursprünge des Kirchenasylls und die Gesetzgebung Theodosius' II.», στον H.-G. WIEMER (επιμ.), *Staatlichkeit und politisches Handeln in der römischen Kaiserzeit*. [Millenium-Studien, 10.] (Berlin-New York 2006) σ. 151-174· Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΙΝΑΣ, «Οι περί του δικαίου του ασύλου απόψεις του Νικολάου Καβάσιλα στο λόγο του Ἀθηναίου περί τοῦ ἐν αὐτοῖς ἔλεος βωμοῦ», *Επιστ. Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Τμήματος Ποιμ. και Κοιν. Θεολογίας Πανεπ. Θεσσαλονίκης* 13 (2008) 95-116.

266. Πρβλ. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Το φονικό και η αποζημίωσις του παθόντος*, Αθήνα 1960, σ. 50 επ.

267. Βλ. σχόλ. 4 στο χωρίο Β. 21.1.15, σχόλ. 6 στο χωρίο Β. 22.1.76 και σχόλ. 8 στο χωρίο Β. 23.1.9, στην έκδοση SCHELTEMA / HOLWERDA / VAN DER WAL (ό.π. σημ. 171) σ. 124_{1,22}, 1384₂₁ και 1512₁, αντιστοίχως. Βλ. για το έργο του Γαριδά Μ. TH. FÖGEN, „Byzantinische Kommentare zu römischen Aktionen“, *FM* VIII σ. 215-248 (244-246) και VAN BOCHOVE, „Διαίρεσις“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 157) σ. 47 επ. Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 104.

ρωμαϊκά δικαϊκά δεδομένα και στις βυζαντινές νοσοτροπία αφενός και γλωσσικές μορφές αφετέρου.²⁶⁸ Ως εκ τούτου αυτά τα έργα βρίσκονται στο μεταίχμιο μεταξύ πραγματειών και νομικών λεξικών (βλ. πιο πάνω 5.5.4). Το εκτενέστερο από αυτά παραδίδεται υπό την επικεφαλίδα *Ῥωμαϊκαὶ ἀγωγαί* στον Codex Laurentianus Plut. graecus 80.2 foll. 3r-46r. Σε άμεση εξάρτηση από αυτό βρίσκεται άλλο που σώζεται στον Codex Parisinus Suppl. graecus 624 και επιγράφεται *Ἐξηγήσεις τῶν Ῥωμαϊκῶν ἀγωγῶν ἑλληνιστὶ κατ' ἀλφάβητον*.²⁶⁹ Και τα δύο έργα έλκουν την καταγωγή τους από την ιουστινιάνεια κωδικοποίηση και τα κείμενά τους βασίζονται στη νομική φιλολογία του βου αιώνα: είναι πιθανό να προϋπήρξε ένας κοινός πρόγονος,²⁷⁰ άσχετος βέβαια από το έργο *De actionibus*, για το οποίο έγινε λόγος πιο πάνω (4.3.2).

Στην ίδια, τέλος, ευρύτερη περίοδο ανήκει και μια μικρή πραγματεία με αντικείμενο το ερώτημα, αν μπορεί να στηριχθεί η επιβολή ποινής σε επαχθέντα δικαστικό όρκο – ερώτημα, στο οποίο ο συγγραφέας, ο μέγας δρουγγάριος της βίγλας (πρόεδρος ενός από τα τέσσερα ανώτατα δικαστήρια του 12ου αιώνα) Νικόλαος Ζωναράς δίνει καταφατική απάντηση.²⁷¹

5.5.6. Εκτενείς πραγματείες (η *Μελέτη περί ψιλῶν συμφώνων κ.ά.*).

Μεγαλύτερη έκταση από τις μονογραφίες που αναφέρθηκαν πιο πάνω, αλλά και επιστημονική αξία, έχουν τρεις πραγματείες που όλες γράφθηκαν τον 11ο αιώνα. Πρώτη είναι η *Μελέτη περί ψιλῶν συμφώνων* (*Meditatio de nudis pactis*). Η πραγματεία αυτή προέρχεται από κάποιον δικαστή, μέλος του αυτοκρατορικού δικαστηρίου, και απευθύνεται στους συνδικαστές του με σκοπό να τους πείσει για την ορθότητα των απόψεών του – αποτελεί κατά κάποιον τρόπο την αιτιολογία της ψήφου του – σε μία συγκεκριμένη υπόθεση: «...μόνον δὲ δικαίου ζῆλος, πρὸς τὸ ἐγχείρημα

268. Τα έργα αυτού του τύπου αναλύει η FÖGEN, „Byzantinische Kommentare“ κ.λπ. (ό.π.).

269. Κοινή έκδοση των δύο έργων: R. MEIJERING, “Ῥωμαϊκαὶ ἀγωγαί. Two Byzantine Treatises on Legal Actions”, *FM VIII* σ. 1-152 (η έκδοση στις σ. 15-142). Πρβλ. *Repertorium* αρθμ. 66/2 και 211.

270. Βλ. σχετικά FÖGEN, „Byzantinische Kommentare“ κ.λπ. (ό.π.) σ. 230 επ.

271. Έκδοση: N. VAN DER WAL, „Een onuitgegeven verhandeling van Nicolaus Zonaras over de beslissende eed bij poenale acties”, *Flores legum H. J. Scheltema oblati* (Groningen 1971) 201-210 (η έκδοση στις σ. 207-210). Πρβλ. VAN DER WAL / LOKIN σ. 107.

συνεκίνησε, και τὸ βούλεσθαί με διδάξαι τοὺς ἀγνοοῦντας τὴν τῶν πάκτων διαίρεσιν», γράφει ο συγγραφέας στον πρόλογό του. Αντικείμενο της δικαζόμενης υπόθεσης ήταν μία «ψιλή» συμφωνία, δηλαδή μη εξοπλισμένη με αγωγή, μεταξύ κάποιου πρωτοσπαθαρίου και μίας μονής, με αφορμή την άρνηση του πρωτοσπαθαρίου να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του που απέρρεαν από αυτή τη συμφωνία. Στη *Μελέτη* υποστηρίζεται η δεσμευτικότητα της «ψιλής» συμφωνίας με επίκληση του ίδιου του Στεφάνου στον *Πανδέκτη* (βλ. πιο πάνω 3.3.1), γιατί κατά τη γνώμη του συντάκτη της το ιουστινιάνειο δίκαιο ίσχυε παράλληλα με τα *Βασιλικά* και σε αμφιβολία υπερίσχυε.

Ο συγγραφέας της *Μελέτης* δεν είναι γνωστός. Από τους τελευταίους εκδότες²⁷² αποδίδεται με κάποια επιφύλαξη στον Ιωάννη Ξιφιλίνο²⁷³ που υποτίθεται πως είχε την πρόθεση να αντικρούσει τη γνώμη του επίσης μέλους του «βασιλικού κριτηρίου» Μιχαήλ Ψελλού (βλ. και για τους δύο πιο πάνω). Σε έρευνά του όμως για τις νομο(θετ)ικές συλλογές της μέσης περιόδου αποδίδει ο Andreas Schminck²⁷⁴ την πατρότητα του κειμένου στον σχολιαστή των *Βασιλικών* Κωνσταντίνο Νικαέα – άποψη που έχει και παλαιότερα υποστηριχθεί από τους Carl Wilhelm Ernst Heimbach και Herman Jan Scheltema²⁷⁵ – και πιστεύει ότι η σύνταξή του απέβλεπε στην ανατροπή των θέσεων του Ιωάννη Ξιφιλίνου. Η «μελέτη» γράφηκε πιθανότατα ενόσω ο Ξιφιλίνος κατείχε τη θέση του νομοφύλακος (δηλαδή μέχρι το 1054) και περιέχει σημαντικά στοιχεία για την έρευνα του δικαίου που ίσχυε στα μέσα του 11ου αιώνα.

---

272. Η *Μελέτη περί ψιλῶν συμφώνων* έχει εκτυπωθεί σε πολλές εκδόσεις. Τελευταία είναι των H. MONNIER / G. PLATON, *La Meditatio de nudis pactis*, Paris 1915 (ανάτυπο από τη *Nouvelle revue historique de droit français et étranger* τ. 37-38 των ετών 1913-1914) που ανατυπώθηκε από τους ΖΕΠΟΥΣ, *JGR* τ. Ζ' σ. 365-375, καθώς και από τον H. MONNIER, *Études de droit byzantin*, London 1974 (Variorum Reprints). Η άποψη των εκδοτών για την πατρότητα του κειμένου εκτίθεται στις σ. 186-236 (ιδίως 229 επ.).

273. Την άποψη αυτή υιοθέτησε και η WOLSKA-CONUS, «L'École de droit» κ.λπ. (ό.π. σημ. 7) σ. 106.

274. SCHMINCK, *Rechtbücher* σ. 39 επ.

275. C. W. E. HEIMBACH, *De Basilicorum origine fontibus scholiis atque nova editione adornanda*, Leipzig 1825, σ. 142 και H. J. SCHELTEMA, «L'auteur de la Méditation de 'nudis pactis'», *Études offertes à J. Macqueron* (Aix-en-Provence 1970) 595-597 = *Opera minora* σ. 365-368.

Δεύτερη πραγματεία είναι η *Περί πεκουλίων* (*Tractatus de peculiiis*) που εξετάζει τις περιουσιακές σχέσεις των υπεξουσίων με βάση το ιουστινιάνειο δίκαιο και την ερμηνευτική του επεξεργασία στην ελληνική γλώσσα, ειδικότερα τα παλαιά σχόλια των *Βασιλικών* (5.5.1) και την παράφραση των *Εισηγήσεων* του Θεοφίλου.²⁷⁶ Στο παρελθόν, επειδή θεωρήθηκε ότι το έργο εκπονήθηκε για την εξυπηρέτηση παιδαγωγικών σκοπών, αποδόθηκε η πατρότητά του είτε στον Ιωάννη Ξιφιλίνο²⁷⁷ είτε στον Μιχαήλ Ψελλό.²⁷⁸ Με βάση όμως πληροφορία που παρέχει ο Δημήτριος Χωματιανός (βλ. 6.4.9), γίνεται ήδη δεκτό ότι το έργο προέρχεται από τη γραφίδα του Ευσταθίου του Ρωμαίου (βλ. πιο κάτω 5.5.7).

Τρίτη, τέλος, είναι η πραγματεία *Περί δανείου πλατύτερον* (*Tractatus de creditis*), στην οποία ερευνώνται (με συνεχή παράθεση χωρίων των *Βασιλικών* και επίκληση των ερμηνευτικών παρατηρήσεων των νομικών του βου αιώνα) οι κατηγορίες των δανείων ανάλογα με το είδος της παρεχόμενης ασφάλειας (εμπράγματης ή προσωπικής), καθώς και οι υποθέσεις, στις οποίες είναι δεκτός ένας μόνο μάρτυρας. Επειδή τα δύο θέματα που αποτελούν το αντικείμενο της πραγματείας είναι κάπως άσχετα μεταξύ τους, πιθανολογείται ότι την αφορμή της σύνταξης του έργου αποτέλεσε μία υπόθεση που εκκρεμούσε στα δικαστήρια. Δοθέντος ότι η πραγματεία μνημονεύεται στη *Σύνοψη* του Μιχαήλ Ψελλού, πρέπει να τοποθετηθεί χρονικώς πριν από την τελευταία, δηλαδή πριν από το διάστημα 1060-1067 (βλ. πιο πάνω), μάλλον γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα. Και στην περίπτωση αυτής της πραγματείας έγινε απόπειρα να συνδεθεί σε μία από τις δύο κυριαρχούσες προσωπικότητες της εποχής εκείνης, τον Ξιφιλίνο δηλαδή ή τον Ψελλό, όχι όμως με πειστικά επιχειρήματα. Γι' αυτό παραμένει το θέμα της πατρότητας του έργου πάντοτε ανοικτό.²⁷⁹

Η πραγματεία εκδόθηκε από τον Karl Eduard Zachariä von Lingenthal δύο φορές, τη δεύτερη σε πληρέστερη μορφή ως παράτιτλο 24 του *Αυξη-*

276. Έκδοση: HEIMBACH, *Ἀνέκδοτα* τ. II σ. 247-260 (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Γ' σ. 345-357). Νέα έκδοση: M. TH. FÖGEN / D. SIMON, „Tractatus de peculiiis“, *FM X* σ. 261-318 (το κείμενο με γερμανική μετάφραση στις σ. 266-293).

277. Βλ. WOLSKA-CONUS, «L'École de droit» κ.λπ. (ό.π. σημ. 7) σ. 36.

278. Βλ. FÖGEN, „Zum Rechtsunterricht“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 245) σ. 298 και σημ. 18.

279. Βλ. L. BURGMANN, „Tractatus de creditis et de teste uno“, *FM IX* σ. 35-80 (78 επ.).

μένου Προχείρου (βλ. πιο κάτω 6.3.2).²⁸⁰ Εκεί έκρινε ότι το μέρος το αναφερόμενο στον ένα μάρτυρα αποτελούσε χωριστή πραγματεία, άποψη που με βάση τόσο τη χειρόγραφο όσο και τη φιλολογική παράδοση του κειμένου απολύτως πειστικά αποκρούει ο τελευταίος εκδότης Ludwig Burgmann.²⁸¹

Στο τέλος του 11ου αιώνα το ενωρίτερο πρέπει να τοποθετηθεί και μία μικρή πραγματεία που πρόσφατα επισημάνθηκε στον κώδικα Parisinus graecus 1355. Αντικείμενο έχει το δίκαιο της προίκας και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνα του πλάσματος δικαίου στη βυζαντινή νομική σκέψη.²⁸² Ως προϊόν των μέσων του 12ου αιώνα χρονολογείται άλλη μικρή πραγματεία με περιεχόμενο συνοπτική αναφορά του ιουστινιάνειου νομοθετικού έργου και της ανακωδικοποίησης του 9ου αιώνα, σωζόμενη επίσης σε παρισινό κώδικα, τον Parisinus graecus 1384.²⁸³

5.5.7. Νομολογία: Η Πείρα. Η παράγραφος αυτή θα κλείσει με ένα έργο που είναι μοναδικό σε όλη την ιστορία των πηγών του βυζαντινού δικαίου. Πρόκειται για την *Πείρα*,²⁸⁴ μία συλλογή αποσπασμάτων από δικαστικές αποφάσεις και γνωμοδοτήσεις που καταρτίστηκε στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ των ετών 1040 και 1050. Συντάκτης της υπήρξε κάποιος (ονομαστικώς μη γνωστός)²⁸⁵ δικαστής «τουῦ δήλου καὶ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου» που

280. ZACHARIÄ, *JGR* τ. VI σ. 421-428 (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Ζ' σ. 348-354).

281. BURGMANN, ό.π. (το κείμενο στις σ. 48-66).

282. Έκδοση: Μ. ΤΗ. FÖGEN, „Original und Abbild. Ein byzantinischer Traktat zur juristischen Fiktion“, *FM* VI σ. 63-86 (το κείμενο στις σ. 74-76).

283. Τελευταία έκδοση: ΤΗ. Ε. VAN BOCHOVE, “Comprehensive reading. Some remarks with reference to a treatise in Cod. Paris. Gr. 1384”, *Novella Constitutio* σ. 27-37 (το κείμενο στις σ. 28-29). Ο ΤΑΝΤΑΛΟΣ (ό.π. σημ. 247) τοποθετεί τη σύνταξη της πραγματείας αυτής πολύ ενωρίτερα, επειδή την ταυτίζει με την αποδιδόμενη στον Ψελλό «*Περὶ τῆς τῶν διγέστων διαιρέσεως*», την οποία θεωρεί έργο του Θεοδώρου Σμύρνης.

284. Ως πλήρης επικεφαλίδα του έργου θεωρείται: «*Πείρα ἡ γων διδασκαλία ἐκ τῶν πράξεων τοῦ μεγάλου κυροῦ Ἐϋσταθίου τοῦ Ῥωμαίου*». Όπως όμως επισήμανε ο ST. PERENTIDIS, «Trois notes sur la tradition de la Peira», *EKEIEA* 27-28 (1980-1981 [1985]) 635-671 (645 επ.), πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη.

285. Διάφορες προσπάθειες για την ταύτιση του συντάκτη της δεν κατέληξαν μέχρι σήμερα σε γενικώς αποδεκτά συμπεράσματα. Π.χ. ο W. FISCHER, *Studien zur byzantinischen Geschichte des elften Jahrhunderts*. [Wissenschaftliche Beilage zu dem Programm der

συγκέντρωσε μετά τον θάνατο του Ευσταθίου του Ρωμαίου,²⁸⁶ επιφανούς νομικού του 11ου αιώνα προέδρου, μεταξύ άλλων αξιωμάτων, του αυτοκρατορικού δικαστηρίου, γνωμοδοτήσεις («υπομνήματα») και εκθέσεις επί δικαστικών αποφάσεων («σημειώματα», ουσιαστικώς πρόκειται για την αιτιολόγηση της απόφασης, που εξυπηρετούσε μάλλον την εκδίκηση της υπόθεσης σε ανώτερο βαθμό, ίσως από τον ίδιο τον αυτοκράτορα) κυρίως του Ευσταθίου, για τον οποίο ο συγγραφέας της *Πείρας* έτρεφε απεριόριστο θαυμασμό,²⁸⁷ αλλά σε μικρότερη κλίμακα και άλλων μελών του δικαστηρίου. Σκοπός του ήταν να δώσει στα νεότερα μέλη των ανώτερων δικαστηρίων ένα βοήθημα, με το οποίο τεκμηριωνόταν η προσαρμογή του «ισχύοντος» δικαίου στις συνεχώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες δια της νομολογιακής οδού.²⁸⁸

Παρενθετικώς σημειώνουμε ως προς τους «κριτές του βήλου» και τους «κριτές επί του ιπποδρόμου» ότι εμφανίζονται στις πηγές από τον 10ο αιώνα, χωρίς να προκύπτει η ακριβής θέση τους μέσα στον όλο μηχανισμό απονομής της δικαιοσύνης. Βέβαιο είναι πάντως ότι επρόκειτο για επαγγελματίες δικαστές που είχαν ως έδρα την πρωτεύουσα και δεν ανήκαν στην ανώτατη βαθμίδα. Οι πρώτοι δίκάζαν ως μέλη διαφόρων δικαστικών σχηματισμών (στις πηγές δεν γίνεται λόγος για συγκεκριμένο «δικαστήριο του βήλου») σε χώρο, όπου υπήρχε «βήλον», δηλαδή παραπέτασμα, για την απομόνωσή τους ίσως κατά τη διάρκεια της διάσκεψης. Οι δεύτεροι όφειλαν το όνομά τους στον «σκεπαστό ιππόδρομο», ένα οικοδόμημα στα δυτι-

---

Gymnasial- und Realschul-Anstalt zu Plauen i.V., Ostern 1883.] Plauen i.V. 1883, σ. 56 αποδίδει το έργο στον Κωνσταντίνο Γαριδά (βλ. πιο πάνω 5.5.5) – άποψη για την ορθότητα της οποίας ο ZACHARIA, *Geschichte* σ. 30 σημ. 28 εκφράζει πολλές αμφιβολίες.

286. Βιογραφικά στοιχεία για τον Ευστάθιο (τελευταίο τέταρτο 10ου αιώνα [βλ. όμως και αμέσως πιο κάτω]-λίγο μετά το 1030) βλ. στον Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, “The ‘Peira’ of Eustathios Romaios: an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law“, *FM VII* σ. 169-192 (171 επ.). Οι Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Το κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας εβδόμου βαθμού εξ αίματος στο βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1985, σ. 97 επ. και SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* σ. 306 τοποθετούν τη γέννηση του Ευσταθίου στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας 960-970.

287. Ο θαυμασμός αυτός εκδηλώνεται σε πολλά χωρία της *Πείρας*, όπως π.χ. στο 49.4: «Καὶ ἐποίησεν ὑπόμνημα πάγκαλόν τε καὶ χαρίεν, δάθος ἔχον νοημάτων καὶ χάριν λόγων ἠδέων καὶ σχημάτων, καὶ ἐρμηνείας λόγων (νόμων;) οὐκ ὀλίγων» (στην πιο κάτω έκδοση σ. 224³⁵⁻³⁷ = 199^{2,4}).

288. Πρβλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, “The ‘Peira’ κ.λπ.” (ό.π.).

κά του ιερού παλατιού, όπου συνεδρίαζαν διάφορα δικαστήρια ανάλογα με τη φύση και τη σπουδαιότητα της υπόθεσης. Το «δικαστήριο του ιπποδρόμου» πρέπει δηλαδή να νοηθεί ως ένα δικαστικό μέγαρο, μέσα στο οποίο οι εν λόγω δικαστές ασκούσαν τα καθήκοντά τους, όχι όμως πάντοτε με την ίδια σύνθεση. Ανάμεσα σε αυτές τις δύο ομάδες κριτών δεν φαίνεται να υπήρχε κάποια ιεραρχική σχέση, γιατί από σφραγίδες προκύπτει πως το ίδιο πρόσωπο μπορούσε να φέρει και τις δύο ιδιότητες (όπως π.χ. ο συγγραφέας της *Πείρας*).²⁸⁹

Θεωρητικώς ο καθένας είχε πρόσβαση στα ανώτατα δικαστήρια. Προκειμένου όμως για πολιτικές υποθέσεις είναι αυτονόητο, ότι οι σημαντικές δαπάνες και ο περιουσιακός τις πιο πολλές φορές χαρακτήρας των υποθέσεων αυτών απέκλειαν στην πράξη τους «πένητες» από τον κύκλο των διαδίκων. Πάνω από τους υψηλόβαθμους δικαστές, όπως ο δρουγγάριος της βίγλας, ο έπαρχος της πόλεως και ο κοιαίστωρ, μόνον ο αυτοκράτορας στεκόταν και μόνο σ' αυτόν μπορούσαν να προσβληθούν οι αποφάσεις τους.²⁹⁰ Σε αυτή την περίπτωση το ένδικο μέσο διακάζοταν είτε από τον ίδιο προσωπικώς είτε – ύστερα από αναπομπή – από νέα σύνθεση του δικαστηρίου με άλλους δικαστές.

Η *Πείρα*, που πιθανότατα συνετάγη μετά τον θάνατο του Ευσταθίου, κατά κανόνα δεν περιλαμβάνει ακέραιες τις αποφάσεις ή τις γνωμοδοτήσεις, αλλά μόνον αποσπάσματά τους καταναμημένα καθ' ύλην σε 75 τίτ-

---

289. Βλ. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Η απονομή δικαιοσύνης κ.λπ.* (ό.π. σημ. 67), ιδίως σ. 119 επ. Πρβλ. και την εκεί βιβλιογραφία, ιδίως ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Τα βυζαντινά δικαστήρια κατά τους αιώνες Γ'- ΙΑ'», *Δίπτυχα* 4 (1986-1987) (= 'Ωιδή. ᾿Αφιέρωμα εἰς Giuseppe Schirò) 163-177· R. J. MACRIDES, "The Competent Court", *Law and Society in Byzantium* σ. 117-129· Η. SARADI, "The Byzantine Tribunals: Problems in the Application of Justice and State Policy (9th-12th c.)", *REB* 53 (1995) 165-204· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *TM* 6 (1976) 125-152 (133 επ.). Πρόσθεσε L. BURGMANN, „Zur Organisation der Rechtsprechung in Byzanz (mittelbyzantinische Epoche)“, *La giustizia nell'alto medioevo (secoli X-XI)*. [Settimane del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo, 44.] (Spoleto 1997) 905-930· Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, «Ο κριτής του στρατοπέδου και ο κριτής του φοσσάτου», *Βυζαντινά* 26 (2006) 79-99. Σχετικά με τον χρόνο λειτουργίας των δικαστηρίων βλ. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Οι ημέρες αγρίας στα βυζαντινά δικαστήρια», *Τιμητικός τόμος Κ. Μπέη* (Αθήνα 2003) 4121-4152.

290. Πρβλ. *Πείρα* 49.26: «Οὕτως ἀποφηνάμενος ὁ μάγιστρος ἔσχε καὶ τὸν βασίλειά ἐπικυροῦντα τὴν αὐτοῦ ἀπόφασιν» (στην παρακάτω έκδοση σ. 233₁₁₋₁₃ = 205₃₆₋₃₈).

λους (όχι με κάποια συστηματική τάξη), και επομένως δεν είναι πάντα εύκολη η ανάπλαση του ιστορικού των υποθέσεων.²⁹¹ Η συνοπτικότητα όμως αυτή στη διατύπωσή της δεν είναι ανεξίτηλη, γιατί όχι σπάνια περιέχει με αρκετές λεπτομέρειες τις διάφορες διαδικαστικές ενέργειες στη διάρκεια της δίκης²⁹² ή ακόμη και τη συζήτηση μεταξύ των δικαστών για την έκδοση της απόφασης, δηλαδή όπως θα λέγαμε σήμερα τα «πρακτικά της διάσκεψης».²⁹³ Έτσι αποτελεί πολύτιμη πηγή για τη γνώση του τρόπου απονομής της δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (ιδίως στη μέση περίοδο) και τη μοναδική ίσως για τη μέθοδο διαμόρφωσης του δικανικού συλλογισμού (βλ. σχετικά πιο πάνω 1.3.4).²⁹⁴ Δυστυχώς το πολύτιμο αυτό κείμενο

291. Σε περιπτώσεις ωστόσο, στις οποίες έχουν προηγηθεί και άλλα διαδικαστικά στάδια, αναφέρεται το ιστορικό, όπως π.χ. στο χωρίο 49.4.

292. Βλ. π.χ. τα χωρία 6.16, 14.20, 15.10, 16.9 και 38.11.

293. Πολύ χαρακτηριστικά είναι τα χωρία 17.14, 23.6, 25.62, 25.69, 38.12, 43.8, 45.6, 45.11, 53.1 και 66.2.

294. Από την πλούσια βιβλιογραφία σημειώνουμε επιλεκτικώς τις επόμενες μελέτες: Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Παρατηρήσεις εις την Πείραν Ευσταθίου του Ρωμαίου», *BNJ* 17 (1939-1943) 82-91 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Δίκαιον και Ιστορία*, Αθήνα 1973, σ. 145-154)· Ν. ΜΑΤΣΗΣ, «Κριτικά παρατηρήσεις εις την Πείραν Ευσταθίου του Ρωμαίου», *ΕΕΒΣ* 29 (1959) 351-366· Ο ΙΔΙΟΣ με τον ίδιο τίτλο (Συμβολή δευτέρα), Αθήνα 1963· Ο ΙΔΙΟΣ, *Ζητήματα βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1976, σ. 46-56 (τα επί μέρους μελετήματα έχουν διάφορες επικεφαλίδες)· Α. D'EMILIA, «L'applicazione pratica del diritto bizantino secondo il titolo della Πείρα Ευσταθίου του Ρωμαίου relativa alla compravendita», *Rivista di studi bizantini e neoellenici* N.S. 2-3 (1965-1966) 33-80· Ο ΙΔΙΟΣ, «L'applicazione pratica del diritto ereditario bizantino secondo la c.d. 'Peira d'Eustazio Romano'», στο ίδιο περιοδ. 4 (1967) 71-94· ΣΡ. VRYONIS, "The Peira as a Source for the History of Byzantine Aristocratic Society in the First Half of the Eleventh Century", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History* (= *Studies in Honour of G. C. Miles*) (Beyrouth 1974) 279-284· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, "The 'Peira'"· κ.λπ. (ό.π.)· ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Μοιχεία και περιουσιακές συνέπειες. Μία παρερμηνεία στη βυζαντινή νομολογία του 11ου αιώνα», *Μνήμη Ν. Χωραφά, Η. Γάφου και Κ. Γαροδία*, τ. Β' (Αθήνα 1986) 283-289· D. SIMON, „Das Ehegüterrecht der Pira. Ein systematischer Versuch“, *FM* VII σ. 193-238· Ο ΙΔΙΟΣ, „Die Melete des Eustathios Rhomaios über die Befugnis der Witwe zur Mordanklage“, *SZ Rom. Abt.* 104 (1987) 559-595· Η. ΚÖPSTEIN, „Skaven in der 'Peira'“, *FM* IX σ. 1-33· Δ. ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Πώληση οφφικίου. Παρατηρήσεις στην 'Πείρα' Ευσταθίου του Ρωμαίου 38.74», *ΕΕΔΣΘ* 21 (2000) 263-266 = Η ΙΔΙΑ, «Vente d'office. Observations sur la Πείρα Ευσταθίου του Ρωμαίου 38.74», *Byzantine Law* (ό.π. 2 σημ. 13) 229-234· Α.-Ε. ΧΑΤΖΗΣ, «Κωλύματα μαρτυρικής καταθέσεως στην 'Πείρα' Ευσταθίου του Ρωμαίου», *ΕΕΔΣΘ* 23 (2002) 13-30· Α. ΛΑΪΟΥ, «Οικονομικά ζητήματα στην 'Πείρα' του Ευσταθίου Ρωμαίου», *Η αυτοκρατορία σε κρίση*. [Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε.. Διε-

σώζεται σε ένα μοναδικό χειρόγραφο του 15ου αιώνα, τον κώδικα Laurentianus Plut. 80.6, η πολύ κακή κατάσταση του οποίου (από τις φθορές) είχε – και έχει – άμεση επίπτωση στην έκδοση του έργου.²⁹⁵

«Υπομνήματα» του Ευσταθίου παραδίδονται όμως και εκτός της *Πείρας*. Στη δική του γραφίδα οφείλεται το *υπόμνημα περί δύο εξαδέλφων λαβόντων δύο εξαδέλφας*.²⁹⁶ Στο δίκαιο του γάμου αναφέρονται και τέσσερα ακόμη κείμενα του αυτού τύπου, περιεχόμενα στον Codex Monacensis graecus 380, από τα οποία τουλάχιστον τα δύο πρώτα με πειστικά επιχειρήματα αποδίδει ο εκδότης τους στον Ευστάθιο.²⁹⁷ Στον ίδιο αποδίδεται από την πλειονότητα των ερευνητών και άλλο ένα κείμενο με συναφές περιεχόμενο, που κατά το παρελθόν είχε αποδοθεί στον πατριάρχη Αλέξιο Στουδίτη.²⁹⁸ Στα σχόλια των *Βασιλικών* γίνεται μνεία και άλλων

θνή συμπίσση, 11.] (Αθήνα 2003) 179-189· L. BURGMANN, “Turning Sisinnios against the Sisinnians: Eustathios Romaios on a disputed Marriage“, *Byzantium in the year 1000*. [The Medieval Mediterranean Peoples, Economics and Cultures, 400-1500, 45.] (Leiden 2003) 161-181· Ο ΙΔΙΟΣ, „Zur diplomatischen Terminologie in der Peira“, *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie*. [Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur. Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 7.] (Wiesbaden 2005) 457-467· Ο ΙΔΙΟΣ, „Peira 51. Übersetzung und Kommentar“, *Κατεύοδιον* σ. 5-26· ΕΛ. ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Το έγκλημα της ‘φθοράς’ και η αγωγή ‘περί ύβρεως’ στο χωρίο 49.4 της Πείρας», *Κατεύοδιον* σ. 81-106· Κ. ΠΑΝΑΓΩΠΙΔΗΣ, «Η προϊκα μετά τη λύση του γάμου λόγω μοιχείας της γυναίκας κατά το βυζαντινό δίκαιο», *ΕΕΔΣΘ* 26 (2005) 49-66 (με σχόλια στην απόφαση 25.23 της *Πείρας*). Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ανάλυση των γενικών αρχών ερμηνείας του δικαίου που προβάλλονται μέσα στην *Πείρα* από τον SIMON, *Rechtsfindung* κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 88).

295. Έκδοση: ZACHARIA, *JGR* τ. I σ. 1-300 (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Δ' σ. 10-260). Λόγω της σπουδαιότητας του κειμένου είναι επιτακτική η ανάγκη νέας έκδοσης. Μολονότι οι σχετικές προσπάθειες δεν ευοδώθηκαν στο παρελθόν για διάφορους λόγους, από τα πεπραγμένα των ετών 2008/2009 του Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte (σ. 42) προκύπτει ότι στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος της Φραγκφούρτης η έκδοση πλησιάζει να ολοκληρωθεί.

296. Έκδοση: LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 414-424 και ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Ε' σ. 341-353.

297. Έκδοση: SCHMINCK, „Vier eherecht. Entscheidungen“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 68) σ. 224-232 (τα δύο «υπομνήματα» του Ευσταθίου), σ. 240-246 και 252-260 (τα αβέβαιης πατρότητας). Στη μελέτη αυτή παρατίθεται και πλούσια βιβλιογραφία γύρω από το έργο του Ευσταθίου.

298. Έκδοση: LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 259-262 και ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Ε' σ. 32-36. Σχετικά με το πρόβλημα της πατρότητας βλ. τις παραπομπές στον SCHMINCK, ό.π. (προηγ. σημ.) σ. 222 σημ. 7.

«υπομνημάτων» του Ευσταθίου, των οποίων δεν έχει περισωθεί το κείμενο, έτσι ώστε παραμένουν άγνωστα τόσο η έκτασή τους όσο και το ακριβές τους περιεχόμενο.²⁹⁹

---

299. Βλ. σχόλιο 2 στο χωρίο Β. 22.4.9, έκδ. SCHELTEMA / HOLWERDA / VAN DER WAL (ό.π. σημ. 171) σ. 1409,8-9: «...καὶ ἀνάγνωθι τὸ ρηγ' ὑπόμνημα τοῦ Ῥωμαίου,...». Επίσης το σχόλιο 3 στο χωρίο Β. 23.3.78, ό.π. σ. 1708,13-14: «...ζήτει τὸ οε' ὑπόμνημα τοῦ Ῥωμαίου περὶ δανείου διαλαμβάνον...». Εντύπωση προκαλούν οι μεγάλοι αριθμοί στην ταξινόμηση των υπομνημάτων (183 στην πρώτη περίπτωση και 75 στη δεύτερη), που δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για το ότι ο σχολιαστής είχε στη διάθεσή του μία ογκώδη συλλογή με τέτοια κείμενα του Ευσταθίου, που ασφαλώς θα χρησιμοποιήθηκε και από τον συντάκτη της Πείρας (βλ. πιο κάτω). Βλ. σχετικά SCHMINCK, ό.π. (πρωηγ. σημ.) σ. 223.

5.6. Νομοθεσία και φιλολογία του δημόσιου δικαίου.

5.6.1. Νομοθετήματα δημοσίου δικαίου. Το *Επαρχικόν Βιβλίον*. Ειδικώς για την περίοδο αυτή παρουσιάζεται χωριστά η νομοθετική και η φιλολογική παραγωγή που έχει ως μόνο αντικείμενο³⁰⁰ το δημόσιο δίκαιο (κράτος και δημόσια διοίκηση) για λόγους κυρίως πρακτικούς, ώστε να μη διογκωθεί υπερβολικά το περιεχόμενο των προηγούμενων παραγράφων.

Από τα μεμονωμένα νομοθετικά κείμενα ανήκουν στον χώρο του δημόσιου δικαίου, ανεξάρτητα από την τυπική μορφή τους (συνήθως εκδίδονταν υπό τύπον χρυσόβουλλου λόγου), και οι αυτοκρατορικές πράξεις που είχαν ως αντικείμενο τις διεθνείς γενικά σχέσεις της αυτοκρατορίας³⁰¹ (βλ. και πιο πάνω 5.2.2). Από πλευράς όμως νομοθετικών συλλογών με ύλη αποκλειστικά δημοσίου δικαίου (νομοθετήματα που περιέχουν κατά ένα μόνο μέρος τους τέτοια ύλη, όπως π.χ. η *Εισαγωγή*,³⁰² αναφέρθηκαν ήδη στην οικεία θέση) ξεχωρίζει το *Επαρχικόν βιβλίον*. Κατά την ορθότερη γνώμη – του Αναστάσιου Χριστοφιλόπουλου³⁰³–, δημοσιεύθηκε αυτό το κείμενο τον τελευταίο χρόνο της βασιλείας του Λέοντος Σ', δηλαδή το 911/912. Ο τελευταίος μάλιστα εκδότης του Johannes Koder³⁰⁴ προσδιορίζει το χρονικό διάστημα της δημοσίευσης μεταξύ Σεπτεμβρίου 911 και

---

300. Είναι αυτονόητο πως ο διαχωρισμός αυτός αποβαίνει αδύνατος ως προς τα έργα που περιέχουν μεικτή ύλη.

301. Βλ. προχειρώς Τ. ΛΟΥΓΓΗΣ, «Βυζαντινά έγγραφα εξωτερικής πολιτικής», στα *Σεμινάρια περί βυζαντινής διπλωματίας* των ΒΛΥΣΙΑΟΥ / ΛΑΜΠΑΚΗ / ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ / ΛΟΥΓΓΗ (ό.π. 3 σμ. 151) 31-46 ή ΤΟΝ ΙΔΙΟ στην αγγλική έκδοση *Byzantine Diplomacy. A Seminar*. Πρβλ. και τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις (ως προς το περιεχόμενο και τον τρόπο σύνταξης αυτοκρατορικών εγγράφων προς ξένους ηγεμόνες) του P. SCHREINER, „Statistische Beobachtungen zu echten und gefälschten byzantinischen Kaiserschreiben an westliche Herrscher und Institutionen (565-1453)“, *Byzance et le monde extérieur. Contacts, relations, échanges. Actes de trois séances du XXe Congrès international des Études Byzantines*. [Byzantina Sorbonensia, 21.] επιμ. Μ. BALLARD / É. MALAMUT (Paris 2005) 156-169.

302. Ανάλυση των διατάξεων δημοσίου δικαίου στους τίτλους 2 και 3 της *Εισαγωγής* βλ. στον F. GORIA, «Lineamenti 'costituzionali' dell'impero assoluto in una compilazione giuridica costantinopolitana del tardo secolo IX», *Tradizione romanistica e costituzione. Cinquanta anni della Corte Costituzionale della Repubblica Italiana* (Napoli 2006) 1433-1451.

303. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Το Επαρχικόν βιβλίον Λέοντος του Σοφού και οι συντεχνία εν Βυζαντίω*, Αθήνα 1935 (ανατύπ. Θεσσαλονίκη 2000), σ. 13.

304. J. KODER, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*. [CFHB, 33.] Wien 1991, σ. 31 επ.

Μαΐου 912, ειδικότερα δε στην άνοιξη του 912, τις τελευταίες εβδομάδες πριν από τον θάνατο του αυτοκράτορα (11/12 Μαΐου 912). Ο Albert Stöckle,³⁰⁵ τοποθετεί τη δημοσίευση στα χρόνια της βασιλείας του Νικηφόρου Φωκά μεταξύ 963 και 968. Η άποψή του είναι όμως λιγότερο πιθανή, γιατί φαίνεται ότι σ' εκείνο το χρονικό διάστημα μόνο προσθήκες έγιναν στο αρχικό κείμενο.

Ως προς τη νομική φύση του *Επαρχικού Βιβλίου*, η κρατούσα γνώμη δέχεται ότι ήταν νομοθέτημα που δημοσιεύθηκε μέσα στο παραπάνω χρονικό πλαίσιο. Παράλληλα ωστόσο υποστηρίζονται και άλλες απόψεις. Κατά μία από αυτές, στηριζόμενες κυρίως στις σοβαρές νομοτεχνικές ατέλειες του κειμένου, αποτέλεσε (όχι νομοθέτημα, αλλά) σχέδιο νομοθετήματος.³⁰⁶ Κατ' άλλη πάλι ήταν ιδιωτική συλλογή απαρτιζόμενη από διάφορους συντεχνιακούς κανονισμούς και προοριζόταν ίσως να χρησιμεύσει ως διδακτικό εγχειρίδιο για τον Κωνσταντίνο Ζ'.³⁰⁷

Ανεξάρτητα όμως από την ύπαρξη διαφοροποιημένων απόψεων ως προς τη φύση του, όλοι συμφωνούν ότι το κείμενο του *Επαρχικού βιβλίου* προήλθε από τον Έπαρχο της Πόλεως Φιλόθεο (γνωστό και ως συντάκτη του *Κλητορολογίου*· βλ. πιο κάτω).³⁰⁸ Φαίνεται πάντως ότι η προεργασία για τη σύνταξη του κειμένου αυτού άρχισε πολύ ενωρίς, ίσως στα χρόνια της δεύτερης πατριαρχίας του Φωτίου (από το 877), οπωσδήποτε όμως από την έκδοση της *Εισαγωγής*, όπως μαρτυρούν ορισμένες διατάξεις της τελευταίας, με εντατικοποίηση μετά την έκδοση του *Πρόχειρου Νόμου*.³⁰⁹

Την ονομασία του οφείλει το *Επαρχικόν βιβλίον* στο ότι απευθύνεται στον Έπαρχο της Πόλεως που ήταν αρμόδιος για την άσκηση εποπτείας στη λειτουργία των συντεχνιών και στην άσκηση των διαφόρων επαγγελματιών μέσα στην πρωτεύουσα. Στο προοίμιο αναφέρονται με πολλή παρα-

305. A. STÖCKLE, *Spätromische und byzantinische Zünfte. Untersuchungen zum sogenannten έπαρχικόν βιβλίον Leos des Weisen*. [Klio. Beiheft 9.] Leipzig 1911, σ. 142-148.

306. Βλ. SCHMINCK, „Novellae extravagantes“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 49) σ. 207 επ.

307. Βλ. P. SPECK, „(Erlassenes) Gesetz oder ein weiteres Schulbuch? Überlegungen zur Entstehung des Eparchenbuchs“, *Varia III*. [Freie Universität Berlin. Byz.-Neugriech. Seminar. Ποικίλα Βυζαντινά, 11.] (Bonn 1991) 293-306.

308. Προβλ. για την ταύτιση και με άλλα πρόσωπα της ίδιας εποχής με το όνομα Φιλόθεος SCHMINCK, „Novellae extravagantes“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 49) σ. 207 σημ. 75.

309. Βλ. KODER, ό.π. σ. 22 και 31.

στατικότητα οι σκοποί του νομοθέτη: *Τὴν τῶν ὄντων ὁ Θεὸς σύστασιν δημιουργήσας ἐν κόσμῳ καὶ εὐταξία τὸ πᾶν συναρμόσας, δακτύλῳ τε ἰδίῳ νόμον ἐγκαράξας ταῖς πλαξὶν ἐνδηλώσας ἀριδηλότατα, ὡς ἂν δι' αὐτοῦ τὸ τῶν ἀνθρώπων φύλον εὖ διατιθέμενον μὴ ἀναισχύντως ἐπιπηδᾷ τῷ ἑτέρῳ θάτερος, μήτε μὴν ὁ κρείττων τὸν ἐλάττονα καταβλάπτῃ, ἀλλὰ πάντα δικαίῳ σταθμῷ διαταλαντεύηται, διὰ τοῦτο καὶ τὴν ἡμετέραν γαληνότητα τὰ ὀθησόμενα νόμων ἐχόμενα διαθεῖναι εὐδόκησεν, ὡς ἂν εὐσχημόνως τὸ ἀνθρώπινον γένος πολιτεύηται καὶ μὴ θάτερος καταδυναστεύῃ θατέρου.*³¹⁰ Επιδιώκεται δηλαδή η ἀπάλειψη του ἀθέμιτου ανταγωνισμού (με την οριοθέτηση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων) και ο περιορισμός της εκμετάλλευσης, ὄχι ὁμως, ὅπως συνάγεται ἀπὸ την ἀνάλυση των ἐπὶ μέρους ρυθμίσεων, ὑπὸ την ἔννοια της προστασίας των καταναλωτῶν (με το περιεχόμενο που της προσδίδεται σήμερα), ἀλλὰ της εξασφάλισης ἀδιατάρακτων οικονομικῶν σχέσεων μεταξύ των διαφόρων επαγγελματικῶν κλάδων.³¹¹

Το νομοθέτημα εἶναι (κατὰ τις ἐκδόσεις) διαρθρωμένο σε 22 ἐνότητες (τίτλους), καθεμία ἀπὸ τις ὁποῖες εἶναι ἀφιερωμένη σε ἕναν κλάδο. Περιλαμβάνει λοιπὸν διατάξεις που ἀφοροῦν στους συμβολαιογράφους (1. «*Περὶ ταβουλλαρίων*»),³¹² τους ἀσχολούμενους με οικονομικὲς ἐργασίες ὑπὸ ευρεία ἔννοια (2.

310. KODER, ὁ.π. σ. 72⁷⁻¹⁴.

311. PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 471 (= σ. 367). Πρὸβλ. ἀπὸ οικονομικὴ ἀπόψη καὶ τις παρατηρήσεις του G. MICKWITZ, *Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens*, Helsingfors 1936 (ἀνατύπ. Amsterdam 1968), σ. 206 ἐπ.

312. Βλ. γὰρ τους συμβολαιογράφους B. NĒPANTZH-BAPMAZH, «Οἱ βυζαντινοὶ ταβουλάριοι», *Ἑλληνικά* 35 (1984) 261-274· H. SARADI, *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles*. [Université Nationale d'Athènes. Faculté des Lettres. Bibliothèque "Sophie N. Saripolou", 86.] Athènes 1991· Η ΙΔΙΑ, *Notai e documenti greci dall'età di Giustiniano al XIX secolo*. [Consiglio Nazionale del Notariato. Per una storia del notariato nella civiltà Europea, 4.] Tomo I: *Il sistema notarile bizantino (VI-XV secolo)*, Milano 1999· L. BURGMANN, „Notar / Notariat (Byz. Reich)“, *LexMA* τ. VI (1993) 1281· GORIA, «Il giurista» κ.λπ. (ὁ.π. 3 σμμ. 17) σ. 183 ἐπ. καὶ 208 ἐπ. Ἐπισκόπηση της ιστορικῆς ἐξέλιξης των συμβολαιογράφων, ὑπὸ τις διάφορες ονομασίες ὑπὸ τις ὁποῖες κατὰ καιροὺς εμφανίζονται, παρουσίασε πρόσφατα ἡ H. SARADI-MENDELOVICI, «A History of the Greek Notarial System», *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*. [Rheinische Schriften zur Rechtsgeschichte, 12.] ἐπιμ. των M. SCHMOECKEL / W. SCHUBERT (Baden-Baden 2009) 523-557 (ιδίως, γὰρ τη βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο, σ. 523-551). Πολλὲς ἐργασίες ἔχει ἀφιερῶσει στους συμβολαιογράφους καὶ στη μέθοδο ἐργασίας τους, καθὼς καὶ στα νοταριακὰ ἐγγράφα της βυζαντινῆς Ἰταλίας ἡ VERA VON FALKENHAUSEN. Περιορίζομαι νὰ μνη-

«Περὶ ἀργυροπρατῶν», 3. «Περὶ τραπεζιτῶν»),³¹³ ἢ με το εμπόριο πρώτων υλών και ἑτοιμῶν προϊόντων ἔνδυσης (4. «Περὶ τῶν θεσσιοπρατῶν», 5. «Περὶ τῶν προανδιοπρατῶν», 6. «Περὶ τῶν μεταξοπρατῶν»),³¹⁴ 7. «Περὶ τῶν καταρταρίων», 8. «Περὶ τῶν σηρικαρίων», 9. «Περὶ τῶν ὀθωνιοπρατῶν»), ἢ με την παρασκευὴ και διάθεση χημικῶν προϊόντων γενικῶς (10. «Περὶ τῶν μυρεψῶν», 11. «Περὶ τῶν κηρουλαρίων», 12. «Περὶ τῶν σαπωνοπρατῶν»), τους παρασκευαστές και εμπόρους τροφίμων ὁλων των κατηγοριῶν (13. «Περὶ τῶν σαλδαμαρίων», 14. «Περὶ τῶν λωροτόμων», 15. «Περὶ τῶν μακελαρίων», 16. «Περὶ τῶν χοιροεμπόρων», 17. «Περὶ τῶν ἰχθυοπρατῶν», 18. «Περὶ τῶν ἀρτοποιῶν ἤτοι μαγκίπων», 19. «Περὶ καπήλων») και τέλος τους πραγματογνώμονες ἐπὶ δικαιοπραξιῶν με αντικείμενο ζῶα σε εμποροπανηγύρεις (21. «Περὶ τῶν δόθρων»).³¹⁵ Προβλεπόμενα ἀκόμη ο διορισμός ἐπόπτη για τον ἔλεγχο των εισαγόμενων ειδῶν (22. «Περὶ λεγαταρίου»).

Με τις διατάξεις αυτές ρυθμίζονται η οργάνωση των οικείων επαγγελματικῶν ἐνώσεων (συντεχνιῶν, συστημάτων) και οι προϋποθέσεις για την (νόμιμη) ἀσκηση του σχετικῶ ἐπιτηδεύματος, κάτω βέβαια ἀπὸ τον ἀγροπνο ἔλεγχο του Επάρχου. Ὑπὸ τα δεδομένα αυτά εἶναι πολὺ φυσικὸ, ὅτι το *Επαρχικὸν βιβλίον* περιέχει πολλές ποινικὲς διατάξεις που εμφανίζουν ἰδιαιτέρο ενδιαφέρον λόγω της φύσης των προβλεπόμενων ποινῶν, κυρίως περιουσιακῶν.³¹⁶

Επειδὴ παραλείπεται η μνεία ὀρισμένων επαγγελματικῶν κλάδων (π.χ. των ἐμπόρων φρούτων και λαχανικῶν), ἐκφράστηκε η ὑπόνοια, μήπως το κείμενο δεν εἶναι ολοκληρωμένο³¹⁷ – ἀποψη ὅμως που δεν επικράτησε.

μονεύου την τελευταία συνθετικὴ της εργασία με συγκεντρωμένες τις παρατηρήσεις ἀπὸ την συμβολαιογραφικὴ πρακτικὴ ἑξὶ αἰῶνων (10ου-15ου), ὅπου παρατέμονται και οι παλαιότερες: «La tecnica dei notai italo-greci», *La cultura scientifica e tecnica nell'Italia meridionale bizantina* (ὄ.π. σμ. 195) 9-57.

313. Βλ. σχετικῶς Β. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ-ΣΑΛΑΠΑΣΙΔΟΥ, «Οι συντεχνίες των ἀργυροπρατῶν και τραπεζιτῶν στο Βυζάντιο», *Βυζαντιακά* 17 (1997) 437-447.

314. Βλ. D. SIMON, „Die byzantinischen Seidenzünfte“, *BZ* 68 (1975) 23-46.

315. Βλ. Τ. Γ. ΚΟΛΛΙΑΣ / ΜΑΡΙΑ ΧΡΟΝΗ-ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Το ἐπάγγελμα και η ονομασία των δόθρων στο *Επαρχικὸν βιβλίον* του Λέοντος ζ'», *ΕΕΒΣ* 52 (2004-2006 [2007]) 379-390.

316. Πρὸβλ. J. KODER, „Delikt und Strafe im Eparchenbuch. Aspekte des mittelalterlichen Korporationswesens in Konstantinopel“, *JÖB* 41 (1991) 113-129.

317. Βλ. J. NICOLE, *Le Livre du Préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople*, Génève 1893, σ. 10 ἐπ. Η ἀποψη ἀυτὴ ὠστόσο ἀποκρούστηκε ἤδη ἀπὸ τους STÖCKLE, ὄ.π. σ. 6 ἐπ. και MICKWITZ, ὄ.π. σ. 226.

Συγχρόνως παρατηρείται διαφορά επιπέδου από άποψη ποιότητας νομικής διατύπωσης ανάμεσα στα διάφορα μέρη του, ενώ δημιουργείται και η εντύπωση, ότι έχουν συνενωθεί περισσότερα κείμενα, όχι όμως αυτούσια, αλλά με παραλείψεις ενδιάμεσων χωρίων.³¹⁸ Το πιθανότερο είναι ότι οι ελλείψεις αυτές (ακόμη και κάποιες αβλεψίες) οφείλονται στη σπουδή, με την οποία (ενόψει ίσως του επικείμενου θανάτου του Λέοντος) προωθήθηκε η δημοσίευσή του.³¹⁹

Το *Επαρχικόν βιβλίον* ανακαλύφθηκε μόλις το 1891 από τον Jules Nicole στον κώδικα αριθ. 23 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης της Γενεύης, που μέχρι πρόσφατα πιστευόταν ότι είναι ο μοναδικός με το πλήρες κείμενο του νομοθετήματος. Πριν από λίγα χρόνια όμως διαπιστώθηκε η ύπαρξη και ενός δεύτερου χειρογράφου, του Codex Serdicensis graecus 144.³²⁰

5.6.2. Το συγγραφικό έργο του Κωνσταντίνου Ζ'. Ακολουθεί μία σειρά από έργα που άμεσα ή έμμεσα ανάγονται στον Κωνσταντίνο Ζ' τον Πορφυρογέννητο. Ο αυτοκράτορας αυτός μπορεί να μην ανέπτυξε αξιολογες δραστηριότητες στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, ανέλαβε όμως ουσιαστικές πρωτοβουλίες στο πολιτιστικό πεδίο, με άμεση επίδραση στη διαμόρφωση της νομικής γραμματείας στα χρόνια της βασιλείας του. Είναι γεγονός, ότι η συμβολή του σε θέματα του ιδιωτικού δικαίου υπήρξε μάλλον ασήμαντη. Στον χώρο ωστόσο του δημόσιου δικαίου μπορεί να

318. Πρβλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Το ποινικό σύστημα του 'Επαρχικού βιβλίου'», *Ποινικός Λόγος* 2 (2002) 1263-1267 = *Ανοχή και καταστολή*. [Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε. Διεθνή Συμπόσια, 10.] (Αθήνα 2002) 277-283.

319. Πρβλ. KODER, ό.π. σ. 32.

320. Εκδόσεις: Πρώτη υπήρξε του NICOLE, ό.π. (σημ. 317) που ανατυπώθηκε από τους ΖΕΠΟΥΣ, *JGR* τ. Β' σ. 371-392. Τον επόμενο χρόνο (1894) δημοσίευσε ο NICOLE υπό τον ίδιο τίτλο γαλλική μετάφραση του κειμένου. Τελευταία έκδοση είναι του KODER, ό.π. (σημ. 304) σ. 72-142, συνοδευόμενη από γερμανική μετάφραση του κειμένου. Με βάση την τελευταία έκδοση παρουσίασαν πρόσφατα ελληνική απόδοση του κειμένου με μακρά εισαγωγή και σχόλια οι Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ / Μ. ΧΡΟΝΗ, *Το Επαρχικόν Βιβλίον Λέοντος ζ' του Σοφού*, Αθήνα 2010. Η πλούσια βιβλιογραφία γύρω από το κείμενο αυτό παρατίθεται από τον KODER στις σ. 13 επ. και στις υποσημειώσεις του. Πρόσθεσε Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Μοναχοί και μαύρη αγορά στο 12ο αιώνα. Παρατηρήσεις σε προβλήματα του Επαρχικού Βιβλίου», *Βυζαντινικά* 8 (1988) 59-76· Η ΙΔΙΑ, «'Αγοραία' παραστρατήματα των βυζαντινών εμπόρων», *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο* (ό.π. 4 σημ. 55) 235-255· Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, «Συντεχνίες και Κράτος στο Βυζάντιο το 10ο αιώνα», *Βυζαντινικά* 17 (1997) 351-363.

τοποθετηθεί ανάμεσα στις μεγάλες μορφές του βυζαντινού δικαίου με την προσπάθειά του να δημιουργήσει μία κωδικοποίηση αντίστοιχη με το *corpus iuris civilis*.³²¹ Τα έργα που συνδέονται με τον Κωνσταντίνο Ζ' είναι:

α) Η πραγματεία *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, περισσότερο γνωστή με τη συμβατική λατινική ονομασία *De administrando imperio*: ο χρόνος της κατάρτισής της τοποθετείται μεταξύ 948-952. Αποτελεί στην ουσία ένα εγχειρίδιο εξωτερικής πολιτικής και διπλωματικής τέχνης με πολλές ειδήσεις (εθνογραφικές, πολιτιστικές κ.λπ.), που ίσως είχαν αρχικά αυτοτέλεια κατά την καταγραφή τους, για τους γύρω από την αυτοκρατορία λαούς. Το έργο αυτό προόριζε ο Κωνσταντίνος για τον γιό του, τον κατοπινό αυτοκράτορα Ρωμανό Β'.³²²

β) Το έργο με την εξίσου συμβατική λατινική ονομασία *De cerimoniis* – δεν υπάρχει εύχρηστος ελληνικός τίτλος – προέρχεται επίσης από τον Κωνσταντίνο, χωρίς όμως να είναι βέβαιο το αν και σε ποια ακριβώς έκταση μετέσχε και ο ίδιος στη σύνταξή του.³²³ Πρόκειται για μία περιγραφή του τελετουργικού της αυλής που δεν στερείται όμως νομικής σημασίας, γιατί με αυτή την *ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως* καθιε-

321. P. E. PIELER, «Η συμβολή του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου στη νομική φιλολογία», *Κωνσταντίνος Ζ' κ.λπ.* (ό.π. σημ. 114) σ. 79-86. Κατ' ἄλλη, ωστόσο, άποψη τα εν λόγω έργα αποτελούσαν απλώς διδακτικά βοηθήματα για τον γιο τού Κωνσταντίνου Ρωμανό Β', ως προς την αποτελεσματικότητα των οποίων διατυπώνονται μάλιστα πολλές επιφυλάξεις. Βλ. R.-J. LILIE, „Der Kaiser in der Statistik. Subversive Gedanken zur angeblichen Allmacht der byzantinischen Kaiser“, *Hypermachos. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag* (Wiesbaden 2008) 211-233 (223 επ.).

322. Τελευταία έκδοση: GY. MORAVCSIK / R. J. H. JENKINS, *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, τ. I. [CFHB, 1.] Dumbarton Oaks ²1967 (εισαγωγή και κείμενο), τ. II, London 1962 (σχόλια). Βλ. γενικώς για το έργο HUNGER, *Literatur* τ. I σ. 362 επ. (= τ. Β' σ. 174 επ.). Από την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία πρβλ. τις αναλύσεις των Τ. ΛΟΥΓΓΗ, *Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου De administrando imperio (Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν). Μία μέθοδος ανάγνωσης*. [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 9.] Θεσσαλονίκη 1990 και CL. SODE, „Untersuchungen zu De administrando imperio Kaiser Konstantins VII. Porphyrogenetos“, *Varia V*. [Freie Universität Berlin. Byz.-Neugr. Seminar. Ποικίλα Βυζαντινά, 13.] (Bonn 1994) 147-260.

323. Ο Α. SCHMINCK, Βιβλιοκρισία *BZ* 93 (2000) 197-204 (198) παρατηρεί, ότι απόκειται στη μελλοντική έρευνα να διαπιστώσει το ποσοστό συμμετοχής καθενός από τους πέντε πιθανούς συντελεστές στην κατάρτιση του έργου: Φώτιος, Λέων ο Σοφός, Νικόλαος Α' Μυστικός, Κωνσταντίνος Ζ' και Βασίλειος Λακατινός.

ρώνονται ορισμένες διαδικασίες αναφερόμενες σε θεσμούς του πολιτεύματος.³²⁴ Όπως προσφυνώς παρατηρήθηκε, «η εμφανιζόμενη τάξη αποτελεί υπό ιστορική έννοια το ‘σύνταγμα’ του βυζαντινού κράτους, στο οποίο τα αναφερόμενα παραδείγματα έχουν το χαρακτηρισμό δεσμευτικών διατάξεων».³²⁵

γ) Η συγγραφή με την ονομασία *Περί θεμάτων* ανάγεται επίσης στον Κωνσταντίνο και μάλιστα στα νεανικά του χρόνια. Σε αυτήν παρέχεται η επεξήγηση των ονομασιών των διοικητικών υποδιαιρέσεων του κράτους, των «θεμάτων», και η περιγραφή των μεταβολών στους χαρακτηρισμούς των επαρχιών κατά τη διαδρομή της ιστορίας.³²⁶ Το έργο αυτό παρουσιάζει ένα βασικό ελάττωμα: Τα πληροφοριακά στοιχεία που περιέχει αναφέρονται στο παρελθόν λόγω του ιστορικού τους χαρακτήρα και έτσι δεν απεικονίζει την πραγματική κατάσταση της εποχής του, πράγμα που καθιστά τη χρησιμότητά του από της πλευράς της πρακτικής διοίκησης περιορισμένη. Υποστηρίζεται ωστόσο ότι δεν αποτελεί σύμπτωση πως βασικές πηγές του *Περί θεμάτων* αποτέλεσαν τα έργα του Προκοπίου, του Αγαθία και του Ιεροκλή, δηλαδή ιστορικών της ιουστινιάνειας εποχής. Έτσι βρίσκεται ο Κωνσταντίνος σε απόλυτη αρμονία με τις αρχές της μακεδονικής αναγέννησης που είχε ως σημείο αναφοράς στο πλαίσιο της φιλολογίας του ιδιωτικού δικαίου και της «ἀνακαθάρσεως τῶν παλαιῶν νόμων» το ιουστινιάνειο δίκαιο.³²⁷

δ) Ορισμένα μέρη ενός μεγάλου συλλεκτικού έργου με επιτομές από την ιστορική φιλολογία των Ελλήνων και των Βυζαντινών, που καταρτί-

324. Νέα έκδοση του βιβλίου I κεφ. 1-92: A. VOGT, *Constantin VII Porphyrogénète Le Livre de cérémonies*, τ. I-II, Paris 1935-1940 (ανατύπ. 1967). Για το υπόλοιπο έργο είναι ακόμη σε χρήση η παλαιά έκδοση του I. I. REISKE, Bonn 1829-1830. Βλ. γενικώς HUNGER, *Literatur* τ. I σ. 364 επ., 367 (= τ. Β' σ. 176 επ. και 180). Πρβλ. για τις επίσημες δεξιώσεις στα ανάκτορα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον από άποψη δημοσίου διεθνούς δικαίου και διπλωματικών σχέσεων O. KRESTEN, „*Staatsempfänge*“ im Kaiserpalast von Konstantinopel um die Mitte des 10. Jahrhunderts. *Beobachtungen zu Kapitel II 15 des sogenannten „Zeremonienbuches“*, Wien 2000.

325. PIELER, «Η συμβολή» κ.λπ. σ. 83.

326. Τελευταία έκδοση: A. PERTUSI, *Costantino Porfirogenito De thematibus*. [Studi e testi, 160.] Città del Vaticano 1952. Βλ. γενικώς HUNGER, *Literatur* τ. I σ. 532 επ. (= τ. Α' σ. 394 επ.). Πρβλ. και TH. PRATSCH, „*Untersuchungen zu De thematibus Kaiser Konstantins VII. Porphyrogenetos*“, *Varia V* (ό.π. σημ. 322) σ. 13-145.

327. PIELER, «Η συμβολή» κ.λπ. σ. 82.

στηκε με εντολή του Κωνσταντίνου (στο πλαίσιο της κωδικοποίησης εγκυκλοπαιδικών γνώσεων), ειδικότερα αι *ἐκλογαὶ περὶ πρεσβειῶν* (*Excerpta de legationibus*), το *Περὶ γνώμων* (*Excerpta de sententiis*) και το *Περὶ ἐπιβουλῶν κατὰ βασιλέων γεγονυῶν* (*Excerpta de insidiis*), συμπληρώνουν τον σχετικό κύκλο. Από τις 53 ενότητες του σώθηκαν ελάχιστες.³²⁸ Σημαντικότερο για τη νομική γραμματεία είναι το πρώτο μέρος που περιέχει αποσπάσματα με περιγραφές από διάφορες διπλωματικές αποστολές, είτε Βυζαντινών προς ξένους λαούς, είτε αντιστρόφως, αλλοδαπών προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Η μέθοδος της κατάρτισης αυτής της συλλογής, που παρουσίαζε διπλή χρησιμότητα τόσο ως πρακτικό βοήθημα όσο και ως διδακτικό εγχειρίδιο, παρομοιάζεται με εκείνη που ακολούθησαν οι συντάκτες του *Πανδέκτη* παρατηρείται δε, ότι αι *ἐκλογαὶ περὶ πρεσβειῶν* θα μπορούσαν δικαιολογημένα να χαρακτηριστούν ως *Digesta iuris gentium*.³²⁹ Το *Περὶ ἐπιβουλῶν* έχει ως αντικείμενο τις απόπειρες κατά της ζωής βασιλέων και τον σφετερισμό του θρόνου.

5.6.3. Τα «Τακτικά». Συνεχίζεται και στην περίοδο αυτή³³⁰ η κατάρτιση πινάκων της κρατικής ιεραρχίας – σημαντική πηγή για τη γνώση της δομής της κρατικής διοίκησης – που φέρουν την ονομασία «τακτικά» (βλ. και πιο πάνω 4.5.3), όπως το *Τακτικόν του Benešenič* (από το όνομα του πρώτου εκδότη του κώδικα του Παναγίου Τάφου [Hierosolymitanus Sancti Sepulcri] 24) του έτους 943/944³³¹ και το αρκετά συντομότερο *Τακτικόν του κώδικα Scorialensis graecus R-II-11*,³³² που καταρτίστηκε μεταξύ 971 και 975 και απεικονίζει μερικές καινοτομίες στη διοίκηση, οφειλόμενες στον Νικηφόρο Φωκά. Σε αυτό το «τακτικόν» διαπιστώνεται, σε σύγκριση με προγενέστερα αντίστοιχα κείμενα, μεγάλη αύξηση του αριθμού των θεμά-

328. Έκδοση: C. DE BOOR, τ. I-II, Berlin 1903 (*Περὶ πρεσβειῶν*) και Berlin 1905 (*Περὶ ἐπιβουλῶν*)· U. PH. BOISSEVAIN, Berlin 1906 (*Περὶ γνώμων*). Βλ. γενικώς HUNGER, *Literatur* τ. I σ. 361 επ. (= τ. Β' σ. 172 επ.).

329. PIELER, «Η συμβολή» κ.λπ. σ. 85.

330. Δεν υπάρχουν όμως τέτοιοι πίνακες για τον 11ο αιώνα. Βλ. σχετικώς ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «L'évolution» κ.λπ. (ό.π. σημ. 289).

331. Τελευταία έκδοση: ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes* κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 112) σ. 243-253. Προβλ. A. SCHMINCK, «'In hoc signo vinces' - Aspects du 'césaropapisme' à l'époque de Constantin VII Porphyrogénète», *Κωνσταντίνος Ζ'* κ.λπ. (ό.π. σημ. 114) σ. 103-116.

332. Τελευταία έκδοση: ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes* κ.λπ. (ό.π.) σ. 263-277.

των, πράγμα που σημαίνει ανάπτυξη του θεματικού θεσμού.³³³ Συναφές περιεχόμενο έχει και το μοναδικό σωζόμενο εθιμοτυπικό τακτικό, το *Κλητορολόγιον*,³³⁴ δηλαδή ένας κανονισμός των επίσημων γευμάτων στα ανάκτορα («κλητόριον» = βασιλική τράπεζα), που εγράφη το 899 από τον πρωτοσπαθάριο και τελετάρχη της αυλής Φιλόθεο (αργότερα Έπαρχο της Πόλεως· βλ. πιο πάνω).

5.6.4. Τα «κάτοπτρα ηγεμόνος». Στο χρονικό διάστημα που εκτείνεται από τα μέσα του 9ου αιώνα μέχρι τις αρχές του 13ου ανάγονται μερικά έργα που χαρακτηρίζονται με την ονομασία αυτή (βλ. πιο πάνω 3.3.2). Χρονικά προηγούνται δύο επιστολές του πατριάρχη Φωτίου, θεωρούμενες συνολικά, που απευθύνονταν στον Βούλγαρο τσάρο Βόρι-Μιχαήλ (852-889).³³⁵ Ακολουθούν τα 66 *Κεφάλαια παραινετικά* που υποτίθεται ότι συνέταξε ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α' με αποδέκτη τον γιό του και διάδοχο του Λέοντα ς'. Στην πραγματικότητα, επειδή ο ιδρυτής της μακεδονικής δυναστείας δεν διακρινόταν για τη μόρφωσή του, αποκλείεται το έργο να έχει γραφεί από αυτόν και ασφαλώς προέρχεται από κάποια προσωπικότητα του αυλικού περιβάλλοντος με γενικότερη παιδεία και μεγάλη επιρροή. Τα τελευταία χρόνια τείνει να επικρατήσει η άποψη ότι το έργο έχει συνταγεί από τον πατριάρχη Φώτιο.³³⁶ Με βάση τα στοιχεία που δίνονται

333. Πρβλ. L. ΜΑΚΣΙΜΟΝΙĆ, «Το Τακτικόν του Εσχοριάλ και οι αλλαγές της επαρχιακής διοίκησης στο Βυζάντιο», *Βυζάντιο, κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη* (Αθήνα 2003) 361-367.

334. Τελευταία έκδοση: ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes* κ.λπ. (ό.π.) σ. 81-235. Προσφυνός χαρακτηρίζει ο Οικονομίδης (σ. 66) το κείμενο ίσως ως «un aspect du grand effort entrepris pour la codification du droit dès le règne de Basile Ier le Macédonien». Πρβλ. για την υπαλληλική ιεραρχία και τα «τακτικά» FR. WINKELMANN, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert*. [BBA, 53.] Berlin 1985, καθώς και τις σχετικές μελέτες των I. BILIAJSKY, *Hierarchia. L'ordre sacré. Étude de l'esprit romanique*. [Freiburger Veröffentlichungen aus dem Gebiete von Kirche und Staat, 51.] Fribourg Suisse 1997, ιδίως σ. 23 επ. και Κ. Ε. ΠΛΑΚΟΓΙΑΝΑΚΗΣ, *Ελληνική αυτοκρατορία των Μέσων Αιώνων. Τιμητικοί τίτλοι και ενεργά αξιώματα στο Βυζάντιο. Εθιμοτυπία, διοίκηση, στρατός*, Θεσσαλονίκη 2001.

335. Βλ. Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, «Φωτίου πατριάρχου κάτοπτρον ηγεμόνος», *Ελληνορθόδοξος βυζαντινός πολιτισμός* 1/II (1999) 73-76.

336. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Autour des *Chapitres Parénétiques* de Basile Ier», *Ευψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, II. [Byzantina Sorbonensia, 16.] (Paris 1998) 469-479 (472 επ.).

στο κείμενο υπολογίζεται ως χρόνος σύνταξης περίπου το 880.³³⁷ Επίσης στον Βασίλειο Α' αποδίδεται και η *Ετέρα παραινέσις*, έργο πολύ συντομότερο, αλλά και πολύ χαμηλότερου φιλολογικού επιπέδου από τα *Κεφάλαια παραινετικά*, που συντάγη το 886, λίγο πριν από τον θάνατο του Βασιλείου, από πρόσωπο του αυλικών κύκλων, ίσως ιερωμένο· προτείνεται³³⁸ ως συντάκτης ο Θεοφάνης Σφηνοδαίων ή Φρηνοδαίων.³³⁹

Το επόμενο έργο αυτής της κατηγορίας είναι το λεγόμενο *Στρατηγικόν του Κεκαυμένου* που ουσιαστικά βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ «κάτοπτρων» και στρατιωτικών εγχειριδίων. Συντάγη από κάποιο μέλος της γνωστής οικογένειας των Κεκαυμένων στην αρχή του τελευταίου τετάρτου του 11ου αιώνα (ίσως 1075-1078) και στο μεγαλύτερο μέρος του περιέχει συμβουλές προς τους στρατιωτικούς ηγέτες με βάση τις προσωπικές εμπειρίες του συγγραφέα, που προφανώς πέρασε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του στο στράτευμα. Επί πλέον όμως ένα τμήμα της συγγραφής, το κατά κυριολεξία «κάτοπτρο», είναι αφιερωμένο σε νουθεσίες προς τον αυτοκράτορα.³⁴⁰ Ύλη όμως που προσιδιάζει στα «κάτοπτρα» διαπιστώνεται συχνά και σε άλλου τύπου φιλολογικά έργα.³⁴¹

---

337. Έκδοση: Κ. EMMINGER, „Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln. III. Βασιλείου κεφάλαια παραινετικά“, *Programm des K. Luitpold-Gymnasiums* (München 1913) 23-73. Το κείμενο έχει καταχωριστεί και στην *PG* τ. 107 στ. XXI-LVI με ανατύπωση από την έκδοση του Α. BANDURIUS, Paris 1711. Βλ. τώρα τη διορθωμένη ανατύπωση της έκδοσης του EMMINGER με νεοελληνική απόδοση του κειμένου και σχόλια από τον ΠΑΪΔΑ, *Δύο παραινετικά κείμενα κ.λπ.* (ό.π. 3 σμμ. 158) σ. 98 επ.

338. ΠΑΪΔΑΣ, ό.π. σ. 97.

339. Έκδοση: Α. ΜΑΙ, *Scriptorum veterum nova collectio e vaticanis codicibus*, τ. II, Roma 1827, 679-681 (= *PG* τ. 107 στ. LVI-LX). Βλ. τώρα τη διορθωμένη ανατύπωση της έκδοσης του ΜΑΙ από τον ΠΑΪΔΑ, ό.π. σ. 244 επ.

340. Τελευταία έκδοση: G. G. LITAVRIN, *Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskago polkovodca XI veka*, Moskva 1972. Βλ. και τη βελτιωμένη ανατύπωσή της με νεοελληνική απόδοση από τον Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, *Κεκαυμένος: Στρατηγικόν*, Αθήνα 1993. Πρβλ. Σ. ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, *Οι πολιτικές αντιλήψεις των βυζαντινών διανοητών από το δέκατο ως το δέκατο τρίτο αιώνα μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 39 επ.

341. Πρβλ. Σ. ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, «Η ρητορική ως εγχειρίδιο πολιτικής αγωγής στον Ιωσήφ Ρακενδύτη ή Φιλόσοφο», *Πατριασμός* 41 (1999) 224-252· Κ. Δ. Σ. ΠΑΪΔΑΣ, «Πολιτική σκέψη και ηγεμονικό πρότυπο στην Ύλη *Ιστοριών* του Νικηφόρου Βρυέννιου», *Βυζαντινά* 26 (2007) 175-189.

5.6.5. Ο *Tractatus Ashburner*. Στην οικονομική διοίκηση του Κράτους αναφέρεται ειδικά ένα κείμενο που περιέχεται στον κώδικα *Marcianus graecus 173* και πρωτοεκδόθηκε από τον *Walter Ashburner*,³⁴² γι' αυτό και απαντά στη βιβλιογραφία με την ονομασία *Tractatus Ashburner*. Ο χρόνος της σύνταξής του κυμαίνεται ανάμεσα στο 913 και στο 1139. Δεν είχε επίσημο χαρακτήρα και απέβλεπε στην κάλυψη πρακτικών αναγκών, ως ένα βοήθημα για την κατάρτιση και για την άσκηση των έργων του «επόπτη», δηλαδή του αρμόδιου οργάνου για την επιβολή των φόρων σε κάθε διοικητική περιφέρεια («θέμα») και του προσωπικού της υπηρεσίας του – της οικονομικής εφορίας, όπως θα λέγαμε σήμερα.

Το εγχειρίδιο αυτό περιέχει πλήθος από στοιχεία για το φορολογικό σύστημα της μέσης περιόδου, για τους υπαλλήλους και τις αρμοδιότητές τους, ακόμη και για τα εφαρμοζόμενα συστήματα στη μέτρηση της γης – γνώσεις που, όπως προκύπτει από τη σύγκριση με το περιεχόμενο άλλων χρηστικών κειμένων, όφειλε να διαθέτει ο μέσος πρακτικός νομικός. Υπό την έννοια αυτή περιλαμβάνονται στις πηγές του βυζαντινού φορολογικού δικαίου και τα διάφορα εγχειρίδια μεθόδων μέτρησης.³⁴³ Με αφορμή τα έργα συναφούς περιεχομένου διαπιστώνεται ότι στο Βυζάντιο η προσέγγι-

---

342. W. ASHBURNER, “A Byzantine Treatise in Taxation”, *Journal of Hellenic Studies* 25 (1915) 76-84. Τελευταία έκδοση και ανάλυση του κειμένου: FR. DÖLGER, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*. [Byzantinisches Archiv, 9.] Leipzig-Berlin 1927 (ανατύπ. Hildesheim 1960), σ. 113-156. Πρβλ. για το φορολογικό δίκαιο στην εξεταζόμενη περίοδο αντί για άλλους Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*. [E.I.E./I.B.E. Μονογραφίες, 2.] Αθήνα 1996, καθώς και ο ΙΔΙΟΣ, „Das Verfalland im 10.-11. Jahrhundert: Verkauf und Besteuerung“, *FM VII* σ. 161-168, για την τύχη των «κλασμάτων», γαιών δηλαδή που περιήλθαν στην κυριότητα του *fiscus*, αφού επί πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα έμειναν ακαλλιέργητες. Σχετικό είναι και το άρθρο D. M. GÓRECKI, “Fiscal control of inproductive land in tenth century Byzantium: Policies and politics”, *FM X* σ. 239-260.

343. Βλ. σχετικώς Ε. SCHILBACH, *Byzantinische Metrologie*. [HdAW, XII.4.] München 1970, σ. 6 επ. και ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantinische metrologische Quellen*. [Βυζαντινά κείμενα και μελέται, 19.] Θεσσαλονίκη 1982. Από τους J. LEFORT / R. BONDOUX / J.-CL. CHEYNET / J.-P. GRÉLOIS / V. KRAVARI, *Géométries du fisc byzantin*. [Réalités byzantines, 4.] Paris 1991, εκδίδονται, μεταφράζονται στα γαλλικά και σχολιάζονται κείμενα με γεωμετρικές μεθόδους μέτρησης επιφανειών που εξυηρητούσαν φορολογικούς σκοπούς.

ση οικονομικών θεμάτων³⁴⁴ γινόταν μέσω νομικών κειμένων και παρατηρείται ότι οι άνθρωποι ασχολούνταν μόνο με τα εφαρμοσμένα οικονομικά (αγροτική οικονομία,³⁴⁵ δανεισμός, φορολογία) και όχι με θεωρητικές έννοιες.³⁴⁶

5.6.6. Τα στρατιωτικά εγχειρίδια. Αυτή την εποχή είχαν τα στρατιωτικά εγχειρίδια καθαρά «τεχνικό» περιεχόμενο³⁴⁷ και δεν επεκτάθηκαν σε ποινικές ρυθμίσεις, με μοναδική εξαίρεση τα *Τακτικά*³⁴⁸ του Λέοντος Ϛ' που περιλαμβάνουν στο 8ο κεφάλαιο μία από τις μορφές του *Στρατιωτικού Νόμου* (βλ. πιο πάνω 4.5.2). Το έργο εκδόθηκε περί το 900 με την τυπική μορφή νόμου. Πρόκειται για ένα εγχειρίδιο πολεμικής τέχνης, στο οποίο

344. Μολονότι δεν καλύπτει όλες τις πτυχές της οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου, χρήσιμο είναι το τρίτομο έργο που, με συντονίστρια την Α. ΛΑΪΟΥ, εκπονήθηκε από ομάδα ειδικών: *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*. [Dumbarton Oaks Studies, 39.] Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 2002, και σε ελληνική έκδοση: *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. Α'-Γ' (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006). Προβλ. επίσης Α. ΛΑΪΟΥ, «Κοινωνική δικαιοσύνη: Το συναλλάττεσθαι και το ευημερείν στο Βυζάντιο», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 74 (1999) 102-130, όπου επιχειρείται η ανάλυση βασικών αρχών του οικονομικού δικαίου των Βυζαντινών.

345. Βλ. Ε. ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ-ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, *Προβλήματα ιστορίας βυζαντινά μεταβυζαντινά*, Αθήνα 1996, σ. 18 επ., όπου εκτίθενται βασικές σκέψεις, από ορισμένη οπωσδήποτε οπτική γωνία, για τη μελέτη της αγροτικής οικονομίας.

346. Βλ. CHR. P. BALOGLU, "History of Economic Thought: The Schumpeterian 'Great Gap', the 'Lost' Byzantine Legacy, and the Literature Gap", *Church and Society Orthodox Christian Perspectives, Past Experiences, and Modern Challenges. Studies in Honor of Demetrios J. Constantelos* (Boston 2007) 395-428. Φαίνεται όμως, παρ' όλα αυτά, ότι υπήρξε και θεωρητική απασχόληση στο πεδίο της οικονομίας. Βλ. σχετικά Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, *Οικονομικές ιδέες στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα. Οι περί οικονομίας απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης*. [E.I.E./I.B.E. Μονογραφίες, 13.] Αθήνα 2008.

347. Προβλ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*. [Byzantina Vindobonensia, 17.] Wien 1988, σ. 30 επ. Για το στρατεύμα γενικά και τα χαρακτηριστικά της οργάνωσής του προβλ. J.-CL. CHEYNET, «L'armée byzantine, comparée aux armées médiévales de l'Occident chrétien (VIIe-XIIe s.), eut-elle un status particulier?», *The Eastern Roman Empire* κ.λπ. (όπ. 3 σημ. 27).

348. Τη «νομική» διάρθρωση των «Τακτικών» επισημαίνει ο MAGDALINO, "The Non-Juridical Legislation" κ.λπ. (όπ. σημ.15) σ. 174 επ.

προσπάθησε ο Λέων, με βάση την προγενέστερη σχετική γραμματεία, να κωδικοποιήσει τα πορίσματα της οικείας επιστήμης.³⁴⁹

---

349. Εκδόσεις: *PG* τ. 107 σσ. 672-1120 και R. VÁRI, *Leonis imperatoris Tactica Const. I-XIV § 38 τ. I και II/I*, Budapest 1917-1922 (ασυμπλήρωτη). Επίσης (μόνον οι ποινικές διατάξεις) K. E. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, „Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6. bis zum Anfang des 10. Jahrhunderts“, *BZ* 3 (1894) 437-457 (η έκδοση στις σ. 442-453). Απόδοση στη νέα ελληνική γλώσσα με ανατύπωση του κειμένου της *PG* αποτελεί η έκδοση *Αυτοκράτορος Λέοντος ΣΤ' του Σοφού: Τακτικά*, τ. Α'-Β', μετάφραση-σχόλια Κ. ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, τελική επεξεργασία κειμένου και γενική επιμέλεια Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2001. Πρβλ. HUNGER, *Literatur* τ. II σ. 331 επ. (= τ. Γ' σ. 171 επ.).

5.7. Εκκλησιαστικές πηγές του δικαίου.

5.7.1. Οι κανόνες των συνόδων του 9ου αιώνα («Πρωτοδευτέρας» και Αγίας Σοφίας). Το νομοθετικό έργο των οικουμενικών συνόδων συμπληρώθηκε μέσα στην προηγούμενη περίοδο. Μαζί ωστόσο με τους κανόνες εκείνων των συνόδων έχει περιληφθεί στις συλλογές των κανόνων της Ανατολικής Εκκλησίας και το κανονικό έργο δύο ακόμη συνόδων, που δεν υπήρξαν μεν οικουμενικές, είχαν όμως έναν γενικότερο χαρακτήρα. Οι δύο αυτές σύνοδοι εμφανίζουν ένα κοινό γνώρισμα: συγκλήθηκαν με αφορμή τις έριδες που συνδέονταν με τις διαδοχικές πατριαρχίες του Ιγνατίου και του Φωτίου. Το γεγονός ότι εντάσσονται στο ίδιο ιστορικό πλαίσιο δικαιολογεί την από κοινού παρουσίασή τους σε τούτο το κεφάλαιο, μολοντί η πρώτη από τις δύο συνόδους ανήκει χρονικώς στην περίοδο που καλύπτει το προηγούμενο.

Μετά την παραίτηση του πατριάρχη Ιγνατίου ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο ο Φώτιος (για τον οποίο έχει γίνει ήδη πιο πάνω αρκετές φορές λόγος), που διετέλεσε μέχρι τότε ανώτατος κρατικός αξιωματούχος. Επειδή ήταν λαϊκός, όλες οι χειροτονίες του μέχρι τον επισκοπικό βαθμό (Χριστούγεννα του 858) πραγματοποιήθηκαν μέσα σε λίγες ημέρες. Ακολούθησε η καθαίρεση του Ιγνατίου από μία σύνοδο που συνήλθε τον Μάιο του 859 στο ναό των Αγίων Αποστόλων στην πρωτεύουσα. Οι λόγοι υπήρξαν πολιτικοί, αλλά ως αιτία προβλήθηκε επισήμως ότι είχε εκλεγεί αντικανονικώς, με την παρέμβαση δηλαδή της κοσμικής εξουσίας (ο Ιγνάτιος ήταν γιος του αυτοκράτορα Μιχαήλ Α' Ραγκαβέ).

Αφού προηγήθηκε κατά το έτος 860 ανταλλαγή επιστολών ανάμεσα στον πατριάρχη Φώτιο και τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' από τη μία πλευρά και στον πάπα Νικόλαο Α' από την άλλη, που είχαν ως κύριο αντικείμενο αίτημα προς τον πάπα, να στείλει τοποτηρητές στην Κωνσταντινούπολη για τη συγκρότηση συνόδου κατά των εικονομάχων (φαίνεται ότι εξακολουθούσαν να υπάρχουν ακόμη κάποια υπολείμματά τους), συνήλθε η σύνοδος τον επόμενο χρόνο. Όπως και η σύνοδος του 859, πραγματοποιήθηκε και αυτή στον ναό των Αγίων Αποστόλων.

Πολλές λεπτομέρειες για τις εργασίες αυτής της συνόδου, που μάλλον άρχισαν τον Απρίλιο του 861 και συνεχίστηκαν μέχρι τον Σεπτέμβριο, δεν είναι γνωστές, γιατί δεν έχουν περισωθεί τα πρακτικά της (που καταστράφηκαν με απόφαση της συνόδου κατά του Φωτίου του 869/870), εκτός από

ελάχιστα αποσπάσματα σε λατινική μετάφραση. Από διάφορες όμως πηγές προκύπτουν τα παρακάτω στοιχεία. Ο αριθμός των μελών ανερχόταν περίπου στους 318 (όπως και στην Α' Οικουμενική Σύνοδο) και φαίνεται ότι έγιναν επτά συνεδριάσεις σε δύο κύκλους, στον πρώτο για την καταδίκη του Ιγνατίου και σε έναν δεύτερο κατά της εικονομαχίας.

Η σύνοδος του 861 εμφανίζεται στις πηγές υπό την ονομασία της «πρώτης και δευτέρας» ή «πρωτοδευτέρας» (Prima-Secunda). Ως προς την προέλευση της ονομασίας αυτής δεν υπάρχει βεβαιότητα και διατυπώνονται διάφορες εικασίες, όπως ότι πραγματοποιήθηκαν δύο συνελεύσεις (υπό την έννοια των δύο κύκλων), ή ότι θεωρήθηκε δεύτερη «Πρώτη» Οικουμενική Σύνοδος (μεταξύ άλλων και λόγω του ίδιου αριθμού μελών, δηλαδή 318) ή ότι αποτέλεσε τη συνέχεια της συνόδου του 859, που επίσης συνήλθε στον ναό των Αγίων Αποστόλων και καταδίκασε τον Ιγνάτιο.³⁵⁰

Οι αποφάσεις της συνόδου περιλάμβαναν την επικύρωση της καταδίκης του Ιγνατίου και την αναγνώριση του Φωτίου ως κανονικού αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, την επανάληψη της απόφασης της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου ως προς την προσκύνηση των εικόνων και, τέλος, την έκδοση 17 κανόνων. Οι κανόνες αυτοί μπορεί να διακριθούν σε τρεις ομάδες: Σε όσους αφορούν στην οργάνωση του μοναχικού βίου (καν. 1-7), σε όσους ρυθμίζουν θέματα λατρευτικά και λειτουργικά (καν. 10 και 12) και σε όσους διασφαλίζουν την τήρηση της κανονικής τάξης (καν. 8, 9, 11 και 13-17).

Με τους πρώτους επτά κανόνες τίθεται η ίδρυση μονών κάτω από τον απόλυτο έλεγχο του επιχώριου επισκόπου, επιβάλλεται να τελείται η μοναχική κουρά με παρουσία του ηγουμένου και αφού έχει διανύσει ο υποψήφιος μοναχός ένα στάδιο δοκιμασίας, τιμωρούνται οι ηγούμενοι που παραμελούν τα καθήκοντά τους ή δέχονται και κρατούν ξένους μοναχούς, επιβάλλεται η απόλυτη μοναχική ακτημοσύνη και απαγορεύεται στους επισκόπους να ιδρύουν μονές, ζημιώνοντας τις επισκοπές τους. Οι ρυθμίσεις αυτές απέβλεπαν στο να προλάβουν καταχρήσεις στον χώρο της οργάνωσης των μονών και του μοναχικού βίου, πράγμα που θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει σε υποτροπή της εικονομαχίας. Στους κανόνες 10 και 12 τίθενται θέματα γνωστά από παλαιότερους κανόνες και συγκεκριμένα η απαγόρευση αφενός μεν οικειοποίησης καθιερωμένων λειτουργικών σκευών και αφετέρου τέλεσης λατρευτικών πράξεων σε ιδιόκτητο ευκτήριο οίκο χωρίς άδεια του επιχώριου επισκόπου. Με τους κανόνες που αφορούν στην κανονική

---

350. Βλ. σχετικά ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 487 επ.

τάξη επαναλαμβάνονται εν μέρει παλαιότερες απαγορεύσεις, ειδικότερα του ευνουχισμού, εκτός αν γίνεται για λόγους θεραπευτικούς, της χειροδικίας στους κληρικούς και της ανάληψης κοσμικών αξιωμάτων (καν. 8, 9 και 11). Παράλληλα όμως εισάγονται και νέες ρυθμίσεις, όπως η απαγόρευση να διακόπτουν οι κληρικοί την εκκλησιαστική κοινωνία προς τον προϊστάμενό τους επίσκοπο, μητροπολίτη ή πατριάρχη για οποιονδήποτε λόγο, αν δεν έχει προηγηθεί καταδικαστική απόφαση συνόδου (καν. 13-15). Οι κανόνες αυτοί στρέφονταν πιθανώς κατά των οπαδών του πατριάρχη Ιγνατίου που είχαν διακόψει την κοινωνία με τον Φώτιο. Στην αντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων αποσκοπούσαν και οι κανόνες 16 και 17. Με τον πρώτο απαγορεύτηκε η χειροτονία επισκόπου, ενόσω ζει ακόμη ο προκάτοχός του (εκτός αν έχει παραιτηθεί ή κανονικώς απομακρυνθεί από τη θέση του). Με τον δεύτερο αποκλείστηκε η επανάληψη της περίπτωσης του Φωτίου, της ανάδειξης δηλαδή σε επίσκοπο ενός λαϊκού ή μοναχού με αλληπάλληλες διαδοχικές χειροτονίες μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα («αθρόα» χειροτονία).

Τον Σεπτέμβριο του 867 δολοφονήθηκε ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ' και τον θρόνο κατέλαβε ο (από το 866) συναυτοκράτορας, αλλά και οργανωτής της δολοφονίας Βασίλειος Α'. Ο νέος ηγεμόνας για λόγους τόσο εσωτερικής όσο και εξωτερικής πολιτικής απεμάκρυνε τον Φώτιο και επανέφερε στον πατριαρχικό θρόνο τον Ιγνάτιο (23 Νοεμβρίου 867). Με το μέτρο αυτό ήθελε στο εσωτερικό μεν να προσεταιριστεί τους πολυάριθμους οπαδούς του Ιγνατίου και στο εξωτερικό να εξευμενίσει τον πάπα Νικόλαο Α', τον οποίο ο Φώτιος είχε στο μεταξύ καθαιρέσει και αναθεματίσει σε μία σύνοδο που συνήλθε στην Κωνσταντινούπολη τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο 867.³⁵¹

Ενώ προετοιμαζόταν με πρωτοβουλία του Ιγνατίου νέα μεγάλη σύνοδος, καταδικάστηκε ο Φώτιος από σύνοδο που συνήλθε στη Ρώμη στον ναό του Αγίου Πέτρου το καλοκαίρι του 869 επί του πάπα Αδριανού Β'. Τελικώς συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, στην Αγία Σοφία, η προγραμματισμένη σύνοδος (5 Οκτωβρίου 869). Εκεί, παρά την επιθυμία του αυτοκράτορα να επικρατήσει ήπιο κλίμα, έγιναν μέσα σε πολύ τεταμένη ατμόσφαιρα δεκτές σε γενικές γραμμές οι αποφάσεις της ρωμαϊκής

351. Πρβλ. Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, *Εξωτερική πολιτική και εσωτερικές αντιδράσεις την εποχή του Βασιλείου Α'. Έρευνες για τον εντοπισμό των αντιπολιτευτικών τάσεων στα χρόνια 867-886*. [Ιστορικές Μονογραφίες, 8.] Αθήνα 1991, ιδίως σ. 96 επ. Στην ομιλία 14 εξαιρεί ο Λέων ζ' τις ενέργειες του Βασιλείου για την ειρήνευση της Εκκλησίας με την επαναφορά στον πατριαρχικό θρόνο του Φωτίου. Βλ. ΑΝΤΟΝΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π. (σημ. 30) σ. 209 επ., στίχ. 406-457.

συνόδου και καταδικάστηκε ο Φώτιος. Η σύνοδος περάτωσε τις εργασίες της στις 28 Φεβρουαρίου 870, αφού πραγματοποίησε δέκα συνεδρίες με κυμαινόμενο αριθμό μελών (12 στην πρώτη συνεδρία, 103 στην τελευταία). Της συνόδου αυτής που από τη Δυτική Εκκλησία θεωρείται Όγδοη Οικουμενική έχουν απωλεσθεί τα πρακτικά και σώζεται μόνο μία λατινική μετάφραση και μία ελληνική περίληψή τους. Τα κείμενα ωστόσο αυτά δεν συγκαταλέγονται στις πηγές του ορθόδοξου κανονικού δικαίου, επειδή οι αποφάσεις που περιέχουν ανετράπησαν ύστερα από δέκα χρόνια.

Έχοντας εξασφαλιστεί ο Βασίλειος Α΄ τόσο από εξωτερικούς όσο και από εσωτερικούς κινδύνους, δεν δίστασε, όταν πέθανε ο πατριάρχης Ιγνάτιος (23 Οκτωβρίου 877), να επαναφέρει στον πατριαρχικό θρόνο τον Φώτιο και να επιτύχει έτσι την απόλυτη ειρήνευση στην Εκκλησία. Επειδή υπήρχε όμως η καταδικαστική απόφαση της συνόδου του 869/870, έπρεπε για τη νομιμοποίηση του Φωτίου να αρθεί αυτή η καταδίκη. Έτσι, ύστερα από σχετικές επιστολές του αυτοκράτορα και του πατριάρχη όρισε ο πάπας Ιωάννης Η΄ αντιπροσώπους για τη συγκρότηση νέας συνόδου. Η σύνοδος αυτή συνήλθε τον Νοέμβριο του 879 και έληξε στις 13 Μαρτίου 880, έχοντας πραγματοποιήσει επτά συνεδρίες, έξι στον ναό της Αγίας Σοφίας και μία, την προτελευταία, στα ανάκτορα του Χρυσοτρικλίνου. Έλαβαν συνολικά μέρος 383 επίσκοποι του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και 7 εκπρόσωποι του πάπα και των ανατολικών πατριαρχών. Η σύνοδος αυτοχαρακτηρίστηκε ως οικουμενική, αλλά, εκτός από μεμονωμένους συγγραφείς, δεν έγινε αυτό δεκτό στην ορθόδοξη δογματική διδασκαλία.³⁵²

Η σύνοδος αποφάσισε την εξαφάνιση των αποφάσεων της συνόδου του 869/870, καθώς και της ρωμαϊκής συνόδου του 869 κατά του Φωτίου, τον οποίο αναγνώρισε ως τον κανονικό αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως. Επικύρωσε, για μία ακόμη φορά, τις αποφάσεις της δευτέρας συνόδου της Νικαίας (787) κατά των εικονομάχων και την αναγνώρισε επισήμως ως Έβδομη Οικουμενική. Στην 6η συνεδρία (στα ανάκτορα), στην οποία παρέστη ο Βασίλειος Α΄ συνοδευόμενος από τους συναυτοκράτορες γιους του Λέοντα και Αλέξανδρο, εκδόθηκε όρος, με τον οποίο αποφασίστηκε το αμετάβλητο του συμβόλου της πίστεως Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως.

---

352. Πρβλ. για την «οικουμενικότητα» της συνόδου αυτής ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστ. εισαγωγή* σ. 510 επ.

Τα πρακτικά της συνόδου αυτής που συνετάγησαν σε ελληνική γλώσσα έχουν διασωθεί ανέργια.³⁵³

Εξέδωσε επίσης η σύνοδος στην 5η συνεδρία τρεις κανόνες. Με τον καν. 1 ορίστηκε, ότι όσες καταδικαστικές αποφάσεις έχουν απαγγελίει οι επίσκοποι Ρώμης Ιωάννης και Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος έχουν γενική ισχύ και πρέπει να γίνονται αμοιβαίως σεβαστές. Με τον κανόνα αυτόν, διασταλτικώς ερμηνευόμενο, αποκλείεται κάθε ένδικο μέσο κατά των αποφάσεων του πάπα και του οικουμενικού πατριάρχη. Κατά τον καν. 2 η μοναχική κουρά που τελείται μετά τη χειροτονία στον επισκοπικό βαθμό συνεπάγεται την αποβολή της διοικητικής εξουσίας του επισκόπου, γιατί η επισκοπική ιδιότητα είναι ασυμβίβαστη με τη μοναχική επαγγελία της υποταγής και υπακοής. Τέλος, με τον τρίτο κανόνα καθιερώνεται το απαραβίαστο του προσώπου των επισκόπων και απειλείται με την ποινή του αναθέματος όποιος λαϊκός επιχειρήσει πράξη βίας εναντίον επισκόπου χωρίς νόμιμο λόγο (χωρίς, προφανώς, να έχει αποδειχθεί ο επίσκοπος ένοχος για την τέλεση αδικήματος).

5.7.2. Η υπό ευρεία έννοια διοικητική εξουσία της πατριαρχικής συνόδου. Η «Ενδημούσα» σύνοδος και οι νομοθετικές πράξεις της. Όπως προαναφέρθηκε, οι σύνοδοι της εποχής του Φωτίου δεν αναγνωρίστηκαν από την Ανατολική Εκκλησία ως οικουμενικές και, επομένως, ως τελευταία οικουμενική σύνοδος θεωρείται η δεύτερη σύνοδος της Νικαίας του έτους 787. Κατά τις αντιλήψεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας μία σύνοδος θεωρείται οικουμενική μόνον αν, εκτός από άλλες προϋποθέσεις, αντιπροσωπεύθηκε σε αυτήν το σύνολο των διοικητικώς ανεξάρτητων (αυτοκεφάλων) Εκκλησιών. Συνεπώς, λόγω της από πολλές απόψεις αποξένωσης της Ανατολικής από τη Δυτική Εκκλησία, που κατέληξε στο μεγάλο σχίσμα του 1054, η σύγκληση μίας οικουμενικής συνόδου ούτε θεωρητικώς, ούτε πρακτικώς ήταν δυνατή.

Το κενό στην άσκηση της ανώτατης διοικητικής εξουσίας μέσα στην Εκκλησία, της οποίας φορέας ήταν οι οικουμενικές σύνοδοι, καλύφθηκε από την πατριαρχική σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως. Η εξελικτική πορεία που ακολούθησε αυτή η σύνοδος από την πρώτη της εμφάνιση μέχρι την τελική της διαμόρφωση πέρασε από τις παρακάτω κύριες φάσεις.³⁵⁴ Στην τυπική της μορφή συνίστατο στη σύνοδο που περιεβαλλε αρχικώς τους εξάρχους της διοικήσεως και αργότερα τους πατριάρχες. Για

353. Έκδοση: MANSI τ. XVII A στ. 373-524.

354. Πρβλ. Β. STEPHANIDES, „Die geschichtliche Entwicklung der Synoden des

τον λόγο αυτό ονομαζόταν και «σύνοδος της διοικήσεως» ή, καμιά φορά, και «μείζων των επισκόπων σύνοδος».³⁵⁵ Άλλη μορφή της ήταν η συνάθροιση των μητροπολιτών που χειροτονούνταν από τον πατριάρχη, αλλά δεν είχαν το δικαίωμα να χειροτονούν άλλους επισκόπους και, επομένως, στερούνταν της δυνατότητας να συγκροτήσουν δική τους επαρχιακή σύνοδο. Αυτοί συγκαλούνταν από τον πατριάρχη κατ' εφαρμογή της Νεαρής 137.4 του Ιουστινιανού, που επέβαλλε όχι μόνο στους μητροπολίτες, αλλά και στους πατριάρχες την υποχρέωση να συγκαλούν μία φορά τον χρόνο επαρχιακή σύνοδο. Επειδή όμως ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, που ήταν αρχικώς επίσκοπος του μητροπολίτη Ηρακλείας, δεν είχε δική του επαρχία, η ετήσια αυτή σύνοδος ασχολείτο με θέματα που ανήκαν στην αρμοδιότητα της πατριαρχικής συνόδου, σε ιδιαίτερη μορφή της οποίας και εξελίχθηκε.³⁵⁶

Εκτός όμως από τις παραπάνω μορφές της, σύντομα – ήδη από τον 4ο αιώνα, όπως φαίνεται – παρουσιάστηκε η πατριαρχική σύνοδος και υπό άλλη σύνθεση. Σε αυτήν μετείχαν οι επίσκοποι που «τυχαίως» βρισκόταν στην πρωτεύουσα και συνεδριάζαν υπό την προεδρία του πατριάρχη, όταν προέκυπταν σοβαρά ζητήματα. Από την ιδιότητα των επισκόπων αυτών ως «ενδημούντων» αποκλήθηκε η σύνοδος αυτή «ενδημούσα», ονομασία που διατηρήθηκε για πολλούς αιώνες. Αυτή η αρχικώς ευκαιριακή συνάθροιση επισκόπων δεν άργησε να λάβει μόνιμο χαρακτήρα και θεσμοποιημένη υπόσταση.³⁵⁷ Κατά περιόδους μάλιστα ίσως συνεδρίαζε η ενδημούσα σύνοδος καθημερινώς.

Patriarchats von Konstantinopel», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 55 (1936) 127-157· BECK, *Kirche* σ. 42-44· J. HAJJAR, *Le synode permanent (Σύνοδος ενδημούσα) dans l'église byzantine des origines au XIe siècle*. [Orientalia christiana analecta, 164.] Roma 1962· ΒΛ. ΦΕΙΔΑΣ, *Σύνοδος ενδημούσα*, Αθήνα 1971· J. M. HUSSEY, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford 1986, σ. 318-325, καθώς και όσους παραπέμπονται στα παραπάνω έργα (ιδίως άρθρα σε ειδικά λεξικά).

355. Πρβλ. για τους κανόνες λειτουργίας του οργάνου εκείνης της περιόδου ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι τον θάνατο του Ιουστινιανού*, Αθήνα 1964 (ανατύπ. με βιβλιογραφικές προσθήκες Αθήνα 2004), σ. 28-30.

356. Έτσι, από παρανόηση υπεστήριξε ο MILASCH, *Das Kirchenrecht* κ.λπ. (ό.π. 2 σημ. 11) σ. 321 (= στην ελληνική μετάφραση σ. 449 επ.), ότι αυτή ήταν αρχικώς η αποκλειστική μορφή της πατριαρχικής συνόδου Κωνσταντινουπόλεως.

357. Πρβλ. BECK, *Nomos* σ. 11.

Υπό τη μορφή αυτή γρήγορα απέκτησε η σύνοδος μεγάλη σημασία και αντικατέστησε τις άλλες μορφές. Σταδιακά δε επεξετέινε τις αρμοδιότητές της και σε υποθέσεις των άλλων πατριαρχείων, πέρα από εκείνες του Κωνσταντινουπόλεως.³⁵⁸ Γι' αυτό και εκτός από μητροπολίτες και αρχιεπισκόπους αυτού του τελευταίου, καθώς και (από τον 9ο αιώνα) υψηλόβαθμους πατριαρχικούς αξιωματούχους, όχι σπάνια μετείχαν και μητροπολίτες των άλλων πατριαρχείων, ακόμη και πατριάρχες, αν παρευρισκόμενοι στην πρωτεύουσα. Στη διεύρυνση αυτή συνετέλεσε και το γεγονός, ότι από την εμφάνιση των Αράβων και ύστερα πολλοί επίσκοποι περιοχών των ανατολικών πατριαρχείων, που τελούσαν υπό ξενική κατάκτηση, αδυνατούσαν να εγκατασταθούν στην έδρα τους και παρέμεναν στην Κωνσταντινούπολη. Σχετικός είναι ο καν. 18 της Πενθέκτης Συνόδου, που επέτρεψε την «προσωρινή» απουσία των επισκόπων αυτών από την εκκλησία τους.

Σε μερικές βεβαίως περιπτώσεις συνόδων με μεγάλη συμμετοχή επισκόπων από άλλα πατριαρχεία δεν είναι εύκολο να διακριθεί, αν πρόκειται για συνεδρία της Ενδημούσας συνόδου μέσα στο συνηθισμένο πλαίσιο λειτουργίας της, ή αν προβάλλει περισσότερο ο χαρακτήρας έκτακτης συνόδου. Πάντως, υπό τις συνθήκες αυτές δεν είναι δύσκολο να εξηγηθεί γιατί η Ενδημούσα σύνοδος πήρε τη θέση των οικουμενικών συνόδων ως ανώτατο όργανο της Εκκλησίας.

Στις αρμοδιότητες που ασκούσε η σύνοδος περιλαμβάνονταν και η εκκλησιαστική νομοθετική εξουσία. Ως φορέας της εξουσίας αυτής έλαβε η σύνοδος πολλά (νομοθετικά) μέτρα που συχνά ονομάζονταν «τόμοι» (από το «τέμνω»). Εξυπακούεται ότι τα μέτρα αυτά εμφανίζονται θεωρητικώς ως συνοδικές αποφάσεις, αλλά στην πραγματικότητα επρόκειτο τις περισσότερες φορές για αποφάσεις των πατριαρχών που τυπικώς μόνον επικυρώθηκαν από τη σύνοδο. Έτσι, μερικές από τις πράξεις αυτές συνδέονται ονομαστικώς με τον πατριάρχη που τις εξέδωσε, όπως ο Τόμος του πατριάρχη Σισινίου (βλ. πιο κάτω).

Οι παραπάνω αποφάσεις³⁵⁹ δεν υπάρχουν σήμερα συγκεντρωμένες σε μία (νεότερη) έκδοση, αλλά έχουν δημοσιευθεί είτε μεμονωμένες είτε

358. Εισαγωγή 3.9-10 (ΖΕΠΩΝ, JGR τ. Β' σ. 242 επ.).

359. Επειδή η διάκριση των εξουσιών ήταν έννοια άγνωστη στη νομική σκέψη των Βυζαντινών – κατ' εξοχήν δε στον εκκλησιαστικό χώρο – οι πατριαρχικές ή/και συνοδικές

κατά χρονικές ή θεματικές ενότητες.³⁶⁰ Οι ερευνητές όμως έχουν στη διάθεσή τους, όπως προαναφέρθηκε (1.3.2), ένα σπουδαίο βοήθημα: «Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople».³⁶¹ Εκεί καταχωρίζονται τόσο περιλήψεις των πατριαρχικών πράξεων, των οποίων σώζεται (εν όλω ή εν μέρει) το κείμενο, όσο και οι με οποιοδήποτε τρόπο παραδιδόμενες μνείες πράξεων, το κείμενο των οποίων έχει απωλεσθεί. Το υλικό είναι χρονολογικά καταταγμένο και συνοδεύεται από χρονολογικά και άλλα σχόλια. Αν έχει περισωθεί το κείμενο της πράξης, αναφέρονται, εκτός των άλλων, και οι εκδόσεις του εγγράφου.³⁶²

Οι πράξεις αυτές αφορούσαν κυρίως σε δύο τομείς, είτε στο δίκαιο του γάμου είτε στην οργάνωση ή στη διοίκηση της Εκκλησίας. Πρώτος κατά σειρά στο δίκαιο του γάμου έρχεται ο περίφημος «Τόμος της ενώσεως» της 9 Ιουλίου 920. Εκδόθηκε επί του πατριάρχη Νικολάου Α' και έκλεισε το θέμα του τέταρτου γάμου του Λέοντος του Σοφού, που επί πολλά χρόνια τάραζε τις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας (βλ. και πιο πάνω 5.3.4). Με την απόφαση αυτή απαγορεύθηκε τελείως η σύναψη τέταρτου γάμου και ο τρίτος επετροπή μόνον υπό ορισμένες προϋποθέσεις, εξαρτήθηκε δηλαδή από την ύπαρξη παιδιών από προηγούμενο γάμο και από την ηλικία των

αποφάσεις δεν περιείχαν μόνο τη θέσπιση νέων κανόνων δικαίου. Έτσι, για να συμπληρωθεί η εικόνα ως προς τις «διοικητικές», υπό την ευρύτατη έννοια του όρου, αρμοδιότητες της συνόδου, πρέπει να ληφθεί υπόψη το περιεχόμενο και των παραγράφων 5.7.7 (από την περίοδο μέχρι το 1204), 6.4.6 και 6.4.9 (από την περίοδο 1204-1453).

360. Ένας σημαντικός αριθμός αυτών των αποφάσεων είναι πάντως συγκεντρωμένος στον τ. Ε' των ΡΑΛΛΗ / ΠΟΤΛΗ, στον Μ. ΓΕΔΩΝ, *Κανονικά διατάξεις*, τ. Α'-Β', Κωνσταντινούπολη 1888-1889, καθώς και στον Ι. ΟΥΔΟΤ, *Patriarchatus Constantinopolitani acta selecta*. [S. Congregazione per la Chiesa Orientale. Codificazione canonica orientale. Fonti ser. II fasc. III.] Città del Vaticano 1941.

361. Το έργο αυτό έχει ήδη ολοκληρωθεί σε επτά τόμους. Οι τρεις πρώτοι εκπονήθηκαν από τον V. GRUMEL (τ. I: 381-715, τ. II: 715-1043, τ. III: 1043-1206, Chalcedon 1932 [2η έκδ. τ. I, Paris 1972], 1936 και 1947 [2η έκδ. τ. II-III από τον J. DARROUZÈS, Paris 1989]), ο τέταρτος από τον V. LAURENT (1208-1309, Paris 1971), οι πέμπτος (1310-1376), έκτος (1377-1410) και έβδομος (1410-1453 με γενικούς πίνακες) από τον J. DARROUZÈS (Paris 1977, 1979 και 1991). Ως συμπλήρωμα βλ. και Ο. MAZAL, *Die Prooimien der byzantinischen Patriarchenurkunden*. [Byzantina Vindobonensia, 7.] Wien 1974.

362. Στη συνέχεια παρατίθεται μόνον ο αριθμός της πράξης στο παραπάνω συγκεντρωτικό έργο. Κατ' εξαίρεση μνημονεύεται και νέα έκδοση, εφόσον περιέχει σχολιασμό του κειμένου, οπότε η μνεία επέχει θέση βιβλιογραφικής παραπομπής.

ενδιαφερομένων, συνοδεύτηκε δε από την επιβολή αυστηρών εκκλησιαστικών επιτιμίων (κυρώσεων). Πάντως σε όσους είχαν υπερβεί το 40ό έτος και είχαν ήδη παιδιά ο τρίτος γάμος αποκλείστηκε.³⁶³

Μεγαλύτερη σημασία όμως για το δίκαιο του γάμου στο Βυζάντιο απέκτησε ο Τόμος του πατριάρχη Σισιννίου της 21 Φεβρουαρίου 997. Εκ πρώτης όψεως εισάγεται με την πράξη αυτή απλώς ένα κώλυμα γάμου που φθάνει στον 6ο βαθμό από «οιονεί αγχιστεία» (π.χ. γάμος δύο αδελφών με δύο εξαδέλφες), κατά τροποποίηση τόσο των ιερών κανόνων όσο και της πολιτειακής νομοθεσίας. Στην πραγματικότητα όμως καθιέρωσε ο τόμος αυτός μία νέα συλλογιστική ως προς τα γαμικά κωλύματα με την υιοθέτηση της αρχής, ότι κωλύεται κάθε γάμος που προκαλεί σύγχυση στις ονομασίες της συγγένειας.³⁶⁴

Επίσης από τον πατριάρχη Σισίννιο προέρχεται και μία ακόμη πράξη (άγνωστης χρονολογίας), με την οποία ορίστηκε ότι μόνο κατά την ιερολογία του πρώτου γάμου γίνεται στεφάνωμα των νεονύμφων, και μάλιστα μόνον αν δεν είχαν προηγηθεί γενετήσιες σχέσεις μεταξύ τους. Η απαγόρευση όμως στην τελευταία περίπτωση κάμπτεται, εφόσον η πορνική σχέση δεν είχε καταστεί δημοσίως γνωστή.³⁶⁵

Αρκετές δεκαετίες αργότερα, επί του πατριάρχη Ιωάννη Η' του Ξιφιλίνου, διακεκριμένου νομικού της εποχής του (βλ. πιο πάνω 5.5.1, 5.5.6), ασχολήθηκε δύο φορές η σύνοδος με θέματα του γαμικού δικαίου. Στις 26 Απριλίου 1066 και στις 19 Μαρτίου 1067 (η δεύτερη απόφαση επικυρώνει κατά κάποιον τρόπο την πρώτη) αποφασίστηκε, ότι η μνηστεία που δεν κατέληξε σε γάμο (λόγω θανάτου ή διαλύσεως) δημιουργεί τα ίδια κωλύματα, όπως και ο γάμος.³⁶⁶

Σε θέματα του δικαίου του γάμου αναφέρεται και τόμος που εκδόθηκε

363. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 715 [669].

364. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 804. Πρβλ. Α. SCHMINCK, „Kritik am Tomos des Sisinnios“, *FM* II σ. 215-254· Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Παίζοντες» κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 167) σ. 221 επ. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι της σύγχυσης ονομάτων γίνεται μνεία και στη Νεαρά 162 του Ιουστινιανού (προοίμ. i.f. σ. 730,).

365. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 807.

366. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 896-897. Πρβλ. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ, *Περί της μνηστείας εις το βυζαντινόν δίκαιον*. [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 50.] Αθήνα 1984, σ.102 και passim.

το 1081 επί του πατριάρχη Κοσμά Α'. Δεν φαίνεται ωστόσο να εισάγονται με αυτόν νέες ρυθμίσεις – τουλάχιστον ως προς το τμήμα του που σώζεται –, αλλά μάλλον επαναλαμβάνονται διατάξεις του πολιτειακού και του κανονικού δικαίου σχετικές με την παλλακεία και την αρπαγή.³⁶⁷

Από τον τόμο του Σισινίου μέχρι τα ακραία κωλύματα που χαρακτηρίζουν το γαμικό δίκαιο των ύστερων βυζαντινών χρόνων η απόσταση δεν ήταν πλέον μεγάλη. Έτσι, «ερμηνεύοντας» η σύνοδος τον τόμο, έφθασε στην καθιέρωση ως κωλύματος γάμου ακόμη και της συγγένειας στον 7ο βαθμό.³⁶⁸ Αυτό αποφασίστηκε στις 11 Απριλίου 1166 επί του πατριάρχη Λουκά του Χρυσοβέργη.³⁶⁹ Η απόφαση αυτή υποβλήθηκε στον αυτοκράτορα για έγκριση, η δε σύνοδος έλαβε γνώση του εγκριτικού προστάγματος του Μανουήλ Κομνηνού ύστερα από δύο εβδομάδες, οπότε (25 Απριλίου) συνετάγη σχετικό πρακτικό.³⁷⁰ Η επέκταση όμως αυτή συνάντησε και αντιδράσεις. Με άλλη λοιπόν απόφασή της περί τον Ιούνιο 1175 – απαντώντας σε σχετικό ερώτημα, πιθανώς του αυτοκράτορα – έκρινε η σύνοδος επί του πατριάρχη Μιχαήλ Γ', ότι ο τόμος του Σισινίου δεν έχει δεσμευτικό χαρακτήρα.³⁷¹ Παρ' όλα αυτά η τακτική της επέκτασης των κωλυμάτων συνεχίστηκε και παγιώθηκε στις αποφάσεις της συνόδου που είχε ήδη την εποχή αυτή αποκλειστική δικαιοδοσία στην εκδίκαση υποθέσεων οικογενειακού δικαίου.

Περισσότερες είναι σε αριθμό οι πράξεις που αφορούν σε θέματα διοικητικά της Εκκλησίας. Επί της δεύτερης πατριαρχίας του Νικολάου Α' (912-925) εκδόθηκε πράξη, που επέβαλλε την δωρεάν παροχή αντιγράφων

367. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 919.

368. Πρβλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Το κώλυμα κ.λπ.* (ό.π. σημ. 286) και A. SCHMINCK, „Zur Entwicklung des Eherechts in der Komnenenepoche“, *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα* σ. 555-587.

369. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 1068.

370. Πρβλ. για το πρόσταγμα του Μανουήλ DÖLGER, *Regesten* αριθ. 1469b [1468]. Το συνοδικό πρακτικό, που θεωρείτο χαμένο (πρβλ. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 1072 [και 1108]), ενετόπισε και εξέδωσε ο D. SIMON, „Ein Synodalakt aus dem Jahre 1166“, *FM I* σ. 123-125.

371. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 1130 (πρβλ. και DÖLGER, *Regesten* αριθ. 1518c [1341]). Έκδοση: SCHMINCK, „Kritik“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 364' η έκδοση του μεν ερωτήματος στις σ. 231-237, της δε συνοδικής πράξης στις σ. 237-240).

από πατριαρχικά έγγραφα που φυλάσσονταν στο χαρτοφυλακείο σε όσους τα ζητούσαν.³⁷²

Στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα, στις 2 Ιανουαρίου 977, εξέδωσε ο πατριάρχης Αντώνιος Γ' πράξη, με την οποία προσδιορίστηκαν τα δικαιώματα που όφειλαν να καταβάλουν στους συγκληρικούς τους οι «εβδομαδάριοι», δηλαδή οι κληρικοί που καταλάμβαναν θέση στις ομάδες εβδομαδιαίας υπηρεσίας. Η ρύθμιση απέβλεπε στον περιορισμό των υπερβολών και της εκμετάλλευσης των νεότερων κληρικών από τους παλαιότερους μέσα στις παραπάνω ομάδες.³⁷³

Κατά στο ίδιο χρονικό διάστημα, αλλά προς το τέλος του, εκδόθηκε από τον πατριάρχη Σισίνιο Β' (που αναφέρθηκε πιο πάνω) μία πράξη που αφορούσε επίσης στα εισοδήματα των κληρικών, αλλά αυτή τη φορά των επισκόπων. Η πράξη αυτή περιείχε μία σειρά από απαγορεύσεις (όπως π.χ. της είσπραξης του λεγόμενου «κανονικού», ή οποιωνδήποτε άλλων εισφορών για την εγκατάσταση ηγουμένων ή για την ένταξη κληρικών στη δύναμη του κλήρου της επισκοπής), ώστε να μη μεταβληθεί το έργο του επισκόπου σε πηγή συναλλαγής και χρηματισμού.³⁷⁴

Τρεις σημαντικές πράξεις εκδόθηκαν την τρίτη δεκαετία του 11ου αιώνα επί του πατριάρχη Αλεξίου Α' Στουδίτη (1025-1043). Με την πρώτη (Ιούλιος 1026), που φέρει την υπογραφή και του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Η' και επομένως θεωρείται και αυτοκρατορική πράξη, προβλέφθηκε η ποινή του αναθέματος κατά των στασιαστών και όσων γενικώς επιβουλεύονται την αυτοκρατορική εξουσία.³⁷⁵ Με τη δεύτερη (Νοέμβριος

372. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 783 [733].

373. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 798. Έκδοση: ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Περί τα οικονομικά του κλήρου της Μ. Εκκλησίας κατά τον Ι' αιώνα. Ανέκδοτον 'υπόμνημα' του πατριάρχου Αντωνίου Γ'», *Δίπτυχα* 1 (1979) 37-52. Πρβλ. και δεύτερη σχολιασμένη έκδοση από την Α. ΣΤΑΥΡΙΑΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Βυζαντινά* 10 (1980) 179-191.

374. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 808. Έκδοση: SP. TROIANOS, „Ein Synodalakt des Sisinius zu den bischöflichen Einkünften“, *FM* III σ. 211-220.

375. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 830 και DÖLGER, *Regesten* αριθ. 823. Πρβλ. Μ. TH. FÖGEN, „Rebellion und Exkommunikation in Byzanz“, *Ordnung und Aufruhr im Mittelalter. Historische und juristische Studien zur Rebellion*. [Ius Commune. Sonderhefte. Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte, 70.] (Frankfurt a. M. 1995) 43-80 (με έκδοση των συνοδικών πράξεων υπό τους αριθμούς στα *Regestes* 830, 1120, 1395 και *2351), C. G. PITSAKIS, «La révolution dans le droit de l'Eglise d'Orient. Doctrine et pratique canonique

1027) τέθηκαν ορισμένοι φραγμοί στις δωρεές μοναστηρίων (π.χ. απαγόρευση περαιτέρω μεταβίβασης, απαγόρευση να ανήκει κατά κυριότητα ανδρικό μοναστήρι σε γυναίκα και αντιστρόφως) και απαιτήθηκε για την εκμίσθωση μοναστηριακών ακινήτων άδεια του πατριαρχείου.³⁷⁶ Τέλος, με την τρίτη πράξη (Ιανουάριος 1028) λήφθηκαν πολλά μέτρα με στόχο την καλή διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας και την αποκατάσταση και διατήρηση της πειθαρχίας με αυστηρή τήρηση των ιερών κανόνων.³⁷⁷

Στην ακριβή τήρηση των κανόνων ως προς την ορθή επιλογή των υποψηφίων και γενικότερα στη διαδικασία της εκλογής και χειροτονίας των επισκόπων αναφέρονται δύο πράξεις του πατριάρχη Ιωάννη Η' του Ξιφιλίνου (που μνημονεύσαμε ήδη). Η πρώτη εκδόθηκε στις 9 Νοεμβρίου 1071³⁷⁸ και η δεύτερη στις 14 Μαρτίου 1072.³⁷⁹ Με τη δεύτερη ειδικότερα επιτράπη να γίνονται οι εκλογές και οι χειροτονίες των επισκόπων στην πρωτεύουσα και όχι στις έδρες των μητροπόλεων, για να αποφεύγεται η καθυστέρηση στην πλήρωση των κενών επισκοπών, πράγμα που ήταν από κάθε άποψη επιζήμιο για την Εκκλησία.

Στον ίδιο κύκλο εντάσσονται οι αποφάσεις μίας συνόδου που συνήλθε περί το 1107 επί του πατριάρχη Νικολάου Γ' Γραμματικού και διετύπωσε 29 κανόνες, όχι όμως αμιγώς διοικητικής φύσης, γιατί ρυθμιζόνταν και θέματα λειτουργικά.³⁸⁰

Ένα πρόβλημα που ποτέ δεν έπαψε να απασχολεί την Ορθόδοξη Εκκλησία είναι η ανάληψη πολιτειακών αξιωμάτων από μέλη του κλήρου ή, γενικότερα, η ανάπτυξη κοσμικών δραστηριοτήτων.³⁸¹ Σχετική απόφα-

de la Nouvelle Rome: une brèche dans le concept de symphonie?», *Antichità e rivoluzioni da Roma a Costantinopoli a Mosca*. [Da Roma alla Terza Roma. Documenti e Studi.] Rendiconti del XIII Seminario, Campidoglio 21 aprile 1993 (Roma 1998) 237-274 και SCHMINCK, Einzelgesetzgebung σ. 311-314.

376. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 833.

377. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 835.

378. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 900.

379. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 900a. Έκδοση: Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔÈS, «Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin», *REB* 18 (1960) 55-78.

380. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 980 [985].

381. Πρβλ. ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Επιτρεπόμενες και απαγορευμένες κοσμικές ενασχολήσεις του βυζαντινού κλήρου», *Δ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη 1983) 145-166 (150 επ., 161).

ση λήφθηκε από τη σύνοδο στις 16 Φεβρουαρίου 1115 επί του πατριάρχη Ιωάννη Θ' Αγαπητού. Με αυτήν απαγορεύθηκε σε κληρικούς και μοναχούς να συνηγορούν ενώπιον των δικαστηρίων, τόσο των πολιτειακών όσο και των εκκλησιαστικών, εκτός αν επρόκειτο για εκκλησιαστική υπόθεση και τους είχε χορηγηθεί άδεια από τον πατριάρχη να παραστούν κατά την εκδίκαση.³⁸² Φαίνεται όμως ότι η απαγόρευση αυτή αναλήφθηκε μέσα στον ίδιο αιώνα από άλλον πατριάρχη, τον Λουκά Χρυσοβέργη, που αναφέραμε πιο πάνω. Ο ίδιος ωστόσο πατριάρχης αποδοκίμασε με έντονο τρόπο τη συνηθισμένη πρακτική της κατάληψης από κληρικούς θέσεων στην κρατική ιεραρχία. Η απόφαση αυτή λήφθηκε από τη σύνοδο στις 8 Δεκεμβρίου 1157.³⁸³ Λίγο αργότερα ανέκλυσε το ερώτημα, αν οι παραπάνω απαγορεύσεις αφορούν και στους αναγνώστες, οι οποίοι δεν ασκούν λειτουργικά καθήκοντα μέσα στο θυσιαστήριο. Η απάντηση δόθηκε από τη σύνοδο στις 13 Ιανουαρίου 1171 επί του Μιχαήλ Γ' και ήταν θετική, ότι δηλαδή και οι αναγνώστες ανήκουν στον κλήρο και έχουν τις υποχρεώσεις όλων των κληρικών.³⁸⁴

Οι δωρεές μοναστηριών αντιμετωπίζονταν πάντοτε με δυσπιστία λόγω των καταχρήσεων, στις οποίες συχνά οδηγούσαν. Γι' αυτό με συνοδική απόφαση του Μαΐου 1094 επί πατριάρχη Νικολάου Γ' απαγορεύθηκε η καταχώριση της δωρεάς πριν να τηρηθεί ο τύπος της σύνταξης πρακτικού παράλαβής με απογραφή της περιουσίας της (δωρηθείσας) μονής. Η παράλειψη περισσότερο από ένα τρίμηνο της σύνταξης του πρακτικού συνεπαγόταν ακυρότητα της δωρεάς.³⁸⁵ Το ύψος της υποχρεωτικής εισφοράς προς τον επιχώριο επίσκοπο («κανονικού») υπήρξε αντικείμενο συνοδικής απόφασης στις 15 Νοεμβρίου 1101 επί του ίδιου πατριάρχη.³⁸⁶

---

382. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 999. Πρβλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η θέση του νομικού / δικαστή στη βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα (Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χορν) 1999, σ. 42 επ.

383. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 1048.

384. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 1119.

385. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 3416 (962a).

386. Τελευταία έκδοση: SONDERKAMP, „Eine Textsammlung“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 73) (το κείμενο στις σ. 124-125). Πρβλ. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 970 (942). Πρβλ. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ανύπαρκτο συνοδικό ψήφισμα του Μιχαήλ Κηρουλαρίου», *EKEIEΔ* 22 (1975 [1977]) 38-58 (50 επ.).

Άλλο θέμα που πάντοτε δημιουργούσε προστριβές ήταν οι νέοι διορισμοί κληρικών στις πατριαρχικές υπηρεσίες. Έτσι, επί του πατριάρχη Μιχαήλ Β' ρυθμίστηκε με απόφαση της 19 Νοεμβρίου 1145 ο τρόπος πλήρωσης των θέσεων στο Μεγάλο Σκευοφυλακείο.³⁸⁷ Προστριβές δημιουργούσε επίσης η δραστηριότητα των μητροπολιτών που είχαν τις έδρες τους γύρω από την Κωνσταντινούπολη ή διέμεναν προσωρινώς στην πρωτεύουσα, γιατί συχνά χειροτονούσαν για τις μητροπόλεις τους κληρικούς υπαγόμενους στο πατριαρχείο, υπερβαίνοντας έτσι τα όρια της τοπικής και προσωπικής τους αρμοδιότητας. Το πλαίσιο της τελετουργικής και διοικητικής εξουσίας των αρχιερέων αυτών και οι συνέπειες της υπέρβασης των σχετικών ορίων καθορίστηκαν επί του πατριάρχη Μιχαήλ Γ' με απόφαση που λήφθηκε τον Νοέμβριο 1170.³⁸⁸ Σχέση με την απονομή της δικαιοσύνης έχει άλλη πράξη του ίδιου πατριάρχη (2 Σεπτεμβρίου 1177). Πρόκειται για απόφαση απονομής χάριτος, στην οποία όμως ορίζεται ότι η λήψη αυτού του μέτρου αποκλείεται, αν η ποινή είχε επιβληθεί σε αιρετικό.³⁸⁹

Εκτός από τις παραπάνω πράξεις, που είχαν σαφώς κανονιστικό περιεχόμενο, επηρεάστηκε ασφαλώς το κανονικό και το εκκλησιαστικό δίκαιο και από πράξεις που είχαν απλώς διοικητικό χαρακτήρα (π.χ. μεταβολές στην τάξη μητροπόλεων και επισκοπών, εκλογές και μεταθέσεις αρχιερέων, εγκρίσεις τυπικών μονών κ.ά.). Το ίδιο συμβαίνει και με τις αποφάσεις (λύσεις), με τις οποίες επιλύονται αμφισβητήσεις επί νομικών θεμάτων ύστερα από την υποβολή σχετικού ερωτήματος,³⁹⁰ καθώς και με τις δικαστικές αποφάσεις της συνόδου, γιατί και η νομολογία εμμέσως δημιουργεί δίκαιο (βλ. πιο κάτω 6.4.9). Αλλά των πράξεων και αποφάσεων αυτών είναι αδύνατη η ιδιαίτερη μνεία λόγω του μεγάλου αριθμού τους.

5.7.3. Τα συλλεκτικά έργα. Α'. Νέες «εκδόσεις» του *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους*. Στα προϊόντα της συλλεκτικής δραστηριότητας κατά την εξεταζό-

387. Έκδοση: EL. PAPAGIANNI / SP. TROIANOS, „Die Besetzung der Ämter im Großskeuophylakeion der Großen Kirche im 12. Jahrhundert“, *FM VI* σ. 87-97. Πρβλ. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 1019.

388. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 1118.

389. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 1134. Έκδοση: SP. TROIANOS, „Ein Synodalakt Michaels III. zum Begnadigungsrecht“, *FM VI* σ. 205-218.

390. Βλ. NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, «Les déseis et les lyseis» κ.λπ. (ό.π. σμμ. 84).

μενη περίοδο ανήκει το κείμενο του *Νομοκάνονα* σε 14 τίτλους, όπως διαμορφώθηκε μετά από νέα επεξεργασία (μάλλον το 882-883) με την προσθήκη των κανόνων όσων συνόδων συγκροτήθηκαν μετά την αρχική σύνταξη, δηλαδή της Πενθέκτης, της Ζ' Οικουμενικής, της Πρωτοδευτέρας και της συνόδου της Αγίας Σοφίας, καθώς και μιας επιστολής του πατριάρχη Ταρασίου (784-806) «*Περὶ τοῦ μὴ ἐπὶ χρήμασι γίνεσθαι τὰς χειροτονίας*».

Η δεύτερη αυτή «έκδοση», με την οποία ολοκληρώθηκε το έργο από πλευράς εκκλησιαστικών πηγών, αποδόθηκε στον Φώτιο (βλ. πιο πάνω 4.6.10). Όχι όμως μόνον η έκταση της συμμετοχής, αλλά και αυτή η ίδια η συμμετοχή του λόγιου πατριάρχη στην εργασία αυτή είναι αβέβαιη και αμφισβητείται.³⁹¹ Μάλλον βέβαιο πρέπει όμως να θεωρηθεί, ότι έγραψε τον πρόλογο στο κείμενο που προέκυψε από τη νέα επεξεργασία.

Ύστερα από 200 και πλέον χρόνια υποβλήθηκε το κείμενο του *Νομοκάνονα* σε νέα επεξεργασία, με την οποία στις διατάξεις του πολιτικού δικαίου προστέθηκαν παραπομπές στα *Βασιλικά*. Του νέου κειμένου προτάχθηκε πρόλογος που παραδίδεται σε δύο μορφές, μία σύντομη,³⁹² που φαίνεται να είναι η αρχική, και μία εκτενέστερη, που προήλθε μάλλον από την πρώτη μετά την προσθήκη συμπληρώσεων και κάποιες γλωσσικές βελτιώσεις.³⁹³ Η νέα επεξεργασία, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχει ο πρόλογος, πραγματοποιήθηκε το 1089/1090 από δύο πρόσωπα, τον Μιχαήλ, που μνημονεύεται ως «σεβαστός και λογοθέτης των σεκρέτων» (ένα πολύ υψηλό κρατικό αξίωμα) και τον Θεόδωρο, που αναφέρεται ως «υπογραφεύς», αλλά σε ορισμένους κώδικες και ως «βέστης» (μία από τις τότε χαμηλές βαθμίδες στην κρατική ιεραρχία). Ο πρώτος υπήρξε προφανώς αυτός που είχε την πρωτοβουλία για το εγχείρημα, και σε αυτόν μάλ-

391. Βλ. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 15 σημ. 30 και B. H. STOLTE, “A Note on the un-Photian Revision of the Nomocanon XIV Titulorum”, *Analecta Atheniensia* σ. 115-130. Ο τελευταίος στηρίζει τις αμφιβολίες του στις αντιφάσεις που επισημαίνει ανάμεσα στην *Εισαγωγή*, στη σύνταξη της οποίας είναι βέβαιο πως είχε μετάρχει ο Φώτιος, και στο κείμενο του *Νομοκάνονα*.

392. Τελευταία έκδοση: PITRA, *Historia* τ. II σ. 449 επ. = ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, «Οι πρόλογοι» κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 157) σ. 247 επ. Πρβλ. STOLTE, «The Decline» κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 140).

393. Έκδοση: A. SCHMINCK, „Das Prooimion“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 145' το κείμενο των δύο προλόγων στις σ. 359-361). Στα πορίσματα αυτής της έρευνας στηρίζονται όσα γράφονται πιο πάνω (κείμενο) για τις δύο τελευταίες εκδόσεις του *Νομοκάνονα*.

λον οφείλεται ο μακρότερος από τους δύο προλόγους, ενώ ο δεύτερος, που είχε συντάξει τον αρχικό – τον σύντομο – πρόλογο, έπαιξε πιθανότατα τον ρόλο του εκτελεστή.³⁹⁴ Η τρίτη αυτή «έκδοση» του *Νομοκάνονα* σώζεται σε έξι χειρόγραφα. Ένα από αυτά, ο κώδικας 42 της μονής Κουτλουμουσίου στον Άθω (foll. 21r-305r), φαίνεται να υπήρξε το αυτόγραφο του Μιχαήλ και του Θεόδωρου, οι οποίοι χρησιμοποίησαν ως πηγή κατά την επεξεργασία του κειμένου ένα άλλο χειρόγραφο, τον κώδικα του Παναγιίου Τάφου 24. Για τις προσθήκες από πλευράς κοσμικού δικαίου έγινε χρήση των *Βασιλικών*, ειδικότερα δε για το βιβλίο 1 του Codex Parisinus Coislinianus 151.

Κατά το έτος 1092/1093 η νέα αυτή «έκδοση» υπήρξε και πάλι το αντικείμενο επεξεργασίας (ύστερα από μία Νεαρά του Αλεξίου Α' του έτους 1092³⁹⁵), από την οποία προήλθε μία συντομότερη μορφή της που παραδίδεται σε δέκα περίπου χειρόγραφα. Στη σύνταξη του παραπάνω κειμένου που αποτέλεσε έργο του Θεόδωρου δεν φαίνεται να συνέπραξε ο Μιχαήλ. Ως προς τις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν πιθανολογείται ότι ο συντάκτης αντί για τα *Βασιλικά* ανέτρεξε στη *Μεγάλη Σύνοψη*.

Όπως προαναφέρθηκε (5.3.6), σε αυτήν την «έκδοση» του *Νομοκάνονα* έγραψε ερμηνευτικό υπόμνημα ο Θεόδωρος Βαλσαμών, ύστερα από διπλή, αυτοκρατορική και πατριαρχική, εντολή για τη διαπίστωση της ισχύος των αναφερόμενων εκεί πολιτειακών νόμων. Από τις δύο επεξεργασίες των ετών 1089/1090 και 1092/1093 φαίνεται ότι είδε μόνο τη δεύτερη, τη συντομότερη. Γοητευμένος ο Βαλσαμών από την πληρότητα της συλλογής, εκφράζει (με αρκετή, ασφαλώς, δόση υπερβολής) την έντονη αποδοκιμασία του, επειδή δεν είχε ο Νομοκάνοντας αυτός εξασφαλίσει την απόλυτη αποκλειστικότητα μέσα στον χώρο της Εκκλησίας, αλλά, λήγοντος του 12ου

394. Βλ. την υπόθεση του SCHMINCK, „Ein rechtshistorischer ‘Traktat’“ κ.λπ. (ό.π. 3 σμμ. 15) σ. 96, κατά την οποία είναι ενδεχομένως αυτός ο Θεόδωρος συντάκτης μιας μικρής πραγματείας ιστορίας δικαίου.

395. «Ἐπὶ τούτοις ἀναγνωσθήτω καὶ τὸ τοῦ νομοκάνονος διδύλιον ἅπαν ἐνώπιον τῆς ἱεράς καὶ ἁγίας συνόδου, καὶ ἀπὸ τῶν παραθεωρουμένων νῦν θεῶν κανόνων οἱ μὲν πρὸς εὐσέδειαν ὀρθῶντες καὶ τι συστατικὸν τοῦ ὀρθοῦ δόγματος παραδιδόντες ἡμῖν παντὶ τρόπῳ ἀνανεωθέντες τηρεῖσθωσαν, οἱ δὲ λοιποὶ παρεκβληθέντες δοθήτωσαν καὶ τῇ βασιλείᾳ μου, ἵνα κοινῇ τῇ ὑμετέρᾳ ἀγιότητι περὶ τούτων συνδιασχεψαμένη τὸ δέον οἰκονομήσῃ». Βλ. P. GAUTIER, «L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme du clergé», *REB* 31 (1973) 165-201 (197₂₈₂₋₂₈₇). DÖLGER, *Regesten* αριθ 1168 b.

αιώνα, εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται ακόμη ο μη ενημερωμένος *Νομοκάνονας* σε 50 τίτλους: 'Επειδή δὲ εἶδον μέγαν ἄνθρωπον προκομίζοντα νομοκάνονον, ἔχον κατεστρωμένους τοὺς διὰ Κλήμεντος κανόνας τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, καὶ νεαράς διαφόρους τοῦ βασιλέως Ἰουστινιανοῦ μὴ δεχθείσας εἰς τὴν ἀνακάθαρσιν τῶν νόμων παρεγγυῶμαι πᾶσι τοῖς μέλλουσιν ἀναγινώσκειν νομοκάνονα, μὴ προσέχειν τοῖς παλαιότεροις διδλίοις τῶν νομοκανόνων, ἀλλ' ἀναγινώσκειν τὸ παρὰ τοῦ πατριάρχου Φωτίου πονηθέν, καὶ εἰς ἰδ' τίτ. διαιρούμενον, τὸ δὲ νομοκάνονον τὸ συμποσῶσαν εἰς ν' τίτλους τοὺς νόμους καὶ τοὺς κανόνας, καὶ τὰ λοιπά, τὰ ἔχοντα νεαράς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπρακτησάσας, μὴ δεχθείσας ἐν τοῖς Βασιλικοῖς, καὶ ἄλλους τινὰς νόμους ἐκ τῶν κωδίκων, καὶ τῶν διγέστων, καὶ δοκοῦντα καταπλουτίζεσθαι ὑπὸ πολυλογίας, (εἶδον γὰρ μύρια τοιαῦτα διβλία παρὰ πολλοῖς ἀξιολόγοις ἀνδράσι), μηδὲ λόγον ἀξιοῦν, ὡς κινδυνώδη καὶ ἀποτροπῆα, ἀλλ' ἐπιτρέπειν τὴν τούτων ἀπώλειαν.³⁹⁶

Η χειρόγραφη παράδοση του *Νομοκάνονα* είναι γενικῶς πολύ πλούσια και αυτό ακριβῶς δημιουργεῖ αρκετές δυσκολίες για μία νέα κριτική ἐκδόσή του, που εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖα.³⁹⁷ Το ἔργο ἀπὸ ἐνωρίς μεταφράστηκε στη δευτέρη ἐκδόσή του (της εποχῆς του Φωτίου) στα σλαβικά.

5.7.4. Τα συλλεκτικά ἔργα. Β'. Ο Νίκων του Μαύρου Ὄρους. Υπάρχουν και ἄλλα συλλεκτικά ἔργα που ἀνήκουν σε αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο. Αὐτὰ δεν ἀποτελοῦν νομοκάνονες κατὰ κυριολεξία, ἀλλὰ ἔχουν μαζί τους ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ: Συνδυάζουν ἐκκλησιαστικὲς πηγές με πηγές του κοσμικοῦ δικαίου. Συγγραφέας συλλογῶν αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι ὁ Νίκων, μοναχὸς ἀρχικῶς στη μονὴ τῆς Θεοτόκου του Ροϊδίου στο Μαύρο Ὄρος τῆς Συρίας και ἀργότερα στη μονὴ του Συμεῶνος του Νέου στο Θαυμαστό Ὄρος κοντὰ σπὴν Ἀντιόχεια. Ἐξῆσε κατὰ τον 11ο αἰῶνα (περίπου 1025 - περίπου 1100).³⁹⁸

396. Σχόλιο στον καν. 2 τῆς Πενθέκτης Συνόδου (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ τ. Β' σ. 311 στίχ. 8-22).

397. Βλ. τῆς ἐκδόσεις του και τὴ βιβλιογραφία για τὸ *Νομοκάνονα* σε 14 τίτλους πιο πάνω 4 σημ. 160. Ἐκδοση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του *Νομοκάνονα* ἔχει ἐξαγγεῖλει ὁ BERNARD H. STOLTE.

398. Βλ. γι' αὐτόν Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Νίκων ὁ Μαυροεῖτης*, Θεσσαλονίκη 1991 (στῆς σ. 13-27 πλήρης βιβλιογραφία).

Το κύριο έργο του Νίκωνος τιτλοφορείται *Ἐρμηνεΐαι τῶν θεῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου* ἢ, ὅπως συνήθως ονομαζόνται στη βιβλιογραφία, *Πανδέκται*. Ο ἴδιος ο Νίκων χρησιμοποιεῖ και ἄλλες ονομασίες, ὅπως το *Μέγα βιβλίον κ.ά.* Το έργο αυτό γραφόταν ἐπὶ μεγάλο χρονικό διάστημα και πρέπει να ολοκληρώθηκε στα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Γ' Δούκα (1059-1067), ἴσως περὶ το 1060. Αποτελεῖ ἓνα εκτενές ανθολόγιο, διαρθρωμένο σε 63 λόγους, με χωρία ἀπὸ την Αγία Γραφή και κείμενα ἀπὸ τα έργα των Πατέρων της Εκκλησίας, στα οποία ερμηνεύονται τα γραφικά χωρία. Στη συνέχεια παραθέτει ο Νίκων συναφές υλικό, πάλι ἀπὸ την πατερική φιλολογία, ἀλλὰ και ἀπὸ την κοσμική γραμματεία, και τέλος καταχωρίζει ιερούς κανόνες και πολιτειακούς νόμους (κυρίως ἀπὸ την ιουστινιάνεια νομοθεσία) που εἶναι σχετικοί με το αντικείμενο της κάθε υποδιαίρεσης.

Το βιβλίο μετὰ την εἰσαγωγή (Λόγος 1) χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο, το θεωρητικό, αναφέρεται στην ερμηνεία των θεῶν ἐντολῶν (Λόγοι 2-50), ἐνὸς το δεύτερο, το πρακτικό, στη μετάνοια, την εξομολόγηση, τη θεία Ευχαριστία, τη νηστεία κ.λπ. (Λόγοι 51-62). Ο Λόγος 63, ὑπὸ τίπον παραρτήματος, περιλαμβάνει ιερούς κανόνες και ἄλλα κανονικά κείμενα που αφοροῦν στους κληρικούς, τα οποία δεν εμφανίζονται στους προηγούμενους 62 Λόγους. Στις παραπομπές σε πηγές του κοσμικού δικαίου εἶναι ολοφάνερη ἡ ἐπίδραση του *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους*, χωρὶς ὅμως να χρησιμοποιεῖται πάντοτε ἡ ἴδια διατύπωση. Προκειμένου για τις Νεαρές πρέπει ο Νίκων να εἶχε ὑπόψη του τη *Συλλογή των 168 Νεαρῶν*. Το συλλεκτικό αυτό έργο του Νίκωνος ἐξυπηρετοῦσε περισσότερο ποιμαντικούς παρά ερμηνευτικούς σκοπούς. Πάντως, ἀπὸ ἀποψη μεθοδολογική, δεν πρέπει να υποτιμηθεῖ ἡ σημασία των *Πανδεκτῶν*, γιατί ἡ ερμηνευτική προσέγγιση των νομικῶν κειμένων γίνεται με βάση την αρχή, ὅτι οἱ ιεροὶ κανόνες ἔχουν θεολογικό περιεχόμενο και, επομένως, ἡ ερμηνεία τους πρέπει να εἶναι θεολογική.

Οἱ *Πανδέκται* ἔχουν πολύ πλούσια χειρόγραφη παράδοση. Μέχρι σήμερα ἔχουν ἐπισημανθεῖ 60 κώδικες και ἴσως ὑπάρχουν και ἄλλοι, ἀκόμα ἀγνωστοί, γιατί μερικές φορές παραδίδεται το έργο ἀνωνύμως ἢ ψευδεπιγράφως, ὁπότε δεν εἶναι καθόλου εύκολο να ἐντοπισθεῖ στους καταλόγους των χειρογράφων. Οἱ *Πανδέκται* εἶναι δυστυχῶς ἀκόμη ἀνέκδοτοι. Μόνον οἱ πίνακες, που περιλαμβάνουν ἐπιτομές του περιεχομένου των 63 λόγων, ἔχουν ἐκδοθεῖ³⁹⁹ και ἐκτός ἀπὸ αυτούς λίγα

399. Εκδόσεις: Α. Μ. BANDINI, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae varia continens opera graecorum Patrum*, τ. Ι, Firenze 1764, σ. 93-98 (= PG τ. 106 σσ. 1360-1381) και Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, τ. Γ', Αθήνα 1986, σ. 213-224, 234-249.

αποσπάσματα.⁴⁰⁰ Από τα στοιχεία που παρέχουν οι μελετητές του Νίκωνος⁴⁰¹ προκύπτει, ότι οι *Πανδέκται* (που, σημειωτέον, έχουν μεταφραστεί από πολύ ενωρίς στα αραβικά, αιθιοπικά και σλαβικά⁴⁰²) δεν περιέχουν νέα, άγνωστα κείμενα. Ωστόσο είναι πολύ χρήσιμοι για την ιστορία των κειμένων, τόσο κοσμικών όσο και εκκλησιαστικών, λόγω των αποσπασμάτων που έχουν περιληφθεί σε αυτούς.

Των *Πανδεκτών* συνέταξε ο Νίκων επιτομή με την επικεφαλίδα *Κανόνες και ὄροι και μερικά διηγήματα προσήκοντα μοναχοῖς*. Με τον τρόπο αυτόν εξασφαλιζόταν η διάδοση του έργου και σε όσους δεν είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν το αυθεντικό κείμενο λόγω του μεγάλου όγκου του.

Άλλο έργο του Νίκωνος (εκτός από τους *Πανδέκτας* και τις επιτομές τους) είναι το *Τακτικόν*. Υπό τον γενικό αυτόν τίτλο φέρεται ένα άθροισμα μικρότερων έργων, δηλαδή η *Διαθήκη*, το *Τυπικόν* (της μονής της Θεοτόκου του Ροϊδίου), το *Κανονάριον*, το *Νομοκάνονον*, παρατηρήσεις στα υποτιθέμενα έργα του πατριάρχη Ιωάννη Δ' του Νηστευτή (βλ. πιο πάνω 4.6.13) και πολλές επιστολές. Στο *Τακτικόν* γίνεται συχνή επίκληση των ιερών κανόνων, αλλά δεν φαίνεται να γίνεται και χρήση διατάξεων του κοσμικού δικαίου. Και αυτό επίσης το έργο παραμένει στο μεγαλύτερο μέρος του ανέκδοτο.⁴⁰³

400. Εκδόσεις: J. B. COTELERII, *Ecclesiae Graecae monumenta*, τ. III, Paris 1686, σ. 420-423, 439-444 (= PG τ. 86 στ. 69-73, τ. 127 στ. 528-532)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ Τ. Δ' σ. 589-591· PITRA, *Spicilegium* σ. 445-455· C. DE CLERCO, «Les Pandectes de Nikon de la Montagne Noire», *Archives d'hist. du droit oriental* 4 (1949) 187-203 (191-203)· A. LONGO, «Il testo integrale della "Narrazione degli Abati Giovanni e Sofronio" attraverso le "Ερμηνείαι" di Nicone», *Riv. di studi biz. e neoellen.* 1/2 (1965-1966) 223-267· Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Αποσπάσματα αγνώστου αγιορειτικού τυπικού στο ανθολόγιο "Ερμηνείαι τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου"», *Επιστ. Επετ. Θεολ. Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ποιμαντικής* 1 (1990) 327-357 (343-349).

401. Πρβλ. C. DE CLERCO, *Les textes juridiques dans les Pandectes de Nikon de la Montagne Noire*. [S. Congregazione per la Chiesa Orientale. Codificazione canonica orientale. Fonti ser. II fasc. XXX.] Venezia 1942.

402. Την παλαιорωσική μετάφραση του 12ου αιώνα εξέδωσε ο Κ. Α. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙČ, *Pandekti Nikona Ćernogoreca v drevnerusskom perevode XII věka (juridičeski teksti)*, Μόσχα 1998. Πρβλ. και. R. PAVLOVA / S. BOGDANOVA, *Die Pandekten des Nikon vom Schwarzen Berge (Nikon Ćernogorec) in der ältesten slavischen Überlieferung*, Teil 1-2. [Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen, 6.] Frankfurt a. M. κ.λπ. 2000.

403. Εκδόσεις (αποσπάσματα): COTELERIUS, ὀ.π. (σημ. 400) σ. 432-439 (= PG τ. 127 στ. 520-525)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Δ' σ. 585-588· V. BENEŠEVIČ, *Catalogus codicum manu-*

5.7.5. Τα συλλεκτικά έργα. Γ'. Οι νέες συμπληρωμένες μορφές της *Σύνοψως κανόνων*. Μία μεταγενέστερη επεξεργασία της *Σύνοψως*⁴⁰⁴ αποδίδεται σε έναν λόγιο και νομικό του 10ου αιώνα, τον μάγιστρο και λογοθέτη (του δρόμου) Συμεώνα, για τον οποίο έγινε ήδη πιο πάνω (5.2.2) λόγος.⁴⁰⁵ Σε αυτή τη μορφή περιέχει η *Σύνοψη* επιτομές των εξής κανόνων με την παρακάτω σειρά: Αποστόλων, Νικαίας, Κωνσταντινουπόλεως έτ. 381, Εφέσου, Χαλκηδόνος, Αγκύρας, Νεοκαισαρείας, Σαρδικής, Γάγγρας, Αντιοχείας, Λαοδικείας, Καρχηδόνος, Μεγάλου Βασιλείου και Πενθέκτης.⁴⁰⁶ Είναι προφανές ότι η τάξη αυτή ανταποκρίνεται σε αξιολογικά κρι-

---

scriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur, τ. I, St. Petersburg 1911 (ανατύπ. Hildesheim 1965), σ. 561-601· ο ΙΔΙΟΣ, «Taktikon Nikona Černogorca Grečeskij tekst po rukopisi No 441 Sinajskago monastyra sv. Jekateriny», *Zapiski Ist.-Filol. Fakuljeta Petrogradskago Universieta* 139 (St. Petersburg 1917) 4-6, 13-119. Πρβλ. L. GERD, «Το “Τακτικόν” του Νίκωνος του Μαυρορείτη στη ρωσική βιβλιογραφία», *Βυζαντινά Μελέτα* 7 (1996) 140-146.

404. Βλ. τη σχετική βιβλιογραφία πιο πάνω 4 σημ. 127.

405. Διατυπώθηκε η υπόθεση ότι ίσως ταυτίζεται με τον Συμεώνα τον Μεταφραστή, που οφείλει το προσωνύμιό του στη συγκέντρωση και επεξεργασία από άποψη γλώσσας και ύφους μίας σειράς αγιολογικών κειμένων. Γεννήθηκε ενόσω ζούσε ακόμη ο Λέων ζ' (άρα πριν από το 912), εξίσου δε μεγάλη αβεβαιότητα επικρατεί και ως προς τον χρόνο του θανάτου του. Βλ. BECK, *Kirche* σ. 570 επ. (ιδίως 572), επίσης Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Η “κανονική σύνοψις” και ο Συμεών ο Μεταφραστής», *ΕΕΒΣ* 19 (1949) 155-157 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Δίκαιον και Ιστορία*, Αθήνα 1973, σ. 138-140). Κατηγορηματικά υποστηρίζει την ταύτιση του Μεταφραστή με τον συγγραφέα της συμπληρωμένης έκδοσης της *Σύνοψως των κανόνων* (βλ. 5.7.5) και συντάκτη αυτοκρατορικών Νεαρών (βλ. 5.2.2) Συμεώνα ο SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* σ. 284-292. Ο Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η βυζαντινή ιστοριογραφία κατά τα τέλη της πρώτης χιλιετίας», *Βυζαντινά* 22 (2001) 9-23 είναι κατ' αρχήν σύμφωνος (αλλά με κάποιες επιφυλάξεις) ως προς την ταύτιση (σ. 14 επ. σημ. 30). Πρβλ. ο ΙΔΙΟΣ, «Sur les deux versions de la Chronographie de Syméon Logothète», *BZ* 76 (1983) 279-284 = ο ΙΔΙΟΣ, *History and Literature of Byzantium in the 9th-10th Centuries*, Aldershot 2004, αρθ. VI.

406. Από όσο μπόρεσα να διαπιστώσω, το κείμενο του Συμεώνος σώζεται στους εξής κώδικες: Άθωνος Βατοπεδίου 543 foll. 5r-59v, Bodleianus Baroccianus 86 foll. 156v-172v, Marcianus App. gr. III.2 (= Nanianus 226) foll. 205v-220v, Mosquensis GIM Bibl. Synod. 397 (= 316 Vladimir) foll. 162r-180r και Parisinus graecus 1370 foll. 128v-140r (πρόκειται για το χειρόγραφο που χρησιμοποίησαν οι VOEL και JUSTEL για την έκδοση· βλ. πιο κάτω). Κάποτε όμως εμφανίζονται και παρεκκλίσεις στη σειρά των κανόνων. Έτσι στον Codex Laurentianus Plut. V.22 foll. 119r-139r προτάσσεται (ακόμη και των Αποστολικών κανόνων) η σύνοδος της Καρχηδόνος. Έκδοση: VOEL / JUSTEL τ. II σ. 710-748 (= PG τ. 114 στ. 236-292). Πρβλ. και ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Εκδόσεις* σ. 117-119.

τήρια. Προηγούνται οι κανόνες των Αποστόλων και ακολουθούν πρώτα οι των οικουμενικών και μετά οι των τοπικών συνόδων, με χρονολογική σειρά. Ο λόγος για τον οποίο οι κανόνες της Πενθέκτης συνόδου έχουν τεθεί στο τέλος είναι απλός: προστέθηκαν μετά την αναδιάταξη του υλικού.

Η *Σύνοψη* χρησιμοποιήθηκε αρκετά αργότερα, κατά τον 12ο αιώνα, από τον Αλέξιο Αριστηνό (βλ. πιο κάτω 5.7.10). Ο κανονολόγος αυτός στηρίχθηκε για τον σχολιασμό των κανόνων όχι στο αυθεντικό τους κείμενο, αλλά στη συντομευμένη διατύπωσή τους στη *Σύνοψη*. Ανάμεσα όμως στο κείμενο του Συμεώνος και στο κείμενο που προηγείται των σχολίων του Αριστηνού υπάρχουν διαφορές: α) Σε αρκετά σημεία διαφοροποιείται το κείμενο. β) Στη *Σύνοψη* του Συμεώνος παρατηρείται παράλειψη ορισμένων κανόνων, ιδίως της Καρχηδόνος. γ) Από πλευράς συνόδων η *Σύνοψη* του Συμεώνος τελειώνει με τη σύνοδο του Τρούλλου (Πενθέκτη) και από πλευράς Πατέρων περιέχει μόνο τους κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου. Η *Σύνοψη* που εμφανίζεται στο έργο του Αριστηνού, αντιθέτως, έχει λάβει υπόψη και τους κανόνες των συνόδων Κωνσταντινουπόλεως έτ. 394, Ζ' Οικουμενικής, Πρωτοδευτέρας και Αγίας Σοφίας, καθώς και τους κανόνες όλων σχεδόν των υπολοίπων Πατέρων. δ) Διαφέρει η σειρά, με την οποία παρατίθενται οι κανόνες. Στον τύπο της *Συνόψεως* του Αριστηνού ακολουθείται η εξής σειρά: Αποστόλων, Νικαίας, Αγκύρας, Νεοκαισαρείας, Γάγγρας, Αντιοχείας, Λαοδικείας, Κωνσταντινουπόλεως έτ. 381, Εφέσου, Χαλκηδόνος, Σαρδικής, Καρχηδόνος, Κωνσταντινουπόλεως έτ. 394, Πενθέκτης, Ζ' Οικουμενικής, Πρωτοδευτέρας, Αγίας Σοφίας, Βασιλείου και λοιπών Πατέρων.⁴⁰⁷

Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, ότι όλες αυτές οι αλλαγές και οι προσθήκες οφείλονται στον Αριστηνό, που ενδεχομένως υπέβαλε το κείμενο της *Συνόψεως* σε νέα επεξεργασία πριν από τον σχολιασμό. Η υπόθεση αυτή όμως πρέπει να απορριφθεί, γιατί ο Αριστηνός λαμβάνει αποστάσεις απέναντι στο κείμενο που σχολιάζει. Συγκεκριμένα, σε διάφορα σημεία του ερμηνευτικού του υπομνήματος κατηγορεί τον συντά-

---

407. Έκδοση: BEVEREGIUS τ. II.1 σ. 188 επ., που αποτέλεσε τη βάση της έκδοσης των ΡΑΛΛΗ / ΠΟΤΛΗ τ. Β'-Δ' (= PG τ. 137 στ. 35-1498 και τ. 138 στ. 9-938). Στην παραπάνω έκδοση καταργήθηκε η αυτοτέλεια της χειρόγραφης παράδοσης της *Συνόψεως*, γιατί το κείμενο της εντάχθηκε κάθε φορά στην οικεία διάταξη του *Νομοκάνονα* μετά τα σχόλια των Ζωναρά και Βαλασαμίνος (βλ. πιο κάτω).

κτη της *Συνόψεως* ότι απέδωσε λανθασμένα το περιεχόμενο των κανόνων.⁴⁰⁸ Αυτό σημαίνει πρώτον, ότι δεν είναι αυτός ο συντάκτης της *Συνόψεως*, και δεύτερον, ότι δεν επιχείρησε καμία επέμβαση στο κείμενό της, γιατί αλλιώς θα είχε διορθώσει τις παρανοήσεις.

Αυτές οι παρατηρήσεις μας υποχρεώνουν να δεχθούμε, ότι το κείμενο που ανέλαβε να σχολιάσει ο Αριστηνός κατά τον 12ο αιώνα προϋπήρχε. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται από τη μελέτη των χειρογράφων, γιατί το ζητούμενο κείμενο έχει περισωθεί στους κώδικες Άθωνος Μονής Κουτλουμουσίου 42 foll. 1v-20v (τέλος του 11ου αιώνα), Μοναχensis graecus 122 foll. 1r-22v (12ος αιώνα) και Άθωνος Μονής Παντοκράτορος 234 foll. 288r-300r (τέλος 12ου-αρχή 13ου αιώνα).

Στους δύο πρώτους λόγω της απώλειας ενδιάμεσων φύλλων δεν σώζεται το κείμενο ακέραιο, αλλά αυτό δεν εμποδίζει την ταύτιση με το περιεχόμενο του τρίτου. Το τελευταίο αυτό χειρόγραφο, ακολουθώντας τη σειρά των κανόνων, όπως αυτή περιγράφηκε πιο πάνω με βάση τους κώδικες που περιέχουν την ερμηνεία του Αριστηνού, περιλαμβάνει μετά τους κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου επιτομές των κανόνων Διονυσίου Αλεξανδρείας, Πέτρου Αλεξανδρείας, Γρηγορίου του Θεολόγου, Αθανασίου Αλεξανδρείας, Αμφιλοχίου, Γρηγορίου Νύσσης, Τιμοθέου Αλεξανδρείας, Κυρίλλου, Γενναδίου και ορισμένων άλλων κανονικών κειμένων προερχόμενων από την *Επιτομή του Η' βιβλίου των Διαταγών των Αγίων Αποστόλων* (βλ. πιο πάνω 2.1.2). Η σειρά αυτή, καθώς και η διατύπωση των επιτομών ταυτίζεται απολύτως με εκείνη που απεικονίζει η χειρόγραφη παράδοση του Αριστηνού.

Οι τρεις παραπάνω κώδικες παρουσιάζουν το κοινό χαρακτηριστικό, ότι περιέχουν τον *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους* στην πρώτη φάση της τρίτης του μορφής, δηλαδή στην επεξεργασία των Μιχαήλ και Θεοδώρου κατά το έτος 1089/1090 (βλ. πιο πάνω 5.7.3),⁴⁰⁹ και ότι η *Σύνοψη* βρίσκεται μέσα στα εν λόγω χειρόγραφα σε άμεση γειτνίαση με το κείμενο του *Νομοκάνονα*.

408. Βλ. π.χ. το σχόλιο στον καν. 75 των Αποστόλων: «*Ὁ τὸν παρόντα συνοψίσας κανόνα οὐ καλῶς τοῦτον ἐνόησεν (...)*» (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Β' σ. 97 στίχ. 25). Πρβλ. και τα σχόλια στους καν. 72 Αποστόλων και 19 Αγκύρας (ό.π. τ. Β' σ. 92 στίχ. 28 επ. και τ. Γ' σ. 62 στίχ. 6 επ. και 25 επ.).

409. Βλ. σχετικά SCHMINCK, „Das Prooimion“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 145), όπου και βιβλιογραφία για τη χρονολόγηση των τριών κωδίκων.

Η γειννίαση αυτή δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη, γιατί η *Σύννοψη* περιέχει παραπομπές στα συναφή κεφάλαια του *Νομοκάνονα*. Μερικές φορές μάλιστα αυτός που επεξεργάστηκε τη *Σύννοψη*, αντί να παραθέσει ένα απόσπασμα (π.χ. την επιτομή από το κανονικό έργο του Αμφιλοχίου), παραπέμπει στο κεφάλαιο του *Νομοκάνονα*, στο οποίο έχει καταχωριστεί το συγκεκριμένο κείμενο. Όλα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι έχουμε μπροστά μας μία νεότερη μορφή της *Συνόψεως* που έχει άμεση σχέση από άποψη χρόνου και διαδικασίας επεξεργασίας με την τρίτη «έκδοση» του *Νομοκάνονα*. Εφόσον δε αυτή συνετελέσθη σε πρώτη φάση, όπως τα πορίσματα της έρευνας δείχνουν, το 1089/1090 και το παλαιότερο από τα τρία χειρόγραφα μας ανάγεται στο τέλος του 11ου αιώνα, πρέπει η κατάρτιση αυτής της μορφής της *Συνόψεως* να τοποθετηθεί στο ίδιο χρονικό πλαίσιο.

Ο σκοπός αυτής της επεξεργασίας είναι μάλλον προφανής. Αφού διαπιστώθηκε ότι ανάμεσα στη *Σύννοψη* υπό την τελευταία της μορφή, δηλαδή του Συμεώνος, και στον *Νομοκάνονα* σε 14 τίτλους υπήρχε σημαντική διαφορά ως προς το περιεχόμενο υλικό, κρίθηκε σκόπιμο να αχθούν τα δύο κείμενα στο ίδιο επίπεδο από άποψη πληρότητας του περιεχομένου τους. Είναι σχεδόν βέβαιο, ότι η συμπλήρωση της *Συνόψεως* πραγματοποιήθηκε σταδιακά. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρεί το πηγαίο υλικό, γιατί ενώ οι επιτομές των κανόνων της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου και εκείνων του 9ου αιώνα είναι αρκετά σύντομες (πάντως όχι τόσο όσο των παλαιών συνόδων), οι επιτομές των πατερικών κειμένων είναι μάλλον μακροσκελείς. Πέρα από την παρατήρηση αυτή διαπιστώνεται η ύπαρξη χειρογράφων με ενδιάμεσες μορφές της *Συνόψεως*, στις οποίες η αναμόρφωσή της εμφανίζεται σε εξέλιξη.⁴¹⁰ Ενδεχομένως το πρώτο στάδιο της επεξεργασίας είχε ως αντικείμενο όχι τόσο φραστικές διαφοροποιήσεις όσο, κυρίως, την αλλαγή της σειράς των κανόνων και την προσαρμογή της προς αυτή που ακολουθεί ο *Νομοκάνοντας* σε 14 τίτλους.⁴¹¹ Από αυτό το στάδιο προέρχεται πιθανότατα η κάπως συντομευμένη μορφή (ιδίως ως προς τους κανόνες της Καρχηδό-

410. Στα χειρόγραφα αυτά ανήκει ο Codex Ambrosianus graecus 303 (E 94 sup.) foll. 200r-218r, ο οποίος να μεν γράφηκε τον 16ο αιώνα, αλλά πιθανότατα ανάγεται σε πολύ παλαιότερο πρότυπο. Στον κώδικα αυτόν, ενώ ακολουθείται η σειρά των κωδίκων του Αριστηνού, οι κανόνες της Συνόδου της Σαρδικής τοποθετούνται μεταξύ Νεοκαισαρείας και Γάγγρας, όπως δηλαδή στη *Σύννοψη* του Συμεώνος.

411. Αυτό το στάδιο επεξεργασίας αντιπροσωπεύεται στον Codex Bodleianus 264 foll. 242r-253v.

νος, της Πενθέκτης και του Μεγάλου Βασιλείου), για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω.⁴¹² Παράλληλα εμφανίζονται σποραδικά και μεμονωμένες συλλογές με μικρότερο ή μεγαλύτερο αριθμό αποσπασμάτων.⁴¹³

5.7.6. Τα συλλεκτικά έργα. Δ'. Άλλες συλλογές. Εκτός από τα παραπάνω μαρτυρούνται για την εποχή αυτή και άλλα έργα με νομοκανονικό περιεχόμενο, όπως π.χ. μία επιτομή του *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους* με ορισμένες προσθήκες που αποδίδεται στον Γρηγόριο Δοξοπατρή ή Δοξαπατρή (πρώτο μισό του 12ου αιώνα).⁴¹⁴ Ανεξαρτήτως όμως από τις αμφισβητήσεις που ανέκυψαν ως προς το πρόσωπο του υποτιθέμενου συντάκτη, αν δηλαδή ταυτίζεται με άλλα πρόσωπα που είχαν το επώνυμο Δοξαπατρής (Νικόλαος ή Νείλος), τέτοιο έργο είναι ανύπαρκτο. Μοναδικό ίσως χειρόγραφο αποτελεί ο Codex Vaticanus graecus 2019. Από την αντιπαραβολή όμως της επιτομής και των σχολίων που περιέχονται στα φύλλα 9 επ. με τη *Σύνοψη κανόνων* και το ερμηνευτικό έργο του Αλεξίου Αριστηνού διαπιστώθηκε,⁴¹⁵ ότι οι δύο αυτές επιτομές και τα σχόλιά τους ταυτίζονται απολύτως. Προφανώς κατά την αντιγραφή του κώδικα αυτού αντικαταστάθηκε στην επικεφαλίδα το όνομα του Αριστηνού με εκείνο του Δοξαπατρή χωρίς καμία άλλη αλλαγή.

Στην κατηγορία των αποκλειστικώς εκκλησιαστικών συλλογών πρέπει να ενταχθεί μία επεξεργασία του *Συντάγματος των κανόνων* (βλ. πιο πάνω 4.6.3) που αποδίδεται στον αρχιεπίσκοπο της Αχρίδας Ιωάννη Κομνηνό (μέσα του 12ου αιώνα), που πριν από τη χειροτονία του έφερε το όνομα Αδριανός και ενδεχομένως ταυτίζεται με άλλον αρχιεπίσκοπο γνωστό υπό

412. Βλ. 4.6.4 και σημ.127. Έκδοση: VOEL / JUSTEL τ. II σ. 673-709 (= PG τ. 133 στ. 64-113).

413. Ο Codex Scorialensis X.II.10 foll.399v-400n περιέχει (σε ανάμεικτο κείμενο Συμεώνος και της πιο πάνω συλλογής, κατά τη σειρά του *Νομοκάνονα*) λίγους κανόνες των συνόδων Νικαίας, Αγκύρας, Νεοκαισαρείας, Αντιοχείας, Λαοδικείας, Κωνσταντινουπόλεως έτ. 381 και Καρχηδόνας. Οι κώδικες Άθωνος Μονής Δοχειαρίου 296 foll. 152v-155r και Vaticanus graecus 828 foll. 346v-348r περιέχουν επιλογή από τους κανόνες των Αποστόλων ο πρώτος και του Μεγάλου Βασιλείου ο δεύτερος.

414. Βλ. σχετικώς MORTREUIL, *Histoire* τ. III σ. 411-412.

415. Βλ. ZACHARIA VON LINGENTHAL, Die „Synopsis“ κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 127) σ. 1160 (= *Kleine Schriften* II σ. 260) και Μητροπ. Σουηδίας ΠΑΥΛΟΣ, «Συνόψεις» κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 127) σ. 85-86.

το τελευταίο αυτό όνομα. Το έργο περιέχεται στον κώδικα Vaticanus graecus 2198 και είναι ακόμη ανέκδοτο.⁴¹⁶

Εδώ πρέπει να αναφερθούν και δύο έμμετροι πίνακες, των οικουμενικών συνόδων ο ένας και των τοπικών ο άλλος, που συντάξε, ίσως ως συμπλήρωμα της *Συνόψεως των νόμων*, ο Μιχαήλ Ψελλός (βλ. πιο πάνω 5.5.2). Το δεύτερο ποίημα, όπου γίνεται συνοπτική παρουσίαση των ιερών κανόνων (σύμφωνα με τον τελευταίο στίχο, ο συντάκτης απέβλεψε σε μία «*δίδαξη σύντομο τῶν ἱερῶν κανόνων*»), φέρει την επικεφαλίδα «*Τοῦ αὐτοῦ ὑπερτίμου Ψελλοῦ περὶ νομοκανόνου καὶ τῶν τοπικῶν συνόδων*» και αποτελείται από 78 στίχους.⁴¹⁷ Από τη σύνθεση αυτού του τελευταίου προκύπτει, ότι ο Ψελλός στηρίχθηκε για τη σύνταξή του στον *Νομοκάνονα σε 50 τίτλους* και όχι στον μεταγενέστερο και πληρέστερο *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους*.⁴¹⁸

Στο περιθώριο των επώνυμων αυτών συλλογών εμφανίζονται και άλλες ανώνυμες, στις οποίες η έλλειψη κάποιου εμφανούς συστηματικού κριτηρίου κατά τη σύνταξή τους μαρτυρεί την κάλυψη προσωπικών αναγκών του συγγραφέα τους. Τέτοιες συλλογές θα έρχονται στο φως ενόσω προχωρεί η μελέτη του περιεχομένου χειρογράφων, που συχνά περιγράφονται στους καταλόγους των διαφόρων βιβλιοθηκών ως «*νομοκάνων*» ή «*νομοκάνονον*» χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό.

5.7.7. Κανονικές αποκρίσεις. Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο εμφανίστηκε η συνήθεια, να απευθύνονται ερωτήματα για διάφορα θέματα του εκκλησιαστικού δικαίου είτε σε (εκκλησιαστικές) αρχές είτε σε πρόσωπα που είχαν ιδιαίτερη γνώση αυτού του κλάδου δικαίου εξ αιτίας της επίσημης (λόγω της ιδιότητάς τους) ή της ιδιωτικής απασχόλησής τους με την προβληματική του. Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά χαρακτηρίζονται με τον όρο «*κανονικές αποκρίσεις*» και είναι πολύ σημαντική πηγή για τη διαπίστωση της ερμηνείας και εφαρμογής του κανονικού δικαίου, όχι σπάνια και του κοσμικού.

416. Πρβλ. S. VAILHÉ, *Dict. d'Hist. et de Géogr. Ecclés.* I (1912) 613-614· V. BENEŠEVIČ, *IV* 2 (1915-1916) 41-61· BECK, *Kirche* σ. 659.

417. Τελευταία έκδοση: WESTERINK (ό.π. σημ. 243) σ. 72-76, το πρώτο ποίημα, και σ. 77-80, το δεύτερο. Πρβλ. ΜΗΤΡΟΠ. ΣΟΥΗΔΙΑΣ ΠΑΥΛΟΣ, «*Συνόψεις*» κ.λπ. σ. 86 επ.

418. Βλ. ΜΗΤΡΟΠ. ΣΟΥΗΔΙΑΣ ΠΑΥΛΟΣ, «*Συνόψεις*» κ.λπ. σ. 88.

Την αφετηρία αυτής της τακτικής αποτέλεσαν κατά μία άποψη⁴¹⁹ οι γνωμοδοτήσεις των Ρωμαίων νομομαθών, στους οποίους οι ηγεμόνες είχαν απονεμίσει το δικαίωμα να γνωμοδοτούν (*ius publice respondendi ex auctoritate principis*).⁴²⁰ Οι γνωμοδοτήσεις αυτές ρητώς μνημονεύονται στις ιουστινιάνειες *Εισηγήσεις* (1.2.8) ως πηγή του δικαίου (*responsa prudentium*). Αν η διασύνδεση των αποκρίσεων και της γνωμοδοτικής δραστηριότητας των Ρωμαίων νομικών θεωρηθεί έμμεση, με ενδιαμέση δηλαδή βαθμίδα τα έργα των Πατέρων της Εκκλησίας των πρώτων αιώνων (κανονικές επιστολές κ.λπ.), από τα οποία προέκυψαν οι κανόνες των Πατέρων, η άποψη αυτή δεν είναι αβάσιμη, δοθέντος ότι η πρακτική που ακολούθησε η Εκκλησία κατά τη διαμόρφωση του έννομου βίου της είχε πράγματι ως πρότυπο την πρακτική του κοσμικού δικαίου.

Η διαφορά ανάμεσα στα πρώιμα κανονικά έργα των Πατέρων με γνωμοδοτικό χαρακτήρα και στις αποκρίσεις της μέσης και ύστερης περιόδου έγκειται στο ότι με τα πρώτα επιδιωκόταν η κάλυψη των σοβαρών κενών που άφηνε η περιορισμένη σε έκταση νομοθετική παραγωγή των συνόδων του 4ου και 5ου αιώνα, ενώ με τις τελευταίες η ερμηνεία του πλούσιου υλικού που στο μεταξύ είχε συσσωρευθεί και η προσαρμογή του στις συνεχώς εξελισσόμενες κοινωνικές συνθήκες. Πάντως και στις δύο κατηγορίες αυτών των γνωμοδοτήσεων ίσχυε ως προς την έκταση της ισχύος τους η ίδια αρχή. Αν τα ερωτήματα προέρχονταν από ιεραρχικώς υφιστάμενο (π.χ. ερωτήματα επισκόπων προς μητροπολίτη ή μητροπολιτών προς πατριάρχη), τότε η απάντηση του ερωτώμενου είχε απόλυτη δεσμευτική δύναμη. Αν, αντιθέτως, διατύπωνε τα ερωτήματα κληρικός της ίδιας ιεραρχικής βαθμίδας με τον ερωτώμενο, τότε οι απαντήσεις αποτελούσαν γνήσιες γνωμοδοτήσεις με χαρακτήρα συμβουλών ή (αδελφικών) υποδείξεων.

Η επέκταση της αποκλειστικής δικαιοδοσίας των εκκλησιαστικών οργάνων, διοικητικών και δικαστικών, σε μεγαλύτερο κύκλο υποθέσεων συνετέλεσε στο να αυξηθούν τα πρακτικά προβλήματα, που τα όργανα αυτά σε καθημερινή ίσως βάση αντιμετώπιζαν. Έτσι η συνήθεια της διατύπωσης ερωτημάτων προς ειδικούς από τον 11ο αιώνα και ύστερα εξαπλώνεται ακόμη περισσότερο. Ο πολλαπλασιασμός των αποκρίσεων είχε το αποτέ-

---

419. Βλ. MILASCH, *Das Kirchenrecht* κ.λπ. (ό.π. 2 σημ. 11) σ. 55 επ. (στην ελληνική μετάφραση σ. 74 επ.).

420. Βλ. σχετικά ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* σ. 145 επ.

λεσμα, να εμφανίζονται αρκετά συχνά στη χειρόγραφη παράδοση οι ίδιες αποκρίσεις αποδιδόμενες κάθε φορά σε διαφορετικά πρόσωπα, οπότε η διαπίστωση της παρότητας των κειμένων αυτών δεν είναι πάντοτε εύκολη. Άλλοτε πάλι οι αποκρίσεις των ίδιων κανονολόγων σώζονται σε περισσότερες μορφές, που διαφέρουν είτε ως προς τη διατύπωση, εκτενή ή σύντομη, είτε ως προς τον αριθμό τους. Των αποκρίσεων δεν υπάρχει συγκεντρωτική έκδοση. Οι υπάρχουσες εκδόσεις είναι σχεδόν όλες παλαιές και οι πιο πολλές δημοσιευμένες κατά καιρούς σε διάφορα περιοδικά.⁴²¹

Από τους πρώτους αιώνες της εξεταζόμενης στο κεφάλαιο αυτό χρονικής περιόδου έχουν περισωθεί αποκρίσεις προερχόμενες μόνον από τον πατριάρχη Φώτιο (858-867 και 877-886) που καλύπτουν ένα πολύ ευρύ φάσμα, γιατί άλλες μεν αφορούν σε μεμονωμένα θέματα, άλλες όμως επιλύουν συγχρόνως περισσότερα προβλήματα. Ειδικότερα αντιμετωπίζονται οι κανονικές προϋποθέσεις της τέλεσης μυστηρίων (π.χ. βαπτίσματος, χειροτονίας), θέματα γαμικά, αλλά και θέματα παρεκτροπών στο πεδίο της γενετήσιας ηθικής. Πολλές από τις αποκρίσεις του Φωτίου έχουν πλουσιότερη χειρόγραφη παράδοση από άλλα έργα του ίδιου πατριάρχη, επειδή παραδίδονται σε κώδικες με μεικτό κανονικό περιεχόμενο.⁴²²

Φαίνεται όμως ότι του Φωτίου προηγήθηκε ο Θεόδωρος Στουδίτης (757-826) που είχε και αυτός δώσει ευκαιριακά απαντήσεις σε κανονικά ερωτήματα μαθητών του ή άλλων ενδιαφερομένων κληρικών και λαϊκών. Μεταξύ των πολλών επιστολών του υπάρχουν μερικές που σαφώς εμφανίζουν τον χαρακτήρα κανονικών αποκρίσεων.⁴²³ Πάντως, σημειώνει ο Θεόδωρος στο

---

421. Για όσες αποκρίσεις προέρχονται από πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως αναφέρονται λεπτομερώς οι εκδόσεις τους και η σχετική βιβλιογραφία στα *Regestes* των πατριαρχικών πράξεων, οπότε, εκτός από την τελευταία (ή την περισσότερο προσιτή) έκδοση, σημειώνουμε σε υποσημείωση και τον οικείο αριθμό στους παραπάνω πίνακες. Προσωπογραφικά στοιχεία για τους συντάκτες των αποκρίσεων, καθώς και τις εκδόσεις βλ. στην εισαγωγή που έγραψε ο E. HERMAN στο έργο του I. CROCE, *Textus selecti ex operibus commentatorum byzantinorum iuris ecclesiastici*. [S. Congregazione per la Chiesa Orientale. Codificazione canonica orientale. Fonti ser. II fasc. V.] Città del Vaticano 1939, σ. 7-35, καθώς και στα οικεία λήμματα των νεότερων ειδικών λεξικών.

422. Οι διάφορες εκδόσεις των αποκρίσεων που αποδίδονται στον Φώτιο απαριθμούνται από τους GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 562 [531], 569 [539], 570 [540], 572 [542] και 575 [545]. Εκεί αναφέρεται και η σχετική βιβλιογραφία.

423. Βλ. στην έκδοση του G. FATOUROS, *Theodori Studitae Epistulae*. [CFHB, 31.] Berlin-

τέλος μίας από τις επιστολές αυτές τα εξής: «*Ταῦτα οὐ κανονικῶς ἐφθεγγξάμην (ἐπισκόπου γὰρ τοῦτο), ἀλλὰ συμβουλευτικῶς ἐξ ἀγάπης (...)*».⁴²⁴

Αφού μεσολάβησε ένα σχετικά μεγάλο κενό, αναζωογονήθηκε το ενδιαφέρον για τη συγκεκριμένη πηγή του κανονικού δικαίου περί τα τέλη του 11ου αιώνα και τις αρχές του 12ου. Στο διάστημα αυτό γνωστοί συντάκτες αποκρίσεων υπήρξαν οι χαρτοφύλακες Πέτρος και Νικηφόρος, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαος Γ' ο Γραμματικός και οι μητροπολίτες Ηρακλείας Νικήτας, Κρήτης Ηλίας και, ίσως, Θεσσαλονίκης Νικήτας.

Το όνομα του χαρτοφύλακος Πέτρου εμφανίζεται τρεις φορές μέσα στα παραπάνω χρονικά πλαίσια. Δεν είναι γνωστό, αν και στις τρεις περιπτώσεις πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο. Σώζονται πάντως σε δύο σειρές 24 αποκρίσεις γραμμένες την τελευταία δεκαετία του 11ου αιώνα (1092 ή 1095-1096), από τις οποίες συμπίπτουν οι 16.⁴²⁵

Στα τέλη του 11ου αιώνα φαίνεται να έδρασε και ο χαρτοφύλαξ Νικηφόρος. Η θητεία του στη Μεγάλη Εκκλησία τοποθετείται περί τα έτη 1082-1094. Η προσπάθεια να ταυτιστεί με τον πατριάρχη Νικηφόρο Β' (1260-1261) είναι τελείως ανεδαφική. Σώζονται τρεις επιστολές που συνέταξε ως «αποχαρτοφύλαξ», δηλαδή μετά τη λήξη της θητείας του, με αποκρίσεις σε ερωτήματα του μοναχού και εγκλειστού Κορίνθου Θεοδοσίου περί μετανοίας, νηστείας και γαμικών κωλυμάτων, καθώς και άλλες αποκρίσεις προς τον μοναχό Μάξιμο.⁴²⁶ Υπήρξε επίσης αποδέκτης επιστολών του Θεοφυλάκτου Αχρίδος.

Κατά την προτελευταία δεκαετία του 11ου αιώνα (περίπου 1080-1089)

N.York 1992, τις επιστολές υπό τους αριθμούς 40, 487, 489, 525, 535, 549 και 552 (σ. 115-120, 716-722, 783-784, 807, 831-838, 840-846).

424. ΦΑΤΟΥΡΟΣ, ό.π. σ. 845 στίχ. 147-148.

425. Εκδόσεις: Σειρά Α'. LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 395-397 (= *PG* τ. 119 στ. 1093-1097)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Ε' σ. 369-373. Σειρά Β'. V. BENEŠEVIČ, «Otvety Petra khartofilaksa», *Zapiski imper. Akademii Nauk*, σειρά VIII τ. VIII αριθ. 14, St. Petersburg 1909.

426. Εκδόσεις: α) BONEFIDIUS τ. III σ. 197-202· LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 341-344 (= *PG* τ. 100 στ. 1061-1065)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Ε' σ. 399-402. β) V. BENEŠEVIČ, «Otvety khartofilaksa Nikifora na voprosy monacha Maksima», *IV* 12 (1906) 518-524. γ) Μ. ΓΕΛΩΝ, «Συλλογής κανονικής εφόλιον», *Εκκλησ. Αλήθεια* 35 (1915) 214-215 και 36 (1916) 1-3, 14, 17-18 (1 επ.). Όλες οι αποκρίσεις εκδόθηκαν κριτικώς από τον GAUTIER, «Le chartophylax Nicéphore» κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 177) σ. 159-195. Πρβλ. A. SCHMINCK, „Nikephoros Chartophylax“, *LThK*³ τ. VIII (1998) 838.

άσκησε τα καθήκοντά του ως μητροπολίτης Κιέβου ο Ιωάννης Β',⁴²⁷ θείος του Θεοδώρου Προδρόμου. Ο Ιωάννης, που είχε διαμείνει ως μοναχός επί πολλά χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, συνέταξε σειρά κανονικών αποκρισεων, απευθυνόμενων προς κάποιον μη περαιτέρω γνωστό μοναχό Ιάκωβο. Των αποκρισεων παραδίδεται πλήρης η παλαιορωσική μετάφραση του (δυστυχώς μη πλήρως σωζόμενου) ελληνικού πρωτοτύπου.⁴²⁸

Στο μεταίχμιο 11ου και 12ου αιώνα έζησε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαος Γ' ο Γραμματικός (1084-1111). Καταγόμενος από την Πισιδία έζησε αρκετά χρόνια εκεί, αφού είχε τελειώσει τις σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη. Μετά την επιδρομή των Σελτζούκων Τούρκων κατέφυγε στην πρωτεύουσα, όπου ίδρυσε τη μονή του Προδρόμου «του Λοπαδίου». Λόγω της προέλευσής του από τις τάξεις των μοναχών έστρεψε την προσοχή του σε θέματα πίστης, λειτουργικά και άσκησης. Σώζονται αποκρισεις του προς τους μοναχούς του Άθω υπό διάφορες μορφές, καθώς και αποκρισεις του σε ερωτήματα του επισκόπου Ζητουνίου (σήμερα: Λαμίας).⁴²⁹ Ως προς τη γνησιότητα των τελευταίων – τουλάχιστον για το μέρος τους το αναφερόμενο στο δίκαιο του γάμου – διατυπώνονται επιφυλάξεις.⁴³⁰

427. Για τον Μητροπολίτη αυτόν βλ. BECK, *Kirche* σ. 610 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία) και G. PODSKALSKY, *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988-1237)*, München 1982, σ. 186 επ., 286 επ.

428. Τα δύο κείμενα, ελληνικό και παλαιορωσικό, έχουν εκδοθεί από τον V. N. BENEŠEVIČ, *Syntagma XIV titulorum sine scholiis secundum versionem palaeoslovenicam, adiecto texto graeco e vetustissimis codicibus manuscriptis exerato*, II. [Academia scientiarum USSR. Institutum Historicum USSR / Academia scientiarum Bulgarica. Institutum Historicum.] Ad editionem praeparaverunt et suppleverunt JU. K. BEGUNOV, I. S. ČIČUROV et JA. N. ŠČAPOV, sub directione JA. N. ŠČAPOV. In aedibus Academiae scientiarum Bulgaricae, Serdicae (Sofia) 1987, σ. 77-89 (το ελληνικό κείμενο στις σ. 77-85).

429. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 972 [977], 977 [982], 978 [983] και 990 [972]. Εκδόσεις: α) Προς τους μοναχούς του Άθω: ΠΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Δ' σ. 417-426· ΠΙΤΡΑ, *Spicilegium* σ. 476-480· Μ. ΓΕΛΕΩΝ, *Κανονικά Διατάξεις*, Κωνσταντινούπολη 1888, σ. 9-16· ΟΥΔΟΤ, ό.π. (σημ. 360) τ. Ι σ. 12-27. β) Προς τον επίσκοπο Ζητουνίου: J. DARROUZÈS, «Les réponses de Nicolas III à l'èvêque de Zétounion», *Καθηγήτρια. Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday* (Chambarley 1988) 327-343· EL. PΑPAGIANNE / SP. TROIANOS, „Die kanonischen Antworten des Nikolaos III. Grammatikos an den Bischof von Zetunion“, *BZ* 82 (1989) 234-250. Πρβλ. Α. ΚΑΖΗΔΑΝ / Α. CUTLER, *ODB* τ. ΙΙ (1991) 1467· P. PLANK, *LexMA* τ. VI (1993) 1166-1167· Α. SCHMINCK, *LThK*³ τ. VIII (1998) 854.

430. Βλ. SCHMINCK, „Zur Entwicklung“ κ.λ.π. (ό.π. σημ. 368) σ. 573 επ.

Μεταξύ 11ου και 12ου αιώνα έζησε και ο μητροπολίτης Ηρακλείας Νικίτας. Γεννήθηκε περί το 1060 και ανήλθε στον μητροπολιτικό θρόνο της Ηρακλείας το 1117. Στα έργα του καταλέγονται και 13 αποκρίσεις προς τον επίσκοπο Παμφυλίας Κωνσταντίνο που παραδίδονται σε διάφορες ως προς την έκτασή τους μορφές.⁴³¹

Προβλήματα δημιουργεί η χρονική τοποθέτηση ενός Νικίτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, στον οποίο αποδίδονται αποκρίσεις για θέματα κυρίως γαμικού δικαίου. Υπό το όνομα αυτό αναφέρονται τόσο ένας μητροπολίτης Θεσσαλονίκης του 11ου αιώνα με πλούσιο θεολογικό έργο όσο και ένας άλλος, του 12ου αιώνα, που είχε διατελέσει προηγουμένως χαρτοφύλαξ της Μεγάλης Εκκλησίας.⁴³² Περιπλέκεται όμως ακόμη περισσότερο το πρόβλημα, γιατί κάποτε εμφανίζεται το κείμενο μερικών αποκρίσεων του αποδιδόμενο σε κάποιον «Νικίτα Σερρών».⁴³³ Όπως όμως προκύπτει από την έρευνα, αυτός δεν μπορεί να είναι άλλος από τον παραπάνω μητροπολίτη Ηρακλείας Νικίτα, ο οποίος υπήρξε ανεψιός ενός μητροπολίτη Σερρών Στεφάνου, οπότε, κατά τη συνήθεια της Μεγάλης Εκκλησίας, στο όνομά του είχε προστεθεί ο προσδιορισμός «ὁ τοῦ Σερρῶν».⁴³⁴

Περισσότερο στον 12ο αιώνα (μολονότι γεννήθηκε στα τέλη του 11ου) ανήκει ο μητροπολίτης Κρήτης Ηλίας. Είναι κυρίως γνωστός για την ερμηνεία του σε πατερικά κείμενα (προ πάντων του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού). Σώζεται όμως και μία σειρά οκτώ αποκρίσεων του προς ένα μοναχό Διονύσιο για διάφορα θέματα, καθώς και μία απόκριση για τη λειτουργία των προηγουμένων.⁴³⁵

431. Εκδόσεις: BONEFIDIUS τ. III σ. 133-135· LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 310-311 (= *PG* τ. 119 στ. 936-937)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Ε' σ. 441-442· Α. ΡΑΥΛΟΒ, «Kanonickéskie otvety Nikity mitropolita Iraklijskago (XI-XII věka)», *IV* 2 (1895) 160-176· ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΛΕΟΝΤΟΠΟΛΕΩΣ, *Εκκληση. Φάρος* 8 (1916) 93-95· ΓΕΔΕΩΝ, «Εφ'όλιον» κ.λπ. (ό.π.), σ. 17-18· Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, «Ο υπ' αριθμόν 1400 κώδιξ του ημετέρου Πανεπιστημίου», *ΣΤΟΥ ΔΙΔΟΥ, Νομοκανονικά μελέται* (Αθήνα 1917) 167-186 (181-186). Πρβλ. G. PODSKALSKY, *LexMA* τ. VI (1993) 1160.

432. Εκδόσεις: BONEFIDIUS τ. III σ. 203-216· LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 344-351 (= *PG* τ. 119 στ. 997-1009)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Ε' σ. 382-388 και 443-445· Α. ΡΑΥΛΟΒ, «Kanonickéskie otvety Nikity mitropolita Solunskago (XII veka)», *IV* 2 (1895) 378-387· ΓΕΔΕΩΝ, «Εφ'όλιον» κ.λπ. (ό.π.) σ. 2-3. Πρβλ. BECK, *Kirche* σ. 580 και 621.

433. ΓΕΔΕΩΝ, «Εφ'όλιον» κ.λπ. (ό.π.) σ. 14 και 17-18.

434. Βλ. σχετικώς J. DARROUZÈS, «Nicétas d'Héraclée ὁ τοῦ Σερρῶν», *REB* 18 (1960) 179-184.

435. Εκδόσεις: BONEFIDIUS τ. III σ. 185-197· LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 335-341 (= *PG* τ.

Το ίδιο ισχύει από χρονική άποψη και για τον γνωστό για τις πραγματείες του επάνω σε θέματα γάμου και νηστείας αρχικώς χαρτοφύλακα της Μεγάλης Εκκλησίας και κατόπιν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Μιχαήλ Χούμνο. Σε ορισμένα χειρόγραφα (π.χ. Vaticanus graecus 2019 foll. 135v-137r, Berolinensis 73 [= Phillippicus 1477] foll. 299v-301v) περιέχεται απόκρισή του (με χρονολογία 1122) προς κάποιον μοναχό Νεόφυτο.⁴³⁶

Σε άλλον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης υπό το όνομα Ευφημιανός αποδίδονται σε μερικά χειρόγραφα αποκρίσεις προς έναν αγιορείτη μοναχό Γεράσιμο. Δεν είναι γνωστό πότε έζησε ο μητροπολίτης αυτός. Πάντως όμως, με βάση τη χρονολόγηση των παραπάνω χειρογράφων, δεν μπορεί να είναι μεταγενέστερος από το τέλος του 12ου ή – το πολύ – από τις αρχές του 13ου αιώνα.⁴³⁷

Στον 12ο αιώνα εξ ολοκλήρου ανήκουν οι πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Κοσμάς Β' Αττικός (1146-1147), Νικόλαος Δ' Μουζάλων (1147-1151) και Λουκάς Χρυσοβέργης (1157-1170), ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Βασίλειος ο Αχριδηνός, ο μητροπολίτης Χαλκηδόνος Ιωάννης Κασταμονίτης, ο χαρτοφύλαξ Ιωάννης Παντεχνής, ο Νεΐλος Δοξοπατρής και ο Θεόδωρος Βαλσαμών, για τον οποίο έγινε ήδη λόγος (πιο πάνω 5.5.7).

---

119 στ. 985-997)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Ε' σ. 374-381· ΓΕΔΕΩΝ, «Εφρόλιον» κ.λπ. (ό.π.) σ. 18. Πρβλ. S. SALAVILLE, *DTC* τ. IV.2 (1939) 2331-2333, καθώς και C. G. PITSAKIS, «Un problème mineur de prosopographie juridique byzantine : le 'bienheureux Jean' de l'Épitome Canonum», *Βυζαντινά* 15 (1989) 385-399.

436. Η απόκριση αυτή, αντίθετα προς ό,τι υπέθεσε ο BECK, *Kirche* σ. 659, δεν ταυτίζεται με μία μικρή πραγματεία του Χούμνου που εξέδωσε ο V. BENEŠEVIČ, «Monumenta Vaticana ad ius canonicum pertinentia», *Studi bizantini* 2 (1927) 121-186 (184 επ.), μολονότι είναι συναφής ως προς το περιεχόμενο (βλ. πιο κάτω 5.7.8).

437. O L. PETIT, «Les évêques de Thessalonique», *Echos d'Orient* 5 (1901-1902) 90 του τοποθετεί στις αρχές του 14ου αιώνα, πράγμα που είναι αδύνατο, γιατί οι αποκρίσεις του εμφανίζονται και σε κώδικα που είχε γραφεί πριν από το 1234 (Codex Vaticanus graecus 2019· πρβλ. A. TURYN, *Codices graeci vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis inscripti*, Città del Vaticano 1964, σ. 28). Οι αποκρίσεις αυτές του Ευφημιανού δεν ταυτίζονται με εκείνες που (μάλλον εσφαλμένα· βλ. πιο κάτω) αποδίδονται στον πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη, οι οποίες υποτίθεται ότι προκλήθηκαν με ερωτήματα του ηγουμένου της μονής του Φιλανθρώπου Σωτήρος Χριστού Ευφημιανού. Δεν αποκλείεται ωστόσο αυτός ο ηγούμενος να έγινε αργότερα μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (δοθέντος ότι υπήρχε εκεί Μονή Φιλανθρώπου) και να ταυτίζεται με τον συντάκτη των αποκρίσεων.

Στον τομέα των αποκρίσεων συνδέονται τα ονόματα του χαρτοφύλακος Ιωάννη Παντεχγή, που ενδεχομένως ταυτίζεται με έναν ομώνυμο μεγάλο σκευοφύλακα, και του πατριάρχη Κοσμά του Αττικού, γιατί ο τελευταίος εξέδωσε απόκριση σε θέματα νηστείας για να αντικρούσει προηγούμενη γνώμη του χαρτοφύλακος στο ίδιο αντικείμενο.⁴³⁸

Υπό το όνομα του πατριάρχη Νικολάου Δ' παραδίδεται (με μία πολύ περίπλοκη χειρόγραφη παράδοση που δημιουργεί σοβαρά προβλήματα αυθεντικότητας) σειρά αποκρίσεων για διάφορα θέματα, οι οποίες πιθανότατα έχουν συνταχθεί ύστερα από πατριαρχική εντολή από τον τότε χαρτοφύλακα Κωνσταντίνο.⁴³⁹ Αυτές οι αποκρίσεις εμφανίζουν από άποψη περιεχομένου στενή συνάφεια με εκείνες που αποδίδονται στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Νικήτα (βλ. πιο πάνω). Για την εξήγηση αυτής της συνάφειας διατυπώθηκαν δύο υποθέσεις: Είτε υποβλήθηκε το κείμενο που είχε ήδη συντάξει ο Νικήτας σε νέα επεξεργασία από τον χαρτοφύλακα, μετά από πατριαρχική εντολή, είτε υπέβαλε ο ενδιαφερόμενος τα ερωτήματά του τόσο προς τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης όσο και προς τον πατριάρχη.⁴⁴⁰

Ανάλογα προβλήματα ανακύπτουν σχετικά και με αποκρίσεις που εμφανίζονται σε διάφορους κώδικες και αποδίδονται στον πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη. Πρόκειται για χειρόγραφα του 15ου και πιο πολύ του 16ου αιώνα, που παραδίδουν κείμενα με έντονες απογλίσεις μεταξύ τους (για τον λόγο δε αυτόν προβληματικά από άποψη γνησιότητας) και πάντοτε αναμειγμένα με αποκρίσεις αποδιδόμενες σε άλλους συγγραφείς. Πιθανότερο είναι ότι αυτές οι αποκρίσεις είναι δημιουργήματα μεταβυζαντινά.⁴⁴¹

438. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes*, αριθ. 1024. Έκδοση: Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-KERAMEUS, *Varia graeca sacra*, St. Petersburg 1909 (ανατύπ. Leipzig 1975), σ. 273-284.

439. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 1034, όπου και ανάλυση των προβλημάτων γνησιότητας. Το κείμενο είναι ακόμη ανέκδοτο.

440. Βλ. SCHMINCK, „Zur Entwicklung“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 368) σ. 576 σημ. 113.

441. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 1087. Έκδοση: Α. ALMAZOV, «Neizdannye kanoničeskie otvety Konstantinopol'skago patriarcha Luki Chrizoverga i mitropolita Rodosskago Nila», *Zapiski imperatorskago novorossijskago universiteta*, Odessa 1903, σ. 18-49. Πρβλ. SCHMINCK, „Zur Entwicklung“ (ό.π.) σ. 580. Με το πρόβλημα αυθεντικότητας των αποδιδόμενων στον πατριάρχη Λουκά «ερωταποκρίσεων» ασχολείται επιστημένως, παρουσιάζοντας όλη την πλούσια σε παραλλαγές χειρόγραφη παράδοση του αμφίβολης γνησιότητας κειμένου, ο Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Canonica Byzantino-Serbica [& Byzantino-Hungarica]

Εκτός αυτών υπάρχει και μία απόκριση που περιέχεται σε επιστολή του πατριάρχη προς τον πρίγκηπα Andrej Bogoljubskij. Ο τελευταίος είχε διατυπώσει ερώτημα σχετικά με το κανονικός επιτρεπτό να ιδρύσει νέα μητρόπολη στην πόλη του Volodimir, την οποία αυτός είχε οικοδομήσει. Η απάντηση του πατριάρχη που σώζεται μόνον σε ρωσική μετάφραση ήταν αρνητική, επειδή η πόλη ανήκε στη δικαιοδοσία του μοναδικού μητροπολίτη της Ρωσίας που είχε ως έδρα το Κίεβο.⁴⁴²

Παρατηρούμε ότι τέτοια προβλήματα είναι συχνότερα σε κείμενα που υποτίθεται ότι προέρχονται από πατριάρχες. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους. Πρώτον, γιατί είναι πάντοτε ενδεχόμενο οι αποκρισεις, για τις οποίες κάθε φορά πρόκειται, να αποτελούν απλή επανάληψη και επικύρωση παλαιότερων γνωμοδοτήσεων, ήδη γνωστών στην εκκλησιαστική πρακτική. Δεύτερον, επειδή η χειρόγραφη παράδοση αυτών των κειμένων όχι σπάνια αλλοιώνεται με μεταγενέστερες προσθήκες που έγιναν με τον προφανή σκοπό να ενισχυθεί το περιεχόμενό τους από άποψη κύρους.

Ο διάκονος της Μεγάλης Εκκλησίας, πατριαρχικός νοτάριος και νομοφύλαξ Νείλος (κατά κόσμον Νικόλαος) Δοξοπατρής έδρασε στα χρόνια του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνού (1118-1143). Το όλο συγγραφικό του έργο φαίνεται να είναι σημαντικό, αλλά από τον χώρο του κανονικού δικαίου σώζεται μόνο μία απόκριση σχετικά με την ερμηνεία του κανόνα 31 της Λαοδικείας (απαγόρευση σύναψης γάμου με αιρετικό).⁴⁴³

Την ίδια περίπου εποχή έζησε στην Κωνσταντινούπολη ως πρωτονοτάριος του πατριάρχη Μιχαήλ Β' (1143-1146) ο Βασίλειος, που λόγω της καταγωγής του από την Αχρίδα έλαβε το προσωνύμιο Αχριδηνός.⁴⁴⁴ Αργότερα έγινε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ανέπτυξε πολλές σχέσεις με τη Δύση και πέθανε το αργότερο το 1169. Από τα έργα του τα σχετικά με το

Minora, Π...είτε εις Τοῦρκων συμβῆ, είτε εις Οὔγγρων καὶ Σέρβων; (Μία ανάγνωση της GRUMEL / DARROUZÈS, Les Regestes N. *1087.13)», *Κατευόδιον* σ. 127-159 (127-135).

442. Βλ. την έκδοση και τη σχετική βιβλιογραφία στους GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 1052.

443. Έκδοση: ΓΕΔΕΩΝ, «Εφόλκιον» κ.λπ. (ό.π.) σ. 2.

444. Βλ. γι' αυτόν Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Βασίλειος Αχριδηνός, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1145-post 1160): ένας βυζαντινός κανονολόγος σε διάλογο με τη λατινική Δύση», *Πόλις συναντήσεως Ανατολής και Δύσεως. ΑΒ' Δημήτρια: Χριστιανική Θεσσαλονίκη*. Πρακτικά ΙΑ' Διεθνούς επιστημονικού συμποσίου Ι. Μονή Βλατάδων, 12-18 Οκτωβρίου 1997 (Θεσσαλονίκη 2006) 259-296.

κανονικό δίκαιο σώζεται μόνο μία απόκριση για τους γάμους μεταξύ συγγενών έβδομου βαθμού.⁴⁴⁵

Σε πολλά χειρόγραφα παραδίδεται μία σειρά αποκρίσεων (63 ή 64, ανάλογα με την έκδοση) σε ερωτήματα του πατριάρχη Αλεξανδρείας Μάρκου που απευθύνθηκαν προς τη σύνοδο κατά τη διάρκεια της πατριαρχίας του Γεωργίου Β' Ξιφιλίνου. Η συνοδική απάντηση είναι χρονολογημένη με την ένδειξη «Φεβρουάριος 1195» και ως συντάκτης των αποκρίσεων φέρεται ο πατριάρχης Αντιοχείας Θεόδωρος ο Βαλσαμών (βλ. πιο κάτω 5.7.11). Παράλληλα όμως εμφανίζονται σε άλλα χειρόγραφα μερικές από τις ερωτήσεις του Μάρκου με απαντήσεις περισσότερο ή λιγότερο διαφορετικές από εκείνες του Βαλσαμώνος. Η διερεύνηση του προβλήματος αυτού κατά τα τελευταία χρόνια απέδειξε, ότι η εντολή για τη σύνταξη των αποκρίσεων δόθηκε αρχικώς στον μητροπολίτη Χαλκηδόνος Ιωάννη Κασταμονίτη. Η οριστική διατύπωσή τους ωστόσο ανατέθηκε τελικώς στον Βαλσαμώνα.⁴⁴⁶

Πέρα από τις αποκρίσεις στα ερωτήματα του Μάρκου Αλεξανδρείας φαίνεται ότι ο Ιωάννης Κασταμονίτης υπήρξε ο συντάκτης και άλλων αποκρίσεων, που εμφανίζονται ανωνύμως σε ορισμένα χειρόγραφα δίπλα στις αποκρίσεις προς τον Μάρκο,⁴⁴⁷ πράγμα που σημαίνει ότι αυτός ο μητροπολίτης Χαλκηδόνος είχε ειδικώς ασχοληθεί με τη μελέτη του κανονικού δικαίου.

5.7.8. Κανονικές πραγματείες. Θεωρητικότερο χαρακτήρα από τις αποκρίσεις, οι οποίες αποβλέπουν στη θεραπεία συγκεκριμένων πρακτι-

445. Εκδόσεις: BONEFIDIUS τ. III σ. 131-132· LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 309-310 και 408-409 (= *PG* τ. 119 στ. 933-936 και 1119-1120)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Ε' σ. 389-390.

446. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 1184. Εκδόσεις: α) Κασταμονίτη: Μ. ΓΕΛΩΝ, *Νέα Βιβλιοθήκη εκκλησιαστικών συγγραφέων*, τ. Α', Κωνσταντινούπολη 1901, σ. 135-160 = *Εκκλησ. Αλήθεια* 35 (1915) 169-173, 177-182, 185-189. β) Βαλσαμώνος: BONEFIDIUS τ. III σ. 237-300· LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 362-394 (= *PG* τ. 119 στ. 1032-1093 και τ. 138 στ. 951-1012)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Δ' 448-496. Βιβλιογραφία: V. GRUMEL, «Les réponses canoniques à Marc d'Alexandrie: Leur caractère officiel, leur double rédaction», *Echos d'Orient* 38 (1939) 321-333· Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*. [Βυζαντινά κείμενα και μελέται, 22.] Θεσσαλονίκη 1988 (ειδικώς για το θέμα των αποκρίσεων σ. 305-336).

447. Πρβλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, ό.π. σ. 336 επ.

κών αναγκών, έχουν οι μελέτες για θέματα εκκλησιαστικού δικαίου με μονογραφικό κατά κάποιον τρόπο περιεχόμενο, που εκπρόσβησαν κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο διάφοροι εκκλησιαστικοί συγγραφείς. Τα περισσότερα από τα πρόσωπα που αναφέρθηκαν πιο πάνω ως συντάκτες αποκρισεων ασχολήθηκαν και με τη συγγραφή μικρών συνήθως πραγματειών. Όταν σε ένα συγγραφέα αποδίδεται μία απόκριση που αφορά σε ένα μεμονωμένο θέμα, δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακριθεί αυτή από μία πραγματεία. Έτσι, χρησιμοποιήθηκε ως κριτήριο για τον χαρακτηρισμό των κειμένων ως αποκρισεων και όχι ως πραγματειών το αν αποτέλεσαν απάντηση σε προηγούμενο ερώτημα.

Μεταξύ των πρώτων από τις εργασίες αυτού του τύπου μπορεί να μνημονευθεί η μελέτη περί των επισκοπικών εκλογών, αποδιδόμενη σε έναν μητροπολίτη Σάρδεων Ευθύμιο. Υπό το όνομα αυτό είναι γνωστός ένας επίσκοπος που έζησε στις τελευταίες δεκαετίες του 8ου αιώνα και στις πρώτες του 9ου, ο Ευθύμιος ο Ομολογητής (†831). Ίσως να ταυτίζεται με τον συγγραφέα της παραπάνω μελέτης.⁴⁴⁸

Στη συγγραφή μελετών επιδόθηκε και ο γνωστός λόγιος του 9ου/10ου αιώνα μητροπολίτης Καισαρείας Αρέθας (περίπου 850-944), μαθητής του πατριάρχη Φωτίου. Στα έργα του, πέρα από μία πραγματεία περί επισκοπικών μεταθέσεων,⁴⁴⁹ ανήκουν και δύο αποκρισεις, οι οποίες, επειδή αναφέρονται σε ένα μεμονωμένο θέμα, εντάσσονται εννοιολογικώς μάλλον στις πραγματείες. Η πρώτη απευθύνεται στον αυτοκράτορα Λέοντα τον Σοφό: «*Λέοντι βασιλεῖ ἐρωτήσαντι τίνας καὶ ποίους ἢ τοῦ θεοῦ ἐκκλησία πρόσφυγας ἐξαιρεῖται τῶν ἡμαρτημένων αὐτοῖς καὶ τίνας οὐκ ἀθρώσεται*». Το ερώτημα αναφερόταν, προφανώς, στην έκταση της προστασίας που παρείχε το άσυλο σε όσους κατέφευγαν ως πρόσφυγες στον ναό της του Θεού Σοφίας. Κατά την απάντηση, απόκειται στην κρίση του επισκόπου να εκτιμήσει την ειλικρίνεια της μετανοίας του εγκληματία. Βασικό στοιχείο είναι τό αν προέβη στην ομολογία του αυθορμήτως και όχι για να

448. Έκδοση: J. DARROUZÈS, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*. [Archives de l'Orient chrétien, 10.] Paris 1966, σ. 108-115 (πρβλ. και τα σχόλια στις σ. 8-20).

449. Έκδοση: L. G. WESTERINK, *Arethae archiepiscopi Caesariensis scripta minora*. [Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.] τ. I, Leipzig 1968, σ. 246-251. Πρβλ. J. COMPERNASS, „Zwei Schriften des Arethas von Kaisareia gegen die Vertauschung der Bischofssitze“, *Studi bizantini* 4 (1935) 87-125.

αποφύγει τις συνέπειες της διώξεως, «ὡς ἂν καὶ ἡ πρὸς τὸν τοῦ θεοῦ νεῶν αἰδὼς διαφυλαχθῆ καὶ ἡ τῶν νόμων μὴ ἀτιμῶτο παιδαγωγία». ⁴⁵⁰ Στη δεύτερη απόκριση, που απευθύνεται στον γνωστό νομομαθῆ του 10^{ου} αιώνα μάγιστρο Κοσμά, γίνεται – με ρητή αναφορά του συντάκτη της στην πρώτη απόκριση – λόγος ειδικῶς περὶ «ανδροφόνων». ⁴⁵¹

Στην ίδια κατηγορία ανήκουν η μελέτη περὶ βαθμῶν συγγενείας σε συσχετισμό με τα κωλύματα του γάμου του μητροπολίτη Κυζίκου και συγγέλλου Δημητρίου (πρώτο μισό του 11ου αιώνα, ο χρόνος θανάτου του τοποθετεῖται μεταξύ 1046-1054) ⁴⁵² Ο Δημήτριος συνέταξε επίσης μια πραγματεία κατὰ των αιρετικῶν (Ιακωβιτῶν). ⁴⁵³ Του αποδίδεται και η «Ἀπάντησις πρὸς τὸν λέγοντα κεκωλυμένον εἶναι τὸν ἐκ τριγενείας γάμον καὶ ἀσυγχώρητον», ⁴⁵⁴ η προέλευση της οποίας ὁμως εἶναι πολὺ ἀβέβαιη. Από παρανόηση του αποδίδεται και μία πραγματεία που παραδίδεται ανωνύμως. Πρόκειται για κείμενο που ἔχει στην πραγματικότητα συνταχθεῖ λίγο μετὰ το 1092 κατὰ προτροπὴ του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ από τον Νικήτα Αγκύρας (βλ. πιο κάτω). ⁴⁵⁵

Στο ίδιο χρονικό πλαίσιο ανήκει και ο «Λόγος αντιρρητικός» του Νικολάου Σκριβα, ⁴⁵⁶ που επίσης αφορά στα γαμικά κωλύματα. Ο Νικόλαος αυτός δεν εἶναι γνωστός από ἄλλα ἔργα του και πιθανότατα το «Σκρι-

450. Έκδοση: WESTERINK, *Arethae... scripta minora* (προηγ. σημ.) αριθμ. 29, σ. 257-259 (το χωρίο στη σ. 258₂₁₋₂₂). Την απόκριση του Αρέθα είχε το πρώτον εκδώσει ο Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ανέκδοτος περὶ ασυλίας επιστολή του Αρέθα προς Λέοντα τον Σοφόν», *Πελοποννησιακά* 5 (1962) 1-20 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Απαντα*, τ. Β' [Αθήνα 2009] σ. 957-978). Πρβλ. ο ΙΔΙΟΣ, «Ανέκδοτον έγγραφον περὶ ασυλίας» κ.λπ. (ό.π. σημ. 20).

451. Έκδοση: WESTERINK, ό.π. αριθμ. 30, σ. 260-264. Για τον μάγιστρο Κοσμά και για τις συγκεκριμένες γνωμοδοτήσεις του Αρέθα βλ. SCHMINCK, *Einzelgesetzgebung* σ. 272 επ. και 276.

452. Εκδόσεις: LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 397-406 (= *PG* τ. 119 στ. 1097-1116)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Ε' σ. 354-366.

453. Έκδοση: *PG* τ. 127 στ. 880-884 και G. FICKER, *Die Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites*, Kiel 1911, σ. 22-23. Πρβλ. και την παράδοση της λεγόμενης «Συνόψεως του Αριστηνού», στους ΡΑΛΛΗ / ΠΟΤΛΗ, τ. Δ' σ. 407 επ.

454. Εκδόσεις: LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 406-408 (= *PG* τ. 119 στ. 1116-1120)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Ε' σ. 366-368.

455. Πρβλ. SCHMINCK, „Kritik“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 364) σ. 240 σημ. 39.

456. Έκδοση: SCHMINCK, „Kritik“ κ.λπ. (ό.π.) σ. 223-230.

βας» δεν αποτελεί επώνυμο, αλλά την υπηρεσιακή του ιδιότητα.⁴⁵⁷ Ως προς τη χρονολόγηση του «Λόγου» εκφράζεται η υπόθεση, ότι αυτός γράφηκε μεταξύ 1030-1040. Τα σχετικά με το δίκαιο του γάμου τελευταία αυτά έργα, του Δημητρίου δηλαδή, το ανώνυμο και του Νικολάου, στρέφονται κατά της επέκτασης των γαμικών κωλυμάτων που είχε συντελεσθεί με τον Τόμο του πατριάρχη Σισινίου (βλ. πιο πάνω 5.7.2).

Από τον πατριάρχη Νικόλαο Γ' Γραμματικό προέρχεται με βεβαιότητα, όπως απέδειξε ο τελευταίος εκδότης, ένα κείμενο «Περὶ νηστειῶν» γραμμένο (πιθανώς για να απομνημονεύεται εύκολα) σε στίχους. Το ποίημα αυτό, στο οποίο δεν μπορεί να αποδοθεί ο χαρακτήρας τυπικού, παρά την επιγραφή του σε πολλά χειρόγραφα, απευθύνεται στον Πρώτο του Άθω, που αναφέρεται στη χειρόγραφη παράδοση με διάφορα ονόματα. Μάλλον πρόκειται για τον Ιωάννη Ταρχανιώτη. Πιθανός χρόνος σύνταξης του έμμετρου αυτού πονήματος είναι το έτος 1107/1108.⁴⁵⁸ Στον ίδιο πατριάρχη αποδόθηκε και ένα άλλο έργο «Περὶ νηστείας». Σύμφωνα όμως με τα περισσότερα χειρόγραφα από όσα το διασώζουν, προέρχεται μάλλον από τον πατριάρχη Αντιοχείας Ιωάννη Γ'.⁴⁵⁹

Ως συγγραφέας πέντε πραγματειῶν περὶ του δικαιώματος του πατριάρχη να χειροτονεί επισκόπους, περὶ ετήσιων συνόδων, περὶ εκλογῆς επισκόπων, περὶ του δικαιώματος των επισκόπων να παραιτούνται και περὶ κωλυμένων γάμων αναφέρεται ένας μητροπολίτης Αγκύρας Νικήτας. Υπό το όνομα αυτό εμφανίζονται μητροπολίτες Αγκύρας σε πατριαρχικά έγγραφα το 1038 και στο διάστημα 1082-1084. Η μεγάλη διαφορά όμως ανάμεσα στις χρονολογίες αυτές αποκλείει σχεδόν το να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο.⁴⁶⁰

Ανωνύμως παραδίδεται μία μελέτη για την εκλογή και τη νομική κατάσταση εν γένει μητροπολιτών, αρχιεπισκόπων και επισκόπων, που συνδέεται κάπως με το πρόσωπο του παραπάνω μητροπολίτη Αγκύρας, ο οποί-

457. Πρβλ. όσα παρατηρεί ως προς το όνομα στη βιβλιοκρισία του ο P. E. PIELER, *SZ Rom. Abt.* 106 (1989) 678-693 (685).

458. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 982 [975]. Έκδοση: J. KODER, „Das Fastengedicht des Patriarchen Nikolaos III. Grammatikos“, *JÖB* 11 (1970) 203-241 (η έκδοση της σ. 208-235).

459. Έκδοση: PITRA, *Spicilegium* σ. 481-487. Πρβλ. BECK, *Kirche* σ. 660.

460. Έκδοση: DARROUZÈS, *Documents* κ.λπ. (ό.π.) σ. 176-265 (πρβλ. και τα σχόλια στις σ. 37-53). Βιβλιογραφία: A. KAZHDAN, *IV* 30 (1966) 281-281 και *ODB* τ. III σ.1481· B. PLANK, *LexMA* τ. VI (1993) 1160.

ος γνώριζε την ύπαρξή της, χωρίς όμως να την έχει συντάξει ο ίδιος. Με βάση το περιεχόμενό της μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα, ότι η ανώνυμη αυτή πραγματεία εκπονήθηκε μάλλον στα τέλη του 10ου αιώνα (ή ίσως στην αρχή του 11ου).⁴⁶¹

Την ίδια περίπου εποχή πρέπει να τοποθετηθεί και ένας μητροπολίτης Αμασειάς Νικίτας, του οποίου σώζεται μία μικρή μελέτη σχετικά με τις εκλογές μητροπολιτών και την ψήφο του πατριάρχη.⁴⁶²

Στον μετέπειτα πατριάρχη Αντιοχείας Ιωάννη Δ' ή Ε' τον Οξεΐτη αποδίδεται η πραγματεία «περὶ τοῦ ὅτι οἱ τὰ μοναστήρια διὰ δωρεῶν λαμβάνοντες εἴτε ἀρχιερατικῶν εἴτε βασιλικῶν καὶ ἐκ τῶν μοναστηρίων κέρδη ἔχοντες ἀσεβοῦσιν». Το κείμενο αυτό που καταδικάζει τις χαριστικές δωρεές πρέπει να συντάχθηκε μεταξύ 1085-1092.⁴⁶³ Υποστηρίχθηκε και η (μάλλον απίθανη) άποψη, ότι συγγραφέας είναι όχι ο παραπάνω πατριάρχης, αλλά ο διάδοχός του Ιωάννης Ε' ή Σ' ο Απλοχέρης (1106-1134).⁴⁶⁴ Οι ρηξικέλευθες απόψεις του Ιωάννη προκάλεσαν την έντονη αποδοκιμασία ενός από τους διαδόχους του, του Βαλσαμώνος: «Τὰ ἐν τῇ ἐξηγήσει τοῦ παρόντος κανόνος γεγραμμένα παρ' ἡμῶν ἀρκέσουσι τῷ δουλομένῳ, εἰς τὸ μὴ προσέχειν τοῖς παρὰ τοῦ πατριάρχου ἐκείνου Ἀντιοχείας Ἰωάννου γραφεῖσι, χάριν τοῦ μὴ δίδοσθαι προσώποις μοναστήρια, καὶ ὀνομάζουσι τὸ ἔργον τοῦτο ἀσέβειαν».⁴⁶⁵

Σε περισσότερα στάδια σχηματίσθηκε μία πραγματεία «Περὶ μεταθέσεως επισκόπων» που πρέπει να είχε λάβει οριστική μορφή μέσα στη δεύτερη δεκαετία του 12ου αιώνα, με πολλές όμως παραλλαγές στη χειρόγραφη της παράδοση.⁴⁶⁶

461. Έκδοση: DARROUZÈS, *Documents* κ.λπ. σ. 116-159 (πρβλ. και σ. 21-29).

462. Έκδοση: DARROUZÈS, *Documents* κ.λπ. σ. 160-175 (πρβλ. και σ. 30-36).

463. Εκδόσεις: J.-B. COTELERII (COTELIER), *Ecclesiae Graecae monumenta*, τ. I, Paris 1677 = *PG* τ. 132 στ. 1117-1150 και P. GAUTIER, «Réquisitoire du patriarche Jean d'Antioche contre le charisticariat», *REB* 33 (1975) 77-132 (το κείμενο στις σ. 91-131). Πρβλ. ο ΙΔΙΟΣ, «Jean V l'Oxeite, patriarche d'Antioche. Notice biographique», *REB* 22 (1964) 128-157.

464. MARIA DORA SPADARO, «Sui ff. 174-183v del cod. Vat. gr. 840», *Siculorum Gymnasium* 26 (1973) 363-386.

465. Βλ. την ερμηνεία του στον κανόνα 13 της Β' Συνόδου της Νικαίας (Ζ' οικουμενική), ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ Τ. Β' σ. 614 στίχ. 29-33 = *PG* τ. 137 στ. 957B.

466. Έκδοση: J. DARROUZÈS, «Le traité des transferts», *REB* 42 (1984) 147-214 (το κεί-

Ο Μιχαήλ Χούμνος (βλ. και πιο πάνω), που κατά το 1121 μαρτυρείται ως χαρτοφύλαξ της Μεγάλης Εκκλησίας, ύστερα από λίγο (1122) έγινε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης και πέθανε το 1133. Ασχολήθηκε κυρίως με το δίκαιο του γάμου, ειδικότερα με τους βαθμούς συγγενείας⁴⁶⁷ και με τον γάμο ανάμεσα σε συγγενείς εξ αγχιστείας έκτου βαθμού, που κατά τη γνώμη του δεν κωλύεται.⁴⁶⁸ Έγραψε και ένα ακόμη μικρό έργο για τη νηστεία Τετάρτης και Παρασκευής.⁴⁶⁹

Από τους σημαντικούς κανονολόγους του 12ου αιώνα τόσο ο Ιωάννης Ζωναράς όσο και ο Θεόδωρος Βαλσαμών έγραψαν μικρές ή μεγαλύτερες πραγματείες. Από τον πρώτο προέρχονται δύο μικρά πονήματα «Περί τοῦ μὴ δεῖν δύο δισεξαδέλφους τὴν αὐτὴν ἀγαγέσθαι πρὸς γάμον»⁴⁷⁰ και «Λόγος πρὸς τοὺς τὴν φυσικὴν τῆς γονῆς ἐκροὴν μίαισμα ἠγουμένους».⁴⁷¹ Περισσότερο παραγωγικός υπήρξε ο δεύτερος. Σώζονται οκτώ πραγματείες του γύρω από διάφορα θέματα εκκλησιαστικού δικαίου, όπως «Περί τῶν ῥασοφόρων», «Περί τοῦ μὴ ἀναγινώσκειν διδλίον μαθηματικόν», «Περί τῶν διδομένων θυμιαμάτων», «Μελέτη χάριν τῶν δύο ὀφφικίων, τοῦ τε χαρτοφύλακος καὶ τοῦ πρωτεκδίκου», «Μελέτη χάριν τῶν πατριαρχικῶν προνομίων» κ.ά.⁴⁷²

μενο στις σ. 171-189). Σχετικά με την πεπλανημένη υπόθεση, ότι πρόκειται για τον τόμο της μετάθεσης του Δοσιθέου πρβλ. και V. GRUMEL, «Le Periḡ μεταθέσεων et le patriarche de Constantinople Dosithée», (R)EB 1 (1943) 250-270.

467. Εκδόσεις (αποσπάσματα): LEUNCLAVII, JGR τ. I σ. 519-520 (=PG τ.119 στ. 1297-1300)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ.Ε' σ. 397-398. Το πλήρες κείμενο του έργου παραμένει ανέκδοτο.

468. Έκδοση: ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Σταχυολογία εκ κωδίκων του βαταβικού Λουγδούνου», *Νέος Ελληνομνήμων* 12 (1915) 385-420 (393-395). Υπάρχει ακόμη και μία ανέκδοτη «σκέψις» του Χούμνου που περιέχει απόφαση του Ευσταθίου του Ρωμαίου. Βλ. SCHMINCK, „Vier eherechtl. Entscheidungen“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 68) σ. 234.

469. Έκδοση: BENEŠEVIČ, «Monumenta Vaticana» κ.λπ. (ό.π. σημ. 436) σ. 184-185. Ίσως ταυτίζεται με αυτήν μία μικρή πραγματεία περί νηστειών που σώζεται στον Codex Berolinensis 73 (= Phillipp. 1477 = Meermann 142) και είναι ανέκδοτη.

470. Εκδόσεις: COTELERIUS, ό.π. τ. II σ. 483-492· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Δ' σ. 592-597.

471. Εκδόσεις: BONEFIDIUS τ. III σ. 216-237· LEUNCLAVII, JGR τ. I σ. 351-361 (= PG τ.119 στ. 1011-1032)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ.Δ' σ. 598-611.

472. Εκδόσεις: LEUNCLAVII, JGR τ. I σ. 442-478 (= PG τ. 119 στ. 1162-1224 και τ. 138 στ. 1013-1076, 1335-1382)· COTELERIUS, ό.π. τ. II σ. 492-514, τ. III σ. 473-494· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Δ' σ. 497-579. Πρβλ. Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, «Θεοδώρου του Βαλσαμώνος, *Μελέτη χάριν τῶν*

Στον Σιναϊτικό κώδικα αριθ. 1117 (482), στα φύλλα 241r-248v, περιέχεται ένα ανώνυμο υπόμνημα για θέματα κανονικού δικαίου, από το οποίο έχει μέχρι σήμερα εκδοθεί μόνον ένα μέρος που αφορά στο ένδικο μέσο της έφεσης κατά αποφάσεων του πατριάρχη.⁴⁷³ Πρόκειται για ένα χειρόγραφο που διασώζει μία ανώνυμη επεξεργασία του ερμηνευτικού υπομνήματος του Βαλσαμώνος, η ταύτιση του συγγραφέα της οποίας προσκρούει σε πολλές δυσκολίες (βλ. πιο κάτω 5.7.12). Για το συγκεκριμένο πάντως έργο υποστηρίζεται με βασιμότητα, ότι συνετάγη από τον Ιωάννη Κασταμονίτη (βλ. πιο πάνω 5.7.7).⁴⁷⁴

5.7.9. Οι κανονολόγοι του 12ου αιώνα. Α'. Ιωάννης Ζωναράς. Στον τομέα της ερμηνευτικής φιλολογίας, αλλά και γενικότερα του εκκλησιαστικού δικαίου, δεσπόζουν τρία ονόματα: Ιωάννης Ζωναράς, Αλέξιος Αριστηνός και Θεόδωρος Βαλσαμών.⁴⁷⁵ Και οι τρεις έζησαν τον 12ο αιώνα. Οι δύο πρώτοι υπήρξαν περίπου σύγχρονοι. Από άποψη μεν ηλικίας προηγείται ο Ζωναράς, αλλά ο Αριστηνός ανέπτυξε τη συγγραφική του δραστηριότητα πριν από εκείνον, έτσι ώστε το έργο του είναι παλαιότερο.

Ο Ιωάννης Ζωναράς, του οποίου ο βίος αρχίζει στα τέλη του 11ου αιώνα και τελειώνει μετά τα μέσα του 12ου, κατέλαβε ανώτατες θέσεις στην κρατική ιεραρχία. Ως «μέγας δρουγγάριος της βίγλας» υπήρξε αρχηγός της σωματοφυλακής του αυτοκράτορα και πρόεδρος ενός ανώτατου δικαστηρίου, και ως «πρωτασηκρήτης» διετέλεσε διευθυντής της αυτοκρατορικής γραμματείας. Προς το τέλος της ζωής του έγινε μοναχός στη μονή της Αγίας Γλυκερίας σε νησί της Προποντίδας (κοντά στην Κωνσταντινούπολη) και αφιερώθηκε στο συγγραφικό του έργο, που δεν περιορίζεται σε κείμενα νομικά, γιατί περιλαμβάνει επίσης την «Επιτομή ιστοριών», που καλύπτει την πολιτική ιστορία από τους πρωτοπλάστους μέχρι το έτος 1118, καθώς και έργα θεολογικά με κύριο

δύο όφφικίων, τοῦ τε χαρτοφύλακος καὶ τοῦ πρωτεκδίκου. Ερμηνευτικό πόνημα ἢ σώρευση διεκδικήσεων;» *Κατευόδιον* σ. 39-63.

473. Έκδοση: DARROUZÈS, *Documents* κ.λπ. (ό.π.) σ. 332-339 (πρβλ. και σ. 75-85). Πρβλ. επίσης ο ΙΔΙΟΣ, «Fragments d'un commentaire canonique anonyme (fin XIIe-début XIIIe siècle)», *REB* 24 (1966) 25-39.

474. Βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Ιωάννης Κασταμονίτης* κ.λπ. (ό.π. σημ. 446) σ. 300-303.

475. Βλ. και για τους τρεις το περιεχόμενο του τόμου *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, καθώς και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ / ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Διατάξεις» κ.λπ. (ό.π. σημ. 138).

χαρακτήρα αγιολογικό, ομιλητικό ή λειτουργικό, που παραμένουν εν μέρει ανέκδοτα.⁴⁷⁶

Από τα προϊόντα της συγγραφικής δραστηριότητας του Ζωναρά ιδιαίτερα ενδιαφέρει τη νομική επιστήμη το μεγάλο ερμηνευτικό του έργο στους ιερούς κανόνες, δηλαδή στους κανόνες των Αποστόλων, των συνόδων (οικουμενικών και τοπικών) και των Πατέρων. Το έργο αυτό, όπως προκύπτει από το σχόλιο στον καν. 7 της Συνόδου της Νεοκαισαρείας, ολοκληρώθηκε μάλλον μετά το 1159, δηλαδή τον χρόνο της σύναψης δεύτερου γάμου από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνό.⁴⁷⁷

Σύμφωνα με πληροφορία του ίδιου του Ζωναρά στο προοίμιο των σχολίων του στους αποστολικούς κανόνες, η πρωτοβουλία της συγγραφής του έργου δεν προήλθε από αυτόν, αλλά υπήρξε το αποτέλεσμα παρακλήσεων κάποιων, στους οποίους προφανώς όφειλε υπακοή: *Διὰ ταυτά μοι ἐγχειρητέον τῷ ἔργῳ, ὡς εἰς ὠφέλειαν ἴσως ἔσομένη πολλοῖς (...) μὴ τις δέ μου καταγνοίη προπέτειαν· οὐ γὰρ ἀφ' ἑαυτοῦ τῷ πονήματι ἐγχειρῶ, ἀλλὰ παρακληθεὶς ὑπέκνησα, καὶ τῷ πόνῳ δέδωκα ἑμαυτόν, ἵνα μὴ δι' ἀνηκοΐαν κατακριθῶ.*⁴⁷⁸ Πέρα όμως από την υπόνοια, ότι ίσως πρόκειται εδώ για έναν κοινό τόπο χωρίς ιδιαίτερη ιστορική αξία, πάντως η είδηση δεν επιτρέπει τη συναγωγή κανενός συμπεράσματος ως προς τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες αποφάσισε ο Ζωναράς την ερμηνευτική επεξεργασία των κανόνων, σε αντίθεση προς τις σαφείς πληροφορίες που παρέχει ο Βαλσαμών στο προοίμιο των δικών του σχολίων.

Το ερμηνευτικό αυτό υπόμνημα είναι αναλυτικό, πολύ πιο εκτεταμένο από το λίγο προγενέστερο ανάλογο έργο του Αριστηνού, που φαίνεται να ήταν γνωστό στον Ζωναρά,⁴⁷⁹ αλλά συντομότερο από την αντίστοιχη ερμηνεία του Βαλσαμώνος, με ευρύτατη αναφορά σε άλλες (νομικές και μη) εκκλησιαστικές πηγές. Η προσφυγή, αντιθέτως, στις πηγές του κοσμικού δικαίου είναι μάλλον περιορισμένη, ιδίως μάλιστα αν συγκρι-

476. Για το ιστοριογραφικό έργο του Ζωναρά βλ. HUNGER, *Literatur* τ. Ι σ. 416-419 (= τ. Β' σ. 246-250), όπου και η σχετική βιβλιογραφία, και για το θεολογικό BECK, *Kirche* σ. 656.

477. «(...) ἡμῖν δὲ καὶ πατριάρχης ὄφθη, καὶ μητροπολίται διάφοροι, συνεσιώμενοι δευτερογαμήσαντι βασιλεῖ» (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Γ' σ. 80₂₉₋₃₁).

478. ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Β' σ. 1 επ.

479. Πρβλ. τις ομοιότητες στην ερμηνεία των Ζωναρά και Αριστηνού στους κανόνες 4 και 5 της Συνόδου της Νεοκαισαρείας (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Γ' σ. 75-78).

θεί με το ερμηνευτικό έργο του Βαλσαμώνος. Η διαφορά δε δεν είναι μόνον ποσοτική, αλλά και ποιοτική, γιατί ο Ζωναράς παραθέτει χωρία των *Βασιλικών* μόνον⁴⁸⁰ (οι συγκεκριμένες παραπομπές είναι πολύ σπάνιες· συνήθως κάνει χρήση σε ενικό ή πληθυντικό αριθμό του όρου «ο πολιτικός νόμος») και μάλιστα ελάχιστες φορές αυτούσια. Είναι πολύ πιθανό, ότι η παράθεση αυτή έγινε από μνήμης και ότι ο Ζωναράς δεν είχε στη διάθεσή του το πλήρες κείμενο των *Βασιλικών*.⁴⁸¹ Παρά το γεγονός, ότι στο έργο του έχουν το προβάδισμα οι εκκλησιαστικές πηγές απέναντι στις κοσμικές – πράγμα που δεν παραλείπει να επισημάνει ο Βαλσαμών⁴⁸² –, πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο, ότι ο Ζωναράς είχε νομική παιδεία που γίνεται καταφανής στην ακολουθούμενη από αυτόν ερμηνευτική μέθοδο.

Το συγγραφικό έργο του Ζωναρά έχει πλούσια χειρόγραφη παράδοση, άλλοτε κοινή με το αντίστοιχο έργο του Βαλσαμώνος, και άλλοτε ιδιαίτερη. Στους κώδικες της πρώτης κατηγορίας εμφανίζεται κάποτε σύγχυση ως προς την προέλευση ορισμένων σχολίων, αν δηλαδή πρόκειται για σχόλια του Ζωναρά ή του Βαλσαμώνος. Η σύγχυση αυτή οφείλεται στο γεγονός, ότι μερικές φορές ο Βαλσαμών υιοθετεί και επαναλαμβάνει σχόλια του Ζωναρά ή μεγάλα αποσπάσματα από αυτά, τα οποία συμπληρώνει με δικές του παρατηρήσεις περισσότερο εξειδικευμένου νομικού περιεχομένου ή με την προσθήκη νεότερων πηγών.⁴⁸³ Το έργο του Ζωναρά που, όπως είδαμε (5.7.8), περιλαμβάνει εκτός από τα σχόλια στους κανόνες και δύο μικρές πραγματείες, επηρέασε αποφασιστικά τους μεταγενέστερους ερμηνευτές των κανόνων, ιδίως τον Θεό-

480. Βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ / ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Διατάξεις» κ.λπ. (ό.π. σημ. 138).

481. Βλ. P. E. PIELER, „Johannes Zonaras als Kanonist“, *To Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα* σ. 601-620 (618 και σημ. 69).

482. Ο Βαλσαμών, σχολιάζοντας έναν κανόνα του Μ. Αθανασίου, μολονότι εξάγει το βάθος της ερμηνείας του Ζωναρά, τονίζει ότι στο επίκεντρο της ερμηνείας του τελευταίου βρίσκεται η εξήγηση των γραφικών χωρίων, ενώ στη δική του επικρατεί η νομική ανάλυση (ΠΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Δ' σ. 76 επ.: βλ. το κείμενο πιο κάτω 5.7.11). Πρβλ. και BECK, *Nomos* σ. 7 σημ. 8.

483. Βλ. π.χ. τα σχόλια στον καν. 21 της Συνόδου της Σαρδικής (ΠΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Γ' σ. 282 επ.). Για τον λόγο αυτό σε αρκετά χειρόγραφα παρατίθεται ως ερμηνεία του Βαλσαμώνος μόνο το μέρος εκείνο των σχολίων, στο οποίο αυτός διαφοροποιείται από τον Ζωναρά. Παράδειγμα τέτοιου χειρογράφου αποτελεί ο Codex Vaticanus graecus 1661.

δωρο Βαλσαμώνα, και γενικότερα τη φιλολογία του κανονικού δικαίου.⁴⁸⁴ Η ερμηνεία στους κανόνες έχει μεταφραστεί και στα παλαιουσλαβικά.

5.7.10. Οι κανονολόγοι του 12ου αιώνα. Β'. Αλέξιος Αριστηνός. Ο Αριστηνός σταδιοδρόμησε μέσα στον εκκλησιαστικό χώρο. Έχοντας τον βαθμό του διακόνου κατέλαβε στη Μεγάλη Εκκλησία τα αξιώματα του ιερομνήμονος, του νομοφύλακος, του πρωτεκδίκου, του ορφανοτρόφου και, τέλος, του μεγάλου οικονόμου, αλλά και του δικαιοδότη (που είναι αξίωμα κοσμικό).⁴⁸⁵ Μαρτυρείται η παρουσία του σε σύνοδο του έτους 1166, άρα ο χρόνος του θανάτου πρέπει να τοποθετηθεί αργότερα. Τη φήμη του οφείλει στα σχόλιά του στους κανόνες. Μολονότι μεταγενέστερος του Ζωναρά, έγραψε το ερμηνευτικό του έργο πριν από εκείνον. Όπως αναφέρεται στην επικεφαλίδα του έργου αυτού,⁴⁸⁶ η συγγραφή έγινε ύστερα από σύσταση του αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνού (1118-1143), μάλλον περί τα μέσα της βασιλείας του, δηλαδή γύρω στα 1130.

Η ερμηνεία, συνεπώς, του Αριστηνού είναι η παλαιότερη από όσες γραφθηκαν τον 12ο αιώνα, συγχρόνως όμως και η συντομότερη σε σύγκριση με τα αντίστοιχα έργα των Ζωναρά και Βαλσαμώνος. Οι παραπομπές σε κείμενα του κοσμικού δικαίου, ιδίως μάλιστα η παράθεση χωριών, είναι εξαιρετικά σπάνια.⁴⁸⁷ Ως βάση χρησιμοποιήθηκε το κείμενο των κανόνων όχι στην πλήρη μορφή που είχε στο *Σύνταγμα των κανόνων*, αλλά στη

484. Εκδόσεις: BEVEREGIUS τ. Ι σ. 1-680, τ. ΙΙ σ. 1-188 (= PG τ. 137 στ. 35-1498 και τ. 138 στ. 9-938· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Β' - Δ' (μετά από κάθε ερμηνεύσιμο κανόνα). Πρβλ. και ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Εκδόσεις* σ. 51-68.

485. Βλ. τα σχόλια του Βαλσαμώνος στους κανόνες 6 των Αποστόλων και 37 της Πενθέκτης Συνόδου (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Β' σ. 9 και 389, αντιστοίχως). Πρβλ. και όσα αναφέρει ο Θεόδωρος Πρόδρομος στον έπαινό του για τον Αριστηνό (PG τ. 133 στ. 1031-1047), καθώς και W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos. Historische Gedichte*, Wien 1974, σ. 466 επ.

486. «*Νομοκάνονον σὺν θεῷ περιέχον σνοποτικῶς ὅλους τοὺς κανόνας τῶν ἁγίων καὶ οἰκουμενικῶν ἑπτὰ συνόδων, καὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων, καὶ τοῦ μεγάλου Βασιλείου, καὶ ἐτέρων θεοφόρων πατέρων ἐρμηνευθὲν προτροπῇ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κῆρ Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ παρὰ τοῦ λογιωτάτου διακόνου τῆς τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας καὶ νομοφύλακος κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Ἀριστηνοῦ.*»

487. Τη μοναδική ίσως εξαίρεση αποτελεί το σχόλιο στον καν. 93 της Πενθέκτης Συνόδου, όπου παρατίθεται (με ρητή παραπομπή) η ιουστινιάνεια Νεαρά 117.11 (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Β' σ. 527).

συντομευμένη διατύπωση της *Συνόψεως κανόνων*, και ειδικότερα μία διατύπωση που υπήρξε το προϊόν επεξεργασίας περί τα τέλη του 11ου αιώνα (βλ. πιο πάνω 5.7.5).

Ο Αριστηνός σχολίασε τους κανόνες των Αποστόλων και των οικουμενικών και τοπικών συνόδων, καθώς και τους 85 κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου που περιέχονται στις τρεις κανονικές επιστολές του προς τον επίσκοπο Ικονίου Αμφιλόχιο. Άλλα συμπληρωματικά χωρία σε κανόνες κυρίως των Πατέρων ή σε άλλα κανονικά κείμενα, τα οποία στη χειρόγραφο παράδοση ή στις εκδόσεις αποδίδονται στον Αριστηνό, δεν προέρχονται από αυτόν, αλλά αποτελούν μέρος της *Συνόψεως* στο τελευταίο εξελικτικό της στάδιο. Ειδικότερα, η έκδοση του ερμηνευτικού υπομνήματος του Αριστηνού συνοδεύεται από μία συλλογή κανονικών κειμένων, χαρακτηριζόμενη ως «παράρτημα» υπό την επικεφαλίδα *Σύνοψις τῶν ἱερῶν κανόνων*, που δεν προέρχεται, βεβαίως, από εκείνον. Η συλλογή αυτή περιέχει 32 κείμενα, κυρίως τους πατερικούς κανόνες που δεν σχολίασε ο Αριστηνός σε συνοπτική διατύπωση, αλλά και μερικά άλλα ποικίλης προέλευσης.⁴⁸⁸

Η χειρόγραφη παράδοση του ερμηνευτικού έργου του Αριστηνού είναι σημαντική σε έκταση (έχουν μέχρι σήμερα επισημανθεί 35 περίπου κώδικες από τους 12ο-17ο αιώνες), αλλά όχι ομοιόμορφη. Πάντως τα σχόλια του δεν εμφανίζονται ποτέ (με εξαίρεση τα αποσπάσματα σε κώδικες με ποικίλο κανονικό περιεχόμενο) μαζί με εκείνα των Ζωναρά και Βαλαμώνος – αρχή που δεν τηρήθηκε από τους νεότερους εκδότες, οι οποίοι ανέμειξαν αυθεντικό κείμενο των κανόνων και Σύνοψη με τα σχόλια και των τριών ερμηνευτών.⁴⁸⁹ Το έργο του Αριστηνού έχει μεταφραστεί στα παλαιοσλαβικά και στα ρουμανικά.

488. Έκδοση: BEVEREGIUS τ. II μετά τη σ. 188 χωρίς αρίθμηση σελίδων (= ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Δ' σ. 393-416). Τα περιεχόμενα στη συλλογή κείμενα ταίτισε και περιέγραψε με ακρίβεια ο Μητροπολίτης Σουηδίας ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, «Το 'παράρτημα' της ερμηνείας Αλεξίου του Αριστηνού», *Κληρονομία* 34 (2002 [2004])175-187 = ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Εκδόσεις* σ. 196-213.

489. Εκδόσεις: BEVEREGIUS τ. I σ. 1-680, τ. II σ. 1-188 (= PG τ. 137 σ. 35-1498 και τ. 138 σ. 9-937· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Β'-Δ', μετά από κάθε ερμηνευόμενο κανόνα). Κριτική έκδοση των σχολίων του Αριστηνού ετοιμάζουν οι L. BURGMANN, Ελ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ και Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ. Βιβλιογραφία: MORTREUIL, *Histoire* τ. III σ. 412-416· BECK, *Kirche* σ. 657· VAN DER WAL / LOKIN σ. 108· ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Εκδόσεις* σ. 185-196. Πρβλ. επίσης και τη βιβλιογραφία σχετικά με τη *Σύνοψη κανόνων* (4.6.4 και 5.7.5).

5.7.11. Οι κανονολόγοι του 12ου αιώνα. Γ'. Θεόδωρος ο Βαλασαμών.

Πρόκειται για μία από τις σημαντικότερες εκκλησιαστικές προσωπικότητες του 12ου αιώνα. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη προς το τέλος της δεκαετίας 1130-1140. Εντάχθηκε ενωρίς στον κλήρο. Ως διάκονος της Μεγάλης Εκκλησίας περιβλήθηκε τα αξιώματα του νομοφύλακος και του χαρτοφύλακος, καθώς και του πρώτου των Βλαχερνών. Λίγο μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α' Κομνηνού (Σεπτέμβριος 1180), πιθανώς στην αρχή της βασιλείας του Ισαακίου Β' Αγγέλου (1185-1195), που έτρεφε μεγάλη εκτίμηση για την επιστημονική κατάρτιση και τις ικανότητές του, κατέλαβε ο Βαλασαμών τον πατριαρχικό θρόνο της Αντιοχείας,⁴⁹⁰ χωρίς ωστόσο να μπορέσει ποτέ να εγκατασταθεί στην έδρα του λόγω της κατοχής της από τους Λατίνους. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του πέρασε στη μονή των Ζιτών, της οποίας δεν μας είναι γνωστή η ακριβής θέση (ίσως βρισκόταν στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης). Δεν είναι βέβαιο, τότε ακριβώς πέθανε. Πάντως μετά το 1195 (ίσως το 1198) ζούσε ακόμη.

Το συγγραφικό έργο του Βαλασαμώνος είναι πολύ εκτεταμένο και περιλαμβάνει κυρίως κείμενα νομικά. Πρωτεύουσα θέση κατέχει το ερμηνευτικό του υπόμνημα στον *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους* και στους κανόνες. Ο *Νομοκάνονας* υπεβλήθη σε ερμηνευτική επεξεργασία ύστερα από κοινή εντολή του αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνού και του πατριάρχη Μιχαήλ Γ' κάτω από τις συνθήκες που εκτέθηκαν πιο πάνω (5.3.7). Ο Βαλασαμών επετέλεσε το έργο που του ανατέθηκε με βάση την «έκδοση» του *Νομοκάνονα* που είχε συντελεσθεί στα τέλη του 11ου αιώνα (βλ. πιο πάνω 5.7.3) και το ολοκλήρωσε πολύ γρήγορα. Ίσως όλος ο σχολιασμός του *Νομοκάνονα* άρχισε και τέλειωσε μέσα στο έτος 1177.⁴⁹¹ Ακολούθησε ο σχολιασμός των κανόνων (Αποστόλων, συνόδων και Πατέρων), κατά τον οποίο φαίνεται ότι προηγήθηκαν οι μεγάλες ομάδες, όπως οι κανόνες

490. Κατά τον V. ΤΙΤΙΧΟΓΛΟΥ, „Zur Genese der Kommentare des Theodoros Balsamon. Mit einem Exkurs über die unbekanntenen Kommentare des Sinaiticus gr. 1117“, *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα* σ. 483-532 (489), η ανάδειξή του σε πατριάρχη Αντιοχείας πραγματοποιήθηκε ενωρίτερα, επί του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Θεοδοσίου Βοραδιώτη (1179-1183), που δεν διατηρούσε αγαθές σχέσεις με τον Βαλασαμώνα, ώστε με τον εύσχημο αυτόν τρόπο να τον απομακρύνει από τις υποθέσεις της Μεγάλης Εκκλησίας. Βλ. τις διάφορες απόψεις για τη χρονολόγηση της πατριαρχίας του Βαλασαμώνος στον ΠΙΤΣΑΚΗ, *Το κάλυμα γάμου κ.λπ.* (ό.π. σμμ. 286) σ. 346 σμμ. 84.

491. Βλ. SCHMINCK, „Zur Entwicklung“ κ.λπ. (ό.π. σμμ. 368) σ. 584 σμμ. 171.

Τρούλλου και Καρχηδόνας. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από τις εσωτερικές παραπομπές μέσα στο έργο. Φαίνεται ότι αυτό το στάδιο της εργασίας έφθασε σε μία πρώτη ολοκληρωμένη μορφή πριν από τον θάνατο του Μανουήλ.⁴⁹²

Δεν έπαψε όμως και μετά το χρονικό αυτό σημείο ο Βαλσαμών, ίσως και μέχρι τον θάνατό του, να συμπληρώνει το έργο του. Η συνεχής συμπλήρωση φαίνεται στη χειρόγραφη παράδοση, γιατί υπάρχουν κώδικες (αντιγραμμένοι προφανώς από ενδιάμεσες μορφές) που δεν περιέχουν το τελικό κείμενο. Με τη διαδικασία αυτή εξηγείται το φαινόμενο, ότι έχει λάβει υπόψη του στη σύνταξη των σχολίων του και μεταγενέστερες αυτοκρατορικές Νεαρές ή πατριαρχικές πράξεις. Η τελευταία Νεαρά βέβαιης χρονολογίας που αναφέρει είναι μία του Ισαακίου Β' που εκδόθηκε μετά τον Απριλίο 1193, η δε τελευταία πατριαρχική πράξη είναι του Νικήτα Β' της 17 Σεπτεμβρίου 1186. Τις προσθήκες αυτές, με τις οποίες όχι σπάνια μετέβαλλε την αρχική γνώμη του⁴⁹³ ή βελτίωνε την επιχειρηματολογία του,⁴⁹⁴ καταχώριζε ο Βαλσαμών στο περιθώριο του κειμένου του, που απετελείτο από δύο τόμους, με τους κανόνες της Συνόδου της Αγκύρας στην αρχή του δεύτερου τόμου. Αυτές τις παρατηρήσεις χαρακτήριζε ως «τα εκτός» προς διάκριση από «τα εντός» (ενν. του κειμένου), που αποτελούσαν την αρχική διατύπωση του ερμηνευτικού του υπομνήματος.⁴⁹⁵ Κατά την αντιγραφή των χειρογράφων ενσωματώθηκαν συχνά από τους αντιγραφείς αυτές οι σημειώσεις του περιθωρίου ως «ετέρα ερμηνεία» στο κείμενο, και μάλιστα όχι πάντοτε στη σωστή θέση. Έτσι υπάρχουν στη (για τον λόγο αυτό αρκετά συγκεχυμένη) χειρόγραφη παράδοση τρεις βασικοί τύποι κωδίκων, που ανταποκρίνονται στα τρία εξελικτικά στάδια του κειμένου: α) αρχικό κείμενο, β) κείμενο με (ποικίλλουσες σε αριθμό) προσθήκες στο περιθώριο και γ) κείμενο με ενσωματωμένες τις προσθήκες μέσα σε αυτό.⁴⁹⁶

492. ΤΙΦΤΙΧΟΓΛΟΥ, „Zur Genese“ κ.λπ. (ό.π.) σ. 494. Κατά τον SCHMINCK, „Zur Entwicklung“ κ.λπ. σ. 584 σημ. 171, μετά τον θάνατο του πατριάρχη Μιχαήλ Γ' (Μάρτιος 1178) προχώρησε το έργο με δυσκολία.

493. Βλ. π.χ. τα σχόλια στον καν. 17 των Αποστόλων (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ τ. Β' σ. 23 επ.).

494. Βλ. π.χ. τα σχόλια στον καν. 31 των Αποστόλων (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ τ. Β' σ. 41 επ.).

495. Βλ. π.χ. τα σχόλια στον καν. 19 της Συνόδου της Σαρδικής (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ τ. Γ' σ. 277,21).

496. Βλ. σχετικά ΤΙΦΤΙΧΟΓΛΟΥ, „Zur Genese“ κ.λπ. (ό.π.) σ. 483 επ.

Κατά την εκπόνηση του ερμηνευτικού του έργου⁴⁹⁷ χρησιμοποίησε ο Βαλσαμών μεγάλο αριθμό πηγών. Για τις ιουστινιάνειες Νεαρές, όπως προκύπτει από τον διπλό τρόπο παραπομπής στα σχόλια του *Νομοκάνονα*, έκανε χρήση τόσο της επιτετημένης μορφής τους στην *Collectio tripartita* (βλ. πιο πάνω 4.6.7) όσο και του πλήρους κειμένου από τη *Συλλογή των 168 Νεαρών*. Είχε επίσης στη διάθεσή του ολόκληρο το κείμενο των *Βασιλικών* – τουλάχιστον στη διάρκεια της υπηρεσίας του στο Χαροφυλακείο. Η άποψη ότι άντλησε τα σχετικά χωρία από τη *Μεγάλη Σύνοψη*⁴⁹⁸ δεν μπορεί να ευσταθήσει, επειδή τα σχόλιά του περιέχουν υπαινιγμούς για τη χρήση χειρογράφου των *Βασιλικών*⁴⁹⁹ και γιατί στο έργο του παρατίθενται και αποσπάσματά τους που δεν έχουν περιληφθεί στη *Σύνοψη*. Οι αναφορές του στην κωδικοποίηση συνοδεύονται συνήθως από παραπομπές κατά βιβλίο, τίτλο και κεφάλαιο, που κατά κανόνα είναι ορθές, όπως είναι ορθές – με ελάχιστες εξαιρέσεις – και οι σημειώσεις του για το αν έχουν περιληφθεί στα *Βασιλικά* οι επί μέρους Νεαρές. Τα σποραδικά «λάθη» του προβάλλονται, μεταξύ άλλων, ως επιχείρημα για την ύπαρξη δύο κειμένων της κωδικοποίησης του 9ου/11ου αιώνα (βλ. πιο πάνω 5.3.6).

Ιδιαίτερα πολύτιμη υπήρξε η συμβολή του Βαλσαμώνος στη διαμόρφωση της χειρόγραφης παράδοσης των μεταϊουστινιάνειων Νεαρών και των πατριαρχικών πράξεων. Στο ερμηνευτικό του έργο απαντά πλήθος από αναφορές στα κείμενα αυτά με τη μορφή είτε της απλής μνείας είτε της περιλήψης είτε και της αυτούσιας ολικής ή μερικής καταχώρισης. Μεγάλος αριθμός από τα έγγραφα αυτά έχουν περιοσθεί μόνο χάρη στην παράθεσή τους από τον Βαλσαμόνα, που με την ιδιότητα του χαροφύλακος είχε ακώλυτη πρόσβαση στα αρχεία. Συγκεκριμένα από τις 93 μεταϊουστινιάνειες Νεαρές (ειδικότερα: μία του Ηρακλείου, 40 του Λέοντος ζ', τρεις του

497. Εκδόσεις: α) *Νομοκάνων*: ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Α' σ. 5-335 = *PG* τ. 104 στ. 976-1217. β) *Κανόνες*: BEVEREGIUS τ. I σ. 1-680, τ. II σ. 1-188 = *PG* τ. 137 στ. 35-1498 και τ. 138 στ. 9-937· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Β' - Δ' (μετά από κάθε ερμηνευόμενο κανόνα). Πρβλ. και ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Εκδόσεις* σ. 71-97.

498. KARAYANNOPULOS / WEISS, ό.π. (1.4.2 αριθ. 23) σ. 132.

499. Βλ. το σχόλιο στο κεφ. 2.1 του *Νομοκάνονα*: «(...) ἔξωθεν δὲ τοῦ αὐτοῦ κεφ. φησὶν ὁ Παλαιὸς ταῦτα ρητῶς» (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Α' σ. 99²⁷⁻²⁸). Με το «ἔξωθεν» δηλώνεται χειρόγραφο των *Βασιλικών* με τα σχόλια στο περιθώριο, και μάλιστα με διάκριση των παλαιών από τα νέα σχόλια. Παρόμοια διατύπωση απαντά και σε άλλα κείμενα του Βαλσαμώνος. Βλ. ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Δ' σ. 479¹⁴⁻¹⁵ και 512²³.

Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου, μία του Νικηφόρου Β' Φωκά, μία του Βασιλείου Β', μία του Κωνσταντίνου Η', μία του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου, μία του Ισαακίου Α', μία του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, 14 του Αλεξίου Α' Κομνηνού, 23 του Μανουήλ Α', τρεις του Αλεξίου Β' και τρεις του Ισαακίου Β'), τις οποίες αναφέρει, των 27 το κείμενο μόνον από αυτόν είναι γνωστό. Ανάλογο φαινόμενο – αλλά σε κάπως μικρότερη έκταση – παρατηρείται και στον τομέα των πατριαρχικών πράξεων.

Η μέθοδος που ακολουθεί ο Βαλσαμών στην ερμηνεία των κανόνων είναι κατ' αρχήν (κατά συνέχιση της παράδοσης των νομοδιδασκάλων της ιουστινιάνειας εποχής) εξηγητική: απόδοση του κειμένου σε παράφραση, ερμηνεία των δυσνόητων εννοιών, αναφορά του λόγου που οδήγησε στη θέσπιση της διάταξης, καθώς και του σχετικού ιστορικού πλαισίου, συσχετισμός όμοιων ή συναφών κανόνων, επισήμανση αντιθέσεων προς μεταγενέστερες κανονικές ή πολιτειακές διατάξεις – ιδίως με βάση την ακολουθούμενη στην εποχή του πρακτική. Ο Βαλσαμών κατά τη σύνταξη των σχολίων του ανέτρεξε, όπως αναφέρθηκε ήδη πιο πάνω, στο αντίστοιχο έργο του Ζωναρά, από τον οποίο τηρεί όμως κάποιες αποστάσεις. Δεν μπορεί βεβαίως να γίνει λόγος για αντιγραφή, ούτε καν για εξάρτηση, γιατί ο τρόπος εργασίας των δύο αυτών νομικών είναι τελείως διαφορετικός, όπως και ο ίδιος ο Βαλσαμών επισημαίνει: (...) *ὁ ὑπερφύεστατος ἐκείνος Ζωναρᾶς σοφῶς καὶ ὑπερδεξίως, καὶ ὡς οὐκ ἂν τις εἴποι κρειττόνως, ἠρμήνευσε· καὶ διὰ τοῦτο περιττὸν ἡμῖν ἔδοξε γράψαι τι περὶ ταύτης. (...). Ἡμῖν δὲ οὐκ ἐμέλησεν ὄλως ἐν τῇ παρούσῃ ἐξηγήσει συνθήκης ῥητορικῆς, ἢ εὐπειίας λέξεων, ἢ ῥημάτων γραφικῶν ἐρμηνείας, ἀλλὰ κανονικῆς καὶ νομικῆς διδασκαλίας, καὶ ἐρμηνείας τῶν δοκούντων ἐναντιοφανῶν νόμων τε καὶ κανόνων, τὰ λοιπὰ παραδραμοῦσιν, ὡς μὴ τοῦ παρόντος ὄντα καιροῦ. Ὁ γοῦν θέλων εὐρεῖν τὴν ἐρμηνείαν καὶ τὴν σαφήνειαν τῶν ἀποστολικῶν ῥημάτων, ἢ καὶ τῶν ἄλλων γραφικῶν, ἐντυγχανέτω τῷ Ζωναρᾷ, ἢ καὶ τοῖς ἄλλοις ἐξηγηταῖς αὐτῶν.*⁵⁰⁰

Το έργο του Βαλσαμώνος που περιλαμβάνει επίσης, πέρα από τη σύνταξη διαφόρων συνοδικών αποφάσεων κατά την εποχή που ήταν χαροτοφύλαξ, και τον σχολιασμό απαντήσεων που δόθηκαν σε ερωτήματα

500. Σχόλιο στην κανονική επιστολή προς Αμμούν του Μεγάλου Αθανασίου (ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Δ' σ. 76₁₂₋₁₃ και 77₁₂₋₂₀).

μοναχών επί του πατριάρχη Νικολάου Γ',⁵⁰¹ αποκρίσεις, μικρές πραγματείες (βλ. πιο πάνω 5.7.7-8), καθώς και διάφορα θεολογικά και φιλολογικά⁵⁰² κείμενα, επηρέασαν σημαντικά τους μεταγενέστερους νομικούς, ιδίως μάλιστα όσους ασχολήθηκαν με το δίκαιο της Εκκλησίας.⁵⁰³ Το *Αυξημένον Πρόχειρον* (βλ. πιο κάτω 6.3.2) περιέλαβε αντούσια πολυάριθμα αποσπάσματα από το έργο του. Το ίδιο έκαναν οι Ματθαίος Βλάσταρης στο *Σύνταγμα κατά στοιχείον* (βλ. πιο κάτω 6.4.2) και Μανουήλ Μαλαξός στον *Νομοκάνονά* του – ένα έργο που είχε τεράστια διάδοση στη μεταβυζαντινή περίοδο.⁵⁰⁴ Ακόμη και ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος χρησιμοποίησε ως πηγή τον Βαλασαμώνα τόσο στην *Εξάβιβλο* όσο και στην *Επιτομή κανόνων* (βλ. πιο κάτω 6.3.3 και 6.4.5). Επιδράσεις παρατηρούνται και στη σλαβική κανονική φιλολογία, στην οποία εισεχώρησε ο Βαλασαμών με μεταφράσεις είτε των δικών του έργων είτε των επηρεασμένων από αυτόν συγγραφέων, ιδίως του Βλάσταρη. Η ακτινοβολία του έργου του στηρίζεται στη γενική του αναγνώριση ως βαθύτατου γνώστη τόσο του κοσμικού όσο και του εκκλησιαστικού δικαίου της εποχής του. Δεν πρέπει ωστόσο να παρασιωπηθεί, ότι έχουν διατυπωθεί και επικρίσεις εναντίον

501. Βλ. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 977 [982]. Έκδοση: BEVEREGIUS, ό.π. μεταξύ τ. Π.1 και Π.2 (μη αριθμημένα φύλλα) (= *PG* τ. 138 στ. 937-950)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Δ' σ. 417-426.

502. Χαρακτηριστικό δείγμα είναι τα επιγράμματά του, από τα οποία όμως κάποτε συνάγονται και νομικές πληροφορίες. Έκδοση: K. HORN, „Die Epigramme des Theodoros Balsamon“, *Wiener Studien* 25 (1903) 165-217 (το κείμενο στις σ. 178-204). Πρβλ. HUNGER, *Literatur* τ. II σ. 171 (= τ. Β' σ. 596 επ.).

503. Ανάλυση του νομικού έργου του Βαλασαμώνος βλ. στον G. P. STEVENS, *De Theodoro Balsamone. Analysis operum ac mentis iuridicae*. [Corona Lateranensis, 16.] Roma 1969. Βλ. επίσης MORTREUIL, *Histoire* τ. III σ. 432-446· VAN DER WAL / LOKIN σ. 109-111· D. SIMON, „Balsamon zum Gewohnheitsrecht“, *Σχόλια. Studia...D. Holwerda oblata* (Groningen 1985) 119-133· B. H. STOLTE, „Balsamon and the Basilica“, *SG* III (ό.π. σημ. 2) σ. 115-125, καθώς και όλες τις μελέτες του τόμου *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα* που αναφέρονται στον Βαλασαμώνα, ειδικότερα δε: H. HUNGER, „Kanonistenrhetorik im Bereich des Patriarchats am Beispiel des Theodoros Balsamon“ (σ. 37-59), Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Η έκταση της εξουσίας ενός υπερόριου πατριάρχη: Ο πατριάρχης Αντιοχείας στην Κωνσταντινούπολη τον 12ο αιώνα» (σ. 91-139) και J. MEYENDORFF, „Balsamon, the Empire and the Barbarians“ (σ. 533-542).

504. Βλ. προχείρως ΑΝ. ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ / Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ / ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Μανουήλ Μαλαξού Νομοκάνων», *ΕΚΕΙΕΔ* 16-17 (1969-1970 [1972]) 1-39.

του, γιατί μερικές φορές οι λύσεις που έδινε στα νομικά ερωτήματα που του έθεταν υπαγορεύονταν από σκέψεις σκοπιμότητας.⁵⁰⁵

5.7.12. Οι κανονολόγοι του 12ου αιώνα. Δ'. Ο Ανώνυμος του Σιναϊτικού κώδικα 1117. Λίγο μετά τη συμπλήρωση της αρχικής του μορφής, αποτέλεσε το ερμηνευτικό έργο του Βαλσαμώνος αντικείμενο περαιτέρω επεξεργασίας, αλλά και κριτικής, από έναν άλλο σύγχρονό του, οπωσδήποτε όμως νεότερο κανονολόγο. Το προϊόν της εργασίας αυτού του νομικού σώζεται στα φύλλα 2-210 του Σιναϊτικού κώδικα 1117 (482), που είναι και το μοναδικό μέχρι σήμερα γνωστό χειρόγραφο της (codex unicus). Η επισημάνση του έργου αυτού, που λόγω της επιγραφής του πιστευόταν ότι εντάσσεται στη χειρόγραφη παράδοση του Βαλσαμώνος, αποτελεί μία από τις σημαντικές ανακαλύψεις των τελευταίων χρόνων στον τομέα της καθόλου ιστορίας του βυζαντινού δικαίου.

Από το έργο αυτό δεν προκύπτει κανένα στοιχείο για το πρόσωπο του συγγραφέα, πέρα από το ότι πρέπει να ήταν μέλος του κλήρου, όπως μαρτυρούν οι υπέρ της Εκκλησίας, της συνόδου και του κλήρου θέσεις του σε θέματα αμφισβητούμενα. Πιθανώς υπηρετούσε σε γραφείο που του εξασφάλιζε εύκολη πρόσβαση στο υλικό, το οποίο χρειαζόταν για την εκπόνηση του έργου του – ίσως στην αυτοκρατορική γραμματεία του ορφανοτροφείου,⁵⁰⁶ που αποτελείτο κυρίως από κληρικούς. Καταβάλλεται προσπάθεια να ταυτιστεί ο Ανώνυμος αυτός με τον μητροπολίτη Χαλκηδόνος Ιωάννη Κασταμονίτη, γνωστό κανονολόγο της ίδιας περιόδου, επειδή έργα του τελευταίου περιέχονται στο ίδιο χειρόγραφο.⁵⁰⁷ Οι διαφορές ωστόσο στο ύφος των συγκρινόμενων έργων επιβάλλουν την αντιμετώπιση αυτής της προσπάθειας με επιφυλάξεις.⁵⁰⁸

505. Πρβλ. A. FAILLER, «Une refutation de Balsamon par Nil Kabasilas», *REB* 32 (1974) 211-223, ΤΙΦΤΙΧΟΓΛΟΥ, „Zur Genese“ κ.λπ. (ό.π.) σ. 505 επ. και ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Δημήτριος ο Χοματιανός κατά Θεοδώρου του Βαλσαμών: Είναι γνήσια τα τέκνα από ιερολογημένη μνηστεία;» *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (Άρτα 1992) 345-353.

506. Αυτή η υπόθεση στηρίζεται στο ότι παραθέτει άγνωστες από άλλη πηγή αυτοκρατορικές πράξεις που αφορούν στο ορφανοτροφείο.

507. Βλ. DARROUZÈS, «Fragments» κ.λπ. (ό.π. σμ. 473) σ. 26· Ο ΙΔΙΟΣ, «Dossier sur le charisticariat», *Polychronion. Festschrift Fr. Dölger* (Heidelberg 1966) 150-165 (150)· ΚΑΤΣΑΡΟΣ, ό.π. (σμ. 446) σ. 300 επ.

508. Πρβλ. ΤΙΦΤΙΧΟΓΛΟΥ, „Zur Genese“ κ.λπ. (ό.π.) σ. 514.

Το έργο του Ανώνυμου περιλαμβάνει ερμηνεία τόσο του *Νομοκάνονα* σε 14 τίτλους (φύλλα 2r-67r) όσο και των κανόνων (φύλλα 67r-203v). Στην ερμηνεία του *Νομοκάνονα* έθεσε ο Ανώνυμος ως βάση το έργο του Βαλσαμώνος, το οποίο κατακερμάτισε, προσθέτοντας ένα πλήθος αποσπάσματα από τις πηγές του δικαίου, κυρίως από τα *Βασιλικά* και τα σχολία τους. Χαρακτηριστικό για την έκταση της διεύρυνσης είναι ότι στα 200 περίπου αποσπάσματα που περιείχε το έργο του Βαλσαμώνος προστέθηκαν άλλα 1100, εν μέρει άγνωστα ως τώρα.⁵⁰⁹

Όπως προαναφέρθηκε, ο Ανώνυμος δεν συμπληρώνει μόνο την ερμηνεία του Βαλσαμώνος από άποψη παράθεσης πηγών, αλλά την υποβάλλει και σε (πολύ συχνά έντονη) κριτική για θέματα, στα οποία πίστευε ότι ο Βαλσαμών ερμήνευσε τις πηγές κατά τρόπο όχι αντικειμενικό. Από την ιστορική συνέχεια που περιέχουν τα σχόλια του Ανώνυμου προκύπτει ότι εργάστηκε τόσο επάνω στον *Νομοκάνονα* όσο και στους κανόνες κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Β' (Σεπτέμβριος 1180 - Σεπτέμβριος 1183) και, επομένως, είχε υπόψη του το ερμηνευτικό υπόμνημα του Βαλσαμώνος στην αρχική του μορφή. Αλλά στο τέλος των σχολίων στους κανόνες παραθέτει μερικές από τις προσθήκες του τελευταίου (φύλλα 204r-210v).

Κατά την ερμηνεία των κανόνων εργάστηκε ο Ανώνυμος περισσότερο ως συμπληρωτής. Δεν καταχωρίζει το κείμενο των κανόνων αυτούσιο, αλλά διακοπτόμενο από επεξηγήσεις σε λέξεις ή φράσεις που προέρχονται από την ερμηνεία του Ζωναρά και του Βαλσαμώνος. Στη συνέχεια, μετά από κάθε κανόνα, συνθέτει ένα ενιαίο κείμενο με τα σπουδαιότερα σημεία από τα αντίστοιχα σχόλια των δύο αυτών ερμηνευτών. Το έργο του Ανώνυμου προδίδει άριστη γνώση των πηγών, ευρεία νομική παιδεία και μεγάλη συνθετική ικανότητα. Το ότι δεν διαδόθηκε ευρύτερα, όπως το έργο του Βαλσαμώνος, αν δεν οφείλεται σε κάποιους προσωπικούς λόγους, σημαίνει ότι προοριζόταν πιθανώς για την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών, ίσως εκπαιδευτικών, αν κρίνει κανένας από την έκδηλη προσπάθεια εννοιολογικής ανάλυσης του κειμένου των κανόνων.

5.7.13. Μοναστηριακά τυπικά. Για τα έγγραφα στο σύνολό τους έγινε ήδη λόγος στην αρχή αυτού του βιβλίου (1.3.2). Στον χώρο του δικαίου της

509. Έκδοση άγνωστων χωριών: ΤΙΦΤΙΧΟΓΛΟΥ / ΤΡΟΙΑΝΟΣ, „Unbekannte Kaiserurkunden“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 75).

Εκκλησίας ειδικότερα αποτελούν σημαντική πηγή τα κάθε μορφής και προέλευσης έγγραφα, εκκλησιαστικά ή κοσμικά, επίσημα ή ιδιωτικά. Λόγω της ιδιαιτερότητάς τους, αλλά και της σημασίας τους θα γίνει εδώ ξεχωριστή αναφορά σε μία κατηγορία εγγράφων που έχουν εκκλησιαστική προέλευση και πρωτοεμφανίζονται – τουλάχιστον στη μορφή, υπό την οποία έχουν φθάσει σε μας – στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Πρόκειται για τα μοναστηριακά τυπικά. Πολλές απόψεις διατυπώθηκαν κατά καιρούς ως προς τη διάκριση των τυπικών. Μία βασική τους διάκριση είναι σε τυπικά λειτουργικά, που αφορούν στη λατρευτική ζωή μέσα στη μονή, και σε τυπικά με κανονιστικό περιεχόμενο, τα οποία θέτουν κανόνες δικαίου σχετικά με την οργάνωση της μονής και με τη διαβίωση της αδελφότητας που εγκαταβιώνει μέσα σ' αυτή.⁵¹⁰

Άλλη διάκριση αναφέρεται στον συντάκτη του τυπικού, στο αν δηλαδή αυτό προέρχεται από μία αρχή εκκλησιαστική ή πολιτειακή, ή από κάποιο πρόσωπο γενικώς αναγνωρισμένου κύρους, ή αν συντάχθηκε από τον ιδρυτή ή ανακαινιστή της συγκεκριμένης μονής. Στην τελευταία αυτή περίπτωση μιλάμε για «τυπικά κτητορικά». Αυτά μπορεί να έγιναν με πράξη εν ζωή ή αιτία θανάτου (διαθήκη), όπου κατά κανόνα λαμβάνεται πρόνοια και για την οικονομική εξασφάλιση της μονής με τη διάθεση των αναγκαίων υλικών μέσων για τη λειτουργία της. Οι δύο αυτές μεγάλες διακρίσεις συνήθως διασταυρώνονται. Τα λειτουργικά τυπικά έχουν πολύ περιορισμένη σημασία ως πηγή του δικαίου. Για τον λόγο αυτόν εντοπίζεται παρακάτω η ανάπτυξη στα τυπικά με περιεχόμενο κανονιστικό, ανεξάρτητα από το αν πρόκειται ή όχι για τυπικά κτητορικά.⁵¹¹

510. Για τη μελέτη του δικαίου των μοναχών πολύ σημαντικό βοήθημα είναι το έργο του PL. DE MEESTER, *De monachico statu iuxta disciplinam byzantinam*. [S. Congregazione per la Chiesa Orientale. Codificazione canonica orientale. Fonti ser. II fasc. X.] Città del Vaticano 1942.

511. Βλ. γενικώς E. HERMAN, «Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typika ktetorika, caristicari e monasteri "liberi"», *Orient. Christ. Periodica* 6 (1940) 293-375· PL. DE MEESTER, «Les typiques de fondation (Τυπικά κτητορικά)», *Atti del V Congresso Intern. di Studi Bizantini, II, Studi bizantini* 6 (1940) 487-506· K. ΜΑΝΑΦΗΣ, *Μοναστηριακά τυπικά - Διαθήκαι*, Αθήνα 1970· I. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Αθήνα 1984· C. GALATARIOΤΟΥ, «Byzantine Ktetorika Typika: A Comparative Study», *REB* 45 (1987) 77-138· A.-M. TALBOT, «Typikon, monastic», *ODB* τ. III σ. 2132· A.-A. THIERMEYER, „Das Typikon - Ktetorikon und sein literarischer Kontext“, *Orient. Christ.*

Μολονότι το δίκαιο των μονών και των μοναχών τόσο στους ιερούς κανόνες όσο και, προ πάντων, στην αυτοκρατορική νομοθεσία αποτελούσε δίκαιο αναγκαστικό, όχι σπάνια εισάγονται με τα τυπικά παρεκκλίσεις, που μαρτυρούν μία διάσταση ανάμεσα στο επίσημο δίκαιο και σε εκείνο που εφαρμόζοταν στην πράξη.

Στα τυπικά, ιδίως τα κητορικά, ασχολείται συχνά ο συντάκτης τους με τη νομική φύση της μονής και την τύχη της μετά τον θάνατό του. Στο πλαίσιο αυτό διαμορφώνουν τα τυπικά τον θεσμό του «αυτοδεσπότη και αυτοδιοικήτου» της μονής, με σκοπό την προστασία της από επεμβάσεις των διαφόρων φορέων της πολιτειακής ή εκκλησιαστικής εξουσίας. Στους τελευταίους αυτούς ανήκει και ο επιχώριος επίσκοπος, του οποίου τα δικαιώματα αναγνωρίζονται σε κυμαινόμενη έκταση από τα διάφορα τυπικά, πάντα όμως με τη σαφή τάση να είναι κατά το δυνατόν πιο ανώδυνα για τη μονή. Παράλληλα διαπλάσσεται και ο θεσμός του «επιτρόπου» ή του «εφόρου», που ήταν συνήθως ένα πρόσωπο από το στενό συγγενικό περιβάλλον του ιδρυτή και συντάκτη του τυπικού ή ένας διακεκριμένος αξιωματούχος (κάποτε ο ίδιος ο αυτοκράτορας), για να εποπτεύει τη λειτουργία της μονής σύμφωνα με το τυπικό και την τήρηση του αυτοδιοικήτου. Το αξίωμα του επιτρόπου, του οποίου οι εξουσίες διαφοροποιούνται στα επί μέρους τυπικά, δεν ήταν κατ' αρχήν προσοδοφόρο. Μερικά τυπικά προέβλεπαν ωστόσο εισοδήματα από την περιουσία της μονής, πράγμα που κάποτε οδηγούσε σε καταχρήσεις, παρ' όλα τα προληπτικά μέτρα που λάμβαναν οι συντάκτες των τυπικών.

Στον θεσμό του ηγουμένου, που είναι ο απόλυτος άρχων μέσα στο μοναστήρι, αφιερώνουν τα τυπικά πολλές διατάξεις, ειδικότερα στον τρόπο της ανάδειξης του (με πολλές παραλλαγές, από την υπόδειξη του από τον κήτορα ή τον τελευταίο ηγούμενο μέχρι και την εκλογή του από την αδελφότητα) και στους λόγους που μπορεί να οδηγήσουν στην έκπτωσή του από το αξίωμα, καθώς και στη σχετική διαδικασία. Κάτι τέτοιο προβλεπόταν για πολύ σοβαρές παραβάσεις (π.χ. παραβίαση του τυπικού, ιδιοποίηση ή άλλες καταχρήσεις σε βάρος της μοναστηριακής περιουσίας, της οποίας το αναπαλλοτριώτο επιτασσόταν με αυστηρότητα), από τις

οποίες ο ηγούμενος δεν αφίστατο παρά τις επανειλημμένες υποδείξεις των προκρίτων ανάμεσα στους μοναχούς.

Στο πλαίσιο της οργάνωσης της μονής περιέχουν τα τυπικά συνήθως διατάξεις και για άλλα όργανα διοίκησης, και πρωτίστως για τον οικονόμο, διαχειριστή της περιουσίας της μονής και δεύτερο στην ιεραρχία μετά τον ηγούμενο. Τόσο όμως ως προς την επιλογή και την εγκατάστασή τους όσο και ως προς τον έλεγχο των πράξεών τους και την ενδεχόμενη απομάκρυνσή τους, αν αποδειχθούν ανεπαρκείς στην εκτέλεση των καθηκόντων τους, ο οικονόμος και οι υπόλοιποι αξιωματούχοι της μονής εξαρτώνται απόλυτα από τον ηγούμενο.

Ελάχιστες διατάξεις βρίσκουμε στα τυπικά σε σχέση με τις προσωπικές προϋποθέσεις εισόδου στη μονή (ηλικία, οικογενειακή κατάσταση κ.λπ.), μάλλον επειδή τα θέματα αυτά ρυθμιζόνταν με αρκετές λεπτομέρειες από την πολιτειακή νομοθεσία και τους κανόνες, έτσι ώστε δεν υπήρχε από την πλευρά των συντακτών μεγάλο περιθώριο, αλλά ούτε και ενδιαφέρον για την τροποποίηση αυτών των ρυθμίσεων. Αντιθέτως, συχνά απαντούν διατάξεις σχετικά με τις οικονομικές προϋποθέσεις εισόδου στη μονή, που είναι μάλλον ενιαίες στα επί μέρους τυπικά. Αποκλείεται δηλαδή η καθιέρωση υποχρεωτικής εισφοράς (που κατ' ουσίαν επικρατούσε στην πράξη), αλλά και δεν απαγορεύεται η προσφορά περιουσιακών στοιχείων από τους νέους μοναχούς με την ελεύθερη βούλησή τους. Αυτή η εξαίρεση μπορούσε εύκολα βεβαίως στην πρακτική να μεταβληθεί σε κανόνα.

Από τα τυπικά διαφαίνεται η διάκριση των μοναχών σε κατηγορίες. Η διάκριση σε «μεγαλόσχημους» και «μικρόσχημους» εμφανίζεται από τον 9ο αιώνα και αποδοκιμάζεται σε ορισμένα τυπικά. Ούτως ή άλλως όμως δεν έχει η εν λόγω διάκριση νομική σημασία, γιατί οι συνέπειες της μοναχικής ιδιότητας επέρχονται με την κουρά και είναι ενιαίες. Φαίνεται όμως ότι ήταν υπαρκτή η διάκριση σε «εκκλησιαζομένους» μοναχούς με κυρίως πνευματικό και λατρευτικό έργο, και σε «διακονητές», με καθήκοντα που απέβλεπαν στην εξυπηρέτηση της αδελφότητας.

Βασικό στοιχείο της κουράς είναι οι τρεις μοναχικές επαγγελίες, δηλαδή ακημοσύνης, υπακοής και εγκράτειας. Στην υλοποίηση και εξασφάλιση της τήρησης αυτών των επαγγελιών είναι αφιερωμένο σημαντικό μέρος των τυπικών. Έτσι βρίσκουμε πολλές διατάξεις για το άβατο, δηλαδή την απαγόρευση παρουσίας προσώπων αντίθετου φύλου μέσα στις μονές, καθώς και θηλυκών ζώων μέσα στις ανδρικές. Με πολλή αυστηρότητα

τονίζεται η απαγόρευση εξόδου από τη μονή και προβλέπονται περιοριστικώς οι εξαιρέσεις – συνήθως για την εκτέλεση εξωτερικής υπηρεσίας της μονής και πάντοτε ύστερα από άδεια του ηγουμένου. Συναφείς είναι και οι απαγορεύσεις για τη δημιουργία τεχνητής συγγένειας (αδελφοποιίας ή συντεκνίας) για την αποφυγή συγχρωτισμού των μοναχών με λαϊκούς.

Ως προς τη διαβίωση των μοναχών επιβάλλεται στα τυπικά το κοινοβιακό σύστημα (η «ιδιορρυθμία» εμφανίζεται κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες) και καταβάλλεται προσπάθεια περιορισμού των κάθε μορφής αποκλίσεων. Ενώ όμως μερικά τυπικά τις απαγορεύουν τελείως, άλλα τις ρυθμίζουν με τόσες λεπτομέρειες, ώστε σχεδόν ανατρέπεται ο κανόνας. Η ισόβια εγκαταβίωση (*stabilitas loci*) μέσα στη μονή ενδιαφέρει ιδιαίτερα τους συντάκτες των τυπικών, που προσπαθούν να τη διασφαλίσουν και με οικονομικής φύσεως ρυθμίσεις, με την πρόβλεψη δηλαδή ότι κάθε περιουσιακό στοιχείο που ο μοναχός εισέφερε στη μονή κατά την είσοδό του παραμένει σε αυτήν, αν οποτεδήποτε αποχωρήσει, για να ενταχθεί σε άλλο μοναστήρι. Παρά την ύπαρξη λεπτομερών ρυθμίσεων στην πολιτειακή νομοθεσία, επαναλαμβάνεται συνεχώς στα τυπικά η υποχρέωση ακτημοσύνης των μοναχών, σε άλλα μεν με άκαμπτη αυστηρότητα, σε άλλα όμως με εξαιρέσεις που μαρτυρούν την όχι σπάνια διάσπασή της.

Από ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο σώζονται περίπου 60 τυπικά, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων ανάγεται στο χρονικό διάστημα που καλύπτει αυτή η παράγραφος. Η αρχαιότερη είδηση για ένα κείμενο αυτής της μορφής αφορά στο τυπικό που συντάξε τον 6ο αιώνα ο άγιος Σάββας, ιδρυτής της ομώνυμης λαύρας στην Παλαιστίνη. Πιθανότατα υπήρξαν και παλαιότερα τυπικά, για τα οποία όμως δεν έχουμε πληροφορίες. Το τυπικό του αγίου Σάββα δεν σώζεται στην αρχική του μορφή, αλλά σε μία μεταγενέστερη επεξεργασία του 11ου αιώνα.⁵¹²

Κάτι ανάλογο συνέβη και με την περίφημη μονή των Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη. Συνετάγη από τον ηγούμενό της και γνωστό πολέμο της εικονομαχίας Θεόδωρο τον Στουδίτη (βλ. πιο πάνω 4.6.12), αλλά σώζεται σε μεταγενέστερη διατύπωση. Αυτούσια, αντιθέτως, σώζεται η διαθήκη του Θεοδώρου, με την οποία συμπληρώθηκε το τυπικό.⁵¹³ Τα δύο αυτά κείμενα αποτέλεσαν το πρότυπο για πολλά μεταγενέστερα μοναστηριακά τυπικά. Από τα μέσα του επόμενου

512. Έκδοση: ED. KURTZ, *BZ* 3 (1894) 168-170.

513. Εκδόσεις: α) Τυπικό: A. DMITRIEVSKI, *Opisanie liturgižeskich rukopisej (...)*. τ. I. Τυπικά, Kiev 1895 (ανατύπ. Hildesheim 1965), σ. 224-238. β) Διαθήκη: *PG* τ. 99 στ. 1813-1824.

αιώνα, του 10ου, προέρχεται το τυπικό του αγίου Παύλου και αφορά σε ένα εξίσου γνωστό (όπως και το των Στουδίου) μοναστήρι στο όρος Λάτρος (αργότερα Λάτμος) κοντά στη Μίλητο.⁵¹⁴

Από το 970 μέχρι το 1045 συνετάγη μία σειρά τυπικών για τον Άθω, από τα οποία άλλα μεν προήλθαν από τον ιδρυτή της Μεγίστης Λαύρας Αθανάσιο τον Αθωνίτη⁵¹⁵ και άλλα έχουν περιβληθεί τον τύπο αυτοκρατορικών πράξεων και αφορούν σε όλες στις μονές του Αγίου Όρους.⁵¹⁶

Η εκατονταετία από τα μέσα του 11ου αιώνα μέχρι τα μέσα του 12ου χαρακτηρίζεται από ένα κύμα ίδρυσης νέων μονών, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στην επαρχία. Την ίδρυση συνόδευε τις πιο πολλές φορές η σύνταξη αντίστοιχων τυπικών.⁵¹⁷ Από την περιοχή της Κωνσταντινούπολης σώζονται τα τυπικά για τις μονές της Θεοτόκου της Ευεργέτιδος (1065),⁵¹⁸ που αποτέλεσε πρότυπο πολλών μεταγενέστερων τυπικών, του Πανοικτίρμονος, που ίδρυσε το 1077 ο πατριός και ανθύπατος Μιχαήλ Ατταλειάτης, μέλος του ανώτατου δικαστηρίου (βλ. πιο πάνω 5.5.3),⁵¹⁹ της Θεοτόκου της Κεχαριτωμένης, που ανακαινίστηκε από την αυτοκράτειρα Ειρήνη, σύζυγο του Αλεξίου Α' (περί το 1118),⁵²⁰ του Παντοκράτορος, που συστήθηκε από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνό (1136)⁵²¹ και του

514. Έκδοση: ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Διαθήκη Παύλου του Λατρινού», *N. Ελληνομνήμων* 12 (1915) 198-203. Βλ. τελευταία (με παραπομπές στη σχετική βιβλιογραφία και άλλες, παράλληλες εκδόσεις) ΕΦΗ ΡΑΠΑ, *Λάτρος, ένα άγνωστο μοναστικό κέντρο στη Δυτική Μικρά Ασία*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 71 επ. και passim.

515. Έκδοση: ΡΗ. MEYER, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig 1894 (ανατύπ. Amsterdam 1965), σ. 102-140.

516. Έκδοση: D. PAPACHRYSSANTHOU, *Actes du Prôtaton*. [Archives de l' Athos, 7.] Paris 1975, σ. 209-215, 224-232.

517. Βλ. ΕΛΙΣ. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Το πρόβλημα της 'μοναστικής μεταρρύθμισης' στο ύστερο Βυζάντιο», *Βυζαντινά* 24 (2004) 233-287, η οποία αποκρούει την άποψη που ο John P. Thomas σε πολλά δημοσιεύματά του μεταξύ 1984-1994 υπεστήριξε, ότι δηλαδή από τα τέλη του 11ου αιώνα και ύστερα παρατηρούνται δομικές αλλαγές στην οργάνωση του ορθόδοξου μοναχισμού. Ορθώς αμφισβητείται ο χαρακτηρισμός «μεταρρύθμιση» στις προβλέψεις που περιέχουν – και μάλιστα όχι κατ' απόλυτη ομοιομορφία – τα μοναστηριακά τυπικά της εξεταζόμενης περιόδου.

518. Έκδοση: P. GAUTIER, «Le typikon de la Théotokos Evergetis», *REB* 40 (1982) 5-101 (14-95).

519. Έκδοση: P. GAUTIER, «La Diataxis de Michel Attaliate», *REB* 39 (1981) 5-143 (16-130).

520. Έκδοση: P. GAUTIER, «Le typikon de la Théotokos Kécharitôméné», *REB* 43 (1985) 5-165 (19-131).

521. Έκδοση: P. GAUTIER, «Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974) 1-145 (26-131).

αγίου Μάμαντος, που ανακαινίστηκε από τους αδελφούς Γεώργιο και Θεοχάρη στο Καππαδόκη, με εντολή των οποίων συνέταξε το τυπικό ο ηγούμενος Αθανάσιος Φιλανθρωπίνος (1158).⁵²²

Πολύ γνωστά τυπικά από επαρχιακές μονές είναι του μεγάλου δομesticού της Δύσεως Γρηγορίου Πακουριανού για το μοναστήρι της Θεοτόκου της Πετριτζιώτισσας, κοντά στο σημερινό Βακονο της Βουλγαρίας (1083),⁵²³ της μονής της Θεοτόκου της Ελευούσης στη Στρούμιτσα, που οικοδόμησε ο μοναχός και αργότερα επίσκοπος της περιοχής Μανουήλ (μεταξύ 1085 και 1106),⁵²⁴ της μονής του Ιωάννη του Θεολόγου, που ίδρυσε στη νήσο Πάτιμο ο όσιος Χριστόδουλος («υποτύπωση» και διαθήκη με κωδίκιελλο, στα 1091 και 1093),⁵²⁵ των μονών που ίδρυσε στη νήσο Κρήτη ο μοναχός Ιωάννης, ο επονομαζόμενος Ξένος,⁵²⁶ της μονής της Θεοτόκου του Ροϊδίου του Νίκωνος του Μαύρου Όρους (βλ. πιο πάνω 5.7.4),⁵²⁷ της μονής του Ιωάννου Προδρομού του Φοβερού στο Μονάχειο της Μαύρης Θάλασσας, που ανακαινίστηκε από ένα μοναχό Ιωάννη, συντάκτη λίγο μετά το 1112 και του τυπικού (με πρότυπο το τυπικό της Ευεργέτιδος),⁵²⁸ της μονής του Σωτήρος Χριστού στη Μεσσήνη, που συντάγη από τον ηγούμενο Λουκά λίγο μετά το 1130,⁵²⁹ της μονής της Θεοτόκου της Αρξείας στο Ναύπλιο, που συντάγη από τον ιδρυτή της μονής επιχώριο επίσκοπο Λεόντιο,⁵³⁰ της μονής της Κοσμοσωτείρας, που ίδρυσε το 1152 κοντά στον Αίνο της Θράκης ο σεβαστοκράτωρ Ισαά-

522. Έκδοση: Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, «Τυπικόν της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του αγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος», *Ελληνικά* 1 (1928) 245-314 (256-311).

523. Έκδοση: P. GAUTIER, «Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos», *REB* 42 (1984) 5-145 (18-133).

524. Έκδοση: L. PETIT, «Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine», *Izvestija Russ. Arch. Inst. v Konstantinopole* 6 (1900) 1-153 (69-93).

525. Έκδοση: FR. MIKLOSICH / J. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I-VI, Wien 1860-1890 (ανατύπ. Αθήνα, γ.χ., Aalen 1968). VI. *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis* (1890) σ. 59-90.

526. Έκδοση: Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ο άγιος Ιωάννης ο Ξένος και η διαθήκη αυτού», *Κρητικά Χρονικά* 2 (1948) 47-72 (57-61).

527. Έκδοση: V. BENEŠEVIČ, «Taktikon Nikona Cernogorca», *Zapiski Inst. Filol. Fakulteta Petrogradskago Universieta* 139 (1917) 1-120 (22-80).

528. Έκδοση: Α. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Noctes Petropolitanae*, St. Petersburg 1913 (ανατύπ. Leipzig 1976), 1-87.

529. Έκδοση: J. COZZA-LUZI, «De typiko sacro messanensis monasterii archimandritalis», *Nova Patrum Bibliotheca*, τ. X.2 (Roma 1905) σ. 117-137 (121-130).

530. Έκδοση: MIKLOSICH / MÜLLER, *Acta* κ.λπ. (ό.π.) σ. 183-190 = Γ. ΧΩΡΑΣ, *Η «Αγία Μονή» Αρξείας εν τη εκκλησιαστική και πολιτική ιστορία Ναυπλίου και Αργονς*, Αθήνα 1975, σ. 244-252.

κιος ο Κομνηνός, αδελφός του Ιωάννη Β',⁵³¹ της μονής του αγίου Νικολάου στο Casale κοντά στο Otranto, της οποίας το τυπικό συνετάγη το 1160 από τον ηγούμενο Νικόλαο,⁵³² της μονής της Θεοτόκου «των Ηλίου Βωμών ήτοι των Ελεγμών» στη Βιθυνία, της οποίας το τυπικό συνετάξε με βάση το τυπικό της Ευεργέτιδος κάποιος Νικόλαος Μυστικός (1162)⁵³³ και το τυπικό του αγίου Σάββα αρχιεπισκόπου Σερβίας και γιου του Kral Stephan Nemanja, για το κελλί που ίδρυσε στις Καρούς του Αγίου Όρους περί το 1197.⁵³⁴ Ίσως στην ίδια εποχή ανήκει και το τυπικό της μονής του αγίου Ιωάννη στη σημερινή Pantelleria.⁵³⁵

---

531. Έκδοση: Γ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Τυπικόν Ισαακίου Αλεξίου Κομνηνού της μονής Θεοτόκου της Κοσμοσώτειρας (1151/52)*. [Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Θρακική Βιβλιοθήκη, 3.] Κομοτηνή 1994, σ. 33-154.

532. Έκδοση: J. COZZA-LUZI, «De excerptis liturgicis e typico monasterii Casulani», *Nova Patrum Bibliotheca* τ. Χ.2 (ό.π.) σ. 149-166 (155-166).

533. Έκδοση: ДМИТРИЕВСКИ, *Opisanie* κ.λπ. (ό.π.) σ. 715-769.

534. Έκδοση: VL. ЏОРОВИЋ, «Spisi Sv. Save», *Srpska Kraljevska Akademija. Zbornik za istorija (...)* τ. 18/1 (1928) 5-13.

535. Έκδοση: I. ДУЖЕВ, «Il tipico del monastero di S. Giovanni nell'isola di Pantelleria», *Boll. della Badia Graeca di Grottaferrata*, n.s. 25 (1971) 3-17.

Κεφάλαιο ΣΤ'

ΑΠΟ ΤΟ 1204 ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

6.1. Γενικές παρατηρήσεις.

6.1.1. Η παρακμή της νομικής επιστήμης και τα αίτιά της. Στην τελευταία αυτή περίοδο παρατηρείται μία κάθετη πτώση της νομικής επιστήμης σε όλους τους τομείς· ειδικά στον τομέα των νομικών σπουδών είχε παρατηρηθεί μία κάμψη ήδη από το τέλος της προηγούμενης περιόδου. Δεν χρειάζεται βέβαια να ψάξει κανείς πολύ για να εντοπίσει τα αίτια αυτής της πτώσης. Οι παράγοντες που οδήγησαν στην πρώτη άλωση της Πόλης δεν εξέλειψαν ασφαλώς με την ανάκτησή της το 1261. Φαινόμενα ανατολικού τύπου φεουδαρχίας σε συνδυασμό με την αποδόμηση σε πολλούς τομείς της κεντρικής διοίκησης, η συρρίκνωση και η εδαφική διάσπαση, καθώς και οι εσωτερικοί διχασμοί δεν δημιουργούσαν προβλήματα μόνο για την ασφάλεια του κράτους, αλλά είχαν και άμεσες οικονομικές επιπτώσεις, που κι αυτές με τη σειρά τους επηρέαζαν όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής συμβίωσης.¹

Σε μία ανανεωτική προσπάθεια που εκδηλώνεται στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων («Παλαιολόγεια αναγέννηση»)² το δίκαιο έχει πολύ

---

1. Μία πλήρη και προπάντων απαλλαγμένη από προκαταλήψεις ιστορία του πνευματικού και πολιτισμικού βίου του Βυζαντίου στους τελευταίους αιώνες πριν από την Άλωση και σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης μέχρι την ίδρυση του ελληνικού κράτους αποτελεί το βιβλίο του Γ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑ, *Το χιλιαδιακοσιατέσσερα και η διαμόρφωση του νεώτερου ελληνισμού*, Αθήνα 2006.

2. Βλ. γενικότερα για τους διοικητικούς θεσμούς και την κρατική οργάνωση κατ' αυτή την περίοδο L.-P. RAYBAUD, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin*

περιορισμένη συμμετοχή. Συγκεκριμένα το πολιτειακό ενδιαφέρον συγκεντρώνεται στον τομέα της απονομής της δικαιοσύνης, όπως θα δούμε στην επόμενη παράγραφο, ενώ στα μέτρα που λαμβάνονται για την παιδεία φαίνεται πως αγνοήθηκε τελείως η διδασκαλία του δικαίου. Με βάση αυτή τη διαπίστωση, σε συνδυασμό με το ότι οι νομικές σπουδές, όπως είχαν διαμορφωθεί μετά τη Νεαρά του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου (βλ. πιο πάνω 5.1.2), είχαν προ πολλού πάψει να υπάρχουν (η αντίθετη άποψη που δέχεται τη συνέχισή τους με την ίδια μορφή και στον 14ο αιώνα στηρίζεται σε παρανόηση, όπως έχει ήδη επισημάνει ο Κωνσταντίνος Πιτσάκης³), μπορούμε να δεχτούμε ως βέβαιο, ότι η κατάρτιση των νομικών βρισκόταν στα χέρια ιδιωτών.⁴

Σε άμεση συνάρτηση με την παρακμή της διδασκαλίας του δικαίου τελεί η εξαφάνιση των νομικών κειμένων. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η παρακάτω πληροφορία που προέρχεται από ένα σχόλιο στην *Εξάβιβλο* του Αρμενοπούλου (βλ. πιο κάτω 6.3.3): *Κατά μῆνα Ἰαννουάριον τῆς γ' ἰνδικτιῶνος τοῦ ζ' αὐτῶν ἔτους ἐξητήθη ἐν τίνι τῶν νομίμων διβλίων εὐρίσκειται τὸ ῥητὸν τὸ λέγον· ἀγωγή ἢ μὴ κινήσεια κατὰ πατρὸς οὐδὲ κατὰ υἱοῦ κινήθῃναι δύναται. Καὶ μετὰ πολλὴν ἔρευναν εὐρέθη ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει διβλία δύο τῆς ἐκλογῆς τῶν τριῶν βασιλέων, ὧν τὸ μὲν μικρὸν ἔστι, τὸ καλούμενον Πρόχειρον, ὃ καὶ εὐρίσκειται πολλαχοῦ, τὸ δὲ μέγα, ὃ καὶ εὐρέθη ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἐκ Βαράγγων ὀνομαζομένου Ἀδάμ, τοῦ καθολικοῦ κριτοῦ τῶν Ῥωμαίων.*⁵

---

sous les premiers Paléologues (1258-1354), Paris 1968. Προσωπογραφικά στοιχεία για κοσμικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους που μνημονεύονται σε αυτό το κεφάλαιο μπορεί να αναζητήσει ο αναγνώστης στο *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών.

3. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου Πρόχειρον νόμον ἢ Εξάβιβλος*. [Βυζαντινά και νεοελληνικά κείμενα, 1.] Αθήνα 1971, σ. ζ' σημ. 2. Νεότερα στοιχεία συμπληρώνει ο ΙΔΙΟΣ, «Γρηγορίου Ακινδύνου ανέκδοτη πραγματεία περί (Κωνσταντίνου;) Αρμενοπούλου», *EKEIEA* 19 (1972 [1974]) 111-216, ιδίως σ. 111-123.

4. Την υπόθεση για τη λειτουργία μίας τέτοιας σχολής στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 15ου αιώνα διατυπώνουν οι P. CANIVET / N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, [Jean Argyropoulos] «La comédie de Katablattas. Invective byzantine du XVe s.», *Δίπτυχα* 3 (1982-1983 [1984]) 5-97 (11).

5. Έκδοση: Μ. ΤΗ. FÖGEN, „Zeugnisse byzantinischer Rechtspraxis im 14. Jahrhundert“, *FM V* σ. 215-280 (223).

Από τη διήγηση αυτή προκύπτει ούτε λίγο ούτε πολύ, ότι τον Ιανουάριο του 1395 απαιτήθηκε πολλή έρευνα για να βρεθεί σε ολόκληρη την Κωνσταντινούπολη, εκτός από μερικά αντίγραφα του *Πρόχειρου Νόμου*, ένα και μοναδικό αντίγραφο μίας κάπως μεγαλύτερης συλλογής – πρόκειται κατά πάσαν πιθανότητα για την *Epitome ad Prochiron mutata* (πιο πάνω 5.4.1) ή για κάποιο άλλο συνδυασμό *Επιτομής και Πρόχειρου Νόμου* –, που και αυτή βρέθηκε στο σπίτι ενός ανώτατου δικαστή. Για τα *Βασιλικά* ή, έστω, για τη *Μεγάλη Σύνοψη* ούτε λόγος βεβαίως να γίνεται. Με βάση αυτά τα δεδομένα δεν είναι υπερβολή να λεχθεί, ότι η επίλυση των διαφορών στηριζόταν σε οποιοδήποτε γραπτό νομικό κείμενο – τις πιο πολλές φορές επρόκειτο για κάποιο συμπύλημα – που συμπτωματικά βρισκόταν στα χέρια των δικαστών ή προσαγόταν από τους διαδίκους. Η έλλειψη επίσημων νομοθετικών συλλογών δεν υπήρξε πιθανότατα αποτέλεσμα της αμέλειας ή απροθυμίας των αντιγραφέων, αλλά μάλλον συνέπεια της διαπιστωμένης παντοδυναμίας της πρακτικής, που οδήγησε τους εν δυνάμει «νομοθέτες» στην κατάρτιση συλλογών με σώρευση αντιφατικών ρυθμίσεων, ανάμεσα στις οποίες ο εφαρμοστής του δικαίου είχε δυνατότητα επιλογής, ανάλογα με την κατά περίπτωση διάθεσή του.⁶

Στην απονομή της δικαιοσύνης και, γενικότερα, στη διαμόρφωση των έννομων σχέσεων κατά την ύστερη αυτή περίοδο έπαιξε σημαντικό ρόλο ένας ακόμη παράγοντας: η προσέγγιση με τη Δύση. Αυτή η προσέγγιση μπορεί να μην εμφανίζεται, όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω, στη νομοθεσία, έγινε όμως αρκετά αισθητή στη συναλλακτική πρακτική (δικαιοπραξίες) και στη νομολογία.⁷

6.1.2. Μεταβολές ως προς τον αυτοκρατορικό θεσμό. Ισχυροποίηση της «δυναστείας». Θεωρητικώς δεν μετεβλήθη βέβαια κατά την ύστερη περίοδο η διαδικασία της ανάδειξης του βυζαντινού αυτοκράτορα: απλώς στην εκλογή, την αναγόρευση και τη στέψη προσετέθη – κατά την κρατού-

6. Πρβλ. SCHMINCK, „Zum 19. Titel der Eisagoge“ κ.λπ. (ό.π. 5 σμμ. 96) σ. 58.

7. Βλ. όλο το περιεχόμενο του τόμου *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*. [Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε. Το Βυζάντιο σήμερα, 5.] επιμέλεια Ν. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, (Αθήνα 2008, ιδίως Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Το δίκαιο στα χρόνια της Δ' Σταυροφορίας. Δυτικές επιδράσεις» (σ. 287-298). Για την επίδραση δυτικών προτύπων στην οργάνωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος βλ. SARADI, *Le notariat byzantin* κ.λπ. (ό.π. 5 σμμ. 312) σ. 100 επ.

σα άποψη⁸ – μετά το 1204 και η χρήση του αυτοκράτορα. Ήδη όμως στη διάρκεια της μέσης περιόδου είχε καταστεί η ανάδειξη του νέου αυτοκράτορα μέσω κληρονομικής διαδοχής ο κανόνας. Κατά τον 13ο αιώνα η έννοια της δυναστείας απέβη τόσο σημαντική, ώστε ένας εξωτικός, εκτός δηλαδή δυναστείας, σφετεριστής μόνον υπό ορισμένες προϋποθέσεις θα είχε ελπίδες επιτυχίας,⁹ για την παραμονή του δε στον θρόνο ασφαλέστερος τρόπος ήταν ή ένταξή του (συνήθως με τη σύναψη γάμου) στη δυναστεία, τον τελευταίο γόνο της οποίας είχε ανατρέψει.

6.1.3. Η αυξημένη συμμετοχή του κλήρου στη νομική ζωή. Άλλο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι η αυξημένη συμμετοχή του κλήρου, και της Εκκλησίας γενικότερα, σε όλους τους τομείς της νομικής επιστήμης, τόσο της θεωρητικής όσο και της εφαρμοσμένης.¹⁰ Η πιθανή εξήγηση του φαινομένου αυτού πρέπει να αναζητηθεί στο ότι, μετά την κατάλυση των πολιτειακών διαρθρωτικών δομών το 1204, αναπτύχθηκε μέσα στην Εκκλησία μία αντίρροπη δύναμη για την κάλυψη του κενού που δημιουργήθηκε με τον τρόπον αυτό, με θεωρητική βάση την κοινή συμμετοχή Πολιτείας και Εκκλησίας στην άσκηση της ενιαίας εξουσίας (βλ. πιο πάνω 5.3.2). Η τάση αυτή δεν ανακόπηκε ούτε με την ίδρυση της αυτοκρατορίας της Νικαίας, ούτε με την κατοπινή ανάκτηση της Πόλης, γιατί η εκκλησιαστική διοίκηση, λόγω της συγκεντρωτικής της οργάνωσης, ελάχιστα επηρεαζόταν από την εδαφική κατάτμηση και τις άλλες πολιτειακές ανακατατάξεις μέσα στον κάποτε ενιαίο χώρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας.¹¹

8. Η πλειονότητα των ερευνητών δέχεται ότι πρώτος χρίστηκε ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις το 1208.

9. Επισημαίνεται ότι, σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, κατά τους 13ο-15ο αιώνες μόνο δύο εξωτικών σφετεριστών στέφθηκε το εγχείρημα από επιτυχία: του Μιχαήλ Η΄ το 1259 και του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού το 1347. Βλ. LILIE, „Der Kaiser in der Statistik“ κ.λπ. (ό.π. 5 σημ. 321) σ. 215 σημ. 13.

10. Ένα μεγάλο μέρος – ίσως η πλειονότητα – των δικαστών κατά την περίοδο αυτή ήταν κληρικοί. Αυτό ισχύει όχι μόνο για τα ανώτατα δικαστήρια (βλ. πιο κάτω), αλλά και για τις κατώτερες βαθμίδες. Βλ. π.χ. το κείμενο που εκδόθηκε από τους CANIVET και ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ (πιο πάνω σημ. 4), όπου στη σ. 47 στίχ. 270 μαρτυρείται η παρουσία ενός ιερομονάχου ως δικαστή στη Θεσσαλονίκη.

11. Πρβλ. τις επισημάνσεις της Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007, σ. 58-77 («Οι αξιωματούχοι του Πατριαρχείου»).

Αποτέλεσμα αυτής της εξελικτικής πορείας υπήρξε η ετοιμότητα της Εκκλησίας να γίνει, μετά την Άλωση και την οριστική κατάλυση του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, φορέας μίας ποιοτικά διαφορετικής εξουσίας από αυτήν που ασκούσε μέχρι τότε, στο πλαίσιο μίας νέας κρατικής οργάνωσης, της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, της οποίας η Εκκλησία δεν αποτελούσε πλέον συστατικό στοιχείο.¹²

Επί πλέον πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο αυτή αυξήθηκε σημαντικά η εκκλησιαστική περιουσία. Ένα μεγάλο μέρος των αυτοκρατορικών πράξεων που εκδόθηκαν μετά το 1261 είχαν ως αντικείμενο την απονομή προνομίων, αποδέκτες των οποίων ήταν συνήθως εκκλησίες και μονές. Τα προνόμια αυτά συνίσταντο όχι μόνο σε διάφορες φορολογικές και άλλες απαλλαγές, αλλά συχνά και σε παραχώρηση εμπραγμάτων δικαιωμάτων.

---

12. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 473 (= σ. 369).

6.2. Η νομοθεσία

6.2.1. Το περιεχόμενο των κυριότερων νόμων. Μετά τους αυτοκράτορες της μακεδονικής δυναστείας εξαφανίζεται κάθε ιδέα νομοθετικού προγραμματισμού. Όπως επισημάνθηκε πιο πάνω (5.2.2), οι γενικού περιεχομένου κανόνες δικαίου εκδίδονται από τα μέσα περίπου του 12ου αιώνα υπό τη μορφή χρυσόβουλων λόγων ή και προσταγμάτων, αναπόφευκτη συνέπεια της σταδιακής απομάκρυνσης από την έννοια του «νόμου» της πρώιμης περιόδου.¹³ Η νομοθετική δραστηριότητα των πολιτειακών οργάνων παρουσιάζει από άποψη αντικειμένου μία χαρακτηριστική μονομέρεια, γιατί όλες οι νέες ρυθμίσεις αναφέρονται είτε σε θέματα εκκλησιαστικά είτε σε θεσμούς του δημόσιου δικαίου.¹⁴ Η αναζήτηση διατάξεων του ιδιωτικού δικαίου δεν θα αποδώσει σχεδόν τίποτε. Μοναδική εξαίρεση, αν όντως υπήρξε,¹⁵ αποτελεί η επικύρωση το 1306 από τον Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο της «Νεαράς» του πατριάρχη Αθανασίου Α' (1304) που, ανάμεσα σε άλλα, ρυθμίζει και θέματα του κληρονομικού δικαίου («τρμιοιρία»)¹⁶.

Από τα νομοθετήματα του δημόσιου δικαίου σημαντικά είναι όσα αναφέρονται στην οργάνωση των δικαστηρίων και γενικότερα στην απονομία της δικαιοσύνης, που η αναμόρφωση και εξύψωσή της αποτέλεσαν το αντικείμενο του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος ορισμένων αυτοκρατόρων. Έτσι με ένα

---

13. SIMON, Gesetzgebung σ. 48 επ., που (με παραπομπές στη βιβλιογραφία) επισημαίνει ότι απλές διοικητικές πράξεις περιβάλλονταν τον τύπο του νόμου είτε για διακοσμητικούς λόγους είτε για να εξασφαλίσουν εκτελεστότητα.

14. Συχνά βρίσκεται το δημοσιονομικό δίκαιο στο επίκεντρο. Για μια εποχή με πολλές αντιφάσεις, μέσα από τις οποίες η κρατική διοίκηση προσπαθούσε να εξασφαλίσει τις αναγκαίες ισορροπίες για την επιβίωσή της, βλ. Α. ΛΑΙΟΥ, «Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle», *REB* 58 (2000) 97-122.

15. Έντονες αμφιβολίες για την επικύρωση και τη γενική εφαρμογή της «Νεαράς» στην πράξη εκφράζει, επικαλούμενος επιχειρήματα που αντλεί από αυτοκρατορικές πράξεις, δικαστικές αποφάσεις της πατριαρχικής συνόδου και συμπληματικά έργα της ύστερης περιόδου, ο Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Παρατηρήσεις επί της φερομένης ως 'Νεαράς 26' του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 70 (1995) 65-87.

16. DÖLGER, *Regesten* αριθ. 2295. Βλ. σχετικά Κ. TRIANTAPHYLLOPOULOS, „Die Novelle des Patriarchen Athanasius über die τρμιοιρία“, *BNJ* 8 (1930) 136-146 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Απαντα τ. Β'* [Αθήνα 2009] 505-516) και Γ. ΝΑΚΟΣ, «Προβλήματα βυζαντινού κληρονομικού δικαίου επί Παλαιολόγων. Η λειτουργική ισχύς της νεαράς 26 Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου», *ΕΕΔΣΘ* 8 (1987 [1988]) 91-127.

πρόσταγμα του Μιχαήλ Η¹⁷ λαμβάνεται πρόνοια εκτός από άλλα – το πρόσταγμα αναφέρεται γενικότερα στην εξασφάλιση της χρηστής διοίκησης – και για την εύρυθμη λειτουργία της δικαιοσύνης, πολιτικής και ποινικής.

Τρεις περίπου δεκαετίες αργότερα με Νεαρά του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (Ιούλιος 1296) προβλέπονται πρόσθετες εγγυήσεις για ένα ανώτατο δικαστήριο που τότε είχε συσταθεί.¹⁸ Σύμφωνα με πληροφορίες από φιλολογική πηγή,¹⁹ το δικαστήριο αυτό ήταν 12μελές και απαρτιζόταν από κληρικούς, επισκόπους και μή, και από συγκλητικούς. Φαίνεται όμως πως η διάρκεια της ζωής του δεν ήταν μεγάλη. Ύστερα από λίγα χρόνια, το 1329, απασχόλησε η απονομή της δικαιοσύνης και τον επόμενο Ανδρόνικο, τον Γ', που καθιέρωσε τον θεσμό των «καθολικών κριτών των Ρωμαίων». Οι δικαστές αυτοί ήταν τέσσαρες, από τους οποίους ο ένας επίσκοπος, και αρχικά δικάζαν όλοι μαζί. Αργότερα εμφανίζεται το δικαστήριο αυτό και με μονομελή σύνθεση.

Στην οργάνωση αυτού του θεσμού είναι αφιερωμένα τρία προστάγματα, το πρώτο το έτος 1329, τα δύο άλλα το 1334.²⁰ Επί Μανουήλ Β' Παλαιολόγου, μάλλον το 1398, εκδόθηκε μία «υποτύπωσις» απευθυνόμενη

17. Πρώτη δημοσίευση: L. BURGMANN / P. MAGDALINO, “Michael VIII on Maladministration. An Unpublished Novel of the Early Palaiologan Period”, *FM VI* σ. 377-390 (το κείμενο στις σ. 378 επ.). Βλ. ειδικά σ. 384₈₁₋₉₁: *Και ταῦτα μὲν διορίζεται (...) μετὰ εὐνομίας πάσης καὶ εὐθιδικίας κρίνειν τὰς παρεμπιπτούσας ὑποθέσεις φιλαλήθως, ἀπροσωπολήπτως τε καὶ διμερῶς, καὶ μὴ μονομερῶς καὶ ἀπὸ εἰσηγήσεως, καὶ διεκλυτοῦν αὐτὰς κατὰ τὸν τῆς ἀληθείας λόγον καὶ μετὰ τὴν κρίσεως τοῦ δικαίου ἀπόφανον λαμβάνειν ἀπὸ τοῦ φανέντος ὑπαιτίου μέρους κατὰ τὴν ποιότητα τοῦ προσώπου καὶ τῆς ὑποθέσεως τὸ ἀνήκον τῷ δημοσίῳ πρὸς ἀναστολὴν καὶ παιδεύειν καὶ ἐτέρων τῶν ἀνασχίντως, ἀτάκτως τε καὶ ἀδεῶς πολιτευομένων.*

18. Βλ. τη Νεαρά στον ZACHARIÄ, *JGR* τ. III σ. 660-672 (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Α' σ. 558-568): DÖLGER, *Regesten* αριθ. 2188.

19. Παχυμέρη De Andronico Palaeologo 3.16-17, έκδ. I. BEKKER, Bonn 1835, τ. II σ. 235 επ.:...*καθυπισχεῖτο συντάττειν λόγον χρυσοδούλλειον περὶ κρίσεως, καὶ δικαστὰς ἐκλέξασθαι ἐκ τ' ἀρχιερέων ἐκ τ' ἄλλως ἱερωμένων καὶ ἐκ τῶν συγκλητικῶν, ὡς συμποσοῦσθαι τοὺς πάντας εἰς δώδεκα, (...). Ὀλίγαις δ' ὕστερον ἡμέραις καὶ ὁ χρυσοδούλλειος μὲν συντάττεται λόγος, οἱ δ' ἐκλέγονται πρόσφοροι,...* (σ. 236).

20. Βλ. τα κείμενα στον ZACHARIÄ, *JGR* τ. III σ. 688-691 (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Α' σ. 580-583): DÖLGER, *Regesten* αριθ. 2747, 2805-2806. Ως προς τον χρόνο εγκατάστασης των καθολικών κριτών ο Ο. KRESTEN, „Ein Indizienprozeß gegen die von Kaiser Andronikos III. Palaiologos eingesetzten katholικοί κριταί“, *FM IX* σ. 299-337 (323) δεν αποκλείει το ενδε-

στους καθολικούς κριτές με ειδικές διατάξεις για την άσκηση των καθηκόντων τους, στα οποία περιλαμβανόταν, μεταξύ των άλλων, η εποπτεία των ταβουλλαριών (συμβολαιογράφων) και ο έλεγχος των φυλακών, ώστε να τερματίζεται η χωρίς λόγο κράτηση.²¹ Χωρίς να μπορεί να ισχυριστεί κανείς, ότι η λειτουργία του δικαστηρίου αυτού δεν παρουσίασε προβλήματα (κατά τη διήγηση του ιστορικού Νικηφόρου Γρηγορά,²² ύστερα από δίκη που έγινε στην Κωνσταντινούπολη το 1337 καταδικάστηκαν τρεις δικαστές για δωροληψία²³) διατηρήθηκε αυτός ο δικαστικός σχηματισμός μέχρι την Άλωση και μάλιστα επεκτάθηκε και στις επαρχίες με την εγκατάσταση εκεί τοπικών «καθολικών κριτών»²⁴ (ο τίτλος τους όμως δεν περιλάμβανε και την προσθήκη «των Ρωμαίων», όπως στην πρωτεύουσα).²⁵

χόμενο να ήταν μεταξύ Απριλίου 1330 και Απριλίου 1331. Για τον θεσμό γενικώς πρβλ. L. PETIT, «La réforme judiciaire d'Andronic Paléologue (1329)», *Echos d'Orient* 9 (1906) 135-138· Θ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, «Η δικαιοσύνη επί Παλαιολόγων και οι καθολικοί κριταί των Ρωμαίων», *Εκκλησιολογία* 29 (1909) 351 επ.· Μ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, «Περί της κατά τα τελευταία έτη του βυζαντινού κράτους μεταβολής του δικαστικού οργανισμού και της συμμετοχής του κλήρου εις την απονομήν του δικαίου», *Εφημ. Ελλην. και Γαλλ. Νομολογίας* 35 (1916) 280 επ.· P. LEMERLE, «Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III», *Mémorial Louis Petit* (Bucarest 1948) 292-318· ο ΙΔΙΟΣ, «Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues», *Παγκάρπεια. Mélanges H. Grégoire I. Annuaire de l'Inst. de Philol. et d'Hist. orient. et slave* 9 (1949) I σ. 369-384.

21. Έκδοση: E. SCHILBACH, „Die Hypotyposis der Katholiki κριταί τῶν Ῥωμαίων vom Juni 1398 (?)“, *BZ* 61 (1968) 44-70 (το κείμενο στις σ. 51-54). Η μελέτη είναι σημαντική για την οργάνωση και άσκηση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος κατά τις τελευταίες δεκαετίες πριν από την Άλωση.

22. Γρηγοράς Π.3.4, έκδ. L. SCHOPEN, Bonn 1829, τ. I σ. 536-538.

23. Βλ. G. J. THEOCHARIDES, „Die Apologie der verurteilten höchsten Richter der Römer“, *BZ* 56 (1963) 69-100. Πρβλ. και KRESTEN, „Ein Indizienprozeß“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 20) σ. 324 επ. που με σοβαρά κωδικολογικά επιχειρήματα υποστηρίζει ότι εκ των υστέρων – με προφανή παρέμβαση των κατηγορουμένων – εξαφανίστηκαν από τον κώδικα του πατριαρχείου τα φύλλα με τα πρακτικά της δίκης.

24. Βλ. κείμενο νομολογιακού περιεχομένου που εκδίδει η FÖGEN, „Zeugnisse“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 5), το οποίο κατά τη γνώμη της (σ. 280) προέρχεται από καθολικό κριτή της Λήμνου. Ρητώς όμως αναφέρονται αποφάσεις καθολικών κριτών αυτού του νησιού σε πιτάκιο του πατριάρχη Αντωνίου Δ' του Μαΐου 1395 (MIKLOSICH / MÜLLER, *Acta* κ.λπ. [ό.π. σημ. 525] τ. II σ. 236· DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 2986).

25. Πρβλ. και ΤΖ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, *Η δικαιοσύνη των Παλαιολόγων στο Δεσποτάτο του Μυστρά*, Αθήνα 1980.

Πέρα όμως από αυτή τη μονόπλευρη νομοθετική δραστηριότητα των Παλαιολόγων, η σύγκρισή της με εκείνη των νομοθετών των 6ου και 10ου/11ου αιώνων οδηγεί στις εξής διαπιστώσεις. Ενώ επί του Ιουστινιανού και των Μακεδόνων επιδιωκόταν η επίτευξη κοινωνικοπολιτικών στόχων μέσω νομοθετικών μέτρων ενταγμένων σε ορισμένο πρόγραμμα, με συνέπεια τη μετατόπιση προβλημάτων από τη σφαίρα της πολιτικής στο δικαϊκό σύστημα, οι Παλαιολόγοι για την επίτευξη ανάλογων στόχων κατέφευγαν στην παροχή προνομίων (βλ. και πιο πάνω) που είχαν προσωπικό χαρακτήρα με κριτήριο την απόλυτη βούληση του αυτοκράτορα, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ενός συγκεκριμένου νομοθετικού προγράμματος.²⁶

---

26. FÖGEN, „Gesetz“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 82) σ. 154 επ.

6.3. Η νομική φιλολογία.

6.3.1. Η Μικρή Σύνοψη. Τόσο η ποιοτική όσο και η ποσοτική στάθμη της νομικής φιλολογικής παραγωγής βρίσκονται σε απόλυτη αντιστοιχία με το γενικότερο επίπεδο της καλλιέργειας της επιστήμης του δικαίου σε τούτη την περίοδο. Έτσι τα νέα συλλεκτικά και συμπιληματικά έργα στηρίζονται κατά κανόνα στα προϊόντα της συγγραφικής δραστηριότητας των νομικών της περιόδου της ακμής. Πρώτο από τα έργα αυτής της κατηγορίας είναι το *Νόμιμον κατὰ στοιχείον* ή *Μικρά Σύνοψις* (*Synopsis Minor*)· ονομάστηκε έτσι, για να διακρίνεται από τη *Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών*, επειδή αρχικώς πιστευόταν ότι και αυτή προήλθε απευθείας από τα *Βασιλικά*.

Ως πηγές της χρησιμοποιήθηκαν κατά τα 3/4 περίπου το *Πόνημα νομικόν* του Μιχαήλ Ατταλειάτη (βλ. πιο πάνω 5.5.3) και η *Μεγάλη Σύνοψη*. Κατά τα λοιπά, για τη σύνταξη μεμονωμένων λημμάτων ανέτρεξε ο συμπιλητής και σε άλλες, άγνωστες πηγές. Από άποψη εξωτερικής εμφάνισης η *Μικρή Σύνοψη* θυμίζει τη *Μεγάλη*, γιατί και εδώ πρόκειται για συλλογή, το υλικό της οποίας είναι αλφαβητικά καταταγμένο, με τη διαφορά όμως ότι ενώ στη *Μεγάλη Σύνοψη* η ύλη είναι κατανεμημένη σε τίτλους με θεματικά κριτήρια και οι τίτλοι εντάσσονται στο αντίστοιχο με την επικεφαλίδα τους γράμμα του αλφαβήτου, στη *Μικρή Σύνοψη* ταξινομούνται τα λήμματα απευθείας στο οικείο στοιχείο με κριτήριο επιλογής το αρχικό γράμμα της βασικής – κατά τη συχνά αυθαίρετη κρίση του συντάκτη – λέξης του κειμένου.

Ο (άγνωστος) συμπιλητής δεν επανέλαβε αυτούσιο το κείμενο των πηγών του, αλλά προσπάθησε να το απλουστεύσει, προσθέτοντας πολλές φορές επεξηγήσεις ή και «ερμηνεία» των όρων στη δημόδη γλώσσα (π.χ. Μ 55: «...ὡς προαγωγῶ, ἤγουν ὡς οἱ κοινοὶ λέγουσι μαυλιστοῦ», ή Μ 72: «Μένιν τὸν θεῖον τὸν ἐκ πατρὸς καὶ τὸν ἐκ μητρὸς καλοῦσι τινες», ή Ν 55: «...τὰς ναῦς ἤγουν τὰ καράδια», ή Ν 59: «Ἠγόρασέ τις πλοῖον μετὰ τῆς αὐτοῦ ἐξαρτήσεως, ἦν καὶ ἐξαρτίαν ὁ νόμος φησίν. Οὐ δικαιούται ἐκ τῆς τοιαύτης συμβιδάσεως καὶ τὴν ἐν τῷ πλοίῳ σκάφην ἤγουν τὴν κοινῶς λεγομένην δάλκαν καὶ κουντελάδα λαθεῖν...», ή Ν 67: «...τουτέστιν ληστεία καὶ τῷ κοινῶς λεγομένῳ κούρῳ περιπεσεῖν...», ή Π 55: «Περίεργοι οἱ λεγόμενοι καὶ κακότεροποι...», κ.λπ.). Εξαιτίας των πολλών πληροφοριών που παρέχονται με αυτόν τον τρόπο, έχει το έργο αξία για τη μελέτη της ιστορίας των θεσμών και των κοινωνικών συνθηκών αυτής της περιόδου. Λόγω των πολλών ορισμών, διευκρινίσεων κ.λπ. που περιέχει

(π.χ. Δ 3, Δ 22, Δ 62, Ε 85, Ι 22, Κ 66, Μ 44 κ.ά.), διατυπώθηκε η υπόθεση, μήπως ο συντάκτης απέβλεπε σε σκοπούς διδακτικούς. Σε αυτήν όμως την περίπτωση είναι το περιεχόμενο της συλλογής ενδεικτικό για την τότε χαμηλή στάθμη των νομικών σπουδών.

Προβλήματα δημιουργεί η χρονολόγηση της *Μικρής Συνόψεως*. Σύμφωνα με μία πληροφορία που περιέχεται στο χωρίο Β 47, η σύνταξη της τοποθετείται στα χρόνια της βασιλείας (ως αυτοκράτορα ή συμβασιλέα) προσώπου που είχε γεννηθεί την ημέρα του Πάσχα.²⁷ μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80 όμως δεν είχε επιτευχθεί ο εντοπισμός του. Ο τελευταίος μελετητής της συλλογής αυτής Σταύρος Περεντίδης²⁸ είχε προτείνει ως πιθανό χρόνο σύνταξης το διάστημα ανάμεσα στο 1166 (χρονολογία έκδοσης της χρονικά τελευταίας Νεαράς που λήφθηκε υπόψη από τον συντάκτη) και στο 1345 (χρονολογία σύνταξης της *Εξαβίβλου*, που είχε ως πηγή και τη *Μικρή Σύνοψη*). Σε νεότερη όμως έρευνά του με βάση φιλολογικές πηγές υπεστήριξε πως ο ζητούμενος ηγεμόνας είναι ο Μιχαήλ Θ' που έζησε από τις 17 Απριλίου 1278 (Κυριακή του Πάσχα) ως τις 12 Οκτωβρίου 1320 και αναδείχθηκε σε συναυτοκράτορα το 1281.²⁹ Επομένως η σύνταξη της *Μικρής Συνόψεως* πρέπει σύμφωνα με τα νέα αυτά στοιχεία να τοποθετηθεί στα τέλη του 13ου αιώνα.³⁰

Ως προς τον τόπο κατάρτισης του έργου υποστηρίζεται ότι δεν είναι η Κωνσταντινούπολη, γιατί στο κεφάλαιο Κ 25 αναφέρει ο συντάκτης του συμπιλήματος την πρωτεύουσα ως άλλη πόλη. Διατυπώθηκε η υπόθεση ότι συγγραφέας της είναι ο δικαιοφύλαξ Θεσσαλονίκης (μνημονευόμε-

27. «...Ὁ δὲ ἡμέτερος βασιλεὺς οὐ μόνον ἀπλῶς ἐν Κυριακῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ τοῦ μεγάλου Πάσχα καὶ τῆς λαμπρῆς Ἀναστάσεως καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ὥραν, ὁπότεν τὸ Χριστὸς Ἀνέστη παρὰ τοῦ ἱερέως ἐξεφωνήθη, γεγέννηται εἰς ἐμφανὲς δεῖγμα τῆς τοῦ θεοῦ περὶ τοῦτον φιλοτιμίας καὶ ὧν παρέξει τοῖς Ῥωμαίοις ἀγαθῶν δι' ἑαυτοῦ σύμβολον ἐναργέστατον» (ZACHARIÄ, *JGR* τ. II σ. 45 = ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. ΣΤ' σ. 358).

28. Βλ. St. PERENTIDIS, «Recherches sur le texte de la Synopsis minor», *FM* VI σ. 219-273, που πραγματεύεται τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου και τις εκδόσεις του στην αυθεντική μορφή και σε παράφραση (σ. 221-244), τη χρονολόγησή του (σ. 244-251) και τη μέθοδο εργασίας του συμπιλητή (σ. 251-270). Σε παράρτημα εκδίδει ανέκδοτα χωρία που σώζονται στον Codex Parisinus gr. 1382.

29. St. PERENTIDIS, «L'empereur né le jour de Pâques. Michel IX Paléologue et la date de la Synopsis minor», *FM* VII σ. 253-257.

30. Έκδοση: ZACHARIÄ, *JGR* τ. II σ. 1-264 (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. ΣΤ' σ. 321-547).

νος σε παλαιότερους χρόνους και ως «επιστήμων μετροητής») Γεώργιος Φοβηνός που έζησε τις τελευταίες δεκαετίες του 13ου και τις πρώτες του 14ου αιώνα. Οι ελλείψεις μάλιστα στη διάρθρωση της *Συνόψεως* αποδίδονται στο ότι ο Φοβηνός, που μαρτυρείται ως ικανός νομικός,³¹ πέθανε πριν ολοκληρώσει το έργο του, με αποτέλεσμα να παραδίδεται αυτό σε ημιτελή μορφή.³²

Η *Μικρή Σύνοψη* χρησιμοποιήθηκε ως άμεση πηγή σε μεταγενέστερα έργα, όπως η *Εξάβιβλος* του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου (βλ. πιο κάτω 6.3.3), όπου αναφέρεται ως *Μικρόν κατά στοιχείον*, και στο *Λεσβιακόν ανθολόγιον* (βλ. πιο κάτω 6.3.5). Γύρω στα τέλη του 16ου αιώνα φιλοπόνησε ο Θεοδοσίος Ζυγομαλάς μία παράφρασή της σε δημόδη γλώσσα³³ – απόδειξη του ότι γινόταν χρήση του κειμένου στην πρακτική και κατά τη μεταβυζαντινή εποχή.

6.3.2. Το *Αυξημένον Πρόχειρον*. Κατά το 1300 περίπου (οι προσπάθειες για ακριβέστερη χρονολόγηση δεν έχουν οδηγήσει μέχρι σήμερα σε γενικώς αποδεκτά συμπεράσματα) κάνει την εμφάνισή του ένα ογκωδέστατο συλλεκτικό έργο, στο οποίο ο Friedrich August Biener³⁴ έδωσε κατά τον 19ο αιώνα την ονομασία *Αυξημένον Πρόχειρον* (*Prochiron auctum*), επειδή στη διάταξη της ύλης του έχει ως βάση (με μερικές παρεκκλίσεις στους τίτ-

31. Βλ. τους επαινετικούς στίχους για τις ικανότητες του Φοβηνού στην FÖGEN, „Zur Restitution“ κ.λπ. (ό.π. 5 σημ. 171) σ. 180.

32. SCHMINCK, „Thessalonizensische Jurisprudenz“ κ.λπ. (ό.π. 5 σημ. 219).

33. ST. PERENTIDIS, *Théodose Zygomas et sa Paraphrase de la Synopsis minor*. [FzbR. Athener Reihe, 5.] Αθήνα 1994. Πρβλ. και ο ΙΔΙΟΣ, «Un manuscrit de l'Hexabible d'Harménopoulos en la possession de Théodose Zygomas», *Μνήμη Γ. Πετροπούλου* (Αθήνα 1984) τ. Β' σ. 207-228. Η εν λόγω παράφραση της *Μικρής Συνόψεως* εντοπίστηκε πρόσφατα και σε ένα χειρόγραφο προερχόμενο από την Αγία Πετρούπολη, το οποίο περιέχει επί πλέον και παράφραση της *Εξάβιβλου*. Βλ. σχετικά Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ένας Αρμενόπουλος στο εικονοστάσι. Άγνωστο χειρόγραφο του 16ου αιώνα με την περιφημή 'Εξάβιβλο' στη δημόδη γλώσσα, σε απόδοση του Θεοδοσίου Ζυγομαλά», *Η Καθημερινή*, 17 Φεβρουαρίου 2008, σ. 9.

34. FR. A. BIENER, „Über die Novellen der byzantinischen Kaiser, in Veranlassung der in dieser Zeitschrift befindlichen Abhandlung desselben Gegenstandes“, *Zeitschrift für die geschichtliche Rechtswissenschaft* 8 (1835) 263-280. Πρβλ. L. BURGMANN, „Zur Entstehung des Prochiron auctum. I. Das Prochiron Stephani“, *FM* X σ. 387-444 (387 επ.).

λους 4, 24, και 28) τον *Πρόχειρο Νόμο*.³⁵ Είναι όμως πολύ μεγαλύτερο σε έκταση, επειδή ο (άγνωστος) συντάκτης του συγκέντρωσε εκεί διατάξεις της *Εκλογής*, της *Εισαγωγής* με τα σχόλιά της, των *Βασιλικών*, της *Επιτομής*,³⁶ της *Μεγάλης Συνόψεως*, του *Πονήματος* του Ατταλειάτη, πολυάριθμα σχόλια του Βαλσαμώνος κ.ά. Στο τέλος του τίτλου 40 έχουν προστεθεί με τη μορφή παραρτήματος μερικές Νεαρές του 10ου και των επόμενων αιώνων, καθώς και άλλα κείμενα, όπως π.χ. οι *Ροπές*. Το *Αυξημένον Πρόχειρον* περιλαμβάνει επίσης και 32 παράτιτλα με αποσπάσματα ποικίλης προέλευσης.³⁷

Προ δεκαετίας περίπου επεσήμανε ο Ludwig Burgmann στον κώδικα με αριθμό 5 (του 14ου αιώνα) της μονής του αγίου Στεφάνου των Μετεώρων μία πρόδρομη μορφή του *Αυξημένου Προχείρου*, την οποία ονόμασε *Prochiron Stephani*.³⁸ Από τα εξωτερικά στοιχεία του κειμένου συνάγεται ότι έχουν γίνει σ' αυτό πολλές προσθήκες, ακόμη και από τον γραφέα του συγκεκριμένου χειρογράφου. Η χρονικώς τελευταία πηγή που χρησιμο-

35. Περιέργως όμως ο συμπλητής έχει διαμορφώσει την επικεφαλίδα της συλλογής του έτσι, ώστε, τουλάχιστον κατά την έκδοση, να θυμίζει αυτή πολύ περισσότερο την *Εκλογή* παρά τον *Πρόχειρο Νόμο*: «*Λέοντος, Κωνσταντίνου και Βασιλείου, τῶν σοφῶν φιλενσεδῶν βασιλέων, ἀπὸ τῶν ἰνστιτούτων, τῶν διγέστων, τοῦ κώδικος, τῶν νεαρῶν τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ διατάξεων ἐκλογῆ τῶν νόμων καὶ ἐπιδιόρθωσις ἐκτεθεῖσα εἰς τὸ φιλανθρωπότερον κ.λπ.*».

36. Για τη σχέση της χειρόγραφης παράδοσης της *Επιτομής* και του *Αυξημένου Προχείρου* βλ. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η νομοκανονική συλλογή του Cod. Cryptof. Z γ VII», *Χαριστέιον Σεραφεῖμ Τίκα* (Θεσσαλονίκη 1984) 453-472 (469 επ.).

37. Έκδοση: ZACHARIÄ, *JGR* τ. VI σ. 1-439 (= ΖΕΠΩΝ, *JGR* τ. Ζ' σ. 1-361).

38. Βλ. BURGANN, „Zur Entstehung“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 34) με πλήρη περιγραφή του περιεχομένου του χειρογράφου (σ. 389-393) και πίνακα, στον οποίο συγκρίνονται τα κεφάλαια του *Prochiron Stephani* με τα αντίστοιχα των δύο νομοθετικών συλλογών των Μακεδόνων (*Εισαγωγής* δηλαδή και *Πρόχειρου Νόμου*) και των δύο κύριων πηγών του συμπλήματος (*Πονήματος* του Ατταλειάτη και σχολίων του Βαλσαμώνος), καθώς και όσων από άλλες πηγές του ήταν δυνατόν να ταυτιστούν. Πολλά κενά στην ταύτιση των πηγών διαπιστώνει ο εκδότης ως προς το δίκαιο του γάμου, ιδίως το περιουσιακό (σ. 402-440). Σε παράρτημα (σ. 441-444) εκδίδει μικρά, κατά πάσαν πιθανότητα ανέκδοτα, κείμενα από τον κώδικα των Μετεώρων που, μεταξύ των άλλων, έχουν ως αντικείμενο το υπόβολο, αυτόν που διατυπώνει κατηγορία για μοιχεία, το ποσοστό των τόκων και την κατασκευή νέων έργων (καινοτομίες). Τελευταίο από τα κείμενα είναι μία πραγματεία «περί συγγενείας», την οποία εκδίδει ο BURGANN, λαμβάνοντας υπόψη και τους κώδικες Vaticanus gr. 857 και Vindobonensis iuridicus gr. 13.

ποίησε ο (μέχρι τώρα άγνωστος) συμπληπτής είναι οι κανονικές αποκρισεις του Θεοδώρου Βαλασαμώνας προς τον Μάρκο Αλεξανδρείας (βλ. πιο πάνω 5.7.7). Το θέμα της χρονολόγησης υπόσχεται ο Burgmann να πραγματευθεί στο προσεχές, δεύτερο μέρος της μελέτης του.

6.3.3. Η Εξάβιβλος. Το σημαντικότερο όμως έργο αυτής της περιόδου είναι χωρίς αμφιβολία η *Εξάβιβλος* του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου.³⁹ Η χρονολογία και ο τόπος γέννησης του Αρμενοπούλου δεν είναι γνωστά. Σε μία πηγή αναφέρεται ως «Θεσσαλονικεύς», αλλ' αυτό δεν αποκλείεται να αποδίδει την υπηρεσιακή του μόνον εγκατάσταση, γιατί είναι εξακριβωμένο πως διετέλεσε «νομοφύλαξ και (καθολικός;) κριτής Θεσσαλονίκης». Άλλα βιογραφικά του στοιχεία δεν έχουμε. Όσα αναφέρονται συνήθως στα λεξικά προέρχονται από μία μυθιστορηματική βιογραφία του 1695 χωρίς ιστορική τεκμηρίωση.⁴⁰ Η *Εξάβιβλος*, που ονομάζεται και *Πρόχειρον νόμων*, συντετέθη γύρω στο 1345. Το αρχαιότερο χειρόγραφο της, ο κώδικας Vaticanus Ottobonianus graecus 440, φέρει τη χρονολογία «Ιανουάριος 1345». Όπως όμως από ειδική έρευνα προέκυψε, ο κώδικας αυτός είναι αντίγραφο του σχεδίου της *Εξάβιβλου*: η ολοκλήρωση του κειμένου στην τελική του μορφή πρέπει να πραγματοποιήθηκε μέσα στο χρονικό διάστημα που ορίζεται μεταξύ Σεπτεμβρίου 1344 και Αυγούστου 1345.⁴¹

39. Για τα ζητήματα τα σχετικά με τον Αρμενόπουλο και το έργο του βλ. την εισαγωγή στην έκδοση ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου* κ.λπ. (ό.π. σημ. 3) σ. ζ'-ρια'. Επίσης ο ΙΔΙΟΣ, «Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος μετά την έκδοση του 1952», *Δίκαιο, Ιστορία και Θεσμοί. Τιμητικό αφιέρωμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο* (Θεσσαλονίκη 2000) 125-150 (όπου κυρίως προβάλλεται η συμβολή του τιμωμένου στη μελέτη και την αξιολόγηση του έργου του Αρμενόπουλου) και ο ΙΔΙΟΣ, «Η σημασία του νομικού έργου του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου», *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διεθνή συμπόσια για τη Μακεδονία. Β' Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη 2002) 239-258 (με πλούσια βιβλιογραφία). Πολύ κατατοπιστική είναι η επισκόπηση των ερευνητικών εργασιών γύρω από την *Εξάβιβλο* και τον συντάκτη της: Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Μισός αιώνας αρμενοπουλικών σπουδών: Μία επισκόπηση», *ΕΕΔΣΘ* 21 (2000) 219-234 = ο ΙΔΙΟΣ, «Un demi-siècle d'études sur Constantin Harménopoulos», *Byzantine Law* (ό.π. 2 σημ. 13) 135-164.

40. Η «βιογραφία» αυτή προέρχεται από τον Νικόλαο Κομνηνό-Παπαδόπουλο. Βλ. σχετικώς ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Η σημασία» κ.λπ. (ό.π.) σ. 240 σημ. 4.

41. Βλ. Μ. ΤΗ. FÖGEN, „Die Scholien zur Hexabiblos im Codex vetustissimus Vaticanus Ottobonianus gr. 440“, *FM IV* σ. 256-345 (268 επ.). Σημαντική είναι και η επισκόπηση της εκδοτικής διαδρομής του έργου στις σ. 258-263.

Η σύνδεση της συλλογής αυτής με τη Θεσσαλονίκη έχει καθοριστική σημασία, γιατί η δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας απέλαυε την εποχή εκείνη ευρύτατης αυτοδιοίκησης και ήταν σπουδαίο διοικητικό, πνευματικό και οικονομικό κέντρο.⁴² Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο γεγονός ότι λίγα χρόνια πρωύτερα είχε καταρτιστεί στη Θεσσαλονίκη και άλλο ένα μεγάλο σε έκταση συλλεκτικό έργο, το *Σύνταγμα κατά στοιχείων* του Ματθαίου Βλάσταρη (βλ. πιο κάτω 6.4.2).

Η *Εξάβιβλος* οφείλει την ονομασία της στο ότι αποτελείται από έξι βιβλία, στα οποία έχει συστηματικώς ταξινομηθεί όλη η ύλη του αστικού (ουσιαστικού και δικονομικού) και του ποινικού δικαίου. Στο προοίμιο («Προθεωρία»), όπου εκτίθενται οι λόγοι της κατάρτισης του έργου, ασχολείται ο Αρμενόπουλος κυρίως με τον *Πρόχειρο Νόμο* και τις ελλείψεις του: *...τά τε γάρ ἀναγκαιότερα παραλέλειπται τούτω, καὶ ὅσα τούτων ἐνδεῶς εἴρηται, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ οὕτω τρόπον ἕτερον τοῦ σκοποῦ τοῦτο καὶ τῆς συνθήκης, εὖ μάλα θαυμάσαντες, δεῖν ᾗθημεν ἀνταναπληρῶσαι τούτω τὰ δέοντα, καὶ προσθεῖναι τὰ ὑστερήματα, καὶ τέλεον κατ' ἐπιτομὴν ἀπεργάσασθαι.*

Το γιατί ασχολείται τόσο πολύ με τον *Πρόχειρο Νόμο* ο συγγραφέας της *Εξαβίβλος* εξηγείται, αν ανατρέξουμε στη μαρτυρία που παρατέθηκε πιο πάνω (6.1.1), από την οποία προκύπτει πως ο *Πρόχειρος Νόμος* ήταν την εποχή εκείνη το πιο προσιτό και, επομένως, το πιο διαδεδομένο στην πράξη κείμενο.

Στη συνέχεια του προοιμίου απαριθμεί ο Αρμενόπουλος τις πηγές που χρησιμοποίησε: α) Το «πλάτος τῶν νόμων» ή τα «ἐξήκοντα βιβλία» (δεν είναι ξεκαθαρισμένο, αν είχε στη διάθεσή του το πλήρες κείμενο των *Βασιλικῶν* πιθανότερο πρέπει ωστόσο να θεωρηθεί, ότι διέθετε μόνο τη *Μεγάλη Σύνοψη*), β) Νεαρές (μόνον από τις appendices της *Μεγάλης Συνόψεως*), γ) τα «ἐπαρχικά»: το γεγονός ότι έχει λάβει υπόψη του τόσο το *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* του Λέοντος ζ' όσο και τα «ἐπαρχικά» Ιουλιανού του Ασκα-

42. Η τοποθέτηση του Αρμενόπουλου απέναντι στις δογματικές έριδες της εποχής του περιγράφεται επιγραμματικά στην ακόλουθη παρατήρηση του P. E. PIELER, „Konstantin Armenopulos im Umfeld der geistigen und politischen Strömungen seiner Zeit“, *Österreichisches Archiv für Recht und Religion* 50 (2003) 336-347: „Der Antipalaminismus des Konstantin Armenopulos hat sich m. E. nicht sehr von dem anderer Schriftsteller unterschieden, die dann nach dem Sieg des Hesychasmus mehr oder minder mühelos die Wendung zum dogmatisch festgelegten korrekten Glauben vollziehen konnten“ (σ. 346).

λωνίτη συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι, παρό τη γενικότητα της διατύπωσης, νοούνται μάλλον και τα δύο αυτά κείμενα,⁴³ δ) τα «Ῥωμαϊκά τοῦ Μαγίστρου», δηλαδή την *Πείρα*, ε) «τῶν προχείρων τὰ κάλλιστα», δηλαδή συμπληματικά και συλλεκτικά έργα που δεν προσδιορίζονται ειδικότερα. Είναι πάντως βέβαιο ότι σ' αυτά περιλαμβάνονται οι δύο *Συνόψεις*, το *Πόνημα* του Μιχαήλ Ατταλειάτη, οι *Ροπές*, η *Αυξημένη Εισαγωγή* και τα *Ινστιτούτα* του Θεοφίλου. Πέρα όμως από αυτά υπάρχουν στην *Εξάβιβλο* και χωρία άδηλης προέλευσης.

Το προοίμιο κλείνει με τον πίνακα των περιεχομένων. Τα έξι βιβλία έχουν τις ακόλουθες επικεφαλίδες: 1. «*Περὶ νόμων καὶ δικαστικῆς καταστάσεως ἔτι τε περὶ ἀποκαταστάσεως καὶ ἐλευθεριῶν*». 2. «*Περὶ δικῶν διαφόρων καὶ καινοτομιῶν*». 3. «*Περὶ ἐμποιήσεως, δανείου τε καὶ κοινωνίας*». 4. «*Περὶ μνηστείας καὶ γάμων*». 5. «*Περὶ διαθηκῶν καὶ ἐπιτρόπων*». 6. «*Περὶ ζημίας καὶ ποινῶν*». Κάθε βιβλίο υποδιαιρείται σε τίτλους και οι τίτλοι σε κεφάλαια. Στην κατάταξη της ύλης έγκειται η μεγάλη συμβολή του συγγραφέα της *Εξαβίβλου*. Όπως έχει ήδη επισημανθεί,⁴⁴ ο Αρμενόπουλος απομακρύνθηκε ως προς το σημείο αυτό από τις πηγές του και έγινε ο πρόδρομος μίας νέας συστηματικής διάρθρωσης που θα υιοθετήσει η Δύση ύστερα από πέντε αιώνες, μετά από μακρά επεξεργασία και πολλούς δισταγμούς, της πενταμερούς δηλαδή διαίρεσης του αστικού δικαίου.

Στο τέλος του έργου υπάρχει ένα παράρτημα από τέσσερις τίτλους που δεν ήταν δυνατό να ενταχθούν με βάση το περιεχόμενό τους σε ένα από τα έξι βιβλία: Πρόκειται για τους τίτλους: α'. *Περὶ ἀξιωματῶν*. β'. *Περὶ κανόνων διαφόρων*. γ'. *Περὶ σημασίας ὀνομάτων*. δ'. *Περὶ χειροτονίας ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων*. Εκτός κειμένου, πριν από το προοίμιο, βρίσκεται και η «*Κριτῶν προκατάστασις ἢ περὶ Δικαιοσύνης*», με νουθεσίες προς τους δικαστές. Διαφορετική από τη θέση του παραρτήματος, που αποτελεί αναπόσπαστο οργανικό τμήμα της *Εξαβίβλου*, είναι εκείνη ενός αθροίσματος ανεξάρτητων κειμένων που τη συνοδεύουν στα διάφορα χειρόγραφα όχι πάντα με την ίδια σειρά, αποτελώντας μαζί της ένα είδος corpus. Στα κείμενα αυτά έδωσε ο τελευταίος εκδότης Heimbach το συμβατικό όνομα «επιμέτρα». Πίστευε ό πρόκειται για μεταγενέστερη

43. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Η σημασία» κ.λπ. (ό.π.) σ. 247.

44. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου* κ.λπ. (ό.π. σημ. 3) σ. μγ' και σημ. 45.

προσθήκη. Η χειρόγραφη ωστόσο παράδοση της *Εξαβίβλου* παρέχει ικανά στοιχεία για την εκδοχή ότι η προσθήκη έγινε από τον ίδιο τον Αρμενόπουλο.⁴⁵ Σε αυτά εντάσσονται: α) Μία ελληνική μετάφραση της «ψευδο-Κωνσταντίνειας δωρεάς» (*Constitutum Constantini*),⁴⁶ β) οι τρεις τόμοι κατά των στασιαστών (βλ. 5.7.2),⁴⁷ γ) ο *Γεωργικός Νόμος*, καθώς και η *Επιτομή κανόνων* του Αρμενοπούλου» (βλ. 6.4.5).

Ο Αρμενόπουλος εργάστηκε με ασυνήθιστη, σε σύγκριση με τους άλλους συμπιλητές, ευσυνειδησία. Όπως δηλώνει στο προοίμιο, έχει χρησιμοποιήσει ιδιαίτερα σημάδια για να διακρίνονται οι διατάξεις του *Προχείρου Νόμου*, που υπήρξε η αφετηρία της συλλογής, από τις προσθήκες που ο ίδιος έχει κάνει. Επίσης σε κάθε κεφάλαιο σημειώνει την πηγή του «*διὰ τὸ ἀδιάβλητον*». Είναι γεγονός, ότι απέδωσε με πιστότητα και σαφήνεια το περιεχόμενο των πηγών του. Η επιλογή όμως των διατάξεων που περιελάμβανε είναι συχνά συμπτωματική. Το όλο περιεχόμενο της συλλογής δεν μπορεί να στηρίξει την εκδοχή, ότι με αυτήν σκοπίστηκε ο εκσυγχρονισμός του δικαίου με παράλειψη διατάξεων που είχαν περιπέσει σε αχρησία.⁴⁸

Το κείμενο της *Εξαβίβλου* συνοδεύεται από έναν – όχι τον ίδιο σε όλα τα χειρόγραφα – μεγάλο αριθμό σχολίων, από τα οποία άλλα μεν προέρχονται από σχολιασμένα έργα που χρησιμοποίησε ο Αρμενόπουλος, άλλα όμως – και μάλιστα σε σημαντικό ποσοστό – έχουν γραφεί από τον ίδιο.⁴⁹ Η χειρό-

45. Βλ. FÖGEN, „Rebellion“ κ.λπ. (ό.π. 5 σημ. 375). Βλ. γενικότερα για τα «επιμέτρα» ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου* κ.λπ. (ό.π.) σ. μη'-ν'.

46. Βλ. τις παρατηρήσεις του ΠΙΤΣΑΚΗ, «Κωνστ. Αρμενόπουλος μετά την έκδοση» κ.λπ. (ό.π. σημ. 39) ως προς την πολιτική σημασία αυτής της καταχώρισης.

47. Κριτική έκδοση του επιμέτρου β': FÖGEN, „Rebellion“ κ.λπ. (ό.π. 5 σημ. 375) σ. 70-79.

48. Βλ. την εν προκειμένω εύστοχη κριτική του Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Εξαβίβλος του Αρμενοπούλου και η νομική σκέψις εν Θεσσαλονίκη κατά τον δέκατον τέταρτον αιώνα*. [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου], Θεσσαλονίκη 1960 = Ο ΙΔΙΟΣ, *Άπαντα* τ. Β', Αθήνα 2009, σ. 923-956 (925): «...ο Αρμενόπουλος με τα δύο κύρια έργα του τα εκδοθέντα κατά τα μέσα του αιώνας, (...) υπήρξε νομικός υπό την στενήν έννοιαν, ερρασιτής δηλαδή διατάξεων εξ επισήμων ή ιδιωτικών συλλογών παρωχημένων χρόνων, χωρίς να εκφράζει ιδίας τινάς γνώμας περί δικαίου εν γένει ή περί των όρων της νομοθετήσεως, εξαιρέσει δέ τινων στοιχειωδών μάλλον σχολίων, ουδέ περί ερμηνείας αντικρουομένων ή χασματωδών νόμων, οποίοι δεν λείπουν ποτέ από καμμίαν νομοθεσίαν, (...)».

49. Το πρόβλημα των σχολίων έχει μελετηθεί από την FÖGEN, „Die Scholien“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 41), η οποία τα ταξινομεί σε τέσσαρες ομάδες. Από αυτές σημαντικότερη είναι η τέταρ-

γραφη παράδοση του έργου είναι πολύ πλούσια.⁵⁰ Μέχρι σήμερα έχουν επισημανθεί 68 κώδικες, εκτός από όσους περιέχουν μόνον αποσπάσματα.⁵¹

Για το κατά πόσο και σε ποια έκταση χρησιμοποιήθηκε η *Εξάβιβλος* στις νομικές σχέσεις του Βυζαντίου κατά τον τελευταίο αιώνα της ζωής του δεν επικρατεί ομοφωνία μεταξύ των ιστορικών του δικαίου.⁵² Στη μεταβυζαντινή όμως περίοδο παρατηρούμε έντονη την επίδρασή της στο περιεχόμενο όλων των συλλεκτικών έργων, των οποίων η γένεση ανάγεται στην εποχή αυτή. Σε άλλα αποτέλεσε τη βάση (όπως π.χ. στον *Νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαξού*⁵³ και σε άλλα απλώς έμμεση πηγή. Πρόσφατα διεπίστωσε ο Δημήτρης Αποστολοπούλος ότι ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, εκτός από τη *Μικρή Σύνοψη* (βλ. πιο πάνω), είχε παραφράσει σε δημόδη γλώσσα και την *Εξάβιβλο*.⁵⁴

Πολύ εντυπωσιακή υπήρξε η «σταδιοδρομία» της *Εξαβίβλου* στη νεότερη Ελλάδα, όπου αποτέλεσε το ισχύον αστικό δίκαιο (παράλληλα προς τις

τη ομάδα που περιέχει σχόλια, στα οποία αντιμετωπίζονται ερμηνευτικά προβλήματα μεμονωμένων κεφαλαίων της *Εξαβίβλου*. Τα σχόλια αυτής της ομάδας εκδίδονται και σχολιάζονται στις σ. 301-345. Βλ. επίσης η ΙΔΙΑ, „Zeugnisse“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 5), όπου εκδίδονται κείμενα νομολογιακού μάλλον περιεχομένου από σχόλια σε χειρόγραφα της *Εξαβίβλου*.

50. Με αφετηρία την διαπίστωση ότι πολλά χειρόγραφα της *Εξαβίβλου* φαίνεται, λόγω κοινών χαρακτηριστικών, να προέρχονται από τους ίδιους αντιγραφείς διατυπώνει ο Ι. MEDVEDEV, «Υπήρχε στη Θεσσαλονίκη ένα εργαστήριο αντιγραφής νομικών χειρογράφων το 14ο αιώνα;», *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (ό.π. σημ. 39) 215-222 (+223-229 πίνακες) την υπόθεση, ότι ο Αρμενόπουλος είχε πιθανώς δημιουργήσει ένα αντιγραφικό εργαστήριο (scriptorium) για να διαδώσει την *Εξάβιβλο* και τα άλλα έργα του.

51. Τελευταία κριτική έκδοση (δυστυχώς με πολλά μειονεκτήματα) είναι του HEIMBACH, ό.π. (3 σημ. 16). Το κείμενο του HEIMBACH ανατυπώνει και στη δική του έκδοση ο ΠΙΤΣΑΚΗΣ, ό.π. (σημ. 3), προτάσσοντας όμως μία εξαιρετικά αναλυτική εισαγωγή. Βλ. επίσης Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Κριτικές παρατηρήσεις στο κείμενο της *Εξαβίβλου*», *ΕΚΕΙΕΔ* 18 (1971 [1973]) 249-270 με προτάσεις βελτιώσεων της έκδοσης. Πρβλ. και ο ΙΔΙΟΣ, «Γρηγορίου Ακινδύνου» κ.λπ. (ό.π. σημ. 3).

52. Διαφορετικές απόψεις διατυπώνουν ο ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου* κ.λπ. (ό.π. σημ. 3) σ. πγ' επ. και ο PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 475 (= σ. 372). Ενώ ο δεύτερος πιστεύει πως η *Εξάβιβλος* απέλαυε μεγάλης εκτίμησης ήδη πριν από την τουρκική κατάκτηση, υποστηρίζει ο πρώτος ότι «η παρουσία της *Εξαβίβλου* στη νομική ζωή του τελευταίου βυζαντινού αιώνα είναι αμφίβολη».

53. Βλ. πιο πάνω 5 σημ. 504.

54. Βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ένας Αρμενόπουλος» κ.λπ. (ό.π. σημ. 33).

ρουθμίσεις που με νεότερους νόμους καθιερώνονταν) μέχρι την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα στις 23 Φεβρουαρίου 1946 (στην πραγματικότητα βέβαια η θεωρία και η νομολογία έφθασαν μέσω της *Εξαβίβλου* στην εφαρμογή όλου του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, με ιδιαίτερη μάλιστα έμφαση στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση και ιδιαίτερα στον *Πανδέκτη*⁵⁵). Η *Εξαβίβλος* έγινε επίσης πολύ γρήγορα γνωστή στη Δύση με συχνή εμφάνιση στα έργα των ανθρωπιστών νομικών του 16ου αιώνα,⁵⁶ καθώς και, λίγο αργότερα, στον σλαβικό κόσμο.⁵⁷

6.3.4. Η Αυξημένη Εξαβίβλος. Μισόν αιώνα μετά την εκπόνηση της *Εξαβίβλου*, δηλαδή γύρω στα 1400, ένας συμπληρωτής που αποκρύπτει με επιμέλεια την ταυτότητά του και ο οποίος διέθετε όχι μόνο μεγάλη νομική βιβλιοθήκη (κατ' εξαίρεση από τη γενικώς παρατηρούμενη στην εποχή εκείνη έλλειψη νομικών κειμένων), αλλά και κριτικό νομικό μυαλό, καθώς και καλές φιλολογικές γνώσεις, δημιούργησε με βάση την *Εξαβίβλο* μία νέα συλλογή, προσθέτοντάς της ένα πλήθος αποσπασμάτων από παλαιότερα κείμενα. Η ένταξη αυτών των αποσπασμάτων (σημαντικών για την ιστορία των πηγών, γιατί μερικά μεν είναι ανέκδοτα και άλλα εμφανίζονται με ενδιαφέρουσες κριτικές διορθώσεις), δεν έγινε με

---

55. Βλ. πιο κάτω το κεφ. Ζ' και συνοπτικά SP. N. TROIANOS, „Von der Hexabiblos zu den Basiliken“, *SG III* (ό.π. 5 σημ. 2) σ. 127-141 και ο ΙΔΙΟΣ, «Από την Εξαβίβλο στα Βασιλικά», *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Α. Γαζή* (Αθήνα-Κομοτηνή 1994) 781-800.

56. Για την τύχη της Εξαβίβλου στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή και στη Δύση, καθώς και στη νεότερη Ελλάδα βλ. ΠΠΣΑΚΗΣ, *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου κ.λπ.* (ό.π. σημ. 3) σ. πε'-ριά'. Πρβλ. και τις μελέτες του ΠΕΡΕΝΤΙΔΗ που παραπέμπονται πιο πάνω στη σημ. 33, καθώς και Μ. ΤΗ. FÖGEN, „Humanistische Adnotationes zur editio princeps der Hexabiblos“, *Ius Commune* 13 (1985) 213-242.

57. Βλ. σχετικά Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, «Η διάδοσις της Εξαβίβλου του Αρμενοπούλου εις τον σλαβικόν κόσμον», *Μακεδονικά* 15 (1975) 16-26 και ο ΙΔΙΟΣ, “Byzantine Private Law and Codifications among the Bulgarians during the Ottoman Period (XVth-XIXth Centuries)”, *Α' Ελληνοβουλγαρικό Συμπόσιο*, Θεσσαλονίκη 22-25 Σεπτεμβρίου 1978 (Θεσσαλονίκη 1980) 249-258. Πρβλ. Ι. Π. ΜΕΝΤΒΕΝΤΙΕΦ, «Μετάφρασε ο Πούσπιν την 'Εξαβίβλο' του Αρμενοπούλου;», *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Εορταστικός Τόμος, 50 χρόνια (1939-1989)*. [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 75.] (Θεσσαλονίκη 1992) 237-244. Στη βιβλιογραφία για την *Εξαβίβλο* πρόσθεσε και όσες μελέτες δημοσιεύθηκαν στον *Τόμο Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου επί τη εξακοσιτηρίδι της Εξαβίβλου αυτού*. [Επιστ. Επετ. Σχ.Ν.Ο.Ε.Α.Π.Θ., τ. ΣΤ'.] Θεσσαλονίκη 1952.

συμπτωματικά κριτήρια, με αποτέλεσμα αυτή η *Αυξημένη Εξάβιβλος* να παρουσιάζει μία συστηματικά ενιαία διάρθρωση. Από κανένα σημείο του κειμένου δεν προκύπτει ο σκοπός, τον οποίο επιδίωκε ο άγνωστος συμπιλητής.

Το έργο αυτό σώζεται σε δύο κώδικες, τον Vaticanus graecus 851 και τον Parisinus graecus 1355, που είναι γραμμένοι με το ίδιο κατά βάση χέρι.⁵⁸ Το γεγονός ότι εμφανίζουν διαφορές στον αριθμό των προσθηκών σημαίνει πως προέκυψαν σε διαφορετικά (διαδοχικά) στάδια μίας ενιαίας επεξεργασίας από τον ίδιο εραμιστή. Στη δεύτερη έκδοση (του παρισινού κώδικα) οι προσθήκες ανέρχονται περίπου σε 2.250 και προέρχονται κυρίως από τη *Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών* και τα παραρτήματά της, από τα *Βασιλικά* και τα σχόλιά τους και από το έργο του Ατταλειάτη (πιο πάνω 5.3-5): σε μικρότερη κλίμακα αντιπροσωπεύονται η επιτομή των Νεαρών του Θεοδώρου του Ερμοπολίτη, η *Εκλογή*, η *Αυξημένη Εισαγωγή*, η *Σύνοψις των νόμων* του Μιχαήλ Ψελλού και η *Επιτομή*. Ο παρισινός κώδικας περιέχει επίσης και ένα άθροισμα κειμένων με νομοκανονικό περιεχόμενο. Η ύπαρξη της συλλογής αυτής δείχνει ότι η γενική πτώση της στάθμης της νομικής επιστήμης κατά την τελευταία αυτή περίοδο δεν απέκλειε και μεμονωμένες εξαιρέσεις.⁵⁹ Ο ίδιος κώδικας, ο παρισινός, περιέχει και ένα λεξικό (βλ. πιο πάνω 5.5.4) με 1067 λήμματα που ο συντάκτης της *Αυξημένης Εξάβιβλου* κατάρτισε με βάση το έργο του.⁶⁰

6.3.5. Μικρές μονογραφίες και συλλογές. Στον δικαιοφύλακα της Θεσσαλονίκης Γεώργιο Φοβηνό, για τον οποίο έγινε ήδη λόγος (6.3.1), αποδίδονται δύο μικρά κείμενα. Το ένα που φέρει την επικεφαλίδα «περί

58. Βλ. *Repertorium* αριθ. 169 και 235 (σ. 197 επ. και 262).

59. Βλ. τη συστηματική παρουσίαση της συλλογής από τη Μ. ΤΗ. FÖGEN, „Hexabiblos aucta. Eine Kompilation der spätbyzantinischen Rechtswissenschaft“, *FM VII* σ. 259-333, η οποία ειδικώς πραγματεύεται την εικαζόμενη βιβλιοθήκη του συμπιλητή και τη μέθοδο εργασίας του. Σε παραρτήματα δημοσιεύει, μεταξύ άλλων, τη λεπτομερή περιγραφή του παρισινού κώδικα, κανονική συλλογή και συλλογή μεταϊουστινιάνειων Νεαρών από τον ίδιο κώδικα, εκδίδει δε και ελληνικές παραφράσεις χωρίων του *Corpus iuris civilis* (σε διαφορετική διαπίπωση από το κείμενο των *Βασιλικών*) περιεχόμενες στην *Αυξημένη Εξάβιβλο*.

60. Έκδοση: Μ. ΤΗ. FÖGEN, „Das Lexikon der Hexabiblos aucta“, *FM VIII* σ. 153-214 (η έκδοση στις σ. 162-214). Τη σχέση του λεξικού αυτού με άλλα παρεμφερή έργα πραγματεύεται Η ΙΔΙΑ, „Byzantinische Kommentare“ κ.λπ. (ό.π. 5 σημ. 267) σ. 233 επ.

κάσσου» (από τη λατινική λέξη *casus* = συμβάν, περίπτωση, συντυχία) πραγματεύεται την τύχη της προίκας και της προ γάμου δωρεάς σε περίπτωση θανάτου ενός από τους δύο συζύγους. Το άλλο επιγράφεται «περί υποβόλου» και αφορά στον θεσμό που επί Μακεδόνων αποτέλεσε την προγαμιαία δωρεά, δηλαδή την περιουσιακή επίδοση του άνδρα που λειτουργούσε ως αντιστάθμισμα της προίκας.⁶¹

Και τα τρία παραπάνω έργα, δηλαδή *Μικρή Σύνοψη*, *Αυξημένον Πρόχειρον* και *Εξάβιβλο*, μαζί με τη *Μεγάλη Σύνοψη* και αποσπάσματα από τις ιουστινιάνειες Νεαρές 13 και 82 χρησιμοποίησε ένας άγνωστος νομικός του 15ου αιώνα για να καταρτίσει μία νέα συλλογή με κάπως ετερόκλητο από θεματική άποψη περιεχόμενο (κυρίως: κληρονομικό δίκαιο, διάφορες ενοχικές σχέσεις, ναυτικό δίκαιο, δικονομία και λίγο ποινικό δίκαιο). Από της πλευράς αυτής το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το κείμενο αυτό είναι περιορισμένο. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι, αντιθέτως, το ότι ανάμεσα στα αποσπάσματα⁶² από τα πιο πάνω νομικά κείμενα περιέχεται ένα πλήθος από χωρία των *Βασιλικών* (βιβλία 2 και 6-9) και αντίστοιχα σχόλια. Η συλλογή αυτή επισημάνθηκε στην αρχή της δεκαετίας του '80 από τους Ludwig Burgmann και Marie Theres Fögen στον κώδικα 218 της μονής του Λειμώνος στη Λέσβο. Έτσι, δόθηκε στη συλλογή η ονομασία «Λεσβιακό ανθολόγιο» (*Florilegium Lesbicum*)⁶³ από το όνομα του νησιού που τη φιλοξενεί.

Σε ένα μοναδικό χειρόγραφο της ίδιας εποχής, στον κώδικα *Vindobonensis iuridicus graecus* 6, σώζεται επίσης μία επιτομή των *Ροπών* (βλ. πιο πάνω 4.3.2) άγνωστου συγγραφέα, της οποίας η κατάρτιση δεν πρέπει να απέχει πολύ χρονικώς από την αντιγραφή του κώδικα κατά τον 15ο αιώνα.⁶⁴ Τέτοια μικρά κείμενα ανακαλύπτονται συνεχώς κατά τη

61. Έκδοση: ZACHARIÄ, *Geschichte* σ. 97 σημ. 254.

62. Αυτά τα αποσπάσματα δεν είναι κατά κανόνα αυτούσια, αλλά προϊόν κάποιας επεξεργασίας. Δεν είναι βέβαιο, αν αυτή την (κάθε φορά διαφορετικής μορφής) επεξεργασία βρήκε ο συντάκτης της συλλογής έτοιμη ή αν αποτελεί δικό του έργο.

63. L. BURGSMANN / M. TH. FÖGEN, „Florilegium Lesbicum“, *FM V* σ. 107-178. Στις σ. 128-170 εκδίδονται τα σχόλια από τα βιβλία 2 και 6-9 των *Βασιλικών* που περιέχει η συλλογή, συνοδευόμενα από πίνακα περιεχομένων, όπου εμφανίζονται οι παραλλαγές από την τελευταία έκδοση των σχολίων (σ. 171-178).

64. Έκδοση: D. SIMON, „Eine Epitome der Rhopai“, *FM III* σ. 352-359.

λεπτομερή περιγραφή νομικών χειρογράφων στο πλαίσιο της εξέλιξης συναφών ερευνητικών προγραμμάτων.⁶⁵

6.3.6. Τα «Τακτικά» και άλλα κείμενα συναφή με τη δημόσια διοίκηση. Όπως και στις προηγούμενες περιόδους (πιο πάνω 4.5.3, 5.6.3), έτσι και στην παρούσα η οργάνωση της κρατικής διοίκησης, χαρακτηριζόμενη από πληθωρισμό αξιωμάτων και τίτλων που καθιερώθηκαν από την εποχή του Αλεξίου Α'⁶⁶ (περιορίζονται όμως με τη συρρίκνωση της επικράτειας),⁶⁷ απεικονίζεται στους πίνακες τους γνωστούς με την ονομασία «τακτικά». Στην εποχή των Παλαιολόγων ανήκει το «τακτικόν» του Ψευδο-Κωδινού. Ονομάζεται έτσι, επειδή αποδίδεται ψευδεπίγραφα στον κουροπαλάτη Κωδινό. Ο πλήρης του τίτλος είναι «*Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως [καὶ τῶν ὀφφικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας]*» (συνήθως: *De officiis*). Ο χρόνος της σύνταξής του τοποθετείται μεταξύ 1347 και 1360.⁶⁸

Πλούσια σε πληροφορίες για την οργάνωση και την τεχνική της διοίκησης είναι τα έργα του Θωμά Μαγίστρου (έζησε από το τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα έως τα μέσα του 14ου) «*Λόγος περὶ βασιλείας*» και «*Περὶ πολιτείας λόγος*»⁶⁹ και του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου (1391-

65. Βλ. τα κείμενα που εκδίδουν η FÖGEN, „Zeugnisse“ κ.λπ. (ό.π. σμμ. 5) από σχόλια σε χειρόγραφα της *Εξαβίβλου* και ο BURGMANN, „Zur Entstehung“ κ.λπ. (ό.π. σμμ. 34) κατά την περιγραφή του κώδικα αριθ. 5 της μονής αγίου Στεφάνου των Μετεώρων.

66. Ο SCHMINCK, „Das Prooimion“ κ.λπ. (ό.π. 5 σμμ. 145) σ. 369 σμμ. 60 κάνει λόγο για *Titelinflation*.)

67. Πρβλ. για τον 15ο αιώνα ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή Οικονόμος* κ.λπ. (ό.π. σμμ. 11) σ. 117-137 («Αξιώματα και τίτλοι»).

68. Τελευταία έκδοση: J. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos. Traité des Offices*. [Le Monde Byzantin, 1.] Paris 1966. Η έκδοση αυτή δεν περιέλαβε το μέρος της παλαιάς έκδοσης (του I. BEKKER, Bonn 1839) το σχετικό με τα εκκλησιαστικά οφφίγια, γιατί από την έρευνα της χειρόγραφης παράδοσης προέκυψε, ότι το μέρος αυτό αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Βλ. την εισαγωγή του VERPEAUX σ. 24, 56 και 63 επ.

69. Έκδοση: A. MAI, *Scriptorium veterum nova collectio*, τ. III, Roma 1828, τ. 145-201 (= PG τ. 145 στ. 448-496 και 496-548, αντιστοίχως. Πρβλ. ΣΤ. Κ. ΣΚΑΛΙΣΤΗ, *Θωμάς Μάγιστρος. Ο βίος και το έργο του*. [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Επιστ. Επετ. Θεολογικής Σχολής. Παράρτημα 48 του τ. 28.] Θεσσαλονίκη 1984· CHR. P. BALOGLU, „Thomas Magistros, Vorschläge zur Wirtschafts- und Sozialpolitik“, *Byzantinoslavica* 60 (1999) 60-70· Σ. ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, *Η πολιτική σκέψη στη Θεσσαλονίκη τον 14ο αιώνα. Θωμά Μαγίστρου*

1425) «Υποθήκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς» προς τον γιό του Ιωάννη με παραινετικό χαρακτήρα.⁷⁰ Είναι προφανές ότι τα έργα αυτά ανήκουν στην κατηγορία των «κάτοπτρων ηγεμόνων» (βλ. πιο πάνω 3.3.2 και 5.6.4). Σε αυτήν εντάσσεται και ο «Βασιλικός ανδριάς», τον οποίο απηύθυνε ο μοναχός και γνωστός λόγιος του 13ου αιώνα Νικηφόρος Βλεμμύδης στον μαθητή του αυτοκράτορα Θεόδωρο Β' Λάσκαρι.⁷¹ Το έργο του Βλεμμύδη παραφράστηκε σε καθομιλουμένη γλώσσα μέσα στον 14ο αιώνα.⁷² Παράλληλα προς τα «κάτοπτρα ηγεμόνων» γράφονται και «αντι-κάτοπτρα», κείμενα δηλαδή που εμφανίζουν τα ίδια βασικά χαρακτηριστικά από πλευράς περιεχομένου, αλλά ανήκουν τυπικώς σε άλλο φιλολογικό γένος, όπως η λειτουργική παρωδία του 15ου αιώνα, η γνωστή ως «Ακολουθία του σπανού».⁷³

Στον ίδιο περίπου χώρο, αλλά με σαφώς ουτοπιστικές τάσεις ως προς τις βάσεις της κρατικής οργάνωσης, κινείται και ο φιλόσοφος Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων (περίπου 1360 μέχρι 1452), κυρίως στο έργο του «Νόμων συγγραφή».⁷⁴

τοis Θεσσαλονικεῖσι περί ομοιοίας, Θεσσαλονίκη 2001 (η έκδοση του κειμένου με νεοελληνική απόδοση στις σ. 66-115): Η ΙΔΙΑ, *Οι πολιτικές αντιλήψεις κ.λπ.* (ό.π. 5 σμμ. 340) σ. 165 επ.· Η ΙΔΙΑ, «Πολιτικές απόψεις στην *Ουτοπία* του Thomas More και στους λόγους *Περί Βασιλείας* και *Περί Πολιτείας* του Θωμά Μαγίστρου. Ομοιότητες και αντιθέσεις», *Παρασός* 44 (2002) 317-338.

70. Έκδοση: PG τ. 156 στ. 313-384. Πρβλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή Οικονόμος κ.λπ.* (ό.π. σμμ. 11) σ. 189-200. Ηθικοπολιτικό περιεχόμενο έχουν και επτά λόγοι του Μανουήλ, δημοσιευμένοι στον ίδιο τόμο της PG στ. 385-561. Παραινετικό χαρακτήρα, αλλά με αποδέκτες τους υπηκόους, έχει το έργο του ίδιου αυτοκράτορα «Ὡς ἐξ εὐμενοῦς ἄρχοντος πρὸς εὔνοους ὑπηκόους τοὺς ἐν ἀκμῇ» (PG τ. 156 στ. 561-564).

71. Τελευταία έκδοση: H. HUNGER / I. ŠEVČENKO, *Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς Ἀνδριάς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaiotes*. [Wiener Byzant. Studien, 18.] Wien 1986. Πρβλ. Κ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ο «βασιλικὸς ἀνδριάς» του Νικηφόρου Βλεμμύδη. Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινῶν*, Θεσσαλονίκη 1996· Σ. ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, *Οι πολιτικές αντιλήψεις κ.λπ.* (ό.π. 5 σμμ. 340) σ. 115 επ. και Κ. Δ. Σ. ΠΑΪΔΑΣ, «Η έννοια της ευσέβειας και της δικαιοσύνης του βασιλέως στα βυζαντινά κάτοπτρα ηγεμόνων της ύστερης βυζαντινῆς περιόδου (1254-1403)», *Βυζαντιακά* 24 (2004) 329-349.

72. Βλ. την έκδοση της παράφρασης στην PG τ. 142 στ. 612-657.

73. Βλ. την πολιτικο-φιλοσοφική ανάλυση αυτού του κειμένου από την Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ, *Ο Απόβλητος και ο Θεοπρόβλητος. Πολιτική ανάγνωση της ακολουθίας του σπανού*, Αθήνα 1999.

74. Έκδοση: C. ALEXANDRE, *Pléthon, Traité des Lois, ou recueil des fragments, en parties*

6.3.7. Τα υποδείγματα δικαιοπρακτικών εγγράφων. Στην εξεταζόμενη περίοδο κάνει την εμφάνισή του⁷⁵ ένα νέο είδος προϊόντος της νομικής φιλολογικής παραγωγής. Πρόκειται για τα υποδείγματα δικαιοπρακτικών εγγράφων, που προήλθαν από αληθινά δικαιοπρακτικά έγγραφα ύστερα από υποτυπώδη (και κάποτε κακότεχνη) επεξεργασία τους, περιορισμένη συνήθως στην αντικατάσταση των κύριων ονομάτων με τον τύπο «δὴ δείνα, τοῦ/τῆς δείνος, κ.λπ.». Η σύνταξη και η διάδοση των υποδειγμάτων

---

inedits, de cet ouvrage κ.λπ., Paris 1858 (ανατύπ. Amsterdam 1966). Απόδοση στη νέα ελληνική γλώσσα αποτελεί η έκδοση *Πλήθωνος Νόμων συγγραφή – Γενναδίου Πατριάρχου, Περί του βιβλίου του Γεμιστού και κατά της ελληνικής πολυθεΐας*, μετάφραση Ελ. ΣΤΑΜΟΥ, επιμέλεια Κ. ΚΟΥΡΟΥ, Αθήνα 2001. Η βιβλιογραφία γύρω από το έργο αυτό του Πλήθωνος είναι πολύ πλούσια. Σχετικά πρόσφατη είναι η μελέτη της DUNJA MELČIĆ, „Georgios Gemistos Plethon. Denksätze ohne Nachfolge“, *RJ* 3 (1984) 225-242, όπου και παραπομπές σε παλαιότερες εργασίες. Από τις ελληνόγλωσσες συμβολές πρέπει να αναφερθούν οι εξής Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Αι περί πολιτείας και δικαίου ιδέαι του Γ. Πλήθωνος Γεμιστού*. [Βυζαντινά κείμενα και μελέται, 13.] Θεσσαλονίκη² 1989· Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Ποινικές αντιλήψεις του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος στους ‘Νόμους’ του, *Αφιέρωμα εις τον Κ. Βαβούσκον*, τ. Α' (Θεσσαλονίκη 1989) 425-433· Σ. ΣΠΕΝΤΖΑΣ, *Γ. Γεμιστός-Πλήθων, ο φιλόσοφος του Μυστρά. Οι οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές του απόψεις*, Αθήνα⁴ 1996· CHR. P. BALOGLOU, *Georgios Gemistos-Plethon: Ökonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geisteswelt*. [Ιστορικές μονογραφίες, 19.] Αθήνα 1998· Χρ. Ε. ΣΚΟΥΤΕΛΛΑΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων. Ο «αναγεννησιακός Έλληνας»*. [Studien zur byzantinischen und nachbyzantinischen griechischen Geschichte, 13.] Αθήνα 1999· Χρ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Πληθόνεια οικονομικά μελετήματα*, Αθήνα 2001 (επίσης πολλές άλλες μελέτες του σε περιοδικά και συλλογικούς τόμους), καθώς και όλος ο τόμος των *Πρακτικών διεθνούς συνεδρίου αφιερωμένον στον Πλήθωνα και την εποχή του* (Μυστράς, 26-29.06.02), Αθήνα-Μυστράς 2003.

75. Το προϊόν αυτό καθεαυτό δεν είναι νέο. Απλώς όσα δείγματα σώζονται προέρχονται κυρίως από τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες. Πρβλ. και PIELER, *Rechtsliteratur* σ. 457 (= σ. 372 επ.). Εκδόσεις: Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, τ. ΣΤ', Παρίσι-Βενετία 1877, σ. 607-640· G. FERRARI DALLE SPADE, «Due formule notarili cipriote inedite del Cod. Vaticano Pal. gr. 367, και ο ΙΑΙΟΣ, «Formulari notarili inediti dell'età bizantina». Οι δύο αυτές εργασίες, δημοσιευμένες το 1910 και το 1912, ανατυπώθηκαν ΣΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, *Scritti giuridici*, τ. I, Milano 1953, σ. 325-335 και 337-408. Επίσης Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Contribution à l'étude de la pronoiia au XIIIe siècle. Une formule d'attribution de parèques à un pronoiaire», *REB* 22 (1964) 158-175 (ανατύπ. London 1976)· D. SIMON, „Ein spätbyzantinisches Kaufformular“, *Flores Legum* (= τιμ. τόμος Η. J. Scheltema, Groningen 1971) σ. 155-181· G. WEISS, „Kitantza: Zwei spätbyzantinische Dialysisformulare“, *FM I* σ. 175-186· D. SIMON / SP. TROIANOS, „Dreizehn Geschäftsformulare“, *FM II* σ. 262-295.

αυτών εξυπηρετούσε πρακτικούς σκοπούς, ώστε κατά την κατάρτιση των δικαιοπραξιών να μην παραλειφθεί κάποιο τυπικό στοιχείο που θα μπορούσε να έχει ως συνέπεια το ανυπόστατό τους ή την ακύρωσή τους. Πάντως τα υποδείγματα αυτά συνετέλεσαν στο να επιβιώσουν στη φρασιολογία των συμβολαιογραφικών εγγράφων τύποι που από αιώνες είχαν πάψει να έχουν οποιαδήποτε νομική αξία.⁷⁶

---

76. Βλ. π.χ. σε έγγραφο της ύστερης περιόδου: «συμφωνῶ μετὰ καὶ ἀκουλιανῆς ἐπερωτήσεως καὶ ἀκεμπτηλατίωνος νόμου στέργειν καὶ ἐμμένειν τῇ ἀγάπῃ καὶ διαλύσει, ἢ διελύθημεν ἐκάτεροι».

6.4. Εκκλησιαστικές πηγές του δικαίου.

6.4.1. Οι πατριαρχικές πράξεις. Αφθονες είναι και σε αυτήν την περίοδο οι νομοθετικού περιεχομένου⁷⁷ πατριαρχικές και συνοδικές πράξεις. Θα αναφερθούν στη συνέχεια οι σπουδαιότερες από τις πράξεις αυτές.⁷⁸

Τις μεταθέσεις επισκόπων μέσα στα όρια της ίδιας επαρχίας με την έγκριση του μητροπολίτη, καθώς και την ανάθεση της διοίκησης μίας ακόμη επισκοπής «κατ' επίδοσιν», ενέκρινε η σύνοδος στις 10 Ιουλίου 1250 επί του πατριάρχη Μανουήλ Β'.⁷⁹ Οι εκλογές και χειροτονίες έναντι ανταλλάγματος («σιμωνιακές») υπό οποιαδήποτε μορφή αποδοκιμάστηκαν από τους πρώτους αιώνες του βίου της Εκκλησίας. Παρ' όλα αυτά δεν αποφεύχθηκαν ποτέ στην πράξη. Η αποδοκιμασία επαναλήφθηκε τον Οκτώβριο 1310 επί του πατριάρχη Νήφωνος Α'.⁸⁰ Συνήθειες αντίθετες προς τους ιερούς κανόνες φαίνεται ότι είχαν διαμορφωθεί όχι μόνο στο θέμα των χειροτονιών, αλλά και της διοίκησης της εκκλησιαστικής περιουσίας. Έτσι κατά τον Ιούνιο 1370 υπενθύμισε η σύνοδος υπό την προεδρία του πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου τις απαγορευτικές διατάξεις για την εκποίηση εκκλησιαστικών πραγμάτων.⁸¹

Ένα σοβαρό σημείο τριβής ανάμεσα στο πατριαρχείο και στους επαρχιώτες μητροπολίτες και επισκόπους αποτέλεσαν πάντοτε τα πατριαρχικά σταυροπήγια, δηλαδή μονές που υπάγονταν απευθείας στον πατριάρχη.⁸² Το πρόβλημα φαίνεται ότι είχε πολύ οξυνθεί στα τέλη του 12ου αιώνα και

77. Ισχύει και εδώ η παρατήρηση σχετικά με τις πατριαρχικές και συνοδικές πράξεις της προηγούμενης περιόδου.

78. Ως προς τη μνεία των εκδόσεων ισχύει η αρχή που εφαρμόστηκε και πιο πάνω (βλ. 5.7.2).

79. LAURENT, *Regestes* αριθ. 1316.

80. DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 2005.

81. DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 2576.

82. Πρβλ. Βλ. ΦΕΙΔΑΣ, «Εκκλητον και σταυροπηγιακό δίκαιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου» και ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Τα κανονικά δικαιώματα επί των πατριαρχικών σταυροπηγιακών μονών», *ΚΗ' Δημήτρια, Ζ' Επιστ. Συμπόσιο «Χριστιανική Θεσσαλονίκη»: Σταυροπηγιακές και ενοριακές μονές*. [Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης. Αυτοτελείς εκδόσεις, 17.] (Θεσσαλονίκη 1995) 41-52 και 113-124, αντιστοίχως.

στις πρώτες δεκαετίες του 13ου. Έτσι στα χρόνια εκείνα εκδόθηκε μία σειρά από πατριαρχικές και συνοδικές πράξεις, που για λόγους ενότητας εξετάζονται όλες σε αυτήν την περίοδο. Επί Γεωργίου Ξιφιλίνου στις 27 Νοεμβρίου 1191 και στις 24 Φεβρουαρίου 1197,⁸³ επί Γερμανού Β' τον Ιούνιο 1232 και μία ακόμη λίγους μήνες αργότερα.⁸⁴ Με αυτές ορίστηκε ότι στις μονές που ιδρύθηκαν με πήξη πατριαρχικού σταυρού στα θεμέλιά τους υπηρετούν πατριαρχικοί κληρικοί, που μνημονεύουν το όνομα του πατριάρχη στη λειτουργία και καταβάλλουν σε αυτόν το «κανονικόν». Σε εκκλησίες και μονές, αντιθέτως, που εξαρτώνται μεν από τις παραπάνω «σταυροπηγιακές» μονές, αλλά δεν έχουν αυτές καθεαυτές την ιδιότητα του σταυροπηγίου, οι κληρικοί υπάγονται στον επιχώριο επίσκοπο και έχουν απέναντί του όλες τις υποχρεώσεις που προβλέπουν οι ιεροί κανόνες. Εκτός από τις πατριαρχικές, εμφανίζονται και μονές με το χαρακτηρισμό «βασιλικές», επειδή έχουν προνομιακό καθεστώς και τελούν υπό την προστασία του αυτοκράτορα ή άλλου ανεξάρτητου ηγεμόνα (όπως π.χ. του κράτους της Ηπείρου, τον 13ο αιώνα). Στις περιπτώσεις όμως αυτές τα δικαιώματα του επιχώριου αρχιερέα διατηρούνται απαραμείωτα. Αυτό αποφάσισε η σύνοδος τον Ιούνιο 1233, επίσης επί του πατριάρχη Γερμανού Β', κρίνοντας ότι δεν νοείται μονή χωρίς εξάρτηση από έναν επίσκοπο.⁸⁵

Η τάση του πατριάρχη Αθανασίου Α' να αναπτύσσει δραστηριότητες στον χώρο αρμοδιότητας του πολιτειακού νομοθέτη (βλ. όσα πιο πάνω [6.2.1] γράφονται για τη λεγόμενη «νεαρά» του) είναι γνωστή. Έτσι, με σοβαρά επιχειρήματα αποδίδεται σ' αυτόν μία πράξη «περί τριγαμίας» που περιέχεται, χωρίς στοιχεία χρονολόγησης, στον Codex Parisinus graecus 1302.⁸⁶

83. GRUMEL / DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 1179 και 1185.

84. LAURENT, *Regestes* αριθ. 1259-1260.

85. LAURENT, *Regestes* αριθ. 1265.

86. EL. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙ / SP. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, „Ein Patriarchalakt über die dritte Ehe“, *FM X* σ. 509-516. Βλ. επίσης και την έκδοση εγκυκλίου επιστολής του Αθανασίου Α', στην οποία θίγονται πολλά θέματα κανονικού δικαίου: ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Εγκύκλιος επιστολή του πατριάρχου Αθανασίου Α' προς τους νεοχειροτονουμένους αρχιερείς», *Ορθοδοξία και Οικουμένη. Χαριστήριος τόμος προς τιμήν του Οικ. Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α'* (Αθήνα 2000) 455-468, και σε αγγλική έκδοση: “Encyclical Epistle of the Patriarche Athanasios I to the newly Consecrated Bishops”, *Orthodoxy and Œcumene* (Athens 2001) 383-396.

Η θέση του βυζαντινού αυτοκράτορα μέσα στην Εκκλησία υπήρξε ένα θέμα που αντιμετώπισαν οι βυζαντινοί κανονολόγοι με πολλή προσοχή, και το οποίο προκάλεσε ανέκαθεν πολλές συζητήσεις μεταξύ των ειδικών ερευνητών. Οι επεμβάσεις των αυτοκρατόρων όμως σε εσωτερικά ζητήματα της Εκκλησίας, ανεξάρτητα από τις τάσεις περιορισμού τους που κατά καιρούς εκδηλώθηκαν, είχαν καθιερωθεί στην πράξη. Το περιεχόμενο αυτό της πρακτικής αποτέλεσε σε κάποιο χρονικό σημείο το αντικείμενο συνοδικής απόφασης. Πρόκειται για μία απόφαση που λήφθηκε το 1380 επί του πατριάρχη Νείλου, στην οποία σε 9 κεφάλαια προσδιορίζονται τα προνομιακά δικαιώματα του αυτοκράτορα σε θέματα εκκλησιαστικής διοίκησης.⁸⁷

Η τελευταία άξια λόγου πατριαρχική πράξη είναι η «υποτύπωση» του πατριάρχη Ματθαίου Α' λίγο πριν από το τέλος του 14ου αιώνα (περί τον Ιούνιο 1398), με την οποία προσπάθησε να αναδιοργανώσει τις πατριαρχικές υπηρεσίες, προσδιορίζοντας τις αρμοδιότητες των διαφόρων αξιωματούχων.⁸⁸ Ιδιαίτερα αναλυτικές είναι οι διατάξεις για τη λειτουργία του πατριαρχικού δικαστηρίου.

Εκτός από τις παραπάνω πράξεις που είχαν σαφώς κανονιστικό περιεχόμενο επηρεάστηκε ασφαλώς το κανονικό και το εκκλησιαστικό δίκαιο και από πράξεις που είχαν απλώς διοικητικό χαρακτήρα (π.χ. μεταβολές στην τάξη μητροπόλεων και επισκοπών, εκλογές και μεταθέσεις αρχιερέων, εγκρίσεις τυπικών μονών κ.ά.). Το ίδιο συμβαίνει και με τις δικαστικές αποφάσεις της συνόδου, γιατί και η νομολογία διαπλάσσει δίκαιο (βλ. πιο κάτω 6.4.9). Αλλά των πράξεων και αποφάσεων αυτών είναι αδύνατη η ιδιαίτερη μνεία λόγω του μεγάλου αριθμού τους.

6.4.2. Το Σύνταγμα του Βλάσταρη. Από τα συλλεκτικά έργα που έχουν εκκλησιαστική προέλευση το σπουδαιότερο στην ύστερη βυζαντινή περίοδο είναι το *Σύνταγμα κατά στοιχείον* του Ματθαίου Βλάσταρη. Ο Βλάσταρης (περίπου 1280-περίπου 1350) ήταν ιερομόναχος. Πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στη μονή του Κυρ-Ισαάκ (μονή της Περιβλέπτου) στη Θεσσαλονίκη, όπου και πέθανε.⁸⁹ Είχε ευρύτατη μόρφωση και άφησε

87. DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 2699.

88. DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 3066.

89. Βιογραφικά στοιχεία βλ. στον Π. Β. ΠΑΣΧΟ, *Ο Ματθαίος Βλάσταρης και το υμνογραφικόν έργον του*, Θεσσαλονίκη 1978.

σημαντικό σε έκταση συγγραφικό έργο που δεν περιορίζεται στον χώρο του δικαίου.

Το *Σύνταγμα* αποτελεί μία αλφαριθμητικά καταταγμένη εγκυκλοπαίδεια του εκκλησιαστικού κυρίως δικαίου, αλλά και των άλλων κλάδων, στο μέτρο που είχαν πρακτική σημασία για τα μέλη του κλήρου. Στη διάρκεια των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου απέκτησαν οι κληρικοί αυξημένη συμμετοχή στην απονομή της δικαιοσύνης, ύστερα από τη μεταρρύθμιση του Ανδρονίκου Γ', και προφανώς στην εξυπηρέτηση αυτών απέβλεψε ο Βλάσταρης.⁹⁰ Διατυπώθηκε η υπόθεση, ότι το έργο του συνδέεται με την εισαγωγή του θεσμού των «καθολικών κριτών» το 1329, συγκεκριμένα ότι ο Βλάσταρης το συνέταξε ύστερα από παράκληση κάποιου μητροπολίτη που είχε διοριστεί καθολικός κριτής, μάλιστα δε ότι ο μητροπολίτης αυτός ήταν ο Άπρου Ιωσήφ.

Το *Σύνταγμα* υποδιαιρείται σε 24 μέρη, όσα και τα γράμματα του αλφαβήτου. Προτάσσεται «προθεωρία» (με την ιστορία των πηγών του κανονικού δικαίου κατά χρονολογική τάξη και στη συνέχεια των πολιτειακών νόμων, που αποδεδειγμένα βασίζεται σε προγενέστερες ανάλογες συνθέσεις⁹¹), πίνακας των καθέκαστα κεφαλαίων και ένας σύντομος πρόλογος «περι τῆς ὀρθοδόξου πίστεως».

Στην προθεωρία εκθέτει ο Βλάσταρης τις γενικές αρχές της δομής του *Συντάγματος*, προβάλλοντας την ανάγκη της συγκέντρωσης σε ένα ενιαίο κείμενο των θεματικώς συναφών νόμων και κανόνων σε ευσύνοπτη διατύπωση: «Πάντων δὲ τῶν συνειλεγμένων κανόνων τὴν δύναμιν, εἰς τίτλους εἴκοσι πρὸς τοῖς τέσσαρασι κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν παρ' ἡμῖν στοιχείων, διελών, καὶ τούτων ἑκάστῳ τὴν προῖσχομένην ὑπόθεσιν, τὸ πρῶτον τῆς ἰδίας λέξεως συγγενὲς αὐτῷ γράμμα καλῶς ἐφαρμόσας, τὰς τε προσηγορίας τῶν αὐτῶν εὐρομένων δηλώσας, καὶ τὰ τῶν τίτλων αὐτῆς κεφάλαια διὰ τῶν ἀριθμητικῶν ἐμφήνας στοιχείων, ῥαδίαν, ὡς οἶμαι, καὶ ἐπιτετημένην πρὸς τὴν αὐτῶν γνῶσιν φέρουσιν ἔτεμον τρίδον· τὴν πρόφασιν ἐντεῦθεν περιαιρῶν, τῶν ἐντυγχάνειν αὐτοῖς ἀποκνούτων, τὸ προσκορὲς τῆς τούτων πολυεπειίας προβαλλομένων τὴν αὐτῶν διάνοιαν καταδαπτί-

90. Βλ. Α. SOLOVIEV, «L'œuvre juridique de Matthieu Blastarès», *Studi bizantini e neoellenici* 5 (1939) (= Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini, Roma 20-26 settembre 1936, τ. I: Storia-Filologia-Diritto) 698-707 (700 επ.).

91. Βλ. SCHMINCK, „Ein rechtshist. 'Traktat'“ κ.λπ. (ό.π. 3 σημ. 15) σ. 90 επ.

ζούσης, πρὸς δέ, καὶ τὸ μὴ ἐν ἐνὶ μέρει ἐκάστης τῶν ὑποθέσεων τοὺς κανόνας ἀφωριόσθαι. Τῶν χρησίμων δ' ἄρα νενόμικα, καὶ τῆς πολιτικῆς νομοθεσίας βραχέα τε καὶ συντετημημένα, τοῖς συγγενέσι τῶν κανόνων κεφαλαίοις συναρμόσαι, τοῖς ἱεροῖς κανόσι συμμαχοῦντα καὶ συμφθεγόμενα, καὶ ἐκ περιουσίας τὸ ἀσφαλὲς αὐτοῖς ἐπιμαρτυροῦντα.⁹²

Η συλλογή του Βλάσταρη καταρτίστηκε το 1334/5⁹³ με βάση τις ακόλουθες πηγές. Από μεν εκκλησιαστικής πλευράς τον *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους* και τα ερμηνευτικά υπομνήματα του Ιωάννη Ζωναρά και του Θεόδωρου Βαλσαμίνος,⁹⁴ από δε πολιτειακής, τα νομοθετικά και κωδικοποιητικά έργα λιγότερο των Ισαύρων (*Εκλογή*) και περισσότερο της δυναστείας των Μακεδόνων, δηλαδή την *Εισαγωγή*, τον *Πρόχειρο Νόμο*, τις Νεαρές του Λέοντος και τα *Βασιλικά*, καθώς και τις παραγωγές συλλογές από τον 9ο/10ο αιώνα και ύστερα (*Ecloga privata aucta*, *Μεγάλη Σύνοψη*, *Πόνημα* του Ατταλειάτη, *Επιτομή των νόμων*, *Ecloga ad Prochiron mutata*, *Αυξημένη Εισαγωγή*, *Αυξημένον Πρόχειρον*). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη στο *Σύνταγμα* άφθονων χωρίων από το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού, ιδίως από τον *Κώδικα* και τις Νεαρές και λιγότερο από τον *Πανδέκτη*. Πολλά μάλιστα από τα αποσπάσματα του *Κώδικα* σώζονται σε εξελληνισμένη διατύπωση που δεν είναι γνωστή από άλλη πηγή, με πιθανή προέλευση το ερμηνευτικό έργο του σχολαστικού Θεόδωρου του Ερμιπολίτη.⁹⁵

Στη χειρόγραφη του παράδοση συνοδεύεται συνήθως το *Σύνταγμα* από παράρτημα με κείμενα νομοκανονικού περιεχομένου, από τα οποία άλλα μεν είναι έργα του ίδιου του Βλάσταρη (βλ. πιο κάτω τα υπόλοιπα νομικά

92. ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. ΣΤ' σ. 5¹⁷⁻³³.

93. Για το ζήτημα της χρονολόγησης βλ. I. P. MEDVEDEV, «La date du Syntagma de Matthieu Blastarès», *Byzantion* 50 (1980) 338-339 και C. G. PITSAKIS, «De nouveau sur la date du "Syntagma" de Matthieu Blastarès», *Byzantion* 51 (1981) 638-639, όπου αντικρούεται η (μάλλον σε αβλεψία οφειλόμενη) χρονολόγηση 1355 του Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ, «Ο Ματθαίος Βλάσταρις και η μονή του κυρ-Ισαάκ εν Θεσσαλονίκη», *Byzantion* 40 (1970) 437-459 (441 επ.). Για τη χρονολόγηση 1334/5 βλ. την παρατήρηση του SCHMINCK, „Ein rechtshist. "Traktat"“ κ.λπ. (ό.π.) σ. 90 σημ. 17.

94. Πρβλ. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Παρατηρήσεις στο *Σύνταγμα κατά στοιχείον* (στοιχ. Μ κεφ. 9) του Ματθαίου Βλάσταρη», *Βυζαντινή Μακεδονία. Δίκαιο, Θεολογία, Φιλολογία*. [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 95.] (Θεσσαλονίκη 2003) 209-216.

95. Βλ. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Περί τας νομικάς πηγάς του Ματθαίου Βλάσταρη», *ΕΕΒΣ* 44 (1979-1980) 305-329. Χρήσιμες παρατηρήσεις σημειώνει και ο Ν. ΜΑΤΣΗΣ, *Περί την κριτικήν του Συντάγματος του Ματθαίου Βλάσταρη*, τεύχη Ι-ΙΙ, Αθήνα 1979-1980. Επιλογή από τα κε-

του έργα), ενώ άλλα έχουν ίσως υποστεί μόνο κάποια επεξεργασία στη διατύπωσή τους (όπως οι αποκρισεις του Νικητά Ηρακλείας και ένα μέρος από τις αποκρισεις του Ιωάννη Κίτρους), αλλά δεν είναι βέβαιο το αν έχουν επιλεγεί – τουλάχιστον στο σύνολό τους – από αυτόν ή αν αποτελούν ενδεχομένως μεταγενέστερη προσθήκη στο παράρτημα.

Χάρη στο άφθονο υλικό που περιέχει, αλλά και στην πρακτικώς χρήσιμη διάρθρωση της ύλης του, ίσως και στο ότι υποστηρίχθηκε και προωθήθηκε από ορισμένους δογματικούς κύκλους, τους «Ησυχαστές»,⁹⁶ είχε το *Σύνταγμα* μεγάλη εξάπλωση (που φαίνεται από την πολύ πλούσια χειρόγραφή του παράδοσης) και απετέλεσε αντικείμενο περαιτέρω επεξεργασίας, όπως στην παράφραση του Κουνάλη Κριτόπουλου,⁹⁷ ή υπήρξε άμεση πηγή μεταγενέστερων συμπλημματικών έργων, όπως του *Νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαξού* στη μεταβυζαντινή περίοδο. Διαδόθηκε επίσης πολύ στις σλαβικές χώρες και στη Ρουμανία. Λίγο μετά τη σύνταξή του μεταφράστηκε στα σερβικά, κατά τον 16ο αιώνα στα βουλγαρικά και κατά τον 17ο στα ρωσικά. Στις παραπάνω χώρες εντάχθηκε στις βασικές πηγές του κανονικού δικαίου τους.^{98, 99}

φάλαια που αφορούν στο δίκαιο του γάμου με αγγλική μετάφραση βλ. στον P. VISCUSO, *Sexuality, Marriage and Celibacy in Byzantine Law. The Alphabetical Collection of Matthew Blastares. Selections from a Fourteenth-Century Encyclopedia of Canon Law and Theology*, Brookline MA 2008.

96. Βλ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, ό.π. σ. 439.

97. Βλ. σχετικά Ν. ΜΑΤΣΗΣ, «Περί την παράφρασιν του Συντάγματος του Ματθαίου Βλάσταρη υπό του Κουνάλη Κριτόπουλου. Συμβολή εις την μελέτην των μεταβυζαντινών νομοκανόνων», *ΕΕΒΣ* 34 (1965) 175-201. Η παράφραση αυτή αποτελεί συνδυασμένη επεξεργασία του *Συντάγματος* και της *Εξαβιβλου* του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου.

98. Πρβλ. T. FLORINSKI, *Pamjatniki Zakonodatelnoj dejatel'nosti Dušana Cara Serbov i Grekov*, Kiev 1888· N. IL'INSKI, «Sintagma Maffeja Vlastarja», *Ctenija v obščestve ljubitelej duchovnago prosveščeniija* ét. 1891 σ. 328-345, 409-428, 437-450, 742-772, ét. 1892 σ. 698-723, 800-834, ét. 1893 σ. 44-94, 155-201· Ο ΙΔΙΟΣ, *Sobranie po alfavitnom porjadu... ili Alfavitnaja Sintagma M. Vlastarja*, Simferopol² 1901· St. NOBAKOVIČ, *Matije Vlastara Sintagmat*, Beograd 1907· N. MOŠIN, «Vlastareva sintagma i Dušanov Zakonik u Studeničkom "Otečniku"». Povodom šestogodišnjice Dušanova Zakonika», *Starine* 42 (1949) 7-93· S. V. TROIČKI, *Dopunski Clanci Vlastareve Sintagme*, Beograd 1956· J. PANEV, «La réception du Syntagma de Matthieu Blastarès en Serbie», *Le Droit romano-byzantin dans le Sud-Est européen*. [Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon, 10.] επιμ. E. KARABÉLIAS (Paris 2003 [2004]) 27-45 (με νεότερη βιβλιογραφία).

99. Εκδόσεις του *Συντάγματος*: BEVEREGIUS τ. II.2 σ. 1-172· ΠΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. ΣΤ' σ. 1-518 (= PG τ. 144 στ. 959 έως τ. 145 στ. 212).

Από τα άλλα έργα του Βλάσταρη νομικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα εξής: Μία σύνοψη του *Κανονικού* του πατριάρχη Ιωάννη Δ' του Νηστευτή (βλ. πιο πάνω για την αυθεντικότητα 4.6.13)¹⁰⁰ και των κανόνων του Ψευδο-Νικηφόρου (βλ. επίσης πιο πάνω 4.6.14),¹⁰¹ μία έμμετρη απαρίθμηση των οφρικών της Μεγάλης Εκκλησίας και του Παλατίου της Κωνσταντινούπολεως,¹⁰² καθώς και ένα λεξικό λατινικών νομικών όρων, γνωστό ως «λεξικό αδνούμιον».¹⁰³

6.4.3. Το *Σύνταγμα* του Μακαρίου. Μετά τον Ματθαίο Βλάσταρη ένας άλλος ιερομόναχος με το όνομα Μακάριος, για τον οποίο υποστηρίχθηκε ότι είναι το ίδιο πρόσωπο με τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μακάριο Χρυσοκέφαλο (14ος αιώνας)¹⁰⁴ ή με τον μητροπολίτη Αγκύρας Μακάριο (τέλη 14ου/αρχές 15ου αιώνα),¹⁰⁵ μετασκέυασε το έργο εκείνου σε μία νέα νομοκανονική συλλογή, στην οποία έδωσε επίσης την ονομασία *Σύνταγμα*. Η διαφορά από το *Σύνταγμα* του Βλάσταρη συνίστατο στο ότι η ύλη στο νέο έργο ήταν καταταγμένη όχι αλφαβητικώς, αλλά με συστηματικά κριτήρια. Επίσης στο ότι ο Μακάριος παρέθεσε ακέραια και αυτούσια κείμενα από το πηγαίο υλικό, εκεί όπου ο Βλάσταρης περιορίστηκε σε επιτομές.

Οι γνώσεις μας για τη συλλογή αυτή στηρίζονται στην περιγραφή ενός κώδικα του 15ου αιώνα που ανήκε παλαιότερα στη βιβλιοθήκη της (τότε) αυστριακής πόλης Nikolsburg (που μετονομάστηκε αργότερα ως πόλη της Τσεχοσλοβακίας σε Mikulov) με αριθμό I.136.¹⁰⁶ Σύμφωνα με αυτόν τον

100. Έκδοση: ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Δ' σ. 432-446.

101. Έκδοση: ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Δ' σ. 427-431 ι'.

102. Έκδοση: VERPEAUX, ό.π. (σημ. 68) σ. 318-325 (σ. 318-319: εκκλησιαστικά αξιώματα, σ. 319-323: κοσμικά αξιώματα, σ. 323-325: γενικώς περί τιμών και αξιωμάτων).

103. Παρά ορισμένες αμφιβολίες (βλ. ΤΡΟΙΚΙ, ό.π. σ. 49), τα επιχειρήματα του L. BURGMANN, „Das Lexikon αυσηθ“, *FM VIII* σ. 249-357 (332-334) καθιστούν την προέλευση του λεξικού από τον Βλάσταρη περισσότερο από πιθανή. Έκδοση του λεξικού: BURGMANN, ό.π. σ. 332-334.

104. BECK, *Kirche* σ. 787, αντίθετος L. PETIT, *DTC IX.2* (1927) 1455-1456.

105. V. LAURENT, «Le trisépiscopat du patriarche Matthieu Ier (1397-1410)», *REB 30* (1972) 5-166 (εδώ 31).

106. Βλ. ED. GOLLOB, *Verzeichnis der griechischen Handschriften in Österreich außerhalb Wiens*. [Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Cl., έτ. 1902/3, 146.7.] Wien 1903, σ. 75 επ. Μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο εξαφανίζονται τα ίχνη

κώδικα, το έργο περιλαμβάνει 236 κεφάλαια και φέρει την επικεφαλίδα «*Σύνταγμα ἐν ἐπιτομῇ τῶν ἐμπεριειλημμένων ἀπασῶν ὑποθέσεων τοῖς θείοις καὶ ἱεροῖς κανόσιν, πονηθέν τε ἅμα καὶ συντεθέν τῷ ἐν ἱερομονάχοις ἐλαχίστῳ Μακαρίῳ. Οἰκτροῦ μοναστῶν σύνταγμα Μακαρίου*». Προτάσσεται του κειμένου «προθεωρία» και ο πίνακας με το περιεχόμενο των κεφαλαίων. Το κεφ. 1 επιγράφεται «*περὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*» και το τελευταίο έχει ως αντικείμενο την εορτή του Πάσχα. Μετά το κείμενο ακολουθεί η παρακάτω σημείωση που προσδιορίζει τη σχέση του με το «Σύνταγμα» του Βλάσπαρη: «*Οὐσπερ πρὶν συνέτεμε Ματθαῖος νόμους νῦν Μακάριος κατέστρωσεν εἰς πλάτος*».

Το *Σύνταγμα* του Μακαρίου είναι ακόμη ανέκδοτο και, όπως φαίνεται, η δημοσίευσή του είναι προβληματική, γιατί η χειρόγραφη παράδοση παρουσιάζεται πολύ συγκεχυμένη. Σε διάφορους κώδικες¹⁰⁷ εμφανίζονται νομοκανονικές συλλογές, των οποίων φέρεται ως συντάκτης κάποιος ιερομόναχος Μακάριος. Η εξέτασή τους όμως έδειξε¹⁰⁸ ότι πρόκειται για μεταγενέστερους εξομολογητικούς νομοκάνονες, που από άποψη περιεχομένου δεν έχουν καμία σχέση με το *Σύνταγμα* του Μακαρίου, τουλάχιστον όπως αυτό περιέχεται στον παλαιό κώδικα του Nikolsburg / Mikulov. Επομένως, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, φαίνεται ότι το χειρόγραφο αυτό είναι codex unicus.

του χειρογράφου αυτού. Έτσι, αν έχει περισωθεί, δεν είναι γνωστό σε ποια βιβλιοθήκη φυλάσσεται σήμερα.

107. Τέτοιος κώδικας είναι π.χ. ο Vaticanus Borgianus graecus 13 (olim LVI.14), foll. 1r-121v. Επίσης ο Β. Ν. ΜΠΕΝΕΣΕΒΙΤΣ, *Ειδήσεις περί των εν τω Βατοπεδίω και τη Λαύρα του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου ευρισκομένων ελληνικών κανονικών χειρογράφων* [VV Παράρτημα του τ. 11.] Πετρούπολη 1904, σ. 65-67 (πρβλ. και 98-99) περιγράφει τον κώδικα της Λαύρας K 14 (κατά την τότε αρίθμηση), που περιέχει έργο αντίστοιχο με εκείνο του Βατικανού κώδικα, και επισημαίνει επίσης τον κώδικα Δοχειαρίου 293 που στον Σπ. ΛΑΜΠΡΟ, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων*, τ. Α', Cambridge 1895 (ανατύπ. Amsterdam 1966), σ. 267 φέρει αριθμό 2967, με το ίδιο περιεχόμενο. Στον Codex Leidensis Vossianus graecus Q.54, στα φύλλα 35-49, περιέχεται μία ερμηνεία των αποστολικών κανόνων αποδιδόμενη ρητώς στον Μακάριο Χρυσοκέφαλο, η οποία είναι τελείως άσχετη προς το *Σύνταγμα* του Μακαρίου. Όλοι οι παραπάνω κώδικες είναι του 16ου/17ου αιώνα.

108. Βλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Περί το 'Σύνταγμα' του ιερομονάχου Μακαρίου», *Βυζαντικά* 15 (1995) 47-56.

6.4.4. Η Σύνοψη του Αρσένιου. Ένας μοναχός της μονής Φιλοθέου του Αγίου Όρους με το όνομα Αρσένιος, που έζησε κατά τον 12ο ή ίσως τον 13ο αιώνα, συνέταξε μία *Σύνοψη των θείων κανόνων*, αποτελούμενη από 141 κεφάλαια. Σε αυτά περιέλαβε ο συντάκτης όλες τις επιταγές των ιερών κανόνων, λαμβάνοντας συγχρόνως υπόψη και το πολιτειακής προέλευσης δίκαιο με βάση την *Collectio LXXXVII capitulorum* του Ιωάννη Σχολαστικού (βλ. πιο πάνω 4.6.6), υπό την ένδειξη «νομικόν κεφάλαιον». Ως προς τους κανόνες ακολούθησε (κάποτε με μικρές παρεκκλίσεις) τη σειρά του *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους*.

Στη μοναδική έκδοση του έργου¹⁰⁹ ταυτίστηκε αυτός ο Αρσένιος με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αρσένιο Αυτωρειανό (1254-1260 και 1261-1264),¹¹⁰ πράγμα που δεν είναι όμως ορθό, γιατί ο παραπάνω πατριάρχης δεν ανήκε ποτέ ως μοναχός στη μονή Φιλοθέου.¹¹¹

6.4.5. Η Επιτομή κανόνων του Αρμενοπούλου. Ο συγγραφέας της *Εξαβίβλου* Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, στον οποίο αποδίδονται και έργα καθαρώς θεολογικού περιεχομένου, δεν παραμέλησε και το κανονικό δίκαιο. Έτσι, συγχρόνως με την *Εξάβιβλο* που περιείχε μόνο πολιτειακής προέλευσης δίκαιο δημιούργησε μία δεύτερη συλλογή, την *Επιτομή των ιερών και θείων κανόνων*.

Η *Επιτομή* υποδιαιρείται σε έξι τμήματα (σε αντιστοιχία προς τα έξι βιβλία της *Εξαβίβλου*) που διακρίνονται περαιτέρω σε «επιγραφές» (αντί «τίτλους»). Τα έξι τμήματα επιγράφονται: 1. *Περί επισκόπων*. 2. *Περί προεσβυτέρων, διακόνων και ύποδιακόνων*. 3. *Περί κληρικῶν*. 4. *Περί μοναχῶν και μοναστηρίων*. 5. *Περί λαϊκῶν*. 6. *Περί γυναικῶν*. Και στην *Επιτομή* (όπως και στην *Εξάβιβλο*) έχει προτάξει ο Αρμενόπουλος «προθεωρία» με απαρίθμηση των πηγών, στις οποίες ανέτρεξε. Είναι άξιο ιδιαίτερης προσοχής, ότι ενώ έλαβε υπόψη τους λεγόμενους κανόνες του ψευδο-Νικηφόρου και του Νικολάου Γ', δεν το έκανε για τη σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως του 394 και για αρκετούς πατέρες (κανόνες Μ. Αθα-

109. VOEL / JUSTEL τ. II σ. 749-784. Πρβλ. ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Εκδόσεις* σ. 119-121.

110. Βλ. για τις χρονολογίες V. LAURENT, «La chronologie des patriarches de Constantinople au XIIIe s. (1208-1309)», *REB* 27 (1969) 129-149 (139 επ., 142 επ.).

111. Πρβλ. BECK, *Kirche*: Μητροπ. Σουηδίας ΠΑΥΛΟΥ, «Συνόψεις» κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 127) σ. 89-90· VAN DER WAL / LOKIN σ. 118 επ.

νασίου, Γρηγορίου του Θεολόγου, Αμφιλοχίου επισκόπου Ικονίου, Θεοφίλου Αλεξανδρείας και Γενναδίου).

Το έργο συνοδεύεται από σχόλια, που είναι πολύ πιθανό να έχουν συνταχθεί – αν όχι στο σύνολό τους, πάντως στο μεγαλύτερο μέρος τους – από τον ίδιο τον Αρμενόπουλο. Από άποψη περιεχομένου ανάγουν τα σχόλια αυτά¹¹² ως επί το πλείστον την προέλευσή τους στο έργο των ερμηνευτών του 12ου αιώνα και στο *Σύνταγμα* του Βλάσταρη, καθώς και σε κανονικές αποκρίσεις.¹¹³

Νομοκανονικές ή απλώς κανονικές συλλογές συντάχθηκαν μέσα σ' αυτήν την περίοδο και άλλες εκτός από τις παραπάνω, μερικές μεν ανεπαρκώς γνωστές και αδημοσίευτες, άλλες δε που τώρα επισημαίνονται, επώνυμες¹¹⁴ ή ανώνυμες.¹¹⁵ Ο προσδιορισμός του συνολικού τους αριθμού και η ταύτισή τους θα είναι δυνατή μόνο μετά την ολοκλήρωση της περιγραφής των νομικών και νομοκανονικών χειρογράφων (βλ. πιο πάνω 1.4.1).

112. Τα σχόλια στην *Επιτομή κανόνων* έχουν ειδικώς μελετηθεί από τον Κ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Γύρω από τις πηγές της 'Επιτομής κανόνων' του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου: Τα σχόλια», *EKEIEA* 23 (1976 [1978]) 85-122 (με πολύ πλούσια βιβλιογραφία).

113. Έκδοση: ST. PERENTIDIS, *Édition critique et commentaire de l'Épitomé des saints canons de Constantin Harmenopoulos*, Paris 1980/1981 (πολυγραφημένη). Επειδή η έκδοση αυτή δεν κυκλοφορεί στο εμπόριο, είναι ακόμη σε χρήση η προγενέστερη LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 1-71, που έχει ανατυπωθεί στην *PG* τ. 150 στ. 45-168. Βιβλιογραφία: ΜΗΤΡΟΠ. ΣΟΥΗΔΙΑΣ ΠΑΥΛΟΣ, «Συνόψεις» κ.λπ. (ό.π. 4 σημ. 127) σ. 91-95· ΜΕΝΕΒΣΟΓΛΟΥ, *Εκδόσεις* σ. 42 επ. (όπου μνεία και άλλων εκδόσεων)· ΣΤ. ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ, «Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος και οι ιεροί κανόνες. Θεματική κατάταξη και το απαραβίαστο του κανονικού κεμμένου», *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (ό.π. σημ. 39) σ. 259-264.

114. Πιθανολογείται η σύνταξη νέας νομοκανονικής συλλογής ή ο σχολιασμός προϋφιστάμενης από τον περισσότερο γνωστό για το χρονολογικό του έργο Θεόδωρο Σκουταριώτη (δεύτερο μισό του 13ου αι.), επίσκοπο Κυζίκου που καθαιρέθηκε ως οπαδός της ένωσης των Εκκλησιών. Όλα τα στοιχεία για το νομοκανονικό του έργο έχει συγκεντρώσει ο Α. SCHMINCK στην αδημοσίευτη ανακοίνωσή του „Theodoros Skutariotes als Jurist“, στο συνέδριο του Institut für Byzanzforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. (Wien, 5-7.11.2007) *Quellen zur byzantinischen Rechtspraxis. Aspekte der Textüberlieferung, Paläographie und Diplomatik*. (Στα μόλις εκτυπωθέντα πρακτικά [Wien 2010] δεν περιέχεται η ανακοίνωση του SCHMINCK.) Ιδιαίτερα τονίζει ο SCHMINCK ότι σε διάφορα φύλλα του Cod. Genavensis 23 (γνωστού από την εύρεση του *Επαρχικού Βιβλίου*· βλ. πιο πάνω 5.6.1) γίνεται μνεία απόψεων του Σκουταριώτη, περιεχομένων σε νομοκάνονα αποκειμένο στη μονή των Στουδίου.

115. Μία τέτοια ανώνυμη συλλογή εντοπίστηκε και δημοσιεύθηκε από τον ΤΡΩΙΑΝΟ, «Η νομοκανονική συλλογή» κ.λπ. (ό.π. σημ. 36).

6.4.6. Κανονικές αποκρίσεις. Αποκρίσεις γράφθηκαν και στην εξεταζόμενη περίοδο, όχι όμως στην ίδια έκταση, όπως στην προηγούμενη. Από τον 13ο αιώνα συνδέονται με αποκρίσεις ή γνωμοδοτήσεις¹¹⁶ τα ονόματα των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ Δ', Γερμανού Β', Μανουήλ Β' και Ιωάννου ΙΑ' Βέγκκου, του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Αποκαύκου, του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημητρίου Χωματιανού (ή Χωματηνού) και του επισκόπου Κίτρους Ιωάννη.

Ο πατριάρχης Μιχαήλ Δ' Αυτορειανός (1208-1214) που είχε, μετά την κατάληψη της Πόλης από τους σταυροφόρους, εγκατασταθεί στη Νίκαια, γνωμοδοτεί επί ερωτημάτων σχετικών με το ακώλυτο ή μη συγκεκριμένων γαμικών ενώσεων (κωλύματα εξ αγχιστείας και λόγω πνευματικής συγγένειας).¹¹⁷ Ο πατριάρχης Γερμανός Β' (1222-1240), που για τους ίδιους λόγους έδρευε στη Νίκαια, απαντά με επιστολή σε άγνωστο αποδέκτη (πιθανώς κάποιον ανώτερο κληρικό) προς το επιτρεπτό ή μη της σύναψης γάμου μεταξύ συγγενών εξ αίματος ή αγχιστείας διαφόρων βαθμών.¹¹⁸

Με χρονολογία Ιούλιος 1250 εκδόθηκε επί του πατριάρχη Μανουήλ Β' (1243-1254) συνοδική πράξη με αποκρίσεις σε ερωτήματα του μητροπολίτη Δυρραχίου Ρωμανού για διάφορα θέματα.¹¹⁹ Λίγες δεκαετίες αργότερα, στις 12 Αυγούστου 1276, με άλλη συνοδική πράξη επί του πατριάρχη Ιωάννη ΙΑ' (1275-1282) δόθηκαν απαντήσεις σε ερωτήματα κανονικού περιεχομένου του επισκόπου Σαράη στην Κριμαία.¹²⁰

---

116. Οι δύο έννοιες διακρίνονται μεταξύ τους σαφώς: οι μεν αποκρίσεις αναφέρονται σε ερωτήματα γενικού και απρόσωπου περιεχομένου, ενώ με τις γνωμοδοτήσεις απαντώνται ερωτήματα αναφερόμενα σε συγκεκριμένα πραγματικά δεδομένα. Παρ' όλα αυτά κάποτε τα όρια συγχέονται, επειδή οι γνωμοδοτήσεις λειτουργούν στη συνέχεια ως αποκρίσεις, ιδίως όταν πρόκειται για ζητήματα δικαίου του γάμου.

117. Έκδοση: A. SCHMINCK, „Drei Patriarchalschreiben aus der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts“, *FM V* σ. 193-214 (τα δύο κείμενα σς σ. 193 και 200).

118. Έκδοση: SCHMINCK, „Drei Patriarchalschreiben“ κ.λπ. (ό.π.: το κείμενο των αποκρίσεων στη σ. 206).

119. LAURENT, *Regestes* αριθ. 1315. Εκδόσεις: LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 238-240 (= *PG* τ. 119 σσ. 808-812)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Ε' σ. 114-116· ΓΕΛΕΩΝ, *Κανον. Διατάξεις* κ.λπ. (ό.π. 5 σμμ. 360) τ. Β' (1889) σ. 37-40.

120. LAURENT, *Regestes* αριθ. 1427. Έκδοση: ΓΕΛΕΩΝ, *Κανον. Διατάξεις* κ.λπ. (ό.π. 5 σμμ. 360) τ. Α' σ. 16-20· Κ. ΔΕΛΗΚΑΝΗΣ, *Πατριαρχικών εγγράφων τόμος τρίτος, Κωνσταντινούπολη 1905*, σ. 269-273· ΟΥΔΟΥ, ό.π. (5 σμμ. 360) τ. I σ. 90-97.

Το νομοκανονικό έργο του Ιωάννη Αποκαύκου είναι, όπως θα δούμε πιο κάτω (6.4.8), πλούσιο και περιλαμβάνει κυρίως δικαστικές αποφάσεις. Σώζονται ωστόσο και μερικές αποκρίσεις που έδωσε στον μητροπολίτη Κερκυρας Γεώργιο Βαρδάνη,¹²¹ δύο στον επίσκοπο Βελλάς Κωνσταντίνο,¹²² καθώς και μία στον επίσκοπο Κορώνης Αθανάσιο.¹²³

Μεγάλος, αντιθέτως, είναι ο αριθμός των αποκρίσεων που αποδίδονται στον άλλο σημαντικό κανονολόγο της ίδιας εποχής, τον Δημήτριο Χωματιανό.¹²⁴ Ένα μέρος από αυτές προκλήθηκαν με ερωτήματα του μητροπολίτη Δυρραχίου Κωνσταντίνου Καβάσιλα.¹²⁵ Αποκρίσεις όμως προς τον ίδιο μητροπολίτη με το ίδιο περιεχόμενο εμφανίζονται

121. Έκδοση: Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Κερκυραϊκά», *IV* 13 (1906) 334-351 = Ι. ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, *Απαντα Ιωάννου Αποκαύκου*. [Πατέρες της Εκκλησίας και εκκλησιαστικοί συγγραφείς της Δυτικής Ελλάδος, 1.] Ναύπακτος 2000, σ. 192-200 (ανατύπωση). Βιβλιογραφία: Κ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιωάννης Αποκαύκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του*. [Ιστορικές μονογραφίες, 6.] Αθήνα 1988, σ. 104 επ.

122. Έκδοση: Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ (από τα κατάλοιπα του Ν. Α. ΒΕΗ), „Unedierte Schrifstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Ätolien)“, *BNJ* 21 (1971-1976) 55-243 (αριθ. 21-22 και 39, σ. 82-83 και 97-99· πρβλ. και 182, 193 επ.) του παραρτήματος = ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, ό.π. σ. 240 επ. και 298 επ. (ανατύπωση). Βιβλιογραφία: ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. σ. 143 επ., 226 επ., 244 επ.· ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Οι λόγοι διαζυγίου στο νομολογιακό έργο του Ιωάννου Αποκαύκου», *Βυζαντινά* 16 (1991) 43-63.

123. Έκδοση: Α. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Ανέκδοτη γραφή του Αποκαύκου στον επίσκοπο Κορώνης», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (= Πελοποννησιακά, παράρτημα 8)* (Αθήνα 1981-1982) τ. Β' σ. 241-248 = ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, ό.π. σ. 29-43 (ανατύπωση). Βιβλιογραφία: ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. σ. 118 επ.· Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ζητήματα κωλυμάτων γάμου από τη νομολογία και την πρακτική του 'δεσποτάτου' της Ηπείρου», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (Αρτα 1992) 355-374 (366).

124. Εκδόσεις: BONEFIDIUS τ. III σ. 145-159· LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 316-323 (= *PG* τ. 119, στ. 947-960)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Ε' σ. 427-436· ΠΙΤΡΑ, *Analecta* σ. 617-620, 727-730· ΓΕΛΕΩΝ, *Νέα βιβλιοθήκη* (ό.π. 5 σημ. 446) σ. 111-126. Βιβλιογραφία: Α. G. JAMESON, *The Responsa and Letters of Demetrios Chomatianos, Archbishop of Achrida and Bulgaria: A Study in Byzantine Legal and Economic History of the Thirteenth Century*, Harvard University, Cambridge Mass. 1957 (πολυγραφημένη διδακτορική διατριβή).

125. Βλ. γι' αυτόν Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Κωνσταντίνος Καβάσιλας μητροπολίτης Δυρραχίου, αρχιεπίσκοπος Αχρίδος: Προσωπογραφικά προβλήματα», *Μεσαιωνική Ήπειρος* (Ιωάννινα 2001 [2003]) 151-230 (= Ο ΙΔΙΟΣ, «Personae non sunt multiplicandae sine necessitate. Nouveaux témoignages sur Constantin Kabasilas», *Zwischen Polis κ.λπ.* (ό.π. 5 σημ. 294) 491-513.

σε άλλα χειρόγραφα, αποδιδόμενες σε έναν επίσκοπο Κίτρος Ιωάννη,¹²⁶ ένα πρόσωπο, για το οποίο δεν είναι γνωστές προσωπογραφικές ειδήσεις (γι' αυτό κατά τα τέλη του 19ου αιώνα είχε αμφισβητηθεί η ύπαρξή του) και συνήθως τοποθετείται χρονικώς μάλλον στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα. Ενόψει αυτής της κατάστασης στη χειρόγραφη παράδοση, είχε επικρατήσει παλαιότερα η άποψη ότι η πατρότητα των αποκρίσεων του επισκόπου Κίτρος ανήκει στον Χωματιανό. Μετά όμως από συστηματική έρευνα που διεξήγαγε ο π. Jean Darrouzès¹²⁷ αποδείχθηκε, ότι ένας αριθμός από τις αποκρίσεις που αποδίδονται στον Ιωάννη είναι αυθεντικές, ενώ οι υπόλοιπες προήλθαν πράγματι από τον Χωματιανό. Προ μερικών ετών υποστηρίχθηκε η άποψη, ότι ενδεχομένως και οι δύο χρησιμοποιήσαν για τις αποκρίσεις τους προς τον Καβάσιλα κάποια προγενέστερη νομοκανονική εργασία.¹²⁸ Ύστερα από νέες έρευνες στη χειρόγραφη παράδοσή τους διατυπώθηκε η υπόθεση, ότι οι αποκρίσεις του Ιωάννου Κίτρος ανάγονται στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα, οπότε μαρτυρείται στην περιοχή της μητρόπολης Θεσσαλονίκης «ὁ εὐτελής ἐπίσκοπος τῆς ἀγιοτάτης ἐπισκοπῆς Κίτρος καὶ πρωτόθρονος Ἱωάννης (ὁ Σηκοντηνός)».¹²⁹

Στα τελευταία εκατό χρόνια του βίου της αυτοκρατορίας εμφανίζονται ως συντάκτες αποκρίσεων οι μητροπολίτες Ρόδου Νεῖλος Διασορηνός, Θεσσαλονίκης Συμεών, Σταυρουπόλεως Πρόχορος και Εφέσου Ιωάσαφ.

Οπαδός του Γρηγορίου Παλαμά ο χιακῆς καταγωγῆς Νεῖλος ἐξελέγη ἐπὶ πατριάρχη Καλλίστου Α' το 1357 μητροπολίτης Ρόδου, όπου παρέμεινε περίπου μία 20ετία, μέχρι την καθαίρεσή του ἐπὶ πατριαρχίας του Μακα-

126. Εκδόσεις: BONEFIDIUS τ. III σ. 159-184· LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 323-334 (= *PG* τ. 119 σ. 960-985)· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Ε' σ. 403-420· ΓΕΔΕΩΝ, «Εφὸλκιον» κ.λπ. (ὅ.π. 5 σμμ. 426) σ. 1.

127. J. DARROUZÈS, «Les réponses canoniques de Jean de Kitros», *REB* 31 (1973) 319-334. Πρὸβλ. και Α. SCHMINCK στο *LexMA* τ. V (1991) 584 και (ειδικῶς για τις αποκρίσεις) D. SIMON, „Fragen an Johannes von Kitros“, *Αφιέρωμα στον Ν. Σβορώνο*, τ. Α' (Ρέθυμνο 1986) 258-279.

128. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Ανέκδοτο ἑμμέϊωμα διαζυγίου' (...) και το πρόβλημα του συντάκτη επισκόπου Κίτρος Ιωάννου», *Μνήμη Α. Πολίτη* (Θεσσαλονίκη 1988) 53-63 (62).

129. Βλ. την επισκόπηση της παλαιότερης βιβλιογραφίας στον Β. ΚΑΤΣΑΡΟ, «Ο επίσκοπος Κίτρος Ιωάννης», *Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια* (Θεσσαλονίκη 1999) 127-148 (ιδίως σ. 140 επ.).

ρίου (1376-1379). Απαντώντας σε ερωτήματα ενός μοναχού Ιωνά συνέταξε 21 αποκρίσεις σε θέματα δικαίου που αφορούν στη θεία λειτουργία.¹³⁰

Ο γνωστός για το εκτεταμένο θεολογικό του έργο Συμεών¹³¹ ανήλθε στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης μέσα στη δεύτερη δεκαετία του 15ου αιώνα και απεβίωσε το 1429. Σώζονται 83 αποκρίσεις του προς τον επίσκοπο Πενταπόλεως Γαβριήλ.¹³²

Στο μεταίχμιο 14ου και 15ου αιώνα έζησε και ο μητροπολίτης Σταυρουπόλεως (της Καρίας) Πρόχορος που έφερε και τον τίτλο του προέδρου Κρήτης. Απευθυνόμενη προς έναν ιερομόναχο, συνέταξε μία απόκριση για θέματα δικαίου του γάμου.¹³³

Ο Ιωάσαφ, αφού ως λαϊκός φαίνεται ότι ανέπτυξε διπλωματική δραστηριότητα, χειροτονείται σε κάπως μεγαλύτερη ηλικία και μαρτυρείται το 1431 ως μέγας πρωτοσύγκελλος. Στις αρχές του 1437 κατέλαβε τον μητροπολιτικό θρόνο της Εφέσου, αλλά πέθανε ύστερα από λίγους μήνες πριν προλάβει να μετάσχει, ως εκπρόσωπος του πατριάρχη Αντιοχείας, στη σύνοδο της Φλωρεντίας. Ενός του ήταν ακόμη πρωτοσύγκελλος συνέταξε 58 αποκρίσεις σε ερωτήματα ενός ιερέα Γεωργίου Δραζίνου που αφορούν σε θέματα λειτουργικοκανονικά.¹³⁴

130. Έκδοση: ALMAZOV, ό.π. (5 σημ. 441) σ. 50-84.

131. Πρβλ. για τη νομική του σκέψη Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Εκκλησιαστικό ποινικό δίκαιο. Δοκίμες πολλαπλής ανάγνωσης*, Θεσσαλονίκη-Αθήνα 2008, σ. 363-372, όπου και πλούσια βιβλιογραφία για το γενικότερο έργο του Συμεώνος.

132. Η έκδοση έγινε από τον λόγιο πατριάρχη Ιεροσολύμων ΔΟΞΙΘΕΟ, Ιάσιον 1683 (= PG τ. 155 στ. 829-952). Βιβλιογραφία: M. JUGIE, *DTC* 14.2 (1941) 2976-2984.

133. Έκδοση: ΓΕΔΕΩΝ, «Εφόλιον» κ.λπ. (5 σημ. 426) σ. 18-19.

134. Εκδόσεις: A. I. ALMAZOV, «Kanoničeskie otvety Ioasafa mitropolita Efeskago», *Zapiski imperatorskago novorosijskago universiteta*, Odessa 1903, σ. 153-214· V. N. BENEŠEVIČ, *IV* 11 (1904) 86-88, 12 (1906) 525· A. ΚΟΡΑΚΙΔΗΣ, *Ιωάσαφ Εφέσου (†1437) (Ιωάννης Βλαδύντρος)*. *Βίος-Έργα-Διδασκαλία*, Αθήνα 1992, σ. 213-248. Βλ. και Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Συμπληρωματικά εις Νικολάου Β. Τομαδάκη: Ιωάννης-Ιωάσαφ Δορυανός Κρης, Ιερομόναχος και κωδικογράφος», *ΕΕΒΣ* 49 (1994-1998 [1999]) 87-88 (όπου και η νεότερη σχετική βιβλιογραφία), ο οποίος σε Νομοκάνονα με αποκρίσεις ενός «Ιωάσαφ ιερομόναχου και μεγάλου πρωτοσυγκελλου», περιεχόμενο στον κώδικα της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος με αριθμό 205, αναγνωρίζει – ορθώς – τις κανονικές αποκρίσεις του Ιωάσαφ Εφέσου.

6.4.7. Κανονικές πραγματείες. Μερικά από τα πρόσωπα που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη υποπαράγραφο ως συντάκτες αποκρισεων ασχολήθηκαν και με τη συγγραφή μικρών συνήθως πραγματειών γύρω από θέματα του κανονικού δικαίου. Όταν σε έναν συγγραφέα αποδίδεται μία απόκριση που αφορά σε ένα μεμονωμένο θέμα, δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακριθεί από μία πραγματεία. Ως κριτήριο για τον χαρακτηρισμό των κειμένων ως αποκρισεων (και όχι ως πραγματειών) χρησιμοποιήθηκε το αν αποτέλεσαν απάντηση σε ερώτημα που είχε προηγουμένως διατυπωθεί.

Στους τελευταίους αιώνες της ύστερης βυζαντινής περιόδου τα νομικά έργα με τη μορφή μονογραφίας γίνονται σπανιότερα. Σημαντικό έργο αυτής της μορφής είναι το «*Περί γάμων*» του Ιωάννη Πεδιάσιμου, που διέτελεσε διάκονος και χαρτοφύλαξ της αρχιεπισκοπής Αχρίδος και «ύπατος των φιλοσόφων» (τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα - πρώτες δεκαετίες του 14ου). Η συγγραφή αυτή έχει ως περιεχόμενο τα κωλύματα του γάμου και σώζεται σε δύο μορφές που διαφέρουν ως προς την έκτασή τους. Η συντομότερη, που χρησίμευσε ως πηγή στον συντάκτη του *Αυξημένου Προχείρου*, είναι πιθανότατα μεταγενέστερη επιτομή της αρχικής διατύπωσης. Η πραγματεία του Πεδιάσιμου χρησιμοποιήθηκε επίσης από τον Ματθαίο Βλάσταρη και τον Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο. Η ευρεία διάδοση πιστοποιείται και από την πλούσια χειρόγραφη παράδοσή της.¹³⁵

Παρεμφερές περιεχόμενο έχουν και οι μελέτες-γνωμοδοτήσεις του Δημητρίου Χωματιανού «*Περί βαθμῶν κεκωλυμένων γάμων και ἀκωλύτων*», «*Περί τῶν ἐξ ἀγχιστείας και ἐξ αἵματος βαθμῶν*»,¹³⁶ «*Περί γάμων ἀθεμίτων και κεκωλυμένων*», και «*Περί βαθμῶν συγγενείας*»,¹³⁷ που χρησίμευσαν μάλιστα στον Πεδιάσιμο ως πηγή. Αποδόθηκαν στον Χωματιανό και μελέτες σχετικές με άλλα θέματα, όπως τα ἄζυμα, η νησιτεία, ο γάμος

135. Πρώτη κριτική έκδοση: A. SCHMINCK, „Der Traktat Περί γάμων des Johannes Peditasimos“, *FM* I σ. 126-174 (η έκδοση μαζί με τα σχεδιαγράμματα στις σ. 140-165). Για τον Πεδιάσιμο και το πλούσιο συγγραφικό του έργο σε άλλους, εκτός του κανονικού δικαίου, τομείς βλ. βιβλιογραφία στις σημ. 1-3 της παραπάνω έκδοσης.

136. Για την πατρότητα του έργου βλ. την παρατήρηση του SCHMINCK, „Vier eherecht. Entscheidungen“ κ.λπ. (ό.π. 5 σημ. 68) σ. 222 σημ. 8 (στο τέλος).

137. Εκδόσεις: BONEFIDIUS τ. II σ. 135-145· LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 311-316, 411-414 (= *PG* τ. 119 στ. 937-945 και 1125-1129)· PITRA, *Analecta* στ. 1-12, 33-38, 49-52 και 719-728 (το τελευταίο έργο και στους ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Ε' σ. 421-427).

των κληρικών.¹³⁸ Στην πραγματικότητα όμως ανήκει η πατρότητα στον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Λέοντα και στον μοναχό Νικήτα Στηθάτο, εξεχουσες μορφές του 11ου αιώνα.¹³⁹

Πραγματείες αναφερόμενες στο κανονικό δίκαιο φαίνεται ότι συντάξε και ο Ιωάννης Κίτρος. Του αποδίδεται μία «περί όφφικίων»¹⁴⁰ και μία άλλη «περί τών ήμερών του χρόνου».¹⁴¹

Εκτός όμως από όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, υπάρχουν και άλλα ανέκδοτα έργα, ακόμη και άγνωστα μέχρι τώρα, που έχουν ως αντικείμενο τους βαθμούς συγγενείας και τις επιπτώσεις τους στο επιτετραμμένο ή μη των γάμων.¹⁴²

Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, εκτός από όσα συλλεκτικά έργα περιγράψαν μέχρις εδώ, συνέγραψε και άλλα, από τα οποία στο εκκλησιαστικό δίκαιο αφορούν οι «Περί αίρέσεων» και «Περί πίστεως όρθοδόξου».¹⁴³ Εσφαλμένως¹⁴⁴ όμως του αποδίδεται και μία μικρή μελέτη «Περί νηστειών».¹⁴⁵

Του μητροπολίτη Ρόδου Νεΐλου, που αναφέρθηκε προτύτερα, σώζεται μία «Διήγησις συνοπτική περί τών άγιών και οίκουμηνικών συνό-

138. Έκδοση: PITRA, *Analecta* στ. 745-784.

139. Πρβλ. BECK, *Kirche* σ. 534-536, 709.

140. J. DARROUZÈS, *Recherches sur les όφφίγια de l'έglise byzantine*. [Archives de l'Orient Chrétien, 11.] Paris 1970, σ. 175-183 και 538-539.

141. Η πραγματεία αυτή σώζεται σε χειρόγραφο των Μετεώρων και είναι ανέκδοτη. Βλ. σχετικά ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Ο επίσκοπος Κίτρος Ιωάννης» κ.λπ. (ό.π.) σ. 145 σημ. 103.

142. Πρβλ. τις πραγματείες που αναφέρονται στο *Repertorium* σ. 452 επ., μερικές από τις οποίες είναι ακόμη ανέκδοτες. Μία τέτοια μικρή ανέκδοτη μελέτη «Περί θαθμών συγγενείας» άγνωστου συγγραφέα του 13ου αιώνα σώζεται στον Codex Marcianus graecus 174 foll. 305r-306v. Πρβλ. (λόγω συναφείας) και την έκδοση τριών εγγράφων από τον A. SCHMINCK, „Drei Patriarchalschreiben“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 117).

143. Εκδόσεις: J. LEUNCLAVII (LÖWENKLAU), *Legatio imp. Caesaris Manuelis Comneni aug. ad Armenios*, Basel 1578, σ. 557-583 = LEUNCLAVII, *JGR* τ. I σ. 547-554 (= PG τ. 150 στ. 20-32· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ τ. Ε' σ. 446-454. Πρβλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου* κ.λπ. (ό.π. σημ. 3) σ. κζ' σημ. 48.

144. Βλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ο Κωνστ. Αρμενόπουλος μετά την έκδοση» κ.λπ. (ό.π. σημ. 39) σ. 142 σημ. 30.

145. Πρώτη έκδοση: Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «<Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου;> Ανέκδοτη “πραγματεία” περί νηστειών», *ΕΚΕΙΕΔ* 18 (1971 [1973]) 223-238.

δων». Αξιοσημείωτο είναι ότι ο συγγραφέας θεωρεί τη Σύνοδο της Αγίας Σοφίας του 879/880 ως Όγδοη Οικουμενική Σύνοδο και μία σύνοδο που συνήλθε επίσης στον ναό της Αγίας Σοφίας το 1341 με αφορμή τις ησυχαστικές έριδες (Γρηγόριος Παλαμάς και Βαρολάμ) ως Έννατη Οικουμενική.¹⁴⁶

6.4.8. Μοναστηριακά τυπικά. Από τα έγγραφα έγινε πιο πάνω (5.7.13) ξεχωριστή μνεία των μοναστηριακών τυπικών. Ιδρύσεις νέων μονών και ανακαινίσεις παλαιών έχουμε και από τα τέλη του 12ου αιώνα μέχρι τον 15ο. Σπουδαιότερα από τα τυπικά αυτής της εποχής είναι του επισκόπου Ταμασσίας Νείλου, ιδρυτή της μονής της Θεοτόκου του Μαχαιρά στην Κύπρο (1210),¹⁴⁷ του μοναχού και εγκλείστου Νεοφύτου για τη μονή την επιλεγόμενη «Νέα Σιών» στην Πάφο της Κύπρου (η τελική διατύπωση της «τυπικής διαθήκης» του ανάγεται στο 1214),¹⁴⁸ του μοναχού Μαξίμου, ιδρυτή της μονής της Θεοτόκου της Σκοτεινής (1247)¹⁴⁹ και του Νικηφόρου Βλεμμύδη για τη μονή που ίδρυσε στην περιοχή της Εφέσου (1248).¹⁵⁰

Μία σειρά από σημαντικά τυπικά έχουν άμεση σχέση με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1259-1282), είτε τον ίδιο είτε το οικογενειακό του περιβάλλον. Γύρω στα τέλη της βασιλείας του συνέταξε τυπικό για τη μονή του αρχαγγέλου Μιχαήλ, τη λεγόμενη του Αυξεντίου, που είχε ιδρύσει ο πατέρας του.¹⁵¹ Από το 1282 χρονολογείται άλλο τυπικό του Μιχαήλ (με πολλά αυτοβιογραφικά στοιχεία) για τις μονές του αγίου Δημη-

146. Εκδόσεις: VOEL / JUSTEL τ. II σ. 1155-1160· ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΛΗΣ τ. Α' σ. 389-395.

147. Έκδοση: Ι. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Κυπριακά Τυπικά*, Λευκωσία 1969, σ. 1-68. Πρβλ. την αγγλική μετάφραση του Ν. COUREAS, *The Foundation Rules of Medieval Cypriot Monasteries: Makhairas and St. Neophytos*. [Cyprus Research Centre. Text and Studies in the History of Cyprus, 46.] Nicosia 2003, σ. 57-128.

148. Έκδοση: ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. σ. 71-104. Πρβλ. την αγγλική μετάφραση του COUREAS, ό.π. σ. 129-168.

149. Έκδοση: Μ. ΓΕΔΩΝ, «Διαθήκη Μαξίμου μοναχού, κήτορος της εν Λυδία μονής Κοτινής (1247)», *Μικρασιατικά Χρονικά* 2 (1939) 263-291 (η έκδοση στις σ. 271-290).

150. Εκδόσεις: Α. HEISENBERG, *Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina*, Leipzig 1896, σ. 93-99 και J. MUNITZ, "A Missing Chapter from the Typikon of Nikephoros Blemmydes", *REB* 44 (1986) 199-207 (204 επ.).

151. Έκδοση: DMITRIEVSKI, ό.π. (5 σημ. 513) σ. 769-794.

τρίου στην Κωνσταντινούπολη και της Θεοτόκου των Κελλιβάρων στο όρος Λάτρος.¹⁵² Από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα, σύζυγο του Μιχαήλ, προέρχονται το τυπικό της μονής του Λιβός (που ίσως είχε ιδρυθεί τον 10ο αιώνα και ανακαινίστηκε από εκείνη) στην Κωνσταντινούπολη¹⁵³ και το τυπικό της μονής των αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού, επίσης στην πρωτεύουσα.¹⁵⁴ Η ανεψιά του Μιχαήλ Θεοδώρα (ως μοναχή Θεοδούλη), σύζυγος του μεγάλου στρατοπεδάρχη Ιωάννη Συναδηνού, υπήρξε η συντάκτρια του τυπικού της μονής της Θεοτόκου της Βεβαίας Ελπίδος, που είχε ιδρύσει στην Κωνσταντινούπολη. Το τυπικό αυτό συμπλήρωσε μετά τον θάνατό της η κόρη της Ευφροσύνη η Παλαιολογίνα.¹⁵⁵

Στην οικογένεια των Παλαιολόγων ανήκε και η Ειρήνη Χούμναινα (μοναχή Ευλογία), σύζυγος του δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγου, γιου του Ανδρονίκου Β', που το 1312 ανακαίνισε τη μονή του Φιλανθρώπου Σωτήρος Χριστού και συνέταξε τυπικό.¹⁵⁶

Από την ίδια περίοδο προέρχονται τυπικά μονών του Αγίου Όρους και των Μετεώρων. Πρέπει να αναφερθούν, τέλος, τα τυπικά του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη για τη μονή της Αναστάσεως στην Κωνσταντινούπολη,¹⁵⁷ του μητροπολίτη Ζιχνών Ιωακείμ για τη μονή του Ιωάννου Προδρόμου στο όρος Μενοίκιον στις Σέρρες (1324-1332),¹⁵⁸ του Μακαρίου Χούμνου για τη Νέα Μονή στη Θεσσαλονίκη (μεταξύ 1360-1370),¹⁵⁹ του μοναχού Νείλου του Νταμλά για τη μονή της Θεοτόκου στη Βακονία

152. Έκδοση: H. GRÉGOIRE, «Imperatoris Michaelis Palaiologi de vita sua», *Byzantion* 29-30 (1959-1960) 447-476 (447-474).

153. Έκδοση: H. DELEHAYE, *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues*. [Mém. de l'Acad. royale de Belgique, Classe des lettres, 2ème sér., t. XIII.] Bruxelles 1921, σ. 106-136.

154. Έκδοση: DELEHAYE, ό.π. σ. 136-140.

155. Έκδοση: DELEHAYE, ό.π. σ. 18-105.

156. Έκδοση: PH. MEYER, „Bruchstücke zweier τυπικά κητορικά“, *BZ* 4 (1895) 48-49.

157. Έκδοση: H. DELEHAYE, «Constantini Acropolitae, hagiographi byzantini, Epistularum manipulus», *An. Bollandiana* 51 (1933) 263-284 (η έκδοση στις σ. 279-284).

158. Έκδοση: A. GUILLON, *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménécée*, Paris 1955, σ. 163-176.

159. Έκδοση: V. LAURENT, «Ecrits spirituels inédits de Macaire Choumnos (...)», *Ελληνικά* 14 (1955) 40-86 (60-71, 76-85).

της Κρήτης (1400)¹⁶⁰ και του πατριάρχη Ματθαίου Α' για τη μονή Χαροσιανίτου στην Κωνσταντινούπολη (1407).¹⁶¹

6.4.9. Η εκκλησιαστική νομολογία. Άλλη κατηγορία εγγράφων που από τη φύση της παρουσιάζει κάποια ιδιαιτερότητα και αποτελεί εξαιρετικά σημαντική πηγή του δικαίου είναι οι αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων.¹⁶² Από την ύστερη περίοδο έχουν, ευτυχώς, περισωθεί, τόσο μεμονωμένες¹⁶³ όσο και συγκεντρωμένες σε συλλογές, αρκετές αποφάσεις οργάνων της Εκκλησίας με δικαιοδοτικές αρμοδιότητες. Όπως δε ήδη αναφέρθηκε πιο πάνω, κατά τους τελευταίους αιώνες η συμμετοχή του κλήρου στην απονομή της δικαιοσύνης ήταν αυξημένη και ξεπερνούσε κατά πολύ τα υπό στενή έννοια όρια του εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου.

Στον τομέα της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης κατά τους ύστερους αιώνες κυριαρχούν δύο ονόματα, για τα οποία έχει ήδη γίνει λόγος: του Ιωάννη Αποκαύκου και του Δημητρίου Χωματιανού ή Χωματηνού. Οι δύο αυτές σημαντικές εκκλησιαστικές, αλλά και πολιτικές προσωπικότητες

160. Έκδοση: S. PETRIDÈS, «Le typicon de Nil Damilas pour le monastère de femmes de Baconia en Crète (1400)», *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolě* 15 (1911) 92-111 (95-109).

161. Έκδοση: I. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ / Κ. ΜΑΝΑΦΗΣ, «Επιτελεύτιος βούλησις (...) Ματθαίου Α'», *ΕΕΒΣ* 45 (1981/82 [1984]) 462-515 (η έκδοση στις σ. 472-510).

162. Βλ. γενικώς Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων επί ιδιωτικών διαφορών κατά την βυζαντινή περίοδο», *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 192-201 = Ο ΙΔΙΟΣ, *Δίκαιον και Ιστορία* (Αθήνα 1973) 244-254· ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η εκκλησιαστική διαδικασία μεταξύ 565 και 1204», *ΕΚΕΙΕΔ* 13 (1966 [1969]) 3-148· D. SIMON, „Byzantinische Provinzialjustiz“, *BZ* 79 (1986) 310-343· ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, Α'. Εμπράγματο δίκαιο - Ενοχικό δίκαιο, Β'. Οικογ. δίκαιο, Γ'. Κληρονομικό δίκαιο*. [FzBR. Athener Reihe, 6,11 και 18.] Αθήνα 1992, 1997, 2010.

163. Ο τρόπος της παράδοσης δεν έχει σχέση με την προέλευση των αποφάσεων ούτε με το περιεχόμενό τους. Έτσι, από την εκκλησιαστική νομολογία του κράτους της Ηπείρου οι αποφάσεις του μεν Ιωάννη Αποκαύκου σώζονται μεμονωμένες, ενώ του Δημητρίου Χωματιανού συγκεντρωμένες (βλ. και για τους δύο αμέσως πιο κάτω). Το ίδιο συμβαίνει και με τις πατριαρχικές αποφάσεις. Μεμονωμένη παραδίδεται π.χ. μία απόφαση του πατριάρχη Μιχαήλ Αυθωρειανού (1208-1214), απαγορευτική της τέλεσης γάμου, την οποία εκδίδει ο Α. SCHMINCK, „Eine γνώμη des Patriarchen Michael Autoreianos“, *FM* II σ. 255-261 (η έκδοση στις σ. 260-261).

έζησαν την ίδια εποχή – συνδέονταν μάλιστα με προσωπική φιλία – και έδρασαν στον ίδιο χώρο, στην περιοχή ενός από τα ελληνικά κράτη που δημιουργήθηκαν μετά την κατάληψη της πρωτεύουσας το 1204 από τους σταυροφόρους, του κράτους (του λεγόμενου συνήθως, χωρίς όμως ιστορική ακρίβεια, «δεσποτάτου») της Ηπείρου. Ίσως στη φήμη των δύο αυτών αρχιερέων και στην υψηλή ποιότητα από νομική άποψη των αποφάσεών τους πρέπει να αναζητηθεί η αιτία της διατήρησής τους.

Ο Ιωάννης Απόκαυκος¹⁶⁴ γεννήθηκε, μάλλον στην πρωτεύουσα, μεταξύ 1153 και 1160 και πέθανε περί το 1233/1234. Ήταν ανεπιός του μητροπολίτη Ναυπάκτου και γνωστού χρονογράφου της εποχής εκείνης Κωνσταντίνου Μανασσή. Έτυχε επιμελημένης μόρφωσης στην Κωνσταντινούπολη, όπου εργάστηκε επί μερικά χρόνια ως διάκονος στην πατριαρχική γραμματεία (το 1193 μαρτυρείται ως πατριαρχικός νοτάριος). Γύρω στο 1200 έγινε μητροπολίτης Ναυπάκτου. Από τη θέση αυτή αναμείχθηκε ενεργώς στα πολιτικά πράγματα της εποχής του και έπαιξε σημαντικό ρόλο στον ανταγωνισμό ανάμεσα στην αυτοκρατορία της Νικαίας και στο κράτος της Ηπείρου,¹⁶⁵ υποθάλποντας τις πολιτικές φιλοδοξίες των ηγεμόνων του τελευταίου, με απώτερο σκοπό να περιέλθει σε αυτόν η δικαιοδοσία που το πατριαρχείο ασκούσε στον χώρο της Δυτικής Ελλάδας, ενέργειες που οδήγησαν σε έντονη διάσπαση Οικουμενικού Πατριαρχείου και εκκλησιαστικών αρχών του κράτους της Ηπείρου. Λίγο πριν από τον θάνατό του είχε παραιτηθεί από τη θέση του μητροπολίτη και είχε αποσυρθεί στη μονή Κοζύλης κοντά στα Ιωάννινα.

Από τη δραστηριότητα του Αποκαύκου στον τομέα της απονομής της δικαιοσύνης σώζονται περισσότερες από 30 αποφάσεις. Στις αποφάσεις αυτές, ένα μεγάλο μέρος των οποίων αναφέρεται σε θέματα γαμικά (κυρίως διαζύγια και ακυρώσεις γάμων), μαρτυρείται επιείκεια, αλλά και ευθυκρι-

164. Βλ. γενικώς G. PRINZING, *LexMA* τ. I (1980) στ. 758 και R. J. MACRIDES, *ODB* τ. I (1991) σ. 135 και τις εκεί παραπομπές. Πρόσθεσε ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιωάννης Απόκαυκος* κ.λπ. (ό.π. σημ. 121). Πρβλ. και Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Ο Ιωάννης Απόκαυκος και η σχέση του με την επισκοπή Ιωαννίνων κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του», *Μεσαιωνική Ήπειρος* (Ιωάννινα 2001) 123-150.

165. Πρβλ. M. WELLNHOFFER, *Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien* (c. 1155-1233), Freising 1913, σ. 46 επ. και Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13 αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*. [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 7.] Θεσσαλονίκη 1990.

σία, με αξιοθαύμαστη μερικές φορές ευελιξία στην αξιολόγηση του πραγματικού υλικού, ώστε το διατακτικό να ικανοποιεί το αίσθημα του δικαίου, χωρίς να υποδουλώνεται η ουσία της υπόθεσης σε δικονομικούς τύπους. Στις αποφάσεις του ο Απόκαυκος σπανίως παραθέτει χωρία, και τότε μάλλον από μνήμης, γιατί δεν φαίνεται να είχε στη διάθεσή του πλούσια βιβλιοθήκη και μάλιστα σε πηγές του δικαίου. Οι αποφάσεις του έχουν εκδοθεί από τους μελετητές του έργου του, συνήθως μεμονωμένες, σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά.¹⁶⁶ Τις τελευταίες δεκαετίες το νομολογιακό έργο του Αποκαύκου έχει προσελκύσει την προσοχή των ερευνητών.¹⁶⁷

Όσα στοιχεία για τον βίο του Δημητρίου Χωματιανού¹⁶⁸ γνωρίζουμε προέρχονται κυρίως από τα γραπτά του μεγαλύτερου στην ηλικία (και

166. Εκδόσεις: Α. VASILIEVSKI, «Epirotica saeculi XIII», *IV* 3 (1896) 233-299· Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας*, Πετρούπολη 1894, 1898 (ανατύπ. Bruxelles 1963), τ. Β' σ. 361-362, τ. Δ' σ. 119-125· Ο ΙΔΙΟΣ, «Κερκυραϊκά», *IV* 13 (1907) 334-351· Ο ΙΔΙΟΣ, «Συνοδικά γράμματα Ιωάννου του Αποκαύκου μητροπολίτου Ναυπάκτου», *Βυζαντίς* 1 (1909) 3-30· Ο ΙΔΙΟΣ, «Ιωάννης Απόκαυκος και Νικήτας Χωνιάτης», *Τεσσαρακονταετηρίς της καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου* (Αθήνα 1909) 373-382· Ο ΙΔΙΟΣ, «Κανονικά πράξεις Γεωργίου Βαρδάνη και Ιωάννου Αποκαύκου περί κληρονομικής υποθέσεως Θεοδώρου Διαβατηνού», *Εκκλ. Φάρος* 4 (1909) 62-67· Ο ΙΔΙΟΣ, *Noctes Petropolitanae*, St. Peterburg 1913 (ανατύπ. Leipzig 1976), 246-294· S. PÉTRIDÈS, «Jean Apokaukos, Lettres et autres documents inédits», *Izvestija* κ.λπ. 14 (1909) 69-100· Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Οι λόγιοι του δεσποτάτου της Ηπείρου και του βασιλείου της Νικαίας*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 21-58· ΒΕΗ-ΣΦΕΡΑΗ, „Unedierte Schriftstücke“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 122), μέρος Β' σ. 55-243. Τα κείμενα των αποφάσεων έχει ανατυπώσει ο ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, *Άπαντα Ιωάννου Αποκαύκου* κ.λπ. (ό.π. σημ. 121).

167. Πρβλ. Μ. ΤΗ. FÖGEN, „Rechtsprechung mit Aristophanes“, *RJ* 1 (1982) 74-82· Η ΙΔΙΑ, „Ein heißes Eisen“, *RJ* 2 (1983) 85-96· Η ΙΔΙΑ, „Ein ganz gewöhnlicher Mord“, *RJ* 3 (1984) 71-81· Η ΙΔΙΑ, „Horor iuris. Byzantinische Rechtsgelehrte disziplinieren ihren Metropolitanen“, *Cupido legum* σ. 47-71· Α. ΛΑΙΟΥ, «Contribution à l'étude de l'institution familiale en Epire au XIIIème siècle», *FM* VI σ. 275-323· Α. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13ο αιώνα*. [FzbR. Athener Reihe, 4.] Αθήνα 1990· Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Μαρτυρία Ιωάννου Ναυπάκτου του Αποκαύκου για την κοινωνία του ΙΓ' αιώνα. Δύο υποθέσεις φόνου», *Πρακτικά Α' Αρχαιολ. και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αργάιο 1991)* 297-306· ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Μία απόφαση του Αποκαύκου και ο εκκλησιαστικός βίος στο 13ο αιώνα», στα ίδια *Πρακτικά* σ. 291-296· ΤΡΩΙΑΝΟΣ «Οι λόγιοι διαζυγίου» κ.λπ. (ό.π. σημ. 122)· ΕΥ. ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, *Die Auflösung der Ehe bei Demetrios Chomatianos und Johannes Apokaukos*. [Europäische Hochschulschriften, XXIII. 450.] Frankfurt a. M. κ.λπ. 1992· ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ζητήματα κωλυμάτων γάμου» κ.λπ. (ό.π. σημ. 123).

168. Πρβλ. γενικώς G. PRINZING, *LexMA* τ. II (1983) 1874-5 και R. J. MACRIDES, *ODB* τ. I (1991) 426 και τις εκεί παραπομπές.

συσπουδαστή στην Κωνσταντινούπολη) φίλου του Ιωάννη Αποκαύκου. Διετέλεσε αρχικά (περί τα τέλη του 12ου αιώνα) αρχιεπισκοπικός Αχρίδος στην Κωνσταντινούπολη, αργότερα διορίστηκε χαροτοφύλαξ της ίδιας αρχιεπισκοπής και τέλος – με τη βοήθεια του Αποκαύκου – ανήλθε στον αρχιεπισκοπικό θρόνο περί το 1217. Η επιλογή του έγινε από την κοσμική εξουσία και η χειροτονία του, με βάση τη σκέψη ότι η Εκκλησία της Ηπείρου έχει διοικητική αυτοτέλεια, χωρίς τη σύμπραξη του Πατριαρχείου, πράγμα που προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και διαμαρτυρίες του τελευταίου. Ανάλογες εκκλησιαστικοπολιτικές δραστηριότητες με εκείνες του Αποκαύκου ανέπτυξε και ο Χωματιανός. Με τη σύμπραξή του μάλιστα στη στέψη του ηγεμόνα της Ηπείρου Θεοδώρου Α' Δούκα ως αυτοκράτορα στη Θεσσαλονίκη (μάλλον το 1227¹⁶⁹) είχε ακόμη μεγαλύτερη ανάμειξη από τον Απόκαυκο στον ανταγωνισμό και, κατά συνέπεια, στη διένεξη Νικαίας και Ηπείρου.¹⁷⁰

Το νομολογιακό υλικό από το αρχιεπισκοπικό δικαστήριο της Πρώτης Ιουστινιανής (όπως τιτλοφορούσαν την αρχιεπισκοπή της Αχρίδος, για να ενισχύσουν την ιστορική της διάσταση, ταυτίζοντάς την – όχι βεβαίως ορθώς – με την *Iustiniana Prima* του Ιουστινιανού¹⁷¹) είναι πολύ ογκώδες και επιβλητικότερο από το αντίστοιχο της μητρόπολης της Ναυπάκτου. Περιλαμβάνει πάνω από 150 κείμενα, τόσο αποφάσεις όσο και δικαστικές γνωμοδοτήσεις. Μέσα από το υλικό αυτό εμφανίζεται ο Χωματιανός ως ένας από τους μεγαλύτερους νομικούς της εποχής του, και μάλιστα όχι μόνο σε σχέση με την ερμηνεία των ιερών κανόνων, γιατί οι αποφάσεις του καλύπτουν λίγο ως πολύ όλους τους κλάδους του δικαίου, ιδιωτικού και δημόσιου. Εκεί συνδυάζεται η άριστη γνώση των πηγών του δικαίου με την

---

169. Οι τελευταίες σχετικές μελέτες (όπου και όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία) είναι των Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΑΗ, «Ο χρόνος στέψεως του Θεοδώρου Δούκα ως προσδιορίζεται εξ ανεκδότων εγγράφων Ιωάννου του Αποκαύκου», *BNJ* 21 (1971-1976) 272-279 (για το έτος 1227) και Κ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο χρόνος στέψης του ηγεμόνα της Ηπείρου Θεοδώρου Α' Κομνηνού», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 29 (1988-1989) 133-144 (για το έτος 1225).

170. Πρβλ. Α. Δ. ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ, *The ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)*. [Βυζαντινά κείμενα και μελέται, 7.] Θεσσαλονίκη 1973.

171. Πρβλ. V. ZLATARSKI, „Prima Justiniana im Titel des bulgarischen Erzbischofs von Achrida“, *BZ* 36 (1929-30) 484-489 και G. PRINZING, „Entstehung und Rezeption der Justiniana Prima-Theorie im Mittelalter“, *Byzantinobulgarica* 5 (1978) 269-275.

οξεία νομική κρίση. Με βάση την παρατήρηση, ότι ο Χωματιανός παραθέτει συχνά (αντίθετα προς τον Απόκαυκο) χωρία των πηγών που επικαλείται για τη θεμελίωση των αποφάσεών του, πρέπει να γίνει δεκτό ότι διέθετε αξιόλογη νομική βιβλιοθήκη. Οι αποφάσεις του Χωματιανού ήταν προ πολλού γνωστές.¹⁷² Ενώ όμως σπάνιζαν μέχρι τη δεκαετία του '70 οι επιστημονικές αναλύσεις του έργου του,¹⁷³ τα τελευταία χρόνια τον «ανακάλυψαν» πάλι οι ιστορικοί του δικαίου και οι άλλοι ερευνητές¹⁷⁴ – μάλλον με αφορμή τη νέα κριτική έκδοση που έχει εκπονήσει ο Günter Prinzing.¹⁷⁵ Επίλυση νομικών προβλημάτων περιέχουν όμως όχι μόνον οι αποφάσεις του αρχιεπισκοπικού δικαστηρίου, αλλά και γνωμοδοτήσεις του Χωματιανού μέσα σε επιστολές του.¹⁷⁶

Σημαντικό αριθμό δικαστικών αποφάσεων, όχι πια από «επαρχιακά» δικαστήρια (όπως αυτά που εξετάστηκαν πιο πάνω), αλλά από αυτό το ίδιο

172. Έκδοση: ΠΙΤΡΑ, *Analecta* στ. 1-720. Ορισμένες από τις αποφάσεις αυτές έχουν ανατυπωθεί από τους ΖΕΠΟΥΣ, *JGR* τ. Ζ' σ. 501-548.

173. Πρβλ. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Δημήτριος Χωματιανός», *Θεολογία* 20 (1949) 741-749 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Δίκαιον και Ιστορία*, Αθήνα 1973, σ. 155-163)· Ν. ΜΑΤΙΣΗΣ, *Νομικά ζητήματα εκ των έργων του Δημητρίου Χωματιανού*, Αθήνα 1961· Α. Δ'ΕΜΙΛΙΑ, «Tre αποφάνσεις di Demetrios Chomatianos in materia di άλληλοκληρονομία», *Riv. di studi bizantini e neoellenici*, n.s. 1 (1964) 103-119.

174. Πρβλ. D. SIMON, „Witwe Sachlikina gegen Witwe Horaiia“, *FM* VI σ. 325-375· ο ΙΔΙΟΣ, „Princes“ κ.λπ. (ό.π. 1 σημ. 29)· ο ΙΔΙΟΣ, „Gewissensbisse eines Kaisers“, *Festschrift für H. Hübner* (Berlin-N.York 1984) σ. 263-271· ο ΙΔΙΟΣ, «Νομοτιφούμενοι», *Satura R. Feenstra* (...) *oblata* (Fribourg 1985) σ. 273-283· ο ΙΔΙΟΣ, „Eine Juristenkontroverse über das Schicksal der Mitgift“, *Βυζαντινά* 13 (1985) (= *Δώρογμα στον Ι. Καργαμαννόπουλο*) 647-666· ο ΙΔΙΟΣ, „Byzantinische Provinzialjustiz“, *BZ* 79 (1986) 310-343· ο ΙΔΙΟΣ, „Die Bußbescheide des Erzbischofs Chomatian von Ochrid“, *JÖB* 37 (1987) 235-275· ΛΑΙΟΥ, «Contribution» κ.λπ. (ό.π. σημ. 167)· Η ΙΔΙΑ, *Mariage, amour et parenté à Byzance au XIe-XIIIe siècles*, Paris 1992, passim· ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π. (σημ. 167)· ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ, ό.π. (σημ. 167)· ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ζητήματα» κ.λπ. ό.π. (σημ. 123)· ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Δημήτριος ο Χωματιανός» κ.λπ. (ό.π. 5 σημ. 505).

175. G. PRINZING, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*. [CFHB, 38.] Berlin-N. York 2002.

176. Βλ. σχετικώς G. PRINZING, „Zu den persönlich adressierten Schreiben im Aktencorpus des Ohrider Erzbischofs Chomatenos“, *Byzantina Europea. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Waldemarowi Ceramowi*. [Byzantina Lodziensia, 11.] (Łódź 2007) 469-492· ο ΙΔΙΟΣ, „Nochmals zu den adressierten Briefen des Demetrios Chomatenos“, *Realia Byzantina*. [Byzantinisches Archiv, 22.] Τμηματικός τόμος για τον Απόστολο Καρπόζηλο (Berlin-New York 2009) 223-245.

το πατριαρχικό συνοδικό δικαστήριο, περιέχει ο «κώδικας» του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με πράξεις των ετών 1315-1402. Ο «κώδικας» αυτός διασώθηκε και φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας υπό τα στοιχεία Codices Vindobonenses historici graeci 47 και 48.¹⁷⁷ Περιέχει πράξεις των πατριαρχών Ιωάννου ΙΓ' Γλυκύ, Γερασίμου Α', Ησαΐα, Ιωάννου ΙΔ' Καλέκα, Ισιδώρου, Καλλίστου Α', Φιλοθέου Κοκκίνου, Μακαρίου, Νεΐλου Κεραμέως, Αντωνίου Δ', Καλλίστου Β' Ξανθόπουλου και Ματθαίου Α'.

Είναι αυτονόητο ότι δεν έχουν όλες οι πράξεις που περιέχονται στον «κώδικα» δικαστικό χαρακτήρα. Μόνον ένα μέρος τους αποτελείται από δικαστικές αποφάσεις,¹⁷⁸ και αυτές κατανέμονται, από άποψη χρονική,

---

177. Ο «κώδικας» είχε εκδοθεί τον 19ο αιώνα (1860-1862) από τους ΜΙΚΛΟΣΙΧ / ΜÜLLER, *Acta κ.λπ.* (ό.π. 5 σημ. 525) τ. I-II. *Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV-MCDII*. Βλ. επί της έκδοσης αυτής Ν. ΜΑΤΗΣ, *Κριτικά παρατηρήσεις εις τα Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, τεύχη Ι' - ΙΕ', Αθήνα 1983-1984. Ήδη, όμως άρχισε πριν από μερικά χρόνια στη Βιέννη, με πρωτοβουλία των Η. HUNGER και Ο. KRESTEN (με συνεργασία και άλλων ερευνητών), νέα επεξεργασία του υλικού, από τη νέα δε κριτική έκδοση, που προβλέπεται να καλύψει οκτώ τόμους, έχουν μέχρι σήμερα δημοσιευθεί οι τρεις πρώτοι με έγγραφα των ετών 1315-1363. Όπως ανακοινώθηκε στη διάρκεια του συνεδρίου «Das Patriarchatsregister von Konstantinopel» (Βιέννη, 7-9 Μαΐου 2009), μέσα σε έναν περίπου χρόνο θα δημοσιευθούν οι δύο επόμενοι τόμοι, ο 4ος και ο 5ος. Βλ. για μεν τους δύο πρώτους τόμους Η. HUNGER / Ο. KRESTEN (στον τ. ΙΙ και Ε. KISLINGER / C. CUPANE), για δε τον τρίτο J. KODER / M. HINTERBERGER / Ο. KRESTEN, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*. [CFHB, 19/1-3.] Wien 1981, 1995 και 2001. Σε ιδιαίτερο τόμο έχουν εκδοθεί οι διάφοροι πίνακες (προσώπων, πραγμάτων κ.λπ.) με επιμέλεια των CAROLINA CUPANE, ELISABETH SCHIFFER και EWALD KISLINGER. Πρβλ. και Η. HUNGER, „Zu den restlichen inedita des Konstantinopler Patriarchatsregisters im Cod. Vindob. hist. gr. 48“, *REB* 24 (1966) 58-66, καθώς και ο ΙΔΙΟΣ, „Das Patriarchatsregister von Konstantinopel als Spiegel byzantinischer Verhältnisse im 14. Jahrhundert“, *Anzeiger der phil.-hist. Kl. der Österr. Akademie der Wissenschaften* τ. 115 αριθ. 7 (Wien 1978) 117-136.

178. Πρβλ. για το περιεχόμενο των αποφάσεων αυτών Ν. ΜΑΤΗΣ, *Το οικογενειακό δίκαιον κατά την νομολογίαν του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως των ετών 1315-1401*, Αθήνα 1962· ο ΙΔΙΟΣ, «Ο τόκος εν τη νομολογία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά τους ΙΔ' και ΙΕ' αιώνας», *ΕΕΒΣ* 38 (1971) 71-83· Ρ. Ε. ΠΙΕΛΕΡ, „Die Entscheidungen des Patriarchalgerichts von Konstantinopel in zivilrechtlichen Streitfällen und das System der Quellen des byzantinischen Rechts, *Österr. Landesreferate zum VIII. Intern. Kongreß für Rechtsvergleichung in Pescara 1970* (Wien 1970) 7-16· ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία κ.λπ.* (ό.π. σημ. 162) passim. Από αυτό το νομολογιακό υλικό μπορεί να συναχθούν, πέρα από τα νομικά, και συμπεράσματα, που αφορούν στην οικονομική ζωή. Πρβλ. Ελ. Σπ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Ο

ανισομερώς. Παρατηρείται ότι από το διάστημα 1315-1330 υπάρχουν 30 περίπου αποφάσεις, από το 1330 μέχρι το 1394 μόνο 10, και μετά διαπιστώνεται μία κάθετη άνοδος των αριθμών, που μόνο για τα έτη 1399-1400 φθάνει τις 60 αποφάσεις. Οι διαφοροποιήσεις αυτές δεν είναι ασφαλώς τυχαίες και οφείλονται πιθανότατα σε εσωτερικούς πολιτικούς λόγους. Προτείνεται¹⁷⁹ η εξήγηση, ότι μέχρι το 1330 παρατηρείται μέτρια προσφυγή στην εκκλησιαστική δικαιοσύνη λόγω της διαφθοράς που κυριαρχούσε στα πολιτειακά δικαστήρια, πράγμα που οδήγησε στην προσπάθεια εξυγίανσής τους με την εισαγωγή του θεσμού των «καθολικών κριτών των Ρωμαίων» (βλ. πιο πάνω 6.2). Κατόπιν, ενόψει της καλύτερης λειτουργίας των δικαιοδοτικών οργάνων της Πολιτείας, περιορίστηκε η προσφυγή στα εκκλησιαστικά δικαστήρια. Η απότομη αύξησή της στα τέλη του 14ου αιώνα οφείλεται, κατά την ίδια άποψη, στη δυσλειτουργία του κρατικού μηχανισμού εξαιτίας εμφύλιων συγκρούσεων. Παράλληλα όμως επισημαίνεται,¹⁸⁰ ότι η μεγάλη αύξηση της απασχόλησης του συνοδικού δικαστηρίου ειδικώς κατά τη διάρκεια της πατριαρχίας του Ματθαίου Α' πρέπει ίσως να αποδοθεί στην προσωπική ακτινοβολία του πατριάρχη αυτού – ενδεχομένως και άλλων μελών της συνόδου κατά την περίοδο αυτή – που προκάλούσε την εμπιστοσύνη των διαδίκων. Γιατί πρέπει να σημειωθεί ότι οι περισσότερες από τις αποφάσεις αυτές δεν αφορούν σε θέματα εκκλησιαστικά, αλλά σε συνηθισμένες περιουσιακές διαφορές. Χαρακτηριστικό αυτών των αποφάσεων είναι ότι συχνά γίνεται εκεί επίκληση τῶν φιλευσεβῶν νόμων και τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, μόνον κατ' εξαίρεση όμως καταχωρίζεται το κείμενο νόμου ή κανόνα, στις σπάνιες δε παραπομπές χρησιμοποιείται κυρίως η *Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών*, το *Σύνταγμα* του Ματθαίου Βλάσταρη και ο *Νομοκάνων εἰς ἰδ' τίτλους*.¹⁸¹ Φαίνεται

υπολογισμός της αξίας των ακινήτων στην Κωνσταντινούπολη κατά τα τέλη του 14ου αιώνα», *DIGESTA*. Επιστ. περιοδικό Τμήματος Νομικής Πανεπ. Θράκης 3 (2000) 34-44.

179. LEMERLE, «Recherches» κ.λπ. (ό.π. σημ. 20) σ. 319 επ.

180. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία* κ.λπ. (ό.π. σημ. 162) τ. Α' σ. 7 επ.

181. Ο Α. SCHMINCK σε διάλεξη με τίτλο „Weltliches und kirchliches Recht im letzten Drittel des 14. Jahrhunderts“ στο συνέδριο «Das Patriarchatsregister von Konstantinopel» (ό.π. σημ. 177), του οποίου τα πρακτικά τυπώνονται, επισήμανε το χαμηλό επίπεδο νομικών γνώσεων στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως κατά τον 14ο αιώνα. Από τους νομικούς αυτού του αιώνα στον εκκλησιαστικό χώρο περισσότερο αξιόλογους θεωρεί τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ισίδωρο Γλαβά, τον μέγα χαρτοφύλακα του Πατριαρχείου Ιωάννη Ολό-

ότι και της *Εξαβίβλου* γινόταν χρήση, χωρίς όμως να διαπιστώνεται η παράθεση χωρίων της στο κείμενο των αποφάσεων. Ανεξάρτητα όμως από τις νομικές πηγές της, έχει διαπιστωθεί ότι στη νομολογία του πατριαρχικού δικαστηρίου προτάθηκε η ικανοποίηση του αισθήματος του δικαίου σε βάρος της προσκόλλησης στο γράμμα του νόμου.¹⁸² Πατριαρχικές δικαστικές αποφάσεις παραδίδονται, όπως είναι ευνόητο, και εκτός του παραπάνω «κώδικα».¹⁸³

Νομολογιακό υλικό ωστόσο μπορεί να αναζητηθεί και στα αρχεία των διαφόρων μονών, όπου υπάρχει αποθησαυρισμένος μεγάλος αριθμός εγγράφων. Το μεγαλύτερο μέρος τους είναι ασφαλώς έγγραφα δικαιοπρακτικά, που αποτελούσαν τους τίτλους ιδιοκτησίας καθεμιάς μονής για την ακίνητη περιουσία της. Ανάμεσα στα έγγραφα αυτά όμως βρίσκονται και δικαστικές αποφάσεις που εξυπηρετούσαν τον ίδιο σκοπό, γιατί είχαν εκδοθεί για την επίλυση διαφορών τόσο μεταξύ μονών όσο και μεταξύ μονών και ιδιωτών σχετικά είτε με αυτήν καθ' εαυτήν την κυριότητα ακινήτων κτήσεων είτε με τα όριά τους. Μερικές από αυτές τις αποφάσεις προέρχονται από δικαιοδοτικά όργανα της Πολιτείας.¹⁸⁴ Δεν είναι όμως λίγες και εκείνες που αποτελούν αποφάσεις εκκλησιαστικών δικαστικών οργάνων. Αυτό ισχύει κυρίως για τα έγγραφα των μονών του Άθω, επειδή τα όργανα διοικήσεως του Αγίου Όρους, ιδίως ο Πρώτος, ήταν και φορείς δικαστικής εξουσίας. Κατά τούτο τα έγγραφα αυτά παρουσιάζουν ενδιαφέρον ως πηγή του δικαίου, περισσότερο όμως του εμπράγματου δικαίου και λιγότερο του εκκλησιαστικού, επειδή, όπως προαναφέρθηκε, οι

βωλο και τον νοτάριο του Πατριαρχείου και κατοπινό μητροπολίτη Σηλυβρίας Ιωάννη Χορτασμένο.

182. Βλ. ΕΛ. ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, „Die Hexabiblos im Patriarchatsregister. Oder: Die Verdienste eines alten Aufsatzes von Peter E. Pieler“, *Antike-Recht-Geschichte* σ. 105-111.

183. Μία πατριαρχική απόφαση με αντικείμενο την ακύρωση γάμου σε συνδυασμό με τη ρύθμιση περιουσιακών θεμάτων εξέδωσε ο J. KONIDARIS, «Ein γράμμα des Patriarchen Gregorios III. aus dem Jahre 1446», *FM IV* σ. 347-356. Πρβλ. τις επιφυλάξεις στη βιβλιοκρισία του P. E. PIELER, *SZ Rom. Abt.* 108 (1991) 539 ως προς την ύπαρξη της έννοιας των *roenae latae sententiae* στη βυζαντινή Εκκλησία. Πρβλ. επίσης DARROUZÈS, *Regestes* αριθ. 3397.

184. Κάποτε αναμειγνύονται στην επίλυση των διενέξεων ανάμεσα σε μονές τόσο πολιτικά όσο και εκκλησιαστικά δικαστήρια. Βλ. σχετικώς Α. ΛΑΙΟΥ / D. SIMON, „Eine Geschichte von Mühlen und Mönchen. Der Fall der Mühlen von Chantax“, *BIDR* 91 (1988 [1992]) 619-676.

αποφάσεις αυτές εκδόθηκαν επί διαφορών σχετικών με ακίνητα. Από άποψη εκκλησιαστικού δικαίου ενδιαφέρον προκαλούν κυρίως οι δικονομικοί τύποι που εφαρμόστηκαν.

Ένα μεγάλο μέρος από το περιεχόμενο των αρχείων των μονών του Άθω έχει ήδη δημοσιευθεί. Η πρώτη προσπάθεια συστηματικής έκδοσης των εγγράφων του Άθω καταβλήθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα στη Ρωσία, όπου στη σειρά «Actes de l' Athos» εκδόθηκαν διαδοχικά έγγραφα από τα αρχεία των μονών Ξενοφώντος, Παντοκράτορος, Εσφιγμένου, Ζωγράφου, Χιλανδαρίου και Φιλοθέου. Η προσπάθεια συνεχίστηκε μερικές δεκαετίες αργότερα στο Παρίσι με την ίδρυση της σειράς «Archives de l' Athos». Σε αυτήν έχουν ήδη δημοσιευθεί έγγραφα του Πρωπάτου και των μονών Αγίου Παντελεήμονος, Διονυσίου, Δοχειαρίου, Εσφιγμένου, Ιβήρων, Κασταμονίτου, Κουτλουμουσίου, Μεγίστης Λαύρας, Παντοκράτορος, Ξενοφώντος, Ξηροποτάμου, Χιλανδαρίου και Βατοπεδίου.¹⁸⁵ Το πλούσιο αρχείο της μονής του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου μελετάται από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών στην Αθήνα.¹⁸⁶ Το ενδιαφέρον όμως των ερευνητών δεν εξαντλείται στα αρχεία των πιο πάνω μονών.¹⁸⁷

185. Εκδόσεις εγγράφων του Άθω: F. TERNOVSKIJ, *Akty russkago na svejatom Afone monastyra sv. (...) Panteleimona*, Kiev 1873· *Actes de l' Athos*, VI 10, 12, 13, 17, 19 και 20 (1903-1913), Priloženje· *Archives de l' Athos* τ. I-XIX, Paris 1937-1995. Με τη μορφή επιτομών αποτυπώνονται τα αρχεία της μεταβυζαντινής περιόδου των αγιορειτικών μονών. Βλ. *Αρχείο της Ι. Μ. Σταυρονικήτα* (Α. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ) και *Αρχείο της Ι. Μ. Χιλανδαρίου* (Β. Ι. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ). [Ε.Ι.Ε. / Ι.Β.Ε.. Αθωνικά σύμμεικτα, 8-9.] Αθήνα 2001 και 2002.

186. Μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί: *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου. Α'. Αυτοκρατορικά* υπό Ε. Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Β'. Δημοσίων λειτουργιών*, υπό Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Αθήνα 1980.

187. Εκδόσεις εγγράφων άλλων μονών (πλην Άθω και Πάτμου): MIKLOSICH / MÜLLER, *Acta κ.λπ.* (ό.π. 5 σημ. 525) τ. IV-VI: *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis*, Wien 1871, 1887, 1890 (ανατύπ. Aalen 1968, Αθήνα χ. έ.)· TH. OUSPENSKY / V. BÉNÉCHEVITCH, *Actes du Vazelon*, Leningrad 1927 (ήδη δε G. ΜΑΥΡΟΜΑΤΙΣ / Α. ΑΛΕΧΑΚΙΣ, «Τα acta της μονής Βαζελώνος στα κατάλοιπα του Ν. Μ. Παναγιωτάκη και οι προοπτικές για μία νέα έκδοσή τους», *Realia Byzantina* (ό.π. σημ. 176) σ. 151-166, όπου παρατίθενται οι αρχοτέλειες 197 εγγράφων με βάση τα κατάλοιπα)· F. DÖLGER, *Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai*, München 1935· GUILLON, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome* (ό.π. σημ. 158). Βλ. επίσης τη σχετικά πρόσφατη έκδοση *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès)*. Α. (XIIIe-XVe siècles) από την L. ΒÉΝΟΥ, Β. (XVe-XIXe siècles) από τον

Από άποψη συστηματικής κατάταξης, ανάμεσα στις δικαστικές αποφάσεις και στις γνωμοδοτήσεις πρέπει να ενταχθούν τα έγγραφα που προέρχονται από την «υπηρεσιακή» αλληλογραφία μεταξύ των προϊσταμένων των διαφόρων διοικητικών υποδιαιρέσεων της Εκκλησίας, στα οποία όχι σπάνια θίγονται ενδιαφέροντα νομικά ζητήματα. Δείγματα τέτοιων εγγράφων βρίσκονται αρκετά στις διάφορες εκδόσεις επιστολών και με την πρόοδο της έρευνας των πηγών υπάρχουν βάσιμες ελπίδες ότι θα έλθουν και άλλα σε φως.¹⁸⁸

P. ODORICO. [Textes, documents, études sur le monde byzantin néohellénique et balkanique, 2.] Paris 1998. Στο κάποτε πολύ πλούσιο αρχείο της ίδιας μονής αναφέρεται το δημοσίευμα των Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ / Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Εκκλησιαστικά χειρόγραφα της Μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία. Πρακτικά συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη 1998) 581-632. Τέλος, η ΕΦΗ ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος κ.λπ.* (ό.π. 5 σημ. 514) σ. 163-279, επανεκδίδει (λαμβάνοντας υπόψη τις βελτιώσεις της υπό επεξεργασία έκδοσης των Ο. ΚΡΕΣΤΕΝ / CHR. GASTGEBER, Wien) και σχολιάζει τα έγγραφα του αρχείου της μονής της Θεοτόκου του Στύλου.

188. Βλ. π.χ. τη μελέτη του G. PRINZING, „Eine kanonistische Quelle zur Geschichte Pelagoniens im 14. Jahrhundert“, *Cupido legum* σ. 179-193, στην οποία εκδίδεται ένα έγγραφο σχετικό με τις διατάξεις γύρω από τους βαθμούς συγγενείας και τα γαμικά κωλύματα.

Κεφάλαιο Ζ'

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

7.1. Η περίοδος του αγώνα για την ανεξαρτησία και η εποχή του Καποδίστρια.

7.1.1. Οι αποφάσεις των Εθνοσυνελεύσεων και τα συνταγματικά κείμενα στη διάρκεια της Επανάστασης. Στην Ελλάδα του 19ου αιώνα δεν άργησε ο νομοθέτης να ασχοληθεί με το βυζαντινό δίκαιο. Ο λόγος υπήρξε απλός: Ένα από τα πρώτα μελήματα των επαναστατημένων Ελλήνων μετά την έναρξη του αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία ήταν η δημιουργία μιας έννομης τάξης στις απελευθερωμένες από τον οθωμανικό ζυγό περιοχές. Σχετικές διατάξεις συναντάμε σε όλα τα συνταγματικά κείμενα που καταρτίστηκαν από τις διάφορες τοπικές ή Εθνικές Συνελεύσεις στη διάρκεια του σχεδόν οκταετούς πολέμου, αλλά και μετά τον τερματισμό του.

Το πρώτο¹ από τα κείμενα αυτά ήταν η *Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος* (Σάλωνα της Φωκίδας, Νοέμβριος 1821), με την οποία ορίστηκε ότι σε εκείνη την περιοχή ισχύον δίκαιο αποτελούν προσωρινώς, δηλαδή μέχρις ότου εισαχθεί κάποια άλλη ρύθμιση, μόνον οι «κοινωνικοί (= οι αστικοί) νόμοι των αιμνήστων Χριστιανών αυτοκρατόρων». Με τη διατύπωση αυτή υπονοείτο βεβαίως το βυζαντινό δίκαιο. Επ' αυτού δεν μπορεί να υπάρξει καμία αμφιβολία, γιατί με την ίδια διάταξη δόθηκε εντολή στον Άρειο Πάγο (που σύμφωνα με άλλη διάταξη του ίδιου κειμένου

---

1. Είχε προηγηθεί ο *Οργανισμός της Γερουσίας της Δυτικής Ελλάδος* που ψηφίστηκε στο Μεσολόγγι στις 9 Νοεμβρίου 1821, αλλά εκεί δεν υπήρχε πρόβλεψη για το εφαρμοστέο (από τα δικαστήρια και τις άλλες αρχές) δίκαιο.

ήταν ένα ανώτατο όργανο με διοικητικές και δικαστικές αρμοδιότητες) να μεταφέρει στη νέα ελληνική γλώσσα το μέρος των *Βασιλικών* που περιείχε αυτούς τους νόμους (δηλαδή τους «κοινωνικούς») και να απαλείψει τις αντιφάσεις τους «κατά το κοινώς συμφερότερον». Μετά την ολοκλήρωση της εργασίας του όφειλε ο Άρειος Πάγος να δημοσιεύσει τη συλλογή, αφού προηγουμένως τη θέσει υπό την κρίση των αρχιερέων που έδρευαν στην περιφέρειά του. Αν όμως για την εκτέλεση του έργου αυτού ήθελε λάβει πρόνοια σε εθνικό επίπεδο η (μελλοντική) Βουλή, τότε ο Άρειος Πάγος θα απαλλασσόταν από την ευθύνη για την κατάρτιση της συλλογής.²

Σε αυτόν τον κανόνα δικαίου που εμφανίζεται – χωρίς όμως την ούτως ή άλλως μη ρεαλιστική αναφορά στις αστικές διατάξεις των *Βασιλικών* και τη μεταγλώττισή τους – σε όλα τα συνταγματικά κείμενα της εποχής εκείνης με ελαφρές παραλλαγές, αντικατοπτρίζεται η τάση που κυριαρχούσε ανάμεσα στους Έλληνες, να εμφανίσουν το νεοσύστατο τότε κράτος ως «διάδοχο» της βυζαντινής αυτοκρατορίας – αν όχι κατά νομική ακριβολογία από άποψη δημοσίου διεθνούς δικαίου, πάντως από ουσιαστική πλευρά. Αυτή η επιδίωξη δεν αναγόταν μόνο σε εθνικοσυναισθηματικούς λόγους, αλλά αποσκοπούσε συνάμα και στη θεμελίωση μελλοντικών εδαφικών διεκδικήσεων.³ Πέρα όμως από τις παραπάνω σκοπιμότητες δεν

---

2. Τμήμα Γ' κεφ. α': «Α'. Οι κοινωνικοί Νόμοι σήμερα δεν προσδιορίζονται.– Β'. Οι Κοινωνικοί Νόμοι των αιμνήστων Χριστιανών Αυτοκρατόρων της Ελλάδος μόνοι ισχύουσι κατά το παρόν εις την Ανατολικήν Χέρσον Ελλάδα.– Γ'. Ο Άρειος Πάγος να φροντίση να μεταφέρει εις την σημερινήν ελληνικήν γλώσσαν τούτο το μέρος των Βασιλικών, προσδιορίζων τας αντιφάσεις κατά το κοινώς συμφερότερον.– Δ'. Ο Άρειος Πάγος να προσκαλέση τους Αρχιερείς των επαρχιών της περιφέρειάς του, και να καθυποβάλη εις την επίκρισιν αυτών την εκλογήν ταύτην των Κοινωνικών Νόμων, και επικυρωθείσαν ούτω να δημοσιεύση δια του τύπου.– Ε'. Αν η Εθνική Βουλή λάβη περί τούτου φροντίδα, ο Άρειος Πάγος παύει φροντίζων». Βλ. Α. ΜΑΜΟΥΚΑΣ, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Α', εν Πειραιεί 1839, σ. 67. Πρβλ. και Τμήμα ΣΤ' κεφ. α'. Όλα τα κείμενα που εκδόθηκαν από τις συνελεύσεις, τοπικές και εθνικές, έχουν αναδημοσιευθεί από τον Ηλ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟ, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήνα 1960. Τα συντάγματα μόνο των Εθνοσυνελεύσεων έχουν αναδημοσιευθεί και από τους Κ. ΜΑΥΡΙΑ / Α. ΠΑΝΤΕΛΗ, *Συνταγματικά κείμενα ελληνικά και ξένα*, Αθήνα-Κομοτηνή³ 1996, σ. 27-83.

3. Πρβλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Το δια της Επανάστασεως» κ.λπ. (ό.π. 1 σμμ. 93) σ. 24: «Η Νομική Διάταξις, θεσπίζουσα την προσωρινήν υπό ολοκληρωτικήν μορφήν ισχύν των “νόμων των αιμνήστων Χριστιανών της Ελλάδος Αυτοκρατόρων”, αποτελεί αναμφισβητήτως έκφρασιν της Μεγάλης Ιδέας εις το πεδίο του δικαίου».

μπορεί – και δεν πρέπει – να αγνοηθεί η σημασία και άλλων παραγόντων που επηρέασαν θετικά την προτίμηση προς το βυζαντινό δίκαιο. Τέτοιοι παράγοντες ήταν αφενός μεν η μεγαλύτερη εμπιστοσύνη του ανώτερου κλήρου και της άρχουσας αστικής τάξης προς το δίκαιο αυτό με στόχο τη διασφάλιση ίσως μερικών προνομίων και αφετέρου ο φόβος της Διοίκησης, ότι η εισαγωγή και καθιέρωση, ως εναλλακτική λύση, (τοπικών) εθίμων, τα οποία χαρακτηρίζονταν από πολυμορφία θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο την πολιτική ενότητα του Έθνους.⁴

Λίγες μέρες μετά τη *Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος*, τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, ψηφίστηκε ο *Οργανισμός της Πελοποννησιακής Γερουσίας*, όπου (νεφ. 3 § 31) οριζόταν ότι μέχρι την έκδοση «ακτικών» νόμων θα ισχύουν οι «σωζόμενοι νόμοι των Χριστιανών βασιλείων της Κωνσταντινουπόλεως».⁵

Ένα μήνα αργότερα συνήλθε στην Επίδαυρο η Α' Εθνική Συνέλευση που την 1η Ιανουαρίου 1822 ψήφισε το λεγόμενο *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*. Στις παραγράφους 97 και 98 ορίστηκαν τα παρακάτω: «§ 97. Το Εκτελεστικόν Σώμα να διορίση επιτροπήν συγκεκριμένην από τα εκλεκτότερα και σοφώτερα μέλη της Ελλάδος, των οποίων η αρετή να ήναι εγνωσμένη, δια να συνθέσσωσι Κώδικας Νόμων, πολιτικών, εγκληματικών και εμπορικών, οι οποίοι, καθώς και άπας νόμος, καθυποβάλλονται εις του Βουλευτικού και Εκτελεστικού Σώματος την επίκρισιν και επικύρωσιν. § 98. Άχρι της κοινοποιήσεως των ειρημένων Κωδίκων αι πολιτικάί και εγκληματικάί διαδικασίαι βάσιν έχουσι τους Νόμους των αιμνήστων Χριστιανών ημών Αυτοκρατόρων, και τους παρά του Βουλευτικού και Εκτελεστικού Σώματος εκδιδομένους Νόμους· δια δε τα εμπορικά, ο εμπορικός της Γαλλίας Κώδιξ μόνος ισχύει εις την Ελλάδα».⁶ Ο τελευταίος αυτός κώδικας είχε μεταφραστεί στα ελληνικά λίγο μετά την έκδοσή του κι εφαρμόζόταν από τους Έλληνες εμπόρους στις μεταξύ τους σχέσεις. Επομένως η επίσημη εισαγωγή του, και μάλιστα κατ' αποκλεισμό των σχετικών εθίμων (εφόσον μόνος αυτός ισχύει) δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η τυπική ανα-

---

4. Ν. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Το ιδιωτικό δίκαιο των Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821», *Αρμενόπουλος* 30 (1976) 249-260 (256).

5. ΜΑΜΟΥΚΑΣ, ό.π. σ. 120 επ.

6. ΜΑΜΟΥΚΑΣ, ό.π. τ. Β' (1839) σ. 32.

γνώριση και καθιέρωση – πιθανότατα κάτω από την πίεση των ενδιαφερομένων τάξεων – μιας ήδη ακολουθούμενης πρακτικής.⁷

Το παραπάνω συνταγματικό κείμενο υποβλήθηκε τον επόμενο χρόνο (1823) σε νέα επεξεργασία από τη Β' Εθνική Συνέλευση του Άστρους. Στην αναθεωρημένη διατύπωση υπό το όνομα «Νόμος της Επιδαύρου» οι παραπάνω διατάξεις ενοποιήθηκαν σε μία παράγραφο με αριθμό 80. Το περιεχόμενό τους έμεινε σχεδόν αναλλοίωτο, τουλάχιστον ως προς τα σημεία που μας ενδιαφέρουν.⁸ Πρέπει όμως να σημειωθεί, ότι διευρύνθηκε το πεδίο εφαρμογής του βυζαντινού δικαίου, γιατί στην παράγραφο 84 ορίστηκε, ότι με βάση τις διατάξεις του αντιμετωπίζονται και τα θέματα της ευθύνης των δικαστών.⁹

Κάποια αλλαγή στη διατύπωση της σχετικής διάταξης συναντάμε στο *Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος* που ψηφίστηκε από την Γ' Εθνική Συνέλευση (Τροιζήνα, 1827). Στο άρθρο 142 εμφανίζονται για πρώτη φορά οι «βυζαντινοί νόμοι» σε αντικατάσταση των «νόμων των αιμνήστων Χριστιανών αυτοκρατόρων κ.λπ.».¹⁰ Με τη χρησιμοποίηση του γενικότερου αυτού όρου επιτυγχάνοταν ουσιαστική διεύρυνση της εισαγόμενης νομοθετικής ύλης.

Στο κείμενο του 1827 ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάταξη του άρθρου 99, κατά την οποία η Βουλή όφειλε να μεριμνήσει για τη σύνταξη των κωδί-

7. Βλ. Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Το ελληνικόν ιδιωτικόν δίκαιον κατά τον δέκατον ένατον αιώνα», *Πανελλήνιον Λεύκωμα της Εθνικής Εκατονταετηρίδος*, τ. Γ': Επιστήμη (Αθήνα 1924) 1-31 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Άπαντα* τ. Β', Αθήνα 2009, σ. 269-301 [278]) και ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, ό.π. σ. 255 (με βιβλιογραφία). Για την ελληνική μετάφραση του κώδικα βλ. Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πρώτη ελληνική μετάφρασις του Γαλλικού Εμπορικού Κώδικος και τα εξ αυτής διδάγματα», *Αρχείον Ιδιωτ. Δικαίου* 10 (1943) 361-383 = Ο ΙΔΙΟΣ, *Άπαντα* τ. Β', σ. 669-692.

8. Ειδικότερα η παλαιά § 9 αναδιατυπώθηκε ως εξής: «*Άχρι δε της κοινοποιήσεως των ειρημένων Κωδίκων, κατά μεν τα Εγγληματικά και Πολιτικά ισχύουσιν οι Νόμοι των ημετέρων αιμνήστων Χριστιανών αυτοκρατόρων της Κωνσταντινουπόλεως, το Απάνθισμα των Εγγληματικών της Β' Εθνικής Συνελεύσεως των Ελλήνων, και οι από την Διοίκησιν εκδιδόμενοι Νόμοι κατά δε τα Εμπορικά ισχύει μόνος της Γαλλίας ο Εμπορικός Κώδιξ*» (ΜΑΜΟΥΚΑΣ, ό.π. τ. Β' σ. 143 επ.).

9. «*Όλοι οι κριταί υπόκεινται εις ευθύνas κατά τους κατά Κριτών Βυζαντινούς χριστιανικούς Νόμους, και το Βουλευτικόν δικάζει αυτούς*» (ΜΑΜΟΥΚΑΣ, ό.π. τ. Β' σ. 143 επ.). Η διάταξη δεν επαναλήφθηκε στα επόμενα Συντάγματα, γιατί στο μεταξύ δημοσιεύθηκε ο *Διοργανισμός των Δικαστηρίων* που, όπως είναι φυσικό, περιείχε ειδικές ρυθμίσεις.

10. ΜΑΜΟΥΚΑΣ, ό.π. τ. Θ' (1841) σ. 148.

κων στηριζόμενη στη γαλλική νομοθεσία.¹¹ Πίσω από την επιταγή αυτή κρυβόταν ασφαλώς η πίεση που ασκούσαν όσοι καταρτισμένοι νομικοί της εποχής εκείνης είχαν κάνει τις σπουδές τους στη Γαλλία,¹² αλλά και γενικότερα δεν ήταν μικρή η επίδραση των φιλελεύθερων και δημοκρατικών ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης που τότε γίνονταν ευρύτερα γνωστές στην Ελλάδα.¹³ Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό, ότι ο πρωθυπουργός Θεόδωρος Νέγρης είχε εκπονήσει ένα σχέδιο αστικού κώδικα με βάση κυρίως γαλλικά πρότυπα, το οποίο είχε την πρόθεση να παρουσιάσει στην Εθνοσυνέλευση ως ένα συμπλήμμα βυζαντινού δικαίου, ώστε να περιορίσει ενδεχόμενες αντιδράσεις – σχέδιο που τελικά δεν πραγματοποιήθηκε λόγω του θανάτου του Νέγρη το 1824.¹⁴ Πάντως για να ολοκληρωθεί η εικόνα για τις τάσεις που εκδηλώνονταν ανάμεσα στους έλληνες νομικούς ως προς τα ακολουθητέα πρότυπα, σημειώνουμε ότι τα δίκαια των παραδοσιακών ηγεμονιών ή της Βεσσαραβίας συγκέντρωναν τις προτιμήσεις πολλών.¹⁵ Ίσως και ο τότε συντασσόμενος *Ιόνιος Πολιτικός Κώδικας* της Ιονίου Πολιτείας. Ακόμη και προς την κατεύθυνση του αγγλικού δικαίου είχαν γίνει σχέψεις.¹⁶

Η εισαγωγή του βυζαντινού δικαίου, ανεξάρτητα από το ειδικότερο ζήτημα της μορφής, υπό την οποία έπρεπε να υλοποιηθεί, δεν φαίνεται να έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από όλες τις πλευρές. Ήδη από το 1822, με αφορμή το *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, είχε παρατηρήσει ο Αδαμάντιος

11. «*Η Βουλή χρεωστεί να φροντίση δια να συνταχθώσι Κώδικες, Πολιτικός, Εγκληματικός και Στρατιωτικός, έχοντες ιδιαίτερος βάσιν την Γαλλικήν Νομοθεσίαν*» (ΜΑΜΟΥΚΑΣ, ό.π. τ. Θ' σ. 141 επ.).

12. CHR. A. BRANDIS, *Mittheilungen über Griechenland*, Μέρος III, Leipzig 1842, σ. 246.

13. Πρβλ. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο Ιωάννης Γεννατάς και η οργάνωση της Δικαιοσύνης επί Καποδιστρίου», *Αθηνά* 53 (1949) 297-318 και Θ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, «Ο Γαλλικός Αστικός Κώδικας στην Ελλάδα», *Χαριστήρια στον Ι. Δεληγιάννη*. [Νόμος. Επιστ. Επετ. Τμήμ. Νομικής της Σχ.Ν.Ο.Ε.Α.Π.Θ. 3/2.] (1991) 133-140.

14. Βλ. PAN. J. ZEPOS (με συνεργασία Μ. TOURTOGLOU), „Griechenland“, *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*, τ. III: Das 19. Jahrhundert, ημίτ. 5: Südosteuropa (München 1988) 473-535 (497).

15. Πρβλ. Χ. Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η πορεία προς σύνταξιν ελληνικού Αστικού Κώδικος. Η περίοδος των αναζητήσεων: 1822-1891. Συμβολή εις την Ιστορίαν του Νεοελληνικού Δικαίου*. [Ακαδημία Αθηνών. ΕΚΕΙΕΔ, τ. 41. Παράρτημα 9.] Αθήνα 2008, σ. 43 επ., 61 επ.

16. Βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Το ελλην. ιδιωτ. δίκαιον» κ.λπ. (ό.π.) σ. 18 επ. (= 286 επ.) και ZEPOS / TOURTOGLOU, ό.π. σ. 497 επ.

Κοραής ότι οι «γραικορωμαϊκοί νόμοι» γίνονταν απλώς ανεκτοί, επειδή ήταν προτιμότεροι από την αναρχία που θα συνεπαγόταν η έλλειψη νόμων: Οι Ρωμαϊκοί νόμοι, κατά τους οποίους επαγγέλλοντο οι Γραικορωμαίοι αυτοκράτορες, ότι εκυβερνούσαν τους τλαιπώρους Γραικούς, ουδ' απαρχής ήσαν τόσοσ ορθοί (...), όσον ενομίσθησαν από τινάς των νεωτέρων· αλλ' οι χριστιανοί Αυτοκράτορες τους εστρέβλωσαν ακόμη επιπλέον, ώστε εις τόπον αυτών έβαλαν τα βασιλικά αντιγράμματα, τα διατάγματα ή προστάγματα. Απόδειξις αναντιροήτως της ενομίας των είναι η από τους Τούρκους καταστροφή των. Όσο για το χαρακτηρισμό των αυτοκρατόρων ως αειμνήστων, είχε πολλές επιφυλάξεις: Δεν πιστεύω, ότι δια τούτο τους επωνόμασαν Αειμνήστους παρεκτός αν εμεταχειρίσθησαν ειρωνικώς το επίθετον, ως μέσην λέξιν σημαίνουσαν όλα τα άξια να μνημονεύωνται και καλά και κακά αδιαφόρως.¹⁷

Στις αρχές τού διαφωτισμού και στα πλαίσια που αυτές χαράζουν για τα γενικά χαρακτηριστικά κάθε νομοθεσίας στηρίζεται η κριτική και άλλων λογίων της ίδιας εποχής. Το κύριο επιχείρημα ήταν η δυσαρμονία των βυζαντινών νόμων με τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Ένας από τους επικριτές που υπογράφει με τα αρχικά Ν.Κ. (ίσως ο Νικόλαος Καλλέργης ή ο Νικόλαος Καρόρης)¹⁸ στρέφεται το 1824 με οξύτητα κατά της *Εξαβίβλου* (η οποία, σημειωτέον, δεν είχε ακόμη αναφερθεί ρητώς σε κανένα από τα παραπάνω κείμενα): «(...) όσους είδα να κρύνουν τοιαύτας διαδικασίας», δηλαδή πολιτικές και ποινικές, «με τον Νόμον εις το χέρι, είδα να βαστούν ένα Νομικόν του Αρμενοπούλου επιγραφόμενον, και με λέγουν, ότι αυτό είναι το Νομικόν οπού το Πολίτευμα συσταίνει. Το επαρατήρησα πολλάκις, και τη αληθεία με εφάνη πολλά ανάξιον Νομικόν δια ένα ελεύθερον Έθνος καθώς το ειδικόν μας. (...) Σωροί Νόμων Βασιλέων, Καισάρων, απλών Κριτών, Μοναχών, Πατριαρχών, φάσκοντες και αντιφάσκοντες προς αλλήλους· ίδον διατάξεις χαμερπείς και ανελευθέρας· ίδον κεφάλαια Νόμων πάντη άναρμοστα εις το πνεύμα τούτου του αιώνος και αντιβαίνοντα εις αντάς τας αρχάς του πολιτεύματός μας. Το Έθνος μας λοι-

17. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΚΟΡΑΗΣ, *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους*, έκδ. ΘΕΜ. Π. ΒΟΛΙΔΗΣ, Αθήνα 1933, σ. 117 επ. Πρβλ. Γ. ΣΚΟΥΡΙΩΤΗΣ, «Το νεοελληνικό δίκαιο στο φως του μαρξισμού», *Μαρξισμός και Επιστήμη*, Αθήνα ²1974, σ. 470.

18. CH. ARGYRIADIS, „'...bitten wir, uns mit den entsprechenden Gesetzen zu versehen'. Armenopoulos und der Zeitgeist des 19. Jahrhunderts“, *RJ* 3 (1984) 243-251 (244).

πόν έχει μεγαλωτάτην ανάγκην και από Κώδικας Νόμων Πολιτικών και Εγκληματικών. Όσον δια τας εμπορικές υποθέσεις δεν έχει τόσην βίαν, επειδή ο εμπορικός Κώδιξ του Ναπολέοντος είναι αξιολογώτατος να είναι εις χρήση».¹⁹

Ανάλογα επιχειρήματα – αν και με ηπιότερη διατύπωση – επικαλείται λίγους μήνες αργότερα για να αποδείξει το ανεφάρμοστο των διατάξεων του βυζαντινού δικαίου στην Ελλάδα του 19ου αιώνα και ο συντάκτης μιας μικρής διατριβής με τον τίτλο «περί του Γενικού Κριτηρίου» που υπογράφει με τα αρχικά Κ.Μ. (κατά πάσαν πιθανότητα πρόκειται για τον γεννημένο στην Κεφαλονιά νομικό Κωνσταντίνο Μεταξά).²⁰ Μεταξύ άλλων γράφει: «*Των ημετέρων Βυζαντινών Αυτοκρατόρων οι Νόμοι ολικώς θεωρούμενοι δεν συμβιβάζονται με τας περιστάσεις μας· ανάγκη πάσα οι Κώδικες Εγκληματικοί και Πολιτικοί να έχωσι στενωτάτην σχέσηιν και εντελεστάτην αναλογίαν με τας θεμελιώδεις αρχάς των πολιτευμάτων εις τα έθνη. Εφ' όσον δε διαφορετικόν το πολίτευμα της Ανατολικής Αυτοκρατορίας από το σημερινόν της Ελλάδος. Εφ' όσον οι έκτοτε διατρέξαντες αιώνες όχι ανεπαίσθητον επέφερον διαφοράν εις τον άνθρωπον, επί τοσούτον και οι ειρημένοι Κώδικες εις πολλά ασυγγένευτοι με ημάς αποκαθίστανται σήμερον*».²¹

Οι μύδροι κατά του βυζαντινού δικαίου δεν προέρχονταν όμως μόνον από ιδιώτες. Σε έγγραφο του Βουλευτικού Σώματος προς το Εκτελεστικόν, δηλαδή την Κυβέρνηση, με ημερομηνία 9 Απριλίου 1825, γράφονται τα παρακάτω: «*Δια να συστηθώσι Κριτήρια τακτικώς, ανάγκη πάσα να έχωμεν και Νόμους αξίους της φωτισμένης εποχής εις την οποίαν ζώμεν. Οι βασιλικοί Νόμοι και δια το άτακτόν των, και δια τους παραλογισμούς των δεν ευρίσκουν τόπον εις μίαν εποχήν, καθ' ην είναι εκδεδομένοι Κώδικες σοφών Νόμων εις όλην την Ευρώπην. Τούτους έπρεπε να λάβωμεν και ημείς οδηγούς*». Στη συνέχεια του εγγράφου λαμβάνεται πρόνοια για τη συγκέντρωση υλικού που θα διευκόλυνε το νομοπαρασκευαστικό έργο της Βου-

19. *Εφημερίς Αθηνών*, αριθ. 10 της 4 Οκτωβρίου 1824, σ. 2.

20. ARGYRIADIS, ό.π. σ. 244.

21. *Ο φίλος του Νόμου*, Εφημερίς της Διοικήσεως και της Νήσου Ύδρας, αριθ. 90 της 23 Ιανουαρίου 1825, σ. 4. Βλ. γενικότερα για τις αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν και όσα γράφει η ARGYRIADIS, ό.π. Βλ. και Η ΙΔΙΑ, *Staatsbilder und Rechtspraktiken. Das juristisch-politische Profil der Entstehung des neugriechischen Staates (1821-1827)*. [Studien zur Geschichte Südosteuropas, 12.] Frankfurt a. M. κ.λπ. 1994, σ. 136 επ.

λής: «Αλλά δια να συναθροίσωμεν όλην την αναγκαίαν νομικήν ύλην εις σύνταξιν Κωδήκων τα μέσα μας λείπουν. Όθεν απεφασίσθη και εδιωρίσθη μία τετραμελής επιτροπή από Βουλευτάς, δια να γράψωσι προς τον γνωστόν δια την φιλογένειάν του και σοφίαν Κοραήν και προς άλλους δια να μας προμηθεύσωσιν όλα τα αναγκαία εις την σύνταξιν των Νόμων. Αλλά δια να μεταφρασθώσιν αυτά τα αναγκαία βιβλία χρειάζονται έξοδα. Όθεν προβάλλεται προς το Σ. Εκτελεστικόν να διατάξη την εν Λονδίνω Επιτροπήν να περάση προς τον σοφόν Κοραήν όσα χρήματα είναι αναγκαία εις πληρωμήν των Μεταφραστών».²²

Σε ανάλογο διάβημα είχε προβεί λίγες μέρες ενωρίτερα, στις 18 Μαρτίου 1825, το Υπουργείο Δικαίου (δηλαδή Δικαιοσύνης), με τη διαπίστωση ότι η χώρα στερείται νομικών βοηθημάτων κάθε μορφής «*επειδή και χωρίς τούτων ούτε το υπουργείον ούτε τα κριτήρια δεν ημπορούν να εκτελούν τα ιερά χρέη των*». Έτσι, με αφορμή την επικείμενη αναχώρηση του ιταλού νομικού κόμη Αλερίνο Πάλμα για το Λονδίνο, ζήτησε ο Υπουργός «*η Σεβαστή Διοίκησις να ήθελε γράφει προς την εκεί επιτροπήν δια να προμηθεύση τα τοιαύτα Νομικά Βιβλία, όχι μόνον τα Βασιλικά των ημετέρων αυτοκρατόρων, αλλά και όσα άλλα διαφόρων Εθνών εις Γαλλικάς και Ιταλικάς διαλέκτους, δια να ημπορέσουν να λάβωσιν κανέν φως τα Δικαστήρια της Επικρατείας*».²³ Οι προσπάθειες να βρεθούν νομικά βοηθήματα, ιδίως μάλιστα πηγές και συγκεκριμένα τα Βασιλικά, δεν περιορίσθηκαν στο εξωτερικό. Επεκτάθηκαν και σε (μοναστηριακές) βιβλιοθήκες του εσωτερικού, όπως θα δούμε παρακάτω.

Η μνεία των Βασιλικών στη Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος δεν έμεινε η μοναδική σε νομοθετικό κείμενο. Στον νόμο αριθ. 34 της 1.7.1824, με τον οποίο κυρώθηκε το *Απάνθισμα των Εγκληματικών*, ο πρώτος νεοελληνικός ποινικός κώδικας, ορίστηκε στην παράγρ. β', ότι όσες αξιόποινες πράξεις δεν προβλέπονται στο νομοθέτημα αυτό «*να κριθώνται κατά τα Βασιλικά*».²⁴

22. Βλ. το Βιβλίο των Προβουλευμάτων της Γ' Περιόδου του Βουλευτικού Σώματος, αριθ. 574, που απόκειται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

23. Βλ. Ι. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, *Η πολιτική δικαιοσύνη κατά την ελληνικήν επανάστασιν μέχρι του Καποδιστριαύ*, Αθήνα 1941, σ. 413 αριθ. 434.

24. Βλ. Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο Κώδιξ των νόμων της Ελληνικής Επαναστάσεως. 1822-1828», *ΕΚΕΙΕΔ* 10-11 (1963-64 [1966]) 40-234 (140 επ.).

7.1.2. Η καποδιστριακή περίοδος. Μέχρι τότε δεν είχε εμφανιστεί επίσημως στο προσκήνιο η *Εξάβιβλος* του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, μολοντί πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι οι εμπνευστές των παραπάνω ρυθμίσεων αυτή τη συλλογή θα είχαν στον νου τους, επειδή ήταν η περισσότερο προσιτή.²⁵ Έτσι γινόταν λόγος για την *Εξάβιβλο* μόνο σε «αντιρρητικά» κείμενα, όπως είδαμε πιο πάνω. Φαίνεται όμως, όπως προκύπτει από τα γραφόμενα του Ν.Κ., ότι η χρήση της είχε επικρατήσει στην πρακτική. Ως πιθανή εξήγηση γι' αυτό τον πέπλο της σιωπής που κατά κάποιο τρόπο κάλυπτε τη συλλογή του Αρμενοπούλου προτείνεται ότι ο λαός δεν της έτρεφε ιδιαίτερη συμπάθεια, επειδή στη διάρκεια της τουρκοκρατίας αποτέλεσε τη (σχεδόν αποκλειστική) βάση για την απονομή της δικαιοσύνης από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, που, ως φορείς της λόγιας παράδοσης του δικαίου, περιοριζόνταν σε εφαρμογή των πηγών της βυζαντινής περιόδου, αγνοώντας ή παραμερίζοντας το εθμικό δίκαιο.²⁶

Για πρώτη φορά αναφέρεται επίσημα η *Εξάβιβλος* στη νομοθεσία της εποχής του Ιωάννη Καποδίστρια.²⁷ Μετά μακρά προεργασία²⁸ καταρτίστηκε το Ψήφισμα ΙΘ' της 15 Δεκεμβρίου 1828 «Περί του Διοργανισμού των Δικαστηρίων», στο άρθρο 38 του οποίου ορίζεται ότι: «*Τα Δικαστήρια ακολουθούν εις μεν τα πολιτικά, τους νόμους των Αυτοκρατόρων, περιεχομένους εις την πρόχειρον Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου, εις δε τα*

25. Εκτός από διάφορες επεξεργασίες της σε χειρόγραφη μορφή, η συλλογή του Αρμενοπούλου, ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα, είχε τυπωθεί, μάλιστα και σε δημόδη μεταγλώττιση. Η πρώτη έκδοση της «μετάφρασης» του Αλεξίου Σπανού έγινε στη Βενετία το 1744 ύστερα από παρότρυνση και ενίσχυση του μητροπολίτη Ηρακλείας Γερασίμου. Βλ. σχετικά Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Η μεταβυζαντινή Θράκη στις απαρχές της νεοελληνικής νομικής ιστορίας», *Μεταβυζαντινή Θράκη (ΙΕ'-ΙΘ' αι.)* (Κομοτηνή 2005) 239-273. Βλ. για τις διάφορες νεοελληνικές μεταγλωττίσεις της *Εξαβίβλου* από τον 15ο μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα (τελευταία ήταν του Ν. Φλογαίτη το 1888), ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου κ.λπ.* (ό.π. 6 σμμ. 3) σ. οα'-οθ' και Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ένας Αρμενόπουλος που ήταν σε αφάνεια. Μία ακομη αθησαύριστη απόδοση της *Εξαβίβλου* στη δημόδη (ante 1741)», *ΕΚΕΙΕΔ* 42 (2010) 221-236.

26. Βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Παράδοσις* σ. 155.

27. Βλ. γενικώς Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολιτική δικαιοσύνη επί Καποδίστρια», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 23 (1948) 472-490 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Άπαντα* τ. Β' [Αθήνα 2009] 783-802) και Δ. ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, *Η Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια. Α'. Πρώτη περίοδος 1828-1829*, Θεσσαλονίκη 1959.

28. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η πορεία* κ.λπ. (ό.π. σμμ. 15) σ. 92-96.

εμπορικά τον της Γαλλίας εμπορικών Κώδηκα».²⁹ Σημαντικό στο νομοθέτημα αυτό, πέρα από τη ρητή μεία της συλλογής του Αρμενοπούλου, είναι ο περιορισμός της εφαρμογής των βυζαντινών νόμων στο αστικό μόνο δίκαιο, ενώ τα μέχρι τότε νομοθετήματα προέβλεπαν την εφαρμογή τους και στο πεδίο του ποινικού δικαίου, πράγμα που βεβαίως δημιουργούσε πολλές απορίες, αλλά και προκαλούσε έντονη κριτική, ενόψει της διαμόρφωσης της αντικειμενικής υπόστασης πολλών εγκλημάτων στο βυζαντινό δίκαιο και των ποινών που απειλούνταν από τις οικείες διατάξεις. Σε σχέση με τις ποινικές υποθέσεις όριζε το ίδιο άρθρο 38 ότι τα δικαστήρια «έως ου εκδοθή ο παρασκευαζόμενος ποινικός Κώδιξ, εις τα διορθωτικά και εγκληματικά, κρίνουν κατά το Απάνθισμα των Εγκληματικών και κατ' επιείκειαν». Φαίνεται όμως ότι οι τελευταίες λέξεις δημιούργησαν αρκετά προβλήματα σε μερικούς δικαστές.³⁰

Με το πέρασμα του χρόνου όμως άρχισαν να συνειδητοποιούν οι αρμόδιοι κρατικοί λειτουργοί τις δυσκολίες που προκαλούσε η εφαρμογή του βυζαντινού δικαίου για την αντιμετώπιση προβλημάτων της νομικής καθημερινότητας, λόγω τόσο του όγκου όσο και του περιεχομένου των σχετικών

---

29. ΜΑΜΟΥΚΑΣ, ό.π. τ. ΙΑ' (1852) σ. 511 = Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο Κώδιξ των ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας», *ΕΚΕΙΕΔ* 14 (1967 [1970]) 1-205 (137). Ανάλυση της διάταξης βλ. στον ΣΕΡΕΜΕΤΗ, *Η Δικαιοσύνη κ.λπ.* (ό.π.) σ. 85 επ.

30. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από την ακόλουθη διήγηση του Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, *Ιστορικά και αναμνήσεις* (επιμ. Α. ΑΓΓΕΛΟΥ), τ. Α', Αθήνα 1973, σ. 159: «Πρόεδρος τις Πρωτοκλήτου Ι.Κ. ονομαζόμενος (...), επέστειλεν εις την επί της δικαιοσύνης Γραμματείαν αναφοράν εν η έλεγεν ότι εκ των βιβλίων όσα παρηγγέθη να συμβουλευεται, Αρμενόπουλον μεν και Απάνθισμα των εγκληματικών νόμων ευρών ηγόρασεν, επιείκειαν όμως και ορθόν λόγον, ει και ηρεύνησεν επιμελώς και ουδέ χρημάτων εφείσθη, ουδαμού ανεκάλυνεν· όθεν παρεκάλει να σταλή αυτό εν αντίτυπον επιεικειάς και εν ορθού λόγου, ων την τιμήν ήτο πρόθυμος να αποτίση» (!). Πρβλ. CH. ARGYRIADIS, „Über den Bildungsprozess eines peripheren Staates: Griechenland 1821-1827“, *RJ* 6 (1987) 158-172 (158) (= Η ΙΔΙΑ, «Περιφερειακές έννομες τάξεις και ιστορία της κωδικοποίησης στην Ελλάδα», *Νομ. Βήμα* 34 [1986] 1373-1379) και ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, ό.π. (σημ. 27) σ. 212 επ., καθώς και όσους συγγραφείς παραπέμπει ο Κ. Γ. ΠΙΣΤΑΚΗΣ, «Καλλιγιάς και Αρμενόπουλος: μια ιστορία έρωτος και μίσους», *Τα Ιστορικά* τ. 14 τεύχ. 27 (1997) 259-296 (290 σημ. 74). Το ιστορικό των ηθελημένων και αθέλητων παρερμηνειών του άρθρου 38 εκθέτει η ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η πορεία κ.λπ.* (ό.π. σημ. 15) σ. 176 επ., με την ορθή τοποθέτηση ότι η αναφορά του ορθού λόγου και της επιεικειάς δεν σήμαινε την καθιέρωση νέας πηγής δικαίου, αλλ' απλώς αποτελούσε ρύθμιση ειδικού χαρακτήρα ως προς την ερμηνεία που όφειλαν να ακολουθούν οι δικαστές κατά την εφαρμογή του «Απάνθισματος».

συλλεκτικών έργων. Άλλωστε και στον γενικότερο χώρο των συναλλακτικών σχέσεων δεν θα ήταν πάντα εύκολη η σύζευξη των διατάξεων ενός σχετικά νέου κώδικα, του γαλλικού εμπορικού, με εκείνες μίας έννομης τάξης με ηλικία πολλών αιώνων. Όπως κι αν έχει το πράγμα, στις 4 Φεβρουαρίου 1830 εκδόθηκε το Διάταγμα αριθ. 64 της Ελληνικής Κυβέρνησης, στο οποίο επισημαινόταν ότι πρόθεση της Γ' Εθνοσυνέλευσης ήταν να εφαρμοστούν οι πολιτικοί βυζαντινοί νόμοι. Αυτοί όμως, όπως έγγραφε το Διάταγμα, είναι συγκεντρωμένοι μαζί με νόμους που αφορούν σε άλλους κλάδους του δικαίου, όπως το ποινικό, το εκκλησιαστικό, το στρατιωτικό δίκαιο κ.λπ. Το αποτέλεσμα ήταν – πάντα κατά το Διάταγμα – ότι ούτε οι πολίτες μπορούσαν να πληροφορηθούν εύκολα «το όλον των πολιτικών εθνικών νόμων», ούτε οι δικαστές είχαν βοήθημα στην απονομή της δικαιοσύνης. Για τους λόγους αυτούς δόθηκε εντολή στον Γραμματέα (δηλαδή στον Υπουργό) της Δικαιοσύνης, να συγκεντρώσει και κατατάξει συστηματικά όλους τους πολιτικούς βυζαντινούς νόμους από τα Βασιλικά και από τις Νεαρές των μεταγενέστερων αυτοκρατόρων. Παράλληλα όμως γίνεται αναφορά και στα έθιμα, των οποίων προαναγγέλλεται η συγκέντρωση.³¹

Έχουμε λοιπόν εδώ την πρώτη σοβαρή (σε αντίθεση με την προφανώς εξωπραγματική επιταγή της *Νομικής Διάταξης της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος*,³² που είδαμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου) επίσημη μνεία της

---

31. (...) *Επιθυμούντες τελευταίον να διδάξη η πείρα δια της συμπαροβολής των υπάρχόντων γραπτών με τους αγράφους νόμους (οίτινες επομένως θέλουν συλλεχθή) οποίας μεταρρυθμίσεις απαιτεί το συμφέρον του έθνους: Διατάττομεν. Α' Ο επί της Δικαιοσύνης Γραμματέυς τόσοσν εκ των Βασιλικών, όσοσν εκ των Νεαρών τών μεταγενεστέρων αυτοκρατόρων, θέλει συλλέξει άπαντας τους πολιτικούς Βυζαντινούς νόμους, κατατάττων αυτούς εις την ανήκουσαν τάξιν. Β' (...).* Βλ. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, έτος Ε', αριθ. φύλλου 25 της 26 Μαρτίου 1830. Το πλήρες κείμενο αναδημοσιεύεται από τον ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟ, *Παράδοσις* σ. 165.

32. Είναι αμφίβολο, αν ο βασικός συντάκτης εκείνου του κειμένου (έστω και αν αυτός ήταν ο Θεόδωρος Νέγρης· βλ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η πορεία κ.λπ.* [ό.π. σημ. 15] σ. 33) είχε δεί ποτέ του τα Βασιλικά. Πιθανολογείται να υπήρξε εμπνευστής της διάταξης κάποιος επίσκοπος (από τα μέλη της Συνελεύσεως των Σαλώνων) που γνώριζε απλώς την ύπαρξη των Βασιλικών από εκκλησιαστικά κείμενα (ίσως από πατριαρχικές ή συνοδικές αποφάσεις), χωρίς να έχει την πλήρη εικόνα του όγκου τους. Κατά τη διαπίστωση του Δ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Τα “Βασιλικά” (έκδ. Fabrotus) στην Κωνσταντινούπολη», *Ο Ερρανιστής* 19 (1993) 330-332, η έντυπη έκδοση των Βασιλικών έφθασε στην έδρα του Πατριαρχείου το έτος 1700.

μεγάλης κωδικοποίησης των μέσων βυζαντινών χρόνων. Αυτό το σημαντικό κείμενο είναι το πρώτο δείγμα μίας προσπάθειας, να αντιμετωπιστούν τα σχετικά προβλήματα με τρόπο ρεαλιστικό. Μολονότι υποστηρίχθηκε ότι με τη διατύπωση αυτή γίνεται απλώς έμμεση «παραπομπή» στις πηγές της *Εξαβίβλου*,³³ φρονώ ότι είναι σαφής η πρόθεση των συντακτών αυτού του κειμένου, να γίνει οπωσδήποτε χρήση των *Βασιλικών*, γιατί στο μεταξύ είχε πλέον διαπιστωθεί η ανεπάρκεια της *Εξαβίβλου* να καλύψει όλα τα θέματα του αστικού δικαίου στο σύνολό τους.³⁴ Πρέπει επίσης να τονιστεί, ότι από το κείμενο του διατάγματος προκύπτει πως πρόθεση του νομοθέτη ήταν να περιοριστεί η χρήση στα *Βασιλικά* και να μην επεκταθεί και στο προ αυτών δίκαιο, δηλαδή το ιουστινιάνειο, συμπεριλαμβανομένων και των Νεαρών. Πάντως με το διάταγμα αυτό δεν θιγόταν η ισχύς της *Εξαβίβλου*, πράγμα που επαναλήφθηκε και στο Ψήφισμα 152 της 15/27 Αυγούστου 1830 «Περί διοργανισμού δικαστηρίων». Εκεί επιτάσσονταν τα δικαστήρια να εφαρμόζουν τους νόμους των αυτοκρατόρων, αλλά μέχρι τη δημοσίευση της συλλογής τους (που ετοιμαζόταν) όφειλαν «να συμβουλευόνται» την *Εξάβιβλο*.³⁵

Η ακριβής ωστόσο έννοια της παραπάνω διατύπωσης προκάλεσε πολλές συζητήσεις τόσο την εποχή εκείνη όσο και μεταξύ των μεταγενέ-

---

33. Η ερμηνευτική αυτή εκδοχή δεν είναι πειστική, γιατί έχει ως αφετηρία την επισημονικώς αβέβαιη θέση, ότι ο Αρμενόπουλος είχε υπόψη του το πλήρες κείμενο των *Βασιλικών*, ενώ πιθανότερο είναι ότι διέθετε μόνο τη *Μεγάλη Σύνοψη* (βλ. πιο πάνω 6.3.3).

34. Βλ. στον ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟ, *Παράδοσις* σ. 171 σημ. 20 παραπομπή στις απόψεις του Κλονάρη που εκτέθηκαν στον πρόλόγο του για την έκδοση της *Εξαβίβλου*. Πρβλ. και τις επιφυλάξεις του BRANDIS, ό.π. (σημ. 12) σ. 265 για το αν μπορούσε να στηριχθεί η νέα νομοθεσία στο ισχύο εγχειρίδιο βυζαντινορωμαϊκού δικαίου του Αρμενοπούλου: „Aus den gesetzlichen Bestimmungen in Harmenopulos' dürftigem Handbuche des römisch-byzantinischen Rechts und aus den ergänzend hinzugenommenen Gewohnheiten, die in verschiedenen Gegenden sehr verschieden, fast schon verschollen waren, ließ sich die neue Gesetzgebung nicht aufbauen“. Αυτό επισημαίνει και ο Α. ΓΑΖΗΣ, *Γενκαί αρχαί του αστικού δικαίου*, Αθήνα 1970, σ. 10.

35. «Τα δικαστήρια δια μέν το πολιτικόν ακολουθούν τους νόμους των Αυτοκρατόρων, εωσού δ' εκδοθή η παρασκευαζομένη συλλογή αυτών θέλουν συμβουλευέσθαι τους περιεχομένους εις την πρόχειρον *Εξάβιβλον* του Αρμενοπούλου, δια το Εμπορικόν τα τρία πρώτα βιβλία του *Γαλλοεμπορικού Κώδικος*» (*Γεν. Εφημ. της Ελλάδος*, παράρτ. φ. 73 της 10.9.1830, σ. 305-310). Πρβλ. Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «150 έτη από της καθιδρύσεως του νέου Ελληνικού Δικαστικού Οργανισμού (1835-1985)», *Επετ. Ιδρύματος Νεοελλην. Σπουδών* 4 (1985-1986) 131-156 (135).

στερων ιστορικών του δικαίου, γιατί υποστηρίχθηκε ότι με τον όρο «να συμβουλευόνται» δηλώνοταν μόνο δύναμη συμβουλευτική και όχι νομοθετική.³⁶ Το πιθανότερο είναι ότι οι συντάκτες του διατάγματος αυτού δεν ταύτιζαν μεν το όλο βυζαντινό δίκαιο με την *Εξάβιβλο*, αλλ' ότι λόγω της έλλειψης του κείμενου των νόμων ή, έστω, της πολύ μεγάλης δυσκολίας να βρεθούν τα κείμενα αυτά δεν είχαν άλλη επιλογή από το να προσδώσουν στην *Εξάβιβλο* ισχύ νόμου.

Ακολούθησε το Σύνταγμα που ψήφισε η Ε' Εθνική Συνέλευση (Άργος 5.12.1831 - Ναύπλιο 15.3.1832), όπου προβλεπόταν η εφαρμογή των «βυζαντινών νόμων των Ρωμαίων και Χριστιανών Αυτοκρατόρων».³⁷ Η αρκετά ασαφής αυτή διατύπωση, στην οποία και πάλι κρίθηκε περιττή η μνεία της *Εξαβιβλου*, υπέστη έντονη κριτική, αλλά το σύνταγμα αυτό, το ονομαζόμενο «Ηγεμονικό» ή «Βασιλικό», δεν ίσχυσε σχεδόν ποτέ.

---

36. Βλ. τις σχετικές παραπομπές στον ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟ, *Παράδοσις* σ. 179 σημ. 36. Για τους νεότερους ιστορικούς βλ. σ. 178 σημ. 35. Πρβλ. και σ. 177. Κατά την ορθή παρατήρηση της ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η πορεία κ.λπ.* (ό.π. σημ. 15) σ. 176, αποτελεί αυτή η διατύπωση μία νέα πάλιν απόδειξη «του αμελούς τρόπου της συντάξεως των νόμων και διαταγμάτων της εποχής ταύτης».

37. «*Εως ότου δημοσιευθώσι κώδικες νόμων κατά το 118 άρθρον, οι Βυζαντινοί νόμοι των Ρωμαίων και Χριστιανών Αυτοκρατόρων, το Απάνθισμα των εγκληματικών νόμων της Β' Εθνικής Συνελεύσεως, και οι παρά της Ελληνικής Πολιτείας δημοσιευόμενοι, έχουν ισχύν· εις δε τα εμπορικά ισχύν νόμου έχει ο εμπορικός της Γαλλίας Κώδηξ· και εις τα στρατιωτικά οσαύτως έχουν ισχύν οι παραδεδεγμένοι Γαλλικοί στρατιωτικοί νόμοι*». Βλ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. σ. 123 επ. Ο Α. ΜΑΜΟΥΚΑΣ δημοσίευσε το κείμενο αυτό σε ιδιαίτερο τεύχος και όχι στη συλλογή που μνημονεύεται στη σημ.2.

7.2. Από την έλευση του Όθωνος μέχρι και τον 20ό αιώνα.

7.2.1. Οι επιλογές της Αντιβασιλείας. Ύστερα από έναν περίπου χρόνο ήλθε ο Όθων στην Ελλάδα και εγκαθιδρύθηκε Αντιβασιλεία, γιατί ο νεαρός βασιλιάς ήταν ακόμα ανήλικος. Ένα από τα τρία τακτικά μέλη του Συμβουλίου της Αντιβασιλείας ήταν ο νομομαθής Georg Ludwig von Maurer,³⁸ τέως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, που διέθετε μεγάλη πείρα σε θέματα νομοπαρασκευαστικής εργασίας. Αυτός ανέλαβε την ευθύνη για την οργάνωση των τομέων «παιδεία», «εκκλησία» και «δικαιοσύνη». Το Συμβούλιο της Αντιβασιλείας ενημερώθηκε για όλους τους τομείς της Διοίκησης από τους αρμόδιους Γραμματείς της Επικρατείας. Ο Γραμματέας της Δικαιοσύνης Χριστόδουλος Κλονάρης περιέλαβε στη δική του αναφορά τμήμα αφιερωμένο στο αστικό δίκαιο, όπου με κάποια υπερβολή εξήρε την πληρότητα της *Εξαβίβλου*.³⁹

Η παραμονή του Maurer στην Ελλάδα δεν υπήρξε μακρά. Διήρκεσε μόνο 18 μήνες, από τις 2 Φεβρουαρίου 1833 μέχρι τις 31 Ιουλίου 1834, οπότε ανακλήθηκε στη Βαυαρία ύστερα από έντονα διαβήματα της Αγγλικής Κυβέρνησης. Αιτία ήταν η διαφωνία και η αντίθεσή του με τον κόμη Armansterg (πρώτο στην τάξη ανάμεσα στα μέλη του Συμβουλίου) που ήταν όργανο της αγγλικής πολιτικής. Στο σύντομο όμως αυτό χρονικό διάστημα επετέλεσε σημαντικό νομοθετικό έργο. Ο Ποινικός Νόμος, ο Οργανισμός των Δικαστηρίων και των Συμβολαιογράφων και οι δύο Δικονομίες, η Πολιτική και η Ποινική, ανήκουν στο ενεργητικό του.⁴⁰

Ενώ όμως με την κατάρτιση των παραπάνω κωδίκων επέδειξε ο Maurer τόσο αξιοθαύμαστη δραστηριότητα, σε σχέση με τον αστικό ενήργησε με μεγάλη προσοχή και αργετούς διαταγμούς. Αφενός μεν ως ειδικός

38. Βλ. γι' αυτόν Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Georg Ludwig von Maurer. Η προς ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας», *Επιστ. Επετ. της Σχ.Ν.Ο.Ε.Α.Π.Θ.* τ. 13.2 (1966-1969) 1346-1506 (με πλούσια βιβλιογραφία) (= στην ίδια *Επετηρίδα* τ. 19.4: *Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Πανταζόπουλο*, 1986, σ. 281-433).

39. Βλ. το σχετικό απόσπασμα της αναφοράς στην ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η πορεία κ.λπ.* (ό.π.) σ. 161.

40. Επισκόπηση του νομοθετικού έργου της Αντιβασιλείας βλ. στην Χ. Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Η εξέλιξη του ελληνικού δικαίου κατά τον 19ο αι. και τις αρχές του 20ού αι. Δισταγμοί και πρωτοβουλίες», *Ανακοινώσεις ημερίδος (18 Μαρτίου 2009) για την επέτειο του θανάτου του Ελευθερίου Βενιζέλου* (Αθήνα 2010) 87-93.

στο αρχαίο γερμανικό δίκαιο απέκρουε την εισαγωγή του ρωμαϊκού, αφετέρου δε ως ιστορικός του δικαίου είχε διαγνώσει την έκταση και την ιδιαίτερη σημασία του βυζαντινού και μεταβυζαντινού εθιμικού δικαίου.⁴¹ Θέλησε λοιπόν να συγκεντρώσει το δίκαιο αυτό με σκοπό να καταρτίσει έναν κώδικα στηριζόμενο στα έθιμα αυτά που τα ταύτιζε ωστόσο με ξένα πολιτισμικά στοιχεία, όπως το κανονικό και το αρχαίο γερμανικό δίκαιο.⁴²

Ανεξάρτητα όμως από το ποια θα ήταν τα αποτελέσματα αυτής της προσπάθειας – γιατί οι πιο πάνω «συγγένειες» περιέκλειαν τον κίνδυνο, να αντικατασταθούν στον κώδικα τα αληθινά στοιχεία του εθιμικού δικαίου με τις υποθετικές πηγές του⁴³ – η ανάκληση του Maurer τον Ιούλιο 1834 έθεσε τέρμα στο πρόγραμμα αυτό.

---

41. ΓΚΕΟΡΓΚ ΛΟΥΝΤΒΙΧ ΜΑΟΥΡΕΡ, *Ο ελληνικός Λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834* (μετάφραση ΟΛΓΑΣ ΡΟΜΠΑΚΗ, από την έκδοση Χαϊδελβέργης 1835), Αθήνα 1976, σ. 91 επ., 93-96, 99 επ., 617. Τη σημασία του εθιμικού δικαίου για την κατάρτιση αστικού κώδικα ετόνιζε και ο ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ, «Περί εθίμων», *Ενρετήριον της Ελλην. Νομολογίας*, τ. Γ', Αθήνα 1847 = ο ΙΔΙΟΣ, *Μελέται και λόγοι*, τ. Α', Αθήνα 1899, σ. 187-279, μη συμφωνώντας όμως με τις απόψεις του Maurer. Προβλ. όμως και Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα έθιμα, ο Maurer και η νομοθετική πολιτική στον τομέα του αστικού δικαίου τον 19ο αιώνα», *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Γαζή* (Αθήνα 1994) 671-695 (681 επ.), όπου υπογραμμίζεται η περιορισμένη σημασία πολλών εθίμων που εξαφανίστηκαν.

42. ΜΑΟΥΡΕΡ, ό.π. σ. 93, 619, 627 επ. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικές και διαφωτιστικές είναι οι παρακάτω σκέψεις του (ό.π. σ. 662): «*Το άγραφο αυτό εθιμικό δίκαιο, το οποίο είναι πολύ διαδεδομένο, δημιουργήθηκε με τον καιρό, εν μέρει υπό την επίδραση του ρωμαϊκού και του εκκλησιαστικού δικαίου, (όπως αμέσως το αντιλαμβάνεται ο ερευνητής αν εξετάσει τα εθιμικά δίκαια των διαφόρων περιοχών), εν μέρει από το τουρκικό δίκαιο, αλλά κυρίως, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, από τα όμοια σχεδόν παλιά γερμανικά έθιμα. Το ελληνικό δηλαδή εθιμικό δίκαιο έχει απέναντι στο ρωμαϊκό και το εκκλησιαστικό, αλλά και στο τουρκικό, την ίδια ακριβώς σχέση που έχει το τοπικό γερμανικό δίκαιο προς τα ξένα δίκαια τα οποία αφομοιώθηκαν σιγά-σιγά με τη συνήθεια. Γιατί το Εκκλησιαστικό Δίκαιο, καθώς και ο Αρμενόπουλος είναι δίκαια που καθιερώθηκαν στην Ελλάδα μόνο από τη μακρόχρονη συνήθεια. Επομένως, όσα στοιχεία του ελληνικού εθιμικού δικαίου προέρχονται απ' το ρωμαϊκό ή το εκκλησιαστικό, πρέπει να ερμηνεύονται και να συμπληρώνονται από εκείνες τις πηγές. Όσα όμως στοιχεία – και αυτά είναι και τα περισσότερα – έχει παραλάβει από τα αρχαία ελληνικά ή γερμανικά έθιμα, πρέπει να ερμηνεύονται και να συμπληρώνονται μόνον απ' αυτά». Σημειώνεται, ότι στην παραπάνω μετάφραση εσφαλμένα χρησιμοποιείται συνεχώς ο όρος «εκκλησιαστικό δίκαιο» αντί του ορθού «κανονικό δίκαιο» που έχει το γερμανικό πρωτότυπο.*

43. Βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Maurer» κ.λπ. σ. 1456 επ., όπου επισημαίνονται οι επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν τότε και αργότερα.

Έτσι, ύστερα από λίγους μήνες, στις 23 Φεβρουαρίου/7 Μαρτίου 1835, εκδόθηκε το γνωστό διάταγμα της Αντιβασιλείας «Περί πολιτικού Νόμου» με το ακόλουθο περιεχόμενο: «Οι πολιτικοί Νόμοι των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων οι περιεχόμενοι εις την Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου θέλουν ισχύει μεχρισού δημοσιευθή ο Πολιτικός Κώδιξ, του οποίου την σύνταξιν διετάξαμεν.— Τα έθιμα όμως, όσα πολυχρόνιος και αδιάκοπος συνήθεια ή αποφάσεις δικαστικά καθιέρωσαν, υπερισχύουν όπου επεκράτησαν».⁴⁴

Σημειωτέον, ότι από τον Ιανουάριο 1835 είχε συσταθεί με διάταγμα νομοθετική επιτροπή από μέλη του Ακρωτικού και ανώτερους υπαλλήλους του Υπουργείου Δικαιοσύνης για την οριστική αντιμετώπιση του προβλήματος του εφαρμοστέου αστικού δικαίου. Από το διάταγμα προκύπτει, ότι υπήρχε η πρόθεση να μεταφραστεί ο Γαλλικός Αστικός Κώδικας (κατ' εφαρμογήν της απόφασης της Εθνοσυνέλευσης του 1827) και να προσαρμοστεί το κείμενό του στις συνήθειες και τα έθιμα του ελληνικού λαού, όπως είχαν αποτυπωθεί στις σχετικές απαντήσεις των τοπικών αρχών.⁴⁵

7.2.2. Η ερμηνευτική αντιμετώπιση του διατάγματος της Αντιβασιλείας κατά την πρώτη δεκαετία. Ως προς το νόημα του διατάγματος δόθηκαν πολλές ερμηνείες που θα αναφερθούν στη συνέχεια. Πρέπει ωστόσο να θεωρηθεί περισσότερο από πιθανό, ότι οι συντάκτες του ήθελαν να ισχύσουν κατ' αρχήν ως αστικό δίκαιο οι αυτοκρατορικοί νόμοι που περιέχονταν στην *Εξάβιβλο*. Τούτο προκύπτει από ένα άλλο διάταγμα, το «περί ενηλικότητας», της 15 Οκτωβρίου 1836, με το οποίο τροποποιήθηκε διάταξη της *Εξάβιβλου* ρητώς προσδιοριζόμενη στο κείμενο του νόμου. Φαίνεται ότι αρχικώς προς τα εκεί προσανατολίστηκε και η νομολογία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα – όχι όμως και το μοναδικό – αποτελεί η απόφαση με αριθμό 250/1837 του Εφετείου Πελοποννήσου, η οποία στο

44. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αριθ. 7 της 7/19 Μαρτίου 1835. Για την επεξεργασία του διατάγματος αυτού βλ. Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Το νομοθέτημα περί Αρμενοπούλου και εθίμων και η έκθεσις της Νομοθετικής Επιτροπής», *Πρώτον Συνέδριον των Δικηγορικών Συλλόγων του Κράτους (18-22.12.1927). Επίσημα Πρακτικά* (Αθήνα 1928) 286-298 = Ο ΙΔΙΟΣ, *Άπαντα*, τ. Β' (Αθήνα 2009) σ. 387-400.

45. Βλ. Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η νομοθετική επιτροπή του 1835. Σύστασις, αποστολή, έργον», *Μνημοσύνη* 12 (1991-1993 [1995]) 125-144, καθώς και ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Το νομοθέτημα» κ.λπ. (προηγ. σημ.).

σκεπτικό της κάνει επίκληση των πολιτικών νόμων των βυζαντινών αυτοκρατόρων των περιεχομένων στην *Εξάβιβλο* του Αρμενοπούλου με την προσθήκη της φράσης «των μόνων ισχυόντων δυνάμει του από 23 Φεβρουαρίου 1835 Β. Διατάγματος».⁴⁶

Η άποψη αυτή όμως δεν γινόταν ομόφωνα αποδεκτή. Το 1837 εκδόθηκε στο Μόναχο σε ελληνική γλώσσα ένα μικρό βιβλίο με συγγραφέα τον Emil Herzog (Αιμίλιο Χέρτσογ), πρώτο καθηγητή του ρωμαϊκού δικαίου στη Νομική Σχολή του τότε νεοϊδρυμένου Πανεπιστημίου Αθηνών. Το βιβλίο είχε τον τίτλο «Πραγματεία περί του Προχείρου ή της Εξαβίβλου Κωνσταντίνου του Αρμενοπούλου». Στα συμπεράσματα της έρευνάς του εκφράζει ο συγγραφέας τη βεβαιότητα, ότι οι άλλες, εκτός από την *Εξάβιβλο*, πηγές του βυζαντινού δικαίου, ιδιαίτερα μάλιστα τα *Βασιλικά* και οι Νεαρές των μεταγενέστερων αυτοκρατόρων, μπορούν πάντοτε να χρησιμοποιούνται, όταν για κάποιο συγκεκριμένο θέμα οι διατάξεις της *Εξαβίβλου* σιωπούν. Την άποψή του στηρίζει ο Χέρτσογ σε δύο επιχειρήματα. Πρώτον, ότι το υλικό για την εκπόνηση της *Εξαβίβλου* άντλησε ο Αρμενόπουλος, άμεσα ή έμμεσα, από τις πηγές αυτές. Δεύτερον, ότι και αυτά τα κείμενα επικυρώθηκαν από τη νομοθετική εξουσία και ειδικότερα με τον Οργανισμό των Δικαστηρίων της 15/27 Αυγούστου 1830 (άρθρο 108).⁴⁷

Αλλά το πρόβλημα δεν ήταν μόνο θεωρητικό. Ακόμη κι αν όλοι οι έλληνες δικαστές ήταν αποφασισμένοι να χρησιμοποιούν τα *Βασιλικά* και τις αυτοκρατορικές Νεαρές των μέσων και ύστερων χρόνων για την έκδοση των αποφάσεών τους σε αστικές υποθέσεις και πάλι η συζήτηση αυτή θα έμενε χωρίς ουσιαστικό αντίκρουσμα, γιατί απλούστατα το κείμενο της κωδικοποίησης του Λέοντος ζ' και των Νεαρών παρέμενε γι' αυτούς απρόσιτο. Πιο συγκεκριμένα: Στις αρχές του έτους 1825 έδωσε ο τότε Υπουρ-

46. *Εφημερίς Νομική*, έτος Α', αριθ. φύλλον 9-10 της 11.12.1837 σ. 99 επ. Η απόφαση αναδημοσιεύεται από τον ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟ, *Ιστορία* σ. 377 επ. σημ. 9. Βλ. και άλλες σχετικές αποφάσεις στο *Ενρητήριο ελληνικής νομολογίας* των Ν. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ / Λ. ΣΤΟΥΤΑ, *Παράρτημα Θέμιδος* τ. ΙΑ' (Αθήνα 1854) σ. 119 επ.

47. «Αι δε άλλαι του δικαίου πηγαί, κατ' εξοχήν τα Βασιλικά και αι νεαραί των μεταγενεστέων βασιλέων διατάξεις, δεν φαίνεται να ήναι πραγματικώς εις χρήση μ' όλον ότι είναι αναμφίβολον, ότι δύναται τις να προστρέχη εις αυτάς, όταν δεν ευρίσκονται εις το Πρόχειρον του Αρμενοπούλου αρμόδιοι περί υποθέσεώς τινος θεσμοί: πρώτον μεν, διότι ήντησεν ο Αρμενόπουλος εξ αυτών το βιβλίον του, και έπειτα, διότι και αυτάί επεκυρώθησαν ρητώς από την νομοθετικήν δύναμιν» (σ. 81 επ.).

γός της Δικαιοσύνης Ιωάννης Θεοτόκης την εντολή, να διεξαχθεί έρευνα στις μοναστηριακές βιβλιοθήκες για να βρεθεί κάποιο αντίτυπο ή, έστω, χειρόγραφο των *Βασιλικών*. Από τη σωζόμενη υπηρεσιακή αλληλογραφία με τον ηγούμενο της Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου προκύπτει όχι μόνον ότι η έρευνα δεν απέφερε καρπούς, αλλά και ότι το αναζητούμενο κωδικοποιητικό έργο ήταν τελείως άγνωστο στους μοναχούς.⁴⁸ Τον ίδιο χρόνο έγιναν οι προσπάθειες που είδαμε ήδη για την προμήθεια των κειμένων αυτών στο εξωτερικό. Πάντως, σύμφωνα με πληροφορίες που έχουμε από την εποχή του Καποδίστρια, υπήρχαν τότε στην Ελλάδα δύο μόνο σώματα της έκδοσης (των *Βασιλικών*) του Fabrot. Το ένα ανήκε στην οικογένεια Αινιάνος και το άλλο στον Γραμματέα της Δικαιοσύνης Ιωάννη Γεννατά.⁴⁹ Και ναί μεν ύστερα από τρία χρόνια τυπώθηκε ο πρώτος τόμος της έκδοσης Heimbach (Λειψία 1833), αλλά το έργο ολοκληρώθηκε μόλις το 1850 (τα προλεγόμενα μάλιστα δημοσιεύθηκαν το 1870· βλ. πιο πάνω 5.3.9). Εξίσου δυσεύρετες ήταν και οι μέχρι τότε εκδόσεις των μεταϊουστινιάνειων αυτοκρατορικών Νεαρών. Η νέα έκδοσή τους από τον Karl Eduard Zachariä von Lingenthal πραγματοποιήθηκε το 1857 στον τρίτο τόμο του *Jus Graeco-Romanum* (βλ. πίνακα συντομογραφιών).

---

48. Βλ. ΒΙΣΒΙΖΗ, *Η πολιτική δικαιοσύνη κ.λπ.* (ό.π. σημ. 23) σ. 397 αριθ. 402, όπου εκδίδεται έγγραφο του Υπουργού υπό ημερομηνία 9.2.1825, με το οποίο ζητείται η άμεση αποστολή στο Ναύπλιο με ειδικό αγγελιοφόρο των *Βασιλικών*: «(...) Το Υπουργείον τούτο, (...) έμαθε και επληροφορήθη με εντέλειαν, ότι ταύτα ευρίσκονται εις το Σεβάσμιον αυτό μοναστήριόν Σας, τα λεγόμενα Βασιλικά· όθεν (...) Σας διατάπτει δια της παρούσης του, ότι τα Νομικά αυτά βιβλία, Βασιλικά να τα αποστείλετε προς το Υπουργείον τούτο με επίτηδες άνθρωπόν Σας, δια να έχομεν γνώμονα ακριβή, και οδηγίας εντελεστέρας εις τας προκυπτούσας δικανικάς υποθέσεις του Έθνους (...). Ύστερα από λίγες ημέρες, στις 20.3.1825, γράφει ο ηγούμενος στον Υπουργό: «(...) δια τα οποία (εννοεί τα Βασιλικά) ερευνήσαμεν εις την βιβλιοθήκην του μοναστηρίου και δεν ευρέθησαν, αλλ' ούτε εις τον κατάλογον των βιβλίων είνε γεγραμμένα, αν έχωσιν όμως άλλην ονομασίαν και δεν είναι γνωστή προς ημάς, ας φανερωθή με γράμμα ποία είναι η αρχή αυτών και περί οποίων υποθέσεων ομιλούσι και πόσα σώματα είναι οπου αν ευρεθώσι να τα στείλωμεν προς όφελος του έθνους, (...)» (ό.π. σ. 415 αριθ. 439).

49. Ι. ΖΕΠΟΣ, στον πρόλογο της έκδοσης των *Βασιλικών* (ό.π. 5 σημ. 171), τ. Α' σ. 5 και ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου κ.λπ.* (ό.π. 6 σημ. 3) σ. ρα' σημ. 68. Φαίνεται όμως πως υπήρχε και τρίτο αντίτυπο, όπως προκύπτει από έγγραφο που απευθύνει στις 19.10.1827 ο Γραμματέας της Επικρατείας Μιχ. Σούτσος προς την Αντικυβερνητική Επιτροπή, με το οποίο ζητείται η επιστροφή του αντιτύπου στη Γραμματεία. Το έγγραφο εκδίδει ο ΒΙΣΒΙΖΗΣ, *Η πολιτική δικαιοσύνη κ.λπ.* (ό.π. σημ. 23) σ. 541 αρ. 737.

Μπροστά στην κατάσταση αυτή δύο καθηγητές στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, οι Γεώργιος Ράλλης και Μάρκος Ρενιέρης, ανέλαβαν το 1838 μία αξιόπαινη (και προ πάντων χρήσιμη) πρωτοβουλία. Μετέφρασαν στα ελληνικά το εγχειρίδιο ρωμαϊκού δικαίου του περιόφημου την εποχή εκείνη γερμανού νομοδιδασκάλου Ferdinand Mackeldey. Με τον τρόπο αυτόν ήθελαν να προσφέρουν στον Έλληνα εφαρμοστή του δικαίου ένα βοήθημα, κυρίως για τον χώρο των αστικών έννομων σχέσεων. Ενόψει όμως της σημασίας του βυζαντινού δικαίου για την ελληνική θεωρία και δικαστηριακή πρακτική, δεν περιορίστηκαν στη μετάφραση, αλλά όπου το πρωτότυπο παρέπεμπε σε χωρία του *Corpus iuris civilis*, προσέθεσαν τις ενδείξεις των αντίστοιχων χωρίων των *Βασιλικών* (εφόσον, βέβαια, υπήρχε αντιστοιχία). Αιτιολόγησαν αυτή την προσθήκη με την παρατήρηση, ότι η κωδικοποίηση αυτή αποτελεί «πραγματικώς το ισχύον της Ελλάδος δίκαιον».⁵⁰ Ας σημειωθεί όμως ότι η ενέργεια αυτή των δύο καθηγητών είχε πιθανότατα έναν ακόμη σκοπό: να καταστήσει στους Έλληνες νομικούς περισσότερο προσιτή τη γερμανική επιστημονική παραγωγή και να ανακόψει μία νέα προσπάθεια ορισμένων νομικών κύκλων για την αυτούσια εισαγωγή και του γαλλικού Αστικού (εκτός από τον Εμπορικό) Κώδικα.⁵¹

Με μόνη βέβαια τη μετάφραση αυτή δεν λύθηκε το πρόβλημα. Λίγα χρόνια αργότερα παραπονείται ο γνωστός μελετητής του βυζαντινού δικαίου Λεωνίδας Σγούτας για την έλλειψη ενός λεξικού της ελληνικής νομικής ορολογίας με βάση τα *Βασιλικά*: «Πόσον πολύτιμον ήθελεν είσθαι το *Manuale Juris Civilis Basilicorum!*», γράφει το 1845.⁵²

Όπως ήταν φυσικό, μετά τη δημοσίευση της μετάφρασης των Ράλλη και Ρενιέρη πολλαπλασιάστηκαν στις δικαστικές αποφάσεις οι παραπομπές

50. *Εγχειρίδιον του ρωμαϊκού δικαίου*, υπό ΦΕΡΔ. ΜΑΚΚΕΛΔΕΥ, μεταφρασθέν εκ του γερμανικού υπό Γ. Α. ΡΑΛΛΗ και Μ. ΡΕΝΙΕΡΗ, Αθήνα 1838, σ. ια'.

51. Πρβλ. και ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Παράδοξαι* σ. 245 επ., καθώς και ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* σ. 377 επ. Την εισαγωγή του γαλλικού αστικού κώδικα απέκρουσε και ο τότε νεαρός Παύλος Καλλιγιάς, υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι «δια του γαλλικού δικαίου απαλλοτριούμεθα δια παντός της ικανότητος ν' αποκτήσωμεν εθνικήν νομοθεσίαν, ή μ' άλλας λέξεις γινόμεθα νομικοί ευνούχοι» (Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, *Περί συντάξεως πολιτικού κώδικος εις την Ελλάδα*, Αθήνα 1839 = Ο ΙΔΙΟΣ, *Μελέται κ.λπ.* τ. Α', σ. 451).

52. Βλ. Α. ΣΓΟΥΤΑΣ, «Περί προικός κατά το ρωμαϊκόν δίκαιον», *Ν. Πανδ.* τ. Θ' σ. 212-297 (215 σημ. 5).

στην κωδικοποίηση του 9ου αιώνα. Αυτό όμως το φαινόμενο είναι παραπλανητικό, γιατί δεν σημαίνει βέβαια ότι όλοι οι δικαστές αφοσιώθηκαν στη μελέτη των *Βασιλικών*, που μπορεί μεν να μην ήταν σχεδόν ανύπαρκτα στον ελληνικό χώρο, όπως στα χρόνια του Καποδίστρια, αλλά δεν είχαν ποτέ πάψει να είναι πολύ δυσεύρετα. Στην πραγματικότητα ανέτρεχαν οι δικαστές στο ιουστινιάνειο δίκαιο, προσθέτοντας στη μνεία των οικείων χωρίων τις παραπομπές σε αντίστοιχες διατάξεις των *Βασιλικών* (που εύρισκαν έτοιμες στη μετάφραση των Ράλλη και Ρενιέρη), χωρίς όμως και να λαμβάνουν υπόψη τις όχι πάντα ασήμαντες διαφορές ανάμεσα στις ιουστινιάνειες διατάξεις και σε εκείνες της κωδικοποίησης του Λέοντος.⁵³ Τα ερμηνευτικά προβλήματα ως προς την έννοια και τον προσδιορισμό των εφαρμοστέων αυτοκρατορικών νόμων στο διάταγμα του 1835 αντιμετώπιζονταν από τα δικαστήρια – κυρίως από το Ακυρωτικό – κατά περίπτωση. Έτσι, όσο η ταλάντευση της νομολογίας και η διεκυστίδα της θεωρίας συνεχίζονταν,⁵⁴ το θέμα των πηγών του (αστικού) δικαίου παρέμενε ανοικτό, χωρίς όμως ιδιαίτερες εξάρσεις.

7.2.3. Αντίθεση θεωρίας και νομολογίας στα μέσα του 19ου αιώνα: Το ζήτημα των τόκων. Η συζήτηση γύρω από το παραπάνω θέμα αναζωπυρώθηκε το 1859 με αφορμή τη νομολογία του Αρείου Πάγου ως προς το κατ' αρχήν επιτρεπτό των τόκων και το ύψος τους. Μέχρι τότε εφαρμόζαν τα δικαστήρια τις διατάξεις περί τόκων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου και σύμφωνα με αυτές επέλυαν τις σχετικές διαφορές. Καταργημένες εθιμικώς θεωρούσαν μόνο τις διατάξεις περί του ύψους του ετήσιου τόκου, εκτός από εκείνη για τον εκατοστιαίο τόκο, την οποία πάντοτε εφαρμόζαν, αν δεν προσέκρουε σε νεότερο νόμο του ελληνικού κράτους. Περί τα μέσα του αιώνα όμως ο Άρειος Πάγος ανέτρεψε όσα κρατούσαν στη θεωρία και τη νομολογία.

53. Κατά τον ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, «Τα έθιμα» κ.λπ. (ό.π. σημ. 41) σ. 679, τα *Βασιλικά* «δεν ήταν παρά σε μεγάλο βαθμό ελληνική παράφραση με σχόλια του ιουστινιάνειου δικαίου». Η διατύπωση αυτή όμως δεν αποδίδει την πραγματικότητα, γιατί οι Μακεδόνες αυτοκράτορες, ιδίως ο Λέων ζ', με πολλούς τρόπους, και μέσω των *Βασιλικών*, επέτυχαν την «ανακάθαρση των παλαιών νόμων» (βλ. για την έννοια αυτή πιο πάνω 5.1.1).

54. Δεν έπαψε να υποστηρίζεται στη θεωρία η άποψη, ότι το ισχύον αστικό δίκαιο περιλάμβανε όχι μόνο την *Εξάβιβλο*, αλλά το σύνολο της βυζαντινής νομοθεσίας. Βλ. Χ. ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Περί ερμηνείας νόμων» (1856), *Ν. Πανθ.* τ. ΣΤ' σ. 98-168 (153 επ.).

Κατά το σκεπτικό των σχετικών αποφάσεών του,⁵⁵ ανάμεσα στις διατάξεις της *Εξαβίβλου* για τους τόκους χρονικώς ύστερη, δηλαδή νεότερη (δοθέντος ότι πρόκειται για ιδιωτική συλλογή παλαιών, διαφορετικής προέλευσης και ηλικίας διατάξεων) είναι το κεφάλαιο 3.7.24, όπου κάτω από την επικεφαλίδα «*Νεαρά του καίσαρος Λέοντος τον τόκον απαγορευουσα*» (ορθώς: «*Νεαρά του βασιλέως κυρού Λέοντος τον τόκον ἀπειργουσα*») προβλέπονται τα εξής: «*Εἰ καὶ πολλοῖς τῶν πρὸ ἡμῶν ἔδοξε δεκτέαν εἶναι τὴν τῶν τόκων ἔκτισιν, ἴσως διὰ τὴν τῶν δανειστῶν δυσκληρίαν τε καὶ ὀμότητα, ἀλλ ὄν ὡς ἀναξίαν τῆς ἡμῶν τῶν χριστιανῶν πολιτείας ἀπενκταίαν εἶναι κεκρίκαμεν, ἅτε παρὰ τῆς θείας νομοθεσίας κεκωλυμένην. Διὸ κελεύει ἡ ἡμετέρα γαληνότης μηδενὶ μηδαμῶς ἐξεῖναι ἐν μηδεμιᾷ ὑποθέσει τόκον εἰληφέναι, ἵνα μὴ τῷ νόμον φυλάττειν νόμον θεοῦ παραβαίνομεν· ἀλλὰ κὰν εἴ τις ὁσονδήποτε λάδοι, εἰς τὸ χρέος λογισθήσεται*».⁵⁶ Στο κεφάλαιο αυτό της *Εξαβίβλου* επαναλαμβάνεται διάταξη της νομοθεσίας των Μακεδόνων, ειδικότερα (ὡπως δέχθηκαν οι δικαστές του Ακυρωτικού) το κεφάλαιο 28.4 της *Επαναγωγῆς* (ἤδη *Εισαγωγῆς*).

Κατά τον Άρειο Πάγο, η Αντιβασιλεία με το διάταγμά της δεν περιέβαλε με ισχύ νόμου όλες τις διατάξεις της *Εξαβίβλου*, αλλά μόνον εκείνες που κατά την εποχή της σύνταξής της, δηλαδή στα χρόνια του Αρμενοπούλου, «*ίσχυσαν*»⁵⁷ ακόμη. Εφόσον λοιπόν η διάταξη του κεφαλαίου 3.7.24, ως μεταγενέστερη, ανατρέπει και καταργεί όλες τις προηγούμενες, η *Εξάβι-*

55. Βλ. π.χ. τις αποφάσεις αριθ. 94/1848, 103/1849, 239/1854, 11/1855, 277/1856, 282/1857 κ.ά.

56. Βλ. την έκδοση HEIMBACH, ό.π. (3 σημ. 16) σ. 434 (= ΠΙΤΣΑΚΗΣ σ. 203 επ.).

57. Υπό την προϋπόθεση ότι πρόκειται για «τυπικό» νόμο. Στην απόφασή του 121/1847 επικαλέστηκε ο Άρειος Πάγος ένα σχόλιο του (αντικίνησρα) Στεφάνου, θεωρώντας το Νεαρά του Στεφάνου Λακαπηνού, γιου και συναυτοκράτορα του Ρωμανού Α'. Βλ. τις παρατηρήσεις του Π. ΚΑΛΛΙΓΑ στην απόφαση αυτή στο *Ενυρετήριον Θέμιδος* 3 (1847) 374 επ. = Ο ΙΔΙΟΣ, *Μελέται κ.λπ.*, τ. Α', σ. 293-298 (= Ν. Πανδ. τ. Η' σ. 352-355). Εξάλλου αρνήθηκε το ίδιο δικαστήριο με την απόφασή του 253/1849 να εφαρμόσει τη λεγόμενη «νεαρά του πατριάρχη Αθανασίου» (βλ. πιο πάνω 6.2.1), μολοντί είχε περιληφθεί στην *Εξάβιβλο* (5.8.95), με το (λανθασμένο) επιχείρημα ότι δεν ήταν αυτοκρατορικός νόμος. Βλ. σχετικά Δ. ΓΚΙΝΗΣ, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*. [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 26.] Αθήνα 1966, σ. 367 επ. αριθ. 985. Πολύ αργότερα, κατά τον 20ό αιώνα, εγκατέλειψε το Ακυρωτικό την άκαμπτη εμμονή του στην αρχή αυτή.

βλος, λόγω της απαγόρευσης των τόκων που για τους παραπάνω λόγους υπερισχύει, δεν περιέχει καμία διάταξη σχετική με τοκοληψία, η οποία (διάταξη) να ίσχυε ακόμη κατά τον 14ο αιώνα. Έτσι όμως, πάντα κατά την επιχειρηματολογία του Ακυρωτικού, προκύπτει κενό στον νόμο. Επομένως ήταν δυνατόν να συμφωνείται από τους συμβαλλομένους (και να επιδικάζεται) τόκος οποιουδήποτε ύψους και για οσοδήποτε χρονικό διάστημα, αν δεν υπήρχε κάποιος περιορισμός με βάση το εθιμικό δίκαιο που, σύμφωνα με τη ρητή επιταγή του διατάγματος του 1835, υπερίσχυε. Ο καθένας βεβαίως αντιλαμβάνεται, ότι αναπόφευκτο επακόλουθο αυτού του ερμηνευτικού συλλογισμού ήταν η άμετρη εκμετάλλευση των οικονομικώς ασθενέστερων τάξεων, ιδίως των μικροκαλλιεργητών.

Τη θεωρητική αυτή θεμελίωση της αρειοπαγίτικης νομολογίας αντέκρουσε ο τότε εφέτης (και αργότερα Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου) Αδαμάντιος Παπαδιαμαντόπουλος με τα εξής επιχειρήματα. Οι Εθνικές Συνελεύσεις από το 1822 και ύστερα προσέδωσαν ισχύ νόμου στη βυζαντινή αυτοκρατορική νομοθεσία. Όπου στις σχετικές αποφάσεις των Εθνοσυνελεύσεων και στις διατάξεις των Συνταγμάτων γίνεται λόγος για «νόμους των Χριστιανών ή των βυζαντινών αυτοκρατόρων» νοείται το τελευταίο νομοθετικό έργο της βυζαντινής περιόδου, και επομένως το μόνο που έχει ισχύ, δηλαδή τα *Βασιλικά*. Με το διάταγμά της η Αντιβασιλεία δεν απέβλεψε ασφαλώς ούτε στην τροποποίηση ούτε – πολύ λιγότερο – στην κατάργηση των αποφάσεων των Εθνοσυνελεύσεων. Απλώς και μόνον επέτρεψε τη χρήση της *Εξαβίβλου*, επειδή η συλλογή αυτή αποτελούσε επιτομή της βυζαντινής νομοθεσίας που, κατά τη βούληση του Έθνους, είχε εισαχθεί ως νόμος, όντας συγχρόνως εύχρηστη και προσιτή. Εφόσον λοιπόν τα *Βασιλικά*, που κατά την άποψη του Παπαδιαμαντόπουλου ανήκαν ήδη από το 1822 στους νόμους του ελληνικού κράτους, είχαν περιλάβει σε διάφορα χωρία τους τις ιουστινιάνειες διατάξεις σχετικά με τους τόκους, παραλείποντας την απαγόρευση της *Εισαγωγής /Επαναγωγής* (επειδή, κατά την ίδια επιχειρηματολογία, είχε αυτή καταργηθεί με τη Νεαρά 83 του Λέοντος), ήταν ολοφάνερο πως η θέση που είχε λάβει ο Άρειος Πάγος ήταν αντίθετη προς τον νόμο.⁵⁸ Ύστερα από λίγους μήνες,

---

58. Βλ. Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Περί της υπέρ του απεριορίστου των τόκων νέας του Αρείου Πάγου νομολογίας», *Σόλων* 1 (1859/1860) 294-309, 345-364, που αναδημοσιεύθηκε στη *Νομική Μέλισσα* φυλλάδιο ΜΗ' (15.6.1860) 753-780 και στους *Ν. Πανδ.* τ. Ι' σ.

το 1860, μετέβαλε το Ανώτατο Δικαστήριο νομολογία, αφού πείσθηκε για την ορθότητα της αντίθετης γνώμης.⁵⁹

Η νομολογιακή αυτή στροφή προκάλεσε την άμεση αντίδραση ενός γνωστού νομομαθούς και πολιτικού του 19ου αιώνα, του καθηγητή Παύλου Καλλιγιά, που σε άρθρο του δημοσιευμένο το 1861 κατηγορήσε τον Άρειο Πάγο ότι άφησε να παρασυρθεί σε λανθασμένη ερμηνεία του διατάγματος του 1835. Κατά την άποψή του, η Αντιβασιλεία θέλησε να περιβάλλει με ισχύ νόμου τις διατάξεις που ο Αρμενόπουλος είχε συγκεντρώσει στην *Εξάβιβλό* του και μόνον αυτές: «*Ο νομοθέτης ημών, όστις θεμέλιον έθεσε την δημοσί-ευσιν των Νόμων και γνώσιν αυτών παρά των Πολιτών, προ πάσης ισχύος, εκ του απεράντου χάους της Βυζαντινής νομοθεσίας, εξήγαγε μίαν βίβλον, ήδη εν χερσί πάντων και μάλλον γνωστήν και εις αυτήν έδωκε Πολιτικόν Νόμον ισχύν, προς αποφυγήν αβεβαιότητας*». Επομένως ο λόγος της αποκλειστικότητας αυτής ήταν η ασφάλεια δικαίου. Υπό την αντίθετη εκδοχή, γράφει ο Καλλιγιάς, «*πάσα νέα ανακάλυψις απολεσθεισής Νεαράς Βυζαντινού Αυτοκράτορος, αποδεικνυομένης ιστορικώς εξ οιασδήποτε Βυζαντινής πηγής, έμελλε ν' ανατρέψη τα πάντα ως από μηχανής*».⁶⁰

395-423. Την παραπάνω άποψη επιχειρήσε να αντικρούσει, επαινώντας ωστόσο την ακρίβεια των επιχειρημάτων, ο καθηγητής ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, «*Εισαγωγή εις την πραγματείαν περί του εν Ελλάδι ισχύοντος Αστυκού Δικαίου. Στοιχεία του παρ' ημίν ισχύοντος Αστυκού Δικαίου*», *Σόλων* (ό.π.) σ. 482-496, 497-516, 529-535 (511 επ.). Πρβλ. ο ΙΔΙΟΣ, *Το εν Ελλάδι ισχύον Αστυκόν Δίκαιον*. Βιβλίον Α', Β' και Γ' περιέχοντα τας Γενικάς Αρχάς, 3η έκδ., Αθήνα 1889, σ. 32 επ. Υποστηρίζοντας την άποψη του Παπαδιαμαντόπουλου παρεμβαίνει στη συζήτηση με νέα επιχειρήματα υπέρ αυτής ο τότε πρόεδρος πρωτοδικών Αθηνών Στ. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ, «*Περί της σχέσεως της Εξαβίβλου του Αρμενοπούλου προς το παρ' ημίν ισχύον αστυκόν βυζαντινόν δίκαιον*», *Σόλων* (ό.π.) σ. 569-583 (578 επ.) (= *N. Πανδ. τ. ΣΤ'* σ. 527-540 [536 επ.]).

59. Βλ. την απόφαση αριθ. 303/1860 στο *Ενρ. ελλην. νομολογίας των ΙΩΑΝΝΙΔΗ / ΣΓΟΥΤΑ*, ό.π., *Παράρτ. Θέμδος* τ. ΚΑ' (1864) σ. 125 επ. σημ. 2. Πρβλ. γι' αυτήν Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Νομική Μέλισσα* φυλλάδιο ΞΕ' (15.4.1861) σ. 1021-1036 (= *N. Πανδ. τ. Γ'* σ. 423-441).

60. Βλ. Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, «*Περί τόκου κατά τα παρ' ημίν ισχύοντα*», *Νομική Μέλισσα* φυλλάδιον ΞΘ' (1861) = ο ΙΔΙΟΣ, *Μελέται κ.λπ. τ. Α'* σ. 53-66 (58, 59) (= *N. Πανδ. τ. Γ'* σ. 441-454). Πρβλ. ο ΙΔΙΟΣ, *Σύστημα ρωμαϊκού δικαίου*, τ. Α', Αθήνα 31878, σ. 48 επ. Για τη γενικότερη (αρνητική) τοποθέτηση του Καλλιγιά απέναντι στο Βυζάντιο και στο βυζαντινό δίκαιο βλ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, *Περί συντάξεως πολιτικού κώδικος κ.λπ.* (ό.π. σημ. 51) = ο ΙΔΙΟΣ, *Μελέται κ.λπ. τ. Α'*, σ. 443-453 *passim*. Πρβλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «*Καλλιγιάς*» κ.λπ. (ό.π. σημ. 30). Η τοποθέτησή του ωστόσο αυτή δεν τον εμπόδισε λίγο μετά το 1845 να υποστηρίξει (ως δικη-

Γράφοντας ο Καλλιγιάς για μελλοντικές ανακαλύψεις Νεαρών των βυζαντινών αυτοκρατόρων που είχαν παραμείνει μέχρι τότε άγνωστες, προς έναν ερευνητή είχε ασφαλώς στραμμένο το βλέμμα: προς τον Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal που, όπως προαναφέρθηκε, πριν λίγα χρόνια (1857) είχε δημοσιεύσει τις Νεαρές των μετά τον Ιουστινιανό αυτοκρατόρων. Σύμφωνα με νεότερη μαρτυρία, η παραπάνω έκδοση «εξώργισε ιδιαίτερος τους ημετέρους νομοδιδασκάλους, όταν ετόλμησαν Έλληνες νομικοί, κατά την υπεράσπισιν υποθέσεων των εν τοις δικαστηρίοις, να επικαλεσθούν τοιαύτας νεαράς».⁶¹ Αυτό επιβεβαιώνεται από έναν από τους πρωταγωνιστές της εισαγωγής του «δικαίου των Πανδεκτών», τον Πέτρο Παπαρηγόπουλο, καθηγητή του αστικού δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, που το 1889 έγραφε: «από της εν έτει 1857 υπό του Κ. Ζαχαρία Λίγγενταλ δημοσιεύσεως των νεαρών των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων από του έτους 526 μέχρι της καταλύσεως του βυζαντινού Κράτους συνέβη να γνωσθώσι νόμοι, ων το κείμενον ην άγνωστον πρότερον, εντεύθεν δε υπήρξαν διάδικοι επικαλεσθέντες τους νόμους τούτους ενώπιον των δικαστηρίων, (...). Είναι τώντι μοναδικόν το παράδειγμα Κράτους, ένθα τα δικαστήρια καλούνται να εφαρμόσωσι νόμους, γνωστούς καταστάνας εκ συγγραφής αλλοδαπού νομοδιδασκάλου».⁶²

Οι σκέψεις αυτές είχαν, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως, μία λογική, αν και εμφανίζονταν κάπως υπερβολικά αισιόδοξες ως προς τις επιστημονικές επιδόσεις των ιστορικών του βυζαντινού δικαίου, γιατί άγνωστες Νεαρές δεν ήταν βέβαια δυνατόν να ανακαλύπτονται κάθε μέρα. Άλλωστε και πολλές από τις Νεαρές που εξέδωσε το 1857 ο Zachariä von Lingenthal

---

γόρος) την εφαρμογή του βυζαντινού δημόσιου δικαίου σε εκκρεμή δίκη ενώπιον του Ακυρωτικού. Βλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Και πάλι οι περιπέτειες του βυζαντινού δικαίου στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: Ο χώρος του δημόσιου δικαίου», *Βυζαντιακά* 18 (1998) 55-72. Πάντως πρέπει να σημειωθεί, ότι η αρνητική αξιολόγηση του Βυζαντίου υπήρξε ένα γενικότερο φαινόμενο – ίσως και κάτω από την επίδραση του Διαφωτισμού. Έτσι, και άλλος καθηγητής της Νομικής Σχολής, ο Μιχαήλ Ποτλής, εκφράστηκε κατά ανάλογο προς τον Καλλιγιά τρόπο στο εναρκτήριο του μάθημα. Βλ. Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Εισαγωγικόν μάθημα εις το εκκλησιαστικόν δίκαιον της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας (...)*, Αθήνα 1859 (= Ν. Πανδ. τ. Ε' σ. 140-160).

61. Βλ. Δ. ΓΚΙΝΗΣ, «Η ελληνική συμβολή εις την έρευναν της ιστορίας του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου», *ΕΕΒΣ* 24 (1954) 108-157 (111 σημ. 3).

62. Βλ. Π. ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Περί της ανάγκης της ψηφίσεως του νομοσχεδίου του Αστικού Κώδικος», *Εφημ. Ελλην. και Γαλλ. Νομολογίας* 9 (1989) 31-35 (35).

ήταν ήδη από προηγούμενες εκδόσεις (βλ. πιο πάνω 1.4.1) αντικειμενικώς γνωστές. Στην πραγματικότητα απέβλεπε ο Καλιγάς σε άλλο στόχο, στον οποίο θα επανέλθουμε. Παρά το γεγονός όμως ότι η επιχειρηματολογία του κατά την επιδίωξη του στόχου αυτού ήταν πολύ προσεγμένη, δεν περιέλαβε έναν ακόμη κίνδυνο, ο οποίος θα μπορούσε να απειλήσει την οπωσδήποτε ευαίσθητη σταθερότητα δικαίου στο νέο κράτος. Ο κίνδυνος δηλαδή δεν περιοριζόταν στην (ασφαλώς αναμφισβήτητη) δυνατότητα ανακάλυψης νέων αυτοκρατορικών νόμων,⁶³ αλλά επεκτεινόταν και στο ενδεχόμενο της αναθεωρημένης αξιολόγησης (ως προς τη γνησιότητα, τη χρονολόγηση, το περιεχόμενο κ.λπ.) των ήδη τότε γνωστών πηγών –παράγοντα που θα επηρέαζε άμεσα την ερμηνεία και εφαρμογή των οικειών διατάξεων. Αν είχε εντοπίσει αυτόν τον κίνδυνο ο Καλιγάς, δεν θα μπορούσε να βρει καλύτερο παράδειγμα από τη διάταξη της *Εξαβίβλου* που προκάλεσε όλη την παραπάνω διαμάχη.⁶⁴

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η διάταξη αυτή (πρωτο)εμφανίζεται στην *Εισαγωγή*. Απαντά ωστόσο και στον *Πρόχειρο Νόμο* (16.14), και μάλιστα σε διατύπωση που συμπίπτει απόλυτα με εκείνη της *Εξαβίβλου*. Αλλά όχι μόνον, γιατί υπάρχει και ως σχόλιο στο χωρίο 23.3.1 των *Βασιλικών*, κάτι που κατά τον παρελθόντα αιώνα χαρακτηρίστηκε ως «ένα από τα πιο αξιοσημείωτα συμβάντα στη φιλολογία του βυζαντινού δικαίου».⁶⁵ Ο σχολιαστής χρησιμοποίησε το κείμενο του *Πρόχειρου Νόμου*, στον οποίο άλλωστε και παραπέμπει. Ας προσπαθήσουμε να παρακολουθήσουμε τις διαδοχικές φάσεις της ρύθμισης. Η πρωτοβουλία για τη θέσπιση της απαγόρευσης των τόκων φαίνεται να προήλθε από τον Βασίλειο Α'. Αυτό

63. Όπως επισήμανε ο ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Καλιγάς» κ.λπ. (ό.π. σημ. 30) σ. 283 επ. και σημ. 62, υπήρξαν νομοθετικές πηγές αναφερόμενες στο αστικό δίκαιο που ανακαλύφθηκαν σε υστερότερο χρόνο. Πρβλ. ο ΙΔΙΟΣ, «...πολιτικόν νόμον αίφνης προκύπτοντα εις φως εξ αρχαιολογικής ανασκαφής εν τοις βυζαντινοίς χειρογράφοις», *DIGESTA* κ.λπ. (ό.π. 6 σημ. 178) σ. 64-102.

64. Επίκληση της διάταξης αυτής συναντάμε στο έργο του Παπαρρηγόπουλου, αλλά με άλλο στόχο, να καταδείξει δηλαδή το αλλοπρόσβαλλο των διατάξεων της *Εξαβίβλου*: «Εν τω περί τόκου τίτλω καταφαίνεται προδηλότερον το πλημμελές της συντάξεως της *Εξαβίβλου*». Βλ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Εισαγωγή» κ.λπ. σ. 510 και ο ΙΔΙΟΣ, *Αστικόν Δίκαιον* κ.λπ. σ. 32.

65. MORTREUIL, *Histoire* τ. III σ. 246. Η παρατήρηση όμως αυτή στηρίζεται στη λανθασμένη εντύπωση του συγγραφέα, ότι ο σχολιαστής των *Βασιλικών* άντλησε το χωρίο από την *Εξαβίβλο*. Στο λάθος αυτό παρασύρθηκε από την τότε χρησιμοποιούμενη έκδοση των *Βασιλικών*, όπου γινόταν ασφαλή αναφορά της πηγής. Βλ. SCHMINCK, *Rechtsbücher* σ. 47 επ.

επιβεβαιώνεται και από τον Λέοντα ζ', γιο και διάδοχο του Βασιλείου, ο οποίος στη Νεαρά 83 (που κατάργησε εν μέρει την απαγόρευση) παρατηρεί: «Τὸν λεγομένον τῶν δανειῶν τόκους πανταχοῦ τοῦ Πνεύματος ἢ ψῆφος ὑπὸ κατάκριμα τίθεται, καὶ τοῦτο συνιδῶν ὁ ἀείμνηστος ἡμῶν βασιλεὺς καὶ γονεὺς τὴν καταβολὴν τῶν τόκων οἰκείῳ διέγνω κωλύειν θεοσπίσματι». ⁶⁶ Ἔτσι δεν μπορεί να αμφισβητηθεῖ η πατρότητα της διάταξης.

Η σύνδεση της διάταξης με το όνομα του Βασιλείου σε συνδυασμό με την παρουσία της (έστω και με ελαφρώς παραλλαγμένη διατύπωση) και στις δύο νομοθετικές συλλογές της μακεδονικής δυναστείας δεν δημιουργούσε κανένα πρόβλημα, ενόσω και οι δύο τοποθετούνταν στο διάστημα 872-886, δηλαδή μέσα στα όρια της βασιλείας του παραπάνω αυτοκράτορα. Μετά όμως την αναθεώρηση του χρονικού συσχετισμού των νομοθετικών και κωδικοποιητικών έργων των τελευταίων δεκαετιών του 9ου και των αρχών του 10ου αιώνα, τα πράγματα δεν είναι όπως τα έβλεπαν ο Άρειος Πάγος και οι επικριτές του πριν από 140 χρόνια. Όπως εκτέθηκε πιο πάνω (5.3), φαίνεται ότι προηγήθηκε η σύνταξη της *Εισαγωγής* και ακολούθησε ο *Πρόχειρος Νόμος*. Ανάμεσα στις δύο αυτές συλλογές τοποθετείται η έκδοση των Νεαρών του Λέοντος (τουλάχιστον εκείνων που επέδρασαν στην κωδικοποίηση) και η κατάρτιση των «βασιλικών ξ' βιβλίων». Με τα δεδομένα αυτά η επανάληψη της απαγόρευσης των τόκων στο κεφ. 16.14 του *Πρόχειρου Νόμου* δεν μπορούσε να σημαίνει τίποτε άλλο από την κατάργηση της Νεαράς 83. Για τον λόγο αυτόν υπήρξε πράγματι η διάταξη αυτή η χρονικώς τελευταία σε σχέση με το επιτρεπτό των τόκων και υπό αυτή την έννοια απαντά στο σχόλιο των *Βασιλικών*, για το οποίο έγινε ήδη λόγος. Ἔτσι ερμηνεύεται και η απόδοση της διάταξης στον Λέοντα (ως Νεαράς) στην επικεφαλίδα του κεφ. 3.7.24 της *Εξαβίβλου*. ⁶⁷

Κι αν όμως όλες οι παραπάνω διαπιστώσεις ως προς τους (χρονικούς) συσχετισμούς των επί μέρους νομοθετημάτων, με τα οποία οι Μακεδόνες

66. Βλ. την έκδοση ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές Λέοντος ζ'* κ.λπ. (ό.π. 5 σημ. 17) σ. 244₈₋₁₁.

67. Μη έχοντας πλήρη εποπτεία της χειρόγραφης παράδοσης της *Εξαβίβλου*, αποδίδει ο ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ την επικεφαλίδα αυτή σε «μέγα ιστορικό σφάλμα»: «Δεν αποδίδω εις τον Αρμενόπουλον το μέγα ιστορικό σφάλμα, ότι η Νεαρά αυτή είναι του Λέοντος, διότι εις τα της Κωνσταντινουπόλεως χειρόγραφα της Εξαβίβλου δεν φέρει την περιγραφήν "Νεαρά του Καίσαρος Λέοντος" ην ευρίσκομεν εν τοις λοιποῖς χειρογράφοις, ὅθεν η εν αυτοῖς περιγραφή αὕτη πιθανῶς είναι αμαθούς αντιγραφῆως προσθήκη». Βλ. ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Εισαγωγή» κ.λπ. σ. 510 σημ. 9 και ο ίδιος, *Αστικόν Δίκαιον* κ.λπ. σ. 33 σημ. 1.

αυτοκράτορες επιχείρησαν την «ανακάθαρση των παλαιών νόμων» ήταν γνωστές στον Παπαδιαμαντόπουλο, και πάλι είναι αμφίβολο αν αυτός θα ήταν διατεθειμένος να δώσει άφεση αμαρτιών στον Άρειο Πάγο για τις αποφάσεις του εκείνες σχετικά με τους τόκους, που το 1859 προκάλεσαν την έντονη αντίδρασή του. Ο λόγος είναι ότι και οι μετά τον 10ο αιώνα εξελίξεις της νομοθεσίας δεν αφήνουν ανέπαφο το θέμα μας. Κατά τη σημερα κρατούσα άποψη (βλ. πιο πάνω 5.3.9), μόλις επί Μανουήλ Α' Κομνηνού ορίστηκε ρητώς, ότι τα *Βασιλικά* έχουν πάρει τη θέση της ιουστινιάνειας νομοθεσίας και ότι μόνον αυτά πρέπει να εφαρμόζονται από τα δικαστήρια. Έτσι, εφόσον τα *Βασιλικά* στη μορφή που παραδίδονταν κατά την εποχή του Μανουήλ Α' δεν είχαν περιλάβει το κεφ. 16.14 του *Πρόχειρου Νόμου*, ενώ, αντιθέτως, δεν παρέλειψαν όλες τις ιουστινιάνειες διατάξεις σχετικά με τους τόκους, προκύπτει ότι η έννομη τάξη γνώριζε και αποδεχόταν τον θεσμό του τόκου. Το συμπέρασμα είναι, ότι η επιφυλακτικότητα του Καλλιγά απέναντι στο βυζαντινό δίκαιο και οι φόβοι του για κλονισμό της ασφάλειας του δικαίου – ανεξάρτητα από το αν αυτός μπορούσε να προέλθει από τον μεγάλο Γερμανό ερευνητή του 19ου αιώνα ή από κάποιον άλλο, νεότερο – δεν ήταν τελείως ανεδραφικοί, όχι βεβαίως γιατί οι διατάξεις του βυζαντινού δικαίου υπολείπονταν σε πλούτο απέναντι σε εκείνες της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, αλλ' επειδή οι τελευταίες αποτελούσαν ένα συμπαγές και με σταθερή σύνθεση σύστημα πηγών δικαίου.

7.2.4. Η εισαγωγή και επικράτηση του «δικαίου των Πανδεκτών».

Ανεξάρτητα όμως από το ζήτημα, αν ήταν ή όχι δικαιολογημένοι οι φόβοι του Καλλιγά, ο μεγάλος νομικός του προπερασμένου αιώνα είχε, όπως υπαινίχθηκα, άλλο στόχο. Πίσω από τα επιχειρήματά του κρυβόταν ένα έξυπνο τέχνασμα για την εισαγωγή του δικαίου των Πανδεκτών. Σκοπός του ήταν να πείσει ότι ισχύ νόμου είχε μόνον η *Εξάβιβλος*, επειδή η ανεπάρκεια αυτού του νομικού κειμένου να καλύψει όλες τις ανάγκες της πρακτικής στον χώρο του αστικού δικαίου (παρά την έκδοση μεμονωμένων νομοθετημάτων για τη ρύθμιση συγκεκριμένων θεσμών ή σχέσεων που από την έλευση του Όθωνος μέχρι τότε είχε συντελεσθεί⁶⁸) ήταν δεδομένη

68. Έτσι στο διάστημα 1836-1837 εκδόθηκαν νόμοι περί ενεχύρου, περί υποθηκών και περί διακρίσεως πραγμάτων. Μετά εικοσαετία, το 1856, ο αστικός νόμος με γενικές διατάξεις για τα πρόσωπα και ο νόμος περί μεταγραφών και το 1861 ο νόμος για τη χειραφεσία και την κηδεμονία των ανηλίκων.

και γνωστή. Επομένως παρουσίαζε κενά που έπρεπε από κάπου να συμπληρωθούν. Προκειμένου όμως να πραγματοποιηθεί η συμπλήρωση των κενών, αφήνονταν κατά μέρος τα Βασιλικά και οι άλλες πηγές του βυζαντινού δικαίου (που αποτελούσαν μία ολοκληρωμένη έννομη τάξη) και γινόταν ένα μεγάλο άλμα προς το Corpus iuris civilis με την αιτιολογία – κατά Καλλιγά – ότι η Εξάβιβλος ήταν απλώς η αφετηρία για την αναδρομή στον αρχικό νόμο που, κατά την ίδια πάντα άποψη, περιεχόταν στην κωδικοποίηση του βου αιώνα.

Έτσι όμως παραβλέπονταν δύο σημεία όχι και τόσο επουσιώδη. Πρώτον, ότι τα ιουστινιάνεια κείμενα (με μόνη εξαίρεση τις Νεαρές) δεν αποτελούσαν τον αρχικό νόμο, γιατί είχε μεσολαβήσει η επεξεργασία κατά την κωδικοποίηση. Δεύτερον, ότι η εφαρμογή του Corpus iuris civilis προϋπέθετε την ύπαρξη σχέσεων και θεσμών, που και σε αυτήν ακόμα τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο (ας μη μιλάμε για την Ελλάδα του 19ου αιώνα) είχαν σχεδόν ξεχαστεί. Με τον αρκετά ανορθόδοξο αυτόν τρόπο επιδίωκε ο Καλλιγάς την de facto εισαγωγή της δογματικής επεξεργασίας του ρωμαϊκού δικαίου, τη γνωστή ως Pandektenrecht, με την οποία τόσο αυτός ο ίδιος όσο και ένας σημαντικός αριθμός νομικών της γενιάς του⁶⁹ ήταν εξοικειωμένοι λόγω των σπουδών τους σε γερμανικά πανεπιστήμια.⁷⁰

Οι θεωρητικές αυτές αντιθέσεις δεν ήταν βεβαίως ιδιαίτερα κατάλληλες για να οδηγήσουν σε σταθεροποίηση της νομολογίας. Σαράντα χρόνια

69. Πρβλ. Κ. KOTSOWILIS, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern (von 1826 bis 1844). Werdegang und späteres Wirken beim Wiederaufbau Griechenlands*, [Kempten] 1995, όπου εμφανίζονται τόσο ο Καλλιγάς (σ. 150 επ.) όσο και άλλοι επιφανείς νομικοί του ίδιου αιώνα (π.χ. ο Π. Παπαρηγόπουλος, σ. 157 επ. και ο Αδαμ. Παπαδιαμαντόπουλος, σ. 186 επ.).

70. Βλ. J. SONTIS, „Das griechische Zivilgesetzbuch im Rahmen der Privatrechtsgeschichte der Neuzeit“, *SZ Rom. Abt.* 78 (1961) 355-385 (376). Βλ. ακόμη Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Αστικός Κώδιξ και «Εθνικόν» δίκαιον*, Αθήνα 1945, σποραδικά, ο ΙΔΙΟΣ, «Mauger» κ.λπ. σ. 1471 επ. και ΓΑΖΗΣ, ό.π. σ. 11. Τον πρακτικό λόγο για την «επιβολή» του δικαίου των Πανδεκτών που εκτίθεται στο κείμενο θεωρεί η Ch. ARGYRIADIS, „Die Tradierung byzantinischer Rechtstexte während der Turkokratia in Griechenland“, *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*. [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Kl. 3. Folge, 212.] έκδ. R. LAUER / P. SCHREINER (Göttingen 1996) 374-386 (384 επ.) ως υπεραπλουστευμένη εκτίμηση και αποδίδει την όλη κίνηση σε ιδεολογικά κίνητρα και ειδικότερα στην τάση, να αγνοείται το Βυζάντιο ως περίοδος της ελληνικής ιστορίας – και αυτό στο (κάπως αμφίβολο) «πλαίσιο» της ιστορικής σχολής του δικαίου.

αργότερα, στο πρώτο έτος του 20ού αιώνα, παραπονείται ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Δ. Τσιβανόπουλος (ένα από τα μεγάλα ονόματα στη δικαστική ιστορία της νεότερης Ελλάδας) στη διάρκεια αγόρευσής του ενώπιον του ποινικού τμήματος, ότι η νομολογία του δικαστηρίου εκείνου εξακολουθεί να είναι ως προς την ισχύ των *Βασιλικών* γεμάτη αντιφάσεις.⁷¹

Αλλά και οι υποστηρικτές της άποψης, ότι το σύνολο των πηγών του βυζαντινού δικαίου αποτελούσε ισχύον δίκαιο, δεν είχαν στο μεταξύ καταθέσει τα όπλα. Έτσι, για παράδειγμα, ένας από τους μεγαλύτερους νομικούς του 19ου αιώνα στην Ελλάδα, που χαρακτηρίστηκε ως ο Νέστωρ της ελληνικής νομικής επιστήμης, ο Βασίλειος Οικονομίδης, έγραφε στα «Στοιχεία Αστυνομικού Δικαίου» του, ότι δεν αποτελεί τυπική προϋπόθεση για την ισχύ ενός αυτοκρατορικού νόμου το να έχει περιληφθεί στη συλλογή του Αρμενοπούλου⁷² – θέση ευθέως αντίθετη προς εκείνη του Καλλιγά. Για το ίδιο θέμα ο καθηγητής του ρωμαϊκού δικαίου στη Νομική Σχολή Νικόλαος Δημαράς έπαιρνε ενδιάμεση θέση, αποκρούοντας πάντως την απόλυτη και, κυρίως, την αποκλειστική ισχύ της *Εξαβίβλου*. Υποστήριξε ειδικότερα την άποψη, ότι για την ισχύ μίας διάταξης δεν ήταν αναγκαίο να έχει αυτή παρατεθεί από τον Αρμενόπουλο. Αρκούσε, αν του ήταν αποδεδειγμένως γνωστή.⁷³ Κάποιοι, προχωρώντας ακόμη περισσότερο, δεν απαιτούσαν για την εφαρμογή ενός βυζαντινού νομοθετικού κειμένου να έχει αυτό εκδοθεί. Σ' αυτούς ανήκε ο Κωνσταντίνος Ρακτιβάν (πολύ αργότερα Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας και μέλος της Ακαδημίας Αθηνών), ο οποίος, μολοντί τότε νεαρός ακόμη νομικός, είχε διακριθεί με την ογκώδη μελέτη του για την προίκα ως άριστος γνώστης του βυζαντινού δικαίου και των πηγών του. Ο Ρακτιβάν λοιπόν σε άρθρο του που δημοσιεύθηκε το 1887, για να θεμελιώσει τη συνέχιση της ύπαρξης ενός θεσμού, επεκαλέσθη τη χειρόγραφη παράδοση των *Βασιλικών*.⁷⁴

Παρ' όλα αυτά η πίεση επάνω στο βυζαντινό δίκαιο από την πλευρά του ρωμαϊκού γινόταν όλο και πιο έντονη. Η κατάσταση που είχε δημιουργη-

71. Δ. ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Θέμις* 11 (1900/1901) 226-231 (227 επ.) (= *N. Πανδ.* τ. Γ' σ. 454-469).

72. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Στοιχεία του Αστυνομικού Δικαίου*, τ. Β': Εμπράγματα δίκαια, Αθήνα 2^η 1896, σ. 191 σημ. 14.

73. Βλ. Ν. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Το εξ' αδιαθέτου κληρονομικόν δικαίωμα των γονέων» (1895), *N. Πανδ.* τ. Ζ' σ. 138-145 (140 σημ.2).

74. Βλ. την αναδημοσίευση στους *N. Πανδ.* τ. Γ' σ. 510-546 (517).

θεί εξαιτίας της εξειδίκευσης των νέων νομικών που επέστρεφαν στην Ελλάδα μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους στο εξωτερικό (κυρίως στη Γερμανία) στο δίκαιο των Πανδεκτών ευνοήθηκε από έναν ακόμα αποφασιστικής σημασίας παράγοντα: Από την πολύ πλούσια γερμανική συγγραφική παραγωγή γύρω από το δίκαιο αυτό. Σταδιακά άρχισαν να μεταφράζονται στα ελληνικά τα μεγάλα γερμανικά συστηματικά έργα. Το «Lehrbuch des Pandektenrechts» του Bernhard Windscheid μεταφράστηκε τρεις φορές. Η πρώτη μετάφραση έγινε το 1882 από τον τότε ακόμα υφηγητή Νικόλαο Δημαρά,⁷⁵ η δεύτερη το 1901 από τον Αθηναίο δικηγόρο Α. Αργυρό και η τρίτη από τον καθηγητή Κωνσταντίνο Πολυγένη – πολύ αργότερα όμως, το 1923/1924. Ο τελευταίος μεταφραστής (Πολυγένης) υπήρξε μαθητής του Windscheid, εργάστηκε δε με τόση επιμονή για την επιβολή του δασκάλου του στην ελληνική επιστήμη, ώστε δεν είναι υπερβολή να λεχθεί ότι οι γνώμες του επιφανούς Γερμανού ρωμαϊστή αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο θέσφατα και δημιουργούσαν νομολογία, όπως κατά τον 4ο αιώνα οι γνώμες του Παπινιανού.⁷⁶

Κατά τη μετάβαση από τον 19ο στον 20ό αιώνα (1899-1901) μετέφρασε ο υφηγητής Γ. Δουβουνιώτης το «System des römischen Rechts» του Heinrich Dernburg. Είναι χαρακτηριστικό για την απήχηση που αυτές οι εργασίες βρήκαν στον νομικό κόσμο του περιορισμένου ελληνικού χώρου, ότι το τελευταίο αυτό έργο, που τυπώθηκε σε 2.000 αντίτυπα, εξαντλήθηκε μέσα σε οκτώ χρόνια, έτσι ώστε δέκα χρόνια μετά την πρώτη έκδοση πραγματοποιήθηκε δεύτερη (1909-1912) σε νέα επεξεργασία. Στα δύο παραπάνω βασικά συστηματικά έργα προστέθηκε και ένα τρίτο, αλλά

---

75. Η μετάφραση έγινε από την 4η γερμανική έκδοση και, όπως αναγράφεται στο εξώφυλλο του βιβλίου, «προσετέθησαν τα χωρία των Ελλην. πηγών, σημειώσεις αυτοτελείς και τινες εκ της νομολογίας». Για το περιεχόμενο των συμπληρώσεων σε σχέση με το πνεύμα που επικρατούσε την εποχή εκείνη, αλλά και τη σημασία της προσωπικής συμβολής του μεταφραστή, παρέχονται πολύ κατατοπιστικές πληροφορίες στον πρόλογο (σ. ιε'): «Ως προς τας προσθήκας, ας εν τη μεταφράσει εποιησάμην, την πρωτίστην κατέχει θέσιν η των χωρίων των Βασιλικών παράθεσις, ήτις τω όντι υπήρξεν αντικείμενον μείζονος κόπου ή όσον υπέθετον, διότι πλην της τεχνικής επί της ευρέσεως των αντιστοιχων ρήσεων εργασίας, ην απολύτως αναγκαία η ανάγνωσις και η κατανόησις αμφοτέρων εκάστοτε ρήσεων, των τε του corpus juris και των εκ των Βασιλικών, ίνα εν συνειδήσει γίνγηται η σχετική παραπομπή (...). Ασυγκρίτως δ' ελαφροτέρα η παράθεσις των εκ των εισηγήσεων του Θεοφίλου χωρίων, παρελείφθη ως ευνόητος, πλην οσάκις ην αναγκαία η παράθεσις του κειμένου».

76. Πρβλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* σ. 387.

αυτό όταν πλέον είχε για τα καλά αρχίσει ο 20ός αιώνας. Πρόκειται για το έργο του Ferdinand Regelsberger «Allgemeine Lehre des Pandektenrechts» που μεταφράστηκε το 1915 από τους τότε νεαρούς ακόμα δικηγόρους (και αργότερα καθηγητές στη Νομική Σχολή) Γεώργιο Μαριδάκη και Χρήστο Πράτσιακα.

Αρκετά ενωρίς, όπως ήταν φυσικό, άρχισε να δημιουργείται και μία αυθεντική ελληνική (γραμμένη δηλαδή απευθείας στα ελληνικά) νομική φιλολογία, που ήταν βέβαια έντονα επηρεασμένη από τη γερμανική θεωρία του ρωμαϊκού δικαίου.⁷⁷ Το πρώτο σημαντικό έργο αυτής της κατηγορίας υπήρξε το πεντάτομο «Σύστημα ρωμαϊκού δικαίου» του Παύλου Καλλιγά. Ο πρώτος τόμος της α' έκδοσης κυκλοφορήθηκε το 1848. Μολονότι οπαδός της ιστορικής σχολής του Friedrich Karl von Savigny ο Καλλιγάς έδειξε ασυνέπεια προς τη σχολή αυτή, γιατί δεν ακολούθησε πιστά τα διδάγματά της. Συγκεκριμένα: Στο συστηματικό του έργο προηγείται της ανάπτυξης κάθε δογματικού θεσμού η σύντομη έκθεση της ιστορικής του εξέλιξης. Εκεί όμως προβάλλεται η ρωμαϊκή εξέλιξη των θεσμών με αναγωγή στο *Corpus iuris civilis* και όχι εκείνη που διέρχεται μέσα από τα νομοθετήματα των βυζαντινών αυτοκρατόρων και τα έργα των χρονικώς αντίστοιχων νομικών.

Συνεπέστερος του Καλλιγά, μολονότι δεν είχε το επιστημονικό του ανάστημα, υπήρξε ο περίπου σύγχρονός του Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, για τον οποίο έγινε ήδη λόγος. Στο τρίτομό του «Ενοχικόν δίκαιον των Ρωμαίων και Βυζαντινών καθ' όσον ισχύει νυν εν Ελλάδι», το οποίο μέχρι το 1869 συμπλήρωσε και με Γενικές Αρχές και Οικογενειακό Δίκαιο απέδωσε με μεγαλύτερη ευλάβεια τις αρχές της ιστορικής σχολής.⁷⁸

Με τέτοιο «εξοπλισμό» που είχαν στη διάθεσή τους οι δικαστές και οι δικηγόροι στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, δεν είναι απορίας άξιο, ότι τα κείμενα της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης,

77. Πολύ χρήσιμος είναι ο πίνακας αυτών των έργων που παραθέτει ο αρεοπαγίτης Ν. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ στον πρόλογο του τ. Α' της συλλογής του «Πείρα, ήγουν Μικρόν κατά στοιχείον ευρετήριον της του Αρείου Πάγου νομολογίας» (Αθήνα 1869) σ. ε' - ι'. Ο πίνακας περιέχει επίσης εκδόσεις πηγών, καθώς και μεταφράσεις ξενόγλωσσων εργασιών.

78. Πολύ παραστατικά εμφανίζει τις τάσεις που επικρατούσαν ανάμεσα στους νομικούς του 19ου αιώνα ο ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Το δια της Επανάστασεως» κ.λπ. (ό.π. 1 σημ.97) σποραδικά. Πρβλ. και ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* σ. 382 επ., καθώς και ΖΕΡΟΣ / TOURTOGLOU, ό.π. (σημ. 14) σ. 515 επ.

κατεξοχήν δε ο *Πανδέκτης*, επικράτησαν ως κύρια πηγή του νεοελληνικού αστικού δικαίου. Αντίθετα, η κωδικοποίηση των μέσων βυζαντινών χρόνων, δηλαδή τα *Βασιλικά*, κατά κανόνα χρησιμοποιούνταν μόνο σε συνδυασμό με τα κείμενα του βου αιώνα. Με εξαίρεση τις Νεαρές του Λέοντος ζ' του Σοφού και των αυτοκρατόρων της ύστερης περιόδου, που είχαν στο μεταξύ γίνει αρκετά γνωστές χάρι στην πλούσια σχολιασμένη ανατύπωση των *Βασιλικών* από τον Ιωάννη Ζέπο,⁷⁹ άλλα βυζαντινά νομικά κείμενα που έρχονταν σε αντίθεση προς το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού ή, έστω, παρεξέκλιναν από αυτό, αγνοούνταν επιδεικτικά.⁸⁰

Αλλά και των κειμένων του βου αιώνα, και ειδικότερα του *Πανδέκτη*, δεν γινόταν η προσήκουσα χρήση. Το παρατήρησε πριν από χρόνια ο Ανδρέας Γαζής, διαπιστώνοντας μία δυσλειτουργία του νομικού λόγου: «*Κακή δε συνήθεια επεκράτησε να χρησιμοποιούνται τα ερμηνευτικά μόνον έργα, και δη ανεξελέγκτως και άνευ αναδρομής εις το κείμενον του νόμου, με συνέπεια το επιστημονικόν δόγμα να λαμβάνηται ως κανών δικαίου*».⁸¹ Επειδή όμως έγινε λόγος εδώ για κείμενα, δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη η απροθυμία των νομικών του 19ου αιώνα να ασχοληθούν με εκδόσεις πηγών. Από όσο τουλάχιστον γνωρίζω, μέχρι την έκδοση του γνωστού εξάτομου έργου με κανονικά κείμενα από τους Ράλλη και Ποτλή η μόνη προσπάθεια για έκδοση νομικής πηγής, κοσμικής προέλευσης αυτή τη φορά, έγινε από τον ίδιο Γεώργιο Ράλλη που εξέδωσε το 1836 τα *Ινστιτούτα του Θεοφίλου*.⁸²

Η μονόπλευρη τοποθέτηση, σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν πιο πάνω, θεωρίας και νομολογίας, στην τελική τους εξέλιξη, είχε ως αποτέλεσμα να αναβιώσουν νομικά μορφώματα της ιουστινιάνειας εποχής – ή και ακόμα παλαιότερα – που στη βυζαντινή πρακτική ήταν άγνωστα λόγω της επί αιώνες αχρησίας τους.

79. Βλ. 5.3 σημ. 171.

80. Ρητώς επισημαίνει αυτό το άποπο ο Θ. Ν. ΦΛΟΓΑΓΗΣ, στα λήμματα «*Αστικός Δίκαιον*» και «*Βυζαντιακόν Δίκαιον*» του *Λεξικού Νομικής* τ. Α' (Αθήνα 1898) σ. 217-220 και 316-317. Πρβλ. και SONTIS, „Das griech. Zivilgesetzbuch“ κ.λπ. (ό.π. σημ. 70) σ. 377 επ.

81. ΓΑΖΗΣ, ό.π. (σημ. 34) σ. 11.

82. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, ό.π. σ. ζ' αριθ. β'. Αναλυτική επισκόπηση των εκδόσεων βυζαντινών νομικών πηγών κατά τον 19ο αιώνα βλ. στον ΓΚΙΝΗ, «*Η ελληνική συμβολή*» κ.λπ. (ό.π. σημ. 61) σ. 114 επ.

Η με τον τρόπο αυτόν εισαγωγή και καθιέρωση στην Ελλάδα της γερμανικής διδασκαλίας του δικαίου των Πανδεκτών του 19ου αιώνα αξιολογήθηκε από πολλούς ως θετική. Ο Ιωάννης Σόντης, δάσκαλος των παλαιότερων από τους σημερινούς καθηγητές των ελληνικών Νομικών Σχολών, τη χαρακτήρισε ως την κοινή κατάληξη και επανένωση, μετά από διάσπαση που κράτησε πολλούς αιώνες, της ανατολικής και της δυτικής εξελικτικής πορείας της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, ενός φαινομένου μοναδικού κατά τη γνώμη του στην ιστορία του νεότερου ιδιωτικού δικαίου.⁸³ Από τη γενιά των σύγχρονων αστικολόγων ο Μιχάλης Σταθόπουλος διερωτάται «μήπως η θέσπιση σίγουρων κανόνων δικαίου ήταν πιο επείγουσα, αλλά ομολογουμένως και πιο εύκολη από την έρευνα και την εκκαθάριση των σε μεγάλο βαθμό ανεξιχνίαστων πηγών του βυζαντινού δικαίου». Αλλού δε παρατηρεί, ότι οι Έλληνες νομικοί αξιοποιούσαν τα επιστημονικά εργαλεία της προηγμένης γερμανικής νομικής επιστήμης χωρίς να παύουν να αναζητούν κατά την ερμηνεία λύσεις που ως προς το περιεχόμενο ανταποκρίνονταν στις ελληνικές ανάγκες και εν γένει τοπικές συνθήκες.⁸⁴

Δεν αποκλείεται – ίσως είναι και πολύ πιθανό – αυτή η τακτική να επέδρασε ευνοϊκά στη διαμόρφωση του σημερινού ελληνικού αστικού δικαίου. Δεν μπορεί ακόμη να γίνει εδώ αντικείμενο εξέτασης το αν η εισαγωγή του βυζαντινού δικαίου μετά την Επανάσταση ανταποκρινόταν ή όχι στη θέληση του ελληνικού λαού στο σύνολό του. Αγγίζει όμως τα όρια της τραγικής ειρωνείας, ότι η γερμανική επιστήμη που έδωσε την ώθηση για την αναγέννηση των σπουδών του βυζαντινού δικαίου κατά τον 19ο αιώνα υπήρξε η αιτία για την αλλοίωση των αποφάσεων των Εθνοσυνελεύσεων σε σχέση με την εφαρμογή του δικαίου αυτού ως πρώτου αστικού δικαίου (μέχρι τη σύνταξη του οικείου κώδικα) στο νέο ελληνικό κράτος.⁸⁵

83. ΣΟΝΤΗΣ, „Das griech. Zivilgesetzbuch“ κ.λπ. σ. 377, 378.

84. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα έθιμα» κ.λπ. (ό.π. σημ. 41) σ. 678 επ.

85. Εκτός από τις μελέτες που παραπέμπονται στις προηγούμενες σημειώσεις βλ. και Μ. ΕΥΣΤΡΑΠΑΔΗΣ, «Περί της καταργήσεως της νομοθεσίας του Ιουστινιανού δια των Βασιλικών και της εσφαλμένης εφαρμογής αυτής παρ' ημίν, *Εφημ. Ελλην. και Γαλλ. νομολογίας* 38 (1919) 241-284· Γ. ΜΠΑΛΗΣ, «Η κατά πλάνην εν Ελλάδι εφαρμογή αστικού δικαίου μήποτε εισαχθέντος», στον ίδιο, *Μελέται αστικού δικαίου*, Αθήνα 1938, σ. 141-159· G. MICHAÏLIDÈS-ΝΟΥΑΡΟΣ, «La réception du droit civil byzantin en Grèce», *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-est européen* (Athènes, 7-13 mai 1970), τ. VI (Αθήνα 1981) 237-255.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ

Στη σ. 80:

Με αριθμό 30 προστίθεται στα γενικά βοηθήματα ο συλλογικός τόμος *Introduzione al diritto bizantino. Da Giustiniano ai Basilici*, που εκδίδεται με επιμέλεια των JAN H. A. LOKIN και BERNARD H. STOLTE, Pavia 2011 (IUSS Press).

Στη σ. 163:

Το οικογενειακό δίκαιο (περιουσιακές σχέσεις των συζύγων) και το δίκαιο των συμβάσεων, ιδίως επί αγοραπωλησίας και παρακαταθήκης, στην *Εκλογή* του Λέοντος Γ' έχει ως αντικείμενο η δημοσιευόμενη στον πιο πάνω τόμο μελέτη του F. GORIA, «Aspetti del diritto privato. L'Ecloga di Leone III in tema di famiglia e contratti» (σ. 557-600). Με βάση το διαθέσιμο δικαϊκό υλικό, ακόμη και παπυρολογικές πηγές, υποστηρίζει ο συγγραφέας ότι η *Εκλογή* δεν υπήρξε παθητικά υποταγμένη στην πρακτική, αλλά είναι εμφανής η βούληση των συντακτών της να εισαγάγουν στα ερευνώμενα θέματα ορισμένες καινοτομίες.

Στη σ. 183:

Στο δίκαιο του πολέμου υπό ευρεία έννοια ανήκει και το ιδεολογικό πλαίσιο της προετοιμασίας και διεξαγωγής του. Πρόσφατα κυκλοφορήθηκε η μονογραφία της ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ Γ. ΚΑΡΑΠΛΗ, *Κατευόδωσις στρατού. Η οργάνωση και η ψυχολογική προετοιμασία του βυζαντινού στρατού πριν από τον πόλεμο (610-1081)*, τ. Α', Αθήνα 2010 (Μυρμιδόνες). Βλ. ιδίως όσα γράφονται περί «δικαίου πολέμου» (σ. 316 επ.).

Στη σ. 263 σημ. 171:

Τα πρακτικά διεθνούς συμποσίου που συνήλθε στη Βιέννη στις 5-7 Νοεμβρίου 2007 και δημοσιεύθηκαν με επιμέλεια του CHR. GASTGEBER υπό τον τίτλο *Quellen zur byzantinischen Rechtspraxis. Aspekte der Textüberlieferung, Paläographie und Diplomatie* (Wien 2010, Verlag der Österr. Akademie der Wissenschaften), περιέχουν δύο μελέτες αναφερόμενες στον εντοπισμό στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας δύο παλιμνηστων χειρογράφων με κείμενο των *Βασιλικών*. Πρόκειται για τον Codex Vindobonensis historicus graecus 10

και τον Codex Vindobonensis Supplementum graecum 200. Τους δύο κώδικες περιγράφουν (με πολλούς πίνακες) η JANA GRUSKOVA, „Zwei neue Basiliken-Handschriften in der Österreichischen Nationalbibliothek I: Paläographisch-kodikologische Analyse“ (σ. 107-138) και ο BERNARD H. STOLTE, „Zwei neue Basiliken-Handschriften in der Österreichischen Nationalbibliothek II: Rechtshistorische Analyse“ (σ. 139-182). Ο πρώτος κώδικας περιέχει επιλογή από διατάξεις των *Βασιλικών* (μεταξύ άλλων και από το μή σωζόμενο βιβλίο 19), ενώ ο δεύτερος αποσπάσματα από τα βιβλία 21-26 και 28-29.

Στη σ. 298 σημ. 294:

Η βιβλιογραφία της *Πείρας* εμπλουτίζεται με τη μελέτη του BOUDEWIJN SIRKS, “Peira 45.11, a presumed succession pact, and the Peira as legal source” που δημοσιεύεται στα πρακτικά του συμποσίου της Βιέννης (βλ. πιο πάνω) σ. 189-199.

Στη σ. 303 σημ. 312:

Την υπό επεξεργασία διδακτορική διατριβή της με θέμα τις συμβολαιογραφικές πράξεις στη βυζαντινή Αίγυπτο με αφητηρία τις ιουστινιάνειες ρυθμίσεις σχετικά με την κατάρτιση δικαιοπρακτικών εγγράφων παρουσιάζει η SOPHIE KOVARIK, „Die byzantinische Tabellionenkunde in Ägypten“ στα ίδια πρακτικά (σ. 27-37). Διαπιστώνεται η κατά βάση τήρηση της ιουστινιάνειας νομοθεσίας με κατά τόπους παρεκκλίσεις στις επί μέρους φάσεις της τελείωσης του εγγράφου. Συναφής είναι η μελέτη και του TONIO SEBASTIAN RICHTER, „Koptische Rechtsurkunden als Quellen der Rechtspraxis im byzantinischen und frühislamischen Ägypten“ (ό.π. σ. 39-59).

Στη σ. 422:

Με τον ειδικότερο σχολιασμό απόφασης του πατριάρχη Ματθαίου Α' ασχολείται η ELEFTHERIA SP. PAPAGIANNI, „Moral und Recht in einem Urteil des Patriarchen Matthaios I. aus dem Jahre 1400“ (ό.π. σ. 201-204).

Με επιμέλεια των ANDREAS SCHMINCK και DOROTEI GETOV εκδόθηκε ο τ. II του *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts*, Frankfurt a. M. 2010 [2011], με τις περιγραφές 100 χειρογράφων νομοκανονικού περιεχομένου.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

I. Ευρετήριο χειρογράφων και παπύρων

α) Χειρόγραφα

ΑΘΗΝΑ		Marc. gr. 179	132, 220, 229, 273
<i>Εθνική Βιβλιοθήκη</i>		Marc. gr. 181	241
1372	74	Marc. gr. 524	284
25 του Μετοχίου Παναγίου Τάφου		Marc. gr. 579	267
	263, 277	Marc. gr. App. III.2	333
<i>Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος</i>		ΒΕΡΟΛΙΝΟ	
205	411	<i>Deutsche Staatsbibliothek</i>	
<i>Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη</i>		Phil. 1477	344, 352
1400	343	ΒΕΡΟΝΑ	
ΑΘΩΣ		<i>Biblioteca Capitolare</i>	
<i>Βιβλιοθήκες των Μονών</i>		Veron. 62	112
543 Βατοπεδίου	333	ΒΙΕΝΝΗ	
293 Δοχειαρίου	405	<i>Österreichische Nationalbibliothek</i>	
296 Δοχειαρίου	212, 337	Vind. hist. gr. 47-48	421
42 Κουτλουμουσίου	329, 335	Vind. iur. gr. 2	137, 153, 180
A 55 Μεγίστης Λαύρας	271	Vind. iur. gr. 6	393
Θ 65 Μεγίστης Λαύρας	155, 156	Vind. iur. gr. 13	385
K 14 Μεγίστης Λαύρας	405	Vind. phil. gr. 124	288
234 Παντοκράτορος	273, 335	Vind. theol. gr. 283	190
ΒΕΝΕΤΙΑ		ΓΕΝΕΥΗ	
<i>Biblioteca Nazionale di San Marco</i>		<i>Bibliothèque publique et universitaire</i>	
Marc. gr. 172	267, 284	Genav. 23	305, 407
Marc. gr. 173	311		
Marc. gr. 174	263, 277, 413		

ΕΣΚΟΡΙΑΛ
Real Bibliotheca

Scor. R.I.15	158, 231
Scor. R.II.11	308
Scor. T.III.13	272
Scor. X.II.10	337

ΖΑΒΟΡΔΑ

121 της Μονής του αγίου Νικάνορος	160, 267
--------------------------------------	----------

ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΑ

Πατριαρχική βιβλιοθήκη

24 Παναγίου Τάφου	308, 329
39 Παναγίου Τάφου	184

ΚΡΥΠΤΟΦΕΡΗ

Biblioteca della Badia Grottaferrata

Cryptof. A δ XXIII(b)	195
Cryptof. Z γ III	152
Cryptof. Z γ VII	385

ΛΕΪΝΤΕΝ

Universiteitsbibliotheek

Voss. Q.54	405
------------	-----

ΛΕΣΒΟΣ

218 της Μονής Λειμώνος	393
------------------------	-----

ΜΕΤΕΩΡΑ

5 της Μονής αγίου Στεφάνου	385, 394
-------------------------------	----------

ΜΙΛΑΝΟ

Biblioteca Ambrosiana

Ambr. E 94 sup.	336
Ambr. F 106 sup.	221, 256, 279
Ambr. L 49 sup. (484)	133, 195
Ambr. Q 50 sup. (678)	240

ΜΟΝΑΧΟ

Bayerische Staatsbibliothek

Monac. 122	335
Monac. 380	299

ΜΟΝΤΕΚΑΣΙΝΟ (ΜΟΝΗ ΤΟΥ)

Casinensis T 550	288
------------------	-----

ΜΟΣΧΑ

Gosudarstvennyj Istoričeskij Muzej

Mosq. gr. Synod. 397	333
Mosq. gr. Synod. 445	98, 99, 106

ΝΕΑΠΟΛΗ

Biblioteca Nazionale

Nearp. IV.A.8	123
---------------	-----

ΝΙΚΟΛΑΣΜΠΟΥΡΓΚ (ΜΙΚΟΥΛΟΦ)

I.1136	404
--------	-----

ΟΞΦΟΡΔΗ

Bodleian Library

Barocci 86	333
Barocci 173	136
Barocci 264	336
Selden supra 11	267, 269
Laud. 39	248

ΠΑΡΙΣΙ

Bibliothèque nationale

Par. gr. 1302	190, 399
Par. gr. 1349	260
Par. gr. 1350	136
Par. gr. 1355	286, 295, 392
Par. gr. 1364	136
Par. gr. 1366	135
Par. gr. 1367	158, 271
Par. gr. 1370	333
Par. gr. 1381	155
Par. gr. 1382	383
Par. gr. 1384	181, 269, 295

Par. gr. 1385A	275, 288	Palat. 233	240
Par. gr. 1391	266	Palat. 367	396
Par. gr. 1720	269	<i>Biblioteca Vallicelliana</i>	
Coisl. 36	201	Valic. E 55	272
Coisl. 151	246, 256, 259, 260, 329	Valic. F 13 (80)	240
Coisl. 211	212	ΣΙΝΑ	
Coisl. 363	210	<i>Βιβλιοθήκη της Μονής της Αγίας</i>	
Par. suppl. gr. 624	292	<i>Αικατερίνης</i>	
Par. suppl. gr. 627	267	1115 231	
		1117 158, 212, 237, 263, 353, 358, 363	
ΠΑΤΜΟΣ		153 (νέα ευρήματα)	231, 269
<i>Βιβλιοθήκη της Μονής του αγίου</i>		ΣΟΦΙΑ	
<i>Ιωάννου του Θεολόγου</i>		<i>Naučn centår za slaviano-vizantijski</i>	
172	74, 189	<i>proučvanija "Ivan Dujčev" kãm</i>	
205	139	<i>Sofijskija universitet "Kliment Ochridski"</i>	
548	168	Serd. D 156	277
		Serd. 144	305
ΡΩΜΗ		ΤΟΥΡΙΝΟ	
<i>Biblioteca Apostolica Vaticana</i>		<i>Biblioteca Nazionale</i>	
Vat. gr. 828	212, 337	Codex Taurinensis Εισηγήσεων	127
Vat. gr. 840	351	B.I,20	283
Vat. gr. 845	271, 288	B.II.26 (105)	240
Vat. gr. 851	392	ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ	
Vat. gr. 853	278	<i>Biblioteca Medicea Laurenziana</i>	
Vat. gr. 857	385	Laur. plut. V.22	333
Vat. gr. 1168	272	Laur. plut. 80.2	292
Vat. gr. 1566	270	Laur. plut. 80.4	132
Vat. gr. 1661	355	Laur. plut. 80.6	265, 267, 270, 271, 299
Vat. gr. 2019	337, 344	Littera Florentina	
Vat. gr. 2061A	195	(Codex Florentinus)	121
Vat. gr. 2075	288	β) Πάπυροι	
Vat. gr. 2198	338	P. Oxy. XV 1814	111
Vat. gr. 2306	195	PSI 1350	136
Vat. gr. 2325	195		
Borg. 13	405		
Ottob. 15	288		
Ottob. 440	386		
Palat. 19	271		
Palat. 55	267		

II. Ευρετήριο ονομάτων και όρων

- Άβατο 367
 Αγαθίας 307
 Αγαπητός διάκονος 142 επ.
 Αγάπιος (μοναχός) 197
 Αγία Γραφή 81. Βλ. και Καινή /
     Παλαιά Διαθήκη
 Αγιοθεοδωρίτης Κωνσταντίνος 283
 Αγιοθεοδωρίτης Μιχαήλ 282 επ.
 Αγιοθεοδωρίτης Νικόλαος 283
 Άγιο Όρος 236, 415, 424
 Άγιοι Νοτάριοι 217
 Αγιολογικά κείμενα (ως δικαϊκή
     πηγή) 54
 Αγωγή 285 επ., 289, 291 επ., 293. Βλ.
     και De actionibus
 Αδριανός 32, 98
 Αδριανός Αχρίδος (Ιωάννης Κομνη-
     νός) 337
 Αερικόν 236
 Αθανάσιος Α' (πατρ. Κ/λεως) 378,
     399, 447
 Αθανάσιος Αθωνίτης 212, 369
 Αθανάσιος Αλεξανδρείας 84, 212,
     335, 406 επ.
 Αθανάσιος Εμεσηνός 132, 153-157,
     194 επ., 196, 198, 199, 265, 267,
     269 επ., 273, 289
 Αθανάσιος Κορώνης 409
 Αθανάσιος Φιλανθρωπηνός 370
 Αιιάνος οικογένεια 444
 Αιχμάλωτοι πολέμου 183
 Ακροπολίτης Κωνσταντίνος 415
 Αλεξάνδρεια 100
 Αλεξάνδρος (γιος του Βασιλείου Α')
     232, 241, 250, 268, 317
 Αλεξάνδρος Σεβήρος 32
 Αλέξιος Α' 231, 237, 349
 Αλέξιος Β' 364
 Αλέξιος Γ' 238
 Αλέξιος Στουδίτης (πατρ. Κ/λεως)
     299, 324
 Αμβροσιανό ανθολόγιο βλ.
     Florilegium Ambrosianum
 Αμορίου δυναστεία 214
 Αμφιλόχιος Ικονίου 84, 335 επ., 357,
     407
 Αναγνώστες 326. Βλ. και Κλήρος /
     Κληρικοί
 Ανακάθαρσις των παλαιών νόμων
     161, 213 επ., 240, 251, 253, 254,
     259, 275, 307, 446, 453
 Αναπόλιος (αντικλήσωρ) 97, 100, 113,
     137, 194, 258, 265
 Αναφορικός νόμος 113, 118
 Ανδρόνικος Β' 378 επ., 415
 Ανδρόνικος Γ' 379, 401
 Αντιβασιλεία (19ος αι.) 440, 442, 447
     επ.
 Αντιγραφείς 162
 Αντιγραφή βλ. Rescriptum
 Αντικλήσορες (antecessores) 46, 50,
     67 επ., 77, 97, 100, 104-108, 113,
     125, 132, 134-139, 147 επ., 149,
     153, 157, 171, 172, 180, 194, 197,
     268, 271, 281
 Αντιόχεια 86, 88, 89, 153, 186, 193,
     197, 330
 Antiquitas 94
 Αντώνιος Γ' (πατρ. Κ/λεως) 324
 Αντώνιος Δ' (πατρ. Κ/λεως) 380, 421
 Ανώνυμος (παλαιός) 136, 148, 153,
     158, 200, 258, 265, 281, 284
 Ανώνυμος-Εναντιοφανής 133, 139,
     153, 158, 195, 200
 Ανώνυμος του Σιναϊτικού κώδ. 1117
     363-364

- Αξιώματα βλ. Ορφίγια
- Απάνθισμα των Εγκληματικών 430, 434, 436, 439
- Απόκαυκος Ιωάννης 408, 416-418
- Αποκρίσεις κανονικές 338-347, 362, 386, 407, 408-411, 412
- Αποκρισιάριος 186, 419
- Απονομή χάριτος 327
- Αποστολική παράδοση Ιππολύτου 86
- Αποστολικοί κανόνες 72, 83, 86, 91, 185, 187, 189-190, 202, 203, 229, 270, 333, 335, 337, 354, 357, 358, 405
- Appendix Εκλογής 158, 169-179, 182, 215, 269, 272
- Αρέθας Καισαρείας 348
- Άρειος Πάγος 427 επ., 446-449, 453, 455
- Αριστηνός Αλέξιος 190, 211, 231, 255, 334 επ., 337, 349, 353, 354, 356-357
- Armansperg Josef-Ludwig von (Άρμανσπεργκ) 440
- Αρμενόπουλος Κωνσταντίνος 99, 386 επ., 407, 412, 413, 447. Βλ. και Εξάβιβλος και Επιτομή κανόνων
- Αρπαγή 225 επ.
- Αρσένιος Αυτωρειανός (πατρ. Κ/λεως) 406
- Αστικός Γαλλικός Κώδικας 431
- Άσυλο 166, 233, 291, 348
- Ατταλειάτης (Ατταλειώτης) Μιχαήλ 96 επ., 99, 287, 369. Βλ. και Πόνημα νομικών
- Αυξημένη Εισαγωγή (Eisagoge aucta) 156, 158, 170, 182, 271, 388, 392, 402
- Αυξημένη Εξάβιβλος (Hexabiblos aucta) 391-394
- Αυξημένη Ιδιωτική Εκλογή (Ecloga privata aucta) 181, 268 επ., 402
- Αυξημένον Πρόχειρον (Prochiron auctum) 156, 158, 170, 270, 294, 362, 384-386, 393, 402, 412. Βλ. και Prochiron Stephani
- Αυτοκράτωρ /Αυτοκρατορικός θεσμός 34, 60-62, 244, 375, 400
- Audientia episcopalis 35
- Authenticum 132 επ., 138 επ., 196
- Αχρίδος αρχιεπισκοπή 235, 412, 419
- Βαλεντινιανός Γ' 45, 113
- Βαλσαμών Θεόδωρος 73, 198, 199, 211, 217, 223, 231, 253 επ., 259, 262, 284, 329, 344, 347, 352 επ., 355 επ., 358-364, 385 επ., 402
- Βαρδάνης Γεώργιος (μητρ. Κερκύρας) 409, 418
- Βάρδας 213
- Βαρλαάμ 414
- Βασίλειος Α' 142, 214, 216, 218, 240 επ., 244, 249 επ., 259, 309 επ., 316 επ., 451
- Βασίλειος Β' 235, 285
- Βασίλειος Καισαρείας ο Μέγας 84, 85, 185, 187, 189, 208, 212, 290 επ., 333-337, 357
- Βασίλειος Θεσσαλονίκης ο Αχριδιανός 344, 346
- Βασίλειος ο Αρμένιος 184
- Βασίλειος ο Νέος (άγιος) 208
- Βασιλικά / Βασιλικά ξ' βιβλία 72 επ., 75, 76, 106, 132, 136, 177, 200, 223, 229, 246, 252-263, 267, 271, 275-279, 281 επ., 285, 288, 293, 328 επ., 355, 360, 375, 385, 387, 392, 393, 402, 428, 434, 437 επ., 443-446, 451, 453 επ., 455 επ.
- Βασιλικοί ανδριάντες βλ. Κάτοπτρα ηγεμόνος
- Βενετία / Βενετοί 235, 238
- Βεσσαραβία 431

- Βέσπης 99
- Βιβλία εξτραορδινά / Βιβλία πραπτό-
μενα (Πανδέκτης) 123
- Βλάσταρης Ματθαίος 98 επ., 400 επ.,
412. Βλ. και Σύναγμα κατά στοι-
χείον
- Βλεμμύδης Νικηφόρος 395, 414
- Bogoljubskij Andrej (Ρώσος πρίγκι-
πας) 346
- Βόρις-Μιχαήλ (τσάρος Βουλγαρίας)
309
- Βόσπορος 29
- Βουλή / Βουλευτικόν Σώμα 428-431,
433 επ.
- Γαβριήλ Πενταπόλεως 411
- Γάμος (δίκαιο του γ.) 101, 132, 151
επ., 155, 161, 163, 167, 170, 196,
223, 224, 237, 243, 247, 248, 252,
272, 274, 321-323, 340-347, 349
επ., 352, 385, 388, 393, 403, 408,
411, 412 επ., 416, 417, 423, 425.
Βλ. και Περί γάμων
- Γαριδάς Κωνσταντίνος 290 επ., 296
- Γειτονικό δίκαιο 267. Βλ. και Ζήνων,
Ιουλιανός Ασκαλωνίτης
- Γεννάδιος (πατρ. Κ/λεως) 85, 335,
407
- Γεννατάς Ιωάννης 431, 444
- Γεράσιμος Α' (πατρ. Κ/λεως) 421
- Γεράσιμος Ηρακλείας 435
- Γεράσιμος (μοναχός) 344
- Γερμανός Β' (πατρ. Κ/λεως) 399, 408
- Γεωργικός Νόμος 170-174, 177, 271,
272, 389
- Γεώργιος Β' Ξιφιλίνος (πατρ.
Κ/λεως) 347, 399
- Γεώργιος ο Κύπριος 144, 183 επ.
- Γλαβιάς Ισίδωρος (μητρ. Θεσσαλονί-
κης) 422
- Glossa Taurinensis 135
- Γλωσσήματα (νομικά) βλ. Νομικά
Λεξικά
- Γλωσσογράφοι 95, 104 επ., 123, 283
- Γραμματέας της Δικαιοσύνης (19ος
αι.) 437, 443 επ.
- Γραμματέας της Επικρατείας 444
- Γρηγέντιος αρχιεπ. Τεφρών 145
- Γρηγοράς Νικηφόρος 380
- Γρηγοριανός κώδικας 39, 97, 109, 111
- Γρηγόριος Α' Ναζιανζηνός (πατρ.
Κ/λεως) 84, 335, 343, 407
- Γρηγόριος Γ' (πατρ. Κ/λεως) 423
- Γρηγόριος Νεοκαισαρείας 84
- Γρηγόριος Νύσσης 84, 335
- Codex canonum Ecclesiae Africanae
(materies Africana) 73, 83
- Collatio legum mosaicarum et
romanarum 179
- Collectio Ambrosiana 133, 156, 195-
197
- Collectio tripartita 73, 156, 189, 194-
195, 198, 360
- Collectio LXXXVII capitulorum 188,
192-194, 195, 197 επ., 267, 406
- Collectio XXV capitulorum 186, 191-
192, 195
- Collectio 93 capitulorum 193
- Constitutio Cordi 110, 130
- Constitutio Deo auctore 43, 94, 102
επ., 104, 113, 114, 130, 144
- Constitutio Haec 109, 110, 130
- Constitutio Imperatoriam maiestatem
43, 110, 125, 130
- Constitutio Omnem 46, 95, 100 επ.,
104, 105, 115, 118, 123, 130, 137
- Constitutio Summa rei publicae 43,
110, 125, 130
- Constitutio Tanta / Δέδωκεν 96, 102
επ., 113, 114, 115, 118, 121, 124,
128, 130, 144

- Constitutiones ad commodum propositi operis pertinentes 117, 130
 Constitutiones principum 38, 45, 58, 101
 Constitutum Constantini 389
 Corpus canonum 88-91, 185, 187
 De actionibus 157, 159
 De administrando imperio 306
 De cerimoniis 306 επ.
 Decretum 38, 40, 58
 Δείσις 284
 Δεσποτεία (dominatus) 36, 38
 Δημήτριος Κυζίκου 349 επ.
 Δημοσίευση νόμου 60, 64
 Δημοσιονομικό δίκαιο 152, 238, 267 επ., 378
 Διαβατηνός Θεόδωρος 418
 Διαθήκη του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού 88
 Διαταγές των αγίων Αποστόλων 83, 86, 87, 89
 Διάταγμα της 23.2.1835 99, 442, 446, 448
 Διατακτικό μέρος νόμου (dispositio) 58, 59, 227, 231
 Διαφωτισμός 432, 450
 Διδασκαλείον των νόμων 176, 216, 236
 Διδασκαλία των Αποστόλων 86
 Διδαχή 86
 Δίκαιο του πολέμου 183
 Δικαιοδότης 356
 Δικαιοφύλαξ 383, 392
 Δικαστές / Δικαστήρια 69 επ., 132, 163, 166 επ., 232, 238, 249, 253, 287, 290, 292 επ., 294, 295-298, 326, 353, 369, 375 επ., 378 επ., 388, 400, 416, 419 επ., 422 επ., 430, 433 επ., 435 επ., 445 επ., 457.
 Βλ. και Διοργανισμός των δικαστηρίων, Έπαρχος της πόλεως, Καθολικοί κριταί, Κυαίστωρ, Μέγας δρουγγάριος της Βίγλας, Νομολογία
 Δικαστικές δαπάνες 233
 Δικηγόροι βλ. Συνήγοροι, Σχολαστικοί
 Διοκλητιανός 29 επ., 32, 36
 Διονύσιος Αλεξανδρείας 84, 335
 Διονύσιος ο Μικρός (Dionysius Exiguus) 91, 189
 Διονύσιος (μοναχός) 343
 Διοργανισμός / Οργανισμός των δικαστηρίων (19ος αι.) 430, 435, 438, 440, 443
 Διπλωματία 140 επ., 301, 307, 308, 411
 Διπλωματική 55
 Δόμνος (ή Δομνίνος, πατρ. Αντιοχείας) 186
 Δοξαπατρής / Δοξοπατρής Γρηγόριος 282, 337
 Δοξαπατρής Νικόλαος ή Νεΐλος 337, 344, 346
 Δοσίθεος (πατρ. Κλεως) 352
 Δούλοι 166, 234, 238
 Δραζίνος Γεώργιος 411
 Δρουγγάριος της βίγλας 297
 Δυνατοί 233 επ.
 Δωρόθεος (αντιικήνωρ) 100, 110, 113, 124, 126, 136, 162, 197, 265
 Εβδομαδάριοι 324
 Εβδομήκοντα (μετάφραση των) 174, 178
 Έγγραφα (ως δικαϊκή πηγή) 55-57
 Ecloga ad Prochiron mutata 156, 170, 174, 267, 269 επ., 273, 402
 Ecloga Basilicorum (Εκλογή των Βασιλικών) 278 επ., 284
 Ecloga Leunclavii 270

- Ecloga privata aucta βλ. Αυξημένη
 Ιδιωτική Εκλογή
 Edictales 101
 Edictum 38, 58, 127
 Edictum perpetuum 39, 114
 Εθμικό δίκαιο (19ος αι.) 435, 441
 επ., 448
 Εθνοσυνελεύσεις 427, 430, 437, 439,
 448, 459
 Εικονομαχία 179, 205, 206, 213, 215,
 314 επ., 368
 Ειρήνη (σύζ. Αλεξίου Α') 369
 Ειρήνη Χούμναινα (Ευλογία μοναχί)
 415
 Eisagoge cum Prochiro composita 271
 Εισαγωγή 52, 69, 152, 173, 215, 216,
 219, 222, 225, 240-251, 257, 261,
 267, 269, 270 επ., 272, 284, 301,
 328, 385, 402, 447, 452
 Εισηγήσεις (Institutiones) 46, 72, 94
 επ., 97, 98, 100, 106, 110, 118,
 124-127, 134 επ., 148, 260, 339
 Εκλογάδιον (Ecloga aucta) 180-182,
 215, 268
 Εκλογαί περί προεβειών 308
 Εκλογή 52, 146, 149, 160-169, 177,
 179, 180 επ., 214, 215, 216, 240,
 246 επ., 249, 251, 257, 261, 267,
 268 επ., 271, 385, 392, 402
 Εκλογή Νεαρών του Λέοντος 274 επ.
 Εκλογή των Βασιλικών βλ. Ecloga
 Basilicorum
 Εκτελεστικόν Σώμα 429, 433 επ.
 Εμπορικός Γαλλικός Κώδικας 429
 επ., 433, 436 επ., 439, 445
 Εμφυτευτικές συμβάσεις 232
 «Εν τεύχος» (το) 251-252
 Ενδημούσα σύνοδος 318 επ.
 Ενοχικό δίκαιο 161, 243, 388
 Ἐντιμοί (honestiores) 166
 Εξάβιβλος 72 επ., 99, 132, 145, 174,
 263, 279, 362, 374, 383 επ., 386-
 391, 393, 403, 406, 423, 432, 435
 επ., 438 επ., 442 επ., 446, 453
 Εξομολογητική φιλολογία 208-210,
 405. Βλ. και Επιτίμα, Πνευματι-
 κός
 Επαναγωγή 240
 Επαρχικόν Βιβλίον 145, 217 επ., 301-
 305, 387, 407
 Ἐπαρχος της Πόλεως 297, 302, 304
 Επιγραφές (ως δικαϊκή πηγή) / Επι-
 γραφική 54
 Επιγραφή (inscriptio) 191, 242
 Επιείκεια (19ος αι.) 436
 Επίκληση (invocatio) 242
 Επίλογος νόμου 58, 64-66
 Επιστολές (ως δικαϊκή πηγή) 53
 Επιτίμα 206-212
 Epitome ad Prochiron mutata 170,
 267, 375
 Epitome Laurentiana 267
 Epitome Marciana 182, 267, 270
 Epitome Vaticana 267
 Epitome Vindobonensis 267
 Επιτομή Η' βιβλίου των Διαταγών 87,
 335
 Επιτομή ιουστ. Νεαρών βλ. Αθανά-
 σιος Εμεσηνός, Θεόδωρος Ερμο-
 πολίτης, Ιουλιανός
 Επιτομή κανόνων 362, 389, 406 επ.
 Επιτομή του Συντάγματος του Αθα-
 νασίου 149, 270, 273
 Επιτομή των νόμων 156, 170, 182,
 258, 264-267, 270, 272, 375, 385,
 392, 402
 Επί των κρίσεων 236
 Επιφάνιος Κύπρου 212
 Ερμογενειανός κώδικας 39, 97, 109
 Ευθύμιος (μοναχός) 235

- Ευθύμιος ο Ομολογητής 348
 Ευθύμιος Σάρδεων 212, 348
 Ευστάθιος Ρωμαίος 235, 290, 294, 296-300, 352
 Ευτελείς (humiliores) 166. Βλ. και Πένητες
 Ευτύχιος (πατρ. Κ/λεως) 186, 189
 Ευφημιανός Θεσσαλονίκης 344
 Ευφροσύνη Παλαιολογίνα 415
 Εφραίμ (άγιος) 212
 Excerpta de legationibus 140
 Excerpta de sententiis 140
 Zakon sudnyj ljudem 168
 Ζαούτζης Στυλιανός 224, 258
 Ζήνων 170
 Ζητούνιον (επίσκοπος Ζ.) 342
 Ζυγομαλάς Θεοδόσιος 384, 390
 Ζωναράς Ιωάννης 211, 255, 352, 353-356, 357, 361, 364, 402
 Ζωναράς Νικόλαος 292
 Ηγεμονία (principatus) 36, 58, 94, 99
 Ηγούμενος 366
 Ήδικτον βλ. Edictum
 Ηλίας Κρήτης 341, 343
 Ηράκλειος 158, 196, 199
 Ησαΐας (πατρ. Κ/λεως) 421
 Θαλάσσια μεταφορά βλ. Ναυτικός Νόμος
 Θαλαλαίος 97, 100, 104, 105, 137, 153, 258
 Θεματισμός 105
 Θεοδοσιανός κώδικας (Codex Theodosianus) 39, 41, 45, 97, 109, 111, 116
 Θεοδόσιος Α' 89
 Θεοδόσιος Β' 39, 45, 95, 109, 113, 185, 191
 Θεοδόσιος Α' Βοραδιώτης (πατρ. Κ/λεως) 358
 Θεοδόσιος (έγγλειστος Κορίνθου) 341
 Θεοδούλη / Θεοδώρα (μοναχή) 415
 Θεοδώρα (σύζ. του Μιχαήλ Η') 415
 Θεόδωρος Α' Λάσκαρις 376
 Θεόδωρος Β' Λάσκαρις 395
 Θεόδωρος Α' Δούκας (ηγεμών της Ηπείρου) 419
 Θεόδωρος (αντικλήνωρ) 100
 Θεόδωρος (υπογραφεύς ή βέστης) 99, 256, 328 επ.
 Θεόδωρος Δεκαπολίτης 234
 Θεόδωρος Ερμοπολίτης 132, 153, 156 επ., 199, 258, 265, 267, 268, 273, 285, 392, 402
 Θεόδωρος Πρόδρομος 342, 356
 Θεόδωρος Σμύρνης 286, 295
 Θεόδωρος Στουδίτης 206-207, 211, 340, 368
 Θεοτόκης Ιωάννης 444
 Θεοφάνης Σφηνοδαίμων 310
 Θεόφιλος Αλεξανδρείας 84 επ., 407
 Θεόφιλος (αντικλήνωρ) 100, 113, 124, 126, 134, 136, 148, 285
 Θεόφιλος (πατριάρχης) 233
 Θεοφυλάκτος (αρχιεπ. Αχρίδος) 341
 Θεωρία των δύο εξουσιών 243 επ.
 Θωμάς μάγιστρος 394 επ.
 Ιγνάτιος (πατρ. Κ/λεως) 314-317
 Ιδιωτική Εκλογή (Ecloga privata) 169, 268, 269
 Ιεράπολη 88
 Ιερή παράδοση 81
 Ιεροί κανόνες 81-85, 88, 148, 185, 187, 189, 190, 201 επ., 228, 231, 322, 333 επ., 338, 353, 358, 398 επ., 419, 422
 Ιεροκλής 144, 307
 Ιερομνήμων 356
 Imperium christianum 51
 Imperium romanum 42, 51

- Ἰνδῆξ (index) 105, 106, 107, 134, 135, 136, 137 138, 153, 162, 284, 293
 Ἰνστιτούτα του Θεοφίλου 72 επ., 106, 134 επ., 136, 138, 158, 170, 246, 258, 285, 289, 294, 388
 Institutiones του Γαίου 95, 101, 125
 Institutiones του Ιουστινιανού βλ. Εισηγήσεις
 Interpolationes βλ. Παρεμβλήματα
 Ιόνιος Πολιτικός Κώδικας 431
 Ιουλιανός (αντικλήσωρ) 107, 129, 132 επ., 136, 137-139, 199
 Ιουλιανός Ασκαλωνίτης 144 επ., 387
 Ιουστινιάνειος κώδικας (Codex Iustinianus) 45, 97, 98, 101 επ., 103, 105, 109-112, 113, 114, 115, 117, 121, 130, 137, 148, 153, 154, 182, 191, 192, 194, 197, 199, 258, 260, 268, 402
 Ιουστινιανός Α' 29, 37, 40 επ., 43, 45 επ., 49, 66, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 107, 109, 110, 111, 113, 124, 128, 142, 144, 147, 151, 153, 161, 177, 180, 182, 185, 193, 213, 215, 224, 237, 252, 381
 Ιουστινιανός Β' 171 επ., 203
 Ιουστίνος Β' 107, 129, 131, 147, 151, 153, 197
 Ισαάκιος Α' 237
 Ισαάκιος Β' 237, 359
 Ισαάκιος Κομνηνός (σεβαστοκράτωρ) 370 επ.
 Ισίδωρος (πατρ. Κ/λεως) 421
 Ισίδωρος (αντικλήσωρ) 97, 100, 136, 137, 197
 Ιστορική σχολή του δικαίου 457
 Ιστορικό μέρος νόμου (narratio) 58, 63
 Ius publice respondendi 84, 118, 339
 Iustiniana Prima 419
 Iustiniani novi 101
 Ιωακείμ Ζιχνών 415
 Ιωάννης Α' Τζιμισκής 234
 Ιωάννης Β' Κομνηνός 279, 346, 356, 369, 371
 Ιωάννης ς' Καντακουζηνός 376
 Ιωάννης Α' Χρυσόστομος (πατρ. Κ/λεως) 212
 Ιωάννης Γ' Σχολαστικός (πατρ. Κ/λεως) 154, 185, 186 επ., 188, 192 επ. Βλ. και Συναγωγή κανόνων 50 τίτλων
 Ιωάννης Δ' Νηστευτής (πατρ. Κ/λεως) 189, 207-210, 211, 332, 404
 Ιωάννης Η' Ξιφιλίνος (πατρ. Κ/λεως) 176, 217, 259, 282, 293 επ., 322, 325
 Ιωάννης Θ' Αγαπητός (πατρ. Κ/λεως) 326
 Ιωάννης ΙΑ' Βέγκος (πατρ. Κ/λεως) 408
 Ιωάννης ΙΓ' Γλυκός (πατρ. Κ/λεως) 421
 Ιωάννης ΙΔ' Καλέκας (πατρ. Κ/λεως) 421
 Ιωάννης Γ' (πατρ. Αντιοχείας) 350
 Ιωάννης Δ' ή Ε' ή ς' (πατρ. Αντιοχείας) 351
 Ιωάννης Η' (πάπας) 317
 Ιωάννης Απόκαυκος (μητρ. Ναυπάκτου) βλ. Απόκαυκος Ιωάννης
 Ιωάννης Αχρίδος 337
 Ιωάννης Β' Κιέβου 342
 Ιωάννης Κίτρος 403, 408, 410, 413
 Ιωάννης Λυδός 144
 Ιωάννης ο Ξένος 370
 Ιωάννης ο Σηκοντηνός 410
 Ιωάννης Παλαιολόγος (δεσπότης) 415

- Ιωάννης (συνήγορος) 110
 Ιωάννης τέκνον υπακοής 208
 Ιωάννης Χαλκηδόνος (Κασαμονί-
 τής) 344, 347, 353, 363
 Ιωάσαφ Εφέσου 410 επ.
 Ιωνάς (μοναχός) 411
 Ιωσήφ Άπρου 401
 Καβάσιλας Κωνσταντίνος (μητρ.
 Δυρραχίου) 409 επ.
 Καινή Διαθήκη 173
 Καθολικοί κριταί (των Ρωμαίων) 374,
 379 επ., 386, 401, 422
 Καισάρεια 100
 Καισαροπαπισμός (βυζαντινός) 179
 Καλλέργης Νικόλαος 432
 Κάλλιστος Α' (πατρ. Κ/λεως) 410, 421
 Κάλλιστος Β' Ξανθόπουλος (πατρ.
 Κ/λεως) 421
 Καλοκυρός 282
 Κανονάρειον 208 επ.
 Κανόνες εκκλησιαστικοί των αγίων
 Αποστόλων 86
 Κανονικόν 237, 324, 326, 399
 Καποδίστριας Ιωάννης 435, 444, 446
 Καππαδόκης Γεώργιος 370
 Καππαδόκης Θεοφάριστος 370
 Καππαδόκης Ιωάννης 93
 Καρόρης Νικόλαος 432
 Κατά πόδα ερμηνεία 102, 103, 106,
 137, 138 επ.
 Κάτοπτρα ηγεμόνος 141-143, 309 επ.,
 394
 Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του
 Ελληνικού Δικαίου 77
 Κληρονομικό δίκαιο 101, 132, 161,
 169, 170, 196, 223, 230, 232, 233,
 243, 285, 388, 393, 418
 Κλήρος / Κληρικοί 132, 151, 324-327,
 363, 376, 379, 388, 401, 406, 413,
 416, 429. Βλ. και Privilegium fori
 Κλήσεις των μητροπολιτών (Notitiae
 episcopatum) 91 επ., 183 επ.
 Κληρολόγιον 302, 309
 Κοραής Αδαμάντιος 431 επ., 434
 Κοσμάς Α' (πατρ. Κ/λεως) 323
 Κοσμάς Β' Αττικός (πατρ. Κ/λεως)
 344 επ.
 Κοσμάς μάγιστρος 233, 290, 349
 Κουρά (μοναχική) 367
 Κρατίνος (αντικλήσωρ) 100, 113
 Κριτές του βήλου ή/και επί του υπο-
 δρόμου 295 επ. Βλ. και Δικαστές
 Κριτόπουλος Κουνάλης 403
 Κτητορικά τυπικά βλ. Τυπικά
 Κυέστωρ ή Κοιαιίστωρ (Quaestor)
 161, 297
 Κυπριανός Καρχηδόνος 84
 Κύριλλος Αλεξανδρείας 85, 335
 Κύριλλος (νομικός) 136, 148, 153,
 258, 265
 Κωβίδας (αντικλήσωρ) 135, 170
 Κωδικολογία 54, 56
 Κωδικοποίηση Βασιλείου Α' 215, 222
 επ., 227, 245, 257 επ.,
 Κωνσταντίνεια καμπή
 (Konstantinische Wende) 32
 Κωνσταντίνος Α' 29, 32, 33, 34, 35, 38
 Κωνσταντίνος Ε' 160
 Κωνσταντίνος Ζ' 140 επ., 218, 233,
 247, 250, 254 επ., 265 επ., 282,
 288, 302, 305-308
 Κωνσταντίνος Η' 235, 255, 259, 324
 Κωνσταντίνος Θ' 216, 236
 Κωνσταντίνος Ι' 237, 290, 331
 Κωνσταντίνος (γιος του Βασιλείου
 Α') 241, 250
 Κωνσταντίνος Βελλάς 409
 Κωνσταντίνος Παμφυλίας 343
 Κωνσταντίνος (συνήγορος) 110
 Κωνσταντίνος (χαρτοφύλαξ) 345

- Κωνσταντίνος Α' 32
 Λακαπηνός Βασίλειος 235, 306
 Leges barbarorum 161, 172
 Λεσβιακό ανθολόγιο (Florilegium
 Lesbicum) 256, 393
 Lex generalis (γενικός νόμος) 38, 238
 επ., 242
 Λέων Α' 191
 Λέων Γ' 160, 163, 164 επ., 215
 Λέων ς' 47, 66, 142, 183, 216, 218,
 233, 241, 248-253, 259, 262, 265
 επ., 268, 301, 305, 306, 309, 316
 επ., 321, 333, 348
 Λέων Αχρίδος 413
 Λητίος Μελιτηνής 84
 Λουκάς Χρυσοβέργης (πατρ.
 Κ/λεως) 323, 326, 344 επ.
 Λύσεις 237, 239
 Λύται 101
 Μάγιστρος των θείων οφφικίων
 (magister officiorum) 141, 224
 Μακάριος (πατρ. Κ/λεως) 410 επ.,
 421
 Μακάριος Αγκύρας 404
 Μακεδονική αναγέννηση 67, 213, 216
 Μαλάλας Ιωάννης 144, 186
 Μανασσής Κωνσταντίνος 417
 Mandatum 38, 40, 58, 128
 Μανουήλ Α' 231, 237, 238, 253, 263,
 323, 354, 358 επ., 453
 Μανουήλ Β' 379, 394
 Μανουήλ Β' (πατρ. Κ/λεως) 398, 408
 Μάξιμος (μοναχός) 341, 414
 Μαξέντιος 32
 Μάρκος (πατρ. Αλεξανδρείας) 347,
 386
 Μαρτυρία (απόδειξη) 294 επ.
 Ματθαίος Α' (πατρ. Κ/λεως) 400,
 416, 421 επ.
 Μαυρίκιος 182, 197
 Μαυρόπουλος Ιωάννης 236
 Maurer Georg Ludwig von (Μάου-
 ρεϋ) 440 επ.
 Max-Planck-Institut für europäische
 Rechtsgeschichte (Frankfurt a.
 M.) 75, 299
 Μεγάλη Εκκλησία 151, 236, 237, 290,
 341, 343, 346, 352, 356, 358, 404
 Μεγάλη Ιδέα 428
 Μεγάλη Σύνοψις (Synopsis
 Basilicorum Maior) 73, 155, 158,
 159, 231, 235, 254 επ., 274, 275-
 278, 284, 288, 290, 329, 360, 375,
 382, 385, 387 επ., 392, 393, 402,
 422
 Μεγάλο Σκευοφυλακείον / Μέγας
 Σκευοφύλαξ 327, 345
 Μεγαλόσχημοι / μικρόσχημοι μονα-
 χοί 207, 367
 Μέγας δομéstικος της Δύσεως 370
 Μέγας δρουγγάριος της βίγλας 292,
 353
 Μέγας οικονόμος 356
 Μέγας πρωτοσύγκελλος 411
 Media iurisprudencia 94
 Μελέτη περί ψιλών συμφώνων
 (Meditatio de nudis pactis) 292 επ.
 Μένανδρος Προτίτωρ 140
 Μετάθεση (επισκόπων) 351 επ., 400.
 Βλ. και Περί μεταθέσεως επι-
 σκόπων
 Μεταξάς Κωνσταντίνος 433
 Μηνάς (συνήγορος) 110
 Μικρά Σύνοψις (Synopsis minor) 97,
 99, 382-384, 388 επ., 393
 Μιχαήλ Α' 314
 Μιχαήλ Γ' 181, 214, 314, 316
 Μιχαήλ Ζ' 284, 287
 Μιχαήλ Η' 376, 379, 414
 Μιχαήλ Θ' 383

- Μιχαήλ Α' Κηρουλλάριος (πατρ. Κ/λεως) 326
- Μιχαήλ Β' Κουρκουάς Οξεΐτης (πατρ. Κ/λεως) 327, 346
- Μιχαήλ Γ' (πατρ. Κ/λεως) 253, 323, 326 επ., 358, 359
- Μιχαήλ Δ' Αυτορειανός (πατρ. Κ/λεως) 408, 416
- Μιχαήλ (λογοθέτης των σεκρετών) 256, 328 επ.
- Μοναχικοί κανόνες 85
- Μονές / Μοναχοί 132, 167, 206, 315 επ., 325 επ., 342, 344, 353, 358, 362, 369, 400, 406, 414, 423, 434, 444. Βλ. και Τυπικά
- Μωσαϊκόν Παράγγελμα 170, 173, 178-179, 270
- Ναυτικός Νόμος 170, 175-178, 270, 271, 272
- Νεαρές (γεννικός) 38, 127
- Νεαρές Αλεξίου Α' 237 επ., 329, 361
- Νεαρές Αλεξίου Β' 361
- Νεαρές Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου 378 επ.
- Νεαρές Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου 379
- Νεαρές Βασιλείου Α' 219
- Νεαρές Βασιλείου Β' 285, 361
- Νεαρές Ειρήνης 151, 170, 273
- Νεαρές Ηρακλείου 151, 199, 360
- Νεαρές Ιουστινιανού 60 επ., 63, 72, 101, 127-133, 148, 152, 153, 163, 180, 191 επ., 194, 195, 228, 258, 265, 273, 286, 360, 402
- Νεαρές Ιουστίνου Β' 72, 129, 131, 151, 153
- Νεαρές Ισαακίου Α' 237, 361
- Νεαρές Ισαακίου Β' 237, 361
- Νεαρές Κωνσταντίνου Ζ' 233, 288, 361
- Νεαρές Κωνσταντίνου Η' 235, 361
- Νεαρές Κωνσταντίνου Θ' 236, 361, 374
- Νεαρές Λέοντος Γ' 162
- Νεαρές Λέοντος Ε' 151, 170
- Νεαρές Λέοντος ς' 67, 69, 72, 128, 219-232, 250, 252, 261, 271, 279, 285, 288, 360, 402, 448, 451 επ., 458
- Νεαρές Μανουήλ Α' 237 επ., 361
- Νεαρές Μανουήλ Β' 379
- Νεαρές Μαυρικίου 273
- Νεαρές Νικηφόρου Β' 234, 275, 361
- Νεαρές Νικηφόρου Γ' 237, 361
- Νεαρές Ρωμανού Α' 233, 275, 285, 288, 290
- Νεαρές Τιβερίου Β' 131, 151
- Νεαρές λοιπών αυτοκρατόρων 60, 443 επ.
- Νέγρης Θεόδωρος 431
- Νεΐλος Κεραμεύς (πατρ. Κ/λεως) 400, 421
- Νεΐλος Διασορηνός (μητρ. Ρόδου) 410, 413 επ.
- Νεΐλος Νταμιλάς (μοναχός) 415
- Νεΐλος Ταμασίας 414
- Νεόφυτος (μοναχός) 344, 414
- Νήφων Α' (πατρ. Κ/λεως) 398
- Νικαεύς Κωνσταντίνος 282, 293
- Νικήτας Β' (πατρ. Κ/λεως) 359
- Νικήτας Αγκύρας 349 επ.
- Νικήτας Αμασειάς 351
- Νικήτας Ηρακλείας 341, 343, 403
- Νικήτας Θεσσαλονίκης 341, 343, 345
- Νικήτας Σερρών βλ. Νικήτας Ηρακλείας
- Νικήτας Στηθάτος (μοναχός) 413
- Νικηφόρος Α' 152, 181
- Νικηφόρος Β' Φωκάς 234, 275, 302, 308

- Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης 234, 237
 Νικηφόρος Α' Ομολογητής (πατρ.
     Κ/λεως) 210-211, 404, 406
 Νικηφόρος Β' (πατρ. Κ/λεως) 341
 Νικηφόρος χαρτοφύλαξ 207, 211, 341
 Νικόδημος (μοναχός) 197
 Νικόλαος Α' Μυστικός (πατρ.
     Κ/λεως) 242, 306, 321, 323
 Νικόλαος Γ' Γραμματικός (πατρ.
     Κ/λεως) 207, 325 επ., 341 επ.,
     350, 362, 406
 Νικόλαος Δ' Μουζάλων (πατρ.
     Κ/λεως) 344 επ.
 Νικόλαος Α' (πάπας) 314, 316
 Νικόλαος σκρίβας 349 επ.
 Νίκων του Μαύρου Όρους 330-332,
     370
 Νομικά λεξικά 288 επ., 292, 392, 404
 Νομική Διάταξη Ανατ. Χέρσου
     Ελλάδος 427-429, 434, 437
 Νομική παιδεία 93, 147, 149, 216,
     218, 236, 373 επ. Βλ. και Νομικές
     Σχολές, Διδασκαλείον των
     Νόμων
 Νομική Σχολή Βηρυτού 46, 100 επ.,
     110, 113, 138, 147
 Νομική Σχολή Κωνσταντινουπόλεως
     46, 100 επ., 109, 113, 116, 121,
     138, 147
 Νομίματα (ως δικαϊκή πηγή) / Νομι-
     σματολογία 54
 Νόμοι των Ομηριτών 145 επ.
 Νομοκάνων σε 14 τίτλους 73, 99, 156,
     189, 195, 198-202, 231, 253, 256,
     257, 259, 267, 327-330, 336, 337
     επ., 360, 364, 402, 406, 422
 Νομοκάνων σε 50 τίτλους 156, 197-
     198, 202, 272, 330, 338
 Νομοκάνων του Μανουήλ Μαλαξού
     211, 362, 390, 403
 Νομοκάνων του Μεθοδίου 188
 Νομολογία 69, 295 επ., 327, 375, 390
     επ., 400, 416-425, 446 επ., 458. Βλ.
     και Πείρα
 Νόμος της Επιδαύρου 430
 Νομοτριβούμενοι 97
 Νομοφύλαξ 217, 236, 259, 284, 293,
     346, 356, 386
 Νόννοσος 141
 Νοταριακά έγγραφα 303
 Νοτάριοι παιδοδιδάσκαλοι 217
 Νοτάριος / Πρωτονοτάριος (πατριαρ-
     χικός) 346, 423
 Notitia dignitatum 184
 Notitia episcopatum βλ. Κλήσεις
     μητροπολιτών
 Nova / Novella constitutio 38, 127
 Όθων 440, 453
 Οικονόμος (μονής) 367
 Οικουμενικές σύνοδοι (κανόνες) 82,
     187, 202-206, 229, 314 επ., 318,
     328, 333 επ., 338, 354, 357, 358,
     413 επ. Βλ. και Πενθέκτη σύνο-
     δος
 Ολόβωλος Ιωάννης (Μέγας χαρτο-
     φύλαξ) 422 επ.
 Ομιλητική φιλολογία (ως δικαϊκή
     πηγή) 53
 Οργανισμός Γερουσίας Δυτικής
     Ελλάδος 427
 Οργανισμός Πελοποννησιακής
     Γερουσίας 429
 Ορισμός 239
 Όρκος 151, 238, 292
 Ορφανοτροφείον / Ορφανοτρόφος
     237, 356, 363
 Ουλπιανός 118
 Οφρύνια 404. Βλ. και Τακτικόν του
     Ψευδο-Κωδινού
 Παιδοδιδάσκαλος νομικός 217

- Πακουριανός Γρηγόριος 370
 Παλαιά Διαθήκη (επιδράσεις κ.λπ.)
     171, 173, 178. Βλ. και Μωσαϊκόν
     Παράγγελμα
 Παλαιογραφία 54, 56
 Παλαιολόγεια αναγέννηση 373
 Παλαιολόγοι (νομοθεσία) 374, 381
 Παλαμάς Γρηγόριος 410, 414
 Παλλακεία 225
 Πάλμα Αλερίνο 434
 Πανδέκτης (Digesta) 46, 94, 97, 98,
     100, 103, 106, 110, 113-124, 125,
     135 επ., 148, 153, 154, 158, 177,
     182 επ., 194, 197, 200, 258, 260,
     268, 283 επ., 293, 308, 391, 402,
     458
 Pandektenrecht (Δίκαιο των Πανδε-
     κτών) 450, 453 επ., 459
 Παντεχνής Ιωάννης (χαρτοφύλαξ)
     344 επ.
 Papinianistae 101
 Παπυριανός 101
 Πάπυρος / Παπυρολογία 56
 Παραγραφές 106, 107, 134, 135, 136,
     137, 139, 153
 Παραδουνάβιες ηγεμονίες 431
 Παραπομπές 106
 Παράπιπλα 98 επ., 102, 106, 138, 139,
     154, 155, 194, 196, 294, 385
 Παρεμβλήματα (interpolationes) 41,
     95, 104, 118, 136, 196, 229, 247
 Πατζής (μέγας κριτής) 278
 Πάτμος (έγγραφα) 424
 Πατριαρχική σύνοδος 253, 318 επ.
     Βλ. και Ενδημούσα συνοδος
 Πατρίκιοι 162
 Παύλος (νομικός) 101, 118, 175
 Παχώμιος 85
 Πεδιάσιμος Ιωάννης 412
 Πείρα 217, 295-300, 388
 Πενθέκτη (εν Τρούλλω) σύνοδος 83,
     87, 163, 179, 190 επ. 202, 203 επ.,
     207, 229, 320, 328, 333 επ., 337
 Πένητες 235, 297
 Πεντάτευχος 178 επ.
 Περγαμινή 56
 Περί βαθμών συγγενείας 157 επ.,
     170, 285, 412, 413
 Περί γάμων 412
 Περί γνομών 308
 Περί δανείου (Tractatus de creditis)
     294
 Περί διατρέσεως φόνων 290
 Περί εγγυών και αντιφωνήσεων 170
 Περί εναντιοφανειών 157 επ.
 Περί επιβουλών κ.λπ. 308
 Περί θεμάτων 307
 Περί καινοτομιών 170
 Περί κάσσου 392 επ.
 Περί ληγάτων και μόρτις καύσα
     δωρεών 158
 Περί μεταθέσεως επισκόπων 351 επ.
 Περί νομοκανόνου 338. Βλ. και Ψελ-
     λός Μιχαήλ
 Περί όρων και οροθεσιών αγρών 170
 Περί παιδών φυσικών κ.λπ. 170
 Περί πεκουλίων (Tractatus de
     peculiis) 294
 Περί της των διγέστων διαιρέσεως
     295
 Περί υποβόλου 290, 393
 Περί φονέων και γοήτων 170
 Πέτρος Αλεξανδρείας 84, 335
 Πέτρος Πατρίκιος 141
 Πέτρος χαρτοφύλαξ 341
 Πιττάκιο 380
 Πλάσμα δικαίου 295
 Πλήθων Γεώργιος Γεμιστός 395 επ.
 Πνευματικός 208
 Poenae latae sententiae 423

- Ποινάλιος κατά αιρετικών, μανιχαίων κ.λπ. 169
- Ποινές (επί μέρους) 146, 164-168
- Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος 430
- Πόνημα νομικόν 96, 217, 255, 287 επ., 382, 385, 388, 392. Βλ. και Απαλειάτης Μιχαήλ
- Πορφύρα / Πορφυρογέννητος 255
- Πραγματείες (κανονικού δικαίου) 212, 344, 347-353, 362, 412-414
- Πραγματείες (κοσμικού δικαίου) 68, 98, 157 επ., 286, 289, 292-295, 305, 392 επ.
- Πραγματικός τύπος (pragmatica sanctio) 110, 127
- Πρατορικόν ήδικτον βλ. Edictum perpetuum
- Privilegium fori (των κληρικών) 35
- Προβασιλικά 256
- Προβουλεύματα 434
- Prochiron legum / Prochiron Calabriae 174, 271
- Prochiron Stephani 385
- Prochiron Vaticanum 267
- Πρόεδρος (μητροπόλεως) 411
- Προθεωρία 105, 107, 153
- Προκόπιος 143, 307
- Προλίτα 101
- Προοίμιο νόμου (praeformatio) 58-63, 64, 227
- Προπαγάνδα 37, 60, 143
- Προπανδέκτης 115 επ.
- Πρόσταγμα / Πρόσταξις 239, 378 επ.
- Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος 429, 431
- Προτίμηση 234
- Πρόχειρος Νόμος 52, 152, 160, 182, 216, 219, 231, 240, 242, 246-251, 257, 261, 267, 269, 270, 271-272, 273, 374 επ., 385, 387, 389, 402, 451 επ., 453
- Πρόχορος Σταυρουπόλεως 410 επ.
- Πρωτασημερινός 353
- Πρωτέκδικος 356
- Πρωτοδευτέρα σύνοδος 229, 314 επ., 328, 334
- Πρωτόθρονος 410
- Πρωτόκολλον 242
- Quaestor sacri palatii 94
- Quinquaginta Decisiones 116 επ., 130, 135, 222
- Rescriptum 38, 40, 45, 58, 105, 127, 238
- Responsa prudentium 84, 101, 339
- Ρητόν (το) 103, 106, 107, 108
- Ρητορική 37, 41, 57, 58, 63, 68, 141, 148, 176, 217, 310
- Ροπαί 157, 271, 385, 393
- Ρωμανία 29
- Ρωμανός Α' 233, 265 επ., 275, 285, 288, 290, 447
- Ρωμανός Β' 234, 306
- Ρωμανός Γ' 236
- Ρωμανός Δ' 236
- Ρωμανός Δυρραχίου 408
- Sacra (lex) 38, 127
- Σακκουδίου (μονή) 206
- Σαλαμίνιος (αντικλήνωρ) 100
- Scrinium libellorum 36
- Σέργιος (πατρ. Κ/λεως) 201
- Σημειώματα 296
- Σημειώσεις 106
- Σισίνιος Β' (πατρ. Κ/λεως) 212, 322, 324. Βλ. και Τόμος του πατρ. Σισινίου
- Σκουταριώτης Θεόδωρος 407
- Σκυλίτζης Ιωάννης 245
- Σούτσος Μιχαήλ 444
- Σπανός Αλέξιος 725

- Στασιαστές (ανάθεμα) 235, 324, 389
 Σταυροπήγια 398 επ.
 Στέφανος (αντικλήσωρ) 68, 135 επ.,
 137, 200, 265, 293, 447
 Στέφανος Λακαπηνός, γιος του
 Ρωμανού Α') 447
 Στέφανος ο Εφέσιος 190 επ.
 Στέφανος (πατρ. Κ/λεως) 224
 Στέφανος Σερρών 343
 Στουδίου (μονή) 206, 235, 368, 407.
 Βλ. και Θεόδωρος Στουδίτης
 Στρατηγικόν του Κεκαυμένου 310
 Στρατηγικόν του Μαυρικίου 105, 182
 Στρατιωτικά κτήματα 233
 Στρατιωτικός Νόμος 170, 182-183,
 271, 272, 312
 Σύγκελλος 349
 Συγκλητικοί 379
 Συλλογές ιουστ. Νεαρών (εκτός της
 των 168) 133. Βλ. και Collectio
 Ambrosiana
 Σύλλογή κανόνων σε 60 τίτλους 185,
 186, 188, 192
 Σύλλογή των 168 Νεαρών 129, 131,
 133, 151, 153, 155 επ., 196, 199,
 228, 273 επ., 331, 360
 Σύλλογή των 25 κεφαλαίων βλ.
 Collectio XXV capitulorum
 Σύλλογή των 87 κεφαλαίων βλ.
 Collectio LXXXVII capitulorum
 Συμβάτιος (επιτομή Νεαρών) 156
 Συμβάτιος (πρωτοσπαθάριος) 258,
 265
 Συμβολαιογράφοι / Συμβολαιογραφι-
 κά έγγραφα 132, 155, 217, 232,
 249, 303, 397, 440. Βλ. και Νοτα-
 ριακά έγγραφα
 Συμεών Θεσσαλονίκης 410 επ.
 Συμεών (μάγιστρος κ.λπ.) 234 επ.,
 275 επ., 333, 336 επ.
 Συμεών ο Μεταφραστής 234, 333
 Συμπλήμα (έννοια) 49, 53, 68
 Συναγωγή κανόνων 50 τίτλων 185
 επ., 187 επ., 189, 192, 197 επ.
 Συναδηνός Ιωάννης (Μέγας στρατο-
 πεδάρχης) 415
 Συνέσιος Κυρηναίος 142
 Συνήγοροι 107, 109, 110, 137, 148,
 326
 Σύνοδος της Αγίας Σοφίας (879/880)
 241, 314, 317, 328, 334, 414
 Σύνοδος του 869/870 316 επ.
 Σύνοψις ιουστ. Νεαρών 273
 Σύνοψις κανόνων 189-191, 234, 333-
 337, 357
 Σύνοψις του Αριστηνού 212, 349, 357
 Σύνοψις του Αρσενίου 406
 Σύνοψις των νόμων 217, 260, 284
 επ., 287, 288, 294, 338, 392. Βλ.
 και Ψελλός Μιχαήλ
 Σύνταγμα κανόνων 188-189, 191, 194,
 198, 203, 337, 356
 Σύνταγμα κατά στοιχείου 99, 182,
 219, 231, 362, 387, 400-404, 407,
 422
 Σύνταγμα του Μακαρίου 404-406
 Συντεχνίες (συστήματα) 302, 305
 Summae 107, 136, 148, 158, 190, 258
 Σφραγίδες (ως δικαϊκή πιγγή) / Σιγίλ-
 λογραφία 54, 297
 Σχολαστικοί 47, 48, 50, 101, 107, 132,
 147 επ., 149, 157, 162, 186, 281
 Σχόλια Βασιλικών 106, 135 επ., 141,
 153, 200, 231, 254, 263, 277, 281-
 284, 291, 294, 299, 360, 392, 393,
 451 επ.
 Τακτικά του Λέοντος 312 επ.
 Τακτικόν του Βενεξηνιῆ 308
 Τακτικόν του Εσκοριάλ 308
 Τακτικόν του Uspenskij 184

- Τακτικόν του Ψευδο-Κωδινού 394
 Ταράσιος (πατρ. Κ/λεως) 205, 328
 Ταρχανιώτης Ιωάννης 350
 Τιβέριος Α' 32
 Τιβέριος Β' 131, 151
 Τιμόθεος Αλεξανδρείας 84, 335
 Ττιούκειτος 278
 Τίτλωση (intitulatio) 242, 250
 Τόκος (19ος αι.) 446 επ., 453
 Τόμος της ενώσεως 321
 Τόμος του πατριάρχη Σισινίου 179, 320, 322, 350
 Τοπικές σύνοδοι (κανόνες) 82, 86, 89 επ., 187, 190, 202, 203, 229, 333 επ., 337, 338, 354, 357, 358
 Tractatus Ashburner 311
 Τραπεζούντιος Γεώργιος 87
 Τριβωνιανός 94, 97, 110, 113, 124, 125 επ., 130 επ., 224
 Τυπικά μοναστηριακά 206, 212, 234, 236, 327, 364-371, 400, 414-416
 Volusius Maecianus 175
 Ύλη γραφής (περγαμινή, χαρτί κ.ά.) 56
 Ύπατοι 162
 Ύπατος των φιλοσόφων 412
 Υπόβολον 385. Βλ. και Περί υποβόλου
 Υποδείγματα δικαιοπρακτικών εγγράφων 396-397
 Υπομήματα 106, 296, 299
 Υπόμησις 239
 Φιλανθρωπία 161, 164, 167, 230
 Φίλιππος ο Άραβ 32
 Φιλόθεος Κόκκινος (πατρ. Κ/λεως) 398, 421
 Φιλόθεος (πρωτοσπαθάριος) 302, 309
 Φιλόξενος (επιτομή Νεαρών) 156
 Florilegium Ambrosianum (Αμβροσιανό ανθολόγιο) 256, 279
 Φοβηνός Γεώργιος 277, 384, 392
 Φονείς 233 επ., 238, 290, 349. Βλ. και Περί διαιρέσεως φόνων, Περί φονέων και γοήτων
 Φορολογία 132, 267 επ., 311 επ., 377
 Φωκάς 147
 Φώτιος (πατρ. Κ/λεως) 66, 171, 174, 177, 179, 200, 213, 214, 244 επ., 248, 254, 302, 306, 309, 314-318, 328, 330, 340, 348
 Χαροφυλακείον / Χαροφύλαξ 324, 341, 343 επ., 352, 358, 360, 361, 412, 419, 422
 Χορτασμένος Ιωάννης (μητρ. Σηλυβρίας) 423
 Χούμνος Μακάριος 415
 Χούμνος Μιχαήλ 344, 352
 Χριστόδουλος (όσιος) 370
 Χρυσόβουλλα 67, 235, 378, 379
 Χρυσοκέφαλος Μακάριος 404 επ.
 Χωματιανός / Χωματηνός Δημήτριος 294, 408-410, 412, 416, 418-420
 Ψελλός Μιχαήλ 217, 260, 284-286, 288 επ., 293, 294, 338. Βλ. και Σύνοψις των νόμων
 Ψευδο-Επιφάνιος 92
 Ψευδο-Κωνσταντίνεια δωρεά βλ. Constitutum Constantini
 Ψήφισμα (19ος αι.) 435, 438

III. Ευρετήριο νεότερων συγγραφέων και εκδοτών

α) Ξενόγλωσσα δημοσιεύματα

- AERTS W. J. 244
 AHRWEILER H. 51, 218
 ALBERTARIO E. 78
 ALBERTONI A. 78
 ALEXAKIS A. 424
 ALEXANDRE C. 395
 ALMAZOV A. 209, 345, 411
 AMBROSINO R. 127
 AMELOTTI M. 112
 ANDREAU J. 36
 ANDRÉS SANTOS FR. J. 241, 242, 245
 ANKUM H. 95, 125
 ANTONOPOULOU TH. 218, 225, 316
 ARCHI G. G. 39, 101, 126, 133, 140
 ARGYRIADIS CH. 432, 433, 436, 454
 ARRANZ M. 209
 ASHBURNER W. 174, 176, 183, 311
 ASSEMANI J. S. 74, 272
 AVENARIUS M. 25, 138
 AVOTINS I. 112, 123
- BALLARD M. 301
 BALOGLOU CHR. P. 312, 394, 396
 BANDINI A. M. 331
 BANDURIUS A. 310
 BANDY A. C. 144
 BANFI A. 35
 BARONE-ADESI G. 291
 BARTOL F. 121
 BARTOLETI COLOMBO A.M. 133,
 137
 BEAUCAMP J. 56
 BECK H.-G. 78, 82, 92, 243, 244, 319,
- 333, 342, 344, 354, 355, 357, 404, 406,
 413
 BEHRENDTS O. 94, 103, 119, 123, 127
 BEKKER I. 379
 BENEŠEVIČ V. 75, 187, 188, 192, 193,
 194, 198, 202, 290, 332, 333, 338, 341,
 342, 344, 352, 370, 411, 424
 BENKE N. 23
 BÉNOU L. 424
 BERGER ALBRECHT 146
 BERGER AD. 262, 278
 BERKVENS L. 125, 126
 BEVEREGIUS 74, 334, 356, 357, 360,
 362, 403
 BIENER FR. A. 74, 384
 BILIARSKY I. 309
 BIONDI B. 34
 BLUHME F. 114
 BLYSIDU B. 57, 129
 BOGDANOVA S. 332
 BOICOV M. A. 43
 BOISSEVAIN U. PH. 308
 BOISSONADE J. 145, 289
 BONDOUX R. 311
 BONEFIDIUS 72, 73, 210, 341, 343, 347,
 352, 409, 410, 412
 BONINI R. 109, 139
 BOON A. 85
 BRANDES W. 32, 53, 147, 184
 BRANDILEONE F. 80, 271
 BRANDIS CHR. A. 431
 BRANDSMA F. 136, 283
 BRINGMANN KL. 32

- BURCKHARDT A. 144
- BURGMANN L. 24, 27, 30, 47, 54, 67,
72, 73, 75, 132, 136, 137, 144, 149, 150,
151, 152, 154, 157, 160, 161, 163, 168,
169, 170, 171, 178, 194, 237, 238, 239,
248, 265, 267, 269, 270, 277, 279, 282,
283, 288, 289, 294, 295, 297, 299, 303,
357, 379, 384, 385, 393, 404
- CAIMI J. 144
- CANIVET P. 374, 376
- CARILE A. 141
- CASTRITIUS H. 132
- CENDERELLI A. 115, 116
- ČERNYCEVA M. I. 197
- CHACHANOV A. S. 209, 210
- CHEYNET J.-CL. 311, 312
- ČIČUROV I. 141, 342
- CLAUS A. 148
- COMPERNASS J. 348
- CONSTABLE G. 366
- CONSTANTINIDES-HERO A. 366
- CORBIER M. 36
- CORBINO A. 123
- ĆOROVIĆ VL. 371
- COTELERIUS 74, 332, 351, 352
- COUREAS N. 414
- COZZA-LUZI J. 206, 370, 371
- CRESCENZI V. 126
- CROCE I. 340
- CUPANE CAROLINA 421
- CUTLER A. 342
- DAGRON G. 45, 179, 216, 244, 255, 262
- DAIN A. 219, 221, 222, 225, 231, 232,
275, 290
- DANELLA P. 288
- DANNENBRING R. 43
- DAREGGI G. 100
- DARROUZÈS J. 92, 210, 212, 321, 322,
323, 324, 325, 326, 327, 340, 342, 343,
345, 346, 347, 348, 350, 351, 353, 363,
380, 398, 399, 400, 410, 413, 423
- DE BONFILS G. 109
- DE BOOR C. 308
- DE CLERCQ C. 332
- DE JONG H. 135
- DELEHAYE H. 415
- DELL'ORO A. 115
- D'EMILIA A. 78, 420
- DEMANDT A. 33, 36, 99
- DE MARTINO F. 36
- DE MEESTER PL. 365
- DENNIS G. T. 105, 182
- DEPEYROT G. 36
- DI PAOLA L. 100
- DIETHART J. 144, 288
- DIEZ A. 112, 123, 127
- DITTRICH J. 283
- DMITRIEVSKIJ A. 368, 371, 414
- DÖLEMEYER B. 67
- DÖLGER FR. 51, 55, 56, 67, 129, 151,
152, 172, 219, 233, 234, 235, 236, 237,
238, 242, 262, 278, 290, 311, 323, 324,
329, 378, 379, 424
- DREHER M. 291
- DUBUISSON M. 144
- DUJČEV I. 371
- DUMMER J. 171
- EBRARD B. F. 129
- EMMINGER K. 310
- ERICKSON J. H. 209
- FAILLER A. 363
- FALCHI G. L. 109, 110, 113, 117

- FALCONE G. 126, 134
FALKENHAUSEN VERA VON 303
FATOUROS G. 340, 341
FEATHERSTONE M. 204
FEDALTO G. 92
FEISSEL D. 239
FERRARI DALLE SPADE G. 75, 396
FERRINI E. C. 75, 134, 263, 278, 279
FETSCHER I. 42
FICKER G. 349
FIDORA U. 267
FIORELLI P. 137
FISCHER W. 295
FLORINSKIJ T. 403
FÖGEN M. TH. 24, 27, 42, 43, 51, 63, 73,
80, 124, 127, 128, 223, 226, 230, 233,
263, 276, 277, 283, 286, 288, 291, 292,
294, 295, 324, 374, 380, 381, 384, 386,
389, 391, 392, 393, 394, 418
FOWDEN G. 33
FROHNE R. 143
FUNK F. X. 86, 87
GALATARIOTOU C. 365
GAMILLSCHEG E. 105, 182
GASCOU J. 239
GASTGEBER CHR. 59, 60, 144, 235,
239, 288, 425, 461
GAUDEMET J. 198, 200
GAUTHIER PH. 54
GAUTIER P. 207, 329, 341, 351, 369,
370
GELZER H. 183
GEORGESCO VAL. 174
GERD L. 333
GERLAND E. 91
GETOV D. 277, 278
GINIS D. 160
GIOMARO A. M. 110, 113
GIRARDET KL. M. 32
GOLLOB ED. 404
GORECKI D.M. 172, 311
GORIA F. 99, 104, 133, 137, 143 148,
161, 181, 217, 242, 253, 279, 301, 461
GOUNARIDES P. 238
GRAF G. 207
GRÉGOIRE H. 415
GREGORY T. E. 164
GRÉLOIS J.-P. 311
GRUMEL V. 210, 321, 322, 323, 324,
325, 326, 327, 340, 342, 345, 346, 347,
350, 352, 362, 399
GUARDUCCI M. 54
GUILLAND R. 140
GUILLOU A. 415, 424
GUYON G. 32
HAASE R. 45
HACKL K. 35, 37
HADOT P. 141
HAGL W. 142
HAJJAR J. 319
HALDON J. F. 32, 233
HÄNEL G. 137
HARDER M. A. 245
HARNACK A. VON 86
HAURY J. 143, 186
HEID ST. 86
HEIMBACH C. W. E. 74, 77, 263, 281,
293
HEIMBACH G. E. 74, 99, 157, 192, 193,
252, 256, 263, 281, 286, 294, 390, 447
HEISENBERG A. 414
HERMAN E. 208, 340, 365
HERRMANN-OTTO E. 33, 143
HEUMANN H. 112, 123, 127

- HIESTAND R. 57
 HILHORST A. 245
 HINTERBERGER M. 421
 HOLLARD D. 36
 HOLWERDA D. 75, 132, 136, 137, 263,
 283, 290, 291, 300
 HONIGMANN E. 90, 144, 189, 191
 HONORÉ T. 39, 94, 115, 119, 130
 HÖRANDNER W. 356
 HÖRMANN VON STEPSKI-DOLIWA
 STEPHANIE 278
 HORNA K. 362
 HOWGEGO C. 54
 HUNGER H. 37, 41, 51, 59, 140, 141,
 144, 213, 225, 307, 308, 313, 354, 362,
 395, 421
 HUSSEY J. M. 319

 ILJINSKIJ N. 403
 IRMSCHER J. 143, 171

 JAMESON A. G. 409
 JENKINS R. J. H. 306
 JERG E. 34
 JOANNOU P.-P. 33, 85, 87, 203
 JUSTEL H. 73, 198, 333, 337, 406, 414

 KAIMIO J. 44
 KAISER W. 104, 107, 115, 120, 121, 122,
 129, 133, 136, 137, 138, 151, 170, 196,
 283
 KAPLAN M. 151
 KARABELIAS ÉV. 84
 KARAMBOULA D. 60
 KARAYANNOPULOS J. 53, 55, 56, 57,
 67, 80, 172, 242, 360
 KARPOZILOS A. D. 419
 KASER M. 33, 35, 37, 41, 43, 96, 119, 139

 KATERELOS EV. 418, 420
 KAUFHOLD H. 75, 168, 179
 KAZHDAN A. P. 171, 342, 350
 KHOURI AL ODETALLAH R. A. 183
 KISLINGER E. 421
 KLEIN R. 33
 KNÜTEL R. 114, 123, 127
 KODER J. 301, 302, 303, 304, 305, 350,
 421
 KOLIAS T. 234, 312
 KONIDARIS J. 139, 151, 157, 423
 KÖPSTEIN H. 56, 143, 171, 175, 218, 298
 KORZENSKY E. 183
 KOTSOWILIS K. 454
 KOUTRAKOU N.-C. 60
 KRASNOŽEN M. 190
 KRAVARI V. 276, 311
 KRESTEN O. 60, 152, 235, 239, 307, 379,
 380, 421, 425
 KROLL W. 132, 138, 229
 KRÜGER P. 78, 112, 123, 127, 132
 KRUMPHOLZ H. 61, 130
 KUPISCH B. 123, 127
 KURTZ ED. 368
 KUSSMAUL P. 128
 KUYPERS R. 103
 KYRITSES D. 67

 L'HUILLIER P. 82, 88
 LACOMBRADÉ CHR. 142
 LAIOU A. 25, 67, 312, 378, 420, 423
 LAMBERTINI R. 131
 LAMBERZ E. 205
 LAMPAKES ST. 57, 129
 LANATA G. 54, 59, 60, 120, 129, 130
 LANGE H. 95
 LANGER V. I. 100
 LANIADO A. 141

- LAUER R. 454
LAURENT V. 321, 398, 399, 404, 406,
408, 415
LEDER ST. 168
LEFORT J. 311
LEMERLE P. 380, 422
LETSIOS D. 62, 177
LEUNCLAVIUS I. 73, 210, 270, 271,
299, 341, 343, 347, 349, 352, 407, 408,
409, 410, 412, 413
LIEBS D. 99, 101, 137, 138, 139
LILIE R.-J. 233, 306, 376
LIPŠIĆ E. 170, 172
LITAVRIN G. G. 310
LOKIN J. H. A. 23, 38, 39, 45, 80, 84, 91,
93, 95, 103, 108, 111, 118, 119, 121,
131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 147,
158, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 199,
203, 213, 219, 222, 225, 245, 252, 260,
261, 262, 263, 264, 272, 279, 281, 291,
292, 357, 362, 406, 461
LONGO A. 332
LOUNGHIS T. C. 57, 129
LUCHETTI G. 125, 126
LUDWIG CL. 54
LUG H. R. 153, 267

MACRIDES R. J. 53, 238, 262, 284, 297,
417, 418
MADDEN TH. F. 238
MAGDALINO P. 218, 219, 238, 312, 379
MAGHIOROS N. 33
MAI A. 206, 310, 394
MAKSIMOVIČ K. A. 75, 188, 332
MAKSIMOVIĆ LJ. 309
MALAMUT É. 301
MANSI J. D. 205, 318
MANTOVANI D. 115

MARGETIĆ L. 175
MARKOPOULOS A. 309
MARTIN J. 39
MARTINO G. 217
MARUHN J. 157, 180, 265, 266, 267, 284
MASON H. J. 45
MATINO G. 128, 272
MAVROMATIS G. 424
MAYR R. 112
MAZAL O. 321
MAZZUCHI C. M. 141
MEDVEDEV I. P. 174, 390, 402
MEIER M. 93
MEIJERING ROOS 134, 137, 244, 288,
292
MEINCKE J. P. 124, 126
MEISSEL FR. - ST. 23
MELČIČ DUNJA 396
MELILLO G. 126
MERCATI J. 263, 278, 279
METZGER M. 83, 86
MEYENDORFF J. 362
MEYER PH. 369, 415
MICHAILIDIS-NOUAROS G. 75, 459
MICKWITZ G. 303, 304
MIGNE J.-P. 26
MIKLOSICH FR. 370, 380, 421, 424
MILASCH N. 84, 319, 339
MOHNHAUPT H. 67
MOMMSEN TH. 112, 123, 132
MONDORF H. 267
MONNIER H. 225, 228, 293
MOORE P. 286
MORAVCSIK GY. 306
MORINUS J. 74, 209
MORTREUIL 77, 202, 274, 281, 337,
357, 362, 451
MOŠIN N. 403

- MOULAKIS CHR. 266
 MOYLE J. B. 127
 MÜHLENBERG E. 32, 84
 MULETT M. 237
 MÜLLER H. 278, 380, 421, 424
 MÜLLER J. 370
 MUNITIZ J. 414
 MÜNKLER H. 42
 MURISON A. F. 134
- NATILI D. 113, 114, 116
 NEDUNGATT G. 204
 NICOLE J. 304, 305
 NICOLINI H. 112, 123, 127
 NOAILLES P. 219, 221, 222, 225, 231,
 232, 275
 NOETHLICHS K. L. 41, 140
 NOVAKOVIČ ST. 403
 NOWAK K. 32
 NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU M.
 239, 327
- OCHOA X. 112, 123, 127
 ODORICO P. 425
 OEXLE O. G. 43
 OHME H. 82, 85, 89
 OIKONOMIDÈS N. 184, 247, 296, 297,
 298, 308, 309, 311, 325, 374, 376, 396
 ONIDA P.-P. 34
 OPPEL H. 82
 OSLER D. J. 73, 115, 119
 OSTROGORSKY G. 171, 225
 OUDOT I. 321, 342, 408
 OUSPENSKY TH. 290, 424
- PAHLITZSCH J. 251
 PAPACHRYSSANTHOU D. 369
 PAPADOPULOS-KERAMEUS A. 370
- PAPAGIANNI EL. 327, 399
 PAVLOV A. 75, 343
 PAVLOVA R. 332
 PENNA D. 238
 PERENTIDIS ST. 295, 383, 384, 407
 PERTUSI A. 307
 PESCANI P. 118
 PETIT L. 344, 370, 380, 404
 PÉTRIDIS S. 416, 418
 PIELER P. E. 29, 30, 33, 39, 41, 42, 57,
 59, 80, 81, 94, 95, 100, 107, 111, 116,
 120, 124, 126, 134, 135, 136, 140, 141,
 147, 151, 152, 160, 170, 171, 172, 173,
 174, 178, 179, 180, 182, 196, 197, 213,
 216, 217, 240, 243, 260, 303, 306, 307,
 308, 350, 355, 377, 387, 390, 396, 423
- PIGULEWSKAJA N. 145
 PIOTROVSKAJA E. K. 174
 PIRO I. 283
 PISAPIA A. 141
 PITRA J. B. 74, 202, 207, 209, 210, 328,
 342, 350, 409, 413, 420
 PITSAKIS C. G. 30, 34, 51, 73, 244, 324,
 344, 402
 PLANK B. 350
 PLANK P. 342
 PLATON G. 293
 PODSKALSKY G. 342, 343
 PÓLAY E. 118
 PRATSCH TH. 162, 206, 307
 PRINGSHEIM FR. 104, 281
 PRINZING G. 55, 417, 418, 419, 420,
 425
 PUGSLEY D. 115, 117, 118
 PULIATTI S. 109, 151
 PUNTONI V. 271
 PURPURA G. 184

- RADT S. L. 245
 RAYBAUD L.-P. 373
 REINSCH D. R. 290
 REISKE I. I. 307
 RIEDINGER R. 143
 RODOLAKIS G. E. 152
 RÖHLE R. 117
 ROLDANUS J. 245
 ROTONDI G. 95, 116
 RUBIN B. 131
 RUSSELL N. 140
 RUSSO RUGGERI C. 117

 SALACHAS D. 204
 SALAVILLE S. 344
 SALIOU C. 144
 SAN NICOLÒ M. 112
 SANGUINETTI A. 109
 SANTALUCIA B. 123
 SARADI-MENDELOVICI H. 297,
     303
 ŠČAPOV JA. N. 342
 SCHAMP J. 144
 SCHARF J. 243, 244
 SCHELTEMA H. J. 46, 73, 79, 100, 101,
     103, 104, 106, 117, 134, 135, 136, 137,
     138, 148, 153, 241, 251, 258, 259, 260,
     262, 263, 282, 283, 290, 291, 293, 300,
     396
 SCHIFFER ELISABETH 421
 SCHILBACH E. 311, 380
 SCHINDLER K.-H. 112, 116, 117
 SCHIWIEZ ST. 207
 SCHLOSSER FRANZISKA E. 182
 SCHMIDT-RECLA A. 121
 SCHMINCK A. 24, 27, 55, 60, 74, 92, 99,
     101, 106, 161, 164, 171, 173, 174, 176,
     177, 178, 179, 183, 193, 201, 214, 218,
     219, 222, 224, 232, 233, 234, 235, 236,
     240, 241, 242, 243, 245, 246, 248, 249,
     250, 251, 252, 253, 255, 256, 257, 258,
     259, 261, 263, 265, 271, 274, 275, 277,
     282, 284, 285, 286, 289, 290, 293, 296,
     299, 300, 302, 306, 308, 322, 323, 328,
     329, 335, 341, 342, 345, 349, 352, 358,
     375, 384, 394, 401, 402, 407, 408, 412,
     413, 416, 422, 451
 SCHMOECKEL M. 303
 SCHÖLL R. 132, 138, 229
 SCHÖLLGEN G. 86
 SCHREINER P. 301, 454
 SCHUBERT W. 303
 SCHUMANN E. 121
 SCHWARTZ ED. 88, 90, 91, 188
 SECKEL E. 112, 123, 127
 SEECK O. 57
 SEIDL E. 278
 SEILER H. H. 123, 127
 SELB W. 34
 ŠEVČENKO I. 395
 SICILIANO VILLA NUEVA L. 78,
 SIGNES CODOÑER J. 219, 222, 224,
     226, 227, 241, 242, 245, 272
 SIMON D. 25, 27, 29, 30, 34, 42, 44, 53,
     58, 63, 70, 76, 81, 104, 106, 109, 128,
     129, 136, 137, 139, 148, 149, 151, 152,
     153, 154, 155, 156, 159, 160, 163, 164,
     167, 168, 181, 199, 217, 222, 226, 230,
     244, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 274,
     280, 286, 294, 298, 304, 323, 362, 378,
     393, 396, 410, 416, 420, 423
 SINATTI D'AMICO FR. 112, 123, 127
 SINOGOWITZ B. 160
 SIPHONIUS-KARAPA A. 136, 148, 153,
     280
 SITZIA FR. 127, 156, 158, 159

- SMYTHE D. 237
 SODE CL. 306
 SOKOLSKIJ VL. 241
 SOLOVIEV A. 401
 SONDERKAMP J. A. M. 237, 326
 SONTIS J. 136, 454, 458, 459
 SPADARO MARIA DORA 351
 SPAGNESI E. 122
 SPECK P. 44, 217, 236, 302
 SPULBER C. A. 222, 225, 228, 232, 252
 STAVRAKOS CHR. 54
 STEIN E. 93
 STEPHANIDES B. 318
 STEVENS G. P. 362
 STÖCKLE A. 302, 304
 STOLTE B. H. 45, 73, 80, 105, 121, 123,
 134, 194, 195, 244, 254, 288, 328, 330,
 362, 461
 STRAZZERI M. V. 209
 SUVOROV N. 208, 209, 210, 212
 SVORONOS N. G. 79, 159, 231, 238,
 277
 SYNEK E. M. 87

 TALAMANCA M. 96
 TALBOT A.-M. 365
 TERNOVSKIJ F. 424
 THEISEN FR. 121, 122
 THEOCHARIDES G. J. 380
 THIERMEYER A.-A. 365
 THOMAS J. A. C. 127, 366
 THÜMMEL H. G. 32, 205
 THÜR G. 23, 126
 THURN I. 245
 TIFTIXOGLU V. 237, 263, 283, 358,
 359, 363, 364
 TINNEFELD F. 235
 TOURTOGLOU M. 431, 457

 TRAULSEN CHR. 291
 TREATGOLD W. T. 233
 TRIANTAPHYLLOPOULOS K. 378
 TROIANOS SP. N. 100, 139, 149, 154,
 155, 156, 163, 165, 170, 178, 181, 196,
 199, 206, 229, 232, 237, 241, 244, 263,
 268, 269, 272, 273, 283, 291, 324, 327,
 342, 364, 391, 396, 399
 TROICKI S. V. 403
 TROJE H. E. 72, 263
 TSIRPANLIS C. N. 144
 TURYN A. 344

 VAILHÉ S. 338
 VAN BOCHOVE TH. E. 139, 232, 241,
 242, 245, 246, 248, 250, 252, 257, 259,
 260, 261, 262, 271, 274, 291, 295
 VAN DE PAVERD FR. 209
 VAN DER WAL N. 29, 38, 39, 45, 47,
 48, 80, 84, 91, 93, 103, 108, 111, 118,
 121, 124, 128, 131, 132, 133, 134, 136,
 137, 138, 139, 147, 158, 188, 189, 191,
 192, 193, 194, 195, 199, 200, 203, 213,
 219, 221, 225, 245, 252, 256, 258, 260,
 263, 264, 272, 273, 278, 279, 281, 283,
 290, 291, 292, 300, 357, 362, 406
 VÁRI R. 313
 VARVARO M. 117, 126
 VASILIEVSKIJ A. 418
 VEH O. 143
 VERNADSKIJ G. 171
 VERPEAUX J. 394, 404
 VISKY K. 36
 VISMARA G. 35
 VOEL G. 73, 198, 333, 337, 406, 414
 VOLTERRA ED. 39
 VON IVÀNKA E. 179
 VOSS W. E. 37, 122

- VRIESENDORP R. D. 261
 VRYONIS SP. 298
- WALDSTEIN W. 271
 WALLINGA T. 114, 122, 144
 WEISS G. 53, 56, 80, 139, 199, 285, 286,
 290, 360, 396
 WELLNHOFFER M. 417
 WENGER L. 78, 82, 111, 117, 119, 127,
 130, 136, 137, 200, 240, 258
 WESTERINK L. G. 260, 285, 348, 338,
 349
 WHARTON EPSTEIN ANN 171
 WIEACKER FR. 99, 113
 WIELING H. J. 39, 148
 WIEMER H.-G. 291
 WILSON N. G. 122
 WINKELMANN FR. 32, 53, 143, 309
 WIRTH G. 24, 143
 WITTKEN H. VON 78
 WOLF J. G. 113
- WOLFF H. J. 56
 WOLSKA-CONUS WANDA 217, 286,
 293, 294
- ZACHARIÄ VON LINGENTHAL K. E.
 78, 81, 135, 156, 161, 163, 168, 171,
 181, 185, 188, 189, 191, 192, 193, 194,
 199, 202, 219, 238, 240, 244, 251, 256,
 266, 269, 270, 271, 272, 276, 281, 282,
 288, 290, 295, 296, 299, 313, 337, 379,
 383, 385, 393
- ZAOZERSKIJ M. A. 209, 210
 ZASTEROVA B. 168
 ZEČENIĆ N. 145
 ZELZER KL. 85
 ZEPOS PAN. J. 103, 200, 431, 457
 ZILLIACUS H. 44
 ZLATARSKI V. 419
 ŽUŽEK I. 179
 ZWALVE W. J. 117

β) Δημοσιεύματα σε ελληνική γλώσσα

- ΑΓΓΕΛΟΥ Α. 436
 ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ Δ. 313
 ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ Π. Ι. 85
 ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Α. 85
 ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ Β. Ι. 424
 ΑΝΕΖΙΡΗΣ Σ. 54
 ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ Θ. 380
 ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ Π. 140, 141
 ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ. Γ. 384, 390,
 435, 437
 ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Μ. 84
- ΒΟΛΙΔΗΣ ΘΕΜ. Π. 432
 ΒΟΡΡΕΣ Δ. 241
- ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ Α.
 409
 ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ Ε. 409, 418, 419
 ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ Ι.
 80, 84, 118, 152
 ΒΙΣΒΙΖΗΣ Ι. 434, 444
 ΒΛΥΣΙΔΟΥ Β. 140, 301, 316
 ΒΡΑΝΟΥΣΗ Ε. Α. 424
- ΓΑΖΗΣ Α. 438, 458
 ΓΕΔΕΩΝ Μ. 321, 341, 343, 346, 411, 414
 ΓΙΑΓΚΟΥ Θ. Ε. 208, 330, 332
 ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Α. 421
 ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Β. 87

- ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑΣ Γ. Χ. 204, 291
 ΓΚΙΝΗΣ Δ. 160, 246, 447, 450
 ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ Α. Ε. 36, 140, 236, 297
 ΓΚΟΦΑΣ Δ. 79
 ΓΚΡΙΝΙΑΤΣΟΣ Γ. 168
 ΓΛΑΒΙΝΑΣ ΑΠ. 237
 ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ Μ. 233
- ΔΕΛΗΚΑΝΗΣ Κ. 408
 ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ Ι. 409, 418
 ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ Θ. 309
 ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ. 434, 436, 438, 442
 ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Χ. Γ. 431, 435, 436, 437, 439, 440
 ΔΗΜΑΡΑΣ Ν. 78, 455
 ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΗΛΙΟΥΝΗ Α. 148
 ΔΟΣΙΘΕΟΣ 411
 ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ Ν. 436
 ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε. 55
 ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ Κ. 343
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ Μ. 380, 459
 ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ Σ. 370
- ΖΕΠΟΣ Ι. Δ. 97, 126, 134, 174, 183, 219, 244, 251, 255, 263, 266, 269, 271, 278, 288, 294, 299, 320, 379, 383
 ΖΕΠΟΣ Π. Ι. 97, 126, 134, 148, 174, 183, 219, 244, 251, 255, 266, 269, 271, 288, 294, 299, 320, 379, 383, 444
- ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ Γ. Ι. 402, 403
- ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ Ν. 443, 449, 457, 458
- ΚΑΛΛΙΓΑΣ Π. 441, 445, 447, 449
 ΚΑΜΑΡΑ Α. 112
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ-ΣΑΛΑΠΑΣΙΔΟΥ Β. 304
 ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ι. 51, 55, 57, 67, 242
 ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Γ. 373
 ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ Δ. Π. 39
 ΚΑΤΣΑΡΟΣ Β. 347, 353, 410, 413, 417, 425
 ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ Α. (Τ.) 376, 394, 395, 418, 420
 ΚΟΛΙΑΣ Τ. 234, 304, 305
 ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Ι. 70, 365, 416
 ΚΟΡΑΗΣ ΑΔ. 432
 ΚΟΥΡΕΜΕΝΟΣ Κ. 54
 ΚΟΥΡΟΥ Κ. 396
 ΚΡΙΤΖΑΣ Χ. 54
 ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΗΛ. 428, 439
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΤΕΓΟΥ-ΣΤΕΡ-ΓΙΑΔΟΥ Ε. 235
- ΛΑΪΟΥ Α. 298, 312
 ΛΑΜΠΑΚΗΣ ΣΤ. 140, 301
 ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ. 409, 417, 419
 ΛΑΜΠΡΟΣ ΣΠ. 352, 369, 405
 ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ Β. 92, 352
 ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ Μ. 140, 301
 ΛΕΤΣΙΟΣ Δ. 146
 ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Η. 123
 ΛΟΥΓΓΗΣ Τ. 93, 140, 301, 306
- ΜΑΚΚΕΛΛΕΪ ΦΕΡΔ. 445
 ΜΑΜΟΥΚΑΣ Α. 428, 429, 430, 431, 436, 439
 ΜΑΝΑΦΗΣ Κ. 365, 416
 ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ Τ. 418
 ΜΑΟΥΡΕΡ ΓΚΕΟΡΓΚ ΛΟΥΝΤΒΙΧ 441
 ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ Α. 333

- ΜΑΤΕΣΙΣ Α. 132
- ΜΑΤΣΗΣ Ν. Π. 279, 290, 298, 402, 403, 420, 421
- ΜΑΥΡΙΑΣ Κ. 428
- ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ Π. 74, 82, 83, 85, 90, 185, 188, 189, 201, 202, 203, 315, 317, 328, 333, 338, 356, 357, 407
- ΜΕΝΤΒΕΝΤΙΕΦ Ι. Π. 391
- ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΪΜΑΡΗ Κ. 54
- ΜΕΡΙΑΝΟΣ Γ. 312
- ΜΗΛΙΑΡΑΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ 200
- ΜΟΝΙΑΡΟΣ Ξ. Μ. 36
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ Ν. 375
- ΜΠΑΛΗΣ Γ. 459
- ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ ΧΡ. 396
- ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ-ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ Ε. 312
- ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ Κ. 54
- ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ Κ. 54
- ΝΑΚΟΣ Γ. 378
- ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ Β. 303, 305
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ Β. 395
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ Θ. 396
- ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ Β. 290
- ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ Μ. 424
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Β. 455
- ΠΑΪΔΑΣ Κ. Δ. Σ. 142, 143, 291, 310, 395
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ Κ. 299
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Ν. 47, 75, 79, 172, 428, 431, 435, 437, 438, 440, 441, 445, 454, 457
- ΠΑΝΤΕΛΗΣ Α. 428
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΕΛ. 230, 255, 299, 305, 325, 353, 355, 357, 418, 421, 422, 423
- ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ ΣΤ. 322
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Α. 448, 449
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α. 409, 418
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ Γ. 371
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΘ. Ν. 145
- ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ Ν. 429
- ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Π. 450, 451, 452, 454
- ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ Χ. 87, 145, 168, 188, 391, 425
- ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ ΣΤ. 449
- ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ Θ. 431
- ΠΑΠΠΑΣ Α. 171
- ΠΑΣΧΟΣ Π. Β. 400
- ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ Σ. 140, 141, 143
- ΠΑΥΛΟΣ ΜΗΤΡΟΠ. ΣΟΥΗΔΙΑΣ βλ. ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ Π.
- ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ ΣΤ. 407
- ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ Δ. 85
- ΠΕΤΡΟΒΙΤΣ Μ. 202
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Γ. 38, 79, 84, 114, 118, 339, 443, 456, 457
- ΠΙΤΣΑΚΗΣ Κ. Γ. 52, 73, 74, 145, 205, 217, 296, 322, 323, 326, 345, 346, 358, 362, 374, 386, 388, 389, 390, 391, 407, 409, 411, 413, 418, 420, 435, 436, 444, 447, 451
- ΠΛΑΚΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Κ. Ε. 309
- ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ Κ. 313
- ΠΟΤΑΝΗΣ Μ. 85, 87, 98, 179, 198, 199, 201, 202, 203, 207, 210, 212, 217, 223, 253, 254, 255, 257, 299, 321, 330, 332, 335, 341, 342, 343, 344, 347, 349, 351, 352, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 402, 403, 404, 408, 409, 410, 412, 413, 450
- ΠΟΥΛΗΣ Γ. 290, 411

- ΡΑΓΙΑ ΕΦΗ 369, 425
 ΡΑΛΛΗΣ Γ. Α. 75, 85, 87, 98, 134, 179,
 198, 199, 201, 202, 203, 207, 210, 212,
 217, 223, 253, 254, 255, 257, 299, 321,
 330, 332, 335, 341, 342, 343, 344, 347,
 349, 351, 352, 354, 355, 356, 357, 359,
 360, 361, 362, 402, 403, 404, 408, 409,
 410, 412, 413, 445
 ΡΕΝΙΕΡΗΣ Μ. 445
 ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ Γ. Ε. 176, 177, 178
 ΡΟΜΠΑΚΗ ΟΛΓΑ 441
 ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ Χ. 446

 ΣΑΘΑΣ Κ. 396
 ΣΓΟΥΤΑΣ Λ. 288, 443, 445, 449
 ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ Δ. 79, 272, 436
 ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ ΑΝ. 362
 ΣΚΑΛΙΣΤΗΣ ΣΤ. Κ. 394
 ΣΚΟΥΡΙΩΤΗΣ Γ. 432
 ΣΚΟΥΤΕΛΑΣ ΧΡ. Ε. 396
 ΣΟΝΤΗΣ Ι. 283
 ΣΟΦΙΑΝΟΣ Δ. 331
 ΣΠΕΝΤΖΑΣ Σ. 396
 ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Μ. 441, 446, 459
 ΣΤΑΜΟΥ ΕΛ. 396
 ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ Β. 205
 ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ Α. 324, 417
 ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΛΕΟΝΤΟΠΟΛΕΩΣ
 343

 ΤΑΝΤΑΛΟΣ Μ. 295
 ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ ΤΖ. 380
 ΤΟΡΝΑΡΙΤΗΣ Ι. ΧΡ. 78, 236
 ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ Μ. 291, 362, 378, 396
 ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ Σ. 310, 394, 395
 ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Δ. 56,
 68, 78, 81, 162, 163, 167, 177, 181, 214,
 221, 283, 349, 389, 430, 431, 435, 442

 ΤΡΩΙΑΝΟΣ ΣΠ. Ν. 23, 25, 44, 45, 48, 64,
 74, 80, 84, 104, 112, 118, 128, 145, 147,
 148, 152, 158, 164, 181, 186, 204, 206,
 214, 216, 217, 219, 230, 231, 243, 247,
 249, 255, 261, 275, 288, 291, 297, 298,
 305, 319, 324, 326, 353, 355, 357, 362,
 363, 375, 385, 398, 399, 402, 405, 407,
 416, 418, 420, 450, 452
 ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Δ. 455
 ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΟΣ Ι. 414
 ΤΣΙΤΣΕΚΛΗΣ Π. 112
 ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δ. 54, 310
 ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ Δ. 298
 ΤΣΟΥΡΠΤΣΟΓΛΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ Β.
 145
 ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν. 53, 370, 418

 ΦΕΙΔΑΣ 319, 398
 ΦΛΟΓΑΙΤΗΣ Θ. Ν. 458

 ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ ΕΛΙΣ. 369
 ΧΑΤΖΗΣ Α.-Ε. 298
 ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ ΣΤ. Δ. 236
 ΧΡΗΣΤΟΥ ΕΙΡ. 224
 ΧΡΗΣΤΟΥ Κ. Π. 395
 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ Α. 298, 301,
 333, 416, 420
 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΙΚ. 42, 53,
 234, 246, 248, 250, 297
 ΧΡΟΝΗ-ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ
 304, 305
 ΧΩΡΑΣ Γ. 370

 ΩΡΑΙΟΠΟΥΛΟΣ Φ. 145

